

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
KEELE JA KIRJANDUSE INSTITUUT

Eesti kirjanduse ajalugu

VIIES KÖITES

Peatoimetaja E. Sõgel

KIRJASTUS »EESTI RAAMAT«
Tallinn

A-26685

Eesti kirjanduse ajalugu

I KÖIDE

Esimestest algetest
XIX sajandi 40-ndate aastateni

TOIMETANUD A. VINKEL

KIRJASTUS «EESTI RAAMAT»
Tallinn 1965

8 E
E 20

Toimetuskolleegium:
A. Kask, E. Nirk, E. Sõgel, A. Vassar, A. Vinkel

Kunstiliselt kujundanud
H. Arrak

N
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
95425

TOIMETUSELT.

Käesoleva «Eesti kirjanduse ajaloo» I köitega algab ulatusliku kollektiivse teose avaldamine, millele on alus pandud pikemaajalise eelneva uurimistööga. Teose koostamisele on esmajoones rakendunud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi töötajad; autorite kollektiivi kuulub ka uurijaid Tartu Riiklikust Ülikoolist ja TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumist.

I köide hõlmab eesti kirjanduse ajaloo kõige varasemat ajajärku alates rahvaluulest ja kirjakeele vanimatest mälestistest kuni XIX sajandi 40-ndate aastate kirjanduseni. II köites käsitletakse eesti rahvusliku kirjanduse kujunemist möödunud sajandi teisel poolel. III köide võtab vaatluse alla ajavahemiku sajandite vahetusest kuni Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonini. Järgnevates köidetes leiab käsitlemist eesti kirjanduse ajalugu Oktoobri-järgsel perioodil kuni nõukogude võimu taaskehtestamiseni Eestis ja eesti nõukogude kirjanduse arengutee.

«Eesti kirjanduse ajaloo» köited jagunevad vastavalt sisemise periodiseerimise vajadustele veel alaosadeks, mis koosnevad antud ajajärgu ülevaate-peatükkidest, kõige väljapaistvamate kirjanike monograafilistest käsitlustest ja žanrilisel põhimõttel ülesehitatud koondpeatükkidest. Iga köite sissejuhatuses tutvustatakse lähemalt selle köite eesmärke ja metodoloogilisi lähtekohti, milles on teatavaid erinevusi, olenevalt käsitletava ainestiku iseloomust. Vastava perioodi kirjandusliku arengu põhilisi resultaate püüab summeerida iga köite kokkuvõte.

«Eesti kirjanduse ajaloo» teoksil olev väljaanne on oma kavanduselt ulatuslikum ja ettevalmistuselt põhjalikum kõigist senistest. Toimetuskolleegium taotleb seda, et Nõukogude Eesti kirjandusteadlaste ühiste jõupingutuste tulemusena valmiv teos annaks meie kirjanduse ajaloo võimalikult täieliku marksistliku käsitluse, mis vastab NLKP XX ja XXII kongressi otsuste vaimule, kommunismi laiahaardelise ehitamise eesmärkidele ning üha hoogustuva kultuurielu vajadustele.

SISSEJUHATUS.

Eesti rahva ajalugu erines feodalismiperioodil ja veel XIX sajandi teisel poolelgi tunduvalt suurrahvaste arengust, kes moodustasid omaette riigi või seisid paljurahvuselise impeeriumi eesotsas. Niisugustel juhtivatel, eri seisustesse jagunenud rahvastel kujunes varakult kultuur ja kirjandus, mida arendas omast rahvusest haritud kiht vähemalt osaliselt kohalikele allikaile toetudes. Selle enam või vähem kõrgeid ideelisi ning kunstilisi eesmärke taotleva belletristika kasutajateks olid väiksearvulise intelligentsi kõrval ennekõike eesõigustatud klassid. Töötavad kihid olid seevastu XVIII—XIX sajandini kirjaoskamatud ega võtnud sellisena kirjanduselust osa. Enamasti kujunesid suurrahvaste keskel vastavalt ühiskonna arengule varemini ka jõud, mis kutsusid esile valitseva ideoloogia vastu suunatud demokraatliku kultuuri algete tekkimise ja kasvamise.

Hoopis teised tingimused valitsesid eesti rahva juures, kelle loomulik arenemine katkes seoses maa vallutamisega saksa ja taani feodaalide poolt XIII sajandil. Selle tagajärjeks oli võõrkeelt kõneleva hõreda ülakihi tekkimine, samal ajal kui eestlased langesid järk-järgult õigusteta pärisorjade seisundisse, milles nad juriidiliselt püsisid XIX saj. esimese veerandini, sisuliselt aga sajandi keskpaigani, s. o. käesolevas köites käsitletud perioodi lõpuni. Sealjuures kaasnes talurahva feodaalsele ekspluateerimisele ka rahvuslik rõhumine balti-saksa ülakihi poolt. Nende ebasoodsate tingimuste tõttu osutub eesti varasem kirjasõna kiriklikuks tarbekirjanduseks või algeliseks lektüüriks veerimisoskusega lugejale; ideeliselt teenis see valdavas osas valitseva kihi huve. Tabavalt on niisugust sõltuvust iseloomustanud Marx ja Engels oma «Saksa ideoloogias»: «Valitseva klassi mõtted on igal epohhil valitsevateks mõteteks, s. t. et see klass, kes kujutab endast ühiskonna valitsevat *materiaalset* jõudu, on ühtlasi ka tema valitsev *vaimne* jõud. Klass, kelle käsutuses on materiaalse tootmise vahendid, valitseb koos sellega ka vaimse tootmise vahendeid, mistõttu nende mõtted, kellel pole vahendeid vaimseks loominguks, alluvad üldiselt valitsevale klassile.» (К. Маркс, Ф. Энгельс, Сочинения. Изд. II. Т. III. М. 1955, lk. 45—46.)

Alles käesolevas köites käsitletud perioodi lõpposas hakkas kirjandusse tungima tõeliselt rahva huve teenivaid ideid.

Asjaolu, et varasem eesti kirjasõna läheb kaugelt mööda rahva elust või valgustab seda vildakalt, muudab eriti hädavajalikuks suulise rahvaluule lähema tundmaõppimise. Oli ju folkloor pärisorjastatud talurahva maailmavaate, elutarkuse, meeleolude ja elamuste väljenduseks. Selles kajastuvad ühelt poolt rõhutud rahva ootused ja lootused, teiselt poolt aga osutuvad rahvaluule parimad tooted ka kunstiliselt imetlusväärseteks saavutusteks, mis annab vaieldamatu tunnistuse pärisorjusse surutud rahva ilumeelest. Eesti folkloori vaatlust kirjandusajaloo raamides ei tohi takistada ka asjaolu, et rahvaluulet hakati meil ulatuslikumalt üles kirjutama alles XIX sajandil. Varaseid eesti rahvaluule käsitlusi ja publikatsioone on mainitud vastava perioodi kirjandusele pühendatud peatükkides.

Kõrvuti suulise rahvaluule ja trükitud eestikeelse kirjandusega leiame eestlaste mineviku kohta andmeid ka Baltimaid käsitlevas võõrkeelses kirjanduses. Kui väiksearvulist aadlit ja linnakodanlust teeniv kõhnuke balti-saksa ilukirjandus, mis oma arengus oli tihedasti seotud Saksamaa vaimueluga, üldiselt eesti ja läti rahvale tõsisemat tähelepanu ei pühendanud, leidus selle kõrval teisi žanreid, kus paratamatult tulid kõnesse ka maa põliselanikud, ülakihte toitev talurahvas. Siia kuuluvad ennekõike kroonikad ja publitsistika. Seetõttu on käesolevas käsitluses pilku heidetud ka balti kroonikatele, milles leiavad suuremal või väiksemal määral kajastamist eesti rahva materiaalne ja vaimne elu ning ajalooline saatus, kuigi see sünnib rõhujate ideoloogia positsioonidelt. Ulatuslikum rahvaluule ülevaade ja balti kroonikate peatükk moodustavadki käesoleva köite e s i m e s e osa. Võõrkeelset publitsistikat on hilisemates peatükkides jälgitud peamiselt seoses talurahvaküsimuse ümber käinud võitlusega.

Üheks meie ajaloo iseloomulikuks jooneks on see, et eestlased olid kuni 1830-ndate aastateni kirjanduse loomisest eemale tõrjutud. Üksikute eesti soost kirjameeste varasem esinemine tõlkijatena, veel harvem iseseisvate tööde autorina ei muuda oluliselt seda tõsiasja. Et katoliku kirik keelas vaimulike tekstide rahvakeelde tõlkimist, siis on mõistetav, miks eesti keeles peaaegu puuduvad trükikunstieelsed käsikirjalised mälestusmärgid ja et eesti kirjasõna ajalugu algab faktiliselt alles XVI sajandil. Reformatsioonist alates eesti keeles väljaantud raamatute ilme määras valitsevates kihtides ühel või teisel perioodil käibinud arusaamine harimatute pärisorjade «kultuurilistest» vajadustest. Seetõttu koosnes eesti kirjasõna oma olemasolu esimestel sajanditel — teistel eesmärkidel kirjutatud juhuluule välja arvatud — vaimulikest, sealjuures ülekaalukalt tõlkelistest raamatutest, mis algul olid mõeldud kirikuteenistuse abivahendiks ega ulatunud üldse rahvani ning mille kokkuseadjateks olid puudulikult eesti keelt valdavad saksa või rootsi pastorid. Ometi soetati just sel teel esimesed eesti trükised ning kirjakeele traditsioonid, kusjuures kõne all oleva perioodi kirjanduslik võitlus käis eesti keele iseloomule vastavama ortograafia ning

väljendusviisi eest. Neid eesti kirjasõna kõige varasema arengu probleeme käsitleb käesoleva raamatu t e i n e osa.

Eesti kirjanduse mõiste märgatav laienemine toimus XVIII sajandi lõpupoolel feodaalkorra algava lagunemise tingimustes, millal ilmusid esimesed ilmalikud jutukogud, luuletused ja praktilised käsiraamatud ning tehti katset perioodilist väljaannet rajada. See annab põhjust XVIII saj. viimast ja XIX saj. esimest kolmandikku eraldada kõite k o l m a n d a k s osaks, kus vaatluse objektiks saab juba ilmalik kirjasõna, mis hakkas nüüd eesti kirjanduse arengut kandma. Samal ajal on põhjust tähelepanelikumalt jälgida ka ajastu ühiskondlikku ning kultuurilist tagapõhja, mida iseloomustasid talurahvaliikumise tõus ja talupoja õigusliku olukorra muutumine 1816.—1819. a. agraarreformide tagajärjel. XIX saj. kasvava kultuurihuvi tingimustes pandi alus kirjanduskriitikale ning püstitati juba eesti keele väljaarendamise ja kirjanduse uuele tasemele tõstmise ülesanne. Autorite enamiku moodustasid sel perioodil siiski veel sakslased. Ennast maarahva laulikuks kuulutanud Kr. J. Peterson ei pääsenud oma eluajal trükki.

Murrangulise tähtsuse omandasid eesti kirjanduse ajaloos 1830-ndate aastate lõpp ja 1840-ndad aastad, kus kirjandusse astusid mitte ainult sentimentaalset lugemisvara soetavad eesti soost kirjamehed, vaid ka valgustajad-demokraadid Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald, kes hakkasid eesti kirjandust arendama rahvuslikel allikatel ning talurahva sotsiaalseid huvisid silmas pidades. See ajalõik moodustab raamatu viimase, n e l j a n d a osa.

Kaugele osutavate tähiste püstitamisest hoolimata jäi laiemate hulkade kätte jõudnud eesti raamat oma olulises osas veel nüüdki vähenõudlikule tasemele. Ühtlasi ei saanud talurahva ühiskondlik võitlus tolleaegses kirjasõnas nimetamisväärselt kajastuda.

Küllalt iseloomulik on eesti vanemale kirjandusele ka see, et ta valdavas enamuses ei sündinud autorite sisemise loomistungi viljana, vaid sagedamini haritlase kohusetundest «vaesele talurahvale» õpetlikku lugemismaterjali soetada, mille juures loomingu originaalsuse küsimus oli üldse kõrvaline. Seetõttu on tõlgete ja muganduste osatähtsus eesti vanemas kirjanduses õige suur. Selle kõrval hakkasid aga pikkamisi kajastamist leidma ka eesti olud ja inimene, mis on tolleaegse kirjanduse edenemise üks märkimisväärseid jooni, sellest hoolimata, et kohalikke aineid valgustati sageli valitseva ideoloogia positsioonidelt, s. o. talurahva klassihuvide vastaselt.

Eesti kultuurielu kujunemise iseärasustest tingituna käsitatakse käesolevas kõites kirjandust kõige laiemas mõttes. Et anda võimalikult mitmekülgsem pilt talurahva lugemisvarast, on vaatlust laiendatud vennastekoguduse kirjasõnale, kalendrikirjandusele, õpperaamatutele ja perioodikale. Esmakordselt jälgitakse ka kirjanduskriitika tekkimist ja arenemist. Mis puutub käsitluse eesmärkidesse eri osades, siis rahvaluule ideelise sisu analüüsimise kõrval on silmas peetud tema kunstilist väärtust ja tähtsust

ilukirjanduse allikana. Eesti raamatu arengu esimeste sajandite iseloomustamisel pühendatakse tähelepanu rahvalike elementide kasvamisele kirjakeeles ning kirjanduslikus stiilis, samuti värsivormi arengule. Iseenesest mõista tõstetakse esile tolleaegse kirjanduse ilmalikke elemente. Alates XVIII saj. teisest poolest koondatakse tähelepanu valdavalt ilmalikule kirjandusele, eriti ilukirjanduse arengule, mille raamides näeme nii eri kirjandusliikide kodunemist kui ka kohalike olude käsitluse süvenemist, nii ideestiku rahvalikkuse kui ka kujutuse kunstimeisterlikkuse kasvamist, nõnda et XIX saj. algupoolelt võib leida juba eesti elavasse kirjanduspärandisse kuuluvaid teoseid. Muidugi peetakse hoolega silmas nende elementide sugenemist, mis kujunesid ettevalmistuseks rahvusliku kirjanduse rajamisele XIX saj. teisel poolel.

Eesti kirjanduse ajaloo materjalide kavapärasele kogumisele ning uurimisele pani aluse J. H. Rosenplänter. Enne seda oli eesti vanima kirjasõna kohta andmeid toodud 1656. a. kiriku-käsiraamatu ja Uue Testamendi esimese trüki (1715) eessõnas, samuti olid üht-teist jäädvustanud balti-saksa bio-bibliograafiliste teatmike koostajad (Fr. K. Gadebusch, J. B. Fischer, J. Fr. Recke ja K. E. Napiersky). Rosenplänteri tööd jätkas Õpetatud Eesti Selts, mille varasemal tegevusperioodil ilmus juba esimene lühiülevaade eesti kirjanduse ajaloost (D. H. Jürgenson). XIX saj. teisel poolel pühendati eesti kujunevale kirjandusele tähelepanu ka juba väljaspool, eriti Soomes (A. E. Ahlqvist). XIX saj. lõpul trükiti ÕES-i toimetustes mõned ulatuslikumad tekstipublikatsioonid (G. Müller jt.). Nende avaldamine oli seotud juba eesti oma kirjanduseuurimise arenemisega, mis hakkas järjest rohkem tähelepanu pühendama ka vanimale kirjasõnale. Selle tunnistuseks on ülevaated mitme vanema kirjamehe elust ning tegevusest M. J. Eiseni seerias «Tähtsad mehed» (1883—1884) ja K. A. Hermanni suhteliselt ulatuslikum «Eesti kirjanduse ajalugu» (1898), mis on koostatud filoloogilisest meetodist lähtudes tema autorile iseloomuliku pealiskaudsusega. Konservatiiv-klerikaalse suuna esindajaks kirjanduseuurimises sai sajandi lõpul V. Reiman, kes on avaldanud rea käsitlusi ka vanema kirjanduse kohta («Eesti Piibli ümberpanemise lugu», 1889; «Kivid ja killud», 1907). 1906. aastal hakkas ilmuma ajakiri «Eesti Kirjandus», mis jäi aastakümneteks kirjandusalaste lühiuurimuste avaldamise kohaks. Eesti kodanliku kirjandusajaloo väljakujunemisel mängis küllaltki silmapaistvat osa M. Kampmann (Kampmaa), kes võitis laiemat tähelepanu oma tegevuse algul, millal ilmusid tema vanemat kirjandust käsitlevad raamatud («Eesti vanem ilukirjandus», 1908; «Eesti kirjanduseloo peajooned» I, 1912). Kuid juba tollal iseloomustas Kampmanni töid kompilatiivne laad kultuuriloolise uurimismeetodi alustel. Sama meetodit, kuid G. Brandese õpilasena demokraatlikumatelt positsioonidelt kasutas oma varasemates kirjandusajaloolistes etüüdides ka G. Suits. Tema kaasaegne Fr. Tuglas lähenes enne I maailmasõda kirjandusajaloolistele nähtustele peamiselt formalistlik-estetistlikult aspektilt.

1920.—1930-ndatel aastatel tehti vanema kirjanduse alal rida raa-

matu- ja allika-avastusi ning anti välja mõningad uustrükid ja tekstivalimikud. Kirjandusliku uurimistöö keskuseks kodanlikus Eestis oli Tartu Ülikooli eesti ja üldise kirjanduse õppetool, mille täitja prof. G. Suits juhtis ühtlasi Akadeemilist Kirjandusühingut. Mitmed vanema kirjanduse kohta käivad uurimused kasvasid välja ülikooli harjutustööde liinist. Valitseva komparativistliku käsitluslaadi kõrval tehti ka kultuuriloolise suunaga uurimistööd, osalt seni suhteliselt vähe läbitöötatud aladel (vennastekoguduse kirjandus — R. Põldmäe, trükitööstuse ja raamatu ajalugu — Fr. Puksoo).

Mingi nõudlikuma eesti kirjanduse ajaloo koostamiseni kodanlik teadus ei jõudnud. Küll aga ilmus uusi koolikirjanduslugusid, millest ulatuslikum on V. Ridala «Eesti kirjanduse ajalugu koolidele» (1922—1929). Nagu Kampmaa, nii ei toetu ka Ridala probleemide igakülgsele läbitöötamisele, vaid pakub sageli oma subjektiivseid seisukohti, kusjuures vanema kirjanduse käsitlust iseloomustab filoloogilise, kultuuriloolise ja estetistliku meetodi põimumine. Teine, laiemat kasutamist leidnud kodanliku perioodi kooliõpik — K. Mihkla «Eesti kirjanduse ülevaade» (1930—1939) — lähtub juba Tartu Ülikoolist omandatud motiiviuurimise ning vormivaatluse põhimõtetest, kusjuures autori poolt teostatud uute andmete kogumine kirjanike elulugude ja tegelaste prototüüpide kohta vanima kirjanduse osas oluliselt arvesse ei tule. Oma piiratud ulatuse tõttu pühendab Fr. Tuglase «Lühike eesti kirjanduslugu» (1934) vanemale kirjandusele suhteliselt vähe lehekülgi.

Kodanliku perioodi uurimistulemustele toetub G. Suitsu Rootsis ilmunud «Eesti kirjanduslugu» (1953). Ühtlasi on emigratsioonis tehtud mõningaid tekstiavastusi ning uuritud eesti vanema kirjandusloo materjale, eriti Rootsi arhiivides (H. Salu).

Eesti nõukogude-eelne kirjandusteadus, kus ei puudunud demokraatlike tendentside võitlus otseselt kodanluse huve teeniva ajalootõlgenduse vastu, ei suutnud oma idealistlike meetodite tõttu avada kirjanduse kui pealisehitusliku nähtuse sotsiaalset tingitust ega saanud anda õiget pilti kirjandusajaloolisest protsessist. Seda suudab ainult marksistlik kirjanduse käsitlus, mille tõid eesti kriitikasse juba proletaarsed autorid, kelle hulgas vanemale kirjandusele pühendas tähelepanu H. Pöögelmann («Kirjanduslikult rindelt», 1933). Eesti kirjanduspärandi süstemaatilisele läbitöötamisele ajaloolise materialismi valgusel saadi asuda alles pärast Suurt Isamaasõda. XVIII ja XIX saj. vahetusel ilmunud lugemisvara klassiolemuse väljaselgitamisel on küllaltki oluline J. Käosaare uurimus «Eesti vanim ilmlik kirjandus balti mõisnike teenistuses» (1949); selles ei ole veel vabanetud vulgaar-sotsioloogilisest käsitluslaadist, küll aga märgitakse tabavalt ära kodanliku kirjandusteaduse metodoloogiline küündimatus. Tunduvat elavnemist ning süvenemist vanema kirjanduse käsitlemisel võib märgata viimase kümne aasta jooksul, kusjuures uurijad (V. Alttoa, A. Vinkel, E. Nirk, E. Siirak, E. Sõgel, H. Treumann jt.) on esile toonud hulga uusi fakte ja suhteid, heites valgust ka seni täiesti läbitöötamata

aladele või allikaile. Esmakordselt on sõjajärgsel perioodil püüdnud eesti vanema kirjanduse ajalugu kokkuvõtlikus esituses süstematiseerida «Eesti kirjanduse ajalugu» (toimetaja E. Sõgel, 1957).

Käesolev raamat taotleb juba hoopis süvendatumat käsitlust, kusjuures autoritel on põhjalike eeltööde puudusel tulnud mitmes lõigus kogu materjal uuesti marksistlikult läbi uurida. Köite koostamisest võtsid osa kaheksa autorit Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudist ja Tartu Riiklikust Ülikoolist: V. Alttoa, R. Põldmäe, L. Raud, E. Siirak, K. Taev, Ü. Tedre, S. Vahtre ja A. Vinkel. Oma materjalid eesti folkloristika ajaloo kohta on andnud kasutada E. Laugaste, J. H. Rosenplänteri bibliograafilise töö kohta — I. Veersalu. Kirjandusajalooliste peatükkide rahvaluulelõikude redigeerimisel oli kaastegev Ü. Tedre. Nimeregistri koostas A. Schmuul.

Köite prospekt on läbi arutatud Keele ja Kirjanduse Instituudis TA Ajaloo Instituudi, Majanduse Instituudi, Tartu Riikliku Ülikooli, Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi ja E. Vilde nim. Tallinna Pedagoogilise Instituudi spetsialistide osavõtul. Teiste uurimisasutuste abi on kasutatud ka mõningate eriprobleemide läbitöötamisel. Rea väärtuslikke märkusi tegid käsikirja üksikute osade kohta H. Treumann ja E. Laugaste.

Igale peatükile on lisatud bibliograafia, mis jaguneb allikate (I) ja käsitluste osaks (II). Piiratud ruumi tõttu on see valikuline; allikate loendis on pearõhk asetatud kirjanike eri raamatuna ilmunud teostele. Sissejuhatuse bibliograafias loetletud üldkäsitlusi pole hilisemate peatükkide juures enam korratud. Kuupäevad on kuni 31. jaanuarini 1918 toodud vana kalendri järgi. Ainult sünni- ja surmadaatumid esitatakse paralleelselt mõlema kalendri järgi. Tsitaadid tuuakse muutmata kirjaviisis. Võõrkeelsetest teostest pärinevad väljavõtted antakse edasi tõlkes, välja arvatud luulenäited, mis esitatakse originaalis koos proosatõlkega.

Köite illustreerimiseks lubasid oma materjale lahkesti kasutada TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, TA Keskraamatukogu, Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslik Raamatukogu, ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, ENSV Riiklik Etnograafiamuuseum, Tartu Riiklik Kunstimuuseum, Tallinna Linnamuuseum, kirjastus «Eesti Raamat», ajakiri «Keel ja Kirjandus», TA Ajaloo Instituut ja TA Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulesektor.

BIBLIOGRAAFIA.

Teatmeteoseid.

I. Fr. K. Gadebusch, Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung I—III. Riga 1777. ▪ J. B. Fischer, Beyträge und Berichtigungen zu Hrn. F. K. Gadebusch livländischer Bibliothek. — A. W. Hupel, Der nordischen Miscellaneen viertes Stück. Riga 1782, lk. 7—223. ▪ J. Fr. v. Recke, K. E. Napiersky, Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Mitau: I — 1827, II — 1829, III — 1831, IV — 1832. ▪ Th. Beise, Allgemeines Schrift-

steller- und Gelehrten-Lexikon... v. J. F. v. Recke und C. E. Napiersky. Nachträge und Fortsetzungen. Mitau: I — 1859, II — 1861. ▪ Eesti Biograafiline Leksikon. Trt. 1926—1929. ▪ Eesti Biograafilise Leksikoni täiendusköide. Trt.-Tln. 1940.

Eesti raamatu ajalugu ja bibliograafia.

I. R. Antik, Eesti ajakirjandus 1766—1930. Trt. 1932. ▪ Fr. Puksov, Eesti raamatu arengulugu. Tln. 1933. ▪ R. Antik, Eesti raamatu 400 aastat. Tln. 1935. ▪ Raamatu osa Eesti arengus. Toimetanud D. Palgi. Trt. 1935 ▪ J. Roos, Eesti raamatu rariteetsus. EKirj. 1935, nr. 9, lk. 393—406. ▪ R. Antik, Eesti raamat 1535—1935. Trt. 1936. ▪ J. Roos, Lühike eesti raamatu ajalugu. Trt. 1936.
Eesti NSV raamat. 1535—1940—1960. Tln. 1960.

Tekstivalimikud.

I. G. Suits, Eesti lugemiseraamat I—II. Helsingi 1916—1919. ▪ V. Grünthal-Ridala, Eesti kirjanduse ajaloo lugemik I—II. Trt. 1923. ▪ A. Saareste, A. R. Cederberg, Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524—1739. Trt. 1925—1931. ▪ G. Suits, M. Lepik, Eesti kirjandusajalugu tekstides. Trt. 1932. ▪ Eesti NSV ajaloo lugemik I. Koostasid J. Kahk (toimetaja) ja A. Vassar. Tln. 1960. ▪ E. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Tln. 1963.

Kirjanduse ajalugu.

I. D. H. Jürgenson, Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur. Verh. GEG I. II Heft, Dorpat 1843, lk. 40—52; III Heft, Dorpat 1844, lk. 61—73. ▪ A. Ahlqvist, Viron nykyisemmästä kirjallisuudesta. Suomi XV (1855). Helsingfors 1856, lk. 1—109. ▪ K. A. Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani. Trt. 1898. ▪ T. Sander, Eesti kirjanduse lugu I—II. Trt. 1899—1901 (II tr. 1908—1911, III tr. 1918, IV tr. 1920). ▪ V. Reiman, Kivid ja killud. Trt. 1907. ▪ M. Kampmann, Eesti vanem ilukirjandus. Trt. 1908. ▪ M. Kampmann (Kampmaa), Eesti kirjanduseloo peajooned I. Tln. 1912 (II tr. 1920, III tr. 1924, IV tr. 1938); II — Tln. 1913 (II tr. 1921, III tr. 1933). ▪ V. Ridala, Eesti kirjanduse ajalugu koolidele. Trt. 1922. ▪ V. Ridala, Eesti kirjanduse ajalugu koolidele I. Trt. 1924. ▪ A. Behrsing, Grundriss einer Geschichte der baltischen Dichtung. Leipzig 1928. ▪ K. Mihkla, Lühike eesti kirjanduse ülevaade keskkoolidele I. Trt. 1930 (II tr. 1931). ▪ K. Mihkla, Eesti kirjanduse ülevaade I. Trt. 1932 (II tr. 1935, III tr. 1937, IV tr. 1939). ▪ Fr. Tuglas, Lühike eesti kirjanduslugu. Trt. 1934 (II tr. 1936). ▪ H. Helm, Lühike eesti ajakirjanduse ajalugu. Trt. 1936. ▪ J. Roos, Ülevaade eesti kirjandusest. Trt.-Tln. 1936 (II tr. 1938). ▪ Eesti kirjanduslugu I. Toimetanud H. Jänes. Trt. 1937—1938. ▪ A. Annist jt., Eesti populaarteaduslik kirjandus. Trt. 1940. ▪ H. Salu, Eesti vanem kirjandus. Enskede 1953. ▪ G. Suits, Eesti kirjanduslugu I. Lund 1953.
Eesti kirjanduse ajalugu. Toimetanud K. Taev. I: E. Laugaste, Eesti rahvaluule. Trt. 1946. ▪ Eesti kirjanduse ajalugu I. Toimetanud E. Sõgel. Tln. 1953. ▪ Eesti kirjanduse ajalugu I. Toimetanud E. Sõgel. Tln. 1957. ▪ K. Mihkla, Ü. Tedre, Eesti kirjanduse õpik VIII—IX klassile. Tln. 1958 (II tr. 1959, III tr. 1961, IV tr. 1962, V tr. 1964).

II. B. Linde, Tõnu Sander. EKirj. 1928, nr. 6, lk. 289—294. ▪ G. Suits, Eesti vanem kirjanduslugu iseseisvuse-aastail. EKirj. 1930, nr. 5, lk. 209—219. ▪ L. Tohver, Ülevaade Akadeemilise Kirjandusühingu kümneaastasest tegevusest. EKirj. 1934, nr. 4, lk. 145—154. ▪ G. Suits, M. Kampmaa 70-ndaks sünnipäevaks. EKirj. 1937, nr. 3, lk. 123—126. ▪ J. Roos, Mihkel Kampmaa elust ja tegevusest. EKirj. 1937, nr. 3, lk. 126—139.
A. Annist, Eesti kirjandusteaduse töökavast. Eesti Keel ja Kirjandus 1941, nr. 2, lk. 147—156. ▪ K. Taev, Eesti kirjandusteadusliku uurimistöö põhiülesanded. Sõjasarv VI. Leningrad 1944, lk. 47—55.

I OSA

I peatükk.

EESTI RAHVA, TEMA KEELE, RAHVALUULE JA KIRJANDUSE ALGUPÄRAST NING OLEMUSEST.

Eesti keelest. Eesti keel kuulub koos vadja ja liivi keelega soome-ugri keelkonna kõige läänepoolsema haru — läänemeresoome keelte lõunarühma. Eesti keele ligemateks sugulasteks on veel soome, karjala, isuri ja vepsa keel, mis moodustavad läänemeresoome keelte põhjarühma.

Kirjakeele algeid võime Eestis jälgida juba XVI sajandist peale, kusjuures esialgu kasutati raamatutes kas põhja-eesti või lõuna-eesti keelt. Selles kahe kirjakeele vahelises võitluses jäi peale Põhja-Eesti keskmurdele toetuv kirjakeel, mis hakkas tõsisemalt arenema alles XIX saj. keskpaigast alates. Kaasaja kirjakeele väljakujundamine ning teadusliku terminoloogia kavapärane loomine langeb juba XX sajandisse.

Ehkki eesti keelt räägitakse suhteliselt piiratud maa-alal, jaguneb ta ometi üsna arvukateks murreteks ja murrakuteks. Üldiselt jagatakse eesti murdeid kahte põhirühma, nimelt põhja- ja lõuna-eesti murreteks. Viimasel ajal aga kalduvad keeleteadlased kolmanda põhirühmana eristama veel põhja-eesti rannikumurret. Iga põhimurde taga on nähtud eri läänemeresoome hõimu. Alust selliseks oletuseks annavad küllaltki suured erinevused mainitud kolme murderühma vahel, mis ei piirdu häälikuliste ja morfoloogiliste erijoontega, vaid ulatuvad ka sõnavarasse. Seda arvamust toetavad omakorda arheoloogia ja folkloori andmed. Need nähtused on seotud eesti rahva ajaloolise kujunemise keeruka probleemiga.

Eesti rahva kujunemisest. Läänemeresoome rahvaste algupära küsimuses puutume tänapäeval kokku üldjoontes kahe seisukohaga: mõningate arheoloogide arvates on soome-ugri asustus Läänemere ääres põliselt vana, ulatudes tagasi nn. Kunda kultuurini (s. o. VII—VI aastatuhandesse e. m. a.); keeleteadlased ja suurem osa arheolooge seevastu oletavad, et meie muistsed esivanemad on tulnud idast, jõudes alles ajapikku Läänemere äärde. Küsimus on lahtine, kuid enamik uurijaid kaldub viimase seisukoha poole. Aga ka rännuteooria pooldajad pole suutnud kokkuleppele jõuda peamises, nimelt ajalõigus, kuhu taandada üksikute soome-ugri hõimude jõudmine nende praegusse asupaika. Keeleteadlaste arvates saa-

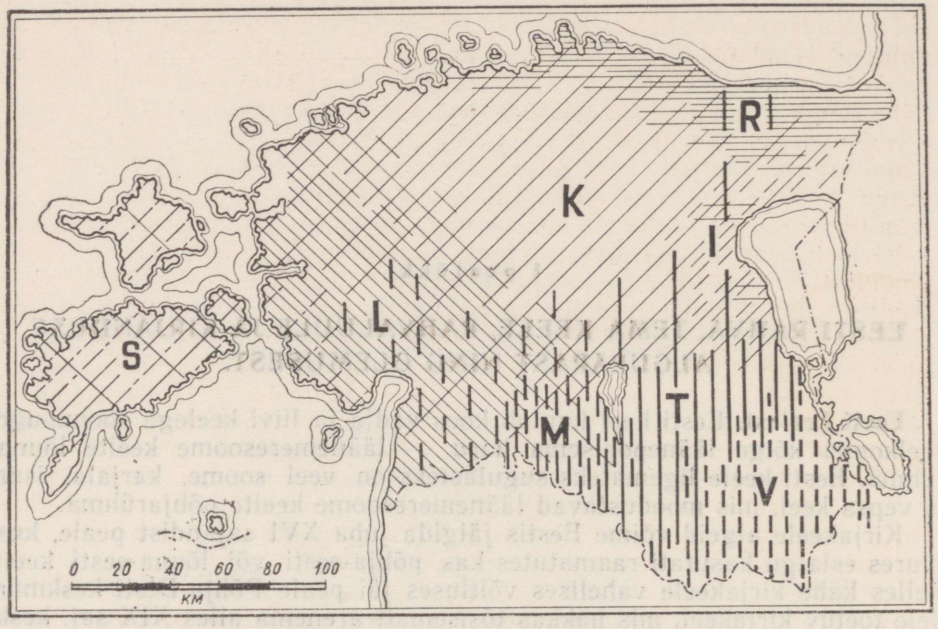

Kaart nr. 1. Eesti keele murded.

I — põhja-eesti rannikumurre (*R*); *II* — teised põhja-eesti murded: saarte (*S*), lääne- (*L*), kesk- (*K*) ja idamurre (*I*); *III* — lõuna-eesti murded: mulgi (*M*), tartu (*T*) ja võru (*V*) murre.

busid eestlaste muistsed esivanemad Läänemere kallastele mitte väga kaua enne meie ajaarvamise algust; arheoloogid aga paigutavad selle kaugemasse minevikku. Uuematele seisukohtadele (akad. H. Moora) tuginedes võib üldjoontes esitada järgmise skeemi.

Umbkaudu VII—IV aastatuhande paiku e. m. a. võisid soome-ugri aluskeelt kõnelnud hõimud asuda maa-alal, mis piirab lõuna, ida ja lääne poolt Uraali mäestikku. Need hõimud, mis kujutasid endast europiidse ja mongoliidse inimtüübi segu, olid küttijad ning kalastajad. Aastatuhandete vältel on osa neid hõime või nende liikmeid nihkunud üha lääne poole. Sealjuures katkesid sidemed paigalejäänute ning väljarännanute vahel. Nii purunes keeleline ühtsus, kujunesid soome-ugri hõimude algkeeled. Tuleb aga rõhutada, et soome-ugri hõimude ja keelte ajalugu ei saa vaadelda kui ainult nende järkjärgulist irdumist ja hargnemist. Ümberasujad leidsid oma uutest elupaikadest eest varasema asustuse ja võtsid ise vastu hilisemaid sisserändajaid, niihästi võõraid kui ka sugulashõime. Näib olevat tõsiasi, et rändamine lääne poole ei toimunud pideva, katkestamatu vooluna, vaid järkjärguliselt, n.-ö. lainetena.

Läänemeresoome hõimude eelkäijate jõudmist Läänemereni seotakse nn. kammkeraamilise kultuuri ilmumisega, mis on jälgitav III aastatuhandel e.m.a. Teise aastatuhande algul tungis lõuna poolt Läänemere idarannikule uus arheoloogiline nähtus, nn. venekirve-kultuur. Arvatakse, et need tulnukad olid balti hõimude eellased. Uued asukad, kes olid karjakasvatajad, segunesid vanematega, kes olid küttijad-kalastajad. Mõlemad hõimud sulasid lõpuks ühte. See oli väga pikaajaline assimileerumisprotsess, mille vältel põhjapoolsetel aladel võitis läänemeresoome, lõunapoolsetel aga balti keelekuju. On arvatud, et niisugune ühtesulamine nõudis vähemalt aastatuhande. Sellisest tihedast sidemest annavad tõendeid ka kõik läänemeresoome keeled, mis teiste soome-ugri keeltega võrreldes on tunduvalt «baltistunud». Balti laenud on näit. *härg*, *oinas*, *voon*, *hein*, *hernes*. Isegi eesti rahva praegune nimetus olevat algselt tähistanud balti hõime.[1]

Rohked arheoloogilised andmed kõnelevad sellest, et viimase aastatuhande keskpaigaks e. m. a. olid Läänemeremaades enam-vähem välja kujunenud põhilised etnilised rühmad, nagu me neid tunneme XII—XIII sajandist, millal algas saksa ristirüütlite sissetung.

Balti elemendi kõrval leiame läänemeresoomlaste keeles ja materiaalses ning vaimses kultuuris ka muude hõimude mõjutusi. Pronksiajast alates näib olevat Läänemere idapoolsetele aladele tunginud germaani asukaid (ilmselt Skandinaaviast). Samast ajast esineb ka vahetut kontakti slaavlastega, kuid just lääneslaavlastega ja tõenäoliselt mere kaudu. Idaslaavlaste mõju on märksa hilisem. Germaani laenud on näit. *raud*, *mõõk*, *põld*, *ader*, *kaer*, *rukis*, *haldjas*, *kuningas* jne. Lääneslaavlastelt näikse pärinevat laenud *ike*, *koonal*, *kimalane*, *uba*, *ait* jt. Laenude iseloom viitab väga mitmesugustele ja tihedatele kultuurisuhetele, mis mitmeti mõjutasid meie muistsete esivanemate eluviisi.

Oluline murrang eesti hõimude elus toimus meie ajaarvamise esimese nelja sajandi jooksul. Põhiliseks tootmisalaks muutus põllundus. Kõige algelisema viljakasvatusviisi — aleteo kõrvale ilmus künniviljelus. Põllunduse valitsevaks saamisega laienes asustusala, sugukondliku kogukonna asemel arenes välja patriarhaalne suurpere. Selleks ajaks olid eesti hõimud juba täiesti välja kujunenud ning oma keele, kommete ja uskumuste poolest naabritest eraldunud. Juba tollal olid eristatavad kolm põhilist hõimurühmitust: põhja-eesti (viru, harju ja kesk-eesti alarühmaga), lõuna-eesti (sakala ja ugandi) ja lääne-eesti, mille keskuseks oli Saaremaa. Sealjuures ulatus Lõuna-Eesti hõimude asustusala mõnevõrra kaugemale lõuna poole kui tänapäeval.

Seoses sugukondliku korra lagunemisega V—IX sajandil hakkasid muistsetel eesti hõimudel tekkima eeldused klassiühiskonna kujunemiseks. Veresugulusega seotud kogukond asendus territoriaalse kogukonnaga.

---

[1] Teisel arvamisel on akad. P. Ariste, kes väidab kõne all oleva rahva- resp. kohanime laenuks skandinaavia keeltest, kus sellega olla põliselt tähistatud ainult eestlasi, mitte teisi hõime. Küll olevat aga kaugemad autorid (näit. Tacitus) seda nimetust kasutanud ebamäärases laiemas tähenduses.

Hõimuliitude asemele astusid territoriaalsete kogukondade liidud, kihelkonnad ja maakonnad.

Samal ajal hakkasid lõunast põhja poole nihkuma idaslaavi hõimud, ilmudes umbes V sajandil eestlaste otsesesse naabrusse. On arvatud, et juba sellest ajast pärineb eestlaste ja venelaste sega-asustus Kagu-Eestis. Ühtlasi on Kagu-Eesti murrakutes tunduvaid venepärasusi, mis kõnelevad vanadest ja pikaajalistest suhetest. Just venelaste vahendusel tutvusid eesti hõimud X—XI sajandil ka ristiusuõpetusega, nagu osutavad vastavad laenud (*rist*, *papp*, *raamat*). Paistab, et idapoolsed kristianiseerimiskatsed olid rahulikud ega toimunud «tule ja mõõgaga» nagu saksa ordu omad. Ent teisest küljest ei olnud see varajane misjonitöö kuigi tulemusrikas. Eestlaste usundilised kujutelmad ei muutunud kuigivõrd. Ristiusu aktiivne mõju kuulub hilisemasse aega. Erandiks on vahest ehk setud, kelle uskumustes ja traditsioonilises loomingus võib leida õigegi vanu kreeka-katoliku usust lähtunud kujutelmi.

Teise aastatuhande algussajandeid, s. o. aega enne saksa ordurüütlite sissetungi on paljude teadlaste poolt peetud eestlaste hoogsa arengu perioodiks. Asustus oli tollal juba märgatavalt tihenenud, peamiselt XI sajandist alates toimunud sisekolonisatsiooni läbi. Arvatakse, et XIII saj. algul oli eestlaste üldarv 150 000—200 000. Asustamata seisid veel soised piirkonnad, rannikuäärsed liivased alad ja saared peale Muhu ning Saaremaa. Peamiseks tootmisalaks oli künnipõllundus (valitsevad kultuurid rukis ja oder) ja karjakasvatus. Märgatavalt oli arenenud käsitöö, eriti sepis. Kaubavahetus ja meresõit kutsusid esile linna tüüpi asulate tekkimise (Tartu, Tallinn ~ Kolõvan). Varandusliku diferentseerumise alusel hakkasid kujunema varafeodaalsed suhted. Riiklike moodustisteni siiski veel ei jõutud. Maa oli jagunenud kihelkondadeks, mis liitusid enamvähem püsivateks maakondadeks. Maakondlikeks liitudeks ühinesid (või ühendati) puhuti mitme eri hõimu kihelkonnad. Suuremaid maakondi oli kaheksa: Virumaa, Järvamaa, Harjumaa, Rävala, Läänemaa, Saaremaa, Sakala ja Ugandi. Kesk-Eestis oli veel neli väiksemat maakonda või suuremat kihelkonda, mis olid jäänud omaette: Vaiga, Mõhu, Nurmekund ja Alempois.

Selline võis üldjoontes olla eesti hõimude kujunemise käik enne seda, kui XIII saj. algul saksa ja taani feodaalid alistasid eestlaste maa. Ristiusustamisele järgnenud pärisorjus pidurdas nende normaalset arenemist paljude sajandite jooksul. Takerdus nii materiaalne kui ka vaimne elu. Viibis muidugi ka etniline arenemine hõimudest ühtseks rahvaks, sest feodaalne suletus takistas suuresti suhtlemist maa eri osade vahel. Pärisoriste talupoegade elu kulges põhiliselt oma mõisa ja kihelkonna piirides. Teiselt poolt põhjustasid mitmesugused tegurid (sõjad, taudid, pagemine jne.) ka feodalismiperioodil elanikkonna liikuvust. Sellest hoolimata võime iga kihelkonna materiaalses ja vaimses kultuuris märgata suuremaid või väiksemaid kohalikke iseärasusi. Seoses kapitalistlike suhete arenemisega kujunes alles XIX sajandil välja eesti rahvas, tõusid esile eesti soost

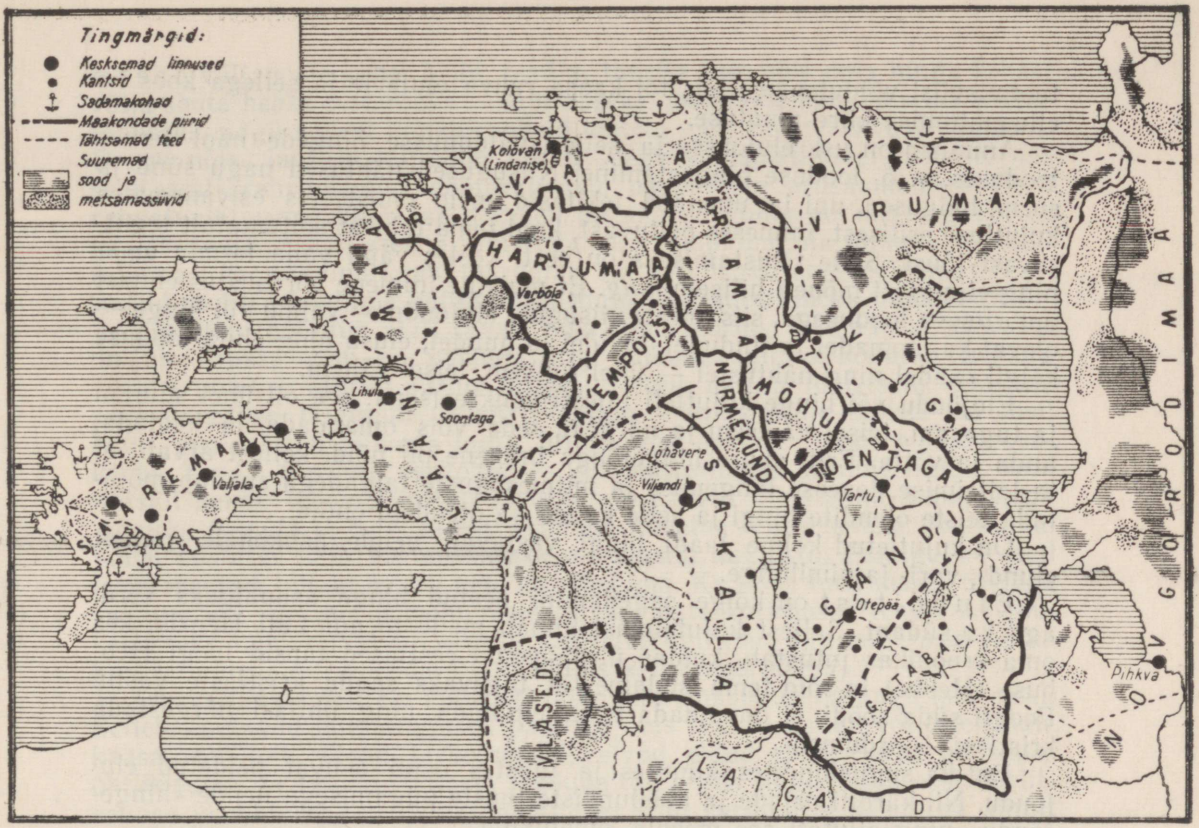

Kaart nr. 2. **Eesti ala territoriaalne jaotus XIII saj. algul.**

haritlased ja kirjamehed. Algas rahvuslik liikumine, mis tõstis päevakorda ka rahvusliku kultuuri loomise ülesande. On loomulik, et selle teostamisel pöörduti folkloori kui rahva ehtsa loomingu poole. Nii kujunes sajandeid mälus hoitud ja suust suhu edasikantud rahvaluule viljastavaks pinnaseks rahvuslikule kirjandusele.

Eestlaste usundist. Eesti rahvaluule olemust ei saa mõista omamata üldist ettekujutust muistsest ellusuhtumisest, rahva usundilistest kujutelmadest.

Nähtavasti oli ürgaegadest peale eesti hõimude põhiliseks usundiliseks ning maailmavaateliseks elukäituseks animism. Animistlik ellusuhtumine jäi valdavaks ka pärast sunniviisilist ristiusustamist, ehkki sajandite vältel tungis rahvausku ka mõningaid kristlik-katoliiklikke elemente, sealjuures eeskätt vastava terminoloogia näol, vähemal määral kujutelmadena. Alles hernhuutlus ja sektantlikud usumäratsused XVIII—XIX sajandil vapustasid rahva muinasusku. Lõpliku hoobi andis talle kapitalistliku

tootmisviisi võidulepääs, mis tõi kaasa rahva elujärje ja sellega koos ka ellusuhtumise kiire muutuse.

Animism on usk elujõusse ja selle avaldumisse hingede näol terves looduses, s. o. looduse hingestamine. Niisugused nähtused nagu sünd ja surm, haigused, uni ja unenäod tekitasid meie muistsetes esivanemates kujutluse erilisest, inimeses peituvast, kuid tema tahtest sõltumatult tegutsevast jõust. Selle tähistamiseks on eesti keeles väga vana termin *vaim* ning viimasest mõneti hilisem *hing*. Et muistne inimene võrdsustas ennast ümbritseva loodusega, siis arvati niisugust elujõudu — vaimu või hinge — olevat ka loomadel ja lindudel, kividel ja puudel, elusa ning eluta looduse kõigil osadel ning nähtustel — ühel rohkem, teisel vähem.

Elujõudu või hinge kujutleti täiesti konkreetsena: see oli ühel suurem ja tugevam, teisel väiksem ja nõrgem, seda võis omandada ja kaotada, anda ja võtta. Eriti suure hingejõuga inimene oli nõid, kellest arvati, et ta loitsimise, lovesse langemise ja mitmesuguste taigadega suudab mõjutada teiste olendite hingi ja selle kaudu ka olendeid endid.

On kujutletud kolme laadi hingi vastavalt nende asukohale, nimelt elund-, vari- ja nimihinge.

E l u n d i t e s t on kõige sagedamini peetud hinge asupaigaks verd, aga ka südant. Sellest kujutelmast annab meile tõendi Läti Henrik, kes oma kroonikas jutustab, kuidas ülestõusnud eestlased tapsid foogt Hebbuse (Hebbe) ja sõid tema südame, et tugevaks saada kristlaste vastu. Foogti süda söödi, et omandada tema elujõudu ning ühtlasi nõrgestada kristlasi — ordumehi.

Ent ka suguelundites, küüntes ja juustes usuti asuvat peidetud elujõudu. Nii kärbiti orjade ja abielunaiste juuste pügamisega nende «hingejõudu» ning allutati see mehele, omanikule.

V a r i h i n g e kujutelmast kõnelevad praegugi keeles säilinud idioomid (*varju sattuma ~ varju langema, varjus olema*), aga ka arvukad muistendid (kuu valgel maadlemine kuradi või kodukäijaga — võidab see, kelle vari langeb vastasele). Vari oli otsekui hinge nähtavaks kujuks ja sellepärast hoiduti hoolega «halba varju» sattumast.

N i m i h i n g e kujutelmast on lähtunud näiteks jahil ja kalapüügil üldiselt maksvad nimekeelud («tabud») ja sellest tulenevad eufemistlikud nimetused, mis on tunginud ka muistenditesse ja muinasjuttudesse (*reinuvader, võsavillem* jne.). Ka teatav loitsude rühm, nimelt nn. sünnisõnad (mis on eriti populaarsed soome ja karjala rahvaluules) pole ju midagi muud kui taotlus asja, nähtuse või olevuse nime ning koos sellega ka tema sünni ja tekkimise põhjust aimata, et seeläbi hingejõudu endale allutada või kahjutuks teha. Muistendite populaarne motiiv kuradi väljakutsumisest tema nimetamise läbi läheb samuti tagasi nimihinge kujutelmale. Ka laste nimetamine vanavanemate või muidu silmapaistvamate sugulaste järgi on algselt seotud nimihinge kujutelmaga: koos nimega usuti lapsele edasi kanduvat ka nimekandja hinge, elujõudu.

Sammuks edasi hingekujutelma arenemisel oli usk h i n g e s i i r d u-

m i s s e väljapoole keha. Nõid, teadja, tuusija jne. võis oma hinge kehast välja saata heaks otstarbeks — arstimiseks, teadmiste hankimiseks, ennustamiseks, nagu sellest annab rohkeid teateid meie hõimurahvaste folkloor. Ürgne nõia, lausuja kujutelm viitab seega šamanistlikele joontele, mis seob eesti rahvausundit põhjarahvaste usundiliste arusaamadega. Eesti rahvaluule uuema kihistuse andmeil on aga siirdhing eeskätt negatiivne; ta käib tuulispasana «teiste tulu vedamas», luupainajana inimesi ja loomi tallamas, libahundina loomi murdmas, ent ka virmalisena vehklemas. Vastavaid motiive kohtame külluses nii muinasjuttudes kui ka muistendites.

Siirdhing pöördub alati tagasi oma keha juurde, i r d h i n g seevastu on juba kehatu vaim, kes varjuna ringi hulkudes inimesi kohutab. Irdhing (*vaim*) põlvneb algselt surnu hingest, nagu näitab muistsete eestlaste surnutekultuse jälgimine. Vististi vanim mütoloogiline mõiste on meil *kalm*, mis esialgu tähistas laipa, hiljem aga hakkas märkima laiba asukohta, hauda. Surnute asukohta — küll mitte mingi surnuteriigina, vaid lihtsalt nende «edasielamiskohana» — on rahvas tähistanud nimetustega *manala, toonela* ja isegi *hiiela*. Viimane nimetus viitab sellele, et hiis kui püha, austatav salu või metsatukk oli algselt kalmistu. Esialgu on meil laipu maetud, hiljem hakati neid ka põletama. Ka laiba tuhk maeti. Sellega sai hiis kui surnute asukoht meie esivanemate kujutluses teatavaks jõukeskuseks, kuhu mindi abi otsima, kus ohverdati jne., aga mille asukaid ka kardeti ning püüti vältida (näit. laulus «Hiie noormees»).

Surnu hauatagust elu kujutleti jätkuvat samasugusena nagu maa peal. Sellele osutavad mitmesugused panused, mis laibale hauda või tuleriidale kaasa anti: toit, rõivad, tarbeesemed, relvad, ehted, raha. Surnu oli hädaohtlik temas peituvate võõraste jõudude tõttu, mis tingis laiba eest hoolitsemise ja matusepaiga pühakspidamise. Kuid surnuid ei käsitatud ainult vaenuliku jõuna. Isegi vastupidi — neilt kui omastelt oodati ka abi ja toetust. Seda kinnitavad nn. hingedeaja (*jaoaeg*) kombed. Arvati, et surnud esivanemad külastavad hingedeajal kodusid; neid oodati, neile jäeti toitu, neile köeti sauna ja pandi viht valmis, sel ajal välditi ülearust kära jne.

Peamiselt ristiusu, eriti põrgu ja kuradi kujutelma mõjul segunes aga tolle n.-ö. neutraalse surnutekultusega kurja (või ebapuhta) surnu motiiv. Surnut hakati järjest enam kartma, teda kujutleti kodukäijana, kummitajana, õnnetuse ja häda ennustajana. Eriti ohtlikeks muutusid surnud, kes olid välja paistnud kas oma ebahariliku eluga (nõiad, tigedad või ebatavaliselt kitsid inimesed, eriti õelad mõisnikud, kurjategijad jne.) või ebatavalise surmaga (enesetapjad, tapetud lapsed jne.). Niisugust arengut tähistab ka nimetus *Mardus* (*Marras*), mis algselt tähendas surnut, hiljem surmahaldjat ja lõpuks surma nähtavat või kuuldavat ennet.

Vastavalt sellele, et muistsed eestlased kujutlesid loodust hingestatuna, võime rääkida ka l o o d u s h i n g e s t, mille all mõeldakse loodusliku objekti (mets, järv, allikas, jõgi, kivi jne.) või loodusnähtuse (tuul, pikne jm.) elustamist. Edasises arengus muutus loodushing kaitsevaimuks, vastava loodusobjekti hoidjaks, säilitajaks, talle jõu ja elu andjaks. Põhja-

Eestis oli sellise kaitsevaimu nimetuseks *haldjas* (mis on usutavasti germaani laen), Lõuna-Eestis aga primitiivsem *isa* (resp. *taat*) või *ema* (resp. *memm*); seega vastavalt *metshaldjas* või *metsaisa*. Eesti rahvausund tunneb eriti metshaldjaid ja veehaldjaid. Loodushingi kujutleti mõnel määral inimkujulistena ja inimlike omadustega (antropotsentrism), s. o. nad võisid mõelda, rõõmu tunda ja kurvad olla, neid võis pahandada ning taas lepitada.

Loodushaldjatest oli nähtavasti erilise austuse objektiks pikne (pikken), kelle muud nimetused (*kõu*, *äike*, *vanaisa*) viitavad ka surnule või esivanemale. *Taara* (~ *Tooru* ~ *Tarapita*), mis on Skandinaavia *Thori* modifikatsioon, näib olevat lihtsalt veel üks piksehaldja nimetusi. Nagu osutavad säilinud piksepalved (vanim põlvneb J. Gutslaffi 1644. aastal ilmunud raamatust «Kurtzer Bericht»), oli pikne eeskätt viljakushaldjas.

Muistsetest viljakushaldjatest on tuntud veel kaks, nimelt Setumaa Peko ja Lääne-Eesti Metsik. Kuid paljud vanad sigivus- ja viljakushaldjad on kas unustatud või — nagu hoopis usutavam — segunenud mõningate hilisemate, katolitsismist pärinevate kujutelmade ning terminoloogiaga. Niisugust segunemist näitab üpris ilmekalt rahvakalender, kus kohtame kõrvuti katoliiklikke pühakute nimepäevi (jüripäev, jaanipäev, mihklipäev jpt.) ja vanu, ristiusueelseid pühasid ning tähtpäevi (jõulud, urbepäev, hingedeaeg jt.). Sealjuures ei pruugi ristiusust lähtuva nimetuse taga asuv kujutelm ja tavad olla (ning tavaliselt ei olegi) kristlikku algupära. Sel kombel on paljud muistsete haldjate nimetused asendunud pühakute nimedega. Nii on tekkinud Tõnnid, Jaanid, Mardid, Kadrid jne. Muidugi võis koos uute nimetustega ka kombestikku tulla mõningaid uusi elemente, ent põhifunktsioon jäi vanaks. Kõigi tähtpäevakommete põhisisuks on ühelt poolt mitmesugune viljakuse, saagiõnne taotlus, teiselt poolt aga õnnetuste ja hädade eemaletõrjumine. Eriti seoses viimasega võib eesti rahvausundis ülirohkesti kohata iga laadi maagiat ja tõrjenõidust. Esineb palju lausumisi ja muid võtteid küll paha silma ja kaetamise, ärategemise või sõnumise, kadestamise ja laimamise, painajaks käimise ning igasuguse viha vastu. Teatavasti õitseb maagia just seal, kus inimene kas töövahendite puudulikkuse või ebaõiglase ühiskondliku korra tõttu ei suuda oma tööga tagada elatusvahendeid endale ja oma perele.

Niisiis on eesti rahvausundis mõnel määral jälgitav ristiusu, eriti katolitsismi mõju. Ent see mõju on — eriti kui silmas peame, kuidas ja kui kaua ristiusku meil juurutati — silmatorkavalt tühine, piirdudes põhiliselt terminoloogiliste muudatustega. Rida ürgvanu, animistlikke mõisteid ning kujutelmi on saanud uue, kiriklikult sallitava nimetuse; samal ajal on nad aga säilitanud muistse sisu ja funktsiooni. Eesti rahvakalendri olulisematest tähtpäevadest on oma vana nime alles hoidnud ainult talvine pööripäev — *jõulud*. Jaanipäeva austamine on kindlasti niisama vana kui jõulukombestikki, ent nimetus pärineb tal juba kristlikust mütoloogiast. Selles võib näha isegi teatavat trotsi, et eestlased (ja soomlased) on vana nime säilitanud just nimelt ristiusu kõige tähtsamal pühal (Kristuse sünnipäev),

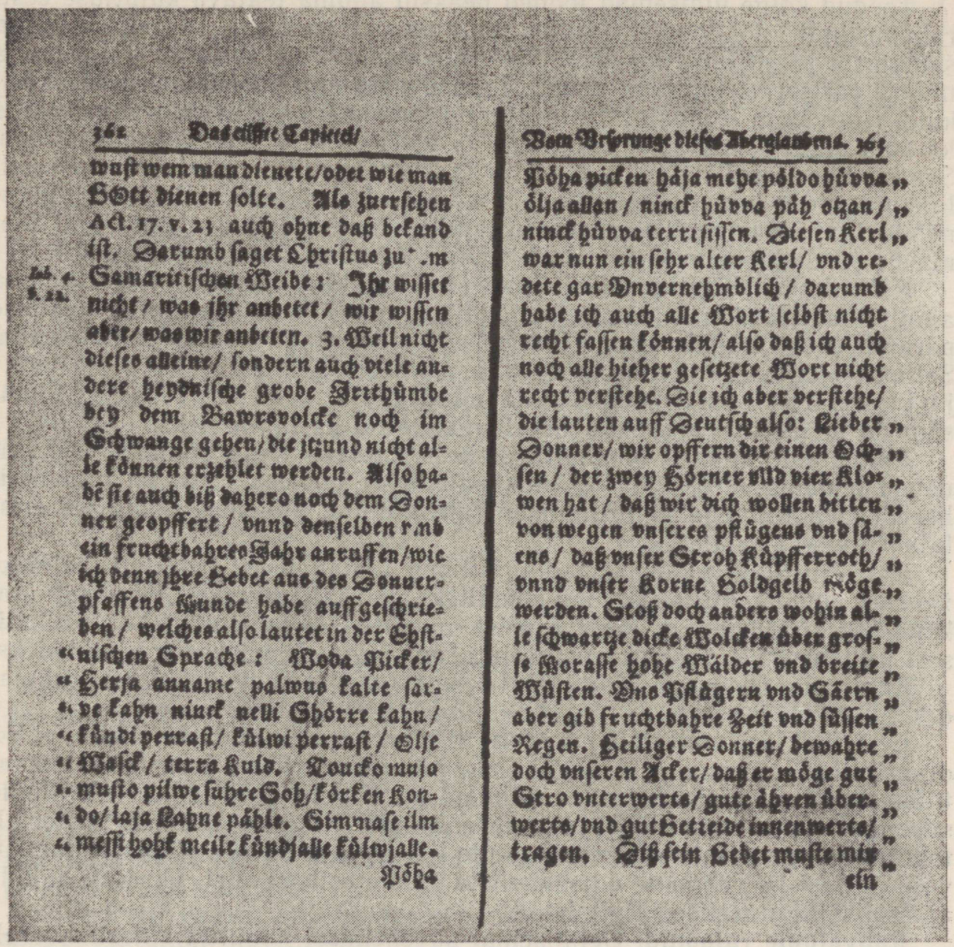

362 Das eilffte Capittel/

wust wem man dienete/ oder wie man
GOtt dienen solte. Als zuersehen
Act. 17. v. 23 auch ohne daß bekand
ist. Darumb saget Christus zu dem
Iob. 4. v. 22. Samaritischen Weibe: Ihr wisset
nicht/ was ihr anbetet/ wir wissen
aber/ was wir anbeten. 3. Weil nicht
dieses alleine/ sondern auch viele an-
dere heydnische grobe Irrthümbe
bey dem Bawrsvolcke noch im
Schwange gehen/ die jtzund nicht al-
le können erzehlet werden. Also ha-
bē sie auch biß dahero noch dem Don-
ner geopffert/ vnnd denselben vmb
ein fruchtbahres Jahr anruffen/ wie
ich denn jhre Gebet aus des Donner-
pfaffens Munde habe auffgeschrie-
ben/ welches also lautet in der Ehst-
„nischen Sprache: Woda Picker/
„Herja anname palwus kalte sar-
„ve kahn ninck nelli Shörre kahn/
„kündi perrast/ külwi perrast/ Olje
„Wasck/ terra Kuld. Toucko mujo
„musto pilwe suhre Soh/ körken Kon-
„do/ laja Lahne pähle. Simmase ilm
„messi hohk meile kündjalle külwjalle.
Pöha

Vom Vrsprunge dieses Aberglaubens. 363

Pöha picken häja mehe pöldo hüvva „
ölja allan/ ninck hüvva päh otzan/ „
ninck hüvva terri sissen. Diesen Kerl „
war nun ein sehr alter Kerl/ vnd re-
dete gar Vnvernehmblich/ darumb
habe ich auch alle Wort selbst nicht
recht fassen können/ also daß ich auch
noch alle hieher gesetzete Wort nicht
recht verstehe. Die ich aber verstehe/
die lauten auff Deutsch also: Lieber „
Donner/ wir opffern dir einen Och- „
sen/ der zwey Hörner vnd vier Klo- „
wen hat/ daß wir dich wollen bitten „
von wegen vnseres pflügens vnd sä- „
ens/ daß vnser Stroh Küpfferroth/ „
vnnd vnser Korne Goldgelb möge „
werden. Stoß doch anders wohin al- „
le schwartze dicke Wolcken über gros- „
se Morasse hohe Wälder vnd breite „
Wüsten. Vns Pflügern vnd Säern „
aber gib fruchtbahre Zeit vnd süssen „
Regen. Heiliger Donner/ bewahre „
doch vnseren Acker/ daß er möge gut „
Stro vnterwerts/ gute ähren über- „
werts/ vnd gut Getreide innenwerts/ „
tragen. Diß sein Gebet muste mir „
ein

Esimene eesti piksepalve ülestähendus (1644).

kuna paljude teiste rahvaste juures kõne all oleva päeva nimetus lähtub kristlikust terminoloogiast (näit. vene рождество — umbes 'sünnipäev', samuti prantsuse *Noël,* saksa *Weihnachten* — 'püha öö', inglise *Christmas* — otseselt Kristuse nimega seotud jne.).

Terminoloogia kõrval on kirik eesti rahvausundit täiendanud veel kuradi kujutelmaga. Kurat on segunenud meie hiiulugude vanapaganaga (vististi ka kurja surnuga) ning esineb arvukates muistendites olulise tegelasena, kord hiidlikumana, kord «kuratlikumana».

Toodud kõige üldisemad jooned peaksid andma teatava kujutluse eesti rahvausundi põhilaadist, milles segunevad animism, degenereerunud šamanism ja ülirohke maagia. See rahvausund oli eelkõige talupoja ja nimelt pärisorise talupoja usund. Igapäevases elus mõisnikku, mõisakäskkuid, riigivõimu esindajaid ja pastoreid kartma sunnitud talurahvas täitis ka oma kujutlusmaailma pelutavate ja tema töötulu neelavate olenditega. See on täiesti mõistetav, sest on ju igasugune religioon ainult «fantastiline peegeldus inimeste peades neist välisjõududest, mis valitsevad inimesi nende igapäevases elus, peegeldus, milles maised jõud omandavad ülemaiste jõudude vormi» (Fr. Engels, Anti-Dühring. Tln. 1954, lk. 279).

Rahvaluule liigitus. Nõukogude folkloristika käsitab rahvaluulena ainult suulist kunstiloomingut, jättes muu traditsioonilise vaimse pärandi (nagu näiteks usund ja kombed) etnograafia uurida ja kirjeldada. Sellisena jaguneb rahvaluule neljaks põhiliigiks: r a h v a l a u l, r a h v a j u t t, v a n a s õ n a d koos kõnekäändudega ja m õ i s t a t u s e d. Vanasõnu ja mõistatusi on kokkuvõtvalt nimetatud ka lühiluuleks.

Rahvalaul jaguneb omakorda kaheks suureks laulurühmaks, mis erinevad teineteisest eeskätt vormiliste tunnuste poolest. Need on regivärsilised rahvalaulud ja lõppriimilised rahvalaulud. Mõlemas põhiliigis eristatakse veel alarühmi.

Rahvajutte on vanemas folkloristlikus kirjanduses jaotatud kolmeks žanriks: muinasjuttudeks, muistenditeks ja naljanditeks. Viimasel ajal kõneldakse veel neljandastki žanrist, nimelt traditsioonilisest olustikulisest jutustusest e. pajatusest. Iga jutužanr jaguneb omakorda alaliikideks.

Lühiluule üksikuid liike jaotatakse tavaliselt temaatilistesse rühmadesse.

Eesti folkloorimaterjali praegune liigitus taotleb anda täielikku, ehkki deskriptiivset ülevaadet rahva luuleloomingu kõikidest žanritest, temaatilistest või funktsionaalsetest rühmadest. Võimalikult täpne rahvaluule süstematiseerimine ei tähenda mitte ainult ülevaate saamist materjali tohutust hulgast, mitte ainult üksikute liikide ja rühmade väljaselgitamist, vaid ühtlasi ka rühmade omavaheliste seoste esiletoomist, üksikute liikide ajaloolise kujunemise jälgimist.

Rahvaluule rajoonid. Detailsemal süvenemisel kogutud ainestikku selgub, et teatavate üldiste joonte kõrval on folkloorimaterjalis rohkesti lokaalseid erinevusi. Kõige väiksemaks maa-alaks, mille piirides rahvatraditsioon on üheilmeline, loetakse feodaalset kihelkonda. Kihelkonnad liituvad omakorda enam-vähem ühesuguse traditsiooniga rajoonideks. Uurimistulemusi niisuguste rahvaluulerajoonide väljaselgitamisel võtab kokku juuresolev kaart, kust näeme, et nagu murretelt, nii jaguneb Eesti ka rahvapärimuste poolest kaheks teravalt eriilmeliseks valdkonnaks — Põhja- ja Lõuna-Eestiks. Põhja-Eesti valdkond jaguneb omakorda kolmeks rajooniks: Põhja-Eesti kitsamas mõttes, Kesk-Eesti ja Lääne-Eesti. Edasi jagunevad need rahvaluulepiirkonnad alarajoonideks.

Põhja-Eesti rajooni võib pidada klassikaliseks laulumaaks, mis pais-

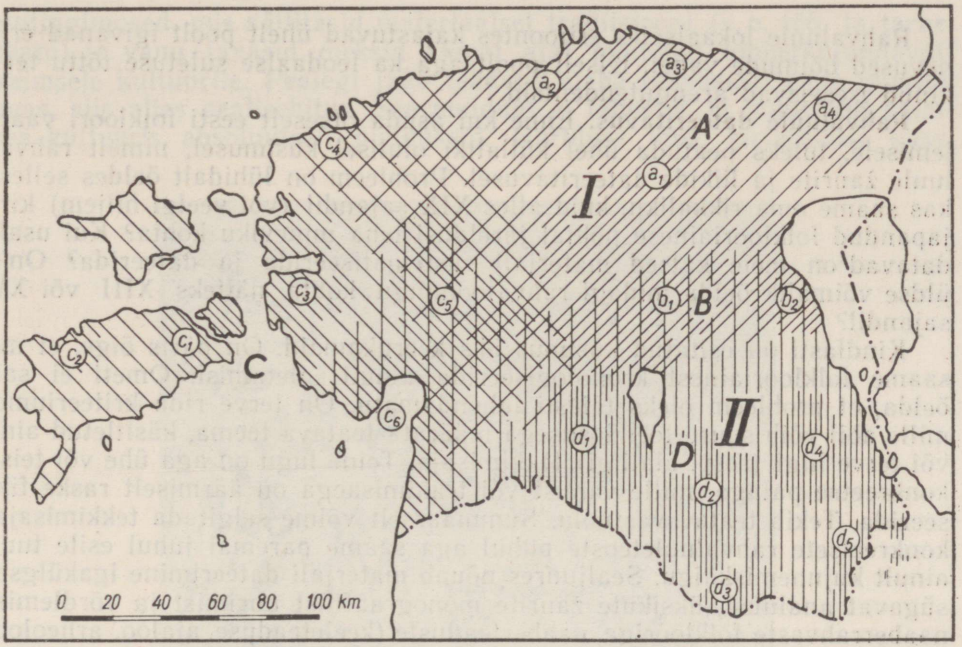

Kaart nr. 3. **Eesti rahvaluule kohalikud rühmad.**
I — Põhja-Eesti valdkond: *A* — Põhja-Eesti rajoon, *B* — Kesk-Eesti rajoon; *C* — Lääne-Eesti rajoon; *II* — Lõuna-Eesti valdkond; a_1, a_2, b_1, b_2 jne. — silmapaistvamad alarajoonid.

tab silma eriti oma kiige- ja lõikuslaulude repertuaariga ning lüroeepikaga. Kalevipoja-muistendid, samuti haldjatelood on tuntud eeskätt Põhja- (ja Kesk-) Eesti rajoonis.

Kesk-Eesti rajoon on õigupoolest siirdealaks, kus ristuvad põhjast ja lõunast lähtunud pärimused.

Lääne-Eesti rajooni iseloomustavad pulmalaulude rohkus (kuigi regilaulu-repertuaar on siin üldiselt kesine) koos kohalike iseärasustega pulmakombestikus, mängude ja mängulaulude arvukus, meestelaulu suur osakaal. Lääne-Eesti ala hiidvägilaseks on Suur Tõll. Siinsete alarajoonide vahelised erinevused on üsna suured.

Tervet Lõuna-Eesti valdkonda, mis jaguneb mulgi, tartu-võru ja setu alarajooniks, iseloomustab looduslaulude ja loodusmotiivide ning tavandilaulude rohkus. Rahvausundis kohtame haldjate asemel emasid-isasid. Lisaks sellele on setu alarajoonile iseloomulik veel lüroeepika ohtrus ja rahvalaulude mitmehäälne esitus, mida mujal Eestis ei tunta. Jutterepertuaaris võib täheldada olulist vene mõju.

Rahvaluule lokaalsetes erijoontes kajastuvad ühelt poolt igivanad erinevused hõimude vahel, teiselt poolt aga ka feodaalse suletuse tõttu tekkinud iseseisvad arengutendentsid.

Rahvaluule dateeritavus. Enne kui asuda otseselt eesti folkloori vaatlemisele, tuleks peatuda ühel küllaltki olulisel küsimusel, nimelt rahvaluule žanrite ja liikide dateeritavusel. Probleem on lühidalt öeldes selles: kas saame oma rikkaliku, kuid alles XIX sajandil (või veelgi hiljem) kirjapandud folklooriainese põhjal järeldusi teha mineviku kohta? Kui usaldatavad on meie katsed materjali süstematiseerida ja dateerida? On's üldse võimalik öelda midagi rahvaloomingu kohta näiteks XIII või XV sajandil?

Kindlasti on esitatud küsimus üks keerukamaid. On päris õige, et me saame folklooriainest kronologiseerida ainult oletamisi. Ometi ei saa öelda, et probleem oleks täiesti lahendamatu. On terve rida kriteeriume, mille abil võib suure tõenäosusega määrata teatava teema, käsitletud aine või terve liigi (resp. alaliigi) tekkimisaja. Teine lugu on aga ühe või teise konkreetse palaga, mille vanust või tekkimisaega on äärmiselt raske fikseerida. Tekib teatav vastuolu. Summaarselt võime selgitada tekkimisaja, konkreetsete rahvaluuleteoste puhul aga saame paremal juhul esile tuua ainult kujunemiskäigu. Sealjuures nõuab materjali dateerimine igakülgset sügavat analüüsi, üksikute žanrite monograafilist uurimist ja võrdlemist naaberrahvaste folklooriga, naaberteaduste (keeleteaduse, ajaloo, arheoloogia, etnograafia jt.) poolt pakutavate andmete kõigekülgset kasutamist. Seda laadi töid on meil veel vähe. See ongi põhiliseks takistuseks antud küsimusele vastamisel.

Millised oleksid kriteeriumid näiteks rahvalaulude dateerimisel? Eesti rahvalaul kajastab elu tegelikkust, ehkki läbi oma loojate vaatevinkli. Sellepärast on laulude dateerimisel peamiseks abinõuks nende sisuline analüüs. Teiste sõnadega: tuleb välja selgitada see olustik, see sündmustik, mida kajastab vastav laul, laulurühm või laululiik, ning ajaloo andmete abil määrata sellele olustikule vastav ajastu.

Kuid lisaks sisulisele analüüsile on rida väliseid kriteeriume dateerimise täpsustamiseks. Esimesena võib nimetada levikut ja nimelt leviku ulatust, kusjuures ei peeta silmas ainult eesti repertuaari. Kui üks laulutüüp on tuntud kõigi läänemeresoome rahvaste juures, võib suure tõenäosusega oletada, et laul ulatub aega, millal hõimudevahelised sidemed olid veel tihedad. Mida vähem teatavat laulu eri rahvaste poolt tuntakse, seda noorem peaks ta olema. Teiseks pakub abi laulu vormilise külje jälgimine, eeskätt regivärsi keele analüüs. Näiteks tõendavad rohked kõrvalekaldumised regilaulu meetrika reeglitest, et laul ei saa olla eriti vana. Ka vähesed kirjapanekud, mida tegid muistsed kroonikud, reisijad, õpetlased jt., võimaldavad ühte või teist laulu, laululiiki või -rühma täpsemalt dateerida.

Lõpuks on üsna rohkesti nii otseseid kui ka kaudseid andmeid ainelise traditsiooni püsivusest eestlaste juures. Pole põhjust arvata, et olustik ja

elutingimused, mis säilitasid materiaalset traditsiooni (s. o. töö- ja tarberiistu) ja vanu tavasid, oleksid samal ajal mõjunud ümberkujundavalt vaimsele kultuurile. Pealegi jääb teadvus maha olemisest; enne muutub baas, siis alles pealisehitus. See muidugi ei tähenda, et muutused vaimses kultuuris absoluutselt puuduksid. Hariduse tõus, kirjaoskuse kasv,

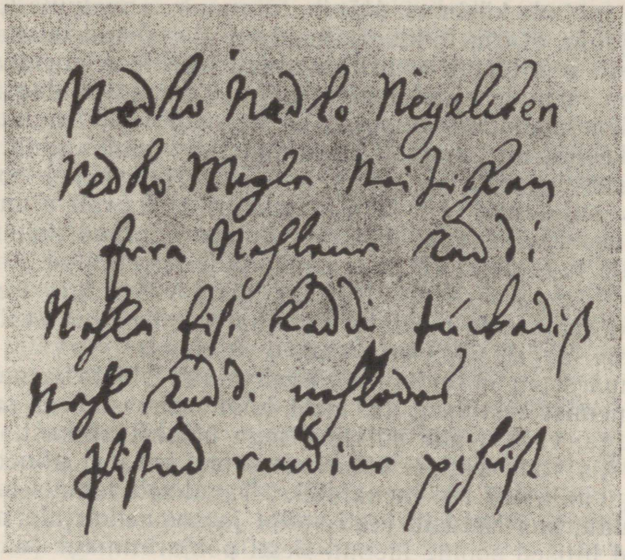

Esimene eesti regilaulu ülestähendus
(kohtuprotokollis 1680. a.).

teadmiste levimine «maailmast ja sellest, mis seal sees leida on» mõjutasid kahtlemata ka traditsioonilist vaimset kunstiloomingut. Kuid niisugused mõjutused ilmnevad eeskätt kas uutes teemades või vanade ainete uudses käsitluses ning on seega suhteliselt kergesti täheldatavad. Olulises osas aga võime üsna julgesti kasutada XIX sajandil kogutud materjali ka varasemate ajajärkude vaimse kultuuri iseloomustamiseks.

Tõsi küll, üks küllalt kaalukas reservatsioon siiski jääb. Nimelt on küll võimalik säilinud ainest tagasi viia eeldatava tekkimisajani, võib isegi rekonstrueerida vastava teose või žanri kujunemiskäigu, aga me ei saa midagi öelda sajandite jooksul hävinud rahvapärimuste kohta. Usutavasti on näiteks eestlastegi juures käibel olnud kangelaseepikat, kuid sellest pole midagi säilinud. Me ei tea, milliseid žanreid, teemasid, ainealasid võis kaugemas minevikus veel eksisteerida.

Ilmselt toimus eesti hõimude vaimses kultuuris murrang XIII—XV

sajandil seoses muutustega, mida tõid kaasa maa vallutamine ordurüütlite poolt, rahva vägivaldne ristiusustamine ning pärisorjastamine. Meie säilinud folklooripärand oma olulises osas kajastab olukorda pärast seda murrangut. Seega on XIII—XV sajand teatavaks kindlaks piiriks, ning folkloorsete teoste, kujutelmade ja ainete dateerimine varasemasse aega nõuab üpris põhjalikku, hästi argumenteeritud analüüsi.

Laenude ja mõjude küsimus. Mõnikord annab rahvaluule dateerimiseks pidepunkte asjaolu, et osa folklooriaineid on üle võetud teistelt rahvastelt või kirjandusest. See tõstab esile rahvaluule võrdleva uurimise vajaduse. Teiselt poolt on laenude esiletoomises nähtud otsekui midagi halba, isegi kahtlemist rahva loominguvõimes. See seisukoht on muidugi ebaõige. Nagu laenud keeles, nii annavad ka mõjud rahvaluules tunnistust kokkupuudetest teiste hõimudega, läbikäimisest eri rahvaste vahel. Nagu keel on endasse sulatanud võõraid elemente, nii on ka rahvaluule vastu võtnud mitmesuguseid välismõjusid ja need ümber töötanud, kohandanud meie olustikule. Selle tagajärjel on eesti rahvaluule rikastunud.

Mõjutustest kõneldes kerkib üles kaks küsimuste ringi — esiteks mõjusfäär ja teiseks mõjutuste päritolu. Sealjuures on mõjud eesti rahvaluule eri žanrites oma laadilt väga erinevad.

Kõige algupärasem on regivärsiline rahvalaul. Ühiste teemade, tegelaste ja laulude esinemist eestlastel ja meie hõimurahvastel ei saa enamasti seletada laenuga, vaid nende põlvnemisega ühisest allikast. Kui otsidagi laenusuhteid, siis võib eestlasi vähemalt samal määral nimetada mõjutajateks ja laenuandjateks kui laenajateks. Tavaliselt toimus laenude vahetus Ingeri kaudu, kus ristusid eesti-vadja ja soome-karjala mõjud. Erandiks on mõned hilised soome laenud Eesti põhjarannikul (näiteks tabanipäeva kombestik koos vastava lauluga Kuusalus). Välismõju regivärsile piirdub keskaegse katoliikluse või kreeka-õigeusu mõninga jäljega. Viimast kohtame eriti setude juures («Jeesuse sõit», «Jeesuse surm»). Üle Eesti on tuntud rahvalaul «Ori taevas», mida võiks käsitada kui rikka mehe ja vaese Laatsaruse legendi modifikatsiooni. Ka lüroeepilistes lauludes «Ristitud mets» ja «Mareta laps» võib leida katolitsismi nõrka mõju. Ent siin on siiski tegemist kujutelma, mitte teose laenamisega.

Tunduvalt rohkem esineb välismõjusid rahvajuttudes, kuid siingi on žanriti olukord erinev. Naljandis on välismõjusid kindlasti kõige vähem. (Erandiks on uueaegne anekdoot, mis on suuresti rahvusvaheline või kirjanduslikku algupära.) Muistendis on laenulist ainest rohkesti. Rahvausundiliste muistendite puhul on mõnikord raske määrata välismõju astet — jutt ise võib olla algupärane, kuid jutu aluseks olev kujutelm on laenatud. Kõige suuremal määral laenulise iseloomuga on muinasjuttude motiivistik.

Rahvajuttude käsitlemisel on Eestit iseloomustatud kui ida ja lääne juturepertuaari ristumisala. Ja eesti rahvaluule uurimisel peabki arvestama eeskätt kahte tegurit, nimelt slaavi ja germaani rahvakultuuri. Võrdlemisi vähe on teada laenulisi mõjutusi balti hõimudelt. Vanu vene mõju-

sid on leitud eriti muinasjuttudest, kuna hiiukujutelmi seotakse mõjutustega Skandinaaviast. Palju germaanipärast on rahvausundisse ja selle läbi ka muistendirepertuaari sattunud saksa orduriigi võimutsemise ajal, kusjuures vahendajaks olid kaupmehed, käsitöölised, samuti kerjusmungad ja muu keskaegne rändelement.

Mõnevõrra hilisemast vene mõjust annavad tunnistust eeskätt mitmesugused muinasjutud, muistendid peninukkidest, legendid ja naljandidki (pappide vastu suunatud). Teiselt poolt võib arvata, et Eestist on omakorda lähtunud mõned Põhja-Vene bõliinades esinevad hiiumotiivid, kus peategelaseks on Kolõvan või Kolõvanovitš.

Mõjusuundi on folklooris veel üsna vähe jälgitud, seega saab siin peatuda ainult kõige üldisematel küsimustel. Aga välismõjude kõrval tuleb arvestada veel üht tegurit, mille osa on aegade vältel olnud küllaltki suur, eriti mõnes rahvaluuleżanris. See on kirjanduse mõju.

Teatavate kirjanduspalade kodunemine suulises traditsioonis on küllalt sagedane, paljude rahvaste juures ja eri aegadel täheldatav nähtus. Kuid kirjanduse ja rahvaluule suhteid juhivad oma dialektilised seaduspärasused. Nimelt võib kõrvuti kirjanduse osatähtsuse kasvamisega rahva elus ühtlasi märgata rahvaluule pidevat taandumist. Ja teiselt poolt näeme uuemal ajal rahvaluule suulise edasiandmise kõrval üha suuremal määral kirjalikku levikut — laulualbumite, mälestussalmikute, aga ka trükitud laulikute jne. kaudu. Ühtlasi ilmuvad varieerimise ja modifitseerimise asemele paroodia või travestia — tuntud vormiskeemi või viisi kasutamine uuesuunaliseks loominguks. Seega astub rahvaluule asemele rahvalik luule, elukutselise autori (resp. autorite) poolt loodud looming. See on loomulik arengutendents ning seotud kirjaoskuse kasvu ja kirjanduse levimisega rahva hulgas.

Kui minna kirjanduse ja eesti rahvaluule suhete juurde, siis üks vanimaid kirjanduslikke mõjuallikaid näib olevat piibel, mis tervikuna ilmus eesti keeles küll alles 1739. aastal, kuid mille motiivid kirikukirjanduse ning jutluste kaudu varemgi oma mõju avaldasid. See ilmneb näiteks meie legendiluules, aga ka reas muistendites ja proosalegendides. Teiseks tuleb piibli mõju ilmsiks lühiluules, eeskätt vanasõnades. Selle folkloriseerumisprotsessi puhul on põhjust silmas pidada, et piibel on ju omamoodi rahvaluuleline teos, milles kajastuvad väga mitmesugused tõekspidamised, ka need, mis pole kuidagi seotud ristiusuõpetusega (eriti nn. Vana Testament). Piiblist ammutatud tõeteri kontrolliti ja kooskõlastati ikkagi valitseva tegeliku olukorraga.

Eesti rahvausundisse ja seega ka muistenditesse vägagi sügava jälje jätnud kuradikujutelma ei saa aga vististi siduda ainuüksi piibliga. Ehkki ristiusust on laenatud kuradi mitmed erijooned, läheb põhikuju tagasi varasemasse rahvausku.

Uuema aja raamatuist on suurt mõju avaldanud aastail 1782—1838 neljas trükis ilmunud Fr. W. Willmanni «Juttud ja Teggud» (~ «Juttud ja Moistatussed»), mille osalt kirjandusliku, osalt rahvaluulelise algupä-

raga sisu — 90 valmi ja juttu on hulgaliselt läinud rahva jutturepertuaari. Üpris järsult kasvas kirjanduse mõju XIX sajandil. Paljude autorite (O. W. Masing, P. Mannteuffel, C. W. Freundlich jt.) luulelooming — toetudes suuremal või väiksemal määral rahvaluulele — muutus rahvaomaseks, rahvaluulega võrdselt levivaks lauluks.

Kuid üksikute kirjanduslike palade folkloriseerumisega ei piirdu kirjanduse mõju eesti rahvaluulele. Palju olulisem, kogu eesti folkloori kardinaalselt ümberkujundav on uue laululaadi tekkimine. Juba XVIII sajandil ilmus regivärsi kõrvale uus laulustiil, nimelt lõppriimiline laul. Lõppriimilise rahvalaulu põhitunnused (stroofiline ülesehitus, sageli jambiline värsimõõt, lõppriim) on võetud kirjandusest, tõsi küll enamasti tõlkelisest ja vaimulikust luulest. Kirjanduse kõrval etendas lõppriimilise rahvalaulu kujunemises oma osa ka naaberrahvaste laulufolkloor. Eriti riimiliste rahvalaulude viisides näeme ohtrasti mitmesuguseid võõrmõjusid. Laenatud on ka terve rida üksiklaule («Üks kuningatütar ja kuningapoeg», «Ühe korneti lugu», «Lunastatav neiu», «Prantsus Moskvas» jpt.). On selge, et lõppriimilise laulustiili tekkimises ja arengus on kirjandus algusest peale olulist osa etendanud.

Nii tuleb rahvaluule uurijatel veel palju tööd teha mitmesuguste mõjuringide üksikasjalikul kindlaksmääramisel. Mõjutegurite ning nende toimimise aja, ulatuse ja laadi väljaselgitamine nõuab suuri eeltöid võrdlevas folkloristikas. Vastavaid katseid on meil kõige rohkem kasutada ehk rahvausundi alalt, päris folkloori osas aga õige napilt.

Rahvaluule funktsioonist, eksisteerimistingimustest ja loomingumeetodist. Tänapäevale on rahvaluule tähtis ja oluline kahest aspektist. Esiteks on ta mineviku peegliks, kõige kõnekamaks pajatajaks vanadest hallidest aegadest. Kajastades küll põhiliselt hilise feodalismiperioodi külaelu, sisaldab folkloor ohtrasti ka igandlikku ainest varafeodaalsest ning isegi sugukondliku korra ajast (näit. lõikuslaulud, vanem lüroeepika, vägilasmuistendid, mitmed rahvausundilised muistendid, paljud loitsud ja kombetalitused). Rahvaluule on otsekui suur ajaraamat, kuhu rahvas ise oma rõõmud ja mured üles tähendas; ta on kroonika, mis on jäädvustanud ajalookäigu n.-ö. seestpoolt vaadates, pühendades tähelepanu just argielu sündmustele ja olustikukujutusele; vähem — või üldsegi mitte — on peatutud ajaloo välisel käigul — sõdadel, lahingutel jne. Mida rohkem me sellesse rikkalikku materjali süveneme, seda selgemaks muutub meile eesti rahva minevik.

Ent rahvaluule pole ainult ajaraamat. Folkloor on ühtlasi mahukamaid rahvaraamatuid, kus esinevad kõrvuti lõbu ja teadus. Elamuslikkus ja õpetlikkus — see on peamine, mida rahvaluule taotleb. Folkloori õpetlikkus ei avaldu mitte kuivas didaktikas, laulule või jutule lisatud moraliseerimises, vaid tõetruuduses ja elulisuses. Saatsid ju laul ja jutt muiste lahutamatult töid ja puhkehetki. Ning see, millest lauldi ja jutustati, oli ülimal määral aktuaalne, sest ta lähtus kas tõelistest või tõeks peetud sündmustest. Niisugused on näiteks suurem osa rahvalauludest, muisten-

Setu eided lastele muinasjutte vestmas.

did, naljandid. Ka need rahvaluuleliigid, mille aluseks oli puhas väljamõeldis, mida kunagi tõeks ei peetud (eeskätt muinasjutud), kajastavad rahva mõtte- ja tundemaailma, sest neis avalduvad töörahva soovid ja taotlused. Muinasjuttudes võidutsevad inimesed rahva seast oma rõhujate üle, ülekohus leiab karistamist, ausus ja julgus võidavad kurja jne. — ühesõnaga muinasjutumaailm on kohaks, kus valitsevad õiglus ja isiklik tublidus, kus ka karjapoiss ja vaeslaps leiavad oma õnne. Muinasjutud peidavad endas pärisorjuse vastu tõrkuva rahva ootusi ja lootusi. Selles seisabki nende aktuaalsus ning õpetlikkus.

Pärimusliku, traditsioonilise loominguna on folkloor samal ajal rahva maailmavaate kajastaja ning kujundaja. Ta kannab ühest põlvest teise juba väljakujunenud tõekspidamisi ja vaateid ning võtab vastu ja ühendab olemasolevaga ka seda uut, mida iga järgnev generatsioon loob. Folkloor on tihedalt seotud oma loojate ning kandjate eluolustikulise seisundiga, materiaalse kultuuriga. Muutused miljöös kutsuvad esile ka muutusi folklooris. Kuid muutustest hoolimata säilitab folkloor isegi tervete liikide hääbumise või uutega asendumise korral väga palju vanu kujutelmi ja kujutusvahendeid. Regivärsi vorm säilitas meie päevadeni näiteks arhailisi, kõnekeelest ammugi kadunud keelevorme, sõnu ja konstruktsioone (lõpu- ja sisekaota vormid, potentsiaal, possessiivsufiksid jne.).

Muistendites on säilinud ürgvanu kujutelmi, mõistatused kirjeldavad etnograafilisi esemeid, mida ammu enam ei tunta, kõnekäändudes on kinnistunud uskumusi ja töövõtteid, mis on sajandeid vanad. Nii põimuvad rahvaluules vana ja uus.

Rahvaluules ühinevad ka traditsioon ja improvisatsioon. Ei saa ju rahvaluule levimist kujutleda selliselt, nagu õpiksid kuulajad teatava loo või laulu pähe ning esitaksid siis seda päheõpitud teksti. Tegelikult loob iga esitaja laulmisel või jutustamisel esitatava pala uuesti, improviseerib, toetudes mällu jäänud traditsioonilisele süžeele ja mõningatele žanri spetsiifilistele vormivõtetele.[1] Niisugusest taasloomisest ongi tingitud rahvaluule muutlikkus, variatsioonilisus. Pole mõeldav, et mõni lugu või laul jääks sedavõrd meelde, et ta esineks alati ühel ning samal kujul. Pealegi tuleb arvestada veel esitaja teadlikku, kunstikavatsuslikku varieerimist, mis sõltub paljudest teguritest, muuseas ka kuulajaskonna east, soost ja ametist. Lastele jutustati teistsuguseid lugusid kui vanadele, meeste repertuaar erines naiste omast. Vaeslapsest mõrsja pulmades lauldud laulud polnud täpselt samad mis peretütre pulmades jne. Siin kerkib küsimus: millest on tingitud, et varieerumisest hoolimata võib siiski ära tunda teatavat laulu- või jututüüpi? Miks iga teisend, iga variant pole täiesti omaette teos, kui esitaja selle uuesti lõi ehk vabalt improviseeris? Sellele küsimusele on vastanud W. Anderson, omaaegne Tartu Ülikooli rahvaluule professor. Folkloorse teose suhteline stabiilsus on seletatav rahvaluule nn. enesekontrolliga (e. eneseõiendusega). Enesekontroll seisab selles, et laulik või jutustaja pole oma repertuaari omandanud mitte ühekordse kuulamise järgi, vaid ta on seda kuulnud esiteks mitu korda, eri aegadel, ja teiseks mitme isiku ettekandes. Võib eeldada, et kõik esitused erinesid üksteisest. Mitmekordse kuulmise tõttu aga tasandusid kõik erinevused ning meelde jäi just see, mis kõigis esitustes oli ühine: põhiline süžee, peamised episoodid, kesksed tegelased.

Rahvaluule kajastab elutõde, olustikuliste detailide osas isegi üllatava täpsusega, ent kuidas? Kirjanduses eristatakse kahte peamist loomingumeetodit, realismi ja romantismi. Mõlema kujutamisviisi elemente võime leida ka rahvaluulest. Ei saa väita, et üks või teine rahvaluule liik oleks realistlik; küll aga võime võrdlevalt märkida, et üks žanr on realistlikum kui teine. Nii on rahvalaulus tunduvalt rohkem realismi elemente kui muinasjuttudes ja muistendites, lühiluules taas rohkem kui rahvalauludes. Ka ühe rahvaluužanri piirides on realismi määr alaliigiti erinev. Töö- ja orjuslaulud on realistlikumad kui varasem lüroeepika, olustikulised ja satiirilised muinasjutud realistlikumad imemuinasjuttudest.

Folkloori läbitöötamine realismi ja romantismi elementide esinemise seisukohalt ühes või teises žanris on küllaltki huvipakkuv. Nii kujutab

[1] Ainult lühiluule (mõistatused, vanasõnad, kõnekäänud) esitatakse sõna-sõnalt pähe jäänud kujul.

rahvalaul maailma, nagu see oli või meie talurahva arvates olla võis, seega olulises osas realistlikult. Muinasjuttudes on aga rahvas elunähtusi tõlgendanud fantastilis-romantiliselt. Romantika elemendid ei avaldu siin mitte niivõrd üleloomulikkuses ja imepärasuses, kuivõrd muinasjutu moraali ja lõpplahenduse sobimatuses kalgi eluproosaga. Muinasjutu fantaasiaküllus ja optimism on ehedalt romantilised elemendid meie rahvaluules.

Ükskõik, milliseid kujutusvahendeid rahvaluule ka kasutab, ta aluseks on tõsielu. Realiteeti kujutab aga folkloor tugevasti stiliseeritult. Ühtlasi on ilmne, et ka oma stiliseeringutes esitab rahvaluule tüüpilist. Juba oma levimise eripära tõttu on rahvaluule eeskätt kunstiline üldistus: juhuslik, ebatüüpiline ei muutunudki traditsiooniliseks, vaid hääbus.

Folklooris kasutatava loomingumeetodi üheks iseloomulikuks jooneks on vormellikkus, stereotüüpsus. Stereotüüp valitseb rahvaluule kujundites, värssides, karakterites. Muinasjutu tegelased on ettemääratud iseloomuga: vaeslaps on ikka hea ja lahke, peretütar kalk ja upsakas, võõrasema tige, rebane kurikaval, hunt rumal jne.; lõpplahendus on juba ette kindel; motiividki sageli lausa korduvad. Rahvalauludes on stereotüüpsed sissejuhatused ja üleminekud ning kõik pöördumised: *õekesed, hellakesed*; *langukesed, linnukesed*; *neiukene, noorukene* jne.; peaaegu kõik epiteedid: kubjas on *kuri*, maa *maksakarvaline*, tee *tipiline* jne. Suuresti stereotüüpne on kogu kujundite süsteem ja teatavas mõttes terve regivärsi ülesehitus. On ju viimane põhiliselt samasugune nii lüroeepikas kui ka lüürikas, nii tavandilaulus kui ka improviseeritud itkus. Vahe on vaid paralleelvärsside hulgas — neid on lüroeepikas vähem, lüürikas rohkem.

Stereotüüpsuses seisab rahvaluule tugevus ja nõrkus. Tugevus sedavõrd, kuivõrd iga stereotüübi taga seisab kunstiline üldistus. Nõrkus sedavõrd, mida vähepakkuvamaks ja igavamaks muutub kordamisega iga valmisvormel. Stereotüüpse väljendusvahendi häda seisab selles, et ta lõpuks n.-ö. ära kulub. Nii hakkasid stereotüüpsed kujundid rahvalauliku loomisvõimalusi järk-järgult ahendama. Tüüpilise kujutamine eeldab esiteks üldistust, teiseks individualiseerimist. Rahvaluule on enamasti jäänud pidama üldistuse juurde, jõudmata individualiseerimiseni.

Seetõttu huvitab meid eeskätt rahvaluule kujudes ja süžeedes avalduv üldistus, sõnastuse kujundlikkus, vaatenurga värskus, temas sisalduv rahvahulkade maailmavaade ning elutunnetus.

Rahvaluule eesti rahvusliku kirjanduse eelkäijana ning allikana. Eri rahvaste kultuurilugu jälgides näeme, et kirjandusele on eelnenud suuline luulelooming, rahvaluule. Samuti jätkub rahvaluule arenemine kõrvuti kirjandusega, kuigi viimane koos hariduse levimisega pikkamööda folkloori eksisteerimisvõimalusi ahendab ning modifitseerib. Samal ajal märkame rahvaluule ja kirjanduse vahel tihedat sisulist seost. Kirjanduse mõjust rahvaluulele rääkisime juba eespool. Veel suurem osatähtsus on folklooril kirjanduse arenemises. Eri rahvaste kirjanduse lapsepõlvest leiame eeposi, muinasjutukogusid, rahvaballaadide kirjanduslikke töötlusi, muistendite

ja naljandite põimumist poeedi väljamõeldisega. Sama võime öelda ka eesti rahvusliku kirjanduse tekkimise kohta XIX sajandil. Hoopis piiratum oli aga rahvaluule mõju eelnenud sajandite eestikeelsele kirjasõnale. See fakt ei vähenda meie huvi tolle perioodi folkloori suhtes. Vastupidi — et feodalismiperioodi eesti kirjasõna seisis eemal rahva tõelistest huvidest, on meie rahvaluulel eriline tähtsus talurahva omaaegse tunde- ja mõttemaailma väljaselgitamiseks. Nimelt osutuvad varasemad teated ja ülevaated eestlaste kohta ühekülgseteks, vildakateks ning tendentslikeks, kuuludes valdavas enamuses valitsevate klasside esindajatele, kes suuremal või väiksemal määral püüdsid õigustada kehtivaid ühiskondlikke suhteid — talurahva julma kurnamist balti-saksa feodaalide poolt. Ainult vähestel juhtudel kohtame Baltimaadel valitsenud ebainimliku rõhumise paljastamist talurahvasõbralike haritlaste poolt (G. Merkel, J. Chr. Petri). Meid aga huvitavad ju eeskätt talurahva enese seisukohavõtud ja tõekspidamised. Neid leiame, nagu öeldud, ainult rahvaluulest. Selles seisabki rahvaluule ülisuur väärtus, sest «ei saa tunda töötava rahva tõelist ajalugu, kui ei tunta suulist rahvaloomingut» (M. Gorki).

Sealjuures on rahvaluule ikkagi eeskätt kunstilooming oma väljakujunenud poeetika, kindla aineala ja lemmikteemade ning -karakteritega. Eriti oluline on selle külje arvestamine käesolevas, kirjandusajaloo koosseisus ilmuvas vaatluses.

Sellisena sai rahvaluule ka tekkiva eesti rahvusliku kirjanduse oluliseks allikaks. Tõsi küll, eesti kirjanduse ja rahvaluule vaheline side pole vahest nii pidev ja tihe kui näiteks soomlastel. Eesti kirjanduse kujunemist on ehk välismõjud suuremal määral ilmestanud kui rahvaluule eeskuju. Ometi on side folklooriga olemas. Põhilise tähendusega oli see just meie rahvusliku kirjanduse rajajate Kr. J. Petersoni, Fr. R. Faehlmanni ja Fr. R. Kreutzwaldi loomingus. Aga ka hilisemad autorid on korduvalt rahvaluule ainete ning vormivahendite poole pöördunud.

BIBLIOGRAAFIA.

I. E. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Tln. 1963.

II. T. Sander, Eesti kirjanduse lugu I. IV tr. Trt. 1920 ▪ M. Kampmaa, Eesti kirjandusloo peajooned I. IV tr. Trt. 1938, lk. 10—130. ▪ O. Loorits, Estnische Volksdichtung und Mythologie. Trt. 1932. ▪ O. Loorits, Eesti rahvausundi maailmavaade. Trt. 1932. ▪ O. Loorits, Grundzüge des estnischen Volksglaubens. Lund, I — 1949, II — 1951, III — 1957 (Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning 18 : 1, 2, 3).

E. Laugaste, Eesti rahvaluule. — Eesti kirjanduse ajalugu I. Toimetanud K. Taev. Trt. 1946. ▪ A. Kask, Eesti keel ja selle arenemine. Tln. 1946. ▪ Х. Тампере, Русские влияния на развитие эстонской народно-песенной мелодии. — Краткие сообщения XII. Институт Этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. М.-Л. 1950, lk. 96—112. ▪ Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Toimetanud H. Moora. Tln. 1956. ▪ P. Ariste, Maakeel ja eesti keel. TA Toim. ÜS 1956, nr. 2, lk. 117—124. ▪ Eesti rahvaluule ülevaade. Toimetanud R. Viidalepp. Tln. 1959.

II peatükk.

RAHVALAUL.

Eesti kultuuripärandi üheks kõige imetlusväärsemaks ning originaalsemaks osaks on regivärsiline rahvalaul, meie rahvapoeesia vanem lade, mille sisulise ja kunstilise ilme lihvimisest on osa võtnud paljud inimpõlved.

Regivärsi tekkimine ja kujunemine. Vanema rahvalaulu ajaloolise külje jälgimisel tekib kaks küsimust: kui vana on regivärss kui teatav laulustiil üldse ja kui vana on üks või teine regivärsiline laulurühm?

Peamiseks orientiiriks antud küsimustele vastamisel on eesti ja teiste läänemeresoome rahvaste lauluvara võrdlus. Regivärss kui laulustiil on tuntud ja omane peaaegu kõigile läänemeresoome rahvastele. Erandiks näivad siiski olevat vepslased. Ka liivlastelt on regivärssi õige vähe üles kirjutatud. Väiksed erinevused üksikute rahvaste lauluvara värsiehituses ei eemaldu oluliselt regivärsi põhiskeemist ning tulenevad vististi küll vastava rahva või hõimu keele eripärasest arengustaadiumist. Regivärss ongi tihedalt keele iseärasustega seotud värsisüsteem. Niisiis võib järeldada, et regivärss pidi välja kujunema juba tollal, kui läänemeresoome hõimude vahel olid veel tihedad sidemed, või täpsemini — kui läänemeresoomlased polnud veel diferentseerunud eri hõimudeks. A. R. Niemi arvab, et regivärss kujunes välja just balti hõimude rahvalaulu värsiskeemi mõjul. *Regi*-tüvi ise läheb aga vististi tagasi saksa tantsulaulu nimetusele *Reigen*.

Regivärsi tekkimist on oletatud järgmiselt. Ilmselt oli läänemeresoome hõimude eellastel juba tuntud rahvalaul; sellel puudus kindel värsistruktuur, kasutati aga juba alliteratsiooni koos assonantsiga ja paralleelismi. Seesuguse laulustiili esindajateks on näiteks vepsa ja karjala joiud ning itkud. Veel primitiivsemal astmel on aga lapi joiud, milledes pole ei algkõla ega mõttekordust. Kokkupuuted balti hõimudega, mis teadupärast olid küllalt tihedad ja kauakestvad, tutvustasid läänemeresoomlastele kindlakujulist värsiskeemi — neljajalalist trohheilist värssi, mis koosnes kahest selgesti eraldatavast dipoodist (poolvärsist). Sellele lihtsale, keele struktuurile vastavale värsimõõdule lisandusid läänemere-

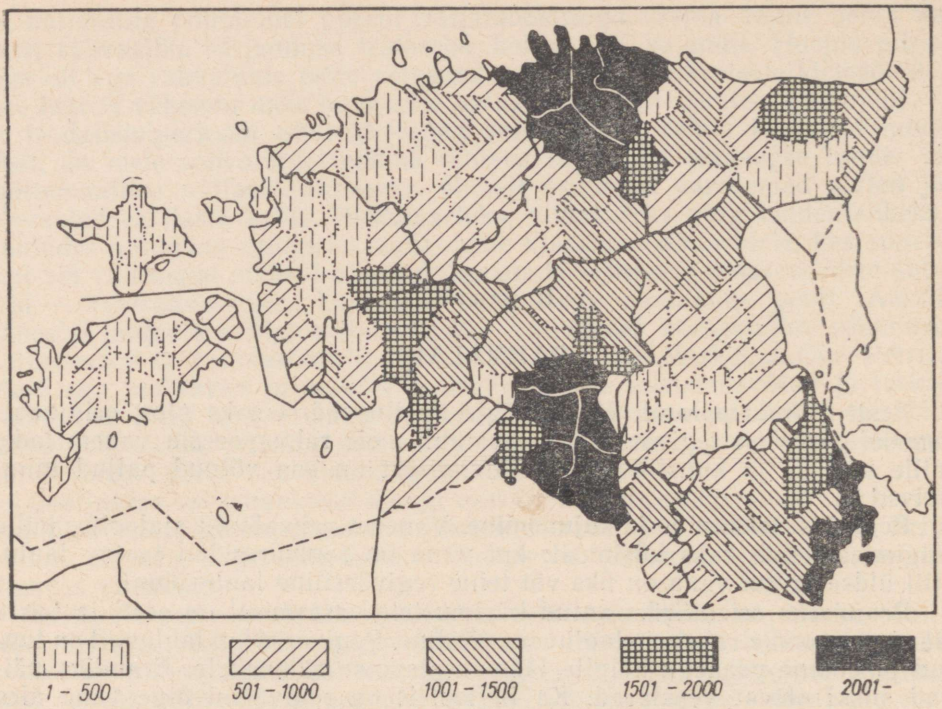

Kaart nr. 4. **Eesti rahvalaulude kogumise tihedus kihelkonniti.**
1—500 jne. — üleskirjutuste arv.

soome algupärase laulu põhivõtted: algkõla ja mõtteriim. Neist elementidest areneski regivärss. Arheoloogia andmeil kujunesid Läänemere idaaladel asuvad etnilised rühmad välja viimase aastatuhande teisel poolel e.m.a. Enam-vähem samasse aega peaks siis tagasi minema ka regivärsilise laulustiili tekkimise ja kujunemahakkamise algus.

Hoopis raskem on kindla ajavahemikuga siduda mõne konkreetse laulurühma või üksiklaulu tekkimist. Esiteks on regilaulu sisu niivõrd üldistatud, nii tüpiseeritud, et sellest on raske midagi välja lugeda konkreetse, dateeritava üksikjuhu kohta. Teiseks ei kajastu regilaulus peaaegu üldse ajaloolised sündmused või tegelased. Sündmustiku asemel peegeldab regivärss olustikku, tegevuse asemel esitab meeleolu. Regilaul on suurel määral kollektiivne looming, millest on tingitud ka tema impersonaalsus ja anonüümsus. Kolmandaks tuleb alati silmas pidada, et kauges minevikus tekkinud laul (resp. laulurühm) on aja jooksul mitmeti ümber kujunenud. Ühes ja samas laulutekstis võivad kõrvu seista uuemad ja vanemad elemendid. Kõige selle tõttu on laulurühmade dateerimisel võimalik

opereerida eeskätt sotsiaalmajanduslike ajaloo-epohhidega, mitte aga sajandite või koguni aastatega. Rahvalauludest võime leida ürgkogukondliku korra, feodaalse ja feodaalkorra lagunemise aja kajastusi. Ainult mõni üksik uuem liik on täpsemalt määratletav kajastatava sündmuse või olukorra dateerimise kaudu.

Meie säilinud lauluvara kõige ürgsemasse kihistusse näib kuuluvat kõigepealt lüroeepiliste laulude vanem lade, nn. mütoloogilised laulud, perekonnaelu-ballaadid ja korduslaulud, ulatudes aega enne XIII sajandit. Vähemalt niisama vanad on mitmed töölaulud (käsikivilaulud, lõikuslaulud jt.) ning teatavad pulmalaulud. Aga ka osa lüürikat sõna kitsamas mõttes võiks pärineda õigegi kaugest minevikust.

Feodalism tõi kaasa mõisaorjuse ja ristiusu kui vaimse orjuse. Feodalismiperioodil tekkis orjuslaul; aga ka raskemeelne kaebeluule ning kalendaarsete tavadega seotud laulud on nähtavasti just sel ajal välja kujunenud. Rõhuvad elutingimused murdsid luule enesessepööratuks, passiivseks. Feodaalsuhete lagunemise aeg tõi taas muutuse laululoomingusse. Ilmusid uued teemad ja laulurühmad: sulaselaul, nekrutilaul, laulud kupja ja teomehe kokkupõrgetest. Rahvalaul muutus päevakajalisemaks. Ent sellega koos hakkas muutuma laulustiil üldse. Regivärsi vorm, mis oli sattunud vastuollu kõnekeelega, hakkas vastu võtma uusi elemente ning XIX saj. esimesel poolel kas hääbus või kujunes ümber.

Rahvalaulude liigitus. Regivärsilise laulu liigitamine on küllalt keerukas küsimus, mistõttu pole jõutud ka rahuldava ja ühtlasel alusel läbiviidud klassifikatsioonini. Aluseid, millest liigitamisel on võimalik lähtuda, on kolm: laulude teema, funktsioon ja vorm. Ainult teemat arvestades kaotame silmist teatavaile lauludele ühised esitamistavad ning esinemistingimused, rahvalaulu «bioloogilise» külje. Funktsioonist lähtudes saaksime jälle ainult kaks suurt laulurühma: 1) teataval kindlal puhul lauldavad laulud ja 2) laulud, mille esitamine polnud seotud kindla aja, koha või sündmusega. Esimesse rühma kuuluksid siis tavandilaulud (s. o. kindla kombega seotud ja teatud kommet saatvad laulud) ning töölaulud; teise rühma kõik muud. Funktsioonist lähtuva liigituse puuduseks on ka see, et paljudel juhtudel pole võimalik kindlaks teha laulu esitamise kohta ega aega. Tööde juures ei lauldud ju ainult töölaule; kiigel lauldi ka lüroeepilisi laule jne. Järelikult tuleks vahet teha tööteemalise laulu ja tööl lauldud laulu vahel. Kui aga võtame aluseks laulu vormilise külje, saaksime ühelt poolt kitsukese lüroeepika, teiselt poolt määratu suure lüüriliste laulude rühma (millest tuleks küll lahutada tavandilaulud, sest neis puudub lürism selle sõna täpses tähenduses).

Mainitud raskuste vältimiseks on rahvalaulude klassifitseerimisel enamasti loobutud ühtsest liigitus-alusest ning arvestatud kõiki kolme külge, tõsi küll — pearõhuga temaatikal.

Tinglikult võiksime regivärsilise lauluvara jagada nelja suurde valdkonda (ainealasse) ja need omakorda enam-vähem selgepiirilisteks rühmadeks ning alarühmadeks.

Esimeseks valdkonnaks on lüroeepika, mis jaguneb vanemaks ja uuemaks kihiks. Vanemas lüroeepikas eristame mütoloogilise sisuga laule («Loomine», «Suur tamm» jt.), korduslaule («Kari kadunud», «Ehted riisutud», «Suisa suud» jt.), kosjafantaasiaid («Nuttev tamm», «Hiie noormees»), perekonnaballaade («Naisetapja», «Mehehukkaja», «Tütarde tapja») ja legende («Ori taevas», «Jeesuse surm»). Lüroeepika uuemat kihti esindavad laulud teomehe ja kupja kaklusest ning mõned nekruti- ja meresõidulaulud.

Teiseks ainealaks on laulud inimesest ja ilust (kasutades sõna *ilu* rahvalauludele omases tähenduses kui lusti ja rõõmu sünonüümi). Siia kuuluvad niisugused rühmad nagu laulud laulust ja laulikust, tähtpäevade, mängu-, tantsu-, õlle-, mõistatus- ja kiigelaulud ning laulud loodusest ja loomadest.

Kolmandaks ainealaks on inimene ühiskonnas, laulud ühiskondlikest vahekordadest. Siin tuleb nimetada rühmasid nagu töölaulud oma rohkete alaliikidega (karjase-, õitsi-, lõikus-, ketruslaulud jpt.), orjus-, sulase- ning vaeslapselaulud, mitmesugused õpetuslaulud, nekruti- ja sõjalaulud. Siia võiksid kuuluda ka mõned looduslaulud (mis on üldse hajuv liik).

Viimaseks teemaringiks on inimene kodus ja perekonnas järgmiste rühmadega: laulud kodust ja lapsepõlvest, laulud noorte omavahelistest suhetest, armastus- ja kosjalaulud, pulma- ja muud perekondlike sündmustega seotud laulud, abielu- ning lastelaulud.

Regivärsside liigituse üle on palju piike murtud ning peaaegu igas rahvalaulude väljaandes on kasutatud erisugust süsteemi. Nende nõrkuseks on *varia*-osa olemasolu, kuhu on liidetud üsnagi erilaadseid laule, mis pole mahtunud koostaja süsteemi. Liigitamisraskustest kõnelevad ka lahkarvamused ning vastandlikud seisukohad regivärsside tüpologiseerimisel. Sealjuures pole laulutüübi mõistes saavutatud veel üksmeelt. Laulutüüpide väljaselgitamine ongi meie folkloristikas üks keerukamaid ning aeganõudvamaid ülesandeid. Peahädaks on siin motiivide lausa erakordselt arvukad liitumised ja põimumised. Ulatusliku «Eesti rahvalaulude antoloogia» käsikirja koostamisel saadud tähelepanekute põhjal näib meie regilaulu-repertuaar koosnevat umbes 3000-st tüübist. Täpse ülevaate regivärsside tüpoloogiast ning tüüpide arvust saame aga alles siis, kui on kord valminud regilaulude täielik kogu.

Regivärsi üldlaadist ja ainealast. Nagu eelnenud temaatiliste rühmade loetelust võis näha, on mõnevõrra alust piltlikul väitel — regivärss saatis inimest sünnist surmani. Ometi jääb oluline reservatsioon: oma valdavas osas ei anna regivärss sõna meesterahvale. Meie vana rahvalaul, niivõrd kui seda võib otsustada olemasolevate üleskirjutuste põhjal, on nii oma aineala kui ka käsitluslaadi poolest naiselik luule. Mitte laulutraditsioonist läbiimbunud habemikud taadid, vaid nimetud talupiigad on «teoteeda käiessana» eesti regivärssi säilitanud ja edasi andnud. Nii või-

Kiigel, Tallinna lähedal (*Th. Gehlhaar — Fr. Schlater*).

megi öelda, et regivärss kujutab naise elu hällist hauani ja hommikust õhtuni.

Naised on kangelasteks ja peategelasteks nii lüürikas kui ka lüroeepikas. Kui lauludesse ilmubki mees, siis enamasti passiivse kaastegelasena, keda kas ihaldatakse kosilaseks või pilgatakse «seateoksi» ja «hobuse unenäoksi», keda kiidetakse kiige ehitamise, kiigutamise, õitsitule tegemise jne. eest või halvustatakse ja laidetakse rumaluse, kohmakuse, näotuse pärast.

Mees on naissoost minategelasele ikka ainult soovide ja taotluste, õpetuste ja manitsuste objektiks. Abiellumisealine neiu jälgib kriitilise pilguga poisse, sõeludes nende väliseid ja sisemisi omadusi. Kosjateele valmistuvale noorukile õpetab ema, millist neidu võtta, millist jätta. Pulmades manitsetakse peigu, kuidas kohelda naist ja kuidas käituda äiaämmaga. Abielunaisel on juba vaba voli mehe üle nurisemiseks. Isegi niisugustest mehelikest elukutsetest nagu sepistus, kalastamine, küttimine leelutab naine oma isa, venda või meest kiites, ameti voorusi või raskusi kujutades.

Ainult haruharva ilmub mees lauludesse aktiivse minategelasena. See on siis kupjapeksja ja mõisavaras või «kõrtsisöödik, kõrtsijoodik», nekrutivõtjate eest põgeneja või kroonumundris soldat. See on musta ja rumala naise üle kurtja või nägusat ja töökat neidu ihkav kosilane. Enamasti on see aga elutingimuste, eriti söögi üle nurisev sulane ja mõisat ning mõisakäsikuid sajatav teopoiss. Kuigi on teada ka meeslaulikuid, eriti hilisemast ajast, on niisuguseid «mehelikke» laule suhteliselt vähe.

Napilt on eesti regilaulus eepilist elementi. Kõigepealt torkab silma, eriti kui arvestada hõimlaste karjalaste ning soomlaste lauluvara, kangelaseepika puudumine. On oletatud, et Eestiski pidi omal ajal olema kangelaseepikat, kuid see kadus pikkadel pärisorjuse sajanditel. Ka säilinud lüroeepika on oma ainestikult tugevasti muutunud. Eepiline sündmustik on neis otsekui ära kulunud; selle asemel on tugevnenud lüüriline meeleolukujutus. Näiteid on sellest rohkesti.

Tuntud laulus «Mehehukkaja» läheb naistegelane Mai kaasa Jürjega, saab selle naiseks. Kuid öösel tapab Mai oma mehe. Hommikul püüab ta oma tegu varjata; kui see siiski avalikuks tuleb, põgeneb Mai. Asjatult varju otsinud, viskub Mai lõpuks merre. Mainitud kulumise tõttu puudub enamikus variantides täiesti motiveering, psühholoogiline põhjendus: miks tappis Mai oma mehe? Kogu see sündmustik esitatakse kümmekonna värsiga. Paisutatud on aga põgenemisstseen ja just tundeelamuste — hirmu ja meeleheite edasiandmisega.

Samasugune on «Venna sõjalugu». Sõjast me ei saa selles laulus midagi teada. Laul jutustab noormehe sõttaminekust ja koju tagasipöördumisest. Sisuline raskuspunkt on asjaolul, et koju tulnud sõdalast ei tunne ei isa ega ema, alles õde (mõeldud on vist mõrsjat või naist) tunneb ära naasnu. Siingi on põhiosas tegemist lüürilise elamuse esitamisega, mitte sündmustiku eepilise kujutamisega.

Eesti lüroeepika enamikus domineerib lüüriline elamus eepilise jutustuse üle. Seejuures on siiski näha, et need laulud on kunagi olnud eepilisema kallakuga. Seda tõendavad süžee esituses puuduvad vahelülid ja motiveeringud, sündmustiku ebaloomulik konspektiivsus jne. Teine väga iseloomulik joon vanemale lüroeepikale on naiselik vaatenurk. Nende laulude peategelaseks on suures enamikus neiu või naine: kord tapjana («Mehehukkaja»), kord oma au hoidjana («Suisa suud», «Nõmme noormees»), kord igapäevaste toimetuste tegijana («Kari kadunud», «Haned kadunud» jpt.). Vähe tunneme niisuguseid vanemaid lüroeepilisi laule, kus keskseks tegelaseks on mees. Siia kuuluvad mõned kosjafantaasiad, paar korduslaulu, rida perekonnaelu-ballaade («Kuldnaine», «Kalaneitsi», «Arg kosilane», «Naisetapja», «Pruudihukkaja», «Kalmuneiu», «Kaevul kosija», «Härjad murtud», «Hobune varastatud») ja veel üksikud igapäevast elu kajastavad laulud, nagu «Osmi haigus», «Venna kirvehaav», «Vikat haavab venda», «Püha putke lõikaja». Nendestki annavad meeldejäävaid tegelaskujusid ainult mõned laulud. Selline on «Kuldnaise» kuulus sepp, kes ei saa kullast taotud naisele «keelta suhu, meelta pähe».

Ei unu «Peeter, peeni poisikene» «Kalmuneiust», tema kergemeelne leping kalmulistega ja selle kurvad tagajärjed. Kindlasti on «Kalmuneid» üks meie haaravamaid ballaade. Kontrast rõõmsa pulmasõidu ning kalmuliste pahaendelise nõude vahel, Peetri ja kalmuliste dialoog, meeleheite ja ahastuse gradatsiooniline kasvamine, noore naise surm, Peetri enesetapp ja ema lein — need on pildid täis tõelist dramatismi. Ka «Toomas tore, mees madala» («Naisetapja») on mündítud tumeda säraga. Kosimine, naisest tüdinemine, naise hukkamine «musta mehe» nõuandel ja hiline kahetsus tuleriidal — need on eredad, kaua meeles püsivad pildid. Ent see on ka peaaegu kõik. Teiste ülalpool loetletud laulude nimetud «veljed» ja «vellekesed» sulavad oma ilmelt ühte. Neid ei erista ei karakteri individuaalsus ega sündmustiku eredus. Tööriistast haavatud vend või tööloomad kaotanud künnipoiss, häbenev kosilane või kosjadest fantaseerija — kõiki neid on iseloomustatud mitte niivõrd sündmustiku kirjeldamise kui lüürilise meeleolu-kujutamise kaudu.

Erandiks on setu lauluvara, kus eepiline alge on püsinud väga eredana, kus lüürika ei varjuta täiesti sündmustikku. Nii on puhtsetu laulud eelmainitud «Kalmuneiu» ja «Naisetapja». Setust pärineb ka «Ilulaul», eesti regilaulu toredamaid palasid, mis on huvitav sellegi poolest, et tõstab poeetilise pildina esile regivärsi sajanditepikkuse elu põhieelduse — neidude laulurõõmu:

Ilu sõitis jõge pidi,
laulu laia välja pidi,
hobu hoietud eessa,
regi tammine tagana,
naine roogune reessa,
sõnad sõelaga sülessa,
laulud lõngaga kaelassa.

(J. Hurda kirjakeelne redaktsioon.)

Ilule tulevad vastu poiste hulk, naiste summ — «liit linikpäid» — ja neidude parv — «kamand kardavanikuid». Vastutulijad küsivad: «Kas sa, ilu, meile tuled, kas sa, tantsu, meida tahad?» Ilu ei lähe poiste hulka, kes kündmisel laulu unustavad; ilu ei lähe ka naiste juurde, kes kodustel töödel «laulu meelest minetavad»; ilu läheb neidude sekka, kes ei unusta nalja ega naeru, laulu ega rõõmu:

neiul ilu eessa jooksis,
nalja tagana naeratas,
ise keeras keske'essa - - -

Ka hilisem lüroeepika («Kubjas ja teopoiss», mõned nekrutilaulud) on märgatavalt sündmusterohkem, tegevusrikkam, ühesõnaga eepilisem.

Nagu öeldud, ei käsitle regivärss peaaegu üldse ajaloolisi sündmusi. Erandi moodustavad Põhjasõda ja 1812. a. Isamaasõda, millest rahvalaulus on säilinud mõningaid mälestusi («Rootsi Kaarel sõdimas», «Raamat Prant-

suse sõjasta»). Ka talurahvarahutused ja kohalikud ülestõusud ei kajastu regivärsis (küll aga lõppriimilises rahvalaulus). Muid ajaloolisi sündmusi ei maksa regivärsist otsima hakatagi. Põhjuseks on siin ühelt poolt asjaolu, et eestlased, s. o. talurahvas ei saanud sajandite vältel kaasa rääkida maa saatuse otsustamisel, teiselt poolt aga ka see, et meile tuntud laulurepertuaari kandjaks olid naised, kes seisid ajaloosündmustest veelgi kaugemal kui mehed.

Regivärss ei pühenda märkimisväärset tähelepanu ka linnale ega linnaelule. Ometi on linnad feodalismiperioodilgi talurahva elus teatavat osa mänginud — kas või kohtadena, kus põgenenud ori võis õnne korral kaitset ja vabadust leida. Kuid regivärsis leiame ainult kümmekond uueaegsemat, ilmselt juba XIX sajandil tekkinud laulukest, mis kõnelevad talupoisist linnas, nimelt turul või laadal käimisest. Ja needki on olulises osas linna kõrtside loendid («Linnast põgenemas»), vähepoeetilised kirjeldused, kuidas poiss satub kõrtsist kõrtsi, kusjuures tegevus on igas kohas alliteratsiooniliselt seotud kõrtsi nimega (*Tondil tuppa kutsuti, Irus minda irvitati, Liiva kõrts jäi linna poole, Laasna mäel ma laskin jala* - - - jne.).

Regivärsi geograafiline haardeulatus ei küüni palju kaugemale Eestist. Lõuna-Eesti lauludes on juttu Riiast, rannaäärsetes lauludes Abust (s. o. Abo e. Turu linnast Soomes) ja Viiburist, Kagu-Eesti lauludes Pihkvast. Uuemad regivärsid nimetavad ka Peterburi. Mõnevõrra teadlikumad maailmast on hilised nekrutilaulud.

Seega piirdub regivärsi vaateala põhijoontes külaga, millele vastandatakse töö ja sunni koht — mõis, «kuradi koda, pagana paika». Linn, nagu öeldud, on juba äärmine piir, kuhu regivärss põikab, sedagi harva. Sama kehtib inimeste kohta. Regivärss näeb külaelanikke suletud ringina, mida iga päev riivavad kokkupuuted mõisasundijatega, harvemini sakste enestega, õige harva aga postivedajatega ning muude «sakste asjade ajajatega». Muid seisusi ja kihte regivärss peaaegu ei tunnegi.

Vanu leelusid uuesti üle lugedes ja neist eeskätt luulet otsides veendume, et saak on suur. Kuid enamik kaasajalegi elamust pakkuvaist regivärssidest on puhas tundeluule. Lüroeepikast jäävad sõelale vaid mõned lood — eelmainitud lauludele veel lisaks «Ori taevas», «Tähemõrsja», «Mareta laps». Lüürilisi laule seevastu võiks nimetada kümneid, isegi sadu, mis kuuluvad meie luule kullafondi. Tunduvalt vähem annavad aga paljud töö- ja tavandilaulud, s. o. kindla toimingu, tegevuse või kombega koos esitatud regivärsid. Tavandilauludes, mis on väga huvitavad rahva mõttemaailma ning elu-olu uurijale, ei kohta me isikliku tundeelamuse väljapaiskumist, traditsioonilisi värsse ümberkujundavat improvisatsiooni. Nende laulude taga me nagu ei näe laulikut, ei näe vähemalt nii selgesti, nii reljeefselt kui lüürilise laulu puhul. Sellepärast on põhjust lähemalt peatuda r a h v a l ü ü r i k a l selle sõna kitsamas mõttes.

Külaelu, veelgi täpsemalt aga n a i s e, n o o r i k u j a t ü d r u k u e l u j ä r g feodaalses külas on regivärsi valitsevaks ainealaks. Ema ja

lapse, eriti aga ema ja tütre vahekorda on kujutatud liigutava südamlikkusega. Ema hoolest, kallist kasvupõlvest ja kuldsest lapsepõlvekodust pole küll eriti palju laule, kuid olemasolevad võluvad meid hellameelse õrnuse või mälestuste vaikse resignatsiooniga. On ju helged mälestused emast ning lapsepõlvekodust tavaliselt vastu seatud murerikkale olevikule kas siis vaeslapsena või abielunaisena. Laulud, nagu «Kallis kasvupõli», «Pillil peetud», «Memme vaev», «Ema viis põlles põllu peale» jpt., äratavad kaasaelamist oma lihtsuse ja siirusega. Neis pole ilutsemist, vaid ema hoole mõistmist ning ema armastuse hindamist:

Emäkene, memmekene,
küll nägid vaeva minusta!
Ma olin kuri karjumaie,
vilets ma vihastamaie —
ei lõpnud tuli toasta,
säde ei sängisamba'asta;
otsisid lapsel' lausujada,
noorel' nutuvõttijada,
lubasid lamma lausujalle,
kitsi keele katsujalle,
tuhkru ruuna tundijalle.

(Memme vaev.)

«Millega maksan memme vaeva?» meeliskleb laulik, lisades: «...jõuaksin suul tänada, keelel anda ande'eida!»

Ohtrasti leiab regivärss pilte piigapõlve muretuse esiletoomiseks: «...siis on mäella mängid, tänavassa tantsuringid!» Hooleta neiupõli kulub kiigel ja õitsil, tantsuringis ja töödel. Kuid sellessegi muretusse ellu lõikub mõisasund: töö mõisapõllul kupjakepi all, ketrustöö koduski. Mõisaorjusest lähtuvad raskemeelsed ahastused ja etteheited emale: eks võinud ennemini vette viia, kui kasvatasid orjaks!

Kuid ei lasta kaua olla tütart toas ega õde õues — peagi ilmuvad «õuele ostjad, kaevule kosilased», ning algab arutlemine iseendaga ja nõutlemine teistega — millist võtta, keda jätta. Kummaline küll — ehkki regivärsis on väga populaarsed kosjaunistused ja -fantaasiad, ometi peaaegu puuduvad armastuslaulud selle sõna otseses mõttes. Kõikeneelavat kirge või takistusi ületavat igatsust regivärss ei tunne. Rahvalaulu lembus on ülitagasihoidlik. Mõistuslikke kaalutlusi ja vanemate elutarka didaktikat kohtame aga regilaulus päris sageli, samuti üsna salvavat pilget ebameeldiva peiu kohta. *Ei lähe sinule, seateole; Ma pole tati tarvitada; Lähen mööda — väänan peada; Ei lähe oma küla küürakale* jne. jne. — rohkesti on värsse täis tütarlapselikku uhkust, eneseteadvust ja puhuti isegi edvistust. Abieluea armurõõm ja -valu pole samuti kuigivõrd lauluainet andnud. On ju mõningaid igatsusi («Meelepärasele mehele», «Kaasa kaugel»), kuid nende diskreetsus ligineb juba abstraktsusele, unistamisele kindla sihi ning objektita.

Küll löövad välja pettumus ja vastikus sunnitud abielu või vastu-

Torupillipuhuja (*Th. Gehlhaar — Fr. Schlater*).

meelse mehe puhul, aga ka alles neiuohtu noorikule lausa üle jõu käivate abielunaise raskete kohustuste suhtes. Kui palju on loodud laule kurjadest mehevanematest, joodikust ja kurjast kaasast!

Emakene, memmekene,
kasvadasid tütterida,
kasvadasid, kallistasid,
mõtlesid tuge tuleva,
mõtlesid abi asuva.

Tugi sai sellel, kes ei tunnud,
abi sai sellel, kes ei arvand.
Tugi sai tuimale mehele,
tuimale tulepuhujaks,
laisal' lapsekiigudajaks!

(*Tugi sai sellel, kes ei tundnud.*)

Kodu maksin kulla tüki - - - nüüd ei maksa maasta rohtu — nii võrdleb noorik neiupõlve abielunaise eluga, iseloomustab suhtumist temasse isa- ja mehekodus. Palju harvemini kohtame rahulolu mehe ja

abieluga. Näib olevat päris üldine nähtus, et rahulolematus, süngus ja tumemeelsus on võrratult rohkem ajendanud laululoomingut kui helgus, elu päikeselisem pool. Sestap ka juba Fr. R. Kreutzwaldist lähtunud hinnangud regivärsile kui eleegilisele luulele. Selles mõneti ühekülgses hinnangus on rohkesti tõeteri. Tumemeelsus iseloomustab suurt osa regivärsilisest rahvalaulust. Sealjuures kuulub see «sõnadesse surutud, lauludesse laaditud mure» oma erutava tragismiga regiluule kunstiliselt kõige paremate saavutuste hulka:

Kivi suur küla vahella,
paas on paksu vainiulla —
kivile mina kisendan,
paele mina pajatan,
nutan noorele rohule,
kurdan kullerkuppudelle,
halan angervaksadelle!

— — —

Kullerkupud kolletavad
minu kulla kurtadessa,
angervaksad hallitavad
minu hane halatsetes,
noor aga rohtu nõrgastelle
minu noore nuttadessa.

(*Kellele kurdan.*)

Niisuguses lauluks viljeldud valus tunnetame rohkem isiklikku elamust, selles peegeldub kord elatud elu koos oma igapäevase hoole ja vaevaga konkreetsemalt kui regiluule mõneski muus ainerühmas.

Kui hakkame rahvalaulust otsima teist laadi tundeelamusi, märkame kõigepealt väljakutsuvat satiiri. See on tingitud asjaolust, et naise ja neiu igapäevase elu kujutamise järel on regivärsi peamiseks käsitlusobjektiks s o t s i a a l s e d v a s t u o l u d ja s o t s i a a l n e p r o t e s t. Siin valitsev satiir algab salvavast pilkest ja ulatub raevuka sajatuseni. Rahvalaul kujutab vastuolusid rikka ja vaese, mõisa ja küla, mõisasundijate ja teoliste, pererahva ja sulasrahva (eriti just perenaise ja sulase) vahel.

Enne nende satiiriliste teemade juurde minekut tuleb siiski veel märkida üht eleegiliste laulude rühma, milles sotsiaalse alamustundega seguneb isiklik mure ja majajäetus. See on vastuolu, mis valitseb ühelt poolt talurahva, teiselt poolt külakorda käivate vaeslaste, vanade ja vigaste vahel. Feodaalses külas pidi külakond tervikuna hoolt kandma oma töövõimetute ja kodututе liikmete eest. Tegelikult kujunes niisugune hoolekandmine raskeks lisakoormuseks niigi kurnatud taludele. Teadagi polnud siis kodututel oodata sooja ja kaastundlikku suhtumist. Rahvalaul on selliste vastuolude hulgast valinud oma huviobjektiks ühe, vististi kõige valusama juhu, kus sotsiaalse rõhumisega käib kaasas äärmise piirini ulatuv lohutamatu mure ja lein. Jutt on vastuolust vaeslapse ja võõrasema, vaeslapse ja peretütre vahel.

See muinasjuttudeski populaarne, seal aga traditsiooniliselt positiivsesse lõpplahendusse suubuv teema leiab rahvalauludes hoopis tõetruumat käsitlust:

Kolm on halba ilma piale:
üks on halba vaenelapsi,
teine halba orjalapsi,
kolmas halba leskenaene!

(*Mitu halba ilma peal.*)

Nii konstateerib regivärss, leides meeldejäävaid pilte orvu elu-olu kujutamiseks küla hoole all:

...küla jätt aia armule,
aid jätt nõgese nõjale!

(*Nõgese nõjale.*)

See teema nagu seoks sotsiaalse protesti ideedega eelnevalt käsitletud laulud neiu ja naise elust, sest siingi on peamiselt juttu «tütrest, kes ematu», kontrastiks aga tuuakse pilte lapsepõlvekodust ja ema hoolest.

Kõige leebemalt, puhuti ainult humoristlikult (millesse teadupärast ikka seguneb ka nukrust) on käsitletud vastuolusid rikka ja vaese vahel. Nenditakse rikka ülbust, ahnust ja kõrkust, aga ka vaese üleolekut:

Kõik on jumal hästi teinud,
Maria targaste tasunud:
loonud vaesed valge'eksi [1],
rikkad mustaks ja rumalaks!

(*Rikas — inetu, vaene — ilus.*)

Teisal konstateeritakse:

Oleks see isa ilmarikas,
kui tema ära sureksi —
maha jääb isa ilmarikkus.
Ei rikas rahasse panda,
kuning kulda ei maeta!

(*Ei rikast rahasse panda.*)

Hoopis teravam, lepitamatum ja klassiteadlikum on küla vaen mõisa vastu:

Millest need härrad ilusad,
millest need prouad punased,
millest preilid peenikesed?
Tütarlaste tööde tõttu,
meie vaeste vaiva tõttu!
Meie higist nad ilusad,
kätevaivast valge'emad!

(*Härrad ilusad valla vaevast.*)

[1] Tähendab: ilusaks.

Rahvalaulik Epp Vasar.

See teadmine on põhitooniks, mis läbib kõiki orjuslaule. On kahesugust arendust: ühelt poolt kurtmised orjatöö vastumeelsuse üle, millest päästab alles surm, teiselt poolt vihane pilge. Erakordse ereduse ja reljeefsusega ilmneb orjuslauludest feodaalse talurahva klassi-ideoloogia. Selgesti on regilaulus välja öeldud talupoja tunnetus, et tema on ühiskonna alus, peamine tootja, kelle töövaevast elavad kõik muud:

Saks on kirjale kavala,
talupoeg on tööle tarka,
toidab saksad, toidab sandid,
toidab hilbakud isandad!

(*Maamees toidab saksad-sandid.*)

Sellest teadmisest lähtub eitav suhtumine mõisa ja mõisnikku. Lauludes soovitakse saksu surema, vaeseks jääma, santima minema, tahetakse neid tööle panna: «oleks minu olemine, teiseks minu tegemine» — siis «paneks härrad härgadeksi», «paneks härrad äästama, preilid rehte peksema, prouad rukkid leikama!». Kahjurõõmsa fantaasiaga kujutleb teopoiss mõisnikku adra ees: «Saksad ikkes: ai-ai-aa!, mina järel: tai-rai-raa!»

On huvitav, et muidu nii üheplaanilises ja ajalootunnetuseta regivärsis oleks nagu viiteid selle kohta, et saksad on Eestisse tulnud mujalt, «püss peon ja mõõk kähen»:

Kui tulid saksad Saaremaalta,
saksa pojad Pohlamaalta,
vana härra Vaivinasta —
siis lõppis elu meie maalta,
elu meie maa mehilta - - -

(*Saksad kaugel — elu hea.*)

Vastavast teadmisest järgneb muidugi soov, et saksad taas «Saaremaale» kaoksid.

Mõisa ja küla vastuolu käsitlevad laulud on nii tunnetuslikult kui ka esteetilise väärtuse poolest olulisemaid laulurühmi regivärsis.

Hoopis teist laadi on laulud mõisasundijate ja teoliste vastuolust. Siin on peamisteks tegelasteks ühelt poolt kubjas, teiselt poolt teopoiss. Nende laulude tundeskaala on üpris lai — meelitamisest ja palumisest lausa rõveda sõimuni. Ühtlasi näivad need regilaulud olevat peamiselt või vähemalt suures osas meeste loodud ja levitatud. Mõisasundija vihatavust suurendas asjaolu, et tema isikus oli tegemist äraostetud renegaadiga, kes oma meelelaadi poolest oli puhuti julm sadist.

Kõne all olevad laulud käsitlevad kõikvõimalikke situatsioone kupja ja teoliste vahel. Nende emotsionaalseks lähtekohaks on kas soov kergendada teotööd või vältida peksu. Selleks kasutatakse igasuguseid mooduseid: kubjast meelitatakse, ostetakse ära paremate paladega, koputatakse tema südametunnistusele, osutatakse teiste mõisate eeskujule, apel-

leeritakse isegi sakste poole, ähvardatakse teda koleda surma ja põrgupiinadega, aga hakatakse ka vastu: lüüakse kubjas pikali ja isegi tapetakse. Sellised on näiteks laulud «Kurat kupjaks», «Saagu sundijad surema», «Kubjas põrgu!», «Mis kupjast saab» jpt. Teised mõisateenijad jäävad täiesti kupja varju: neist peaaegu ei tehtagi juttu. Ka kõne all olevas laulurühmas võib kohata raskemeelset lüürikat, peamine on aga robustsevõitu satiir. See kahepalgelisus näib sõltuvat eri algupärast: teotüdrukute laulud on eleegilise alatooniga, teopoiste omad aga satiirilised.

Uueaegsemad näivad olevat laulud, mis kujutavad taluteenijate ja pererahva vastuolusid. Seda võib järeldada nii vastavate laulude vähesusest kui ka nende vormilisest ebaküpsusest, viimistlematusest. Võib arvata, et enamikus on nad tekkinud alles XVIII sajandil. Peamine tegelane neis on sulane, kes — protesteerides ülemäärase sunni, halva toidu ja vähese palga pärast — töötab meelega halvasti, lahkub teenistusest või astub mõnel muul moel pererahva vastu välja. Nendes lauludes leidub regivärsis muidu harva esinevat aktiivset ellusuhtumist (tavalise passiivse nentimise asemel) ja rohkem jutustavat elementi. Aga siin on ka ohtrasti antiteesile ülesehitatud laule perepojast ja sulasest, peretütrest ja teenijatüdrukust, mis oma meeleolult kohati meenutavad vaeslast ja peretütart vastandavaid, kohati aga rikast ja vaest kõrvutavaid laule. Ka selles laulurühmas esineb märgatavalt rohkesti meeste loomingut.

Sotsiaalse protesti luulena võiks käsitleda ka nekrutilaule, sest neiski ilmneb talurahva eitav suhtumine nii mõisnikusse kui ka väeteenistusse. Need laulud kujutavad kas nekrutivõtmisest kõrvalehoidumist või siis rasket ja alandavat soldatielu, näit. «Muile pulmad — nekrutile teekond», «Asjata kasvanud — soldatiks saanud», «Kui sai venda saksa teada», «Tuleb vene võttemine», «Nekrut põgenemas», «Kui pääseks sõjast tulema» ja paljud teised. Erandiks on kirjanduslikest allikatest lähtunud laul «Rõõmus nekrut», kus sõttaminekut käsitletakse optimistlik-patriootilises vaimus, kuid rahvaliku sõnaosavusega, kuigi mitte päris ehtsas regivärsis.

Rohkesti lauluainet on andnud laulmine ja laulik ise. Siit nähtub kõige selgemini meie laulutraditsiooni eriilme, mida kandsid mitte niivõrd üksikud suurlaulikud kui paljude anonüümsete piigade ja lauluemade leelutus. Seega iseloomustas muistset regivärsiharrastust tema tundmise ja kasutamise massilisus.

Selles liigis õhutatakse laulma ja ilutsema «noorella ealla, parajailla päevadella». Ilmekalt on osutatud nooruse ja rõõmu ning töö ja laulu omavahelistele suhetele. Laul — see on ilu, nali, rõõm, on hetkeline väljapääsemine argielu hallusest. Fantaasiarohked on laulu võimu kujutavad sõnamaalingud: lauluhäälest murdub mets ja peatub sõda; laul muudab mere maaks ja köidab karja; laulik-neiu laulab endale hobuse ja hobuse selga peigmehe. Ürgsed pärimused sõnajõust põimuvad laulu ilu ja jõu hüperboolsete kirjeldustega. Lauliku ülistused vahelduvad pilke ja halvustustega:

Mis laulad sina sinine,
las laulan mina punane!
Sinu suusta kukub koola,
alta hammaste ilada!
Minu suusta kukub kulda,
alta hammaste hõbedat!

(*Lauliku sõim.*)

Nendest piltidest paistab läbi lauliku uhkus ja eneseteadvus. Lauluanne oligi kõrgesti hinnatav omadus; laulu ja lauliku laitjat hurjutati ja sajatati. Lauliku «loomisvaev» ja sõnapiin oli tollalgi tuttav ning on ilmekalt esile toodud laulus «Lauliku vaev»:

Enamb on laulijal mureta,
enamb kui reiepeksijalla.
Reie mina peksan rõõmullagi,
lademed löön laulullagi.
Reie peksan — sie unustan,
lugu laulan — teist muretsen!

Vististi on aga põline ka regilaulu varjamine võõraste eest, nagu seda kujutab tuntud «Arg laulik»:

Meil kodu kurjad kuulijad
ja valjud vastuvõttijad.
Läheb see püha papi teada —
papp aga rapsib raamatu,
kirjutab kiriku-uste pääle!

Seda umbusklikkust kogesid ka kõik esimesed folkloori kirjapanijad. Kirjutas ju Fr. R. Kreutzwaldki aastal 1848, kuidas ta laulude kogumisel kuulis ühe talupoja iroonilist märkust: «Vähe, et saksad meilt juba iga asja pealt kümnist nõuavad, nüüd on ka laulukümnise sisse seadnud.»

Ueaegsem on aga lauluke, milles otseselt kajastub usutegelaste võitlus rahvaluule, eriti aga rahvalaulu vastu:

Kuolmeister kurjal näulla
hakkas minda haugutama,
hullul kombel uhtumaie:
minu laulud olla läilad,
kurja himu kasvatajad,
ropu rahva ruemustajad.

(*Laidab laulikut.*)

Ilmselt on siin mõeldud koolmeistrit-palvevenda, mitte rahvusliku liikumise aja «maa soola». Ongi teada, et usulahkude mõjul kadus rahvalaul jäljetult mitmeski kihelkonnas.

Muidu nii raskemeelses regivärsis moodustavad laulud laulust ja laulikust erakordselt helge ja päikesepaistelise meeleoluga värsipõimiku.

Rahvalüürika alal tuleks lõpuks märkida veel järgmisi teemasid: töömotiividega läbipõimunud, sageli humoristlikke laule loomadest ja loodusest; ülemeelikuid, puhuti mehelik-robustseid kõrtsilaule, õlle ja tubaka ülistusi; jämedajoonelisi pilkelaule vanapoisi ja -tüdruku aadressil; õpetlikku, võiks öelda et talupoja elufilosoofiat sisaldavat didaktikat; nuhtluse ohvriks langenute enesesüüdistusi ja etteheiteid vanematele sünnitamise ja kasvatamise pärast, mis puhuti jõuavad kullervoliku tragismini:

Emakene, hellakene,
oleks sa uneski näinud,
et must sünnib süüalune,
et must kasvab kahjuline —
võinuks viia mu vesile,
kanda järve kalda'asse!

(*Kasvatus asjata.*)

Mainitud teemad on küll ainult väheseid laule andnud, kuid need on see-eest nii intensiivse meeleoluga, nii emotsionaalse kujukusega, et paljud neist kuuluvad ilmselt meie lüürika põhivarra. Ja taas peame mõõnma, et mure kujutamisel on meie esivanemad leidnud eredamaid pilte ja haaravamaid väljendusi kui rõõmu edasiandmisel.

Seega võime öelda, et regivärsiline lüürika kajastab oma olulises osas igapäevase elu tumedamaid külgi. Mõnevõrra heledamaid ja rõõmsamaid värve näeme aga kommete ja muu tegevusega seotud lauludes. Kõigepealt tulevad siin arvesse kalendaarsete tavadega seotud laulud.

Muiste arvati aega nädalate kaupa tähtpäevast tähtpäevani, mis hoidsidki ülal tervet rahvakalendrit. Tähtpäevad (jüripäev, mardipäev jt.) reguleerisid ühtlasi mitmesuguseid töid ja talitusi. Tähtpäevadega seotud uskumustes ja kommetes võib selgesti näha kahte kihistust: põhiliselt vanu, animistlikke, ja uuemaid, katolitsismist mõjutatud jooni.

Tähtpäevadega seotud kombed on olnud algselt kahesuguse sisuga: ühelt poolt sigivusmaagiline viljakuse ja saagikuse taotlus, teiselt poolt tõrjenõidus mitmesuguste ebapuhaste olevuste ja õnnetuste vältimiseks. Aegade kestel on aga paljudes kommetes nende esialgne uskumuslik sisu tuhmunud ning kombed on muutunud traditsiooniliseks lõbustuseks. Just niisugustena tulebki käsitleda laulurohkeid pärimuslikke pidutsemisi mardi- ja kadriõhtul, vastlapäeval, jaaniõhtul ning vähemal määral mõnel muulgi tähtpäeval.

Eesti sügisestele ja talvistele tähtpäevadele on iseloomulik tava, mida võiks nimetada sanditamiseks. Mainitud komme seisis selles, et noormehed ja neiud käisid maskeeritult ja mitmeti moondatult (näiteks kadri- või mardisantidena) perest perre, küsisid ande, õnnistasid andjaid ning soovisid talule õnne ja sigivust. Kogutud annid söödi ühiselt või jagati omavahel. Algselt oli taval puhtalt sigivusmaagiline tähendus, hiljem aga muutus see noorte lõbutsemiseks. Sõna *sant* on enamasti ühendusse viidud

ladina sõnaga *sanctus* ('püha'). Sellest võiks siis järeldada, et tava on laenatud koos terminiga. Ometi võib sanditamises näha ka muistsest hingedeusust lähtunud kommet. On olnud üldine arvamus, et sügisel hingedeajal külastavad kodusid esivanemate hinged, kellele pandi valmis toitu jne., nagu kuulsime eespool. Millal hingedeaeg täpselt oli, selle kohta on lokaalselt erinevaid andmeid (1. novembrist mardipäevani, mihklist mardini, esimesest esmaspäevast pärast mihklit esimese novembrini jne.).

Mardisandid (*Th. Gehlhaar — Fr. Schlater*).

Laulvaid sante on meil ringi käinud mihklipäeval (29. IX), hingedeajal, mardi- ja kadriõhtul, tabanipäeval (27. XII), nääriõhtul ja vastlaõhtul. Nendest on üle-eestiliselt levinud mardi- ja kadrisandid. Teised on ainult mõnes üksikus kihelkonnas tuntud.

Mardilaupäeva (9. XI) õhtul «joosti marti» e. «käidi sandiks». Mardiks käisid nii poisid kui tüdrukud, palusid sisselaskmist, tantsisid ja vembutasid, küsisid ande ja lahkusid taas, peret ja majapidamist õnnistades või sajatades (olenes andide saamisest ja martide vastuvõtmisest). Kõik etteasted toimusid laulu saatel.

Mardipäevale täiesti analoogiline oli kadripäev. Kadrilaupäeva (24. XI) õhtul jooksid kadrid. Kombed ja kasutatavad laulud olid ühesu-

gused. Erinevus seisis selles, et kadrideks käisid eelistavalt tütarlapsed. Kui mardid soovisid peamiselt põlluõnne, siis kadrid saatsid karjaõnne.

Mardi- ja kadrilaulud on tihedalt põimunud kaasaskäiva tegevustikuga, tõlgendades, sidudes ja edasi viies kombestiku üksikuid faase. Nimetada võiks järgmisi laulujätke: teretuslaul õues, tuppatulemise laul, tantsulaul, mangumislaul, tunnistamislaul (mille saatel uuriti, kas tuba on pühitud, kas lapsed oskavad lugeda jne.), ketramislaul, tänamis- ja õnnistamislaul (või sajatamislaul) ja lahkumislaul. Mardi- ja kadrilauludes võib leida mõnel määral rahvadraama algeid. Laul on siin ikka tegevusega seotud, seda saatev ning kommenteeriv. Laulu vahele põimub puhuti dialoogi, mis on samuti traditsiooniline (küsimus: *Kas on luba luuri lüüa*? jt.). Tegevuses on kõrvuti traditsioonilisi ja improvisatsioonilisi elemente.

Lauludes äratavad tähelepanu fantaasiaküllased kirjeldused, «kust on mardid siia tulnud», ning tantsulaulude hoogsus («mart tantsib — maa müdiseb, kerkukellad kõlisevad, linnamüürid mürisevad» jne.).

Vastlalaulud on seotud liulaskmisega. Liulaskmine või vastlasõidu tegemine usuti muiste linakasvu edendavat. Mida pikem liug — seda pikemad linad. Nii kutsutaksegi vastlalauludes kõiki liuguma, hurjutatakse toas-istujaid, soovitakse linadele pikkust ja sitket kiudu. Need on lihtsakoelised laulukesed, mis püsisid peamiselt laste ja noorukite repertuaaris.

Kevad-suvise perioodi keskne püha oli jaanipäev, mille kombed on samuti seotud vilja- ja karjaõnne taotlusega. Jaaniõhtul tehti tuld, sest tulel arvati olevat puhastav, kaitsev ja kasvu soodustav mõju. Sellepärast hüpati läbi lõkketule, aeti karja ümber jaaniku jne. Jaanitule ääres lauldi ohtrasti. Jaanilaulud on ülesehituselt ja motiivideltki sarnased vastlalauludega. Nendes kutsutakse tuld tegema ja hoidma, hurjutatakse kodusistujaid, noomitakse Jaani (personifitseeritud jaanipäeva), et see vara tulnud — pigem oleks võinud sügisel tulla, kiidetakse Jaani hobust jne. Ka jaanilaulud on lihtsakoelised, puhuti loitsulised.

Hoopis rohkem huvi pakuvad l a u l u m ä n g u d, milles on tervikuks põimunud laul, dialoog ja tantsulis-imiteeriv liikumine koos žestide ja miimikaga. Sellisena on laulumängud juba teatavaks etenduseks, algeliseks rahvadraamaks. Ehkki laulumänge võidi esitada igal vabal hetkel, võib teatavate mängude puhul siiski täheldada nende mängimist kindlal tähtpäeval. Eriti palju mängiti just jõuludel.

Laulumängud on tavaliselt kolmeosalised: tegevus, millele eelneb või mida saadab kirjeldav või kommenteeriv laul, dialoog tegelaste vahel ja lõpplahendus, mis varieerub mänguti. Mängu sisu on võetud talurahva igapäevasest elust, nagu osutavad mängude nimetusedki: *nõelaotsimine, pajalaenamine, hobuse kadumine, naerivarastamine* jne. Nähtavasti sellepärast, et mängulauludes leidub sageli tegevuse kujutamist, on mitmed algselt lüroeepilised laulud muutunud hiljem mängulauludeks (näit. «Venna sõjalugu», «Kandletegemine»).

Laulumänge võiks võrrelda kadri- ja mardilauludega. Viimasedki on ju õigupoolest teatavat laadi etendused oma kindlate tegelaste, sündmus-

tiku ja dialoogiga. Niisamuti ka laulumängud. Küll olid aga laulumängud palju improvisatsioonilisemad ja muutustele altimad. Ka on draamaelement laulumängudes hoopis märgatavam ning olulisem kui kadri- ja mardilauludes.

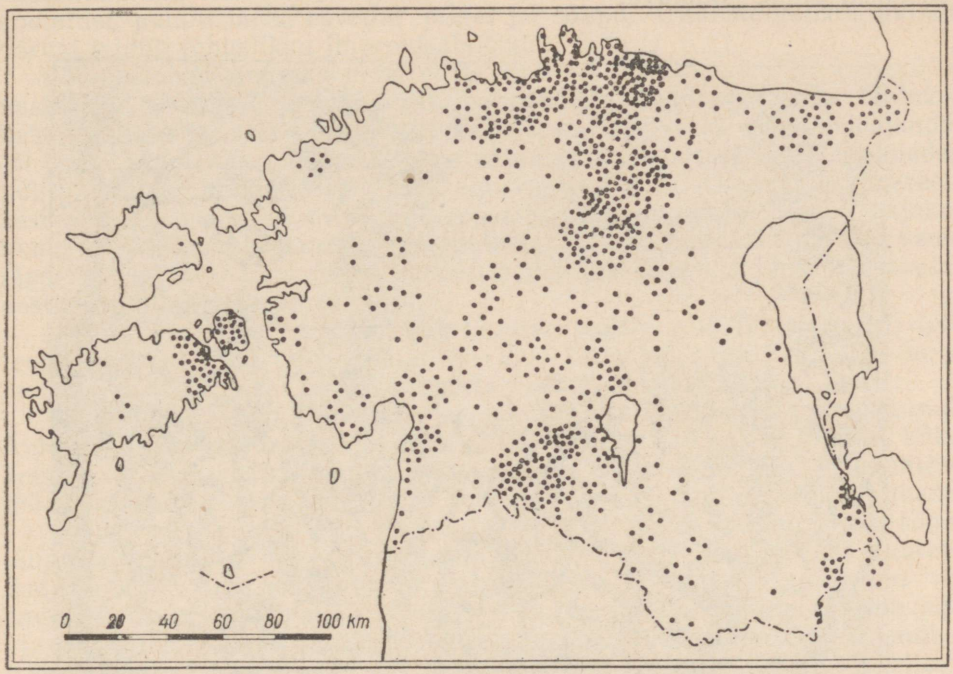

Kaart nr. 5. **Eesti kiigelaulude levikuala.**

Teistest tavandilauludest tunduvalt eriilmelisem, võiks öelda lüürilisem on k i i g e l a u l u d e rühm. Kiigelaulud on tuntud peamiselt Põhja-Eestis, kus kiikumine oli põliseks ja traditsioonipäraseks lõbustuseks, mida harrastati suvistest jaanipäevani. Lõuna-Eestis seevastu kiiguti ainult lihavõtte aegu, mida seetõttu nimetatigi kohati kiigepühadeks.

Motiivistikult meenutavad kiigelaulud suuresti kalendaarseid tavandilaule. Siingi kutsutakse kiikuma ning hurjutatakse kojujääjaid; kõneldakse andide toomisest kiigele, kiige ehitajaile või kiigutajaile; kiidetakse või laidetakse kiike või selle asupaika, ülistatakse või pilgatakse kiigutajaid jne. Aga kiigemotiividega põimub ohtrasti ka mitmesuguseid lüürilisi tundeelamusi: ihaletakse kiigutajaid — «kenamaid poisse», nägusaid kiikujaid ja kiikuja ehteid. Ei puudu edvistamine seoses kõrgele kiigutamisega ja kukkumiskartusega. Kohtame ka kibestumisi «hõbehelmestes helkivate»

kiikujate ja eheteta vaeslaste võrdlemisel. Üldiselt on kiigelaulud regiluule helgemaks laulurühmaks, täis tõelist pühapäevast muretust.

Perekondlikest sündmustest ja tavadest on lauludega seotud eeskätt pulmad. Kihelkonniti varieeruval ja üsna keerukal pulmatseremoniaalil on siiski ühine põhikava.

Pulmasõit XVII sajandil (*A. Olearius*).

Esimene pulmapäev (nn. *saajapäev*) algas pulmaliste kogunemisega: mõrsja sugulased ja tuttavad saabusid mõrsjakoju, peiu sugulased peiukoju. Viimasest sõidab esindus eesotsas isamehe, peiupoisi ja peiuga (nn. *saajarahvas*) mõrsjakoju. Järgneb vastuvõtt, lauda kutsumine ja söömine. Pärast sööki hakatakse mõrsjat ehtima ja ärasõiduks valmistuma. Sageli on see seotud mõrsja peitmise ja otsimisega, ebamõrsja esitlemisega jne. Järgneb saajasõit peiukoju, mõrsja pidulik vastuvõtt, tanutamine ja noorpaari magamaviimine.

Teisel päeval (nn. *vakapäev*, *kirstupäev*) sõidavad mõrsjapoolsed pulmalised veimevakaga mõrsjale järele. Vaka pidulikule tuppakandmisele järgneb veimede jagamine, söömine ja mitmesugused rahakorjamised.

Kõiki järke pulmades saadab laul. P u l m a l a u l u d e repertuaar on ääretult kirev ja mitmepalgeline. Kõrvuti tegevust saatvate ja kommenteerivate lihtsakoeliste laulukestega kohtame elutarka, sajanditepikkustest kogemustest läbiimbunud didaktikat (õpetuslaulud mõrsjale ja peiule); südanthaarava lüürika (näit. mõrsja lahkumislaulud) kõrval esineb jämekoomilist, puhuti lausa rõvedat pilget ja sõimu; traditsiooniliste palade kõrval leidub juhuslikku improvisatsiooni.

Et abielu sõlmimiseks peeti mitte kiriklikku laulatust, vaid ennekõike vastavate rahvakommete täitmist, kujunesid pulmad peamiseks laulukohaks muistses elus ja jäid selleks ka siis, kui regivärss muudel puhkudel oli juba taandumas ning unustusse vajumas. Sellepärast lauldi pulmades puhtpulmalaulude kõrval muidki regivärsilisi laule. Olenevalt konkreetsest situatsioonist, oli niisugune repertuaari paisutamine täiesti asjakohane. Orvust mõrsja saatmis- ja õpetuslauludesse põimusid näiteks vaeslapselaulud. Iseenesest mõista kasutati motiive kodu- ja lapsepõlvelauludest, abielulauludest ja mujaltki.

Lõpuks vaatleme veel t ö ö l a u l e. See mõiste võib tähistada nii tööteemalist kui ka töö juures lauldud laulu. Enamasti aga langevad need momendid kokku, sest tööl lauldi just vastavateemalist laulu.

Töölauludes leiavad kajastamist kõik talurahva tööd ja toimetused. Ainult sellistest töödest, nagu seda on laulmiseks vähesoodsad künd, külv, äestamine, pole olemas laule. Kuid võib-olla on asi ka selles, et mainitud tööd olid just meestele omased, kellelt on niikuinii ainult vähe laule teada.

Töölauludes võime leida ürgseid maagilisi jooni: loitsumisega, sõnajõuga on püütud tööd kergendada ja edendada või tööviljakust suurendada, kuid ka halbaennustavaid, kahjulikke ja ebapuhtaid olendeid või endeid eemale tõrjuda ning ohutuks teha. Algselt maagiline sisu on aga aja jooksul tuhmunud ja laulud on muutunud lüürilisteks eneseväljendusteks. Maagiline pöördumine töö, tööriista või -objekti poole teisenes sellega poeetiliseks personifikatsiooniks ning laulu eesmärgiks sai eeskätt töötaja virgutamine. Sõnamaagia rudimente on töölauludesse siiski ohtrasti alles jäänud.

Mõnel määral eriilmelised on karjase- ja õitsilaulud. Nendesse põimub motiive teistest laulurühmadest, eriti looduse ja loomade teemat käsitlevatest lauludest, õitsilauludesse aga ka regivärssidest, mis kõnelevad noorte omavahelisest suhtlemisest. Sageli nagu polekski tööteema neis peamine ega oluline — nii kui kõne all olevad tegevusedki polnud töö sõna tavalises mõttes.

Muud töölaulud on aga oma ülesehituselt ja ainealaltki võrdlemisi ühesarnased. Me kohtame neis õhutusi kärmemale tööle; kurtmisi väsimuse ja töö raskuse üle; manitsusi, et põld lõpeks, et käsikivi «oleks võinud meres mürada» jne.; pilkeid laisa töötaja kohta; mõttemõlgutusi töö paratamatusest; töörõõmu ja virga töötaja uhkustunde väljendusi, millesse seguneb aga kibedust, sest töövili läheb ekspluateerijale, mitte töötegijale.

Töölaulude kõige märkimisväärsemateks rühmadeks on lõikus-, rehe-

peksu- ja karjaselaulud. Teiste tööde ja ametialadega on vähem laule seotud.

Oma traditsioonilistes piirides jälgib rahvalaul elunähtusi suure tähelepanelikkuse ja põhjalikkusega ning — mis veelgi silmatorkavam — karmi tõetruudusega, realistlikult. Muidugi kajastub elu tegelikkus ühes teemaliigis rohkem, teises vähem. Samuti ei saa regivärsi realismi igas üksikasjas samastada realismiga kirjanduses. Regivärsi realism ei pelga liialdamist detailides, ilustamist üksikasjades, kuid saavutab alati tervikpildi elutruu kogumõju. Nii võime leida peaaegu igas laulus tegelikkuse seisukohalt võimatuid värsse — laul tervikuna on aga ometi realistlik. Regivärsi põhjal saame rekonstrueerida feodaalühiskonna tüüpilise eesti talupoja mõtte- ja tundemaailma, aga ka tema elu ja olustiku. Sealjuures on vana rahvalaulu tunnetuslik sisu leidnud selle parimates näidetes meisterlikku kunstilist kehastamist, pärandades meile tõelist luulet. Mõned lüroeepilised ballaadid (näit. «Ilulaul», «Kalmuneiu») ja sadakond (kui mitte rohkem) lüürilist rahvalaulu esindavad oma sisusügavuse ning vormitäiusega taset, mida meie kunstluule ainult harva on saavutanud.

Regilaulu värsiehitusest. Kõik regivärsid kasutavad ühesugust värsiehitust ning poeetilist arsenali; sellepärast vaadeldaksegi folkloristikas neid küsimusi üldistavalt koos, mitte eraldi iga laulu või laulurühma puhul. Laskumata küllalt keerukatesse üksikasjadesse, peatugem siin ainult regivärsi ehituse mõnel olulisemal momendil.

Väga tavaline ja vanale rahvalaulule otseselt iseloomulik on üksikvärsi mõtteline terviklikkus. Mõtte ülekannet (anžambmaani) kohtame rahvaluules väga harva.[1]

Värsse seob omavahel parallelism e. mõtteriim. Nii koosneb regivärss mitte stroofidest (salmidest), vaid parallelismirühmadest. Sageli moodustub laul ühestainsast parallelismirühmast. Näit.:

Veere, veere, päeväkene,
veere, päevä, vetta mööda,
hõbedasta õrta mööda,
vaskesta värävid mööda,
kullatud kõrendid mööda!

(Veere, päev!)

On kombeks saanud parallelismis eraldada peavärssi (milleks on enamasti esimene värss) ja paralleelvärssi (või -värsse). Peavärsis väljendatud mõtet korratakse, nüansseeritakse või süvendatakse paralleelvärssides. Sealjuures võib mõtteriim olla üles ehitatud kas sünonüümidele (*joomar : lakekoer*) või ühte mõisterühma kuuluvate sõnade analoogiale (*kadakas käib kaela mööda, jalakas käib jalga mööda*). Kõige rohkem leidub vist siiski segaesindust.

[1] E. Laugaste andmeil on näit. «Salme laulus» anžambmaaniga värsse ainult 2,5% («Kalevipoja» 12. loos aga ligi 50%).

Mõtteriimist tingitud omapärane mosaiiksus annab regivärsile erandliku võlu. Üksikpiltide reastamise ja kõrvutamise kaudu saavutatakse mõttekäigu mitmetahulisus, sugereeritakse meeleolu, väljendatakse üldistus. Lauliku mõttearendus ei jää kuivaks teesiks, paljasõnaliseks väiteks, vaid leiab kinnitust paljude piltidega. Parallelismi abil saavutatud stiil köidab meid oma pildirohkusega, aga sel on oma negatiivnegi külg. Parallelismi kasutamine on sobiv ja kohane eeskätt lüürilisele laulule, mis taotleb meeleolu, üksikpilti, kumuleeritud tundeelevust. Sündmustiku kirjeldusele, eepilisele jutustusele on paigaltammuv parallelism pigem tõkestavaks kui abistavaks stiilivõtteks. Vastavad uurimused ongi näidanud, et lüroeepikas esineb parallelismi vähem kui lüürilises rahvalaulus.

Regilaulu meetrika põhiüksuseks on värss, kus leiame tavaliselt kaheksa silpi, mis koonduvad neljaks trohheiliseks värsijalaks:

küll mind | püüdsid | Pürje | poisid

Ometi esineb ka tunduvat kõrvalekaldumist iseloomustatud trohheilisest normaalvärsist, mis moodustub paaris-arvuliselt silpidesse jagunevatest sõnadest (ühe kahesilbilise sõna asemel võib olla ka kaks ühesilbilist). Nimelt sisaldab hulk vana rahvalaulu värsse paaritu silpidearvuga (peamiselt kolmesilbilisi) sõnu, mistõttu trohheiline rütm näib muutuvat daktülo-trohheiliseks. Küsimus pole kuidagi juhuslik, sest niisuguseid kolmesilbilisi sõnu sisaldavaid lauluridu on umbes kolmandik kõigist regivärssidest:

ma olen | orja|le o|mane,
palga|poisi|le pa|raja
vihu|le, vi|hule, | virved

Daktülo-trohheiliseks võib regivärssi nimetada siiski ainult õige tingimisi. Nimelt ei kuulu regivärss aktsentueerivate (rõhuliste) värsisüsteemide hulka, nagu tänapäeva eesti luule, vaid on kvantiteerimisprintsiibile, s. o. pikkade ja lühikeste silpide vaheldumisele üles ehitatud. Kvantiteedireeglitele alluvad ka näiliselt daktülilised värsid ning sel moel saame ikkagi trohheilise rütmi.

On aga ilmne, et pika aja jooksul — eriti keeles toimunud lühenemisest (lõpukadu, sisekadu) tekkinud vältevahelduse tõttu — regivärsi kvantiteeriv rütm mõneti tuhmus. Mida lähemale tänapäevale, seda rohkem hakati värsi rütmistamisel kvantiteedi kõrval arvestama ka rõhku. Meieni jõudnud regivärsis kajastuvad mõlema meetrumi, nii kvantiteerimis- kui ka aktsentueerimisprintsiibi mõjud. Mainitud kahepalgelisus ilmneb ka esitusviisi kohta kogutud andmetes. Nimelt võime regivärsi esituses leida nii skandeerimist (s. o. laulmist meetrumist lähtudes, nii-

siis: *vihulé, vihúle, vírved*) kui ka skansiooni mittearvestamist. Sealjuures peaks kvantiteerivale meetrumile vastama skansioon, aktsentueeriva meetrumi puhul on aga endastmõistetav, et rõhulibistust ei toimu ning laulmisel domineerivad sõnarõhud (niisiis: *vihule, vihule, vírved*). Eesti regivärsis viimati valitsenud olukord, kus ühe ja sama lauliku esituses — isegi ühe ja sama laulu jooksul — skansioon võis ette tulla ja puududa, pole veel leidnud igakülgset selgitust. Vaevalt võib aga nõustuda uurijatega, kes skansiooni juhuslikkuses kalduvad nägema ainult degeneratsiooninähtust. Küsimus on ilmselt keerukam.

Regivärsside meetrumi uurimisel on leitud mõningaid reegleid, mis on kehtivad enamiku laulude kohta (eriti Põhja- ja Kesk-Eestis). Vastavalt nendele statistilistele kvantiteedireeglitele ei esine 1) lühike pearõhuline silp värsijala tõusus ega 2) pikk pearõhuline silp värsijala languses. Ainult 3) esimese värsijala täitmine ei allu sellele põhimõttele. Et kõne all olevad seaduspärasused on statistilised, kohtame väiksemal määral ka nendest kõrvalekalduvaid värsse. Osalt on sellised hälbed tingitud keele kulumisest — vanem vorm (näit. *terve, perhe*) vastas reeglile, uuem (*tere, pere*) enam mitte. Sealjuures osutab statistika, et esimesest reeglist on tunduvalt rohkem erandeid kui teisest. Teiseks määravad mainitud reeglid ülesehituse eeskätt nendes värssides, milles on paaritu silpidearvuga sõnu. Reeglite aluseks on eesti keelele omane nähtus, et esmavälteliste sõnade teise silbi täishäälik on pikem kui esimese (s. o. pearõhulise) silbi vokaal. Kvantiteedist lähtudes on niisiis loomulik, et värsijala tõus langeb poolpikale teisele silbile, kuna lühike esimene silp moodustab värsijala languse. Sellele juhtis esmakordselt tähelepanu akad. P. Ariste. On veel muidki statistilisi reegleid, kuid need puudutavad juba vähemolulisi detaile. Tuleb rõhutada, et kvantiteedireeglid avastati ammugi seoses soome ja karjala rahvalaulu uurimisega. Eesti regivärsile kohaldasid neid kõigepealt J. Aavik ja K. Krohn.

Mõnel juhul on värsis rohkem kui kaheksa silpi. Eriti esimeses värsijalas — mis on vabalt täidetav — kohtame sageli kolme või isegi nelja silpi. On ka vastupidiseid juhtusid — üks silp täidab terve värsijala. Kui värsijalas on rohkem kui kaks silpi, siis on need tavaliselt lühikesed. Tervet värsijalga täitev üks silp on aga ikka pikk. Teatavatel puhkudel võib ka kolmandas (harvemini teises) värsijalas (mitte iialgi aga neljandas!) ette tulla normaalsest erinev silpide arv. Kolmandas värsijalas kohtame normist kõrvalekaldumist tavaliselt siis, kui parallelism esineb ühe värsi piirides või kui mõlemad poolvärsid e. dipoodid on omaette sisulised tervikud (moodustades korduse, antiteesi jne.). Näit.:

k ü l l m i n u l | laulu, || k u i m i n a | laalaks,
k ü l l m i n u l | viisi, || k u i m i n a | viitsiks

v a h t o l i | pealla, || p ä r m o l i | alla

Teises värsijalas on silpe tavalisest rohkem sel puhul, kui teine värsijalg kordab esimest. Näit:

tule, tule, | tule, tule, | tuulekene

kus sa käisid, | kus sa käisid, | sokukene

Regivärsis puudub teadlik lõppriimitarvitus. Riim esineb juhuslikult, kas siis paradigmaatilise (s. o. grammatiliste vormitunnuste samasusel põhineva) riimina või epifoorina. Lõppriimi asemel tarvitatakse regivärsis algriimi — alliteratsiooni (sõnaalgulise kaashääliku kordus) ja assonantsi (rõhulise silbi täishääliku kordus), kusjuures need võivad esineda eraldi või ka mõlemad kõrvuti. Meie keelele, kus pearõhk asetseb esimesel silbil, on algriimi tarvitamine mitmeti loomupärasem lõppriimist.

Alliteratsiooni ja assonantsi tarvitamine on regivärsi oluliseks põhitunnuseks. Vastava statistika alusel on väidetud, et algriimita värsse leidub vanas rahvalaulus ainult umbes 5%. Algriimist tingitud sõnavalik koos parallelismist lähtuva piltide teisendamisega annabki rahvalaulule tema eripärase võlu — teatava irreaalsuse, mitmetahulisuse, kujundijulguse ja värvirõõmsuse. Meid hämmastaksid epiteedid nagu «*maksakarvaline* maa», «*tinane* teerada», «*vaskine* vainupealne», kui me ei teaks põhjust otsida alliteratsioonis. Kuid algriimil ei ole ainult vorminõude tähtsus. Algriimist ning parallelismist tuleneb ka regivärsi harukordne sõnavararikkus. Paralleelsete piltide reastamine, sünonüümide või analoogiliste väljendite ja mõistete otsimine ning nende ühendamine algriimiga on ajendanud mitte ainult kogu olemasolnud sõnavara (eriti etnograafilise ja eluolustikulise terminoloogia) laialdast kasutamist, vaid ka otsest keeleloomingut, iseäranis onomatopöa ja deskriptiivsõnade osas, samuti sõnatähenduste avardamist või ülekandmist. Sõnavararikkuseski avaldub regivärsi realism, elulähedus.

Pole põhjust peatuda mitmesugustel sõna- ja lausekujunditel, mis on kunstluulele ja rahvaluulele ühised. Nimetada tuleks ainult kordust kui üht peamist kujundit regilaulus. Laialt võttes põhineb terve regivärss kordusel — pole ju parallelism midagi muud kui mõttekordus ja algriim häälikute kordus. Lisaks sellele kasutab regilaul üpris tihti sõna- ning värsikordust ja parallelismirühma kordust. Lüroeepikas esineb laulurühm (nn. korduslaulud), kus kordus on juba kompositsiooni põhiprintsiibiks.[1] Teatavasti on kordus üks vanemaid poeetilisi võtteid. Selle rohke esinemine regivärsis on lisatõendiks meie rahvalaulu ürgsest päritolust.

Lõpuks on eelmises peatükis iseloomustatud stereotüüpsus just regivärsile omane nähtus. Me leiame siin palju traditsioonilisi väljendeid, kind-

[1] Nende laulude skeem on järgmine: sissejuhatus, sündmus, üleminek (nn. «nuttes koju»), vanemate küsimine, sündmuse korduv jutustus, vanemate lohutus. Niisugused korduslaulud on «Suisa suud», «Ehted kadunud», «Põll põrmune», «Hobune varastatud» jt.

lakskujunenud ütlusi, püsivaid epiteete ja metafoore, mis esinevad muutmatult kõige erisugusemates lauludes. Seetõttu on regivärsi sõnastusmaterjalile kõik teravalt isikupärane võõras: siin valitseb kollektiivselt väljaarendatud stiil. Ometi on see stiil värvikas ja kujundijulge ning selles stiilis loodud lauluparemik kuulub meie luule põhivara hulka. Regilaulude kunstiline täius on seda imetlusväärsem ning üllatavam, kui silmas pidada, et nende loojatel puudus igasugune esteetiline koolitus selle sõna tänapäevases tähenduses. Regivärsi eespool toodud poeetilised reeglid on alles hiljem välja selgitatud folkloristide poolt — rahvalaulik kasutas neid intuitiivselt, oma traditsiooni poolt kujundatud ilumeelele toetudes. Teadliku kunstikavatsuse asemel valitseb rahvalaulus vahetu eneseväljendus. Sellest on tingitud ka regivärsi teatav intiimne laad — lauliku vahetu pöördumine kaasteadjate ja kaasatundjate poole. Kaugelt suurem osa regilaulust vahendab mina-elamust, ainult mõned lüroepilised ballaadid taotlevad jutustada mõne nimelise kangelase elust ja tegevusest. Nagu öeldud, on regiluule peamiseks lüüriliseks kangelaseks — kui kasutada tänapäevast terminoloogiat — orjaaegne naine, olgu see siis neiu või noorik, orb või lesk, ema või tütar, vaimupiiga või talutütar; igaüks nendest väljendab oma rõõmu või muret, peamiselt just viimast.

Elamusrikka, oma vormilaadis täiuseni jõudnud luulena on regivärss paljupakkuv ka tänapäeva lugejale. Kahjuks on regivärsside tohutust hulgast siiamaani suudetud alles väga vähe eredaid näiteid välja filtreerida ning meie luulearmastajate lugemislauale toimetada.

BIBLIOGRAAFIA.

I. A. H. Neus, Ehstnische Volkslieder. Urschrift und Uebersetzung. Reval, I — 1850, II — 1851, III — 1852. ▪ Fr. R. Kreutzwald, A. H. Neus, Mythische und magische Lieder der Ehsten. St. Petersburg 1854. ▪ M. Veske, Eesti rahvalaulud. Trt., I — 1879, II — 1883. ▪ J. Hurt, Vana Kannel. Täieline kogu vanu Eesti rahvalaulusid. Trt., I — 1875—1886, II — 1886. ▪ O. A. F. Mustonen, Virolaisia kansanrunoja. Vihukene eesti rahva laulusid. Helsinki 1893. ▪ J. Hurt, Setukeste laulud. Helsingi, I — 1904, II — 1905, III — 1907 (SKS Toimituksia 104). ▪ K. Peterson, Eesti rahvalaulude antoloogia. Tln. 1918. ▪ J. Aavik, Valik rahvalaule. Trt. 1919 (II tr. 1935). ▪ A. Saaberk, Valitud eesti rahvalaulud koolidele. Tln. 1919 (II tr. 1922). ▪ M. J. Eisen, Eesti rahvalaulud. Kuressaare 1919. ▪ V. Ridala, Valik Eesti rahvalaulusid koolidele. Trt. 1919. ▪ Eesti rahvalaulud dr. J. Hurda ja teiste kogudest. Toimetanud W. Anderson jt. Trt., I — 1926, II — 1932. ▪ S. Kutti jt., Valimik eesti rahvalaule. Trt. 1935. ▪ H. Tampere, Vana Kannel III. Kuusalu vanad rahvalaulud I. Tln. 1938.

H. Tampere, Vana Kannel IV. Karksi vanad rahvalaulud I. Trt. 1941. ▪ E. Laugaste, Valimik eesti rahvalaule. Tln. 1948. ▪ H. Tampere, Eesti rahvalaule viisidega. Tln., I — 1956, II — 1960, III — 1958, IV — 1964.

II. H. Neus, Ueber die Volkslieder der Esthen. — Dorpater Jahrbücher für Litteratur, Statistik und Kunst V. Leipzig 1836, lk. 217—232. ▪ M. Veske, Über eine estnische Sängerin. Sb. GEG 1875. Dorpat 1876, lk. 17—25. ▪ O. Kallas, Die Wiederholungslieder der estnischen Volkspoesie I. SUS Toimituksia XVI : 1. Helsingfors 1901. ▪ J. Hurt, Kuidas tuleb vanu rahvalaulusid ilulugemiseks välja anda. EKirj. 1906,

lk. 149—152. ▪ A. Aarne, Das estnisch-ingermanländische Maie-Lied. FFC 47. Helsinki 1922. ▪ T. Okkola, Vanhan runolaulun häviämisestä Virossa. Suomi 5 : 2. Helsinki 1923, lk. 211—247. ▪ K. Krohn, Soome-Eesti vanast rahvalaulust. Trt. 1924. ▪ Suitsmaa [=G. Suits], Meie rahvalaulu skandeerimine. Lng. 1924, nr. 7, lk. 538—542; nr. 8, lk. 618—622. ▪ J. Aavik, Rahvalauluvärsi ja selle lugemise küsimus. Lng. 1925, nr. 1, lk. 92—95. ▪ E. Päss, Rahvalaulu kirjanduslikust levimisest. EKirj. 1928, nr. 9, lk. 470—482. ▪ A. V. Kõrv, Värsimõõt M. Veske «Eesti rahvalauludes». Acta et Comm. Univ. Trt. B XIII : 3. Trt. 1928. ▪ E. Ariste, Die estnischen Liigulieder. Sb. GEG 1931. Trt. 1932, lk. 19—48. ▪ E. Päss, Eesti liulaul. Acta et Comm. Univ. Trt. B XXXI : 1. Trt. 1933. ▪ V. Grünthal, Virolaisen kansanrunouden kuvaannollisista kertosanoista. Suomi 5 : 16. Helsinki 1933, lk. 102—119. ▪ H. Masing, Ristitud mets. EKirj. 1934, nr. 8, lk. 374—377. ▪ W. Steinitz, Der Parallelismus in der Finnisch-Karelischen Volksdichtung. FFC 115. Helsinki 1934. ▪ W. Anderson, Studien zur Wortsilbenstatistik der älteren estnischen Volkslieder. Acta et Comm. Univ. Trt. B XXXIV : 1. Trt. 1935. ▪ E. Normann, Kurg kündmas. — Kaleviste mailt. ÕES Kirjad III. Trt. 1935, lk. 34—73. ▪ L. Põdras, Näiteid rahvalaulude motiivistiku arenguteedest. — Kaleviste mailt. ÕES Kirjad III. Trt. 1935, lk. 74—94. ▪ A. Annist, Meie rahvalaulu stiili küsimusi. Lng. 1936, nr. 7, lk. 781—788. ▪ H. Tampere, Eesti vana rahvalaulu rütmiprobleemist. Lng. 1937, nr. 2, lk. 190—198. ▪ A. Aavik, «Kalevala» sõnasilbistatistiline uurimus. Acta et Comm. Univ. Trt. B XLVI : 2. Trt. 1939. ▪ O. Loorits, Kultaneidon taonta Virossa ja Suomessa. Kalevalaseuran Vuosikirja XXV—XXVI. Porvoo-Helsinki 1946, lk. 164—177. ▪ M. Kuusi, Lemmingi isa podie. Virittäjä 1954, nr. 3, lk. 294—308.

R. Parve, Töö kujutamine eesti rahvaluules. Lng. 1945, nr. 11, lk. 1139—1144. ▪ A. Koemets, Sisu ja vormi ühtsus eesti regivärsilise rahvalaulu parallelismis. TRÜ Toim. 38. Tln. 1955, lk. 145—164. ▪ H. Kokamägi, Kuusalu kahe rahvalauliku Els Mikiveri ja Ann Tootseli laulurepertuaari võrdlus. TRÜ Toim. 47. Trt. 1957, lk. 57—71. ▪ A. Kubjas, Parallelism J. Hurda rahvalaulude kogus «Vana Kannel» I. TRÜ Toim. 53. Trt. 1957, lk. 195—215. ▪ U. Masing, Osmi olemusest. Emak. Seltsi Aastar. III. Tln. 1957, lk. 134—152. ▪ U. Kolk, Rahvalauluvariandi mõistest. KKirj. 1959, nr. 2, lk. 65—73. ▪ H. Tampere, Eesti lüro-eepiliste rahvalaulude muusikalistest stiilidest. — Paar sammukest... II. Trt. 1961, lk. 235—261. ▪ O. Kõiva, Kihnu regivärsilise rahvalaulu funktsiooni ja esitamisviisi küsimustest. — Paar sammukest... II. Trt. 1961, lk. 262—292. ▪ Ü. Tedre, Eesti rahvalauludest K. Marxi albumis. KKirj. 1961, nr. 9, lk. 517—528. ▪ J. Peegel, Eesti regivärsilise rahvalaulu keelest. Trt. 1961 (rotaprint). ▪ E. Laugaste, Eesti alliteratsioonist ja assonantsist. KKirj. 1962, nr. 9, lk. 531—537. ▪ U. Kolk, Värsisisesed vormelid eesti regivärsilises rahvalaulus. TRÜ Toim. 117. Trt. 1962, lk. 71—155. ▪ E. Laugaste, Eesti regivärsi struktuurküsimusi. TRÜ Toim. 117. Trt. 1962, lk. 25—70. ▪ Ü. Tedre, Tähelepanekuid regivärsilise rahvalaulu tüpoloogiast. — Eesti rahvaluulest. TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Tln. 1964, lk. 7—32. ▪ V. Pino, Laulurühma «Kubjas ja teomees» tüpoloogilistest suhetest. — Eesti rahvaluulest. TA KKI. Tln. 1964, lk. 35—50. ▪ Ü. Tedre, Stereotüüpsusest Karksi rahvalauludes. — Eesti rahvaluulest. TA KKI. Tln. 1964, lk. 52—84.

III peatükk.

RAHVALUULE PROOSALIIGID.

Rahva proosaloomingu põhiosa moodustavad aastasadu kuulajate meeli erutanud mitmepalgelised rahvajutud, kuna rahvaluule lühiliigid (mõistatused, vanasõnad ja kõnekäänud) esitavad suurepäraseid näiteid meie esivanemate teravmeelsusest, elutarkusest ja sõnaosavusest.

Rahvajutud. Lauludega võrreldes on rahvajutud palju rahvusvahelisemad. Nende juures on välismõjudel võrratult suurem osatähtsus kui rahvalauludes. Nii kirjutas juba Fr. R. Kreutzwald oma muinasjutukogu eessõnas aastal 1866: «Ennemuistsed jutud on koduta loomade sarnatsed, kelle sündimise paik mõnikord teadmata on, kes siiski igal maal ja kõige rahva sugude keskel elavad, ja ehk kül esiotsalt kui võõrad sinna tulnud, aega mööda sealatse rahva kombeid ja viisisi mööda endid kujutavad, kui oleksivad nemad praeguses paigas sündinud ja maast madalast üleskasvanud.» Palju on vaieldud muinasjuttude päritolu üle, on otsitud nende algkodu küll antiikmaadest, küll Indiast, kuid ilma suuremate tulemusteta, sest suurt osa muinasjutte tunti juba enne antiikkultuuri õitsengut. Ja vahest ongi olulisem selgitada rahvajutu lokaalset koloriiti iga rahva juures, kui teoretiseerida tema algkodu ja lähteruumi ümber.

Rahvajuttude liigitus. Rahvajutud jagunevad kolmeks žanriks, nimelt muinasjuttudeks, muistenditeks ja naljanditeks. Viimasel ajal on toodud esile veel neljas liik, nimelt traditsiooniline olustikulis-isikulooline jutustus, mida nimetatakse pajatuseks (memoraadiks).

Muinasjutt (ka *ennemuistne jutt*) on kunstiline väljamõeldis, vaba fantaasia vili, mis ei eelda esitatud sündmuste tõepärasuse uskumist kuulajate poolt, vaid taotleb ennekõike emotsionaalset huvitavust ja kaasaelamist. Muinasjutt on fantaasiarõõmu pakkuv luulelooming oma kindlate poeetiliste võtete ja reeglite, süžeelise arenduse, lemmikteemade ja -karakteritega.

Hoopis eri lugu on muistenditega. Muistendite sisu on vähemalt esialgu tõeks peetud ning nende jutustamine ja kuulamine eeldas uskumist. Muistendi andmed on võrsunud rahva omaaegsest naiiv-primitiivsest mõttemaailmast. Selle rahvajutuliigi eesmärgiks oli midagi seletada, tõestada,

Jutustaja Kaarel Jürjenson.

õpetada, ja nii on meil muistendite näol tegemist rahvaomase elu- ja loodusnähtuste tõlgenduskatsega. Muistend on tihedalt seotud rahva uskumuste, maailmavaate ning ajalooga. Sellest põhierinevusest johtuvad ka kõik muud muistendite iseärasused muinasjuttudega võrreldes. Nii puudub muistendites enamasti süžeeline arendatus, tegemist on tavaliselt mõne sündmuse või nähtuse kirjeldusega. Tihti jutustatakse muistendit kui konkreetse isikuga — kõneleja endaga, tema vanemate või tuttavatega juhtunud sündmust. Muinasjutule omase ebamäärase alguse (*Oli kord ...*; *Ennemuiste elas meie maal ...* jne.) asemel on muistendil kindel «aadress» — seal ja seal, sellel ajal juhtus nii- ja niisuguse mehega sihuke lugu. Tänu seesugusele konkreetsusele säilivad muistendid üldiselt kauemini rahva mälus kui muinasjutud. Sageli esineb muistend ainult mõnelauselise teatena, mitte kunstipärase jutustusena, sest tema aluseks pole ju süžee või karakter, nagu muinasjutus, vaid tõeline või kujutletud sündmus, fakt. Kunstilisel töötlusel pole siin seda osatähtsust kui muinasjutus.

Kuid muistendi ja muinasjutu piir pole siiski täiesti kindel. Küsimus pole ainult selles, et muistendisse võib põimuda muinasjutumotiive (ja vastupidi). Teatavatel tingimustel võivad muistendid kujuneda muinasjuttudeks. Kui muistendi usutavus kadus, võidi populaarset lugu siiski edasi jutustada, kuid mitte enam teadmisi pakkuva muistendina, vaid lõbustava muinasloona. Nii elavad muinasjuttudena paljud rahvausundilised muistendid, samuti lood Kaval-Antsust ja Vanapaganast, mis on ilmselt hiiumuistenditest lähtunud. Haruldasem, kuigi mitte võimatu, on muinasjutu muutumine muistendiks, mis juhtub siis, kui muinasjutt seotakse kindla koha ja tegelasega, kui talle antakse n.-ö. ajalooline ilme.

Hoopis raskem on eristada muinasjutust naljandit. Naljandi aluseks on koomika, esinegu see siis huumori või satiirina, heatahtliku või tigeda naeruna. Kuid ka muinasjuttudes kohtame koomika elemente. Leidub isegi ainult koomikale rajanevaid muinasjutte. Puhuti ongi vahe satiirilise muinasjutu ja naljandi vahel puhtformaalne. Naljand on eeskätt lühilugu, kus esineb ainult õige harva üleloomulikku fantastikat, küll aga groteskset liialdust. Naljandis peegelduvad igapäevase elu nähtused ja vastuolud.

Omaette žanrina mainisime olustikulist jutustust e. pajatust. See on lugu, mille aluseks on täiesti reaalne ja konkreetne, ehkki mõnevõrra erakordne sündmus või isik. Pajatuse puhul pole tegemist väljamõeldisega, vaid reaalsete elujuhtumuste edasiandmisega. Sellega ei taheta öelda, et pajatuses ei võiks esineda kunstilist teravdamist ja tihendamist, kaasa arvatud võimalikkuse piire ületav liialdamine. Üleloomulikkuse element pajatustes üldiselt puudub. Kuivõrd aga kummitusi, nõidu ning nõidumist, kurja silma ja teisi mütoloogilisi olevusi ning nähtusi käsitati tegelikkuses olelevatena, sedavõrd võib ka pajatustes ette tulla lugusid kokkupuutumistest nõidadega jne. Niisuguste isiklike tondi- ja nõiaelamuste sõnastused liginevad rahvausundilistele muistenditele. Pajatustes suure jõuga meestest kohtame taas hiiumuistendeid meenutavaid motiive. Paljud pajatused kirjeldavad aga eeskätt koomilisi

sündmusi ning tuletavad oma puänteeritud ülesehitusega meelde naljandeid, nagu selgub ka järgnevast näitest:

Paarkümmend aastat tagasi elas Alatskivil tugev mees, priinimega Mesipuu. Kasvult oli ta õige pikk, õlad laiad, mis jõust tunnistust andsid. Ta oli juba vana ega teinud omi vägitegusi enam. Noorel eal on ta ühes teiste vallameestega viinavooridega Narvas käinud. Kui koorem pori ehk lume sees kinni jäänud, rakendanud ta ikka hobuse eest lahti, võtnud aisad pihku, vedanud koorma halvast kohast läbi. Sääljuures lausunud mõnikord: «Saab eneselgi vedada, mis siis vaene hobune peab ütlema!»

Pajatused elavad tänapäevalgi rahva keskel ning jäävad püsima, kuivõrd leidub häid jutumehi ja mälestusväärseid sündmusi igapäevases elus.

Muinasjuttude aine ja tegelased. Muinasjutt on vaba luulelooming, fantaasiaküllase mõttekujutuse vili. Nagu ütleb M. Gorki, ilustas muinasjutt tööinimese igapäevast halli argielu romantilise kõrvalepõikena imede maailma. Tõsi, sellel imede maailmal on oma reaalne alus talurahva «ootuste ja lootuste», soovide ja igatsuste näol. Neist lähtudes kujutasid muinasjuttude loojad ja edasikandjad maailma sellisena, nagu see nende meelest olema pidi, mitte sellisena, nagu see tegelikult oli. Muinasjuttudes võidutseb tõde vale üle, hea kurja üle ja voorus pahe üle. See didaktiline element tõuseb eriti selgelt esile muinasjutu lõpplahenduses. Teiselt poolt oli selle rahvajutuliigi ülesandeks lugeja lõbustamine. Sellisena on muinasjutt oma lihtsa süžeearenduse ja fantaasiarikkusega jäänud tänapäevani eriti sobivaks lugemisvaraks lastele.

Ainealast lähtudes on muinasjutte jagatud kolme rühma, nimelt looma-, ime- ja novellilaadseteks muinasjuttudeks. Loomamuinasjuttude tegelasteks on loomad ja linnud (või personifitseeritud eluta olendid); ainult harva on loomkangelasele vastandatud inimtegelane. Loomalugudes enamasti ei esine üleloomulikkust — muidugi kui jätame kõrvale loomtegelaste isikustamise. Imemuinasjutud on seevastu üles ehitatud mõnele üleloomulikule, imepärasele sündmusele, asjale või olevusele. Nende kangelasteks on inimtegelased, kes võitluses üleloomulike olendite (nagu mitmepealised lohed, allilma peremees või kurat, mitmesuguste võluvahendite omanikud jt.) vastu ka ise kasutavad imepäraste omadustega asjade või olevuste abi. Novellilaadsetes muinasjuttudes areneb sündmustik enam-vähem reaalses miljöös. Üleloomulikkus puudub, kangelased saavutavad edu oma nupukuse, osavuse ja taiplikkusega, mitte aga võluvahenditega. Ka pole kangelaste vastasteks fantastilised koletised, vaid reaalsed tegelased: mõisnik, pastor, kuningas, kohtunik jne. Novellilaadsetes muinasjuttudes kohtame ohtrasti satiiri, mis puhuti on ajendanud eraldama veel satiiriliste muinasjuttude alarühma.

Looma- ja imemuinasjutud on õige vanad. Nende tekkimine ulatub ilmselt klasside-eelsesse ühiskonda. Pole kahtlust, et ka muistsed eesti hõimud tundsid muinasjutte. Novellilaadsed muinasjutud on tunduvalt hilisemad ja nende tekkimisajaks võib enamasti pidada feodaalaega. Nii suureneb muinasjuttude arenguprotsessis realistlik element ning vähe-

neb üleloomulikkus, mille asemele ilmub satiir. Satiiri ja parodeeriva elemendi sugenemine muinasjuttudesse lähendab neid naljanditele.

Muinasjutte on raske iseloomustada teemade järgi, kuna see kipub kujunema motiivide loendiks. Seepärast alustagem vaatlust peamistest muinasjututegelastest. Need jagunevad alati positiivseteks ja negatiivseteks. Mõnel juhul (näiteks loomajuttudes) ei ole küll positiivsust eriti esile tõstetud, kuid kaheks vastandatud leeriks jagunevad tegelased siiski. Positiivse poole esindajaks on sageli ainult üks tegelane — muinasjutu peakangelane. Puhuti rühmituvad peakangelase ümber mitmed nõuandjad ja abistajad, kes on enam-vähem episoodilised kujud.

Mehed juttu vestmas (*A. Daugell*).

Keerukamat pilti pakub jututegelaste negatiivne rühm. On lugusid, kus negatiivset poolt esindab samuti üksainus tegelane, kangelase vastasmängija. Kuid leidub ka muinasjutte, kus negatiivseid tegelasi on terve rida, kes üksteise järel astuvad kangelase vastu välja. Samuti võib negatiivsel tegelasel (või tegelastel) olla rida abilisi ja liitlasi.

Muinasjutu lemmiksituatsiooniks on oma sotsiaalselt seisundilt madalama, rõhumise all kannatava tegelase asetamine sotsiaalselt üleoleva ning valitseva tegelase vastu, või siis jõult ning võimult nõrga, kuid kavala vastandamine tugeva ja võimuka, ent rumalaga. Niisuguses vastuseades avalduvad ka jutukangelaste stereotüüpsed iseloomujooned. Kui näiteks rebane vastandatakse hundile, jääb tugev hunt kavalale rebasele alla. Kui aga sama rebane astub vastu kassile või kukele, muutub ta

negatiivseks kangelaseks, kaotab kogu oma kavaluse ja saab häbistavalt lüüa. Samasugune on lugu inimtegelastega. Talupoisi vastu seatuna jääb mõisnik alla, kuid keisri või kuninga vastasena võib ta mõnel juhul positiivset osa mängida.

Eesti loomajuttude ühe lemmikkangelasena tõuseb esile rebane, kes on mitte ainult kaval, vaid ka õel; näiteks petab ta hundi jääaugule «kalu püüdma», kus selle saba kinni külmub, või ahvatleb karu käppapidi puupakku «kannelt mängima». Mõnigikord tahaks loomajuttude rebast võrrelda Kaval-Antsuga, kes rumalat Vanapaganat juba lausa kurikavalalt taga kiusab. Kõige sagedamini on loomajuttude negatiivseks tegelaseks aga hunt, keda ei tüssa mitte ainult rebane, vaid kes jääb alla koduloomadelegi, kui ta püüab hobust sabapidi metsa vedada, katsub hobuse kabja alt varsa hinda lugeda või tahab lauluga emiselt põrssaid välja meelitada. Koduloomadest on loomajuttude tegelasteks ennekõike kass ja koer, kes esinevad peamiselt episoodilistes osades.

Populaarsemate loomamuinasjuttude hulka kuuluvad esiteks äsja mainitud «Sabaga kalapüüdmine», teiseks «Hunt pulmas» — halenaljakas lugu hundist, kes koera või rebase juhatusel pulmamajja hiilib, seal söövjoob ja joobnuks jääb ning kaaslase keelamisest hoolimata laulma hakkab, mispeale pulmarahvas kutsumata külalise majast välja peksab; ja kolmandaks «Ristsetel käimine» — jutustus sellest, kuidas rebane ja hunt (või kass ja hiir) üheskoos talviseks tagavaraks püti rasva hangivad ning kuidas kavalam kogutud moona salamahti põske pistab, teeseldes vaderiks käimist. Rasvasööjaks on varianditi muidugi mõista rebane, ka kass või hiir, mitte iialgi aga hunt.

Loomajutud on sageli muistendilise lõpuga. Lõpplahendusega otsekui põhjendatakse loomade teatavaid omadusi või toimimisviisi. Näiteks muinasjutt «Koera tunniskiri» jutustab, kuidas koer saanud Vanataadilt tunnistuse, et kõik, mis maha langeb, on temale söögiks ja et peremees ei tohi koera selles keelata. Koer andis tunnistuse kassi kätte hoiule, aga «kes teese asjast hoolib» — kass hoidis tunniskirja nii hooletult, et hiired selle peagi puruks närisid. Kord sattunud peremees ja koer mahakukkunud lihakäntsaka pärast vaidlusse, mis arenes edasi järgmiselt:

Koer tõreles vastu: «Kõik, mis laua pealt maha langeb, on Vanataadi otsuse järele minu! — Kass, too tunnistäht siia!» tähendas ta kassi poole näedates. Et aga kassil midagi tuua ei olnud, lippas ta kartlikult uksest välla. Koer mõtles, et kass vihase peremehe nähes ei julgend tähte tema kätte anda, sellepärast ruttas kohe kassile õue järele; siin päris ta tema käest tähte uuesti, aga kass ei lausund sõnagi. Siis tormas koer vihaga ta peale. Kass aga sülitas koerale vastu silmi, lõi käpaga ja jooksis siis müda toanurka laudile ega annud sestsaadik änam koera ligigi. Koer aga ei näita seda kassile veel tänini unustavat.

Et koer para-aegugi ei tea, kuhu kass ta tähe pannud, sellepärast otsib ta teda igale poole ja nuusutab mööda minnes iga mätast ja põõsast. Et aga teene koer otsitud kohta änam uueste otsima ei akkaks, sellepärast tõstab ta jalga ja niisutab otsitud koha üle. Juhtub teene koer järele tulema, siis jätab ta ka koha otsimata, tõstab esimese kombel jalga ja annab järeltulejalle sellega tähendust, et koht on tõeste otsitud.

Muistendiliste motiivide kõrval kohtame loomajuttude koostises rohkesti humoristlikke detaile, sageli päris naljandilaadilisi arendusi. Mõnus huumor teeb nad nauditavaks ka tänapäeval.

Tugev poiss (*E. Viiralt*).

Populaarsuselt on loomalood meie muinasjuturepertuaaris teisel kohal. Kõige arvukamalt on Eestis kirja pandud aga imemuinasjutte.

I m e m u i n a s j u t t u d e üheks lemmiktegelaseks on tugev poiss, saunamehe või lesknaise poeg, kes oma imepärase jõuga täidab kõik mõisniku hukatusttoovad ülesanded ja viib tasuks kogu tema vara. Otse-

kui paroodiaks üleloomulikku füüsilist jõudu ülistavale muinasjutule «Tugev poiss», mis on märkimisväärselt populaarne (üle saja teisendi), jutustab rahvas iroonilist lugu «Vastaseotsijast» — karjapoisist, kes vasika sabapidi üle aia viskas, sellest julgust võttis ning maailma vastaseid otsima läks. Sattunud ühte metsaonni, näeb ta seal tõelisi vägimehi, põgeneb täis hirmu ja juhtub kolmanda, veel tugevama hiiu peale, kes karjapoissi jälitavad metsmehed minema hirmutab. Hiiuks on sageli Kalevipoeg ning see lugu on ka eeposesse põimitud.

Teiseks lemmiktegelaseks imejuttudes on heasüdamlik ja abivalmis vaeslaps, kes oma õnne leiab, kuna kalk ja südametu peretütar samade võimaluste juures ennast ülbuse või rumalusega hukka saadab. Siin kohtame kõige populaarsemat eesti muinasjuttu «Vanapagan kosimas», millest on üles kirjutatud 164 teisendit. See on lugu orvust, kes alles laupäeva õhtul hilja saab mahti sauna minna, kuhu talle Vanapagan kosja tuleb. Nupukas neiu laseb endale ükshaaval riided ja ehted tuua — kui ta on valmis ehitud, kireb kukk ja vaeslaps on korraga vaba ning jõukas. Ahne peretütar läheb samuti hilja õhtul sauna, laseb aga ehted ja rõivad ühekorraga tuua ning kaob koos Vanapaganaga; «vaeslapsest aga sai perenaine ja elab täembä päeväni, ku ta'i ole ärä koolu!»

Vaeslaps esineb peategelasena veel populaarsetes muinasjuttudes «Vahetatud mõrsja», «Tuhkatriinu» ja «Vaenelaps käoks». Sealjuures on «Vaenelaps käoks» õnnetu lõpuga, mistõttu selle süžee populaarsus muinasjutuna on ootamatu. Nimelt muutub võõrasema poolt tapetud orb käoks; võõrasema kuritegu makstakse küll kätte, aga «kägu lendas isi ärä metsa ning ei tule enam kunagi tagasi tare harja pääle kukma. Ja kui ta mõnikord tuleb, siis tähendab see mõnda õnnetust ehk saab surnud. Nimelt sedaviisi: kui kägu aiateibas kukub ja nokk sissepoole, siis sureb mõni inimene. Ja kui nokk väljapoole, siis saab muud õnnetust.» Sama motiiv — vaeslaps muutub käoks — esineb ka rahvalaulus ning tekkemuistendites (variandiți muundub orvulaps ka pääsukeseks, ööbikuks, kiivitajaks), mis võib-olla ongi algupärasem, seletades ka kõne all oleva muinasjutu erandlikku lõpplahendust.

Imemuinasjuttude populaarseks tegelaseks on ka kolmas või noorem vend, lollike, keda vanemad vennad põlgavad ning taga kiusavad, kes aga oma kaastundlikkuse või abivalmidusega võimsaid abistajaid leiab ning neilt saadud imeesemetega kuninga väimeheks saab. Siin võiks mainida muinasjutte, nagu «Kassikuningas» («Saabastega kassi» motiividel), «Kuningatütar klaasmäelt» (sisaldab samu motiive mis Jeršovi «Küürselg-sälg»), «Hobune, laudlina ja kepp» (lugu raha trampivast või sülgavast hobusest, isekattuvast laudlinast ja käsu peale peksvast kepist) jt.

Ka eesti muinasjuttudes esineb märkimisväärselt rohkesti motiive, mis on tänapäeva lugejaile kirjandusest tuttavad. Nii leidub meie imejuttude hulgas Sinihabeme lugu, Puškini kaudu populaarseks muutunud

jutustus kuldkalast ja täitmatust naisest, aga isegi araabia juttude «Seesam, ava end».

Imejutud on eeskätt põnevad lood. Seikluslikkus, ohtlikud vaenlased, peakangelase ootamatud pääsemised, fantastilised imeesemed, mis jutukäigus omavad olulist kohta — need kõik köitsid kuulajaid ning hoidsid ülal huvi. Imejuttudes kajastub kõige ilmekamalt rahva fabuleerimisrõõm ning ergas fantaasia, tema piiramatu mõttelend. Kuid neisse on projitseeritud ka rahva ootused ja lootused: räägivad ju imemuinasjutud põhiliselt sellest, kuidas vaene põlatu — see, kes feodaalses külas oli kõige madalamal sotsiaalsel astmel, nagu vaeslaps, noorem vend, saunamees — leiab oma õnne kõigi raskuste ja takistuste kiuste. See õnn ilmnes rahva omaaegsete arusaamade järgi vägagi mitmeti — kord jõukuses, kord priiuses, kord tööd kergendavate imevahendite omamises või kuninga väimeheks (resp. mõrsjaks) saamises. Just sellises õnnelikus lõpplahenduses ilmnebki muinasjutu optimism ja elurõõm, see, mis koos põneva süžeega muudab imemuinasjutu tänapäevalgi loetavaks ja nauditavaks. Võiks veel lisada nii palju, et eesti imelugudes ei esine nii rohkesti julmi ja veriseid detaile kui näiteks saksa muinasjuttudes, aga ka mitte nii võikaid nõia-kujutelmi kui vene imejuttudes. Eesti imelugude peamine negatiivne kuju kurat omab väga palju kohmaka ja lihtsameelse vanapagana iseloomujooni. See muudab meie imelood mõnevõrra lihtsakoelisemaks, aga ühtlasi ka helgemaks, rõõmsameelsemaks. Neis on vähem kohutavat ja sünget kui mitme teise rahva imemuinasjuttudes.

Novellilaadsete (olustikuliste) muinasjuttude rühm on meil tüüpide arvult ehk kõige väiksem. (Pilt pole küll päris selge, sest novellilaadsed muinasjutud kasvavad üle naljanditeks, mida on väga ohtrasti.) Nende muinasjuttude peateemaks on küla ja mõisa ning rikaste ja vaeste vastuolu kujutamine. Novellilaadsete lugude kangelased ületavad oma vastased leidlikkuse ja nupukusega, mitte aga imeesemete või võimsate abiliste toel nagu imejuttudes.

Olustikuliste juttude lemmiktegelasteks on arukas karjapoiss, kes oma nupukusega saab kuninga väimeheks; tark talutüdruk, kelle taibukuse tõttu talumees võidab kohtus mõisniku; talupoeg-meistervaras, kes naeruvääristab mõisnikke ning pastoreid. Populaarseim olustikuline muinasjutt ongi «Meistervaras», millest on üles tähendatud 100 teisendit. Meister- (väljaõppinud) varas lööb mõisnikult üle hoolega valvatud hobuse ja härja ning lõpuks mõisaproua sõrmest sõrmuse; mõisniku ülesandel varastab mees koguni pastori — ettekäändega, et viib tema taeva. Hilisemates teisendites on Rummu Jüri nimi seotud meistervarga seiklustega. Eriti populaarne on see muinasjutt Setus. Muinasjutus «Näljane pastor» (üle 80 teisendi) jutustatakse, kuidas pastor nurisenud talupoegadega, kes ei jõudnud oma makse tasuda: «Mis see on, et teie ikka kaebate, et teil on puudus ja nälg! Mis on nälg, seda mina ei tea. Aga seda ma tean, et teie ei taha tuua, mis on määratud.» Köster otsustas õpetajale näidata, mis nälg on. Varustanud end toidumoonaga, kutsus ta pastori jahile,

teeskles eksinut ja vedas pastorit kolm päeva mööda metsi. Salamahti süües vastab köster õpetaja pärimise peale, et ta närivat heinu ja puukoort, mis olla talurahva toiduks. Pastor proovib ka heinu süüa, kuid asjata. Neljandal päeval viib köster õpetaja ühte peresse, kuid hoiatab — ärgu ta esimese kutsumise peale sööma tulgu. See ei sobivat pastori kõrge seisusega — mingu alles kolmanda kutsumise peale. Pererahvale aga sosistab köster: ärgu nad pastorit mitu korda kutsugu. See olevat kindla sõnaga mees — kui ütleb ei, siis ei! Muidu veel vihastab. Nii jääb pastor jälle söömata. Lõpuks koju jõudnud, teab pastor, mis on nälg!

Rehepapi peksmine (*H. Möldermann*).

Humoorikas on «Talupoja ja mõisniku vale». Kes valetab loo, mida teine ei usu, see saab kokkulepitud rahasumma. Mõisniku vale on armetu. Talupoeg valetab teravmeelselt: jõudnud selleni, et ta nägi mõisniku isa taevas sepatööd tegemas ja ema lõõtsa tõmbamas, katkeb mõisniku kannatus:

Härräl lännü süä väega täis ja ütelnu talu-Antsule: «Mes sä, lurjus ja saadan, võlsit! Minu esä es tii siin maa päälgi sepätüüd, kuis temä sis nüid taivan toda naksi tegemä», ja löönü talu-Antsule kõrvu müüdä ja ütelnu: «Kasi sina, vana raibe!» Talu-Ants võtnu särgisiilu üles ja ütelnu piirimehele: «Tõmba rahauniku särgisiilu pääle!» Tuu tõmmanu lavva päält särgisiilu pääle ja lännuvä minemä.

Ka irooniline lugu õnneliku inimese särgist on eesti juturepertuaaris tuntud. Selles jutustatakse, et haiget kuningat võib surmast päästa ainult

õnneliku inimese särgi kandmine. Suure otsimise peale leitakse lõpuks õnnelik inimene — vaene lambakarjus; ent sellel polegi särki, ja kuningas sureb.

Novellilaadsetes muinasjuttudes on palju teravmeelsust, sõnaosavust, teravat pilget ja mõnusat huumorit. Koos naljanditega moodustavad nad hilisema ladestuse rahva jutuloomingus.

Nagu lauludes, nii võime ka juturepertuaaris (eriti loomajuttudes) eristada teatavaid tsükleid: mõne populaarse jututegelase ümber koondub terve motiivide rida, pärinedes ka üsna kaugel seisvatest teemadest. Loomalugudes on sellisteks tegelasteks rebane ja hunt, novellilaadsetes muinasjuttudes Petja-Ants, meistervaras, kelle seikluste jutustamisel üks motiiv liitub teisele.

Muinasjutu kunstilised iseärasused. Teadupärast puudus muinasjutul kindel sõnastus, mis oleks teda aidanud paremini mälus säilida. Sellepärast oli muinasjutu igakordne esitus rahvalauluga võrreldes improvisatsioonilisem, loomingulisem. Esitust kergendasid aga mitmesugused žanrile omased ülesehitusnormid, s. o. stiili- ja kompositsioonireeglid.[1]

Nii algavad muinasjutud sageli teatava stereotüüpse, puhuti ainult paarisõnalise sissejuhatusega, mis viitab kas minevikku või geograafilisse kaugusse (näit.: *Oli kord ...*; *Kaugel seitsme maa ja seitsme mere taga ...* jne.). Niisuguseid algusvormeleid kohtame eriti setu lugudes ja vististi vene juturepertuaari eeskujul. Kangelase jutukäiku toomisel kasutatakse nn. ees- või tagakaalu põhimõtet — peategelane ilmub tegevusse kas esimese või viimasena (kolmanda vennana, isa abistava targa tütrena jne.). Muinasjutus valitseb range tegevusühtsus: jälgitakse ainult ühte, nimelt peategelase ümber kontsentreeritud tegevusliini. Oluline on ka nn. lavalise kaksuse seadus — kunagi pole korraga tegevusse tõmmatud rohkem kui kaks tegelast.

Väga armastatud võtteks muinasjutus on kordamine, mis võib olla lihtne või gradatsiooniline. Kordamisega on seotud nn. kolmarvu seadus. Võiks koguni öelda, et viimane on muinasjuttude põhireegliks. Nii kohtame ikka ja jälle kolme venda või õde, kolme abistajat või võluvahendit, kuningatütre kosija kolme katset, aaret valvavat kolme lohemadu, kellest üks on kolmepealine, teine kuuepealine, kolmas üheksapealine jne.

Tegelaste iseloomustamisel kasutab muinasjutt vastandamist: abivalmis vaeslapsele seatakse vastu kalk peretütar, kavalale rebasele rumal hunt jne. Oma kangelaste kujutamisel tunneb muinasjutt ainult musta ja valget värvi. Pooltoone ei kasutata. Muinasjutukangelastest on igaüks kindlailmelise iseloomu kandja ja sellisena mõnel määral stereotüüpne. Nii on vaeslaps ikka pehmesüdameline ja abivalmis, võõrasema alati kalk, rebane — salakaval, hunt ahne ning rumal jne. Muinasjutukangelaste stereotüüpsuse tõttu saavutatakse jutustamisel teatud kokkuhoid —

[1] Mainitud reeglid olid eriti omased just imemuinasjuttudele, mida ongi nimetatud pärismuinasjuttudeks. Loomalood ja novellilaadsed muinasjutud on enamasti lihtsakoelisemad, sisaldades rohkesti dialoogi.

puudub vajadus kangelaste igakordseks karakteriseerimiseks, psühholoogiliseks põhjendamiseks. Valmis kuju, kindel karakter rändab loost loosse ning iga uus muinasjutt esitab nagu ühe uue külje tegelase üldiselt stereotüüpsest iseloomust. Nii rõhutatakse ühes loos vaeslapse töökust, teises tema abivalmidust, kolmandas tema lahkust jne., kuid see on ikka sama tagasihoidlik, virk ja viisakas tüdruk, kes võõrasema ja selle tütre kiusu ning pahatahtlikkuse võidab ning oma õnne leiab.

Muinasjutu lõpplahendus on õnnelik. See reegel on peaaegu absoluutne ning vältimatu (olles muide üheks võimalikuks kriteeriumiks muistendi eristamisel muinasjutust, sest muistend võib ka õnnetult lõppeda). Sageli ei lõpe muinasjutt järsku, vaid mõnesuguse poolnaljatleva kokkuvõttega (*ja kui nad surnud ei ole, elavad nad veel praegugi*).

Eesti muinasjutud peegeldavad üsna hästi rahva talupoeglikku maailma. Nende lemmiktegelased pärinevad jutustajaile ja kuulajaile omasest sotsiaalsest keskkonnast, olles saunamehed, karjapoisid, vaeslapsed. Kangelaste vastaseks on aga — kui pole just tegemist muinasjutulis-mütoloogiliste koletistega — tegelikus elus esinevad sotsiaalsed antipoodid: mõisnikud, pastorid, kohtunikud, sekka ka kuningad ja keisrid. Ka on sündmustiku fantastilisse koesse põimitud eredaid argielu-detaile: vaeslaps nutab kurnaval käsikivil; sandi kujul sauna tükkiv võimas imevanake laseb end pesta ja vihelda; koguni võistu valetav kuningatütar kõneleb lehmalüpsmisest ning või ja juustu valmistamisest jne. Fantastilise muinasjutumaailma põimumine feodaalse külaolustiku reaalsete detailidega annab meie muinasjuttudele isevärki koomilise alatooni. Kõik need kuningad ja keisrid oma poegade ja tütardega, nõiad ning muud koletised on antud teomehe vaatevinklist. Üldiselt tuttav on kahe maamehe arutlus:

«Ei tea, kus see kuningas jõululaupäeva öösel peaks magama ka?» — «Hull sõge, või seda sa'p teagi: eks ikka kahe kasuka vahel, puuhalg pea all!» — «Ei tea, mis ta sööb?» — «Aina sularasva!»

See naljandi kuningas on muinasjuttude kuningale üsna lähedane naaber. Viimast kujutletakse kui mõisnikku või suure talu peremeest. Nii palkab kuningas ise oma karjased, jälgib oma tööliste-kodakondsete tööd; kuninganna käib köögis jne. Samasugused mõisnikud või peremehed on ka muinasjuttude sarvik ja kurat. Erinevuseks on vahest see, et kuninga kujus ilmneb mitmeid patriarhaalseid jooni, põrgu peremees on aga iseloomustatud tigeda ja kurja mõisnikuna.

Niisuguses talupojastamises avaldub ka eesti muinasjuttude rahvuslik koloriit. Internatsionaalne süžee on omapärastatud, meie olustikule kohandatud. Teadupärast on Eestit võrdlevas muinasjututeaduses peetud läbikäigumaaks, kus on segunenud läänest ja idast lähtunud võimsad muinasjutuhoovused. Küsimus, kui palju ja milliseid uusi muinasjutusüžeesid oleme meie andnud rahvusvahelisse muinasjuturepertuaari, nõuab veel hoolikat uurimist.

Eesti muinasjuttudele on päris üldiselt omane teatav rohmakus, satiiriliste ja jämekoomiliste detailide rohkus, puhuti isegi rõvedusteni ulatuvad dekameroonlikud seiklused.[1] Rahvalauluga võrreldes on muinasjutt (ja rahvajutt üldse) mõneti mehelikum. See ilmneb ka siis, kui jälgime rahvatraditsiooni mõlema haru kandjaid ja esitajaid. Meie rahvalaulikud on suures enamikus naised. Nn. suurlaulikute seast ei leia me üldse mehi. Jutustajatega on lugu otse vastupidine. Silmapaistvad muinasjututundjad on olnud mehed. Erandiks on siin Setumaa, kus ka rahvajutud on enamuses naiste suust üles märgitud.

Naljandid. Muistendite kõrval on naljandid rahva proosaloomingu teiseks suuremaks rühmaks. Ühtlasi on naljand rahvajutu kõige realistlikum žanr. Selles puudub täiesti üleloomulikkus, millega ei taheta aga öelda, nagu ei kasutataks naljandis võimalikkuse piire ületavat liialdamist. Viimane lähtub aga ikkagi reaalselt mõeldavatest tingimustest.

Naljand ligineb sageli novellilaadsele muinasjutule. Mõnikord on isegi raske neid žanreid eristada. Tavaliselt otsitakse erinevust funktsioonis: muinasjutt taotleb didaktikat, lõppmoraali, naljand aga vabastavat naeru. Naljandid põhinevad enamasti sõnakoomikal. Kasutatakse ka — puhuti üsna jämedakoelist — situatsioonikoomikat. Peamisteks kompositsioonivõteteks on naljandites vastandamine ja dialoog. Sageli rakendatakse keele murdelistel iseärasustel baseeruvat sõnamängu. Naljandi sisu leiab kehastamist väga erinevates vormides, alates pikast, muinasjutupärasest jutustusest ja lõpetades puänteeritud lühilookesega. Kõrvu seisavad kunstiline väljamõeldis ja reaalsel elujuhtumil põhinev tihendatud sündmusekirjeldus. Anonüümsete tüüpkangelaste kõrval esinevad naljanditegelastena ka tegelikult elanud inimesed, eriti mõisnikud ja pastorid. Näiteks on C. Körberiga, omaaegse Vändra pastoriga, seotud naljand «Moosese kepp ja Aaroni suitsetamispann»; kunagisest Palamuse pastorist B. Sielmannist kõneldakse lugu, kuidas ta puu otsast hõikuvat karjapoissi jumalaks pidas jne. Naljand on suurel määral trükisõna mõjutatud. Eriti ajakirjanduse vahendusel on rahvasuhu läinud rohkesti kirjanduslikke või välismaalt pärinevaid motiive.

Meie naljandi diapasoon on lai. Oma osa saavad siin nii elu head kui vead. Nii kirevat materjali on raske liigitada, sellepärast vaadelgem järgnevalt ainult mõningaid populaarsemaid naljanditeemasid. On ju naljandi ainealaks külaelu tervikuna. Ühtlasi puudutatakse naljandis, ja hoopis suuremal määral kui rahvaluule üheski muus liigis, ka linna ja linnakultuuri avaldusi. Oma mitmetahulisuses meenutab naljand mõneti regivärssi. Ent kui regivärss oli lüürilis-eleegiliste tundeelamuste peegeldaja, siis naljand on hoopis «proosalisem», otsides elusündmustest koomilisi külgi, pelgamata sealjuures nalja heita sellegi üle, mida tänapäevane elutunnetus kuidagi ei saaks koomiliseks pidada.

---

[1] Viimaseid on küll seletatud ka välismõjuga. Igatahes esinevad need just hilisemas jutuloomingus.

Rohkesti on naljandeid ühiskondlike vastuolude teemadel. Paruni ahnust, seisuseuhkust ja rumalust naeruvääristab naljand päris põhjalikult. Eriti armastatud teemaks on mõisniku petmine ja tema võhiklikkuse näitamine. Tüüpilised on naljandid, nagu:

Rehepapp küpsetanud korra mõisast varastatud kalkunit. Härra juhtunud rehte. Küsib: «Saamu, mes sa tiit?» — «Varõst kütsa!» — «Kudas nii pikä' jala'?» — «Ta om neist kõigõ vanõmbist!»

On huvitav märkida, et ka eesti rahvajutus esineb Lääne-Euroopas nii populaarse, ehkki mõneti literaarse vembumehe Thyl Ulenspiegeli modifikatsioon Uulispilli või Huulispea Antsu näol. See ja vanapaganalugudest (mida rahvusvaheliselt nimetatakse rumala kuradi naljanditeks) tuttav Kaval-Ants on liitunud üheks kujuks, keda tuntakse ka Petja-Antsu nime all. Nimetatud tegelane kimbutab just paruneid ja pastoreid, näidates eriti viimaseid halenaljakas valguses. Ometi on Huulispilli Antsu lood lähemal muinasjutu- kui naljandižanrile.

Paruniga võrreldes peaaegu rohkem naeruvääristab naljand pastorit, kusjuures ammendamatuks naljade allikaks on erinevus viimase sõnade ja tegude vahel, vastuolu jutlustatava moraaliõpetuse ja kirikumõisas parunina käratseva pastori ahnuse, ihnsuse ja kurjuse vahel. Näit.:

Käina õpetaja, va Naatsus (G. Fr. Ignatius), peksis teomehi ikka oma kääga. Üks mees ütelnd siis: «Ärra peksab nüüd teomehi ja pühaba ristib sama kääga last!» Naatsus ütelnd vasta: «Mis sa argipääva asja pühapäävasega segad.»

Kui pastoris leiab naljand eeskätt parunlikke maneere, siis õigeusu papi puhul tuuakse esile liiderlikkust ja joomahimu.

Naljand puudutab terava keelega ka kiriklikke toiminguid ja talitusi, andes neile puhuti üsna parodeeriva ilme. Nii lastakse pastorit armulaualeiba ja -viina jagades ühtlasi hobust kaubelda, jutlustamisel keeleoskamatuse tõttu mõttetusi või lausa rõvedusi lausuda jne.

Hulgaliselt on naljandeid loodud nende kohta, kes asusid kuidagi väljaspool tavalist, normaalset külaelu kas siis oma ameti ja ühiskondliku positsiooni või vaimsete ning füüsiliste omaduste poolest. Erinevus tavalisest kutsus esile naeru ja pilget. Seepärast kohtamegi naljaheitmist asjade üle, mis tänapäeval sugugi naljakad ei tundu.

Nii oli näiteks vallaliseks jäämine omaaegses külas midagi ebanormaalset, peaaegu et otsene puudus, igal juhul aga koomiline. Sellest siis tulevadki arvukad naljad vanapoiste ja vanatüdrukute arvel. Ka naljaheitmine külakorda käivate santide üle ei tundu meie meelest kuigi sobiv.

Naljandid rändavatest käsitöölistest ja kaupmeestest on samuti seotud arusaamaga: koomiline on kõik, mis asub väljaspool taluelu. Selles osas on rahvanaljandi lemmiktegelaseks rätsep. Kuid suhtumine rätsepasse on naljanditi erinev: kord on ta naerualuseks, kord aga osavaks vastaseks laisale või kitsile perenaisele. Otsekui riivamisi puudutab naljand veel kingseppi, kaubajuute ja rändavaid potisetusid.

Muidugi ei saa naljand käsitlemata jätta abielu oma vastuolude, kokkupõrgete ja muude koomilisustega. Väljanaermist leiavad mehe tujutsemine, laiskus ja saamatus, veel rohkem aga naise lohakus, riiakus ja rumalus. Mehe asemel on naljandis naise vastaspooleks ka ämm-äi või teenijad-sulased. Just perenaise halbadele omadustele varub naljand oma valusamad vitsad.

Väga armastatud ainealaks eesti naljanditele on üksikute hõimude eripära, nende kõne, riietuse ja muu oleku erisuste esiletoomine. Mulgid naeravad tartlasi, tartlased mulke, Tõstamaa mehed kihnlasi, suure maa mehed saarlasi, samuti naerdakse setude üle. Kuid selletaoliste naljandite pailapseks on hiidlased. Hiidlaste üle naljatamises leidub aga ühtlasi palju heatahtlikkust, palju mööndusi nende teravmeele arvel. Tõsi küll, see teravmeelsus seguneb niivõrd kohtlusega, et lihtsam on nende lugude üle südamest naerda kui positiivsuse kraadi vaagida. Näit.:

Kaks hiidlast lasknud seltsis kotka maha. Pärast hakanud arutama: «See oli õieti ilmaaegu rohu ja haavlite raiskamine. Vasta maad kukkudes oleks ta isegi surma saanud.»

Naljand peaks oma olulises osas olema tänapäeval kõige vahetumat elamust pakkuv rahvaluuležanr. Sisseelamine regivärssi vajab näiteks mõningaid eelteadmisi, süvenemist kujundusvõtete ja vormivahendite süsteemi, et üldse mõista rahvalaulu eripärast ütlemislaadi. Naljandi nautimine eeldab ainult huumorimeelt. Naljandites ilmnevat teravmeelsust ja sõnaosavust võib kadestada iga kirjanik. Sealjuures on naljanditel kaheldamatult suur tunnetuslik väärtus, sest nad avavad meie ees külaolustiku selliseid külgi, mis ei kajastu muudes rahvaluuležanrites. Ühtlasi tuleb silmas pidada, et eesti naljandirepertuaar on rahvaluule teiste žanritega võrreldes noor. On ilmne, et säilinud naljandite põhiline osa ei lähe palju kaugemale XIX saj. algusest. Erandeid võib olla ja kindlasti ongi (näit. naljandid, milles on juttu naise tõmbamisest, mõningad rahvusvahelised süžeed jne.), kuid see ei muuda üldist pilti. Kui mõtleme naljandi erakordselt tihedale seosele keskkonna ja olustikuga, siis saab meile selgeks, et teisiti see ei võigi olla. Igasugune muutus ühiskondlikes oludes tõi kaasa muutuse ka naljandite repertuaaris. Arhailine aines on naljandites palju väiksem kui rahvaluule muudes osades.

Muistendid. Kõige tuntumaks rahvajuttude rühmaks on muistendid, mis poeetilises vormis käsitlevad tõelisi või tõeks peetud nähtusi ja sündmusi. Seega annavad muistendid läbilõike rahva omaaegsest maailmavaatest ja uskumustest ning on asendamatuks materjaliks rahvausundi uurijaile. Kui me eespool rahvaluulet võrdlesime elava, rahva enese poolt sõnastatud kroonikaraamatuga, siis käib see eriti muistendite kohta.

Muistendite populaarsusest ei kõnele mitte ainult nende arvukus, vaid ka nende põimumine muude rahvajuttudega. Muistendi kui rühma piirid pole päris selged. Ühelt poolt sulab muistend kokku muinasjutuga, teiselt poolt naljandiga. Oluline tähtsus on ka jutustaja enese suhtumi-

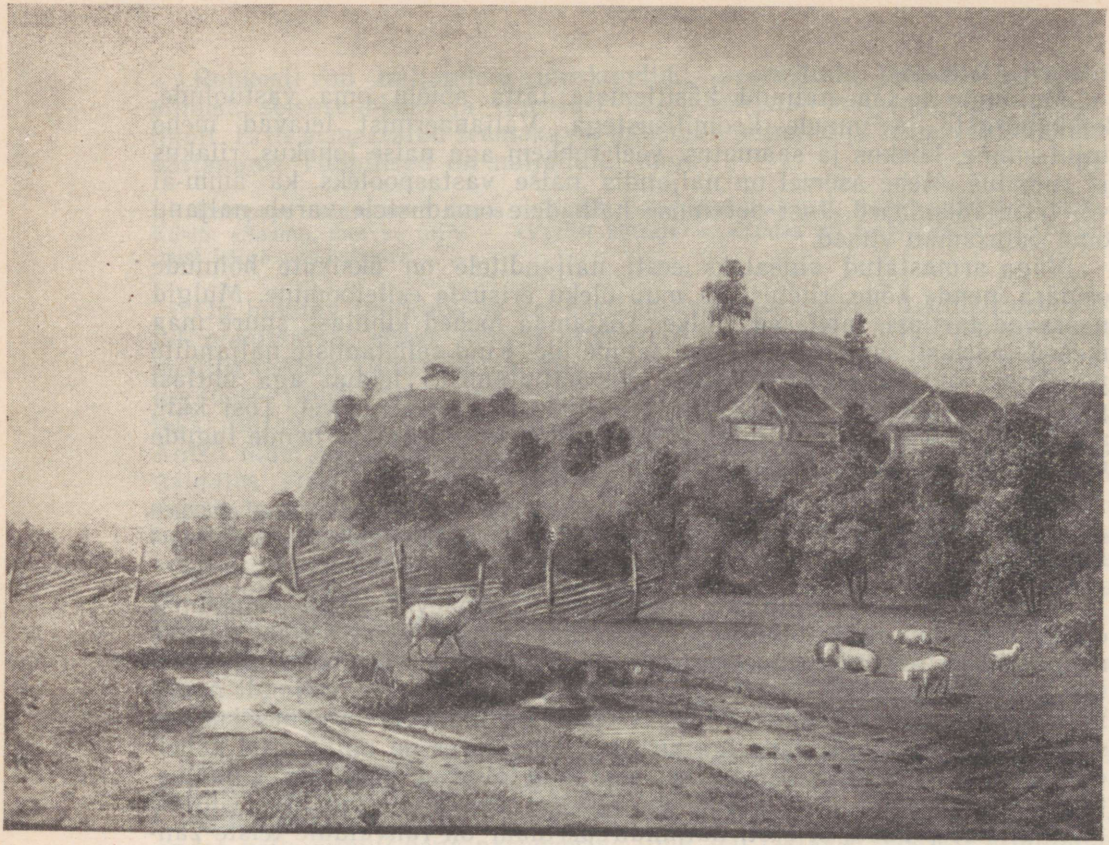

Kalevipoja säng Alatskivil (*Fr. Schlater*).

sel jutustatavasse loosse. Paljud algsed tekkelood ja seletusmuistendid on hiljem edasi kandunud lõbustavate naljanditena.[1] Usundilisi muistendeid krattidest, haldjatest jne. jutustati viimati kui didaktilise värvinguga muinasjutte. Samal ajal võis muistendite repertuaar pidevalt täieneda uute lugudega. Traditsioonilised pajatused mõnest kohalikust erakordsest sündmusest või väljapaistvast tegelasest said ajapikku juurde üleloomulikkuse varjundi — ja muistend oligi valmis. Selles osas pakuvad huvi lood endistest jõumeestest — nn. kohalike vägilaste prototüüpidest.

Mitmetahuline, kõikides värvides helkiv on eesti muistendite maailm. See mitmekülgsus peegeldub ka muistendite välises kujus. Kõrvuti leiame paarilauselisi, ebapoeetilisi teateid ja pikki kunstikavatsuslikke jutustusi,

[1] Näit. lood sellest, et vähid tekkinud Vanapagana kirpudest, samuti seletus, miks valaskala Võrtsjärves ei ela jne.

vanavanemate mälestuste ebalevaid edasiandmisi ja isiklikele kogemustele rajatud seletusi. Muistendeid ei piira muinasjuttude poeetika, eriti mitte õnnelik lõpp. Ja nii kohtame muistendites ka traagilisi sündmusi, täis tõelist dramatismi. Kõrvuti nendega tabame humoristlikke lühilugusid ja satiirilisi või lausa parodeerivaid vasteid kristlikele legendidele.

Muistendeid jaotatakse tavaliselt viide rühma: tekke- ja seletusmuistendid, rahvausundilised muistendid, hiiu- ja vägilasmuistendid, kohamuistendid ning ajaloolised muistendid.

Tekke- ja seletuslood kirjeldavad maailma ning selle moodustiste, olevuste ja nähtuste sündi, põhjendades, miks on just nii, aga mitte kuidagi teisiti. Sealjuures käsitlevad tekkelood mõne püsiva omaduse saamist (näit. siili okkalise naha pärinemist Kalevipoja kasukast), seletuslood aga konkreetse ehituse, mäe jne. sündi (näit. Ülemiste järve tekkimine Linda pisaratest). Kohamuistendid piirnevad sageli seletuslugudega. Need on konkreetse kohaga (kivi, järv, puu, mägi jne.) seotud lood, mis jutustavad seal toimunud sündmustest, looduseseme nimesaamisest või mõnest tema eritunnusest. Sellised on näiteks lood Kalevipoja mõõgast Kääpa jões, Ebavere mäe all asuvast linnast, sellest, kuidas Mustjala on oma nime saanud jne. Rahvausundilised e. mütoloogilised muistendid kõnelevad haldjatest, surnute vaimudest, krattidest, kummitustest ja muudest ettekujutuslikest olenditest, kes võrsuvad loodust ja loodusnähtusi personifitseerivatest uskumustest, animismist. Hiiu- ja vägilasmuistendites on juttu koletu suure kuju ja jõuga olenditest, nende vägitegudest, nende elust ja surmast. Ajaloolised muistendid jutustavad enam või vähem ajaloolistest sündmustest ja tegelastest.

See liigitus tabab küll peamist, kuid mainitud rühmade piirid on õige ebakindlad ja kõikuvad. Ühte ja sama muistendit võib paigutada kord ühte, kord teise rühma. Nii on paljud hiiulood niisama hästi ka koha- või seletusmuistendid (näit. seletus Kalevipoja sängide tekkimisest on nii seletuslugu kui ka hiiumuistend; lugu Kalevipoja mõõgast Kääpa jões on hiiulugu ja ühtlasi kohamuistend). Ajaloolised muistendid sisaldavad sageli rahvausundilisi motiive (näit. lood peninukkidest) jne.

Mitte kõik muistendirühmad pole meil võrdselt tuntud ja populaarsed. Ajaloolisi muistendeid leidub üsna vähe. Ka tekke- ja seletuslugusid pole just palju ja neis võib kohata keskaegse katoliikliku legendiluule mõjutusi. Kohamuistendeid on seevastu ohtrasti. Kõige rohkem on aga kirjapandud rahvausundilisi muistendeid.

Nagu me juba eespool nägime, puudus eesti rahvausundis väljaarendatud jumalate-maailm ja sellele vastav mütoloogiline süsteem. Sestap on ka asjata otsida meie seletuslugudest nn. kõrgemaid müüte, nagu seda tunneme antiikmütoloogiast ja Skandinaavia rahvausundist. Jumalate puudumine sundiski Fr. R. Faehlmanni neid ise looma. Ometi ei puudu ka tema müütilistel muistenditel enamasti oma rahvapärane alus. Meie seletuslood on lihtsakoelised, sageli peaaegu humoristlikud või lausa parodeerivad kirjeldused oma lihtsameelsuses. Nad pajatavad näi-

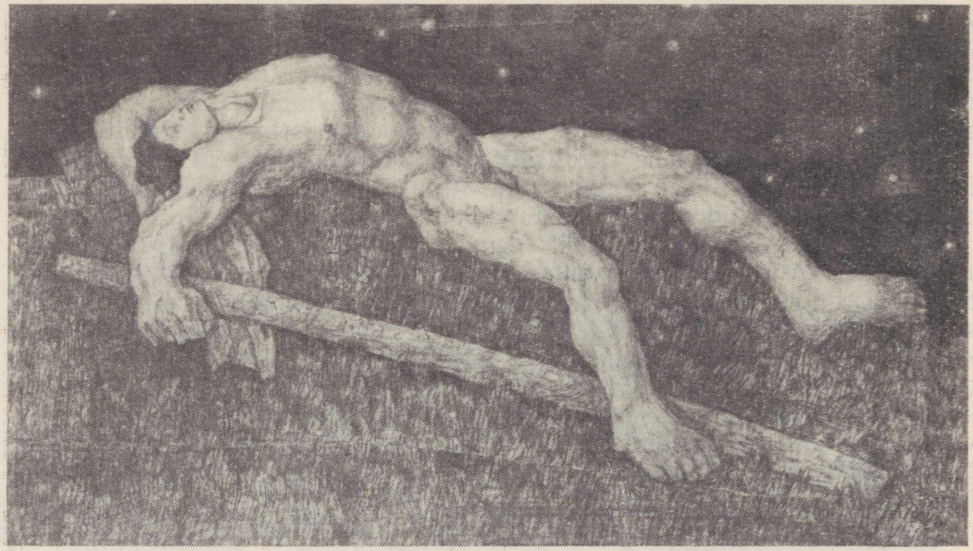

Kalevipoeg magamas (*Kr. Raud*).

teks, miks lestakala suu on viltu; miks lammas on kodu-, hunt aga metsloom; kuidas naine loodi koera sabast, sest koer sõi selleks määratud küljekondi ära; kuidas kurat kinkis rahvale viinakatla koos viinapõletamisoskusega jne. Nende lookeste naiivsus on värskendav, huumor vabastav.

Täiesti teise maailma satume rahvausundilisi muistendeid lugedes. See on täis kurje olendeid, kes inimest igal sammul varitsevad. Väike inimsõbralike või vähemalt «neutraalsete» haldjate ja kaitsevaimude rühmake upub igasuguste ohtlike ja inimvaenulike kujutelmade merre. Siin on lood kadedast peremehest (resp. perenaisest), kes libahundina käib naabri loomi murdmas, aga ka soendina jooksma manatud inimesest, kes saaks tagasi inimkuju, kui keegi annaks talle tükikese leiba. Jutustused saagiõnne ja töötulu kurja silmaga või mõnel muul moel «äritegemisest» vahelduvad lugudega õelast naabrist, kes käib painajana loomi ja inimesi tallamas. Ent painajaks võib olla ka tanu alla ihkav neiu, kes oma tõrksat äravalitut rõhub. Varjudena ringihulkuvad surnute vaimud ja viirastused kohutavad teekäijaid, maadlevad nendega kuu valgel, käivad kodukäijatena omakseid pelutamas, ennustavad õnnetust ja häda. Halli naisena luurab külmtõbi oma ohvreid, luise mehena käib ringi surmatoov katk, kuni keegi teda tunneb ja nimepidi nimetab. Sadades variantides pajatatakse meile varavedajast (*kratt*, *puuk*, *tulihänd*, *pisuhänd*, *vedaja* jne.). Väga armastatud on lood rehepapist, kes

näeb vaeva teda öösiti külastavate kuraditega. Muide just seoses rehepapiga tunnevad eestlased ka rahvusvahelist Polüfemose-motiivi.

Mainitud teemade kõrval kohtame ka lugusid heatahtlikust, vaeslast aitavast metshaldjast või metsaisast (~-emast), majaõnne hoidvatest majahaldjatest, laeva kaitsvast, aga ka selle hukkumist ennustavast kotermannist jne.

See on nälgiv, mõisaorjuses virelev küla, kuhu rahvausundilised muistendid võimaldavad meil pilku heita, küla, kes vallutajate ideoloogiat — ristiusku — pole küll omaks võtnud, kuid kelle usundilisi arusaamasid feodaalne kirik on siiski tugevasti rikkunud ja süngemaks teinud. Kiriku õpetusest ning piiblist on lähtunud usk kuradisse ja teda teenivaisse nõidadesse, samuti mitmed muistendimotiivid. Ka algselt neutraalsed loodushinged on sel teel ümber kujunenud pahatahtlike vaimude maailmaks.

Eesti hiiu- ja vägilasmuistendid keskenduvad peamiselt kolme tegelase ümber. Mandri-Eestis, eriti kirdepoolsetel aladel, on selleks Kalevipoeg. Saartel on oma kohalik vägilane Suur Tõll, kellest räägitakse ka läänepoolsel mandril. Üle Eesti, ainult idarajoonides vähem, tuntakse hiiuna Vanapaganat. Esineb veel rida teisigi anonüümseid või nimega hiide, kuid need on peamiselt lokaalse ilmega.

Hiiu ja vägilase eristamiseks tuleb silmas pidada, et hiiu (e. loodushiiu) all me mõistame inimesest mitu korda suuremat, puhuti ka muude üleloomulike võimetega hiiglast, kes inimestesse suhtub enamasti pahatahtlikult või vaenulikult. Vägilane seevastu on lähemal tavalisele inimesele (kelle eest ta välja astub), kuid erakordselt suure jõuga. Vanapagan on selgesti hiidlik muistenditegelane. Kalevipojas ja Suures Tõllus sulavad kokku hiidlikud ja vägilaslikud jooned; puhuti domineerib neis hiid, puhuti vägilane. Väliselt näivad siiski ülekaalus olevat hiidlikud elemendid. Iseloomu poolest on nad aga vägilased, niisiis inimsõbralikud: Kalevipoeg, eriti aga Suur Tõll võitlevad Sarvikuga või Vanapaganaga (s. o. teise hiiuga) ja rahva välisvaenlastega, aitavad inimesi töös ning esinevad koguni vanemate või rahvajuhtidena.

Hiiumuistendid on eeskätt etioloogilist laadi, s. t. nad on seletuslood. Hiidude tegevusega seletatakse maapinnavormide tekkimist, rändrahnude esinemist, kivivaresid, õnarusi ja süvendeid kivide pinnal jne. Väga tuntud on ka nn. suhtefantaasiad: hiidu lastakse käia läbi mere või järve, mis ulatub talle vaevalt põlvini, lastakse kanda tohutuid koormaid jne. Väga populaarsed ning ehthiidlikud on igasugused kivipildumised teise hiiu, kiriku, mõisa, huntide ja muude objektide pihta.

Eesti hiiulood on suurel määral laenulised ja peamiselt Skandinaavia ainesest mõjutatud, kuid neid on edasi arendatud vastavalt meie olustikule ja ajaloole. Hiiumuistendid on meil enamasti lühikesed, paarilauselised ja võrdlemisi vähepoeetilised teated, mis on seotud mõne kindla kinnismuistisega. Nii öeldaksegi: need kivid seal ja seal on Vanapagana silla jäänused; selle rahnu viskas Kalevipoeg huntide pihta, sõrmejäljed veel peal jne.

Kõige populaarsem hiidvägilane on kahtlemata Kalevipoeg. Kalevipoja-lugusid iseloomustab kõigepealt nendega seotud kinnismälestiste rohkus, eriti põhjarannikul ja Kirde-Eestis. Kalevipoegagi tuntakse kive pilduva või kandva hiiuna. Selles osas leiame kokkupuuteid teiste hiiumuistenditega, eeskätt vanapagana-lugudega. Ent näidatakse ka tema jälgi kividel või kivistunud esemeid (lootsik, saabas). Eripärased ning just Kalevipojale omased on lood kündmisest (Neeruti mäed — Kalevipoja künnivaod), tema hobuse murdmisest huntide poolt ja hobuse rakmetest ning kehaosadest tekkinud küngastest Assamallas. Ka muistsete väikelinnuste seletamine Kalevipoja sängideks (Linnutaja, Reastvere, Vilina, Luua, Kassinurme, Alatskivi ja Äksi säng) on algupärane ning ainult tema nimega seotud. Omaette ringi moodustavad lood Kalevipoja võitlustest ja surmast. Neist on kõige tuntum võitlus teise hiiuga (sorts, vanapagan), mille käigus siil õpetab serviti laudadega lööma ja saab tänutäheks siilukese Kalevipoja kasukast. Lugusid Kalevipoja surmast jalgade maharaiumise tõttu tuntakse peamiselt Iisakus ja selle ümbruskonnas kuni Kodavereni; need jutustavad Kivinõmmest kui Kalevipoja hauast või Kääpa jõest, kus lamab tema mõõk. Laialdasemalt on tuntud lood, kuidas Kalevipoeg jääb kättpidi kinni põrgu väravasse. Olles ise vang, valvab ta ühtlasi põrgut ega lase Vanapaganat maa peale.

Nagu näeme, on Kalevipoja-aineline muistendimaterjal väga mitmekihiline. Me märkame temas kõrvuti loodushiidu ja sangarvägilast, inimvaenulikke ja inimsõbralikke jooni. Pildi teeb veelgi kirjumaks rahvalauludest tuttav Kalevipoeg, kes esineb inimtegelase-ülikuna. Sealjuures on Kalevipoja-nimelise hiiu kujutelm väga vana, pärinedes igatahes ajast enne XII sajandit, sest teda tunnevad juba Eestist lähtunud soome hõimud. Kuid vana on ka Kalev teatava seisuse või kihi nimetusena, nagu osutavad meie lüroeepilised rahvalaulud. Mõlema kujutelma — inimtegelase ja hiiu — segunemisest ongi vististi võrsunud Kalevipoja kuju, millesse on aja jooksul lisandunud juba rahvusliku vägimehe jooni.

Suur Tõll on mõneti vägilaslikum kui Kalevipoeg, kuid temaski on rohkesti hiidlikke jooni. Suure Tõllu kujutelmad on hilisemad ja vististi seetõttu ka mõnevõrra realistlikumad. Tal on oma pere: naine Piret, poeg Noor Tõll, vend Leiger, kes elab Hiiumaal. Suur Tõll aitab kõigiti inimesi, võitleb saarlasi kimbutava Vanapaganaga (kes tahab Sõrves uut põrgut asutada), aga ka maale tunginud reaalsete vaenlastega. Viimaste vastu kasutab ta relvana kaht härjavankrit. Kuressaare lossi tahab Tõll kõhuga ümber lükata, millest jääb müüri sisse suur lohk. Tõll langeb võitluses maale tunginud vaenlastega, ent veel surnuna lubab taas üles tõusta, kui häda käes ja tema haual hüütakse: «Tõll, Tõll, tõuse üles! Vaen on maal!» Kuid karjapoisid hüüavad seda ilmaaegu, naljaks, ning Tõll langeb uuesti hauda sajatusega, mitte enne tõusta, kui kadakas lehti kannab.

Tõllu-muistendite lähem vaatlus näitab, et need lood kajastavad aega XIII—XIV sajandist. Sellest kõnelevad võitlused võõraste maaletungija-

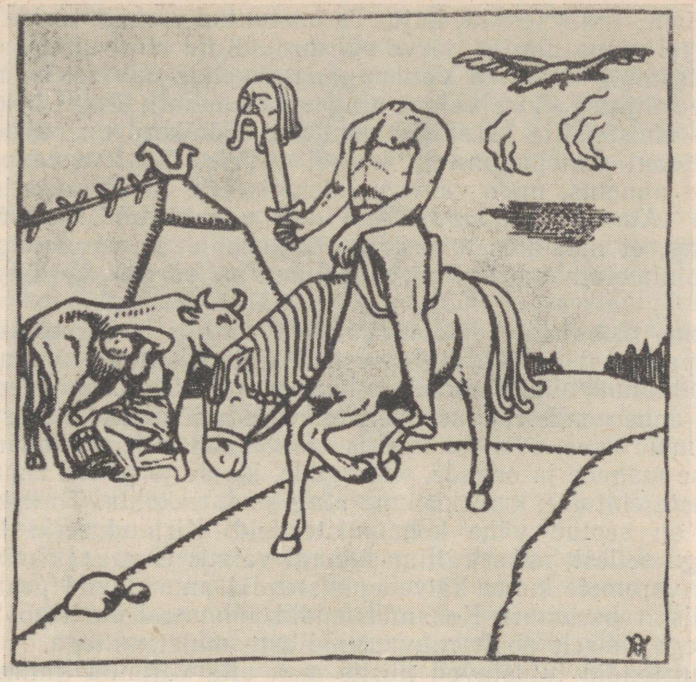

Suur Tõll (*A. Uurits*).

tega, aga ka kirikute ehitamised ja hävitamised. Vägilaste, nii Kalevipoja kui ka Suure Tõllu surm otsekui sümboliseeris eestlaste langemist võõraste vallutajate orjaikkesse. Kuid lootus vabanemisele ometi püsis ning selle lootuse tähistuseks oli vägilaste tõotus taas tõusta hauast või pääseda põrgust. On silmatorkav, et niisugusest omamoodi messianismist kõnelevad just vägilasmuistendid, mitte ajaloolised muistendid. Ja see ongi, mis annab hiidvägilastele rahvusliku vägilase iseloomujooned.

Kolmas hiid Vanapagan on osalt säilitanud kõige primitiivsema loodushiiu jooned, osalt aga segunenud ristiusust lähtunud ning rahvausundilistes muistendites nii populaarse kuradi-kujutelmaga. Vanapagana kui mütoloogilise kujutelma tekkimine, samuti tema nimetuse kujunemine pole veel lõplikult lahendatud. Igatahes ühendab Vanapagan endas loodushiidu ja ristiusu kuradit, kuid ka aegunud primitiivse mõtteviisi ning elujärjega inimest, tõelist vana paganat.[1] Vanapagan on üldi-

[1] Mitmele kihistusele ja eri algupäraga motiividele meie hiidlugudes osutab kas või seegi, et Lääne-Eestis on hiidude nimetuseks *muugad* või *muuklased* (lähtunud sõnast *munk*), kes olnud eeskätt kirikute ehitajad ja kivikangjad.

selt negatiivne, inimvaenulik kuju. Ta on tuntud eeskätt kivide pildujana ja sildade ehitajana üle jõe, järve või mere. Kuid kukk kireb ja sild jääb pooleli. Niisamuti kimbutab Vanapagana-nimeline paharet ka rehepappe, maadleb teekäijatega kuu valgel ning sulab puhuti täiesti kokku rahvausundiliste muistendite kuradiga, nõnda et mõnikord on raske tõmmata lahutavat joont vanapagana ja kuradi vahele. Need *vanapaganad* on kollektiivne nimetus, mida rahvasuu lokaliseerib nende kujutletava elukoha järgi (*Karksi vanapaganad*, *Virtsu vanapagan* jt.). Tähelepanuväärt on see, et maa-aluseid urkaid või koopaid, kus vanapaganad olevat elanud, nimetatakse kord põrguks (nn. *Tori põrgu*), kord aga taevaskojaks.

Eri rühma moodustavad lood rumalast kuradist — meil nii tuntud lood Vanapaganast ja Kaval-Antsust. Mainitud juttude Vanapagan on kindlasti lähtunud hiiukujutelmast, kuigi see ümberkujunemine võis toimuda juba enne nende rahvusvaheliste süžeede jõudmist Eestisse.

Kohamuistendid on Eestis tähelepandavalt populaarsed. Neid jutustatakse mägede ja orgude, veekogude, kivide ja puude kohta, aga ka mitmesuguste ehituste, eriti kirikute ning asulate kohta. Torkab silma, et linnadega on seotud vähe kohamuistendeid. Kirjanduseski kasutamist leidnud lugu sellest, miks Tallinn kunagi valmis ei saa, ja mõned Tartu toomkiriku varemete kohta käivad muistendid ammutavad peaaegu kogu selleteemalise repertuaari. Kohamuistendid põimuvad ühelt poolt vägilasmuistenditega, teiselt poolt rahvausundiliste muistenditega.

Kohamuistendid jutustavad niisiis maa alla vajunud linnadest, maaalustest teedest, tervistavatest allikatest, ehitustest, mis jäävad püsima alles siis, kui mõni inimene (süütu neitsi) sisse müüritakse, kohavalikust ehituse (enamasti kiriku) rajamisel, kohtade ja asulate nime saamisest, rändavatest järvedest jne. Muistendi järgi vahetas järv oma asupaika, kui teda kuidagi reostati (naine pühkis kalaga lapse tagumikku ja viskas kala järve tagasi), aga mõnikord ka ilma erilise põhjuseta.

Nagu ainestik, nii on ka kohamuistendite vorm väga erinev: kõrvuti mõnelauseliste teadetega leiame pikemaid, muinasjutupäraseid süžeearendusi.

Ajaloolistest muistenditest on vähe öelda. Ilmsesti pole meie talurahval olnud põhjust oma lugudes jäädvustada võõrast rahvusest väeülemate või riigimeeste tegusid. Ajalookäik pole aga ka talurahva enda seast lasknud esile tõusta või ülemaaliselt tuntuks saada mõnda meest või naist, kelle tegutsemisest rahvas oleks võinud pajatada sajandist sajandisse, ühest põlvest teise.

Vanimate ajalooliste muistendite hulka kuuluvad fantastilised lood koerakoonlastest, milledes arvatakse kajastuvat ehk kunagine mongoli invasioon Ida- ja Kesk-Euroopasse. Koerakoonlase mõiste ise läheb tagasi antiikaja künokefaalideni, põlvnedes vististi totemistlikest kujutelmadest. Edasi teatakse meil arvukalt lugusid sissidest e. pardiajajatest (sks. *Parteigänger*?) — need olid sõdalased-röövlid, kes käisid küla-

sidpidi rahvast tapmas ja riisumas. Neis lugudes kajastuvad omaaegsed rüüstavad sõjad, mille all kõige rohkem kannatas just talurahvas. On huvitav, et sisse kujutletakse sageli meheks riietatud naistena.

Hilisemast ajast pärinevad lood Kaarel XII-st ja Peeter I-st. Esimest kujutatakse põgenevana, talutarest peidupaika või muud abi otsivana. Peeter I puhul jutustatakse tema suurest jõust; nendel pärimustel on tihe side vene folklooriga.

Muistend on kahtlemata rahva traditsioonilise proosaloomingu olulisemaid žanreid. Muistendilooming on näiteks muinasjuttudega võrreldes kindlasti algupärasem või vähemalt algupärastatum. Muistendid on tihedalt seotud kohaliku looduse ja olustikuga. Meie fantaasiaküllane muistendirepertuaar on siiani kõige rohkem ainet andnud kirjanduslikuks ümbertöötamiseks, alates juba Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipojast». Nimetatagu siin näitena ainult J. Tamme, K. E. Söödi ja M. Underi ballaade ning A. Kitzbergi «Libahunti». Palju on aga seda jutuvara veel päevavalgele toomata — küll lugemismaterjaliks, küll kirjanduslikuks ümbertöötamiseks.

Lühiluule. Lühiluuleks on kokkuvõtvalt nimetatud mõistatusi, vanasõnu ja kõnekäände.

Mõistatusi ja vanasõnu võiks koos iseloomustada kui didaktilist poeesiat, õpetusluulet. Selles tõuseb lakoonilises sõnastuses esile rahva elutarkus, üldistusvõime, tähelepanuoskus ja keelerikkus. Kui mõistatuse näol on meil tegemist mõne üksikeseme, olendi või nähtuse metafoorse kirjeldusega, milles pearõhk on enamasti detailil, ebaolulisel küljel, siis vanasõnas on esile toodud just nähtuste üldised, tüüpilised jooned. Vanasõna võikski nimetada kokkuvõtteks, elu- ja loodusnähtuste vaatlusest võrsunud poeetiliseks üldistuseks. Mõistatus on elutarkus küsimuse, vanasõna aga aforismi või sententsi kujul.

Nii mõistatuse kui ka vanasõna juures äratab tähelepanu keeleliste vahendite rikkus. Sõnaosavus ja piltlikkus on lühiluule esmased tunnused.

Mõistatuste ja vanasõnade repertuaaris on küllaltki iidset materjali, mis ulatub tagasi väga kaugesse minevikku (näit. vanasõnad loodusest). Muistse olustiku ja rahva maailmavaate tundmaõppimiseks — mida võimaldavad küll kõik rahvaluuleliigid — on lühiluule kõige tänuväärsemaks materjaliks. Selles osas on peamine tähtsus vanasõnadel, milles otseselt ilmnevad meie esivanemate eetilised tõekspidamised. Nii kirjutab J. Hurt aastal 1896: «Iseäranis kaunid ja tähelepanemise väärt on minu meelest v a n a d s õ n a d - - - Need on üks lühikene ja tuumakas, trehvaja ja nägus tunnistus rahva vaimuelust, nagu vaimuelu mahl, üks terav iseloomu pilt elavate värvidega, üks seaduseraamat rahvakombetele ja elutarkusele taskusse pandaval suurusel.»

V a n a s õ n a d e l e on väga iseloomulik töökuse, tööoskuse ja töövarmastuse rõhutamine. *Kes ei taha tööd teha, see peab nälga nägema* ja *Töö ei teota kedagi, laiskust laidab igamees* on aluseks vanasõnades väl-

jenduvale rahvaeetikale, samuti nagu *Kes teeb, see saab* ja *Kuidas töö, nõnda palk.*

On arusaadav, et meie esivanemad hindasid eeskätt talutööd. Teistesse ametitesse suhtutakse teatava iroonia või üleolekuga (*Ei püss pea peret, ei kannel lapsi kasvata*; *Kalamees toidab kassi, kütt ei toida sedagi*; *Lind saab laulu eest, inimene töö eest*; *Põllumees põline rikas, ametmees ajuti rikas* jne.). Talupoeglikust elulaadist võrsuvad ka sellised jooned omaaegsetes eetilistes tõekspidamistes, nagu püsivuse ja kannatlikkuse hindamine, tagasihoidlikkuse rõhutamine, kodukoha eelistamine, ettevaatlikkuse või isegi umbusu kõrgekskiitmine (*Üheksa ametit, kümnes nälg*; *Parem hoida kui oiata*; *Palju kisa, vähe villu*; *Üheksa korda mõõda, üks kord lõika*; *Väsib ära rutuline, vastu peab pikaline*; *Sea suu sekki mööda*; *Parem kodu kross kui väljas kaks kopikat* jne.).

Endastmõistetavalt on meie vanasõnadesse laekunud ohtrasti kokkuvõtteid ja hinnanguid klassiühiskonnas valitsevate vastuolude kohta (*Pisuke kala on suurema söömaaeg*; *Rikkal leiba, vaesel lapsi*; *Mis söönud siga teistest hoolib*; *Millal lõpeb mõisatöö ehk millal kustub põrgutuli*; *Küla kiidab — mõis laidab*; *mõis kiidab — küla laidab*; *Kel kukkur, sel kohus* jne.).

Tähelepanuväärt on seegi, et vanasõnadesse kätketud õpetused elukaaslase valimiseks ja laste kasvatamiseks ning tõeterad suhtlemisest sugulaste ja hõimlaste vahel langevad kokku regivärsilises rahvalaulus esiletoodud soovitustega. Ka vanasõnad käsivad naist valida töö ja teo, mitte näo järgi; vanasõnadki näevad lapse kasvatamisel peamisena ema armu, siis alles isa hirmu.

Mõistatused on veelgi tihedamalt seotud talupoegliku miljööga kui vanasõnad. Meie mõistatuste repertuaar on väga rikas. Rohkem kui 95 000 teisendit jagunevad ligi 1800 mõistatusetüübiks. Mõistatusi on loodud loodusnähtuste, loomade jm. kohta. Kuid peamiseks on siiski talupoja tööriistad, ehitused ja tööd. Kõige rohkem on meil mõistatusi veski, vinnaga kaevu, voki, äkke, adra ja sõela kohta.

Vormilt on mõistatused vägagi erinevad. Sageli esineb mõistatus metafoorina, näit. *Jalutu Jaan jookseb seina mööda üles* (suits). Tavalisem on aga mõistatatava objekti deskriptiivne kirjeldus, mis esitatakse võrdlusena (*Üks tare, neli tulpa all, iga tulba all nael rauda*? — hobune; *Eest kui ora, keskelt kui kera, tagant lai kui labidas*? — kana; *Seest siiruviiruline, pealt kullakarvaline?* — sibul). Ent mõistatustena esitatakse ka mitmesuguseid keerukaid küsimusi ja «altvedamise» ülesandeid, näit.: *Mis teeb vares, kui ta kolm aastat vanaks saab*? — Alustab neljandat!; *Kellel on külas kõige rohkem lapsi*? — Kooliõpetajal jne. Tuntakse ka regivärsilisi mõistatuslaule ja mõistatusjutte (näit. «Kui nad ei tule, siis nad tulevad»).

Mõistatused on isesuguseks poeetiliseks kooliks, kuna nad arendavad tähelepanuvõimet ja teravmeelsust, eeskätt aga ümberütlemise oskust, piltlikkust ja metafoorsust. Mõistatusi võiks lühidalt nimetada esemete poee-

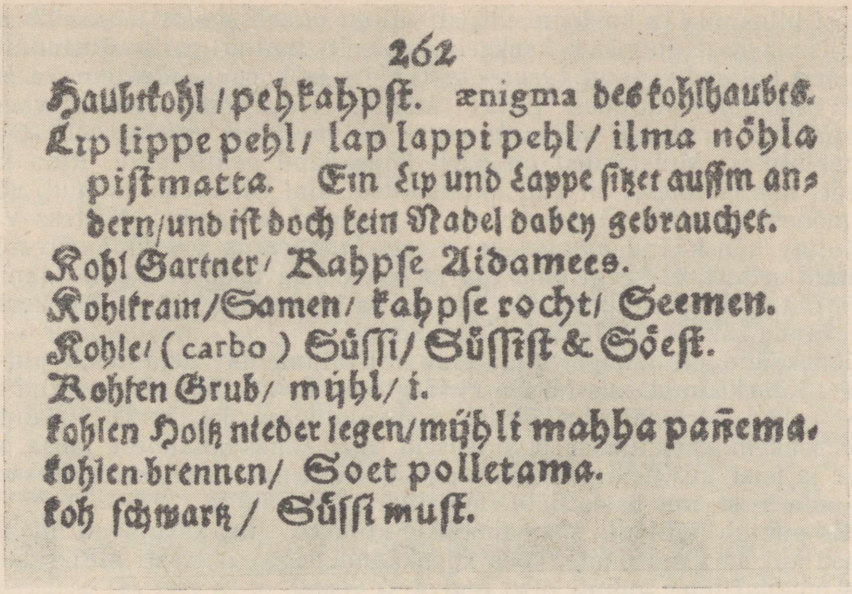
262
Haubtkohl / pehkahpſt. ænigma des kohlhaubts.
Lip lippe pehl / lap lappi pehl / ilma nõhla piſtmatta. Ein Lip und Lappe ſitzet auffm andern / und iſt doch kein Nadel dabey gebrauchet.
Kohl Gartner / Kahpſe Aidamees.
Kohlkram / Samen / kahpſe rocht / Seemen.
Kohle / (carbo) Süſſi / Süſſiſt & Söeſt.
Kohlen Grub / mũhl / i.
kohlen Holtz nieder legen / mũhli mahha pañema.
kohlen brennen / Soet polletama.
koh ſchwartz / Süſſi muſt.

Esimene eesti mõistatuse ülestähendus H. Gösekeni grammatika sõnastikuosas (1660).

siaks: on nad ju asjade ning olevuste poeetilised kirjeldused, igapäevaste tarbeesemete nimetamised piltlikus vormis.

Meie rahva luuleloomingu kõige vähem uuritud liigiks on vististi kõnekäänud, mitmesugused piltlikud ütlused, mida kasutatakse ilmekas kõnes. Kõnekäänd on väga ligidal vanasõnale ning sageli võibki mõni väljend esineda kord vanasõnana, kord kõnekäänuna. Vahe on funktsioonis: vanasõna on tervikliku mõttega, kõnekäänd aga lause osa, mille tähendus ilmneb kontekstist.

Oluline osa kõnekäändudest esineb rahvalike võrdlustena. Sellised on näit.: (näeb) *harvast kui vana hõbedat, kallab kui kapast, palju nagu Vändrast saelaudu, äkiline kui Rakvere kohus, tark nagu tarepõrsas, pikk nagu söömavahe, loll kui labakinnas, väriseb kui tallesaba* jne.

Sageli on kõnekäänu aluseks mõni püsiv sõnaühend, mis moodustub kas analoogia või kontrasti alusel, mõnikord aga lihtsalt alliteratsiooni või riimi tõttu. Näit.: kõhn *nagu luu ja nahk, paksu ja palju, tuld ja tõrva, lahke ja libe nagu sulavõi, maa ja ilm, puder ja kapsad* jne.

Kõnekäände on keelde sugenenud väga mitmelt poolt ja eri ajenditel. Muistsest olustikust on võrsunud kõnekäänd *tuli nagu tuld tooma* — vanasti toodi naabritelt tuld (s. o. hõõguvaid süsi) nartsu või poti sees või tohikust karbis («sütevakas»); *karjub kui ratta peal* on lähtunud vana-

aegsest piinamis- ja hukkamisviisist; *tal on vitsad soolas* meenutab meile feodalismiaegset julma peksukari. Üldiselt tuntud muinasjuttudest on lähtunud väljendid nagu *karuteene* («Mees ja karu»), *sõelaga vee kandmine* (imemuinasjuttudes tuttav motiiv: võõrasema sunnib vaeslast sõelaga vett kandma), *sitika küpsetamine mullusel tuleasemel* (loomamuinasjutust). Muistendist on pärit kõnekäänd *vähilt villu*. Rida kõnekäände, mis enamasti on küll ainult kitsal alal tuttavaks saanud, võrsuvad mõnest kohaliku sündmuse alusel tekkinud naljandist. Näiteks Vändras tuttav kõnekäänd *kimpus kui Kents-Jaan perus* (= kalamõrras) on tekkinud sellest, et keegi oma jõu ja osavusega hooplev Kents-Jaan laupäeva õhtul ehale minnes jõkke kukkus ja kalamõrda sattus. Rohkesti on kõnekäände rahvasuhu läinud kirjandusest.

Kõnekäänd on tänapäevalgi elav rahvaluuleliik; neid tekib pidevalt juurde. Kõnekäänud, mis M. Gorki järgi «õpetavad sõnu nagu sõrmi rusikasse kokku suruma», on ühtlasi rahvaluuležanriks, mida kirjanduses kõige rohkem kasutatakse. On teoseid, mis kõnekäändudest lausa kubisevad, ja teisi, kus neid pruugitakse mõõdukalt nagu soolaks toidu sees — kuid pole teost, mis saaks läbi rahvaliku kõnekäänuta.

Mis puutub lühiluule sõnastuslikku kujusse, siis kasutavad nii mõistatused kui ka vanasõnad (koos kõnekäändudega) ohtrasti alliteratsiooni ja assonantsi ning puhuti otse regivärsi vormi.

Rahvajutte iseloomustab seikluslikkus, rikas fantaasia ja põnevusetaotlus. Vastandina rahvalaulu eleegilisele laadile ning naiselik-intiimsele elutundele on rahvajutud hoopis jämedakoelisemad ega pane kätt suu ette oma kirjeldustes ja seisukohavõttudes. Pilges, puhuti jämekoomiline elurõõm läbib punase niidina rahvajutu kõiki liike. Rohke koomikataotlus ongi ehk meie rahvajutu üheks omapäraseks erijooneks. Selle poolest on rahvajutt elurõõmsam ja optimistlikum üldiselt raskemeelsest regivärsist. Kuid teisest küljest peab märkima rahvajutu kunstilise külje nõrkust. Kui regivärsiline rahvalaul esindab täiuseni arendatud luulestiili, siis sellist meisterlikkust ei kohta rahvajuttudes. Ehkki jutustajate seas leidub rahvaliku muinasjutustiili häidki valdajaid, domineerib meie rahvajutu-üleskirjutustes süžee vähenõudlik edasiandmine. See on osalt tingitud ka rahvajutuvormi improvisatsioonilisest iseloomust, mistõttu jutustaja arendas oma loo üksikasjades välja alles sobiva meeleolu ja kuulajaskonna juures. Tegelikult on suurem osa rahvajutte üles märgitud rahvaluulekogumise tingimustes, pealegi jutustaja sõnu käsitsi konspekteerides. Rahva muistse elutunde ja maailmavaate uurijale on aga rahvajutud (eeskätt muistendid) tähtsaks ning usaldusväärseks allikaks. Sedasama tuleb öelda ka lühiluule kohta.

Kõigis rahvapärimustes ilmneb eesti talurahva vaimuelu rikkus ja avarus, mille hulgas «ennemuistsed jutud ja vanad laulud» osutuvad tõeliseks «vanaks kullaks», andes tunnistust meie esiemade luulearmastusest ja esiisade jutusoonest. Ka kirjandusloo seisukohalt pole see sajan-

ditepikkune «iluhoidmine» asjatu olnud — vastupidi, folkllooriainete ulatuslikuma kasutamise juurde asumine XIX sajandil tähendas meie kirjanduse uuele tasemele tõusmist, eesti rahvusliku kultuuri sündi.

BIBLIOGRAAFIA.

Rahvajutud.

I. [Fr. R. Kreutzwald], Eesti-rahva Ennemuistsed jutud ja Vanad laulud. I — Tln. 1860; II — Trt. 1864; III — Trt. 1865. ▪ Fr. R. Kreutzwald, Eestirahva Ennemuistesed jutud. Helsinki 1866 (II tr. 1875, III tr. 1901, IV (osaline) tr. 1924, V (lühendatud) tr. 1951; VI (lühendatud) tr. 1953). ▪ J. Kõrv, Eesti-rahva muiste-jutud ja vanadkõned. Viljandi 1881. ▪ M. J. Eisen, Esivanemate varandus. Trt. 1882 (II tr. 1908, III tr. 1922). ▪ P. Südda, Suur-Tõll. Saaremaa vägimees. Kuressaare 1883 (II tr. 1889, III tr. 1911, IV tr. 1921). ▪ J. Kunder, Eesti muinasjutud. Rakvere 1885 (II tr. 1924, III (lühendatud) tr. 1953). ▪ M. J. Eisen, Rahva-raamat I—V. Trt. 1893—1895. ▪ M. J. Eisen, Kodused jutud. Tln. 1896. ▪ M. J. Eisen, Teised kodused jutud. Tln. 1897. ▪ Fr. Bienemann, Livländisches Sagenbuch. Reval 1897. ▪ O. Kallas, Kaheksakümmend Lutsi Maarahva Muinasjuttu. Trt. 1900. ▪ M. J. Eisen, Narvast Tallinna. 30 omamaa vanajuttu. Narva 1901. ▪ M. J. Eisen, Endised jõumehed. Lood Kalevipojast, Suurest Tõllust, Leigrist ja teistest. Narva 1901. ▪ [M. J. Eisen], Eesti rahvanali. Tln. 1909. ▪ M. J. Eisen, Eesti ennemuistsed jutud. Trt. 1911 (II tr. 1920). ▪ J. Jõgever, Eesti muinasjutud. Trt. 1915 (II tr. 1924). ▪ M. Kampmann, Eesti muinasjutud. Tln. 1919 (II tr. 1926). ▪ M. J. Eisen, Eesti kohalikud muistejutud I—III. Tln. 1920. ▪ O. Loorits, Vanarahva pärimusi. Trt. 1934 (II tr. 1936). ▪ R. Viidalepp, Valimik muistendeid koolide kogumisvõistluselt 1939. E. Rahval. Arhiivi Toim. 10. Trt. 1939. ▪ O. Loorits, Endis-Eesti elu-olu I. Lugemispalu kaluri ja meremehe elust. E. Rahval. Arhiivi Toim. 11. Tln. 1939.

O. Loorits, Endis-Eesti elu-olu II. Lugemispalu metsaelust ja jahindusest. R. Kirjandusmuus. Folkl. Osak. Toim. 15. Trt. 1941. ▪ R. Põldmäe, Eesti rahvanaljandid I. R. Kirjandusmuus. Folkl. Osak. Toim. 16. Trt. 1941. ▪ S. Lätt, Eesti rahvanaljandid. Mõis ja kirik. Tln. 1957. ▪ M. J. Eisen, Esivanemate varandus. Koostanud ja redigeerinud H. Tampere. Tln. 1958. ▪ E. Laugaste, E. Normann, Hiiu- ja vägilasmuistendid I. Muistendid Kalevipojast. Tln. 1959. ▪ E. Laugaste, E. Liiv, E. Normann, Hiiu- ja vägilasmuistendid II. Muistendid Suurest Tõllust ja teistest. Tln. 1963.

II. Fr. R. Kreutzwald, Eestirahva lauludest ja ennemuistesest juttudest. — Sippelgas II. Trt. 1861, lk. 23—33 (II tr. Maailm ja mõnda. Tln. 1953, lk. 355—363). ▪ M. J. Eisen, Vaade ennemuistsete juttude maailma. Trt. 1909. ▪ M. J. Eisen, Kalevipoja esi-isad. Trt. 1910 (II tr. 1920). ▪ A. Aarne, Estnische Märchen- und Sagenvarianten. FFC 25. Hamina 1918. ▪ M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu. Trt. 1927. ▪ O. Loorits, Vägilaste prototüüpe. — Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks. Trt. 1927, lk. 37—71. ▪ W. Anderson, Die Universität Dorpat in der estnischen Volksüberlieferung. Sb. GEG 1928. Dorpat 1929, lk. 9—44. ▪ W. Anderson, J. H. Rosenplänteri eesti muinasjutud. Suomi 5 : 16. Helsinki 1933, lk. 15—37. ▪ E. Päss, Jakob Grimm eesti rebasejuttude tõlkija. EKirj. 1933, nr. 12, lk. 586—590. ▪ A. Anni[st], F. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg» I: Kalevipoeg eesti rahvaluules. Trt. 1934. ▪ O. Loorits, Some Notes on the Repertoire of the Estonian Folk-Tale. ÕES Toim. XXX : Liber saecularis. Trt. 1938, lk. 415—441. ▪ R. Viidalepp, Ühest suurjutustajast ja tema toodangust. ÕES Toim. XXX : Liber saecularis. Trt. 1938, lk. 830—845. ▪ W. Anderson, Zu dem estnischen Märchen von gestohlenen Donnerinstrument. Acta et Comm. Univ. Trt. B XLV : 1. Trt. 1939. ▪ E. Laugaste, Kreutzwaldi muinasjutt «Lopi ja Lapi». EKirj. 1940, nr. 4, lk. 179—182.

R. Põldmäe, Rahvanaljandi olemusest ja arengust. Eesti Keel ja Kirjandus 1941, nr. 1, lk. 9—25 ▪ R. Põldmäe, Kirik ja pastor eesti rahvanaljandites. Eesti Keel ja

Kirjandus 1941, nr. 5/6, lk. 420—431. ▪ H. Jõgise, Algus ja lõpp eesti muinasjuttudes. TRÜ Toim. 47. Trt. 1957, lk. 74—86. ▪ E. Laugaste, Kalevipoja-muistendite tüpologiseerimise küsimusi. TRÜ Toim. 53. Trt. 1957, lk. 60—108. ▪ G. Laugaste, Fr. R. Kreutzwaldi osa rebasejuttude vahendajana. TRÜ Toim. 77. Trt. 1959, lk. 68—96. ▪ R. Viidalepp, Rahvajutustaja rahva hulgas. Etnogr. Muus. Aastar. XVI. Tln. 1959, lk. 275—299. ▪ L. Raudsep, Kirik ja ristiusu õpetus eesti rahvaloomingu peegeldustes. — Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis II. Tln. 1961, lk. 190—224. ▪ L. Raudsep, Eesti rahvaluulekogudes leiduvad meieisapalve paroodiad. TA KKI Uurimused VI. Tln. 1961, lk. 141—153. ▪ R. Viidalepp, «Kalevipoja» ja Kalevipoja-muistendite uurimisest. TA KKI Uurimused VI. Tln. 1961, lk. 110—140. ▪ Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg. Tekstikriitiline väljaanne ühes kommentaaride ja muude lisadega. Tln., I — 1961, II — 1963.

Lühiluule.

I. V. J. Stein, Üks kubu Vanu-sõnu ja vanu kõnekombeid. Trt. 1875. ▪ C. Mõtleja [=C. E. Malm], Mõistatuste raamat. Trt. 1876. ▪ F. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. St. Petersburg 1876. ▪ M. J. Eisen, Eesti rahva mõistatused. Trt. 1890 (II tr. 1913). ▪ M. J. Eisen, Meie vanahõbe. Trt. 1913. ▪ M. J. Eisen, Mõista, mõista, mis see on? Trt. 1914 (II tr. 1920). ▪ M. J. Eisen, Eesti vanadsõnad. Trt. 1914. ▪ A. Tõllasepp, Vanasõnad ilmadest. Tln. 1920. ▪ M. J. Eisen, Eesti vanasõnad. Trt. 1929.

E. Normann, Valimik eesti vanasõnu. Tln. 1955.

II. [J. Kap]p, Vana-sõna. EKmS Aastar. 1873. Trt. 1873, lk. 35—43. ▪ M. Põdder, Eesti vana sõna. Oma Maa 1890, lk. 81—89. ▪ E. Päss, Lutsi eestlaste vanasõnadest. EKirj. 1926, nr. 3, lk. 175—178. ▪ O. Loorits, Ununevast kultuurimiljöost. E. Rahval. Arhiivi Toim. 12. Trt. 1940.

E. Normann, Eesti mõistatuste-repertuaarist. Eesti Keel ja Kirjandus 1941, nr. 3, lk. 206—213. ▪ E. Normann, Sotsiaalsete vahekordade kajastusi eesti vanasõnades. R. Kirjandusmuus. Aastar. I. Trt. 1949, lk. 159—187. ▪ E. Laugaste, Rahvaluulelisi aineid S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamatu käsikirjas. TRÜ Toim. 38. Tln. 1955, lk. 167—180. ▪ I. Sarv, Rahvapärane fraseoloogia Fr. R. Kreutzwaldi loomingus. TRÜ Toim. 41. Tln. 1956, lk. 101—116. ▪ E. Normann, Vanasõnad J. Ch. Clare eesti-saksa sõnaraamatus. Emak. Seltsi Aastar. V. Tln. 1959, lk. 18—40. ▪ I. Sarv, Rahvapärane võrdlus kui kõnekäänu eriliik. TRÜ Toim. 94. Trt. 1960. ▪ E. Normann, M. J. Eiseni mõistatuste ja vanasõnade trükiväljaanded. — Paar sammukest... II. Trt. 1961, lk. 422—434. ▪ I. Sarv, Eesti vanasõnade ja kõnekäändude publitseerimisest ning uurimisest. — Eesti rahvaluulest. TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Tln. 1964, lk. 97—124. ▪ I. Sarv, Kõnekäänu suhetest rahvaluule teiste liikidega. TRÜ Toim. 162. Trt. 1964, lk. 130—160.

IV peatükk.

BALTI KROONIKAD JA NENDE OSA EESTI RAHVA MINEVIKU VALGUSTAMISEL.

Oluline ja paiguti isegi valitsev koht keskaja ning uusaja alguse kirjanduses kuulus suuremas osas Euroopa maades ajaraamatuile e. kroonikaile. Kroonikad olid ajalookirjutuse kõige tähtsamaks vormiks ja nende peamiseks eesmärgiks oli jäädvustada ajaloolisi sündmusi. Harilikult ei piirdunud aga kroonikud lihtsalt sündmuste ülesmärkimisega, vaid püüdsid seda teha kunstilises vormis, et pakkuda lugejaile ka esteetilist elamust. Nii täitsid kroonikad olukorras, kus ilukirjandus üldse puudus või seda oli väga vähe, mõneti ka viimase funktsioone. On küllalt iseloomulik, et rida kroonikaid on kirjutatud värsivormis. Edasi iseloomustab ajaraamatuid kui kirjandusteoseid asjaolu, et valdavat osa nendest läbib mingi põhiidee, mille vaimus autor taotleb lugejat õpetada ja kasvatada. Objektiivselt vastas see alati ühe või teise ühiskondliku klassi või poliitilise rühmituse huvidele. Antud põhiidee raamidesse suruti vaadeldavad sündmused, patustades seejuures sageli ajaloolise tõe vastu. Püüe mõjutada lugeja mõttekujutust oli kroonikule tihti tähtsam kui faktide õigsus. Ka valitud kirjanduslik vorm, eriti seotud kõne kasutamise puhul, on nii mõnigi kord olnud määravam kui faktide tõetruu esitamine.

Eestlasi on juba varakult puudutatud naabermaade allikates, eriti Skandinaavia saagades ja vene leetopissides. Keskne tähtsus on aga muidugi kohapeal koostatud ajaraamatutel. Baltimaadel kirjutati XIII—XVIII sajandil rida kroonikaid, mis on selle ajajärgu tähtsateks ajalooallikateks; ühtlasi pakuvad nad tõsist huvi kirjanduslike mälestusmärkidena. Kuna välismaised feodaalid olid XIII sajandil meie kodumaa alistanud, kuulusid balti kroonikate autorid enamasti võõrast päritolu valitsevasse ülakihti ja nende töödes avaldub eesti rahvale vaenulik ideoloogia. Kroonikaid läbib püüe õigustada saksa ja teiste maal võimutsenud välismaiste feodaalide ja linnakodanike poliitikat. Kroonikute huvi keskuses seisavad ordumeistrid, katoliku piiskopid, Rootsi ja Poola kuningad, sõjapealikud, rikkad linlased ja teised rahvale võõrad ning vaenulikud jõud, kellele Eesti ala oli vaid ekspluateerimise ja saagiobjektiks. Need on kroonikute

arvates Liivimaa ajaloo edasiviijateks, peamiseks arengu tõukejõuks, mitte aga põliselanikud, kellest räägitakse möödaminevalt ja tihti halvakspanevaltki.

Kuid võõrvõimud ja nende kroonikud ei saanud ignoreerida ka maa põlisrahvast. Eestlaste igapäevase töö oskustest ja kogemustest oli mõndagi õppida, nende ikka ja jälle ilmnev vabadusejanu nõudis pidevat tähelepanu ja ettevaatlikkust, et oma võimu säilitada. Nii leiamegi kroonikatest rohkesti andmeid eestlaste elust ja tegevusest, kommetest, uskumustest ja aastasadu kestnud võitlusest vabaduse eest. Kõik see on siinseile kroonikaile ainet andnud, on nende vältimatuks koostisosaks, ehk küll asetatuna võõra ideoloogia kõverpeeglisse. Paljud ajaraamatute autorid on oma ameti tõttu olnud tihedas suhtlemises eestlastega, mis võis jätta teatud jälgi ja mõjutusi kroonikute mõttemaailmasse. Üks tuntumaid balti kroonikakirjutajaid B. Russow oli ka ise päritolult eestlane.

Kui kroonikad oma põhikontseptsioonide poolest Liivimaa ajaloo suhtes üksteisest vähe erinevad ja nad kõik nii või teisiti väljendavad valitsevate klasside, ennekõike saksa feodaalide seisukohti, siis väga kirju pilt valitseb ajaraamatute kirjandusliku vormi osas. Suured on erinevused autorite käsitlusviisis, stiilis, keeles. Selles suhtes polnud tavaliselt eeskujuks mitte eelnevad balti kroonikad, vaid olulisemat mõju avaldasid võtted, mida vastaval ajal kasutati selles žanris Lääne-Euroopas, eriti Saksamaal. Tihti ei tundnud kroonikud kaugeltki mitte kõiki varasemaid balti ajaraamatuid. Alles XVI saj. keskpaigast peale, kui hakati juba kroonikaid trükkima (esimesena ilmus trükist Thomas Horneri kroonika 1551. a.), võidi ulatuslikumalt kasutada eelkäijategi töid, kuigi ka pärast seda jäid mitmed tähtsad kroonikad käsikirja ning unustati peagi. Selgem sisemine arengujoon siinses kroonikakirjanduses õigupoolest puudub. Küll aga võime täheldada kahte perioodi, kus kroonikakirjutamine oli intensiivne: varajasem nendest langeb XIII—XIV sajandisse, hilisem XVI—XVII sajandisse.

XIII—XIV sajand.

Läti Henrik. Esimeseks teadaolevaks balti ajaraamatuks on ladinakeelne Läti Henriku kroonika, teos, mis jutustab liivlaste, lätlaste ja eriti eestlaste vägivaldsest kristianiseerimisest XII saj. lõpu ja XIII saj. alguse dramaatilises ristisõjas. Käsitlus algab XII saj. 80-ndate aastate sündmustega ja ulatub 1227. aastani.

Kroonika autor Henricus de Lettis (sünd. arvat. 1187 või 1188, surn. a. 1259 või hiljemini) töötas kihelkonna preestrina Põhja-Lätis Rubenes (Papendorf). Ta on korduvalt osa võtnud sakslaste sõjakäikudest Eestisse ja eestlaste ristimisest. Kohalike keelte mõistjana on kroonikut kasutatud tõlgina. Henrik oli fanaatiline katoliiklane, kes igati püüdis õigustada ja heaks kiita Rooma paavstide õnnistusel ja suunitlusel läbiviidud röövsõda Baltikumi rahvaste vastu. Teda on peetud sakslaseks või lätlaseks, aga ka

eestlaseks või liivlaseks. Viimastel arvamustel küll alus puudub. Kõige kaalukamaid argumente on toodud krooniku saksa päritolu kasuks. Igal juhul kaitses ta tingimusteta saksa vallutajate huve, pidades võitlust «paganate» vastu jumala poolt seatud ülesandeks, kus on lubatud kõik vahendid. Kroonika tegelased jagab Henrik jumala- ja kuradiriigi esindajateks, kusjuures esimesse kuuluvad kõik need, kes mõõga ja ristiga tungisid Liivimaale, teise aga kohalikud põlisrahvad, eriti kangekaelsed eestlased, kes ei taha kuidagi vastu võtta ristimise sakramenti.

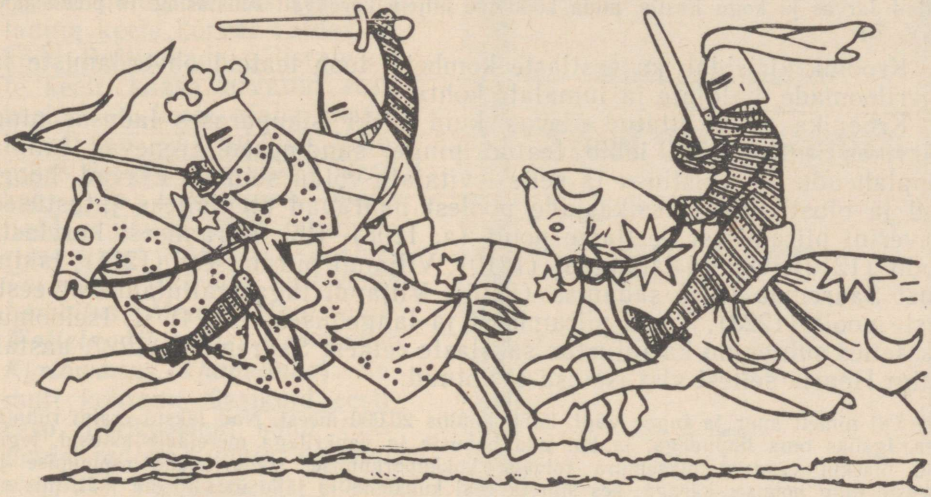

Saksa ristisõdijad.

Krooniku usuline fanatism ulatub nii kaugele, et piibli kujud — jumal, Neitsi Maarja ja Jeesus Kristus esinevad kroonikas lausa otseste tegelastena ja võtavad aktiivselt osa paganlike hõimude ristiusku pööramisest. Jumal ise oma «armastuse tulega» äratab paganad ebajumalate teenimisest ja patu-unest. Neitsi Maarja võtab lahingutes ja raskustes sakslased oma kaitse alla, määrab päevad ja tunnid, mil paganate linnused peavad langema, karistab karmilt neid, kes julgevad irvitada ristiusu üle. Oma kroonika ülesandeks peab autor kaasaaitamist sellele, et ka järeltulevad põlved jumalat kiidaksid, jumala tegusid ei unustaks ja tema käskude järgi käiksid.

Pime religioosne andumus ja sallimatus muudab Henriku kroonika väga tendentslikuks. Häirivalt ohtrasti on kroonik põiminud oma jutustusse väljavõtteid piiblist ja liturgilistest raamatutest, tihti tervete lausete ja lõikude kaupa, mis raskendab tekstist arusaamist.

Kõige selle juures on Henrik tähelepanelik ja hoolikas vaatleja. Palju on ta ise näinud või on saanud andmed otsestelt pealtnägijatelt. Eriti on autor kodus sõjaasjanduses ja tema kirjeldused sõjaretkedest, lahingutest, linnuste piiramisest jne. paistavad silma oma täpsuse ja ilmekusega. Kirjeldades peamiselt võitlusi eestlastega, teeb ta tähelepanekuid eestlaste maa, elu-olu ja tegevusalade kohta, esile tõstes näiteks eestlaste suhteliselt arenenud põllumajandust. Nii kirjutab ta Kareda külast Järvamaal:

Kareda küla oli aga siis väga ilus ja suur ja rahvarikas, nii nagu seda olid kõik külad Järvas ja kogu Eestis, mida kõiki me hiljem korduvalt rüüstasime ja põletasime. (XV, 7.)

Kroonik kirjeldab ka eestlaste kombeid, toob teateid ohverdamiste ja ohvriloomade, haldjate ja jumalate kohta.

Kroonika on kirjutatud ülevas, kuid siiski isikupärases ladusas ning värvikas stiilis. Teost läbib teatud pinge, sündmused arenevad kindla lõpplahenduse — ristiusu ja selle levitajate võidu suunas. Elavad, hoogsad ja olustikuliste üksikasjade poolest haaravad on näiteks jutustused Beverini piiramisest eestlaste poolt (a. 1208), Riia piiramisest kurelaste poolt (1210), Ümera lahingust (1210), Viljandi piiramisest (1211), lahingust Saaremaa Uues sadamas (1215), Viljandi tagasivallutamisest eestlaste poolt (1223), Tartu piiramisest ja langemisest (1224) jt. Iseloomulik selles suhtes on ka jutustus sakslaste retkest Saaremaale 1227. aastal, kuigi Henrik sellest vist ise osa ei võtnud:

Oli nimelt suur ja tugev vägi, kuhu kuulus 20 000 meest. Nad läksid eraldi rühmades, igaüks oma lippudega, ja kui nad hobuste ja vankritega merejääle astusid, tegid nad otsekui vägevat piksemüra relvade kokkupõrkumise, sõiduriistade rappumise ja meeste ning hobuste käraga, kes siin ja seal kukkusid ja jälle üles tõusid jääl, mis oli libe nagu klaas, sest lõunatuulega koos käinud vihm oli selle üle ujutanud, ja pakane oli järgnenud. Ja nad läksid suure pingutusega üle mere, kuni jõudsid lõpuks õnnelikult Saaremaa randa. (XXX, 3.)

Autor kasutab mitmesuguseid retoorilisi võtteid. Esineb sõnamängu, eriti sõnadega *laeti* (*leti*) ('rõõmsad') ja *Letti* ('lätlased'), *rigare* ('[veega] ristima') ja *Riga* ('Riia'), iroonilisi väljendeid (*kui keegi saaks lubadustest rikkaks*) ja võrdlusi (*tungisid nagu koerad okse kallale*). Paari ajaloosündmuse kirjeldusest kostab läbi rahva irooniline suhtumine kirikumeestesse. Nii räägib kroonik, kuidas liivlased keelitanud piiskop Meinhardi Ojamaale suunduvate kaupmeestega kaasa minemast; kui aga Meinhard üksinda liivlaste keskele jäänud, tervitanud nad teda sõnadega *Tervist, rabi!* ja küsinud pilkavalt, mis maksab sool ja vatman Ojamaal. 1223. aastal pidanud eestlased aru, kas ohverdada oma jumalatele kõige rasvasem härg või vangilangenud preester Hartwig, kes olnud «niisama rasvane». Loos langenud härjale ja preester jäänud ellu.

Rõhutatult pidulik on kroonika lõpposa, kus autor võidutseb sakslaste edu puhul. Eriti kõrgendatud stiili kõrval (*Sic, sic Riga semper rigat gentes* — Nii, nii ristib Riia alati rahvaid) läheb autor siin korduvalt üle seo-

tud kõnele, kasutades riime ning esitades mitu korralikus heksameetris värssi.

Läti Henrikule on mõnikord ette heidetud puudulikku ladina keele oskust. Need etteheited on põhjendatud ainult osaliselt. Üldiselt ei ole Henriku keeleoskus madalam keskaja tasemest. Ta tunneb antiikautoreid (Horatiust, Vergiliust) ja peab küllalt hästi kinni ladina süntaksi nõudlikest reegleist.

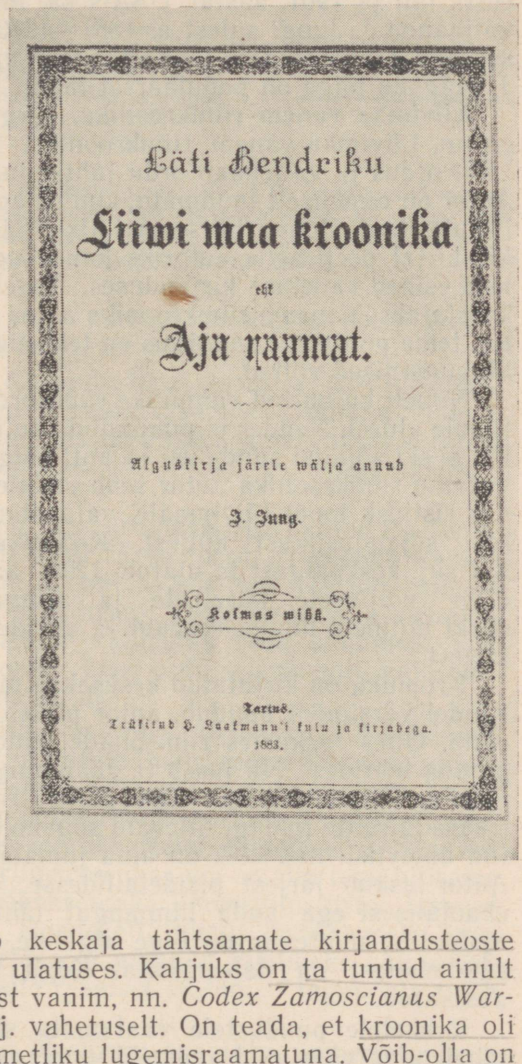
Läti Hendriku

Liiwi maa kroonika

ehk

Aja raamat.

Algustirja järele wälja annab

J. Jung.

Kolmas wiik.

Tartus.

Trükitud H. Laakmann'i kulu ja kirjadega.

1883.

Kroonikast nähtub, et Henrik oli polüglott, kes saksa ja ladina keele kõrval valdas ka kõiki Baltimaade põlisrahvaste keeli, kaasa arvatud eesti keel. Meie keele ajaloo seisukohalt on väärtulikud kroonikas leiduvad arvukad eesti koha- ja isikunimed, ehkki need esinevad osalt latiniseeritud kujul (*Odenpe, Sackala, Tarbata, Viliende, Varbola, Lembitus, Meme, Maniwalde, Wottele, Vytamas, Unnepewe, Kyriawanus, Thabelinus*). Samuti kohtame üksikuid eesti- resp. liivikeelseid sõnu (*magetac, malewa, maia, watmal, waypa*) ja lauseid (*laula, laula, pappi; maga magamas*). Need on ühelt poolt esimesed eesti keele kirjapanekud, teiselt poolt annavad nad tunnistust meie keele vanemast astmest, kus polnud veel toimunud lõpu- ega sisekadu, klusiilide nõrgad vasted olid eelneva kaashäälikuga alles assimileerumata, mõningate vormide lõpul esines *-k*, omastava käände lõpul *-n* jne.

Läti Henriku kroonika kuulub keskaja tähtsamate kirjandusteoste hulka, ja seda ka rahvusvahelises ulatuses. Kahjuks on ta tuntud ainult hilisemate ärakirjade kaudu, millest vanim, nn. *Codex Zamoscianus Warsaviensis*, pärineb XIII ja XIV saj. vahetuselt. On teada, et kroonika oli kasutusel Riia peapiiskopkonnas ametliku lugemisraamatuna. Võib-olla on tema teksti seetõttu mõnevõrra redigeeritud. Trükis avaldati kroonika

esmakordselt J. D. Gruberi poolt 1740. aastal pealkirjaga *«Origines Livoniae sacrae et civilis»* («Vaimuliku ja ilmaliku Liivimaa saamislugu»), mida kirjanduses kasutatakse teose kokkuleppelise nimetusena. Pärast seda on kroonika teksti korduvalt publitseeritud. Et Gruber kasutas üht hilisemat, ebatäpset käsikirja, osutuvad usaldusväärsemaks esitrükile järgnenud väljaanded. «Liivimaa kroonika» on tõlgitud saksa, vene, eesti, läti ja 1961. aastal USA-s ka inglise keelde. Esimene eestikeelne väljaanne J. Jungi sulest a. 1881—1883 on tõlgitud saksa keele vahendusel ega rahulda enam kuidagi meie aja nõudeid. 1962. aastal ilmunud J. Mägiste tõlge on populaarset laadi.

Liivimaa vanem riimkroonika. Järgmiseks ulatuslikumaks kroonikaks on nn. Liivimaa vanem riimkroonika, mis koostati XIII saj. lõpupoolel Liivi ordus ja väljendab ordu juhtkonna klassi- ning poliitilisi seisukohti. Autor on nimeliselt tundmatu, kuulus aga kindlasti ordumeistrile lähedaste isikute ringi. Hoopis hilisemast ajast pärineva märkuse järgi ühel kroonika käsikirjal peeti selle autoriks kaua aega Ditleb Alnpeket, kelle nime all teos esineb vanemas kirjanduses. Tegelikult ei olnud Alnpeke selle töö koostajaks. Vanema riimkroonika autor ei tundnud Läti Henriku ajaraamatut, tema poliitiline suunitlus on teistsugune, hoopis erinevad on kirjanduslik-kunstilised võtted.

Nimelt kujunesid vaimulike rüütliordude riimkroonikad keskaegse rüütliluule alusel. Nendes ei puudunud usuline element, kuid esmajoones käsitleti siiski sõjalisi sündmusi ja anti kõigele hinnang sellelt seisukohalt. Ka vanema riimkroonika autor seab endale eesmärgiks jutustada sellest, kuidas ristiusk toodi Liivimaale, valgustades sealjuures ajaloosündmusi eeskätt sõjanduslikust küljest. Kroonika algab legendaarsete teadetega XII saj. keskpaigast ja ulatub 1290. aastani. Pearõhk on asetatud Liivi ordu võitlusele kurelaste ja semgalite alistamiseks. Vähem, kuid siiski mitmeid huvipakkuvaid ja usaldusväärseid teateid leidub seal eestlastest.

Kroonika on kirjutatud kesksaksa murdes ja koosneb 12 017 värsireast. Kindel värsimõõt puudub, autor püüab ainult saavutada tingimata täisriimi. Olles raskustes riimsõnade leidmisega, ei suuda autor alati kinni pidada faktidest. Nii laseb ta Jäälahingu kirjeldamisel võitlejatel langeda rohule. Kroonikas on väga palju trafaretseid väljendeid, ülespuhutud fraase ja mitte midagi ütlevaid sõnakõlkse. Kesksed tegelased on kujundatud ühteviisi: nad kõik on aina jumalakartlikud, tublid ja vaprad mehed. Autor laskub järjest pisidetailidesse, ei suuda kuidagi eraldada olulist ebaolulisest ega anda hinnangut tähtsamailegi sündmustele. Krooniku ajalooline mõtteviis on õige algeline, mida näitab seegi, et valdav osa sündmustest on dateerimata. Kogu töö ulatuses leiame ainult kolm aastaarvu.

Rohketele puudustele vaatamata sisaldab vanem riimkroonika siiski tähelepanu väärivaid andmeid oma aja olude kohta. Kroonika oli Liivi ordus, samuti Saksa ordus ametlikuks «lauaraamatuks», mida ordukon-

ventides loeti ette rüütlite ühistel söömaaegadel. Teatud pildi sellest kroonikast tohiks anda alljärgnev katke, mis iseloomustab saarlasi ja mandri eestlasi sakslaste sissetungi eel, pakkudes seega ka sisulist huvi:

Oselêre das sint heiden sûr,
die sint der Kûren nâkebûr.
sie sint bevlossen in dem mere,
sie vurchten selden grôse here
des sumers, das ist uns bekant,
sie heren umme sich die lant,
wâ sie ûf dem wasser mogen komen.
sie haben vil manchen roub genomen
den cristen und der heidenschaft.
mit schiffen ist ir grôste craft.

(Saarlased on kurjad paganad, nad on kurelaste naabrid. Nad on ümbritsetud merest ja neil tuleb harva karta suuri vaenuvägesid. Suviti, see on meile teada, rüüstavad nad maid endi ümber, kuhu nad aga vett mööda saavad minna. Nad on võtnud palju röövsaaki kristlastelt ja paganatelt. Laevades on nende kõige suurem jõud.)

Vanemat riimkroonikat on seni vähe uuritud. Kroonika teksti enamvähem korraliku väljaande avaldas L. Meyer 1876. aastal.

Liivimaa noorem riimkroonika. Kirjandusliku vormi ja praktilise eesmärgi poolest samalaadne on olnud alamsaksakeelne Liivimaa noorem riimkroonika. Viimase algtekst on kahjuks tundmatu ja sellest on säilinud ainult proosa-ümberjutustused hilisemates ajaraamatutes, kõige täielikumalt J. Renneri kroonikas.

Noorema riimkroonika autoriks oli Liivi ordumeistrite kaplan Bartholomäus Hoeneke, keda varem ekslikult peeti Järva foogti preestriks Paides. Teos valmis 1340-ndate aastate lõpul. Kroonikas käsitleti XIV saj. esimese poole sündmusi, kusjuures põhiosa moodustas Eesti vanema ajaloo üks suursündmusi — Jüriöö ülestõus. Autor valgustas seda sündmust küll ühekülgselt saksa feodaalide, esmajoones Liivi ordu seisukohalt, kuid pakkus rohkesti üksikasjalist faktilist materjali.

Kroonika algteksti puudumise tõttu on rida huvipakkuvaid küsimusi jäänud vaieldavaks. Üheks selliseks on mitme ilukirjandusliku teose aineks olnud jutustus toomapäeva sündmustest Viljandis, sellest, kuidas Jüriöö ülestõusu päevil olevat talupojad püüdnud viljakottidesse peidetult tungida Viljandi linnusesse. Uurijad ei ole üksmeelel kõigepealt selles, kas sisaldus vastav teade juba Hoeneke riimkroonikas või on siin tegu hilisema lisandiga. Riimijäänused noorema riimkroonika ümberjutustustes lasevad siiski paista, et lugu pärineb juba Hoenekelt, niisiis kaasaegselt. Suur osa uurijaid on kroonika mainitud episoodi pidanud täielikuks väljamõeldiseks, rändmuistendiks jne., kuid selle reaalset ajaloolist tagapõhja tuleb ometi pidada võimalikuks.

Noorema riimkroonika kui Jüriöö ülestõusu peaallika ümberjutustuste tekstid on koos eestikeelse tõlkega 1960. aastal avaldanud S. Vahtre.

XVI—XVII sajand.

XV sajandil ja XVI saj. esimesel poolel kirjutati Vana-Liivimaal kroonikaid vähe. Uue olulise tõuke kroonikakirjutusele andis Liivi sõda (1558—1583) ja sellega seotud murrangulised sündmused. Baltimaad sattusid tollal tähtsate rahvusvaheliste konfliktide keskpunkti, mis äratas suurt tähelepanu ja tõstis huvi ka mineviku vastu.

B. Russow. Üheks kõige nimekamaks ning rahvusvaheliselt hästi tuntud balti kroonikaks sellest ajajärgust on Balthasar Russowi (sünd. 1542 või 1543, surn. 1600) alamsaksakeelne «*Chronica der Prouintz Lyfflandt*» («Liivimaa provintsi kroonika»).

Russow oli Tallinna kodanik, eesti soost veovoorimehe poeg, ning töötas pastorina Pühavaimu kiriku eesti koguduses. Oma kroonikas kaitses ta eelkõige linnakodanike seisukohti, eriti Tallinna poliitikat Liivi sõja ajal, väites, et ainsaks võimaluseks linnale olevat jäänud alistuda Rootsile. Ägeda luterlasena ja karmi kõlbluskohtunikuna tungib Russow kirglikult kallale katoliku kirikule ja vaimulikele, ordule ja piiskoppidele, kelle lodeva eluviisi ja pattude eest jumal olevatki maad karistanud Liivi sõjaga. Russow, kelle sugulased olid pärisorised talupojad, tunneb hästi talurahva elu. Tõsiseid etteheiteid teeb kroonik aadlile, kelle privileegide kasvu teise küljena ta näeb õigesti talurahva olukorra halvenemist.

Kroonika algab XII saj. sündmustega ja ulatus esialgu 1577. aastani. Teose esimene ning teine trükk, mis ilmusid Saksamaal 1578. aastal, müüdi aga kiiresti läbi. Kroonika oli osavasti kirjutatud ja raamatus valgustatud sündmused äratasid Läänes suurt huvi. Seetõttu täiendas Russow oma ajaraamatut kuni 1583. aastani ja andis selle aastal 1584 välja juba kolmandas trükis.

Peamine rõhk on kroonikas asetatud Liivi sõjale, mida eriti Tallinna ja selle ümbruse osas kirjeldatakse suure detailsusega, paiguti lausa päevikutaoliselt. Huvitavalt ja piltlikult kujutab Russow Vana-Liivimaa üksikute seisuste elu Liivi sõja eelõhtul, ka talupoegade oma, eriti mitmesuguseid lõbustusi — pulmi, kirmaseid, jaanitule põletamist jne.

Russowi stiil on väga mahlakas ja hoogne, mille all mõnikord on kannatanud ajalooline tõdegi. Autor armastab liialdada, säästmata sõnu oma mõttekaaslaste ülistamiseks ja vastaste mahategemiseks. Iseloomulik on sagedane samatähenduslike sõnade kasutamine mõtte tugevdamiseks. Nii kirjeldab Russow kirmaseid ja talupoegade kirikuskäimist:

> Suvel jälle käidi hoolega igal kirmasel, kusjuures naaber, sugulane ja sõber truult teise kirmasel käis. Ja kirmase jaoks varusid kõik kihelkonna talupojad ja vabad head õlut ja oli suur häbi, kui ka kõige vaesem talupoeg kirmaseõlut ei pruulinud. Siis toodi seal talupoegade tuleku puhuks ka mõni last õlut kiriku juurde müügile. Ja kui talupojad oma naiste, tüdrukute ja sulastega laupäeval enne seda mitme penikoorma kauguselt suurtes hulkades kohale tulid, hakkasid nad kohe lakkuma ja prassima ja oma suurte torupillidega, mida õhtusel ajal enam kui penikoorma maa peale kuulda võis, endale lõbu tegema. Ja see kestis öö otsa kuni hommiku valgeni. Ja kui jutlus pidi peale hakkama, läksid talupojad, poolpurjus ja täis, kirikusse ja vadistasid ning latrasid seal

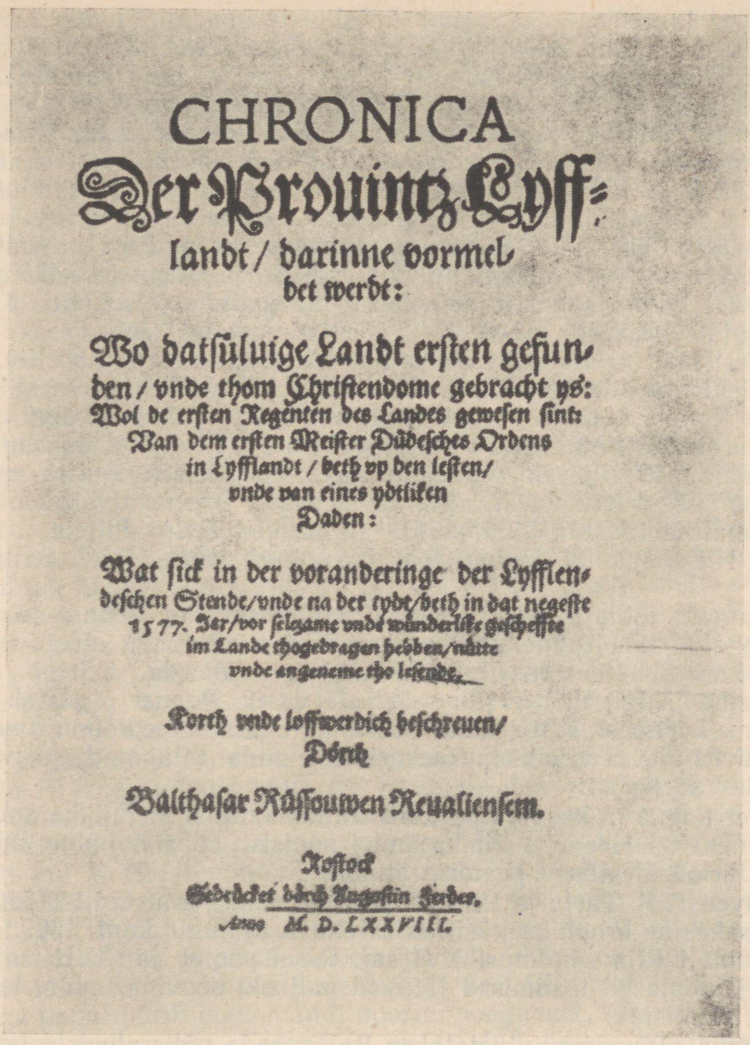
CHRONICA
Der Prouintz Lyff-
landt / darinne vormel-
det werdt:

Wo datsüluige Landt erſten gefun-
den / vnde thom Chriſtendome gebracht ys:
Wol de erſten Regenten des Landes geweſen ſint:
Van dem erſten Meiſter Düdeſches Ordens
in Lyfflandt / beth vp den leſten /
vnde van eines ydtliken
Daden:

Wat ſick in der voranderinge der Lyfflen-
deſchen Stende / vnde na der tydt / beth in dat negeſte
1577. Jar / vor ſeligame vnd wunderlike geſchefte
im Lande thogedragen hebben / nütte
vnde angeneme tho leſende.

Korth vnde loffwerdich beſchreuen /
Dörch

Balthaſar Rüſſouwen Reualienſem.

Roſtock
Gedrucket dörch Augeſtin Fordes.
Anno M. D. LXXVIII.

B. Russowi kroonika esitrüki tiitelleht.

nõnda, et pastorit nende kisa tõttu näha ega kuulda ei võinud. Pärast seda kui nad niisama targalt kui ennegi kirikust välja tulid, läks uuesti prassimine, tantsimine, laulmine ja kargamine lahti, nii et nende kisast ja naiste ning tüdrukute laulust ja ka hulga torupillide hüüdmisest kuulmine ja nägemine tahtis ära kaduda. Nõnda pidasid seda pidu kõik talupojad ja sulased, mitte ilma tüli ja riiu, tapmise ja muude raskete pattude ja häbitööta.

Russowi kroonika oli tuntud kõigile järgnevaile balti kroonikuile, kujunedes neile tähtsaks faktilise materjali allikaks. Kroonika on tõlgitud ülemsaksa, vene, läti, samuti ka eesti keelde, kuid see K. Leetbergi 1920.—1921. aastal ilmunud tõlge on kahjuks ebatäpne.

J. Renner. Russowi kaasaegne oli Johannes Renner (umb. 1525—1583), kelle alamsaksakeelne «*Liflendischer historien negen boker*» («Liivimaa ajalugu üheksas raamatus») käsitleb enam-vähem samu sündmusi mis Russowi kroonika, ulatudes 1582. aastani. Renner teenis kirjutajana Liivi ordus aastail 1556—1561, milline ajavahemik on ka tema kroonika väärtuslikumaks osaks. Ordu ametnikuna väljendas Renner eelkõige ordu, selle kõrval ka Saksamaale orienteeruvate aadlike seisukohti. Kroonikat iseloomustab teravalt tendentslik Venemaa-vastane hoiak.

Renneri stiil on üldiselt kuiv ja asjalik, nagu kohane juristile, kuid ta oskab siiski maalida ka küllalt elavaid pilte. Faktilise andmestiku esitamisel on Renner täpsem ja usaldusväärsem kui Russow, kuigi ta pärast viimase kroonika ilmumist kahjuks on teinud selle mõjul oma ajaraamatusse mõningaid vigaseid parandusi. Renneri käsikiri langes aga unustusse; osa sellest leiti uuesti alles 1870. aastal Breemenis, kroonika põhiliste raamatute (aastad 1556—1561) algkäsikiri veelgi hiljem, käesoleval sajandil. Nii ei saanud Renneri tööl olla mingit mõju teistele balti kroonikatele.

Vaatamata lühiajalisele Liivimaal viibimisele on Renner teinud rohkesti hinnalisi tähelepanekuid ja tunneb hästi Liivimaa olusid ning ajalugu. Nii vaatleb ta teraselt ka talurahva olukorda, märgib eestlaste vabaduseiha ja igipõlist vaenu sakslaste vastu. Renner õigustab pärisorjade karme karistusi, sest see olevat isandatel ainus tee võimu juures püsimiseks. Eriti olevat vajalik peksukaristus, mida talupojad kartvat isegi rohkem kui surma.

Renner kogus ja kasutas rohkesti mitmelaadilisi kirjalikke andmeid ja tema teeneks on Hoeneke riimkroonika põhisisu edasiandmine, millega ta säilitas Jüriöö ülestõusu peamise allika.

Fr. Nyenstädt. Tartu ja Riia kaupmehe Franz Nyenstädti (1540—1622) ülemsaksakeelne kroonika käsitleb Liivimaa ajalugu kuni 1609. aastani, põhjalikumalt Riia sündmusi XVI saj. teisel poolel ja XVII saj. algul. Autori ajalooalased teadmised jätavad paljuski soovida, mida ta ka ise eessõnas tunnistab.

Kroonika algusosas jutustatakse Baltimaade põlisrahvaste kommetest ja õiguslikest tavadest (veeproov, rauaproov jt.), kusjuures autor ei tee vahet eri rahvaste vahel. Krooniku üldine suhtumine nendesse on üsna üleolev. Ta püüab näidata, et alles sakslased olevat koos ristiusuga toonud maale ka ilmaliku õiguse ja korra. Huvipakkuvad on Nyenstädti kirjeldused saksa kaupmeeste ilmumisest Liivimaale ja esimeste saksa piiskoppide tegevusest. Need toetuvad seni täpsemalt selgitamata allikaile, mille hulgas ilmselt on suur osa suulistel pärimustel.

Nyenstädti kroonika sisaldab olulisi teateid, nõuab aga üsna ettevaat-

likku lähenemist. Kahjuks puuduvad kroonika kohta allikakriitilised uurimused. Ainus publikatsioon pärineb 1839. aastast.

D. Fabricius. 1610. a. paiku kirjutas Viljandi katoliku vaimulik poolakas Dionysius Fabricius kaunis pealiskaudse Liivimaa kroonika ladina keeles, mille sissejuhatuses antakse ülevaade ka Balti põlisrahvaste elustolust, kommetest, lauludest ja mängudest. Talupoegi peab ta kohutavateks nõidadeks. Ka Fabriciuse teadete kasutamist raskendab asjaolu, et ta ei tee oma kirjeldustes vahet liivlaste, lätlaste ja eestlaste vahel.

Th. Hjärne. Mahuka kroonika pealkirjaga «*Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte*» («Eesti-, Liivi- ja Lätimaa ajalugu») koostas Thomas Hjärne (1638—1678). Hjärne oli rootslane, Ingeri pastori poeg, õppis Tartu ülikoolis, mis tal aga 1656. aastal alanud Vene-Rootsi sõja tõttu pooleli jäi, töötas mitmesugustel riiklikel ametikohtadel ja Saaremaa rüütelkonna sekretärina. Et Hjärne oli kurt, tekkis tal raskusi ametiülesannete täitmisel.

Hjärnet on nimetatud «Baltimaade Liviuseks», mida ta õigustab küll ainult oma kroonika ulatusega. Tema kroonika seitsmesse raamatusse on kokku kuhjatud ulatuslik materjal alates legendaarsete teadetega muinasajast kuni 1639. aastani. Hjärne oli puhtakujuline faktide koguja ning registreerija. Olenevalt kasutatud materjalide iseloomust, millistesse autor suhtub kaunis ebakriitiliselt, jääb ta paratamatult Rootsi riigivõimu ja balti-saksa aadli põhihuvide kaitsjaks.

Hjärne kroonika ei paku midagi kunstilises mõttes. Tema saksa keel on küll korrektne, stiil aga igav ja üksluine. Kroonikasse kätketud rohke faktiline materjal äratas siiski tähelepanu ja käsikirjalisel kujul kasutati seda sageli; täielikult ilmus teos trükist alles 1835. aastal.

Huvi pakkuvad ja tunduvalt täielikumad varasemate kroonikutega võrreldes on Hjärne andmed eestlaste ja nende naaberrahvaste, eriti soome sugu rahvaste kohta. Selles osas toetub autor ka oma rohketele isiklikele tähelepanekutele. Nii kirjeldab ta mainitud rahvaste kombeid, rahvausundit, keelt jne. Eestlaste puhul, kes toituvat halvemini härraste koertest, kriipsutab Hjärne alla nende sügavat vaenu sakslaste vastu, keda nad püüavad igal võimalikul juhul kahjustada ja pilgata. Viletsast olukorrast ning halvast toidust tingitud iseloomupahede juures on rahvas aga andekas. Hjärne teatel olevat eestlaste hulgas veel kehtimas tava, mille järgi isa surma puhul pärib maaomandi noorim poegadest, kes peab siis ka ema ülal pidama (minoraat). Kroonikas on toodud pikem soomekeelne laul soome ja karjala jumalatest (*«Epejumalat menet tesse»*), arvukalt eestikeelseid lauseid ja sõnu (*mina menen Alo taga, Kou mürisep, Thor awita, Metzkitz* jne.). Uskumuste alal andmeid tuues kirjeldab Hjärne metsiku tegemist. Kuu poole olevat eestlased pöördunud sõnadega: *«Terre Terre Kuu sina wanax mina norex / Kuu Kulda pelgex Rauda Rohwat terwex pidagex.»*

Chr. Kelch. Viimaseks tähtsamaks balti kroonikuks võib pidada Christian Kelchi (1657—1710). Sündinud tollal Rootsile kuulunud Pommeris,

õppis ta Saksamaa ülikoolides, kuid oli majanduslikel põhjustel sunnitud stuudiumi katkestama ning tuli 1680. aastal Eestisse. Kelch töötas algul kodukooliõpetajana, edasi Järva-Jaani ja Viru-Jaagupi pastorina. 1710. aastal kutsuti kroonik Tallinna Niguliste koguduse õpetajaks, kuid juba samal aastal suri ta katku. Kelch õppis kiiresti ära eesti keele ja rajas Järva-Jaanis talurahvakooli.

Kelchi kui ajaloolase vaateid on vähe uuritud. Eelkõige oli ta truu Rootsi riigivõimu kaitsja. Oma kroonikat *«Liefländische Historia»* («Liivimaa kroonika») nimetas ta alapealkirjas «Liefländische Kriegs- und Friedens-Geschichte» («Liivimaa sõja ja rahu ajalugu»), lähtudes juhtmõttest, et inimlikku tegevust määravateks teguriteks, mille vahele asetub kõik muu, on sõda ja rahu. Kroonika ulatus esialgselt 1690. aastani ja ilmus aastal 1695 trükist; seejärel kirjutas aga Kelch kroonika jätku (*«Continuation»*), mis jäi lõpetamata, ulatudes 1707. aastani. Sisuliselt väga väärtuslikku «Continuation'i» käsikirja, mis kirjeldab Põhjasõja-eelseid olusid ja sõjasündmusi, säilitatakse Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus. Trükis anti see välja 1875. aastal.

Lähedalt seotud eesti talurahvaga ning elanud mõnda aega otse ühe talupoja juures, pöörab Kelch ka oma kroonikas talurahvale suhteliselt rohkesti tähelepanu. Talurahva olukorra üldisel iseloomustamisel kasutab ta Poolas sealsete olude kohta tarvitusel olnud väljendit *Mõisnikkude taevas, pappide paradiis, võõraste kullaauk, talupoegade põrgu,* mis on Bornhöhe «Tasuja» kaudu hiljem üldtuntuks saanud. Talupoegade viletsusele kaasa tundes näib Kelch lootvat olukorra parandamist Rootsi kuningate poolt. Talurahva aktiivset võitlust mõisnike vastu Kelch ei poolda. Nii jutustab ta, kuidas 1703. aastal üks talupoeg Saaremaal tapnud mõisniku koos perekonnaga. Tundmata huvi tapmise motiivide vastu, lisab Kelch heameelega, et järgmisel päeval talupoeg kinni võeti ja temaga läks nii, nagu eestlased ise ütlevad: «Kui tö ninda palgk.»

Kelchi kroonika sissejuhatuses on toodud rahvalaul «Jörru! Jörru! jooks ma tullen», mis on seega esimene trükis ilmunud eesti regilaul (niisiis aastal 1695); peale selle leiame kroonikas veel mitmeid eestikeelseid lauseid ja sõnu.

XVIII sajandil kroonikate tähtsus langes. Kroonikaile iseloomulik kirjeldav käsitlusviis hakkas asenduma uurimusliku lähenemisega. Sajandi keskpaiga ja teise poole tähtsamaid ajalooalaseid töid, nagu J. G. Arndti «Liivimaa kroonikat» («Liefländische Chronik», I — 1747, II — 1753) ja Fr. K. Gadebuschi seeriat «Livländische Jahrbücher» («Liivimaa aastaraamatud», 1780—1783), võib kroonikateks nimetada veel vaid tõsiste reservatsioonidega, sest nendes tõuseb esikohale juba uurimuslik element. Kroonikate pidamine jäi püsima peamiselt kitsalt kohalikes raamides — üksikute linnade, kihelkondade jne. ulatuses.

Eestikeelses kirjasõnas leidsid balti kroonikad ulatuslikku kasutamist XIX saj. teisest poolest peale. Rahvusliku liikumise demokraatliku suuna

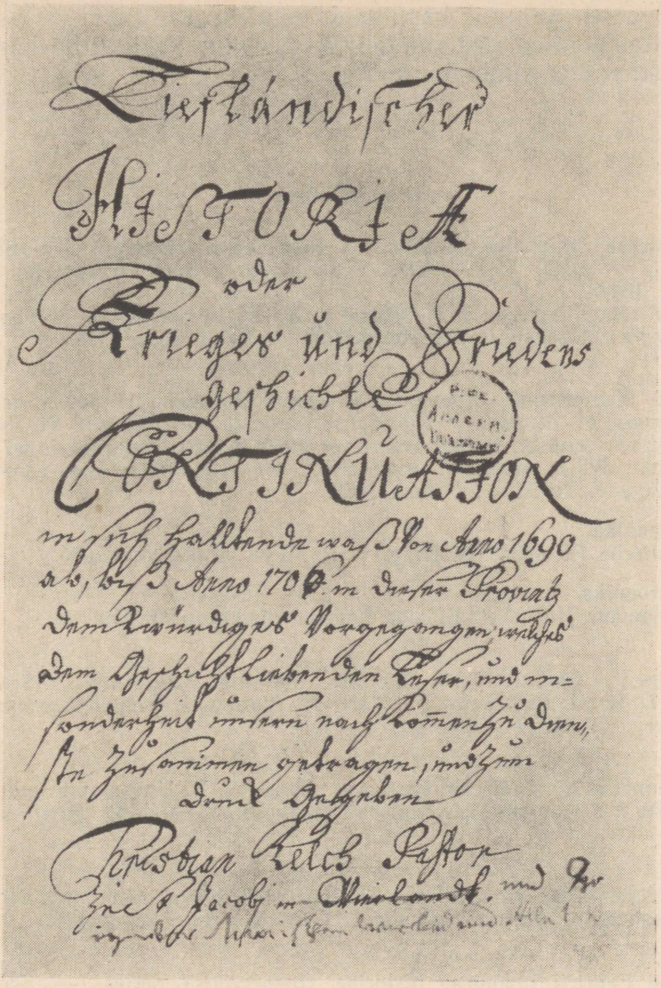

Chr. Kelchi kroonika jätku («Continuation») käsikirja tiitelleht.

esindajad, nagu C. R. Jakobson, kasutasid kroonikate materjali küllalt oskuslikult ja kriitiliselt poliitilises võitluses ja eesti ajaloo tutvustamisel rahvale. Erakordselt suur on kroonikate tähtsus eesti ajaloo-ainelise ilukirjanduse kujunemisel. Kroonikad olid õieti ainsateks otsesteks ajaloo-allikateks, mida XIX saj. kirjanikud (E. Bornhöhe, A. Saal jt.) kasutasid oma teoste ajaloolise tausta kujundamisel. Kroonikate kaudu õppisid nad

ise tundma eesti ajalugu, kasutasid nendest ära just eestlasi käsitlevad osad ja levitasid laiemates rahvahulkades oma raamatute kaudu oluliselt teadmisi eesti rahva mineviku kohta.

BIBLIOGRAAFIA.

Üldist.

I. Monumenta Livoniae Antiquae. Riga-Dorpat-Leipzig, I — 1835, II — 1839, III — 1842, IV — 1844, V — 1847. ▪ Scriptores rerum Livonicarum. Riga-Leipzig, I — 1853, II — 1848.

Eesti NSV ajaloo lugemik I. Koostasid J. Kahk (toimetaja) ja A. Vassar. Tln. 1960.

II. Я. З у т и с, Очерки по историографии Латвии I. Рига 1949.

Läti Henrik.

I. Генрих Латвийский, Хроника Ливонии. Введение, перевод и комментарии С. А. Аннинского. М.-Л. 1938. ▪ Heinrichs Livländische Chronik. II Aufl. Bearbeitet v. L. Arbusow (†) und A. Bauer. Hannover 1955. ▪ Läti Hendriku Liiwi maa kroonika ehk Aja raamat. Wälja annud J. Jung. Trt. 1881—1883. ▪ Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud J. Mägiste. Stockholm-Rooma 1962.

Vanem riimkroonika.

I. Livländische Reimchronik. Hrsg. v. L. Meyer. Paderborn 1876.

Noorem riimkroonika.

I. Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika. Tln. 1960.

B. Russow.

I. B. Russow, Chronica der Prouintz Lyfflandt. Bart 1584. ▪ Scriptores rerum Livonicarum. II Band. Riga-Leipzig 1848. ▪ B. Russow, Liivimaa kroonika I—II. Tõlkinud K. Leetberg. Trt. 1920—1921.

J. Renner.

I. Joh. Renner's Livländische Historien. Hrsg. v. R. Hausmann und K. Höhlbaum. Göttingen 1876. ▪ J. Renner, Livländische Historien 1556—1561. Hrsg. v. P. Karstedt. Lübeck 1953.

Fr. Nyenstädt.

I. Franz Nyenstädt's Livländische Chronik nebst dessen Handbuch. Hrsg. v. G. Tielemann. — Monumenta Livoniae Antiquae. II Band. Riga-Leipzig 1839.

D. Fabricius.

I. Dionysii Fabricii Livonicae historiae compendiosa series. — Scriptores rerum Livonicarum. II Band. Riga-Leipzig 1848. ▪ Kurzer Abriss der livländischen Geschichte von Dionysius Fabricius. Aus dem Lateinischen ins Deutsche übersetzt v. G. und K. v. Freymann. — Jahresbericht der Felliner litterarischen Gesellschaft für die Jahre 1896 bis 1899. Fellin 1900.

Th. Hjärne.

I. Thomae Hiärn's Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte. — Monumenta Livoniae Antiquae I—II. Riga-Leipzig-Dorpat 1835—1839.

Chr. Kelch.

I. C. Kelch, Liefländische Historia. Revall-Rudolphstadt 1695. ▪ C. Kelch, Liefländische Historia, Continuation 1690 bis 1707. Zum Druck gegeben v. J. Lossius. Dorpat 1875.

II OSA

V peatükk.

EESTI KIRJASÕNA ESIMESED ALGED, KÄSIKIRJAD JA RAAMATUD (XIII saj. — 1629).

XIII saj. esimesel veerandil, pärast raskeid võitlusi maa põlisrahvastega, läks rooma-katoliku kirikul kui Lääne-Euroopa feodaalide huvide kaitsjal korda kindlustada oma võim Baltikumis. Selle tagajärjeks oli kõigepealt arenenud feodalismi vormide ja vastavate koormiste juurutamine vallutatud alal. Rajatud kirikud ja kloostrid pidid aitama seda iket säilitada ja tugevdada. Kuid ka enne maa vallutamist esines eesti ühiskonnas juba ilmseid feodaalse kihistumise tunnuseid. Loomulikes arenemistingimustes ning viljastavas suhtlemises naabritega oleks see märksa kiiremini võinud viia eesti omapärast kultuuri väljendava kirjasõnani. Seevastu muutunud olukordades tõkestus eesti ühiskonna normaalne edasiarenemine. Valitsevaks klassiks kujunesid siin võõramaised ning võõrast keelt kõnelevad saksa ja taani feodaalid, ja ristiusu kirik kehtestati mõõgaga. Algas eesti rahva pärisorjastamise pikaajaline protsess, mis omandas erilise intensiivsuse XV ja XVI sajandil.

Ristiusu õpetuse juurutamine oli algul rajatud ladinakeelsete palvetekstide mehaanilisele kordamisele. Rahvakeelsest jutlusest ega vaimulike teoste tõlkimisest eesti keelde ei saanud tollal juttu olla. See oli isegi keelatud, samuti nagu «vaidlemine avalikult või eraviisil katoliku usu üle». Need tingimused takistasid kuni XVI saj. alguseni rahvakeelse kirjasõna tekkimist.

Samuti ei tulnud neil kaugetel ning kultuurivaestel aegadel kõne alla maa pärisrahva «barbaarse» keele teaduslik jälgimine. Saksa hõre ülakiht kasutas oma asjaajamises ning vähestes kultuuriavaldustes esialgu ladina keelt. Aga juba XIII sajandil on paar balti kirjanduslikku mälestusmärki koostatud ka kesk- ja alamsaksa keeles. Olulise tähtsuse omandas viimane ladina keele järglasena XIV sajandil, kuna ülemsaksa keel sai Baltimaadel ametlikuks keeleks XVI saj. keskel.

Küll aga hakatakse seoses Balti rahvaste ajalooareenile astumisega nende (sealhulgas ka eestlaste) kohta andmeid tooma nii kohalikes (vt. IV ptk.) kui ka välismaistes kroonikates ja muudes teostes. Mõningaid

eesti kohanimesid on välja loetud Novgorodis leitud tohik-ürikutel. Ka mainitakse eestlasi (tšuude) juba vene algleetopissis Kiievi vürstide maksualustena (IX sajand). Novgorodi leetopissist (kroonikast) XI sajandil kuuleme, kuidas novgorodlane käinud tšuudi targa juures ennustust saamas. Esimese teate eestlaste rahva- (arvatavasti sõja-) laulust toob taani ajaloolase Saxo Grammaticuse teos «*Gesta Danorum*» («Taanlaste teod», XII sajand), kus märgitakse, et võitlejad on julgustanud end laulmise ja tantsimisega. XVI sajandist pärineb saksa munga ning õpetlase Sebastian Münsteri (1489—1552) laialt levinud raamat «*Cosmographey. Oder beschreibung Aller Länder*» («Kosmograafia ehk kõigi maade kirjeldus», 1544), kus kaudsetel andmetel kõneldakse Liivimaa rahvaste (tõenäoliselt ka eestlaste) uskumustest, matuse- ja pulmakommetest, nõidadest, libahuntidest jne. S. Münster avaldab juba tagasihoidlikku kriitikat pärisorjuse kohta Liivimaal, märkides:

Kui talupoeg nende [= mõisnike] juurest põgeneb, mida nad tihti teevad nälja, piinamise ja häda tõttu ja kui ta siis leitakse, raiuvad nad põgenikul ühe jala maha, et ta nende juurest enam ei saaks ära joosta. See on kõige õnnetum ja vaevatum rahvas, kelle sarnast pole leitud kusagil päikese all.

Kõige varasemad kirjakeele mälestusmärgid
(XIII saj. — 1525).

Mõnes kroonikas ja tarbetekstis leiame XIII sajandist alates eesti koha- ja isikunimesid, samuti üksikuid sõnu ja lausekatkendeid. Esimeseks selletaoliseks dokumendiks on eespool kirjeldatud Läti Henriku kroonika.

Taani hindamisraamat. Samalaadset algeliselt kirjapandud eesti keele materjali kohtame Taani hindamisraamatu (*«Liber Census Daniae»*) Eestimaa nimistutes. Selle nn. suures Eestimaa nimistus leidub ligi pool tuhat eesti kohanime Harju- ja Virumaalt, samuti mõned isiku- ning perenimed. Arvatavasti on need rooma-katoliku preestrite poolt üles märgitud rahva ristimisel 1219. — 1220. a. paiku ja üheks nimestikuks redigeeritud 1241. aastal. Sama allika väikses Eestimaa nimistus, kirjutatud 1230. a. paiku, leidub eesti kohanimesid vähemal määral, kuid laiemalt maa-alalt. Taani hindamisraamatu kohanimedest on suur osa *la-* ja *se-*lõpulised (näit. *Carola* 'Karula', *Pøllula* 'Põllula', *Kectaelae* 'Kehtla', *Meintacus* 'Mäetaguse', *Lyenus* 'Lüganuse'). Vähem on *vere-*lõpulisi (*Tonnaewaerae* 'Tõnuvere') jm. kohanimesid (näit. *Gevi* 'Jõhvi', *Katenszape* 'Kassisaba', *Weudith* 'Võide', *Vsikyla* 'Uusküla', *Emomaekae* 'Emumägi', *Jaergaekylae* 'Järveküla'). Nende esmakordselt nii ulatuslikult kirjapandud eesti sõnatüvede ortograafia on peamiselt alamsaksaline, mõningate skandinaaviapäraste joontega.

Eesti keele rakendamisest XV sajandil. Alles XV saj. algul, kui Kesk-Euroopas hussiitide revolutsiooniline liikumine lõi juba suuremaid mõra-

sid katoliiklikku õpetusse, hakkas kirik tähelepanu osutama vaimulike rahvakeele oskusele. Et tugevdada usupropagandat, hakati ka siinses maailmanurgas rõhutama katoliku preestrite eesti keele omandamise vajadust. XV saj. lõpust ja XVI saj. algusest on säilinud juba teateid «mittesaksa jutlustajatest» Tallinnas. Saare-Lääne piiskopkonnas sai tuntuks Johann Pulck, kes oli Haapsalus notariks ning tõusis hiljem toomhärraks. Liivimaa maapäevadel on arutusel olnud isegi kooli asutamise küsimus vaimulike ettevalmistamiseks, mis aga feodaalide vastuseismise tõttu ei teostunud. Seoses kiriku õpetuse rahvani viimise püüetega kerkis otsene vajadus usuliste tarbetekstide järele. Võõramaalastest usukuulutajad nägid isegi, et ladinakeelsed palvesõnad ei avaldanud mõju rahvale, kes elas edasi oma usupärimustes ja kelle jätkuv vastupanu ei tahtnud anda tunnistust alistumisest. Nii ähvardas Saare-Lääne piiskop Johannes IV Kievel (Kyvel) oma visitatsiooni puhul aastail 1519—1522 kirikutulbaga neid, kes ei lasknud end kirikus laulatada. Eestlaste vaenu ristiusu vastu suurendas muidugi ka see, et katoliku vaimulik ise oli põlisrahvalt kümnist võttev feodaal.

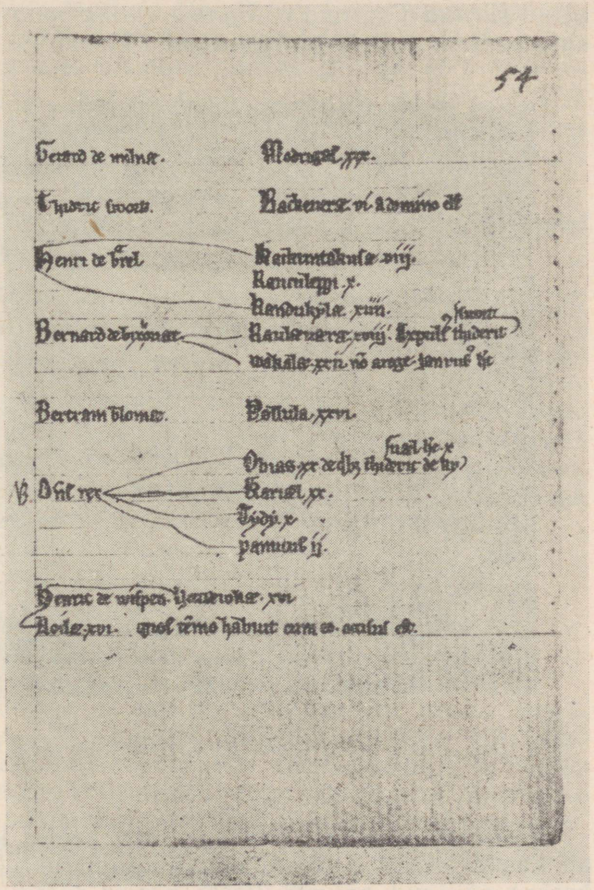

Lehekülg Taani hindamisraamatust.

XV ja XVI sajandist on säilinud mõningaid käsikirjalisi eestikeelseid märkmeid ja esimene pikem eestikeelne tekst. Nimelt leidub kahes XV saj. lõpust pärinevas trükises, mis kuulusid Tallinnas asunud dominiiklaste kloostri raamatukogusse, eestikeelseid sõnu ja lauseriismeid. Need on

käsitsi üles märgitud, oletatavasti eesti keeles jutlustanud munkade poolt. Johannes Contractuse autorinimega raamatu märkmete hulgast on välja veeritud sõnad *kulweya* ('külvaja'), *vxpeyue* ('ükspäev'), *ylma* ('ilma') ja *åppetut* ('õpetud'). Teise teose valge paberiga ülekleebitud kaanele on märgitud *surnud* ('surnud'), *Myna - - - tha syno pera tulla* ('mina taha(n)(?) sinu per(r)a tulla') ja *kychwsap* ('kiusab').

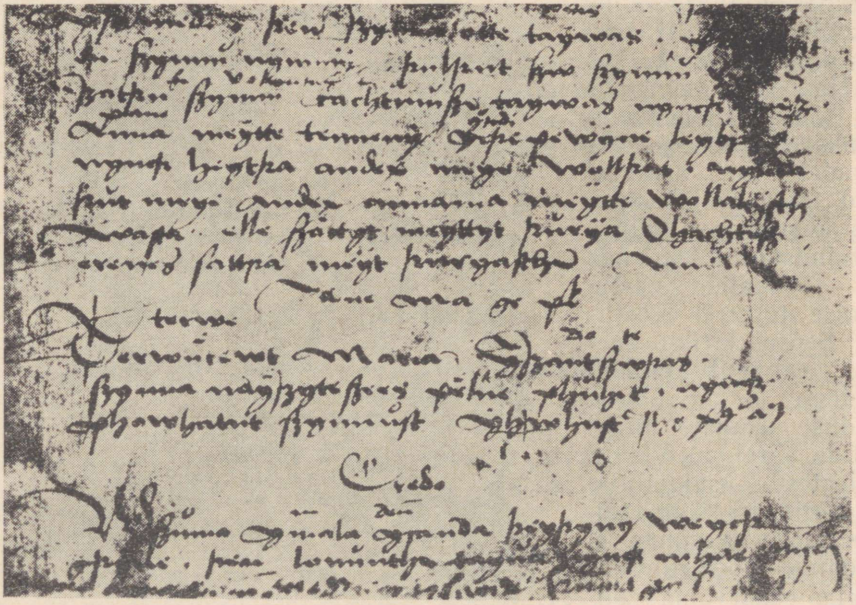

Katkend Kullamaa käsikirjast.

Kullamaa käsikiri. Esimese eesti keeles kirjapandud pikema tekstina on käsikirjalises Kullamaa vakuraamatus («Wackenbuch von Goldenbeck») säilinud palvete *Pater noster* («Meie isa») ja *Ave Maria* («Ole tervitatud, Maria») ning *Credo* («Mina usun») vaevalised tõlked. Mainitud kaks palvet ning kolmanda teksti esimese lause on ajavahemikus 1524—1528 üles märkinud Kullamaal teeninud vaimulik Johannes Lelow, kuna *Credo*'t on 1528.—1532. a. vahel jätkanud arvatavasti tema järeltulija. Johannes Lelow, kelle sünniaasta on teadmata, tegutses aastail 1506—1520 Uue-Pärnu Niguliste kiriku preestrina, oli hiljem Haapsalus notariks ja alates 1524. aastast vaimulikuks Kullamaa kihelkonnas Läänemaal. Ta suri arvatavasti 1528. ja 1530. a. vahel.

Peale mainitud eestikeelsete tekstide sisaldab vakuraamat andmeid

XVI saj. esimese veerandi majanduslike ja kiriklike olude kohta Kullamaal ning seoses sellega ka mõningaid eesti kohanimesid (näit. *Hellemegghe*, *Pisku Kulldamegky*, *Szure Kulldmeggi* ~ *Szurkulldameggi*, *Lechtmetze*), samuti isiku- ja perenimesid (näit. *Andres*, *Claws*, *Manth*, *Annik*, *Peto*, *Jaenn*, *Jurge*; *Mhee Mattys*, *Albi Peter*, *Kelry Naen*, *Kokeste Jan*) ning ühe eestikeelse lause. Lelowi väga puudulik eesti keele tundmine ja järjekindlusetu ortograafia on põhjustanud oletuse, et Lelow ise ei olnud palvetekstide tõlkijaks, vaid on need maha kirjutanud tol ajal vaimulikkonna hulgas juba tõenäoliselt liikvel olnud käsikirjalistest usuteenistuse abivahenditest. Milline oli tolleaegne eesti «kirjakeel», näitab «Ave Maria» tõlge:

Terwütewt Maria, Yßant ßwkas [1]. ßynna nayßyte ßees pelne phuhet [2]. nynck phowhatut [3] ßynnuſt yhwhuſt Jhsxh'an [4]!

Palvetekstid sisaldavad rea arhailisi jooni ja võimaldavad oletada, et selleks ajaks oli eesti keeles lõpu- ja sisekadu toimunud.

Nõnda võime säilinud kirjariismete alusel väita, et Baltimaadel hakkas juba enne katoliku kiriku kokkuvarisemist tekkima käsikirjalisi eestikeelseid usuteenistuslikke tekste vaimulike tarbeks. Balti-saksa literaadi Fr. Amelungi kaudu on levinud teade, nagu oleks Lääne-Saare piiskopi Johannes IV Kieveli eestvõttel 1517. a. paiku ilmunud koguni roomakatoliku katekismuse eestikeelne tõlge. See arvamine ei ole aga hilisemaid kinnitusi leidnud.

Eestikeelse trükisõna algus ja protestantlik kirjandus (1525—1629).

Seoses feodalismi lagunemisega ja kapitalistlike suhete arenemisega Lääne-Euroopa maades tekkis XVI sajandil katoliku kirikule võistleja reformatsioonikiriku näol. Rahvahulkade kasvav rahulolematus katoliikluse välise hiilguse ja sisemise roiskumise ning ekspluateerimisihade suhtes valmistas pinda reformatsioonile, mis kandis esialgu antifeodaalse liikumise ilmet. Peagi aga muutus reformatsioonikirik valitsevate klasside huvide kaitsjaks, täitmata rahvahulkade lootusi.

Liivimaale tähendas XVI sajand pärisorjuse süvenemist. Reformatsiooniliikumisest jäid siin talurahvahulgad tegelikult kõrvale. Aastail 1521—1524 Baltimaile ulatunud reformatsiooni-ideed leidsid kandepinna peamiselt linnarahva hulgas, põhjustades rahutusi. Alamkihtide lootusi väljendas näiteks ringirändav käsitööline Melchior Hoffmann, kes levi-

[1] Issand su kaas (= Issand sinuga).
[2] pelne phuhet — kõigepealt pühitsetud, kõige püham.
[3] pühitsetud.
[4] Lühend: Jhesus Christus amen.

tas võrdsuse ja vendluse revolutsioonilisi ideid, oodates reformatsioonilt kiriku rajamist rahvalikele alustele. Kuid ka Liivimaal teostati reformatsioon valitseva klassi huvidele vastavalt.

Uue õpetuse juurutamisel hindas reformatsioonikirik kõrgelt rahvakeelsete usutalituste tähtsust, kasutades selleks arenevat trükikunsti. Luterliku vaimuliku tihedam suhtlemine kogudusega ja viimaselt nõutav aktiivsem osa kirikuteenistuses (jutlus, kirikulaul) tegi vajalikuks rahvakeelsete vaimulike tekstide hankimise ja paljundamise.

Eesti-, liivi- ja lätikeelseid luterlikke tekste sisaldanud trükis (1525). Kaudsed andmed kõnelevad eestikeelse kirjasõna soetamisest juba varajastel reformatsiooniaastatel. Ślesvigi maa-arhiivis leiduva Lüübeki toomkapiitli protokolliraamatu järgi on 1525. aastal Lüübekis trükitud eesti-, liivi- ja lätikeelseid tekste sisaldanud luterlik raamat (või raamatud?), mis oli määratud Riiga saatmiseks, et edendada reformatsiooni Baltimaades, kuid konfiskeeriti Lüübeki võimude poolt ja määrati hävitamisele kui «luterlik jõledus». Trükise eestikeelse osa tõlkimisel ja trükkitoimetamisel võisid P. Johanseni oletuse kohaselt kaastegevad olla reformatsioonijutlustaja Melchior Hoffmann ja ehk ka tolleaegne Tartu Jaani kiriku õpetaja Franz Witten. Trüki hävitamise tõttu pole teosest seni leitud ainustki eksemplari, kuid selle ilmumise faktis pole põhjust kahelda.

Wanradti ja Koelli katekismus (1535). Eestis oli just Tallinn üheks selliseks keskuseks, kus võis kõne alla tulla eestikeelse protestantliku kirjasõna ettevalmistamine, kuigi trükkida tuli raamatuid Saksamaal, sest kohapeal puudus veel trükikoda. Tallinna linnakonsistooriumi ümber koondusid kõik Põhja-Eesti protestantlikud kogudused, ja et ka neid kindlalt luteri usu külge kõita, hakkas Tallinna magistraat mõtlema rahvakeelsele trükisõnale kui propagandavahendile. Ühtlasi õppisid Tallinna triviaalkoolis juba mõned eestlased, keda valmistati ette uue õpetuse levitajaks. Sellest ajast pärineb ka esimene osaliselt säilinud eestikeelne raamat — Simon Wanradti ja Johann Koelli luterlik katekismus, mis sai tõenäoliselt teoks Tallinna magistraadi põhimõttelisel otsusel. Raamatu trükkimine lõpetati 25. augustil 1535 Wittenbergis Hans Luffti trükikojas, kus varem oli ilmunud muuseas Lutheri piiblitõlke esimene täielik väljaanne. Oletatavasti 120-leheküljelisest, paralleelselt alamsaksa- ja eestikeelset teksti sisaldavast oktaavkaustas raamatukesest on säilinud ainult 11 lehe fragmendid, mis leiti aastal 1929 Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukogus Tallinnas; neid lehti oli võõrkeelsete trükiste kokkuköitmisel kasutatud kaane täitematerjalina. Selle usuõpiku teksti järjestus on tõenäoliselt ühte langenud Lutheri katekismusega, olles sisulistes seletustes siiski iseseisvam. Teksti eestikeelse osa lisanditeks on ääremärkused, mis võisid olla kas korrektuurid või keelelised murdeteisendid (näit. *sees* ~ *siddes*; *teed* ~ *tedeth* 'tead'). Raamatukese säilinud lõpust leiame 14-realise alamsaksakeelse iseloomustuse meie murrete kohta, mis on esimeseks katseks eesti keelest midagi teatada: «eesti keel [*Eestensche sprake*] ei ole mitmel pool maal üks ja sama, sest

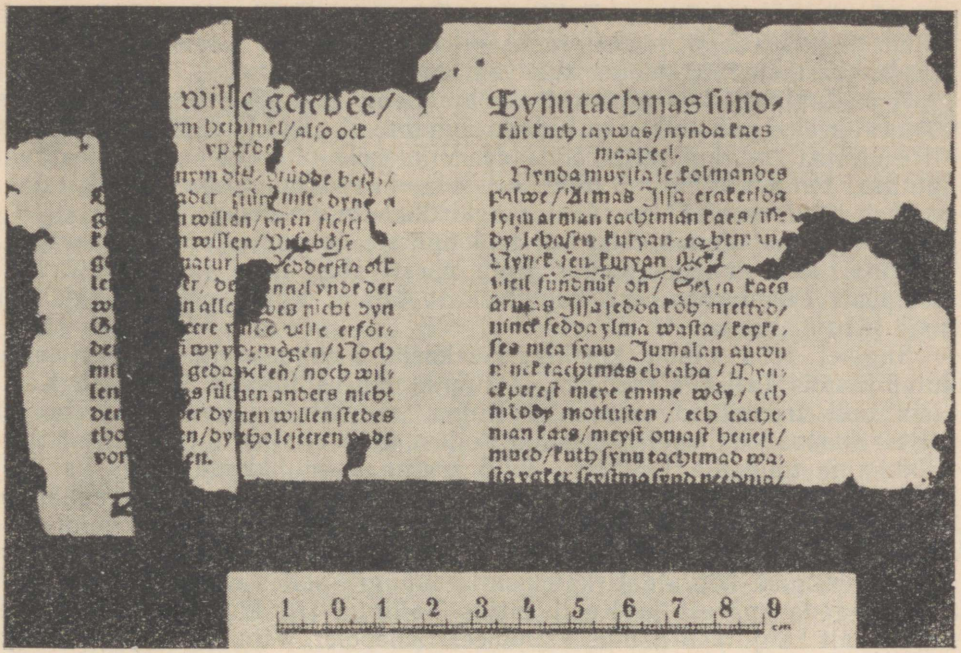

Katkend Wanradti ja Koelli katekismusest.

mitut sõna räägitakse teisiti Tallinnas, teisiti Tartus, teisiti Narvas, teisiti Viljandis jne. Sellepärast oleks Laiuse [murrak] palju parem tarvitada eesti keelena, sisaldades sõnavara poolest mitmesugust - - -»

Kuid katekismuse eesti tõlke keel ei ole siiski Laiuse murrak, vaid ilmutab Põhja-Eesti idamurrete tunnuseid. Mõned murdejooned teistelt keelealadelt on põhjustanud oletust, et tõlkija on neid meelega sisse toonud, soovides teosele laiemat levikut. Katkendid näitavad, et eesti keeles oli sel perioodil veel säilinud omastava *n*-lõpp, keskvõrde tunnus *-mb* ja kaasaütlevat käänet moodustati tagasõnaga *kaas*.

Katekismuse trükkimise aja ja koha kohta leiduvad kindlad andmed raamatu säilinud lõppleheküljel, kuid koostaja isiku kohta pole seal ühtki viidet. Seevastu on aga uurijad Tallinna rae kohtuotsuse protokollist aastast 1537 suutnud järeldada, et katekismuse koostajaks oli saksa vaimulik Simon Wanradt. Sündinud 1500. a. paiku Reinimaal (Kleves), oli Wanradt umbes aastail 1525—1529 reformatsioonijutlustajaks Tartus, omandas 1530. aastal Wittenbergis magistri kraadi ja töötas aastail 1532—1536 Tallinna Niguliste kiriku pastorina. 1537. aastal, pärast katekismuse-protsessi, jättis Wanradt kergemeelsete elukommete tõttu maha

oma perekonna ja põgenes Tallinnast. Ta peatus Tolli mõisas Läänemaal, hiljem tegutses aga jutlustajana Viljandis, Paides, Lemsalus ja Vilniuses. Aastast 1563 töötas Wanradt pastorina Danzigis, kus ta suri 1567. aastal. Sama raeprotokolli põhjal võib katekismuse kaasautoriks või eestikeelse osa tõlkijaks pidada Johann Koelli (Kool, Kohl), kes oli eestimaalane, kui mitte eestlane. Viimasele oletusele annab teatavat kinnitust tema eestipärane nimi. Arhiiviandmetes mainitakse Koelli esmakordselt 1525. aastal kui Oleviste kiriku «mittesaksa» jutlustajat. Ta õppis Tallinna linnakoolis, sai teoloogiliste õpingute jaoks stipendiumi Tallinna raelt, oli tegev suures gildis vaeste abistamise alal ja 1532. aastast peale Pühavaimu eesti koguduse õpetajaks. Koell suri 25. (vkj. 16.) mail 1540 Tallinnas.

Sügisel 1533 olnud katekismuse käsikiri valmis trükkimiseks, mille kulud kandis Tallinna raehärra ja suurkaupmees Johann Seelhorst. Käsikirja pidi trükki toimetama Tallinna raamatukaupmees Giesebrecht (Gieszebertus) Schepeler, kes oli sellest äriliselt huvitatud. Algul pidi trükkimine toimuma Lüübekis, kuid sealne vaimulikkond leidis katekismuse tekstile mõndagi ette heita. Nii kirjutas reformaator J. Bugenhagen, et tema oleks Liivimaa talupoegadele küll parema katekismuse võimaldanud. Lõpuks õnnestus raamat Wittenbergis välja anda. Kuid kaks aastat pärast ilmumist kõrvaldati katekismus müügilt selles esinevate «mittevääheste vigade» pärast ja Koell sattus Tallinna rae kohtuprotokollidesse, kus temalt kahjutasu nõudis kaupmees Schepeler. Viimase nõudmine aga otsustati suunata Wanradti vastu, kes olnud ettevõtte juht — *«principaelt der szake»*, kuna Koell oli kaasa töötanud *«alse ein dener»*. Katekismuse müügilt kõrvaldamise põhjuseks olid tõenäoliselt sisulised vead, s. o. mitteküllaldane luterliku õpetuse järgimine, vähem vist küll selle keelelised konarused. Kaaluvaks lisapõhjuseks võisid olla Wanradti avantüristlikud elukombed ja tema vaenuvahekorrad võimul olevate isikutega. Katekismus trükiti selle aja kohta küllalt suures trükiarvus — 1500 eksemplari. Kuivõrd seda enne keeldu levitada suudeti, ei ole teada. Käibelt kõrvaldamisega läks kaotsi selle mõju ja tähtsus oma ajale. Ühtlasi ei järgnenud esimese raamatu ilmumisele mingit otsest tõusu eestikeelse trükisõna arenemises.

Andmeid teistest XVI saj. tekstidest. XVI—XVII saj. sõdade ja usuvõitluste keerises läksid kaduma ka Wanradti ja Koelli katekismuse võimalikud järglased. Nii on 1656. a. käsi-, kodu- ja kirikuraamatu ning 1715. a. Uue Testamendi eessõnas andmeid eespool mainitud Tartu Jaani kiriku õpetaja Franz Witteni (Witte) lõuna-eesti-keelsest Lutheri väiksest katekismusest, mis olevat ilmunud Lüübekis Joh. Schnelli trükikojas aastal 1554 Liivimaa ordumeistri v. Galeni korraldusel. Teos ise on seni leidmata.

Juba enne XVI saj. keskpaika on eestlasest Tallinna linnakooli õpilane Hans Susi tegelnud piiblitekstide ja lauluraamatu tõlkimisega. Säilinud arve näitab, et temale on selleks paberit ostetud. Kuid noormees

suri aastal 1549 katku ja pole teada, kui palju ta jõudis tõlkida. Arvatavasti jätkas Susi käsikirja tema kasvataja Reynolt Beseler (surn. 1554), Koelli abiline ja hiljem ametijärglane Pühavaimu kirikus. Aastal 1551 sai temagi raelt raha paberi ostmiseks, et jätkata «mittesaksa lauluraamatut». Käsikirja edasisest saatusest pole teateid. Beseleri kasvandike hulka kuulunud ka koolipoiss Michael Andrese poeg Krusz, kellele ostetud paberit kirikulaulude ja annotatsioonide jaoks. Trükitud raamatu olemasolust XVI saj. lõpupoolel kõneleb teade, mille järgi vaesele koolipoisile Michael Slachterile osteti 1576. aastal «mittesaksa» katekismus. Tõenäoliselt õppisid XVI saj. keskpaiku Tallinna suures linnakoolis (end. Oleviste kool, rajatud 1424) mõned eestlased, keda rakendati rahvakeelse vaimuliku kirjanduse soetamiseks. Samas koolis oli käinud ka Johann Koell, samuti õppis siin kroonik B. Russow.

Eestikeelse vaimuliku kirjasõna olemasolust reformatsioonisajandil kõnelevad muudki andmed. Hollandist pärit oleva Tallinna raamatukaupmehe Gerhardus Silvius a Betza pärandi-inventaris 1549. aastal mainitakse kimpu «mittesaksa» katekismusi, mis olid määratud avalikuks müümiseks. 1603. aastal Tallinnas surnud raamatukaupmehe Christoffer Elblinghi pärandustombu inventaris (1606) leidub tiitel: *«Geistliche lied. Henrici Fabr., Teutsch u Vnteutsch»* («H. Fabriciuse vaimulikud laulud saksa ja mittesaksa keeles»). Arvatavasti oli kõne all oleva teose autoriks see Heinrich Fabricius, kes töötas aastal 1585 pastorina Hanilas ja 1601. aastast alates Tartus. Edasi mainitakse kroonik Russowile kuulunud raamatute hulgas üht mittesaksa katekismust (1597). Ei ole võimatu, et ka Russow ise tegeles tõlkimisega, nagu sellele mõnel pool on vihjatud.

Kohaliku lavakunsti ajaloo seisukohalt on lõpuks huvitav märkida, et Tallinna triviaalkooli õpilased esinesid juba XVI saj. esimesel poolel näitemängude ja ilulugemistega, mis olemasolevatel andmetel olid küll peamiselt ladina- ja alamsaksakeelsed.

Võitlus Liivimaa pärast ja selle mõju kultuurielule. Liivimaa sattumine sõjakeerisesse takistas suurel määral XVI saj. teise poole ja XVII saj. alguse kirjastuslike kavatsuste teostamist. Maa poliitilises elus toimusid aga murrangulised muutused. Teatavasti nõudis Venemaa majanduslik ja poliitiline arenemine vaba väljapääsu Balti merele, mida igati püüdis tõkestada Liivimaal valitsev saksa ladvik. Selle tagajärjel puhkes 1558. aastal Liivi sõda, mis viis orduriigi ja piiskopkondade kokkuvarisemisele ja Eesti ala tükeldamiseni Poola, Rootsi ja Taani vahel. Sealjuures kestis Ida-Baltikumist huvitatud riikide võitlus XVII saj. esimese veerandini, kuni kogu Eesti ala langes Rootsi alla. Laastava sõjategevuse kannul käisid näljad ja katkud, mille ohvriks langes XVII saj. algul kuni $^2/_3$ kogu eesti rahvast. XVI ja XVII saj. vahetuse kirikukirjanduse ilme määramisel mängis tähtsat osa asjaolu, et 1580-ndatest aastatest Põhja-Eestis valitsenud Rootsi võim esines protestantismi kaitsjana, kuna Lõuna-Eestis püüdis Poola valitsus uuesti juurutada katoliku usku.

Kirjasõna arengut raskendas endiselt kohaliku trükikoja puudumine.

Riias 1588. aastal tegevust alustanud trükkali teeneid ei saanud Põhja-Eesti esialgu kasutada maa poliitilise killustatuse tõttu. Sellepärast ringlesid protestantliku Rootsi valduses oleval alal käsitsi paljundatud vaimulikud tekstid, eriti jutluste visandid.

G. Mülleri jutlused. Niisuguse ulatusliku mälestusmärgina on säilinud Georg Mülleri 39 eestikeelse jutluse käsikiri. Georg Müller, kelle nimi dokumentides esineb küll enamasti Jurgen Mulleri (Mollerus) kujul, sündis 1570. a. paiku nähtavasti Tallinnas ja omandas linna kulul välismaal teoloogilise hariduse. Müller oli aastail 1595—1597 Tallinnas kooliópetajaks, hiljem kuni surmani 1608 Pühavaimu kiriku abipastoriks. Tema sulest säilinud jutlused on peetud aastail 1600—1606 Pühavaimu kirikus. Ka olevat Müller konsistooriumile trükkimiseks üle andnud ühe teise eestikeelse käsikirja, millest pole lähemaid andmeid. Oma mustandliku laadi tõttu ei saanud selleks olla säilinud jutlustekogu.

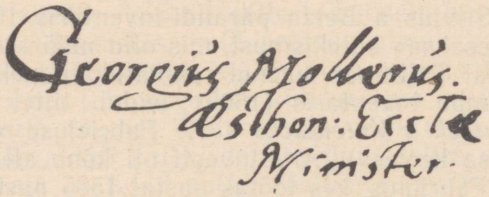

G. Mülleri autogramm.

Mülleril oli nähtavasti hea haridus ja laialdased teadmised jutlusekirjanduse alal. Sellele vihjavad tema jutlustes käsitletud probleemid ning tsitaadid antiikaja filosoofidelt ja kirjanikelt (Aristoteles, Homeros, Hesiodos, Pindaros, Solon), samuti mineviku kirikumeestelt (Augustinus), reformatsioonisajandi juhtivatelt isikutelt (M. Luther, Ph. Melanchton) ja piiblist. Maailmavaatelt oli Müller ortodokslik luterlane, kes jutlustas maise elu tühisusest, vajadusest olla alandlik ja kuulekas. Haarates kristliku mõtte sugereerimisel abiks «tarku paganaid», väidab ta inimelu kaduvat varju ja suitsuna. Kui Pindaros nimetavat inimest varju uneks (*somnium Umbrae*), siis kommenteerib Müller, et vari on üks tühi asi ja uni varjust veelgi tühjem. Ka on Müllerile iseloomulik inimese võrdlemine mulliga, mis kerkib jooksval veel ja sealsamas jälle kaob. Makedoonia Aleksandri ees värisenud kogu maailm, kuid temagi varises nagu rohi. Elu põgususe kõrval räägib Müller korduvalt selle viletsusest ega soovita Homerose Ahhilleuse kombel kergemeelselt uskuda, et kõik hädad saadab maa peale Jupiter oma kahest taevasest anumast, kust ta ühe käega jagab õnne, teisega viletsust. Õnnetuste ja hädade põhjuseks on inimese enda patuelu, kuhu kurat teda hukutab ja tõukab. Ei säästa Müller vaeva kuradile värvikate sünonüümide otsimisel: *Kochnrett, Pörgku Koir, pörgu Karro, Pörgku must kaarna, Pörgku Kull, Pörgku Wanna Maddo, Pörgku*

Nota Mees jne. Mülleri käsitluses saab põlastuse osaliseks ka vana Epikuros oma paganlike meelterõõmudega: inimene ei tohi elada mõtlemata ja tänamata «*kudt üx Epicury Sigka*» või koguni nagu «*Joobnuth Sigka*». Filosoofilisele küsimusele, mis on inimene, vastab Müller Lutheri sõnadega: inimene on narr kuni neljakümne aastani, ja kui ta siis sellest aru saab, on tema elu juba möödas.

Kuid kristlike põhitõdede jutlustamise kõrval oli Mülleril silma ka kaasaegse reaalelu jaoks. Kuna ta püüdis oma jutlustele anda aktuaalset

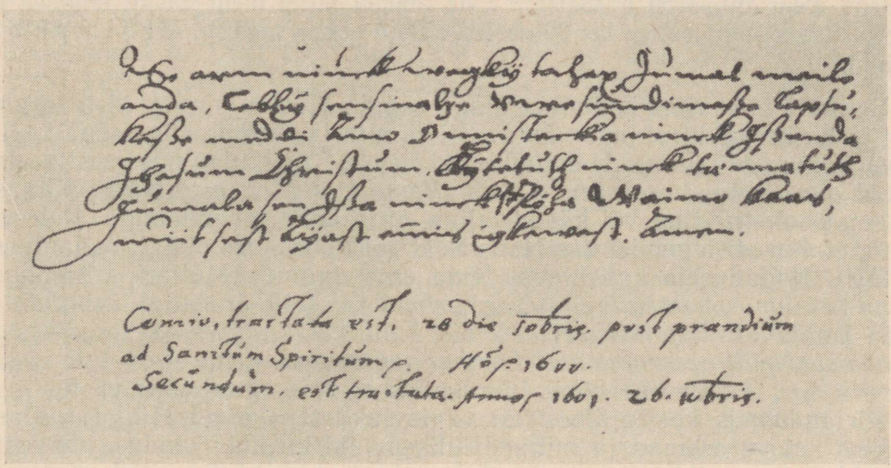

Katkend G. Mülleri 28. dets. 1600. a. jutlusest.

eredust, leiame nendest esimesi eesti keeles kirjapandud tähelepanekuid tegelikust elust. Seetõttu ongi Mülleri jutlused kõigepealt väärtuslikuks ajadokumendiks XVII saj. künniselt, mida iseloomustasid Poola-Rootsi sõjale kaasnenud näljad ja katkud. Kuuleme Tallinna rannas möllanud tormist, saame teada suurest suremise ajast, kus nälja ja katku ohvritena on Pärbla, Hannuse ja Kalamaja kirikuaedadesse maetud tuhandeid surnuid ilma õpetajata ja koolipoiste lauluta. On söödud kasse ja koeri, ja inimsüdamed olnud nii kalgistunud, et kui nälgija palunud rikkalt abi, siis näidanud viimane end vaesest vaesemana. Liivimaa toitnud varem palju linnu nii Saksa- kui ka muu võõra maa sees, kuid nüüd ei suutvat ta omaenda rahvastki rahuldada. Oma mõtete näitlikustamiseks põimib Müller jutlustesse rahvusvaheliselt levinud kirjanduslikke motiive. Näiteks peab püha Antoniuse kiusatuselugu tõendama, kuidas kibedates katsumustes karastatakse häid ja õigeid inimesi. 1. novembri 1605. a. jutlusest leiame saksa autori Johannes Pauli järgi esitatud naljandi laevuri tõotusest:

Wir ſollen nicht thuen wie iener Schiffmann, da er auff dem Meer in großer gefahr war,[1] nick motlis, eth tæma oma Laiwa nick keickede k[aa]s, ke Laywa ſiddes ollit, piddy hucka mennema, fiel nieder auff ſeine Knie, rieff S. Nicolaum an,[2] nick palwus, Ach ſina Jumal Nicolae, Kuy ſina mind ſeſinatze Laiwa, Hüide,[3] ninck keick nedtſamat, ke minu k[aa]s Laiwa ſid[des] omat, hæſti ninck terwe ülleawitat, Ny pea kudt mina Maa pæle tulle, ſyß taha mina ſinu auwux ürr ſeſarn ſuhr Mechewaa Küynla laſcke teha, kudt ſeſinane Maſtpuh on. Wie ſolchs ſein Sohn, d' hind' ihm kniete, höret,[4] paiatis tæma halleda Süddame k[aa]s: Ey lieber Vater, wor wollen wir ſouiel wachs nemen? Dem antwortet d' Vater:[5] Olle rahwul minu mein Sohn, kommen wir nur zu Lande, wir wollen die Wachskertze klein genug machen. Schimpf vnd ernſt.[6]

Seoses Pühavaimu koguduse eluga räägib Müller mingist kirikuraamatust ja kirikulauludest, mis nähtavasti riimita ja rütmita sõna-sõnalt tõlgituna tekitasid laulmisel kogudusele vaeva. Kirikulaulude eestikeelsed sõnad olevat olnud «*meddy Kircko Ramato siddes kiriututh*». Kas see «raamat» oli trükitud või käsikirjaline, on jäänud lahendamata. Pole võimatu, et siin oli tegemist kas Hans Susi või Fabriciuse oletatava lauluraamatuga. Kogudusele aga olevat tema oma laulud, Mülleri väljenduses «*ilma heütümatta Portulaulut*», armsamad kui talle õpetatud kirikulaulud, mida lauldavat «*üppris Petzikeste ninck hullust*»: «*monnikat laulwat echk maekawat, kudt ned rummalat Lambat segkamasse*», nii et õpetaja ei saavat aru, kas laul on kooskõlas jumalasõnaga või koguni selle vastu.

Kirjandus- ja keeleajaloolisest vaatevinklist pakuvad Mülleri jutlused rohkem kui varasemad ja mitmed hilisemadki kirikukirjanduse mälestusmärgid. Neis on ilmselt kasutatud ka ringlevaid käsikirjalisi materjale, kuid Mülleri püüdlus elavama esituse poole on toonud esmakordselt eesti kirjakeelde mõnedki poeetilis-kujundilised võtted. Nagu nägime, ei puudu ka kohad, kus jutlustaja märgib üles ladina- ja saksakeelseid tsitaate, mis tegelikus jutluse käigus tõenäoliselt said eestikeelse väljenduse, et juhtida luterlikke põhitõdesid koguduse tõrksasse südamesse. Keeleliselt peegeldavad Mülleri jutlused tolleaegset kirdemurdeliste erijoontega tallinna ühiskeelt, mis on kirja pandud saksapärases ortograafias.

Muid käsikirju. Samast ajaperioodist on säilinud veel agendalaadiline protestantlik tekst, kirjutatud puudulikus eesti-soome segakeeles; selle tundmatu autor oli tõenäoliselt mõni soome päritoluga pastor. Asukoha järgi on see tuntud Turu käsikirja nime all. Lõuna-Eesti alalt pärineb hilisema käsikirjana kogu eestikeelseid proosatõlkelisi kirikulaule ja agenda

[1] Me ei tohi teha, nagu too laevamees, kui ta merel suures hädas oli.
[2] langes põlvili, hüüdis Püha Nikolause poole.
[3] vara.
[4] Kui seda kuuleb tema poeg, kes ta selja taga põlvitas.
[5] Oh, armas isa, kust võtame me nii palju vaha? Selle peale vastas isa:
[6] minu poeg, kui me maale jõuame, siis teeme vahaküünla küllalt väikse. «Nali ja tõde» [J. Pauli jutukogu pealkiri].

osi, mis on köidetud J. Rossihniuse evangeeliumide ja epistliteraamatu ühe eksemplari lõppu. Tõenäoliselt rändasid käsikirjad käest kätte ja asendasid trükitud vaimulikke käsiraamatuid.

Rekatoliseerimisperioodi kirjalikud mälestusmärgid.

Kui reformatsioonikirik hakkas endale teed rajama trükitud rahvakeelse raamatuga, siis haaras samade vahendite järele ka katoliiklus, eriti jesuiidid. Seetõttu moodustab omaette peatüki eestikeelse kirjasõna arenemise teel Lõuna-Eesti kuulumine katoliikliku Poola koosseisu XVI saj. lõpul ja XVII saj. algul, kus jesuiitide agara misjonitöö keskuseks sai Tartu. Aastal 1583 rajati siin gümnaasium, aastal 1585 tõlkide seminar ning 1585.—1586. aastal kolleegium. Uue poliitilise võimu teenistuses olevad jesuiidid püüdsid oma õpetuse juurutamiseks rahvakeelses kirja- ja trükisõnas võistelda vihatud luteri usu levitajatega. Kohalikke keeletakistusi hakkas kõrvaldama tõlkide seminar ja mõnigi paater olevat eesti keele nii ruttu kätte õppinud, et luterlased on seda pidanud «nõiakunsti tulemuseks». Misjonitööga olid kavalasti liidetud pitoresksed vaimulikud teatrietendused. Jesuiitide aastaaruanded ajavahemikust 1583—1614 kõnelevad deklamatsioonidest, vaimulikest draamadest, lihavõtte- ja sügismängudest ning dialoogide ettekandmisest. Näiteks korraldati 1595. aastal Tartus nn. püha õhtusöömaaja pühal kolleegiumi õpilaste ja garnisoniväe ühendatud jõududega pidustused, mida sisustasid pasunakoori ja sõnadraama ettekanded. Tava kohaselt pidid need etendused olema ladinakeelsed, kuid arvestades jesuiitide agarust oma ideoloogia juurutamisel massidesse, ei ole võimatu, et selle kõrval katsetati ka rahvakeelse esitamisviisiga. Niisuguse «söödaga» (*esca*) loodeti kahtlejaid hingi kergemini katoliikluse hõlma püüda, nagu jesuiitide aastaaruande kirjutaja ise tunnistab. Samuti harrastatud rahvakeelseid jutlusi metsakolgastes ja turuplatsidel. Nii pidanud Tartu turul pühapäeviti jutlust paater, kes kuulajad kirikusse juhtinud ja siis jälle uut salka koguma läinud. Kõik see nõudis ka eestikeelse kirjavara soetamist, mistõttu Tartu kolleegium koondas enda ümber tõenäoliselt ka eesti soost kasvandikke, keda valmistati ette vaimulikule kutsele. Nende hulgast on teada näiteks eestlane või vähemalt eestimaalane Michael S o m m e r, kes sai hariduse jesuiitide ordu keskuses Braunsbergis Preisimaal (kantud õpilaste nimekirja a. 1595); 1598. aastal saadeti ta Tartu kolleegiumi. Sommeri kohta on Braunsbergi paavstliku seminari matriklis märgitud, et ta on olnud suureks abiks raamatute tõlkimisel eesti keelde.

J. A. Veltherus. Viimastel aastatel on rekatoliseerimise varasemast perioodist avastatud ka eestikeelseid tekste. Nii leiti Mainzi linnaraamatukogus käsikiri, mille peamiseks osaks on «Meie isa», «Ave Maria», «Credo» ja kümne käsu tõlge. Need tekstid on sisse köidetud 1582. aastal Vilniuses ilmunud väljaandesse «*Regulae Societatis Jesu*» («Jesuiitide

ordu reeglid») ja osutavad keelelisele sarnasusele rekatoliseerimisperioodi teiste kirjalike mälestusmärkidega. Sissekanne on tehtud oletatavasti ajavahemikus 1585—1600. Tekstide tõlkijaks on olnud Johannes Ambrosius Veltherus (Welther, Völcker), kes sündis 1547. aastal Eisenachis Tüüringis ning suri 1619. aastal Braunsbergis. Veltherus töötas Tartu jesuiitide keskuses jutlustajana, hakates varakult esinema ka eesti keeles. Braunsbergis olevat ta aastail 1605—1610 tõlkinud veel mõned vaimulikud teosed eesti keelde, mida peeti kõige raskemaks murrakuks Liivimaal. Nende raamatute tiitlid ja täpne ilmumisaeg on aga jäänud teadmatuks. Rooma jesuiidiarhiivis on Veltheruselt säilinud mitmed kirjad Tartust.

L. Boieruse käsikiri. Teine varasem rekatoliseerimisperioodi kirjalik mälestusmärk pärineb ajavahemikust 1587—1595. Selle koostaja, rootsi jesuiit Laurentius Boierus viibis kolmel korral lühemat aega Tartus, võttes tõenäoliselt osa kolleegiumi ja tõlkide seminari tööst. Tema vaimuliku manitsuse käsikiri, mille eestikeelne osa kannab pealkirja *«Estonici»*, on kirjutatud põhja- ja lõuna-eesti-murdelises segakeeles, kujutades endast tõenäoliselt retoorikaharjutuste teksti. Keeleliselt on käsikiri väga vigane, kuid huvi pakkuva ortograafilise momendina näeme siin häälikute pikkuse märkimist sageli hilisema, Forselius-Hornungi kirjaviisi kohaselt.

«Agenda Parva» (1622). Ainsa eesti keelt sisaldava trükisena on rekatoliseerimisperioodist säilinud *«Agenda Parva»*, kirikutalituste käsiraamat vaimulikele, trükitud 1622. aastal Braunsbergis. Teos sisaldab ladinakeelseid eeskirju preestritele, liturgilisi vormeleid ja palveid ladina keeles. Kohtades, kus lihtrahvas pidi riitusest aktiivselt osa võtma ja kus vaimuliku küsimusest tuli aru saada, on tekst antud läti, eesti, poola ja saksa keeles. Nõnda polnud ka see teos mingi rahvahariduse edendamise alge, vaid formaalne kirikuteenistuse vahend. «Agenda Parva» suhteliselt puhas lõunaeestiline keelepruuk, toetudes Tartumaa lõuna- ja Võrumaa lääneosade murrakule, annab tunnistust selle koostajate paremast keeleoskusest luterlastega võrreldes. Esimese lõuna-eesti keelt sisaldava raamatuna on see teos kõige varasemaks trükiseks, mis viitab hilisemale kahe kirjakeele võistlusele Eesti alal. Samal ajal on «Agenda Parva» vanuse poolest üldse teine eestikeelset teksti sisaldav raamat, mis on säilinud.

Lisaks sellele on kaudseid andmeid jesuiitide muustki eestikeelsest kirja- ja trükisõnast XVI ja XVII saj. vahetusel. Nii trükiti 1585. a. sügisel Vilniuse jesuiitide trükikojas eesti ja läti katekismusi. Eestikeelse tõlke autoriks on peetud Tartu kolleegiumi esimest rektorit, hollandi jesuiiti Thomas Busaeust (Buys), aga sellest tööst võis osa võtta ka Veltherus. Juba kõne all olevale katekismusele olid lisatud vaimulikud laulud. Liivimaa jesuiidi Wilhelm Bucciuse (Bucki, 1585—1643) nimega on seotud lõuna-eesti-keelne katoliiklik käsiraamat *«Institutiones Esthonicae»* («Eestikeelsed õpetused»), trükitud aastal 1622 Braunsbergis. Mõned bibliograafiad nimetavad selle autorina siiski Georg Elgerit,

kes on tegelnud läti kirjanduse alal. Lisaks sellele leidub andmeid ka anonüümse «*Institutiones oestonicae catholicae*» («Eestikeelsed katoliiklikud õpetused») ilmumisest 1623. aastal, samuti Braunsbergis. Tõenäoliselt on siin tegemist ühe ja sama *Institutiones*-teosega, mis oli arvatavasti Tartu jesuiitide kollektiivne töö ja kujutas endast kiriku-käsiraamatu taolist kogumikku. Teos pakub huvi eriti selle tõttu, et siin olnud kirikulaul riimitud, mis on tegelikult esimeseks teateks eestikeelsest riimi seatud laulust. Kogumiku lauluraamatu-osa on alles olnud veel XVII saj. keskel ja võis värsitehniliselt eeskuju pakkuda ka reformatsioonikiriku laulude tõlkijaile. Sellest Bucciuse nimega ühendatud teosest on juttu ka 1715. a. Uue Testamendi eessõnas.

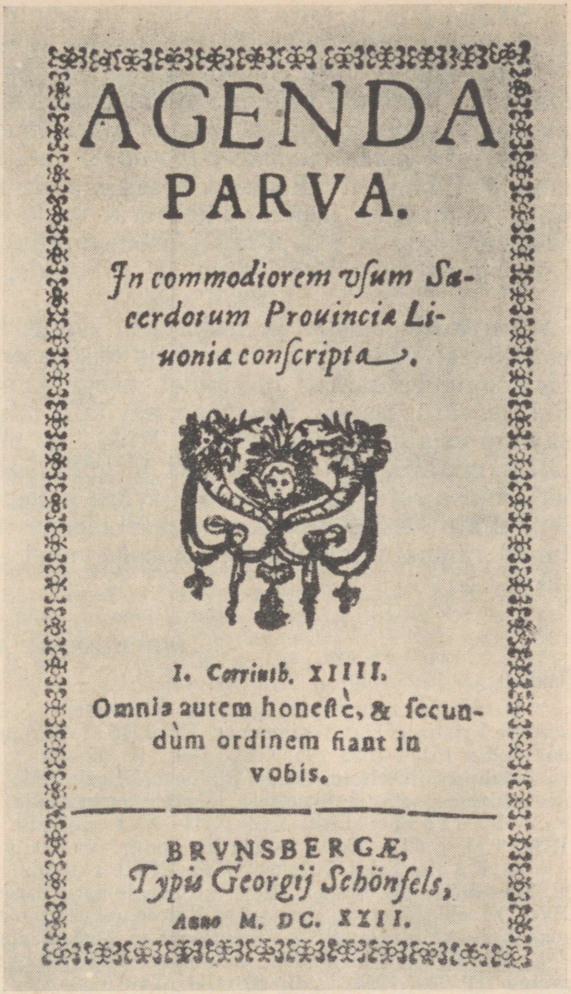
AGENDA
PARVA.

In commodiorem vſum Sacerdotum Prouinciæ Liuoniæ conſcripta.

I. Corinth. XIIII.
Omnia autem honeſtè, & ſecundùm ordinem fiant in vobis.

BRVNSBERGÆ,
Typis Georgij Schönfels,
Anno M. DC. XXII.

«Agenda Parva» tiitelleht.

Peale kiriklike kirjaja trükisõnariismete on XVI saj. teisest poolest ja XVII saj. algusest säilinud mõned käsikirjalised tarbetekstid, nagu ametitunnistus haavaarst Sigismundus Awerbachile 1589. aastal, katke Liivimaa talurahva õigusest ning mõned ameti- ja kohtuvanded. Rikkalikku materjali koha- ja talupoegade nimede alalt pakuvad samast ajajärgust pärinevad vakuraamatud, maarevisjonid ja inventarid nii Põhja- kui ka Lõuna-Eesti kohta. Rahvaluule ainestikust tunneme kaht vanasõna, mida Lorentz Becker on 1587. aastal Hiiumaal üles kirjutanud.

Säilinud materjalid võimaldavad mõningaid oletusi teha eesti keele arenemisprotsessi kohta XIII sajandist kuni XVII saj. alguseni. Selle aja jooksul toimus tõenäoliselt vokaalide lõpu- ja sisekadu (*valda>vald; laulama>laulma*), hakkas kaduma genitiivi lõpp (*majan>maja*), põhjamurrete suuremast osast kustus vokaalharmoonia (*väsüvad>väsivad*), tekkis švaa-vokaal (*adra>adr>ader*) jne. Eesti keele arengule ei jätnud mõju avaldamata valitseva klassi alamsaksa ning väiksemal määral rootsi keel, põhjustades laenude kiirenevat voolu eesti keelde. Kirjaviisi osas on tähelepandav, et Põhja-Eesti protestantlik kirjasõna toetub enam saksa, Lõuna-Eesti oma aga ladina ortograafiale.

Eestikeelne kirja- ja trükisõna võrsus katoliikluse ja protestantismi vahelistest võitlustest ning täitis kristluse kui feodalismiaegse valitseva ideoloogia levitamise ülesannet, peegeldamata eesti rahva tegelikku elu. Samas võitluses see kirjasõna hävitati, mistõttu selle tähtsus ja levik ei saanud esialgu olla ulatuslik. Trükisõna puuduse tõttu tekkinud käsikirjaline materjal oli aga aluseks järgneva perioodi pideva trükitud kirikukirjanduse rajamisel. Selle kirjavara kahepoolne olemus — vastuolu kirjapanijate reaktsiooniliste eesmärkide ja objektiivselt positiivseks osutunud raamatuajalooliste tulemuste vahel — selgub eriti järgnevas peatükis.

BIBLIOGRAAFIA.

Üldist.

II. Unter denen unsäglichen Wolthaten... Eessõna raamatule «Meie Issanda Jesusse Kristusse Uus Testament». Tln. 1715. ▪ F. Amelung, Fünf estnische Schriftsteller der Jahre 1517—1622. Sb. GEG 1891, lk. 52—64. ▪ A. Penttilä, Paar märkust kõige vanemate eestikeelsete teoste ajaloost. EKeel 1927, nr. 5/6, lk. 97—102. ▪ E. Kobolt, Alamsaksaaegsete eestikeelsete tekstide ortograafia. EKeel 1929, nr. 7/8, lk. 129—168. ▪ A. Saareste, Eesti keel XIII—XVI sajandil. Eesti Keele Arhiivi Toim. II. Trt. 1937. ▪ H. Salu, Eesti vanem kirjandus. Vadstena 1953.

A. Kask, Eesti kirjakeel XVI—XVII sajandil. — Eesti NSV ajalugu I. Tln. 1955, lk. 381—387. ▪ A. Kask, Eesti kirjakeele periodiseerimisest. Emak. Seltsi Aastar. I. Tln. 1955, lk. 54—67. ▪ A. Vassar, Katoliku kiriku reaktsioonilisest osast eesti rahva ajaloos XII—XVI sajandil. — Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis I. Tln. 1956, lk. 42—80. ▪ E. Nirk, Eesti kirjanduse eelajaloost ja Kreutzwaldi teest kirjandusse. TA KKI Uurimused III. Tln. 1958, lk. 9—80. ▪ H. Treumann, Trükinduse ja raamatu arheoloogiat. KKirj. 1959, nr. 9, lk. 560—568. ▪ A. Vahemetsa, Eesti talurahva ekspluateerimisest katoliku kiriku poolt XV ja XVI sajandil. — Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis II. Tln. 1961, lk. 128—149. ▪ A. Vahemetsa, Eestlaste võitlusest ristiusu vastu XIII—XVI sajandil. — Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis II. Tln. 1961, lk. 150—172.

Taani hindamisraamat.

Üriku moodustab osa pärgamentköitest Kopenhaageni riigiarhiivis.

I. P. Johansen, Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen-Reval 1933.

II. J. Jõgever, Vanemad Eesti keele kirjutatud hallikad ja Liber Census Daniae. EKirj. 1913, nr. 5, lk. 115—119. ▪ J. Jõgever, Mis kõnelevad Liber Census Daniae kohanimed Eesti rahva minevikust. EKirj. 1913, nr. 4/5, lk. 156—168.

Eestikeelsed märkmed XV saj. lõpult.

Raamatuid eestikeelsete käsikirjaliste märkmetega säilitatakse Tallinna Linna Riiklikus Arhiivis (TLA).

II. P. Johansen, Eestikeelsed märkmed kahes dominiiklaste kloostri raamatus Tallinnas. EKeel 1929, nr. 5/6, lk. 89—97.

Kullamaa käsikiri.

Kullamaa vakuraamatu 144-leheküljelist originaali säilitatakse Tallinnas, TLA-s.

II. P. Johansen, Eestikeelsed palved Kullamaalt. Tallinna Linna Arhiivi väljaanded IV. Tln. 1923. ▪ A. Saareste, 400 a. vanune keeleline leid Eestis. EKeel 1923, nr. 4, lk. 97—104; nr. 5/6, lk. 136—149.

Eesti-, liivi- ja lätikeelseid luterlikke tekste sisaldanud trükis.

II. P. Johansen, Gedruckte deutsche und undeutsche Messen für Riga 1525. Zeitschrift für Ostforschung 1959, Heft 4, lk. 523—532.

Wanradti ja Koelli katekismus.

Katekismuse katkendeid (11 lehte) säilitatakse Tallinnas, TLA-s.

I. H. Weiss, P. Johansen, 400-aastane eesti raamat, Wanradt-Koell'i katekismus 1535. aastast. Tln. 1935. ▪ H. Weiss, P. Johansen, Bruchstücke eines niederdeutsch-estnischen Katechismus vom Jahre 1535. — Beitr. zur Kunde Estlands XV. 4. Heft. Reval 1930, lk. 95—133. ▪ H. Weiss, P. Johansen, Esimene eesti raamat Anno 1535. New York 1956.

II. J. Mägiste, Vanim eestikeelne trükkteos aastast 1535. EKirj. 1930, nr. 10, lk. 484—490. ▪ A. Saareste, Wanradt-Koelli katekismuse keelest. EKeel 1930, nr. 4/5, lk. 73—96. ▪ G. Mickwitz, Uusi andmeid eesti vanima raamatu ajaloo kohta. Ajal. Ajak. 1936, nr. 2, lk. 62—65. ▪ E. Kobolt, Zur Orthographie des ältesten estnischen Buches. Beitr. zur Kunde Estlands XX. 5. Heft. Tln. 1936, lk. 153—175. ▪ G. Mickwitz, Johann Seelhorst und der Druck des ältesten estnischen Buches. — Beitr. zur Kunde Estlands XXI. Tln. 1937, lk. 1—8.

Teisi XVI sajandi teoseid.

II. P. Johansen, Wanradt-Koelli katekismuse senitundmatuist järglasist. EKirj. 1935, nr. 10, lk. 433—436. ▪ U. Masing, Hans Susi 1551. a. tõlkest. Emak. Seltsi Aastar. X. Tln. 1964, lk. 121—136.

G. Mülleri jutlused.

G. Mülleri jutluste originaale säilitatakse Tallinnas, TLA-s. Käsikiri läbib 35 lahtist vihikut, millest 34 sisaldavad eestikeelseid jutlusi; üks vihik on saksakeelne.

I. V. Reiman, Neununddreissig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600—1606. Verh. GEG XV. Dorpat 1891.

II. L. Tohver, Lääne-Euroopa kajastusi Georg Mülleri jutlustes (1600—06). EKirj. 1935, nr. 1, lk. 6—24. ▪ P. Ariste, Georg Mülleri saksa laensõnad. Acta et Comm. Univ. Trt. B XLVI : 1. Trt. 1940. ▪ O. Ikola, Lauseopillisia havaintoja Georg Müllerin virolaisten saarnojen (1600—1606) kielestä. Turku 1962.

P. Ariste, Genitiivi lõpu *-n* esinemine Georg Mülleril. KKirj. 1959, nr. 6, lk. 345—349. ▪ H. Treumann, Molleriana. Isikuloolist Georg Mülleri kohta. KKirj. 1963, nr. 8, lk. 476—482.

Rekatoliseerimisperioodi kirjasõna.

II. E. Kurtz, Die Jahresberichte der Gesellschaft Jesu über ihre Wirksamkeit in Riga und Dorpat 1583—1614. Riga 1925. ▪ G. Suits, Poolaaegsest kirjanduslikust viljelusest meie maal. — Poola. Tln. 1930, lk. 157—162. ▪ V. Helk, Die Jesuiten in Dorpat (1583—1625). Zeitschrift für Ostforschung 1963, Heft 4, lk. 673—687.

J. A. Veltherus.

II. H. Weiss, Ein estnisches Sprachdenkmal aus der Zeit der Gegenreformation. Zeitschrift für Ostforschung 1963, Heft 4, lk. 688—699.

E. Oissar, Ühest XVI sajandi eesti keelemälestisest. KKirj. 1964, nr. 10, lk. 613—618.

L. Boieruse käsikiri.

Originaal leidub ladinakeelses käsikirjalises traktaatide köites, mis säilib Upsala ülikooli raamatukogus.

II. H. Biezais, A. Saareste, Tuntematon vironkielinen 1500-luvun teksti. Virittäjä 1954, nr. 1, lk. 47—61.

E. Siirak, Ühest eestikeelsest XVI saj. käsikirjalisest tekstist. KKirj. 1961, nr. 4, lk. 230—232.

Agenda Parva.

Ainuke eksemplar leiti 1937. aastal Braunsbergi Riikliku Akadeemia raamatukogus.

I. Agenda Parva Brunsbergae M. DC. XXII. Eestikeelseid tekste vastureformatsiooniaegsest katoliku preestrite käsiraamatust. Toim. ja eessõna O. Freymuth. Trt. 1938.

II. A. Saareste, Agenda Parva (1622) keelest. Eesti Keele Arhiivi Toim. nr. 14, Trt. 1939 (=EKeel 1938, nr. 7/8, lk. 193—213). ▪ J. Mägiste, Agenda Parva Brunsbergae M. DC. XXII. EKirj. 1939, nr. 4, lk. 189—191.

VI peatükk.

EESTI KIRJASÕNA ROOTSI KOLONIAALVÕIMU PERIOODIL (1629—1710).

Altmargi vaherahuga 1629. aastal langes Eesti mandriosa tervenisti Rootsi võimu alla; 1645. aastal toimus seesama ka Saaremaaga. Nii pidi kohaliku põlisrahva elu XVII sajandil kulgema Rootsi sõjalise võimsuse tõusu ja seda toetava protestantismi huvisuundades. Sisuliselt mõjutasid aga talurahva saatust kõige olulisemal määral ikkagi mõisnike huvid, mida ka Rootsi aadliriigi valitsus silmas pidas. Sealjuures toimus talupoegade lõplik pärisorjastamine protestantismi ideoloogilisel õigustusel. Protestantliku hariduse levitamise eesmärgil ja usaldatavate ametnike saamiseks rajati gümnaasiumid Tartus aastal 1630 ja Tallinnas a. 1631. Tartu gümnaasium muudeti a. 1632 ülikooliks (*Academia Gustaviana*). Kuigi eeskirjade järgi oli ka talupoegadel lubatud ülikooli astuda, ei osutunud see neil praktiliselt võimalikuks raske pärisorjusliku seisundi ja eelhariduse puudumise tõttu.

Vajadus vaimuliku kirjanduse järele oli üheks motiiviks kohalike trükikodade asutamisel Tartus a. 1631 (pärastine ülikooli trükikoda) ja Tallinnas a. 1633 (gümnaasiumi trükikoda). Ajajärgu lõpposas said ka Pärnu (seoses ülikooli ülekolimisega sinna) ja Narva linn endale lühemaks ajaks trükikojad. Neist oli eestikeelse trükisõna ajaloos kõige kaaluvam osa Tallinna trükikojal, mis töötas pidevalt kogu Rootsi võimu perioodil. Sajandi lõpu poole on mitmete kaalukate lõuna-eesti-keelsete trükiste ilmumises peaosa Liivimaa kindralsuperintendendi J. Fischeri eratrükikojal Riias (asut. a. 1675); Fischeril oli privileeg läti- ja eestikeelsete raamatute trükkimiseks. Katsed hankida eestikeelsete raamatute trükkimise õigust Tartu ülikooli trükikojale jäid pingutustest hoolimata tagajärjetuks.

Mainitud koolide ja trükikodade rajamine ei toonud esialgu mingit tõusujoont kohaliku rahva kultuurielus. Juriidiliselt vormistatud pärisorjus, eestlaste surumine ainult alamklasside seisundisse ja Eesti ala administratiivne killustatus takistas rahva normaalse ühiselu arenemist ja pidurdas ühtse kirjakeele väljakujunemist. Võimuvõistlus Eesti- ja Lii-

vimaa juhtiva vaimulikkonna vahel iseloomustab eriti ajajärgu teist poolt, teravnedes piibli väljaandmise ja eesti ortograafia ühtlustamise katsetes. Protestantismi levitamiseks soetatud vaimulikul kirjandusel ei olnud sajandi teisel veerandil tegelikult veel mingeid rahvahariduse edendamise eesmärke. See oli mõeldud vaid kirikuteenistuse abivahendiks umbkeelsele vaimulikule. Alles sajandi lõpul seoses rahvakooli loomise esimeste katsete ja trükitoodangu kasvuga tõusid esile püüdlused kohandada vaimulikku kirjandust rahva lugemisoskuse edendamiseks. Sellega seoses tekkis ka praktiline vajadus kirjaviisi ühtlustamise ning rahva tegelikule kõnepruugile lähendamise järele. Samal ajal põhjustasid teatavate lahkhelide tekkimine keskvõimu ja kohaliku balti aadli vahel ning talurahvaliikumise tõus valitsuse suurema tähelepanu koondumise maa põlisrahvale, keda loodeti kallutada riigivõimu poolele. Mitmed progressiivsed tendentsid, muuseas eesti keele ja kirjasõna alal, leidsid toetust tol ajal Rootsis väljakujuneva absolutismi poolt. Piiramatul kuningavõimul, mis osutus aadli subjektiivsetest taotlustest vähem sõltuvaks kui sellele eelnenud seisuslik monarhia, olid ka vabamad käed kõige selletaolise elluviimiseks, mis eriti kohaliku aadli seisukohalt tarbetu või isegi kahjulik näis. Nii moodustavad 1680—1690-ndad aastad eesti kirjakeele ning trükisõna ajaloos omaette perioodi.

Teiselt poolt valitses siinses Rootsi koloniaalprovintsis ikkagi pärisorjuslik elukord, mis viis talurahva sajandi lõpu ikaldusaastail otsesele näljakatastroofile. Mõisate reduktsioon ei suutnud tuua loodetud kergendust, sest see jättis puudutamata — ka riigile tagastatud mõisates — pärisorjuse ja selleks ajaks väljakujunenud teoorjusliku talupoegade ekspluateerimise süsteemi. Riigistatud mõisa rentnikuna tegi mõisnik oma kärbitud tulud tasa peamiselt talupoja nahal. Teoorjana ei saanud eestlane ise juhtida oma kirjakeele väljakujundamist, rääkimata mingist iseseisvamast pärisrahva elu peegeldavast kirjandusliku mõtte arenemisest.

Eesti ala liitmine Venemaaga 1710. aastal kujunes murranguliseks sündmuseks eesti rahva ajaloos, samuti algas sellega uus ajajärk eesti kirjasõna arenguprotsessis.

Kirikukirjanduse rajamine XVII saj. teisel kolmandikul.

Rekatoliseerimise ohu möödumisega ja protestantismi stabiliseerumisega kasvas vaimulikkonnas otsene vajadus rahvakeelsete kirikuraamatute järele, mis oleksid umbkeelset pastorit abistanud luterliku õpetuse juurutamiseks rahva hulgas, kes endise tõrksusega pidas kinni oma esiisade pärimustest. Trükitud mahukate kiriku-käsiraamatute otsesteks eelkäijateks olid sajandi esimesel poolel käsikirjalised tekstid, mis Lõuna-Eestis jäid veel kauaks käibele, sest et seal trükiteoste ilmumine esialgu jõudsalt ei edenenud.

Sajandi teisest veerandist on säilinud näiteks Põltsamaa pastori

Johann Pommeri jutlusekatkend aastast 1637, Karuse õpetaja Lars Vigaeuse jutlused aastaist 1641—45, anonüümne jutluste käsikiri Saaremaalt u. 1650. aastast ja mitmed proovijutluste visandid J. Kohlilt, Chr. Blumelt, B. Liphardselt, E. L. Hamerinuselt, J. Benderilt jt. Sajandi lõpuaastaist on pärit kuus lõuna-eesti-keelset käsikirjalist jutlust, mis on omistatud Gabriel Skraggele. Selletaolisi käsikirjalisi tekste kasutasid tõenäoliselt ka trükitud kiriku-käsiraamatute koostajad.

H. Stahl. Põhja-Eesti alal kujunes trükitud kirikukirjanduse esinduslikumaks autoriks Heinrich Stahl (Stahel, Stahlius), kes sündis u. 1600. aastal Tallinnas suure gildi oldermanni pojana ning õppis algul tõenäoliselt kohapeal, hiljem aga omandas Saksa ülikoolides teoloogilise hariduse ja magistri astme. Stahl oli Peetri ja Järva-Madise, hiljem Kadrina pastor ja Järvamaa praost. Ta tõusis Eestimaa konsistooriumi assessoriks ja Harjumaa praostiks ning Tallinna toomkiriku ülempastoriks. Aastal 1641 määrati Stahl Ingeri ja Alutaguse superintendendiks; sellesse ametisse jäi ta, kuni suri 1657. aastal katku. Osava, võimusoosingut kasutava organisaatorina rakendas Stahl oma mõjuvõimu luteri usu propagandaks; seoses sellega oli ta tegev kiriku- ja koolielu aktiviseerimisel ja mitmete teoste väljaandmisel, mis sisaldasid kõrvuti eesti ja saksa teksti ning olid määratud peamiselt vaimulikele ja mõisnikele protestantliku «valgustustöö» tegemiseks rahva hulgas.

Stahli esimesest eestikeelsest raamatust *«Kurtze und einfältige Fragen, die Grundstücke des Christenthums betreffend»* («Lühikesed ja lihtsad küsimused ristiusu põhiõpetuse kohta», 1630) ei ole säilinud ühtki eksemplari. Stahli peateoseks on aga neljaosaline saksa-eestikeelne protestantlik kiriku-käsiraamat (nn. manuaal) *«Hand- vnd Hauszbuch für das Fürstenthumb Esthen In Liffland»* («Käsi- ja koduraamat Eesti vürstkonna jaoks Liivimaal», 1632—38), mis sisaldab Lutheri väikse katekismuse (1632), lauluraamatu (1637), evangeeliumid ning epistlid (1638) ja lõpuks psalmi-, palve- ja laulukogu mitmesuguste kiriklike talituste jaoks (1638). Järgnevalt avaldas Stahl jutluseraamatu *«Leyen Spiegel»* («Ilmikute peegel»), mille esimene köide («Talve-osa») ilmus a. 1641, teine köide («Suve-osa») a. 1649, kuna lõpp ei näinudki trükimusta. Stahli sulest on ilmunud veel rootsikeelne katekismus (1644) ja mitmed ladinakeelsed traktaadid. Lõpuks on ta koostanud ka esimese eesti keele õpiku *«Anführung zu der Esthnischen Sprach»* («Juhatus eesti keele õppimiseks», 1637).

Stahl rakendas esimesena eesti keelt ulatuslikumalt trükis, kujunedes sellega eestikeelse protestantliku kirikukirjanduse rajajaks. Käsiraamatu mitmemurdeline keelesegu viitab nii varasemate käsikirjaliste tekstide kasutamisele kui ka kaasaegsetele tõlkimispingutustele. Manuaali lauluraamatu-osa, mis sisaldab 144 saksa keelest tõlgitud kirikulaulu, on läbini proosakujuline. Suure osa laulude autoriks on Luther; esinevad aga ka Knöpken, Speratus, Dachstein jt. Tõlkijateks on Stahl ise ja tema 12 kaastöölist. Käsiraamatu kolmandat osa (evangeeliumid ja epistlid) võib lugeda eestikeelsete piiblikatkendite trükkimise alguseks.

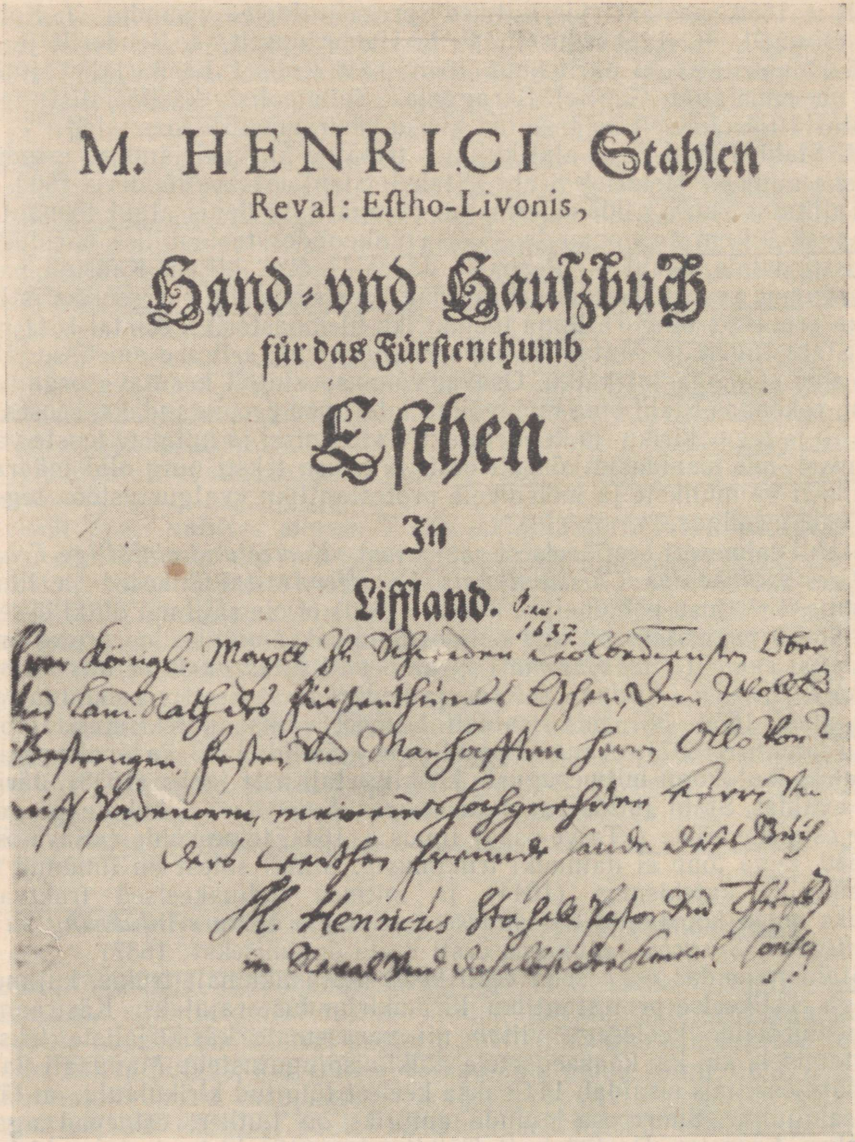

M. HENRICI Stahlen
Reval: Eſtho-Livonis,

Hand- vnd Hauſzbuch
für das Fürſtenthumb

Eſthen

In

Liffland.

H. Stahli «Käsi- ja koduraamatu» üldtiitelleht koos autori pühendusega.

Käsiraamatu väljaandmine põrkas paljude takistuste vastu, mida aga Stahl kui osav organisaator suutis ületada. Nii ilmusid käsiraamatu kolm esimest osa ametlikult autori enda kulul; neljanda osa tiitellehel ei leia me märkust kulukandja kohta. Trükikoja puudumise tõttu Tallinnas nägi käsiraamatu esimene osa päevavalgust Riia linnatrükikojas. Aastal 1634 aga jõudis Stokholmi kuninglik trükkal Christoph Reusner oma sisseseadega Tallinna, mistõttu käsiraamatu järgnevad osad on trükitud juba siin.

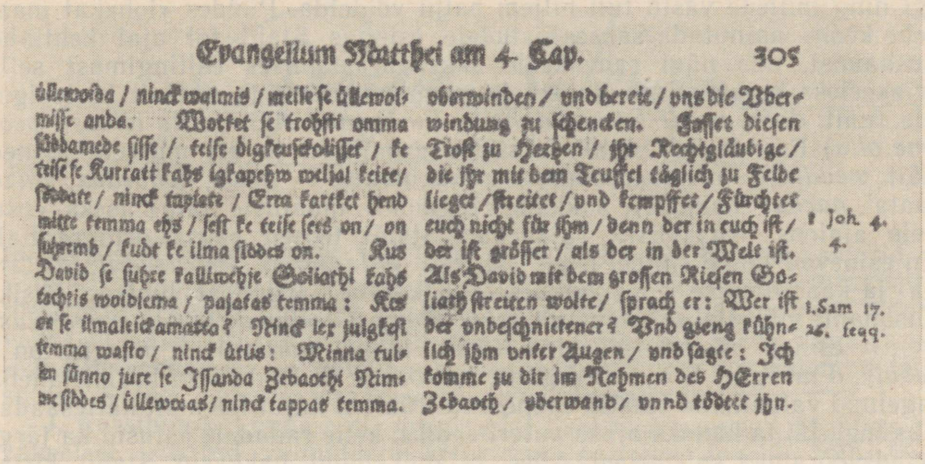

Evangelium Matthei am 4. Cap. 305

üllewoida / ninck walmis / meile se üllewoimisse anda. Wotket se trohsti omma süddamede sisse / teise digkeusekolisset / ke teise se Kurratt kahs igkapehw weljal keite / seddate / ninck tapiete / Erra kartket hend mitte temma ehs / sest ke teise sees on / on suhremb / kudt ke ilma siddes on. Kus David se suhre kalliwehje Goliathi kahs tachtis woidlema / pajatas temma: Kes on se ilmaleickamatta? Ninck lex julgkest temma wasto / ninck ütlis: Minna tullen sünno jure se Issanda Zebaothi Nimme siddes / üllewoias / ninck tappas temma.

oberwinden / vnd bereit / vns die Vberwindung zu schencken. Fasset diesen Trost zu Hertzen / jhr Rechtgläubige / die jhr mit dem Teuffel täglich zu Felde lieget / streitet / vnd kempffet / Fürchtet euch nicht für jhm / denn der in euch ist / der ist grösser / als der in der Welt ist. Als David mit dem grossen Riesen Goliath streiten wolte / sprach er: Wer ist der vnbeschnittener? Vnd gieng kühnlich jhm vnter Augen / vnd sagte: Ich komme zu dir im Nahmen des HErren Zebaoth / vberwand / vnnd tödtet jhn.

1 Joh. 4. 4.

1. Sam 17. 26. seqq.

Koht H. Stahli «Leyen Spiegel'is», kus esineb sõna *kalev* (*kalliwehje*).

Reusner pani aluse eestikeelse raamatu trükkimisele kohapeal. Käsiraamat kui esimene ulatuslikum eestikeelne trükitoode oli oma välimuselt väheldane — suur oktaav. Seda ilustavad lehekülje algusse asetatud pikad kitsad ornamendid, nn. päisliistud, tagasihoidlikud initsiaalid, vinjetid ja Riias trükitud osa tiitellehel stiliseeritud lehtmotiiviga ääris, mis vihjavad renessanss-kaunistuslaadile.

Käsiraamatust sisuliselt iseseisvam ja elavam on samuti kaksikkeelne jutluseraamat «Leyen Spiegel», kus autor astub korduvalt välja rahva ebausukommete kui nn. kuradi moonutuste vastu. Kohati langeb siin valgust ka rahva elule-olule ja esmakordselt mainitakse trükisõnas Kalevit («*Ux Kalliweh/ kennel ep olle wegki awwitada*»). Tallinna trükkali Heinrich Westphali (Reusneri järglase) kujunduses on Stahli jutluseraamat selle perioodi väljapaistvamaid teoseid. See on foolioformaadis; tema tiitellehte kaunistab rikkalik arabeskornament, millele tekstis lisanduvad juba keerulisse joontemänglusse töödeldud initsiaalid. Muidugi ei ole siin tegemist mingi kohaliku loominguga, vaid tolleaegsed trükkalid kasutasid peamiselt Saksamaalt pärinevaid ornamendiklišeesid. Nii käsiraamatut kui ka

jutluseraamatut levitati tõenäoliselt laialdaselt, sest nendest on säilinud mitu eksemplari. Rahvaraamatuks ei võinud nad saada ega olnud selleks mõeldudki; kaksikkeelsetena olid nad määratud peamiselt vaimulikele kristliku õpetuse jagamiseks, mis pidi teoorja lepitama maise elu kitsaskohtadega.

Kuigi nende mahukate ja tolle aja tingimustes suurteoste sõnastus oli vigane ja vastuolus rahvakeelega, rajati siin mingisugused esimesed kirjakeele traditsioonid, mis omasid mõjujõudu sajandi lõpuni ja kaugemalegi ning millede vastu tuli hiljem palju võidelda. Püüdes «lohakat maamehe keelt» painutada saksa liistudele, esindas Stahl tol ajal kehtinud arusaamist, mis nägi rahvakeele saksapärastamises eeltingimust selle kirjakeeleks kujunemisel. Rohketele germanismidele ja lihtsalt keeleviga-dele (näit. *doch, needt Förstendohmit, Innimenne ellap mitte leibast, peasime olla*) lisanduvad Stahli tekstides arhailised ja eri murrete jooned (näit. *weddixet, hohmicko, löidma, sauw, nouwo ~ newo, hebbedax, katzo* 'vaata', *nackas* 'hakkas'), pakkudes tugikohti muutuste jälgimiseks eesti keele ajaloos. Kirjaviisilt rajanevad Stahli teosed saksa ortograafial; siin esinevad tähed *ch, ck, f, ph, sz, tz, x* (*efferdama, Phariseerit, metz*); pea- ja kaasrõhulise silbi lühikesele vokaalile järgnevat lühikest üksikkonsonanti märgitakse enamasti kahe tähega (*nemmad, tehha, parrandussex*), *h* esineb pikendusmärgina (*mah, tõhdt, sahtma*), *ä* märgiks on *e* (*lebbi*), *õ* märgiks *ö, e, o* (*Pörgkus, heerotut*). Et Stahl seni käsikirjadena ringelnud vaimulikud tekstid esimesena trükitud kujul laiemalt kättesaadavaks tegi, jäi ta kauaks ajaks autoriteediks, kelle radadele astusid ka järgnevad võõramaa sulemehed. Alles sajandi lõpul hakkasid Stahli kirjaviisi vastu võitlema Forselius ja tema mõtteosalised.

Kui Stahl toimetas trükki esimese mahuka kiriku-käsiraamatu ja eesti keele grammatika koos sõnastikuga, siis jutluseraamat oli tõenäoliselt juba enne olemas. Nimelt olevat Simon Blankenhagen (1589—1640), kes sündis Pärnus ja oli hiljem Tallinna Pühavaimu kiriku eesti koguduse õpetaja, trükis avaldanud eestikeelse jutluseraamatu, mida mõnedes allikates on nimetatud *«Postilla Esthonica»*. See aga konfiskeeriti Stahli organiseerimisel, sest Blankenhageni teos oleks saanud Stahli teoksil olevale jutluseraamatule võistlejaks. Veebruaris 1640 on küsimust arutatud Rootsi riigipäeval Stokholmis, kus nõutud Blankenhageni raamatu keelustamist seniks, kuni Stahl oleks jõudnud oma turustada. Blankenhageni teosest pole säilinud ühtki eksemplari. Uue Testamendi eessõna andmetel olevat sellest aga 1715. aastal veel üks eksemplar alles olnud.

Viimasel ajal on esile toodud arhiiviandmeid, mis näitavad, et Stahli lauluraamatu ilmumise ajal valmistati ette ka teist, juba rütmi ja riimi seatud vaimulike laulude kogu. Sellega tegeles Georg (Jurgen) Saleman (Salemann, 1597—1657), kes oli sündinud Pommeris ning tegutses aastail 1626—1632 Jüri pastorina, pärast seda aga Tallinna Pühavaimu kiriku jutlustajana. Tööd lauluraamatu koostamisel alustas ta 1637. aastal. Tallinna linnaministeerium võis tõlgetega tutvuda oma koosolekul

29. juunil 1638, otsustades raadi paluda, et see laulud «omal kulul kirjastada ja trükkida laseks, et neid siis algul seekides ja seejärel kirikutes laulmiseks introdutseerida». Protokolli teksti kõrval on märkus: «Eesti laulud». Kirikulaulude tõlkimisest on juttu ka Salemani enda palvekirjas Tallinna raele, kus ta palub majanduslikku toetust ning teatab, et ta on kõigist raskustest hoolimata alustanud laulude rütmistamist eesti keeles,

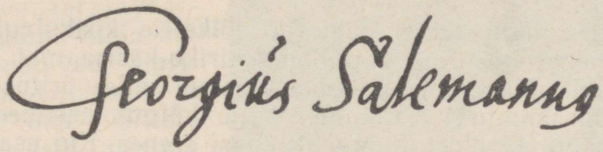

G. Salemani autogramm.

millega seni keegi polnud tegelnud ja mida mõned siinsed pastorid olid võimatuks pidanud. On avaldatud arvamust, et Salemani lauluraamat ka tõesti trükist ilmus, kuid see küsimus nõuab veel lähemat uurimist. Oletuse vastu, et Salemani lauluraamatu laskis konfiskeerida Stahl, nagu ta seda tegi Blankenhageni jutlustekoguga, kõneleb asjaolu, et Saleman hiljem suhtub Stahli jutluseraamatusse ülistava kiitusega.

J. Rossihnius. Lõuna-eesti murde alal hakkas üheaegselt Stahliga rahvakeelset trükitud vaimulikku kirjandust soetama Joachim Rossihnius (Rossinius), kes oli sündinud u. 1600. aastal Pommeris (Stargardis) ja saanud hariduse Frankfurdis Maini ääres. Pärast Baltimaale saabumist tegutses Rossihnius aastast 1622 pastorina Vigalas, oli aastail 1626—1630 Tartu eesti koguduse ja lõpuks kuni 1642. aastani Sangaste, Karula ja Laatre pastor. Mõni aasta pärast seda Rossihnius suri. Tema sulest ilmusid esimesed lõuna-eesti-keelsed protestantlikud trükised *«Catechismus Herrn D. Martini Lutheri in sechs Hauptstücke verfasset»* («Hr. dr. Martin Lutheri katekismus, koostatud kuues peatükis», 1632) ja *«Evangelia vnd Episteln auff alle Sonntage durchs gantze Jahr»* («Evangeeliumid ja epistlid kõigiks pühapäevadeks terve aasta kohta», 1632). Oma raamatutega püüdis Rossihnius rahuldada lõuna-eesti keele ala vaimulikkonna hulgas pärast jesuiitide väljakihutamist teravnenud vajadust protestantliku kiriku-käsiraamatu järele. Teoks said aga ainult kaks osa sellest. Tõenäoliselt olid Rossihniusele eeskujuks käsikirjalised põhja-eesti-keelsed tõlketekstid, mis ta peamiselt sõnavaraliselt kohendas Lõuna-Eesti kirdemurrakusse (näit. *enge* 'vaid'; *eckqua* 'õkva'; *wastne* 'uus'). Ka Rossihniuse ja Stahli keele ortograafia, saksapärase süntaksi ja morfoloogia sarnasus osutab nende poolt kasutatud ühistele allikatele. Rossihniuse katekismus on saksa-eestikeelne; seevastu evangeeliumide ja epistlite kõites ei leia me paralleelset saksa teksti, kuigi pealkirjad ja sissejuhatus on jäänud saksakeelseks. Rossihnius rajas oma raamatutega laialdasema aluse nn.

tartumurdelisele kirikukeelele, mida arendasid edasi XVII saj. teise poole kirjamehed (J. Gutslaff, Virginiused jt.).

Kirikuraamatute väljaandmine eraldi Põhja-Eesti ja Lõuna-Eesti jaoks oli tingitud ka Eesti ala jagunemisest kahe piiskopkonna vahel. Ühtlasi lõppes Stahli ja Rossihniuse näitelavalt lahkumisega eesti kirikukirjanduse rajamise esimene järk. Nende töö alusel võis juba püstitada nõudlikumaid ülesandeid, nagu seda oli rütmi seatud kirikulaulude soetamine ja piibli tõlkimine.

Kiriku-käsiraamatu teine trükk ja tõlkelise kirikulaulu arenemine. 1650-ndatel aastatel osutus vajalikuks kiriku-käsiraamat ümbertöötatud kujul välja anda. Kirjandusajalooliselt pakub selles ürituses kõige enam huvi uue lauluraamatu koostamine, mille käigus eestikeelne kirikulaul Stahli praktikaga võrreldes tunduvalt edasi arenes. Kui usaldada mitmeid teateid jesuiitide värsistatud ja riimitud kirikulaulust, siis tähendasid Stahli barbaarsed proosatõlked tegelikult tagasilangemist keskaegsetesse traditsioonidesse. Kuigi 1637. a. lauluraamat ametlikult poolt heaks kiideti, hakkas G. Saleman teatavasti juba selle ilmumise aastal koraale rütmi seadma. Ühtlasi nõudis uuendatud kirikulaulu elu ise: eestikeelse juhuluule harrastamine, samuti ka arenev protestantlik kirikulaul Saksamaal ja Skandinaavias mõjutasid otseselt eestikeelse silpröhulisse rütmi seatud kirikulaulu tekkimist. Ilmalike pulmavärsside kõrvale tekkis vaimulik pulmalaul, s. t. kirikulaulude hulgast tõlgiti pulmadeks sobivad laulud, mida levitati ka omaette brošüürides. Selletaolisteks vanimateks eestikeelseteks rütmistatud kirikulauludeks on Heinrich Göseken «HEh sel ke Jumia-kartusz' sees...» (1641) ja G. Salemani «HEh sel/ ke kartab Jummala...» (1642), mõlemad tõlked Lutheri laulust «Wol dem der in Gottes Fürchten steht». Tõenäoliselt varsti pärast Stahli lauluraamatu ilmumist hakkasid Tallinnas juhusalmikute sepitsejad lauluraamatut ajakohastama, saades piiskop Jheringilt sellekohase ülesande. Tõlkimistöö juhtijaks võib pidada G. Salemani, kes nähtavasti oma 1638. aastal esitatud käsikirjalised (või trükitud?) tõlked liitis siin teiste autorite tõlkimistöö viljaga. Teisteks tõlkijateks olid tuntud juhuluuletuste autor, Tallinna gümnaasiumi kreeka keele professor ning pastor Reiner Brocmann (1609—1647) ja pastorid Martin Giläus (1610—1686) ning Heinrich Göseken (1612—1681). Nendest oli Giläus sündinud Rootsis Hudiksvallis ja tegutsenud Tallinna toomkiriku eesti koguduse jutlustajana, hiljem konsistooriumi assessorina ja Käina pastorina. Heinrich Göseken oli sündinud Hannoveris ning töötanud pastorina Ristil ja Harju-Madises, kuni ta sai pastoriks Kullamaal, kuhu jäi kuni surmani. Käsi- ja koduraamatu väljaandjaks sai Tallinna toomkiriku saksa koguduse pastor ning Lääne- ja Ida-Harjumaa praost Abraham Winckler (1606—1657), kes ise tõlkimisest osa ei võtnud. Nõnda ilmuski aastail 1655—1656 manuaali uus, samuti neljaosaline väljaanne «*Hand- Hausz- Und KIrchen-Buch*» («Käsi-, kodu- ja kirikuraamat»), kusjuures kirjastajaks oli tõenäoliselt konsistoorium. Nagu oeldud, näitas selles suurimat edasiminekut lauluraamat «*Neu Ehstnisches Gesangbuch*»

(«Uus eestikeelne lauluraamat», 1656), mis sisaldas 241 laulutõlget: Salemanilt 45, Giläuselt 38, Brocmannilt 21 ja Gösekenilt 127. Mõned tekstid on anonüümsed. Stahli lauluraamatuga võrreldes on laulude valik suurenenud; neid on tõlgitud saksa, soome ja rootsi keelest. Paralleelne võõrkeelne tekst on välja jäetud. Õnnestunumates tõlgetes on järgitud saksa luule rütmipõhimõtete kindlaksmääraja Martin Opitzi reegleid, mida autorid ise tunnistavad. Parimad tõlked on Giläuselt ja Brocmannilt, mis väheste muudatustega jäid püsima sajandeiks. Kuna Giläus tõlkis suurel määral soome kirikulaulu-repertuaarist, sai ta sealt ka otsest värsitehnilist eeskuju. Ka on Giläus tõlkinud rootsi keelest, eriti Olaus Petri loomingust. Samuti tundis Brocmann suhteliselt paremini värsitehnikat, olles Tallinna värsiharrastajaid innustanud saksa luuletaja Paul Flemingi isiklik sõber. Saleman kasutab keerulisemat värsimõõtu, esinedes ühtlasi lauluraamatu toimetaja ülesannetes. Värsitehniliselt kõige nõrgemad tõlked pärinevad Gösekenilt.

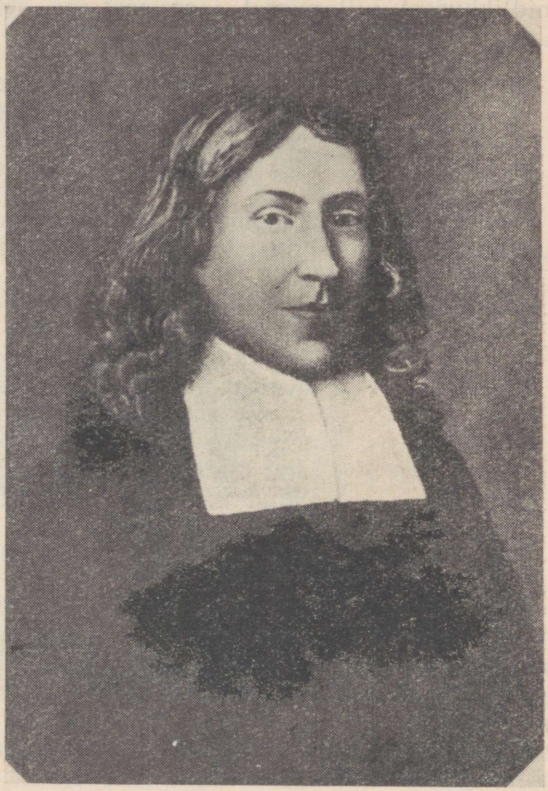

A. Winckler.

Kuigi uue käsiraamatu riimitud kirikulaul oli veel kohmakas ja Stahli kirjaviisi kütkes, tähistas see endiste proosatõlgetega võrreldes värsitehniliselt ometi suurt sammu edasi. Kuid uus lauluraamat ei surunud proosatõlkeid täiesti kõrvale: neid leidus veel sajandi lõpulgi mitmes väljaandes, eriti lõuna-eesti-keelsetes lauluraamatutes.

Peale lauluraamatu köidab käsiraamatu uues väljaandes tähelepanu selle neljas osa, palveraamat, mis ei toetu enam kaugeltki Stahli eeskujudele. Selle eestikeelses osas leiame G. Salemani sulest juba värsitehniliselt nõudlikuma vaimuliku laulu — meditatsiooni «Kui Merre pehl messap ninck touckap hend Wessi/ Kahs ninda kelp Ilma pehl waggade Kessi».

Sellele lisanduvad Salemani värsspalved, eeskujuks Tallinna koolimehe ja pastori mag. L. Dunte saksakeelsed palveluuletused, ja riimi seatud õpetused peamiselt saksa vanasõnade motiividel. Oma ilmalikuma laadiga tähistavad viimased eestikeelse didaktilise lühiluule (mõttesalmide) kõige varasemat astet. Salmikud heldusest, ahnusest, õiglusest, valest, kokkuhoidlikkusest, pillamisest, joomisest jne. teenivad juba otseselt argielule suunatud õpetuslikke eesmärke:

NEedt Meſſiliſt ninck Sipplokat
Sel Suwwel kocko pannewat/
Me ſöhwat külma Talwe ſees:
Se techko kaas üx iggamees - - -

Ilmekat põrgu ja mõisa kõrvutamist, nagu seda tunneme ka eesti rahvalaulust, leiame ahnust taunivates värssides:

NJ ſuhr on Pörgko-Möis/
Et ſe ſahp eal töis/
Jo ennamb Hinget ſahp/
Jo ennamb Kurrat tahp.
Se ricka ahhne-Möis
Ep ſahp kahs enne töis/
Kut Suh on töis keick Muld/
Ninck ſahp kahs Pörgko-Tuld;
Sihs kül ſa ahhne ſaht/
Ninck ennamb kut ſa taht.

Välimuselt oli käsiraamatu uus väljaanne kahanenud oktaavformaadiliseks, olles mõeldud peamiselt «kirikuraamatuks», s. o. jumalateenistusel kaasas kandmiseks. Teose trükkimist alustas H. Westphal, töö viis lõpule aga Tallinna trükikoja kolmas trükkal Adolph Simon. Uus lauluraamat, millele mahult võrdset ei olnud sel ajal ka rootslastel, levis Stahli lauluraamatust hoopis kiiremini, kuid samal ajal kasvas ka teose kahepoolne mõju: saades lauldava lauluna hõlpsamini rahva seas tuttavaks, soodustasid koraalid kristlike usumõistete levimist ja juurdumist. Samal ajal tõi kirikulaul ehtsa rahvalaulu meetrikareeglite ja viisimaterjali kõrvale hoopis teistel põhimõtetel ülesehitatud loomingu, mis kõrvuti eestikeelse ilmaliku kunstluule tekkimise ja muude mõjudega viis järgnevatel sajanditel ka uutele algupärastele nähtustele eesti rahvaluules (nn. lõppriimilise rahvalaulu kujunemine).

Piibli tõlkimise katsed. Piibli tõlkimise pika ja vaevalise protsessi esimesed järgud langevad samasse XVII saj. keskpaika, olles seotud ennekõike Urvaste pastori Johann Gutslaffi ja eespool mainitud Kullamaa pastori Heinrich Gösekeni tegevusega. Esimene neist pidas silmas Lõuna-Eesti, teine Põhja-Eesti vajadusi. Sealjuures arvatakse, et Gutslaffi Vana Testamendi tõlke oluline osa on ühe anonüümse käsikirja näol ka säilinud.

Sisuliselt kerkis aga piibli tõlkimise ülesanne juba koos esimeste käsiraamatute ettevalmistamisega, nii et Stahli ja Rossihniuse manuaalide vastavaid osi võib lugeda piiblikatkendite trükkimise alguseks. Uue Testamendi tervikliku tõlkimise küsimusele lähenes konkreetsemalt Eestimaa

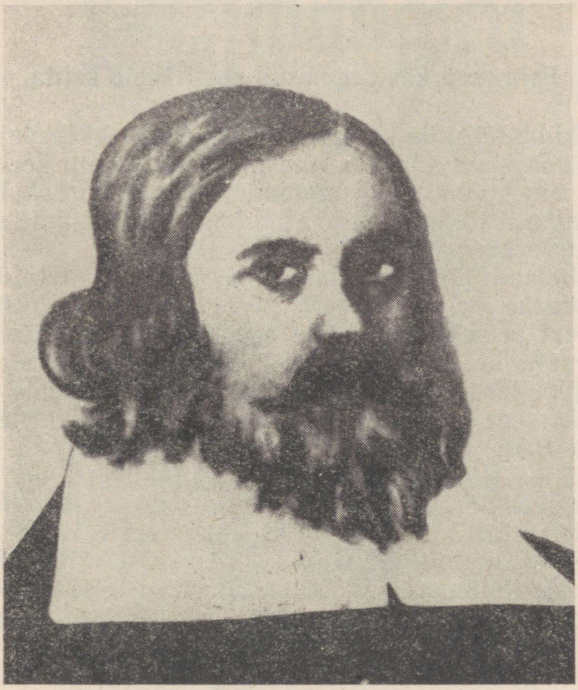

H. Gösekeni näopilt epitaafilt Kullamaa kirikus.

piiskop J. Jhering paralleelselt Stahli käsiraamatu parandamiskavatsustega. Pärast piibli tõlkimise ülesannete jagamist mitme pastori vahel valminudki Uue Testamendi põhja-eesti-keelne käsikiri a. 1643, mille läbivaatamist alustanud järgmisel aastal redaktsioonikomisjon. Kohaliku aadli vastuseisu, samuti ka keskvalitsuse toetuse viibimise tõttu ei edenenud asi. Vene-Rootsi sõja (1656—1658) ajal Tallinna põgenenud J. Gutslaff ja H. Göseken jätkasid seal koos Uue Testamendi tõlkimist, kusjuures väljaanne planeeriti paralleelselt lõuna-eesti- ja põhja-eesti-keelsena, saksakeelse tekstiga keskel. Jheringi, Gutslaffi, samuti mitme redaktsioonikomisjoni liikme surm katku 1657. aastal lõpetas Uue Testamendi tõlkimise selle järgu. Ellujäänud H. Göseken jätkas siiski tõlkimistööd koos

Hageri õpetaja Chr. Blumega, kes pidi asendama Gutslaffi; kuuekümnendail aastail olevatki selle töö tulemusena käsikiri valminud. Kuid ka seekord ei näinud see trükimusta, siirdudes pärast Gösekeni surma oletatavasti tema väimehe J. W. Boecleri valdusse. Tõlkimise järgmised faasid aga langesid juba sajandi lõpukümnenditesse.

Esimesed käsiraamatud eesti keele kohta.

Kõrvuti kiriklike tekstide kättemuretsemisega tekkis vajadus ka õppevahendi järele, mis oleks süstematiseerinud raske eesti keele grammatilist ja sõnavaralist ainestikku. Neid nõudmisi püüavadki rahuldada esimesed eesti keele grammatikad, mis on oma lähtealustelt niisama saksa- või ladinapärased nagu varasemad tekstidki.

Esimene sellelaadiline käsiraamat, H. Stahli *«Anführung zu der Esthnischen Sprach»* («Juhatus eesti keele õppimiseks», 1637), mis koosneb grammatikast ja sellele liituvast sõnastiku-osast, rajas võõrapärased sihid ka järgnevaile keeleõpetustele. Käändeid fikseerib Stahl eesti keeles saksa grammatika järgi, samuti toetub saksa eeskujudele tegusõna seletus. Märkimisväärsem on sõnastiku-osa, mis pakub mõnegi ajalooliselt huvitava sõnaseletuse (näit. Papir — *'rahmato nachk'*; Schley *'ubbokalla'*, Schlüssel — *'Wottim'*; Sprichwort — *'wannasanna, lihckpajatus'*; Saltzblaser, Teuffelskünstler — *'Sohlapohja, kurrati kunstlick'*).

Kümmekond aastat hiljem kirjutas lõuna-eesti keele kohta esimese grammatika eespool mainitud Johann Gutslaff (Gutsleff, surn. 1657), kes tuli Eestimaale Pommerist ja tegutses aastail 1630—1656 Urvaste pastorina. Tema grammatika koos sõnastikuga *«Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam»* («Grammatilised vaatlused eesti keelest», 1648) on ainsaks ulatuslikumalt eesti keelt sisaldavaks teoseks, mis trükiti sel perioodil Tartu ülikooli trükikojas. Oma laadilt sarnaneb see Stahli grammatikaga; temagi ortograafiat koormavad võõrapärased tähed ja täheühendid. Käsiraamatu saksa-eesti, osalt ladina-eesti sõnastik pakub lõunamurdelist keelematerjali (näit. Schmant — *'Pimepählïne'*; — schnarchen — *'nöreskma'*; Schnecke (limax) — *'Zeatiggo'*; Kurtzstroh — *'puddi oli'*; Schwalbe — *'Pähsteline'*; Kirsch — *'Wissila Marri'*; Ketzer — *'Umbussklick'*; Kalckaun — *'Saxemah Kanna'*; Jahr — *'Ahjastaick'*). Üldiselt seisab Gutslaff eesti keelepruugile siiski lähemal kui Stahl. Stahli ja Gutslaffi erimurdelised grammatikad aitasid süvendada tärkava kirjakeele hargnemist kahte suunda.

Ajajärgu lõpposas esines grammatika kirjutajana Heinrich Göseken. Tema *«Manuductio ad Linguam Oesthonicam»* («Juhatus eesti keele õppimiseks», 1660) toetub õrtograafilis-grammatiliselt endistele eeskujudele, kuid väärtuslik on selle eestikeelne näidismaterjal ja eriti saksa- (resp. ladina-)-eesti sõnastiku-osa, mis on suurim eesti sõnavarakogu XVII

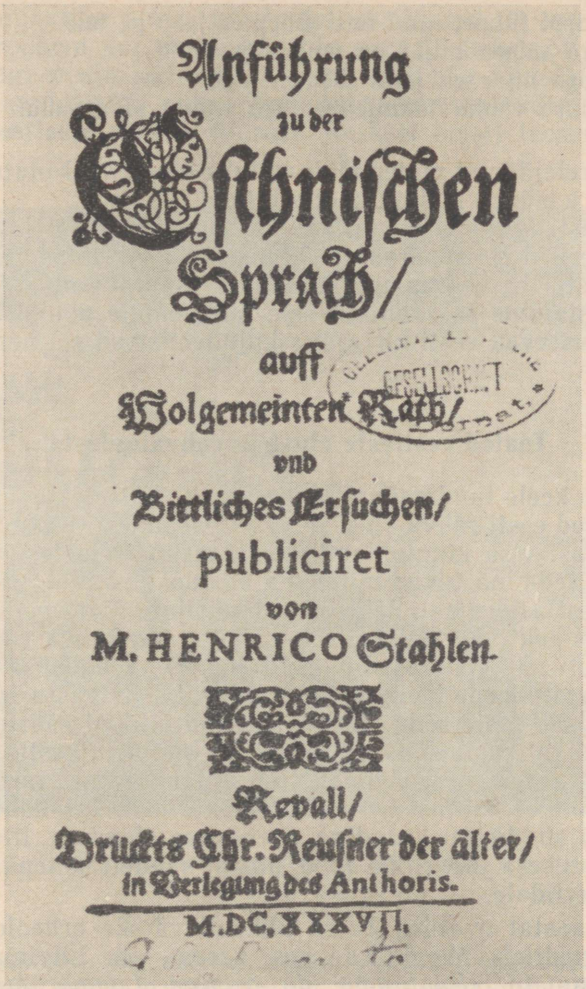
Anführung
zu der
Esthnischen
Sprach/
auff
Wolgemeinten Rath/
vnd
Bittliches Ersuchen/
publiciret
von
M. HENRICO Stahlen.
Revall/
Druckts Chr. Reusner der älter/
in Verlegung des Authoris.
M.DC.XXXVII.

H. Stahli grammatika tiitelleht.

sajandil. See aitab oluliselt valgustada tolleaegse keele leksikaalset ilmet Läänemaal (Kullamaal), mille murrakut autor nimetab kõige puhtamaks idioomiks. Rahvakeelsete fraseoloogiliste väljendite kõrval (25 kõnekäändu) leiame siit esimese kimbukese eesti vanasõnu (67) ja 2 mõistatust, mis võimaldab pilku heita tolleaegse eestlase ellusuhtumisse ning tema vahekordadesse mõisniku ja pastoriga:

Pappi külmet nincf kotti Sopp ep ſahp jel tois.
ſaxa rahwa tuiſk/ on mah rahwa uſck.
Saxa unne on ſanti jöhmen aigk.
kauwa techtut kaunikenne/ pea techtut pille pallal.

Gösekeni järelejäänud materjalide hulgas olnud veel ulatuslikuma eesti keele sõnastiku käsikiri, mis on kaotsi läinud.

Esimesed eesti keele grammatikad ja sõnastikud XVII saj. teisel kolmandikul fikseerisid saksapärase kirjaviisi, mis oli hõlpsamini arusaadav võõrkeelsele pastorile, võõras aga kohalikule maarahvale. Eesti keele omapära mittearvestamine ja raamatukeele lahknemine põhja- ja lõuna-eesti haruks iseloomustavad eesti kirjasõna kujunemisteed sel perioodil.

Teated eestlaste elust ja rahvaluulest.

Kõrvuti eesti keele tundmaõppimise esimeste katsetega sagenevad XVII sajandil ka teated eesti rahva elust ja vaimsest ilmest. Ka sel perioodil iseloomustas eestlasi visa kinnipidamine oma usupärimustest, kommetest ja poeesiast, nagu seda märgivad mitmed ajaloodokumendid, vaimulike väljaastumised ja eestlaste maalt läbisõitnud reisijate märkmed. See oli omamoodi protestiks kehtivate sotsiaalsete suhete ning rahva vaimset elu suunavate pastorite vastu. Viimased nägid talurahva «ebausus» põhilist takistust protestantismi ideede levikule ning pidasid selle vastu ägedat võitlust. Samal ajal aga säilitasid seda laadi kirjalikud allikad väärtuslikke teateid ja ülestähendusi rahvapärimustest. Rohkesti andmeid eestlaste uskumuste ja kommete kohta leiame ka nõiakohtu-protokollidest, mis peegeldavad üht XVII saj. sünget nähtust — nõidade jälitamist, kus kahtluse alla sattunud talupoegi süüdistati kuradiga ühenduses olemises, libahundiks käimises, «ärategemises» jne. Enne 1650. aastat saadeti sellepärast hulk süütuid inimesi tuleriidale.

Juba 1632. aastal avaldas Tartu ülikooli värske arheoloogia- ja ajalooprofessor Friedrich Menius, kes varem oli Liivimaal pastorina tegutsenud, raamatu «*Syntagma de origine Livonorum*» («Kogumik märkmeid liivimaalaste algupära kohta»), kus ta toob andmeid eestlaste esiajaloolistest oludest ja pärimustest. Teoses leidub esimene eesti rahvalaulu viisikatkend (pulmalaulu refrään), samuti kirjeldab Menius rahvalaulude esitamist ning eeslaulja ja koori osa selles.

Rahva ebausukommete vastu suunatud raamatuks on äsja iseloomustatud grammatiku ja piiblitõlkija J. Gutslaffi «*Kurtzer Bericht vnd Unterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Liefland Wöhhanda*» («Lühike teade ja seletus vääralt pühaks nimetatud jõest Liivimaal Võhandus», 1644), kus autor kirjutab eestlaste kohta: «Nad ei tea midagi ei jumalast, ei jumalasõnast --- Nende pimeduse, ebausu,

ebajumalate kummardamise ja nõiakunsti avaldused on arvutud. Suurem osa neist pole rohkem kui paganad selle sõna tõsises mõttes, kes ei tea Kristusest midagi peale selle, et nad on ristitud.» Gutslaffi raamat on väärtuslik oma andmetega rahva vanade pärimuste säilimise kohta 400 aastat pärast eestlaste ristiusustamist. Keskse kohal teoses on 1642. a.

Talupoegade peksmine (*A. Olearius*).

sündmused Võrumaal, kus rahvas pidas Võhandu jõge pühaks, asupaigaks piksehaldjale, keda arvati saatvat vihma või kuiva ilma. Seetõttu kardeti, et jõe reostamine kutsub esile sadu. Kui 1641. ja 1642. aastal viljasaak ikaldus, uskusid talupojad, et liigse vihma on põhjustanud Võhandu jõele ehitatud veski, tungisid veskisse, põletasid selle ning hävitasid ka paisu. Lisaks sellele leidub Gutslaffi teoses rohkesti huvipakkuvaid detaile rahva uskumustest, muuseas Erastvere talupojalt Vihtla Jürgenilt kuuldud «piksepalve» («*Woda Picker*»). Sealjuures on teksti sattunud ilmselt trükiviga (*Picker* pro *Picken*), mistõttu meie varasemas folkloristikas käsitleti Pikrit kui erilist muinas-eesti piksejumalat. Lõpuks sisaldab «Kurtzer Bericht» eestikeelseid lauseid (*kus se Kuh Mäal om*; *Ninda se rahgwas könneleb*), isiku- ja kohanimesid.

Eesti olusid puudutab ka saksa teadlane, kirjanik ning reisija Adam Olearius (1603—1671), kes 1630-ndail aastail käis saatkonna koosseisus Venemaal ja Pärsias, mille alusel ta koostas populaarse reisikirjelduse *«Offt begehrte Beschreibung Der Newen ORIENTALischen REISE»* («Sageli soovitud kirjeldus uuest idamaareisist», 1647). Pärsiareisi ajal jäi saatkond 1635. aastal Soome lahel tormi kätte ning oli sunnitud Kundas randuma. Olearius toob mitmesuguseid andmeid nii eestlaste kommete kui ka raske pärisorjusliku seisundi kohta, kirjeldab mõisnike julmust balti talupoegade kohtlemisel ja vihjab viimaste vastuhakkudele ning eitavale suhtumisele kirikusse. Oleariuse raamat on varustatud originaalse pildimaterjaliga (näit. Kunda mõis ja pulmad; peks mõisas). Ka Oleariuse reisikaaslane Paul Fleming, tolleaegne saksa silmapaistev poeet, peatus ligi kaks aastat Tallinnas, mõjutades siin oma luuleharrastustega tärkavat eestikeelset juhuluulet ning kirikulaulude tõlkimist. Tema luules leidub mõningaid kajastusi tolleaegsest Tallinna elust, peamiselt küll valitseva seltskonna aspektist nähtuna. Teise Oleariuse reisikaaslase, doktor Hartman Gramani käsikirjalisse albumi kogutud aforismide ja pühenduste hulgas leidub ka eestikeelne sissekanne Turust pärineva pastori Jacobus Francisci poolt Vaivaras, kus Olearius oma saatkonnaga peatus.

XVII saj. teine kolmandik pani aluse kirikukirjandusele ja eesti keele grammatilisele kirjeldamisele. Kuid kogu see kirjavara ei ulatunud veel talurahva kätesse. Stahli jutluseraamatu pühendussalmikute hulgas soovitas küll G. Saleman, et *«Se Postill ostka igkalick/ Sax/ Tallopoigk ninck Moisenick»*, kuid tegelikult polnud talupojal pärisorjusliku elujärje ja koolihariduse puudumise tõttu mingeid eeldusi trükisõnast huvitumiseks. Kooliõpetusliku sihiga kirjavarana võib sellest perioodist märkida vaid üht esimest katset aabitsa soetamiseks J. Jheringi eestvõttel a. 1641; kavatsuse teostusest ja aabitsa levikust aga pole säilinud lähemaid teateid. Nii käsiraamatu katekismuse-osa kui ka Hageri pastori Christoph Blume otsesemalt lastele määratud usuõpik *«Matthaei Judicis kleines Corpus Doctrinae»* («Matthaeus Judexi väike dogmaatika käsiraamat», 1662) nägid ette peamiselt usudogmade pähetuupimist, mitte lugemaõppimist nende varal.

Kui sajandi teise kolmandiku eestikeelne trükitoodang langes peamiselt Põhja-Eesti alale tsentrumiga Tallinn, siis sajandi lõpukümnendite uued probleemid ja eesrindlikumad püüdlused koonduvad Riia kirjastustegevuse ümber.

Eestikeelne kirjasõna sajandi kahel viimasel kümnendil.

1680—1690-ndate aastate uut tõusu eestikeelse kirjanduse arengus saatsid radikaalsed ümberkorraldused Rootsi absolutistlikus riigis; nende eesmärgiks oli kõrgaadli võimu vähendamine. Juriidilise sanktsiooni selleks andis riigipäeva otsus 1680. aastast võtta tagasi teatud suurmaaomandid, mis olid riigi käest läinud aadli valdusse. Rüütelkondade vastuseisust hoolimata viis kuningas Karl XI reduktsiooni ka Balti provintsides läbi. Uutes tingimustes tuli riigivalitsusel korraldada mõisarentnike ja talupoegade vahekordi. Kuigi kõne all olevad ümberkorraldused toimusid pärisorjuslike suhete alusel ning riigi sissetulekute kindlustamise huvides, oli reformidel ka positiivseid tulemusi (vakuraamatunormide kindlaksmääramine, taluperemeeste õiguste fikseerimine jm.).

Kultuuri alal langevad sellesse etappi rahvakooli loomise katsed, ortograafia ühtlustamine, raamatukeele rahvalikumaks muutmise püüded ja piiblitõlkimise peamised eeltööd. Kõrvuti kirjaviisi stabiliseerimisega näeme saksa keele kõrvaldamist eestikeelsest raamatust. Pingutused piibli komplitseeritud sõnastuse edasiandmiseks sunnivad tungima sügavamale eesti keele varasalvedesse. Kuigi sisuliselt ei jõuta veel välja kirikukirjanduse raamidest, tähistab selle kohandamine kooliõpetuslikuks otstarbeks, samuti aabitsate ilmumine siiski raamatu funktsioonide mitmekesistumist. Samal perioodil hakkas Eesti maa-alal ilmuma esimene ajaleht, kuigi küll saksakeelne — «Revalsche Post-Zeitung» (1689—1710). Kahe piiskopkonna vaheline prestiižihuvide võitlus kutsus esile lõuna- ja põhja-eesti-keelse kirikukirjanduse võistluse, mis ühelt poolt küll aeglustas piibli tegelikku trükkimist ja kirjaviisi ühtlustamist, kuid teiselt poolt aktiviseeris jõudusid mitmekülgsemale tõlkimistegevusele. Raske pärisorjusliku seisundi tõttu oli aga tõkestatud eesti rahva haridust kandva kihi tekkimine. Nendes tingimustes kujunes erakordseks nähtuseks B. G. Forseliuse seminaris ettevalmistuse saanud poolteistsada rahvakooliõpetajat. Nii eesti rahvakooli rajamise kui ka kirjakeele ühtlustamise üritus on seotud Forseliuse nimega.

Bengt Gottfried Forselius (sünd. u. 1660, surn. 1688) oli Soomest pärineva Johann Forseliuse poeg. Johann Forselius töötas Harju-Madise ja Risti pastorina ning on rahvauskumuste kogujana tuntud ka eesti kultuuriloos. B. G. Forseliuse haridusteest on teated kasinad. Vastupidi üldisele tavale Forselius arvatavasti ei õppinud teoloogiat. Kelchi kroonikas on märgitud, et Forselius oli *studiosus juris* (õigusteaduse üliõpilane), mis võiks olla usaldatav, sest Chr. Kelch oli Forseliuse kaasaegne ja tegelik osavõtja rahvakooli loomise üritusest. Tõenäoliselt rakendus Forselius juba üliõpilasena koolitöösse, esialgu isa töökohas Harju-Madisel ja Ristil, kus ta koos oma õemehe pastor Gabriel G. Herliniga aastail 1683/84 andis tasuta õpetust ligi viiekümnele poisile. Forseliuse algatusel rajati 1684. a. sügisel esimene eesti koolmeistrite seminar Tartu külje all Piiskopi mõisas (hiljem töötas see Tartu eeslinnas). Nelja aasta kes-

tel sai seminaris õpetust ligi 160 poissi, kusjuures Forselius ise oli õpetajaks. Sellelaadilist kooli ei olnud tollal ei Rootsis ega Soomes. Detsembris 1686 oli Forselius Stokholmis koos kahe eesti koolipoisiga, kelle luge-

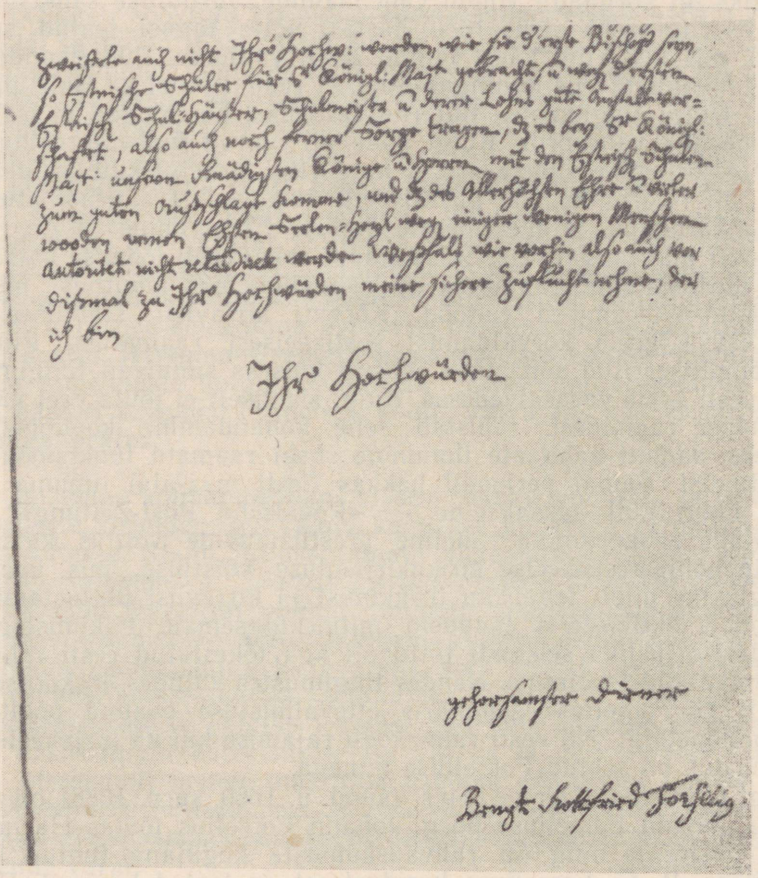

Katkend B. G. Forseliuse kirjast eesti kooliolude kohta (1688).

misoskust tal õnnestus demonstreerida kuningalegi — eesmärgiga saada toetust talurahvakooli võrgu rajamiseks. Aastal 1688 oli ta oma koolitööst uuesti aru andmas Stokholmis, kus ta sai täieliku volituse rahvakoolitöö juhtimiseks nii Eesti- kui Liivimaal. Sügisel tagasi pöördudes hukkus ta aga Läänemere tormis.

Piiskopi mõisa kooli tegevus katkes koos Forseliuse ootamatu sur-

maga, kuid seal olid siiski teatava hariduse saanud esimesed eesti koolmeistrid. Forseliuse seminaristid said osaliselt tööle asuda Tartumaal, mõned ka Pärnumaal ja Põhja-Eestis. Kõige tuntumaks nende hulgast sai Ignati Jaak (1670—1744); on iseloomulik, et Palupera mõisnik nõudis teda visalt endale tööjõuks tagasi, sellest hoolimata et Jaak oli juba pikka aega mitmel pool edukalt koolmeistrina ja köstrina tegutsenud.

Oma õppetöös kasutas Forselius erilist uut õppeviisi (*Methodus informandi Forselii*), mis oli arvatavasti sarnane soome rahvakooli rajaja Gezeliuse meetodiga, kus tähti õpiti neid valjult hääldades, sõnu aga silpide kaupa kokku veerides. Forselius koostas ka oma õppemeetodile rajatud aabitsa, kus oli kasutatud uut, ühtlustatud ortograafiat. See ilmus 1686. aastal Riias, millele autori eluajal järgnes vähemalt veel kaks trükki. Neist ühestki pole säilinud eksemplare, sest nad langesid keelu alla. Forseliusele on aga omistatud ka Lundis leiduv põhja-eesti-keelne aabitsa väljaanne aastast 1694 ja lõuna-eesti-keelne aastast 1698, mõlemad trükitud Riias. Need sisaldavad silbitatud teksti, arvutamise algteadmisi ja kõiki neid keelelis-ortograafilisi uuendusi, mida propageeris Forselius.

Rahvakooli idee levitamise ning teostamisega astus Forselius sammu, mis äratas kohaliku aadli vaenu ja vastuseisu, eriti Eestimaal, kus mõisate reduktsioon oli olnud tagasihoidlikum. Mõisnik ei soovinud tööjõu raiskamist kooli jaoks ja talupoegade õpetamist peeti isegi ohtlikuks võimaliku mässuvaimu esilekutsumise kartusel. Forselius leidis oma algatusele toetust konsistooriumide ja üksikute pastorite, aga ka Rootsi absolutistliku riigi poolt, kes nõudis lugemisoskuse edendamist protestantismi juurutamise huvides. Talurahvakooli rajajatel tuli tegelikult võidelda suurte majanduslike takistustega, sest mõisnikud, eriti Eestimaal, keeldusid koolimajade ehitamiseks palke andmast, koolimaadeks eraldati kõige kehvemad nurgad, koolmeistri palgaks olid juhuslikud annid ja lõpuks polnud orjastatud rahval endal majanduslikke eeldusi laste koolisaatmiseks. Erandiks oli olukord Ristil ja Harju-Madisel, Forseliuse kodukohas, kus Karl XI erilise korraldusega rajati koolid ning peeti ülal koolmeister. Muidugi oli tolleaegne kool katekismusekool, piirdudes usuõpetuse, kirikulaulu, lugemise ja vähesel määral ka kirjutamise ja rehkendamise õpetamisega.

Kõik raskused ei vähendanud aga Forseliuse haridusalast entusiasmi. Oma kirjas Eestimaa piiskopile Gerthile 28. juunil 1687 julges ta koguni ennustada, et kord ei leita siin maal ühtegi terve mõistusega inimest, kes ei oskaks lugeda. Forseliuse ootamatu surm ei lasknud teda näha Rootsi riigivõimu edasisi samme rahvakooli rajamisel, millel küll otsekohe järgnevate nälja-, sõja- ja katkuaegade tõttu polnud suuremat mõju.

Kiiremini kui kantslijutlusest kasvas tegelikust koolipraktikast välja vajadus Stahli-aegse ortograafia ühtlustamise ja lihtsustamise järele, sest koolitöös oli raske toime tulla ebajärjekindla, moonutatud kirjavii-

siga. Olukorra parandamiseks esitas Forselius kirjalikult oma ortograafia normeerimise ettepanekud (*propositiones*), mis aga on kaotsi läinud. Neid arutati, kritiseeriti ja halvustati Eestimaa konsistooriumi koosolekul 1687. aastal, mille protokoll on säilinud. Forseliuse tähtsamateks uuendusteks olid võõrapäraste tähtede kõrvalejätmine, *h* kui pikendusmärgi ärajätmine, ainsuse partitiivi ja eitava kõne rahvakeelne tarvitamine, nimede mõõdukas eestipärastamine jm. Forseliuse uuendusnõuded ei tähendanud eesti ortograafia rajamist põhiliselt uutele alustele, vaid hädavajalike muudatuste läbiviimist kirjas, et lähendada seda tegelikule hääldamisele ja hõlbustada seega õppimist ja õpetamist. Kuid tookordsetes ajatingimustes tähendasid nad suurt sammu edasi ja andsid vastastele ettekäänet Forseliust süüdistada, et ta tahtvat talupoegade «vale ja lohakat» hääldamist eeskujuks võtta, süvendada lõhet saksa ja eesti keele vahel; talle soovitati kirjaviisiga tegelemine maha jätta ja teisel viisil õnnelikumaks saada. Forseliuse ortograafiat nimetati konsistooriumis *«heszliche neue Schreibart»* ('vastik uus kirjaviis'), mis pidavat tekitama jälestust piibli vastu.

Forseliuse uuenduslik tegevus nii kooli- kui kirjamehena kutsus esile pooldamisi ja vihkamisi, nii et tema mõttekaaslane Järva-Jaani pastor Chr. Kelch soovitas loota tulevaste põlvede erapooletumale hinnangule.

Kirjastusolud. XVII saj. lõpul töötasid Eesti alal trükikojad Tallinnas ja Tartus, milledest ainult esimene tegeles teataval määral eestikeelse kirjanduse väljaandmisega. Seevastu avaldas energilist tegevust Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer (1633—1705), kes asutas Riias endale 1675. aastal eratrükikoja, kus trükkalina töötas G. Wilcken. Fischeri peamiseks ülesandeks oli soetada läti- ja lõuna-eesti-keelset vaimulikku kirjandust. Et aga ka osa põhja-eesti murde ala kuulus Riia piiskopkonna alla ja et Fischeril olid lähedased suhted keskvõimuga, usaldas kuningas temale piiblitõlke trükkimise riigisummade toetusel nii Liivi- kui Eestimaa jaoks. Viimane asjaolu põhjustas rahulolematust Eestimaa piiskopkonnas, kus nähti selles oma siseasjadesse segamist. Kuivõrd Fischerit tema energilises juhtimistöös ajendasid isiklikud majanduslikud huvid, kuivõrd tõeliselt kultuuritahtelisemad püüdlused, pole praeguses uurimisjärgus veel võimalik öelda. J. Fischer lahkus Riiast 1699. aastal.

Kirjaviisi normeerimise käik. Forseliuse ortograafilised uuendusettepanekud kerkisid praktiliselt päevakorda piiblikonverentsidel (1686—1687), kus tuli otsustamisele kirjaviisi küsimus kavatsetavas põhja-eestikeelses piiblitõlkes, mis pidi ilmuma Riias. Fischer võttis kirjaviisi küsimuses aluseks Forseliuse aabitsa, millele olid aga kategooriliselt vastu Tallinna esindajad, kes ei pidanud kohaseks loobuda Stahli traditsioonidest. Tegelikult olid küsimuses aga võimuhuvid. Kummagi poole ägeduse tõttu jäi küsimus kuninga otsustada, kelle poolt kokkukutsutud komisjon a. 1688 tegi otsuse Forseliuse kirjaviisi kasuks. See võimaldaski tema aabitsa uustrükkide ja mitme normeeritud kirjaviisi kasutava raamatu ilmumise. Sellega ei leppinud aga Tallinna tagurlased, kes oma pidevate pealekaebustega lõpuks siiski saavutasid, et keskvõim pani seisma põhja-

eesti-keelse piibli ja Uue Testamendi trükiks ettevalmistamise. Reaktsioon ulatus keskvõimu asjatundmatuse tõttu koguni nii kaugele, et kõrvaldati käibelt Forseliuse kirjaviisis ilmunud põhja-eesti-keelsed teosed.

See oli siiski ajutine tagasiminek. Tegelikult pääses normeeritud ortograafia, mida me tunneme nn. vana kirjaviisi nime all, ikkagi kehtivusele ning püsis tarvitusel ligi 150 aastat. Sealjuures ei saa ortograafiareformi läbiviimist pidada ainult ühe isiku teeneks. See oli pikaajaline protsess oma tõusude ja mõõnadega, analoogiline sellele, mis samal ajal sündis läti ortograafia kujundamisel Riia kirjastuse ümber koondunud läti uuendusmeelsete keeletundjate eestvõttel. Eestis töötasid kirjakeele arendamisel Forseliuse kõrval mitmed kirjamehed, nagu Adrian Virginius ja J. Hornung, aga ka teised, kelle osa on veel vähe uuritud (näit. M. de Moulin, R. Brocmann jt.). Sealjuures ei puudunud vaadete lahkuminekud üksikasjades. Näiteks ei pooldanud Forselius Adrian Virginiuse radikaalset piiblinimede eestipärastamist, nagu see on läbi viidud «Wastses Testamendis». Asendada *Johannes* ja *Paulus* vormidega *Jahn* ja *Pawel* ei ole Forseliuse arvates vajalik, sest eestlane saavat esimesi variante väga hästi hääldada. Küll aga soovitas Forselius *Christuse* asendamist *Kristusega*, sest *ch*-ühendi hääldamine on eestlasele väga raske. Forseliuse tasakaalukus ja mõõdukus koordineeris tõenäoliselt teistegi keelelisi otsinguid.

J. Hornungi grammatika (1693). Keeleküsimuste elav arutamine kutsus esile ka nende süstematiseerimise vajaduse grammatika näol. Selleni jõuti 1693. aastal, millal ilmus J. Hornungi «*Grammatica Esthonica*» («Eesti keele grammatika») põhja-eesti keele kohta. Johann Hornung (u. 1660—1715) sündis vist Tallinnas ja töötas esialgu Eestimaa koolide inspektorina. Sattunud Eestimaa vaimulike põlu alla, abistas ta Adrian Virginiust piibli tõlkimisel põhja-eesti keelde, oli pastoriks Põltsamaal, Karulas, Otepääl, Harglas, Urvastes jm. Põhjasõja keerises vangistati Hornung algul Rootsi, hiljem Vene vägede poolt, kelle vangistuses ta surigi.

J. Hornungi osa eesti kirikukirjanduse ajaloos on väga mitmeti hinnatud. XVII saj. võitlustes salati tema teened maha, milleks aitasid kaasa ka kirjamehe kõlbelised puudused, kuni E. Ahrens tõstis 1840-ndail aastail Hornungi põhja-eesti kirikukeele looja ausse. Hilisemad uurimused on Hornungi ajaloolist tähtsust jällegi vähendanud, näidates, et mitmed seni tema nimega ühendatud raamatud on ette valmistatud kas teiste autorite poolt või seisab nende taga kollektiiv, kus Hornungil on ainult kaastöölise osa. See käib ka 1695. aasta põhja-eesti-keelse käsiraamatu kohta.

Hornung oli siiski hea keeletundja, nagu seda rõhutab ka Adrian Virginius. Ja kahtlemata oli Hornungil suur osa Riia kirjastuse põhja-eesti-keelsete raamatute saamisloos, mis viisid normeeritud kirjaviisi ka selle murde alale. Praegu peetakse tervenisti Hornungi tööks «Õnsa Luterusse Laste Õppetust» (1694), mis on arvatavasti ümberkohandus vastavast lõuna-eesti väljaandest ning sisaldab mõningaid etnograafilis-folklorist-

likke mõisteid (näit. *Nöid*, *Lausja*, *Katsja*, *Ma-Emma*), ja Kopenhaagenis leitud põhja-eesti-murdelist aabits-katekismust XVII saj. lõpust.

Kirjaviisi ühtlustamises on algataja osa kahtlemata Forseliusel, mida ka Hornungi grammatika eessõna ära märgib. Edasi polnud «Grammatica Esthonica» normeeritud kirjaviisi esimeseks fikseerijaks, sest seda oli praktiliselt rakendatud juba lõunaeesti-keelsetes kirikuraamatutes, sealjuures eriti 1690. a. lauluraamatus. Ja pole võimatu, et ka «Grammatica Esthonica» oli Riia kirjastuse ümber koondunud uuendusmeelsete kirjameeste ühistöö. Seda oletust ei tõesta, kuid toetab paralleel läti kirjanduselust, kus J. Fischeri juhtimisel koostati samuti ühistööna uuemaid seisukohti fikseeriv grammatika. Muuseas vihjab eestipoolsele kollektiivsele tööle J. Fischeri teade 1690. aastast, kus ta kutsub Tartu neid pastoreid, kes on saanud ülesandeks eeltöid teha eesti keele grammatika väljaandmiseks. Küll aga jääb Hornungile raamatu ühe koostaja osa, mis pidi olema küllalt suur, et teost tema nime all välja anda.

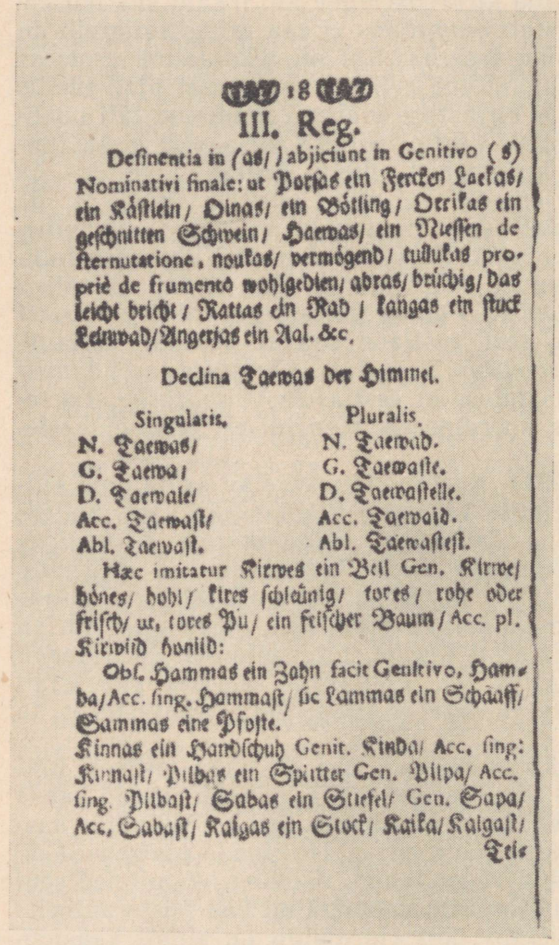

III. Reg.

Definentia in (as/) abjiciunt in Genitivo (s) Nominativi finale: ut Porſas ein Ferckel Laekas/ ein Käſtlein/ Oinas/ ein Böttling/ Ottikas ein geſchnitten Schwein/ Haewas/ ein Rieſſen de ſternutatione, noukas/ vermögend/ tullukas propriè de frumento wohlgedien/ adras/ brüchig/ das leicht bricht/ Rattas ein Rad/ kangas ein ſtuck Leinwad/ Angerjas ein Aal. &c.

Declina Taewas der Himmel.

Singularis.	Pluralis.
N. Taewas/	N. Taewad.
G. Taewa/	G. Taewaſte.
D. Taewale/	D. Taewaſtelle.
Acc. Taewaſt/	Acc. Taewaid.
Abl. Taewaſt.	Abl. Taewaſteſt.

Hæc imitatur Kirwes ein Beil Gen. Kirwe/ hönes/ hohl/ kires ſchleünig/ tores/ rohe oder friſch/ ut, tores Pu/ ein friſcher Baum/ Acc. pl. Kirwid haniid:

Obſ. Hammas ein Zahn facit Genitivo, Hamba/ Acc. ſing. Hammaſt/ ſic Lammas ein Schaaff/ Sammas eine Pfoſte.

Kinnas ein Handſchuh Genit. Kinda/ Acc. ſing: Kinnaſt/ Pilbas ein Spitter Gen. Pilpa/ Acc. ſing. Pilbaſt/ Sabas ein Stiefel/ Gen. Sapa/ Acc. Sabaſt/ Kaigas ein Stock/ Kaika/ Kaigaſt/ Tei-

Lehekülg J. Hornungi grammatikast.

«Grammatica Esthonica» esitas nn. vana ortograafia reeglistatud ning süstematiseeritud kujul. Peale võõrtähtede kõrvaldamise oli selle peamiseks põhimõtteks nii lahtise silbi pikkade kui ka lühikeste vokaalide kirjutamine ühe tähega, kusjuures pea- (ja kaas-)rõhulises silbis tähistati täishääliku lühidust vokaalidevahelise konsonandi kahekordistamisega (*sadda* 'sada', aga *sada* 'saada'). Selle märkimisviisi peapuuduseks oli kaksikkonsonandi kahemõttelisus: see

võis tähendada nii geminaati (*warras* 'varras') kui ka lühikest konsonanti (*warras* 'varas'). Hornungi grammatika polnud puudusteta, kuid ületas siiski oma kolm eelkäijat, jäädes 40 aastaks eesti keele autoriteetseks õppevahendiks.

Kirikukirjanduse väljaandmine Riias. Kindralsuperintendent J. Fischeri plaane vaimuliku kirjanduse väljaandmiseks hakkas teostama rida Lõuna-Eesti pastoreid, kellega hiljem liitusid mõned keeletundjad ka põhja-eesti murdealalt. Lõuna- ja hiljem ka põhja-eesti kirikukirjanduse soetamisel osutusid kõige viljakamateks Virginiused, isa Andreas ja poeg Adrian. Esialgsetes tõlkimis-eeltöödes abistasid neid Nõo (hiljem Tartu eesti koguduse) pastor Marcus Schütz (1639—1707) ja Rannu pastor Laurentius Moller (surn. u. 1690). Ümberpandud tekstid redigeeris ja toimetas trükki Adrian Virginius. Edasises tõlkimistöös liitusid nendega Johann Hornung koos oma venna Andreasega, Laiuse pastor Reiner Brocmann (surn. 1704), Pilistvere pastor Johann Daniel Berthold (surn. 1710), Suure-Jaani pastor Magnus de Moulin (surn. 1710) ja mõned teisedki.

Mõlemad Virginiused pärinesid Liivimaalt ja olid siin eesti keelega tõenäoliselt juba varakult tutvunud. Neist oli Andreas Virginius (1640—1701) sündinud Nõo kirikumõisas ning töötas hiljem Kambja pastorina ja alamkonsistooriumi assessorina. Eesti keele hea tundjana tõlkis ta lõuna-eesti murdesse Uue Testamendi ning osi Vanast Testamendist; ühes L. Molleri ja M. Schütziga pani ta ümber ka suure katekismuse ja lauluraamatu. Hiljem tõlkis Andreas Virginius koos poja Adrianiga põhja-eesti murdesse osa Vanast Testamendist. See viljakas eeltöö oli suureks abiks mainitud Adrian Virginiusele (Vergin), kes sündis 30. (vkj. 20.) novembril 1663 Kambjas ja õppis esialgu Tartus, Riias ning Tallinna gümnaasiumis ja lõpuks Kieli ülikoolis teoloogiat. Aastal 1683 asus Adrian Virginius pastoriameti kandidaadina J. Fischeri kutsel piiblitõlke ettevalmistamiseks Riiga. Järgnevalt sai ta 1686. aastal Puhja ning a. 1694 Otepää pastoriks. Adrian Virginius võttis osa piiblikonverentsidest Liepa mõisas (Lindenhof) Lätimaal (1686) ja Pilistveres (1687). Põhjasõja keerises sattus ta salakuulamises süüdistatuna Vene sõjavõimude kätte ja hukati Tartu väravate taga 27. juunil 1706.

Adrian Virginius võttis Riiga kaasa isa käsikirjad ja juba järgmisel aastal ilmus seal trükist lõuna-eesti-murdeline suur katekismus (1684, täpne tiitel teadmata, sest pole säilinud ühtegi eksemplari). Aasta edasi trükiti Riias juba «*Wastne Tarto Mah Keele Laulo Rahmat*» koos palveraamatuga (1685; ainus säilinud eksemplar Stokholmi kuninglikus raamatukogus). See esimene lõuna-eesti-keelne lauluraamat sisaldab 133 koraali, kusjuures osa neist on esitatud proosas. Saksakeelsed paralleeltekstid puuduvad, samuti on saksa keel kõrvaldatud pealkirjadest, jäädes ainult registrisse. Paistab silma piiblinimede eestipärastamistendents (näit. *Jahn*, *Tawid*). Ortograafiliselt on astutud samm edasi võõrtähtede kõrvaldamisega, mis on tõenäoliselt Adrian Virginiuse redigeerimistöö tule-

mus. Kas lauluraamat ja palveraamat ilmusid üksikuna või manuaali seerias, pole seni selgunud. Igatahes ilmus lauluraamatu järgmine trükk Riias kolmeköitelise lõuna-eesti-keelse käsiraamatu raamides (1690—1691). Selles *«Tarto-Ma Kele Laulu-Ramatus»* (1690), mille eksemplarid leiduvad Lundi ja Vilniuse ülikooli raamatukogus, on ortograafiareform juba märksa radikaalsemalt läbi viidud. Lauludest on mitmed Adrian Virginiuse tõlgitud. Samad laulutõlked leiame keeleliselt kohandatuna uuesti 1695. a. põhja-eesti-keelse manuaali lauluraamatus ja neid on hiljem ekslikult omistatud Hornungile. Seega kuulub Adrian Virginius ka eesti kirikulaulu tõlke edasiarendajate hulka. Käsiraamatu evangeeliumide ja epistlite lisana on toodud proosalugu «Jerusalemmi-Lina Ärrahäetamissest», mis on tõlge juudi ajaloolase Josephus Flaviuse «Juuda sõja» ühe osa kokkuvõttest.

Riia kirjastuse suursaavutuseks kujunes aga *«Meije Issanda JEsusse Kristusse Wastse Testamendi»* esmakordne väljaandmine eesti keeles a. 1686. Selle oli tõenäoliselt tõlkinud Andreas Virginius ning tõlget oli viimistlenud Adrian Virginius. Pastorid Andreas Virginius, M. Schütz ja J. Hardung aitasid redigeerida lõplikku käsikirja. See oli esimene läbini eestikeelne teos; siin kasutati juba ühtlustatud ortograafiat, kuigi veel mitte sel määral kui 1690/91. a. lõuna-eesti-keelses käsiraamatus. Johannese ilmutusraamatu («Jahni se Jummala Sönna Oppetaja Awwaldaminne») visioonid esinevad siin näiteks järgmisel kujul:

Nink minna näije Mötzoliſt Merreſt üllestullewat/ ſel olli ſeitze Päid/ nink kümme Sarwi: Nink temmä Sarwi pähl kümme Päh Echtet/ nink temmä Päije pähl olli Teotamiſſe Nimmi.

Nink ſe Mötzalinne/ kumba minna näije/ olli fähräne kui Pardli[1]/ nink temmä Jalla olliwa ötze kui Karro Jalla/ nink temmä Suh/ kui Louwi Suh/ nink Piſſohand and telle omma Wäkke/ nink omma Järge/ nink omma ſuhrt Woimuſt.

Oma mahult ületas «Wastne Testament» kõik senised eestikeelsed trükised; suurekaustalisena mõjus ta esinduslikult ajajärgule iseloomulike kitsaste ja väikeste käsiraamatu-väljaannete hulgas. «Wastset Testamenti» kaunistasid rohkete keerunditega initsiaalid ja tiitellehel uudse barokkmotiivina inglitevinjett. Teose levik aga ei saanud suur olla. Raamatut trükiti ainult 500 eksemplari; hinnalt kujunes see tõenäoliselt kalliks. Ja needki vähesed levinud eksemplarid korjati viie aasta pärast käibelt ära piiskopkondade-vaheliste intriigide keerises juhtunud arusaamatuse tõttu. Üldiselt aga tähendas teos suurt sammu edasi täispiibli poole ja tõstis Adrian Virginiuse kõige silmapaistvamaks kirjameheks ning Fischeri edukaks organisaatoriks rahvakeelse vaimuliku kirjanduse soetamisel. Põhja-Eesti trükitoodanguga võrreldes kujunes lõuna-eesti-

[1] pantri.

Meije Issanda
JEsusse Kristusse
Wastne Testament/
Echk
Jummala Põhá Sõnna/
Kumb
Perräst ISSANDA JESUSSE KRIS-
TUSSE Sündmist põhist Ewangelistist nink Apostlist
om ülleskirjotetu.

Cum Gratia & Privilegio S. R. M. Sueciæ.

RIGA/
Gedruckt durch Johann Georg Wilcken/ Königl. Buchdr.
Im Jahr MDCLXXXVI.

keelne raamat XVII saj. lõpukümnendeil mõneski osas silmapaistvamaks.

Järgnevalt aga hakkas Riia kirjastus ka põhja-eesti-keelseid raamatuid välja andma, mis Eestimaa konsistooriumi väga pahandas. Juba a. 1687 asus Adrian Virginius koos Hornungiga Puhjas ette valmistama põhja-eesti-keelset Uut Testamenti. Aastail 1690—1701 tõlkis ta koos

isaga ka Vana Testamendi osaliselt põhja-eesti keelde. Aastal 1690 ilmus Adrian Virginiuse ja Forseliuse koostööna 50 põhja-eesti-keelset kirikulaulu, tõenäoliselt samuti ühtlustatud kirjaviisis. Teosest pole säilinud eksemplare. Adrian Virginiuse väljaandel trükiti Riias ka põhja-eesti-keelne «*Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat*» (1694—1695), mille kaasautoriteks olid Laiuse pastor R. Brocmann, Pilistvere pastor J. D. Berthold, Suure-Jaani pastor M. de Moulin ja Karula pastor J. Hornung. Raamat oli ühtlustatud ortograafias ja väljakutsuva, Stahli tööd halvustava eessõnaga, mis tõi palju pahandust. Eessõna pole säilinud ja sellest on vaid kaudseid teateid. Ka oli käsiraamatus põhja-eesti-keelsena toodud Jeruusalemma hävitamislugu. Esindades rahvapärasemat keelepruuki, võistles Riia käsiraamat edukalt sama aja Tallinna käsiraamatu väljaannetega ja oli üldse sajandi lõpu silmapaistvaim põhja-eesti-keelne teos. Tallinna väljaandest erines eriti lauluraamatu-osa, kus mitmed tõlked olid tunduvalt parandatud. Väga nurises ka Tallinna trükkal Brendeken, et raamatuköitjad eelistavad Riia käsiraamatut Tallinna omadele. Samal ajal on kõne all olev Riia väljaanne esimeseks põhja-eesti-keelseks teoseks, kust on kõrvaldatud kõik saksakeelsed tekstid. Ainukesena XVII saj. eestikeelsetest trükistest sisaldab see käsiraamat kaunistustena puulõikes tekstipilte stseenidega Vanast Testamendist ja kirikuelust. Eestimaa konsistooriumi pealekaebustel, mis ulatusid kuningani (viimane teatab 16. juulil 1695 kindralkuberner Hastferile, et ta on lugenud manuaali eessõna), langes uus käsiraamat sekvestri alla ja korjati käibelt nagu enamasti kõik teisedki Riia kirjastuse põhja-eesti-keelsed teosed.

Kirikulaulu arendamine. Kui katsed piibli komplitseeritud piltliku sõnastuse edasiandmiseks mõjutasid vaadeldava perioodi eesti proosakeele arenemist, siis kirjandusliku värsikeele ettevalmistamisel oli oma osa tõlkelisel kirikulaulul. Viimane oli eriti oluline Lõuna-Eesti suhtes, kus nähtavasti ringlesid veel proosatõlked. Nii dikteeris Vastseliina pastor 1673. aastalgi saksa reisijale J. A. v. Brandile keelenäitena kaks proosatõlkelist kirikulaulu. Põhja-Eestis olid juhuluule-harrastus ja 1656. a. lauluraamat tõenäoliselt kiirendanud rütmistamata kirikulaulu kadumist. Ka 1685. a. lõuna-eesti-keelne lauluraamat ei suutnud ületada kõne all olevat Tallinna parandatud lauluraamatut (1656) ja rahuldumatult märgib Adrian Virginius oma autobiograafias, et selle tõlkijad olid oma töös algajad. Kuid lauluraamatu teises trükis (1690), mis ilmus lõuna-eesti-keelse manuaali koosseisus, esitatakse rida uusi laulutõlkeid, kus on näha värsitehnilist edenemist, püüdlusi rahvapärasema keele ja riimilise puhtuse poole. Tõenäoliselt ilmnesid samad tendentsid ka Virginius-Forseliuse põhja-eesti-keelses väikeses lauluraamatus (1690). Riia kirjastuse põhja-eesti-keelse käsiraamatu lauluraamatu-osas (1694) on edu veelgi ilmsem. Siit on proosatõlked täiesti kõrvaldatud, samuti on mitmed Adrian Virginiuse laulutõlked lõuna-eesti lauluraamatust põhja-eesti-keelseks ümber kohandatud. Võib arvata, et manuaali väljaandja Adrian Virginiuse käsi on tegev olnud kogu lauluraamatu viimistlemisel. Mitmed

Illustratsioon «Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramatus».

siinsetest tõlgetest püsisid sajandeid. Kuigi lauluraamat Riia trükiste keelustamise tõttu pääses tegelikult käibele alles kümmekond aastat pärast ilmumist, jõudis ta oma mõju avaldada eesti meetrika väljakujunemisele. Nii võis see juba Käsu Hansule anda värsivormi eeskujusid. Samaaegsed Tallinna lauluraamatu kordusväljaanded olid Stahli keele ahelates, osutamata märgatavat keelelis-värsitehnilist arenemist.

Küll puutume aga Põhja-Eestis kokku kirikulaulude kasutamisega juhuluuleliseks otstarbeks analoogiliselt eelmisest perioodist tuntud Salemani ja Gösekeni vaimulikele pulmalauludele. Sedakorda on tegemist vaimulikku algupära luulepõimikuga, kuigi pühendamine pole seotud

mingi kindla sündmuse või tähtpäevaga. Nimelt ilmus 1678. aastal Tallinnas raamatuke «*Teutsch-Ehstnische Andachts-Flamme*» («Saksa-eesti hardusleek»), kus leiame kuus saksa kirikulaulu koos nende vaba tõlkega eesti keelde. Laulud on Kuusalu pastori Johann Wolfgang Boecleri (Boeclerus) poolt pühendatud kihelkonna aadlidaamidele tänuks heategude ja armuliku soosimise eest. Tõlgete autor Boecler osutub nii oma iseloomult kui ka kultuurilooliselt tähtsuselt avantüristlikuks ning vaieldavaks kujuks. Sündinud Erfurdis, tuli ta arvatavasti 1669. aastal Eestimaale, loobus katoliku usust ja määrati Kullamaale H. Gösekeni abiliseks. Pea sattus Boecler aga Balti kirikuvõimudega vastuollu ja värske luterlane asus Vilniusse jesuiitide kolleegiumi professoriks. Aastal 1674 sai ta loa Eestimaale tagasitulemiseks, loobus jälle katoliku usust ja määrati pastoriks Kuusalusse. Siin peatus Boecler pikemalt, kuni põgenes 1689. aastal armukesega Saksamaale, kus ta on avaldanud katoliiklikke teoloogilisi teoseid, milledes ta muuseas arvustab Baltimaade kirikuõpetajate tegevust. Boecler suri vist a. 1717.

«Saksa-eesti hardusleegi» luuletustest on kaks esitatud hommiku-, kaks õhtulauludena, millele lisanduvad veel kaks kaebe- resp. tröösti laulu. Boecleri kaunis pikad tõlkeluuletused (kokku üle 300 värsirea) sisaldavad mõningaid huvitavaid keelelisi detaile, kuid üldiselt ei näita nad edasiminekut 1656. a. lauluraamatuga võrreldes. Varasema juhuluule hulgas leidus ladusamaid saavutusi. Huvitav on aga selle pühenduspõimiku ilmumine eri raamatuna, mille üks eksemplar avastati Halles 1956. aastal. Omal ajal peeti Boeclerit siiski asjatundjaks eesti keele alal, sest a. 1682 nimetati ta Uue Testamendi tõlke revideerijaks.

Kirikukirjanduse väljaandmine Tallinnas. Samal ajal kui Riia kirjastuse produktsioonis, tänu Virginiuste, Forseliuse, Hornungi ja mitme teise kaastööle, püüti seni kehtinud kirikukeelt lähendada rahvapärasemale ütlemisele ja kirjamärkimisele, valitses Tallinna trükikoja toodetes Stahli-aegne kirikukeel. Võistlus Riia piiskopkonnaga aktiviseeris Tallinnaski vaimuliku kirjanduse tootmist, kus Chr. Brendeken hoolsasti trükkis «omma kullo nink warra lebbi». Kuid Stahli käsiraamatu järgnevad trükid 1673. ja 1693. aastal ei paku sisuliselt ega keeleliselt märkimisväärset uut; sedasama tuleb öelda ka raamatute «*Kurtze Catechismus-Fragen*» («Lühikesed katekismuse-küsimused», 1697), «*Kässi-Ramat*» (rootsi keelest tõlgitud agenda, 1699) ja muude tolleaegsete Tallinna trükiste kohta. Kogu kirjastustegevus Põhja-Eestis oli Eestimaa konsistooriumi tsensuuri all, kusjuures mõjukamateks kirjameesteks tahtsid olla Keila pastor ning Harju praost Anton Heidrich ja tema abiline Väike-Maarja pastor Johann Engelhard Bender, kellede eesti keele tundmine jäi aga kaugele maha Riia kirjastuse ümber koondunud kirjameeste omast. Alles 1700. aastal ilmunud Stahli käsiraamatu viiendas trükis näeme ühtlustatud kirjaviisi sissemurdmist Tallinna trükistesse.

Piibli tõlkimise jätkamine. Nagu eespool on selgunud, arenesid piibli tõlketööd XVII saj. lõpukümnenditel Liivimaa kindralsuperintendendi

J. Fischeri juhtimisel, mis viisid «Wastse Testamendi» ilmumiseni. Samal ajal tehti aga piibli väljaandmiseks ettevalmistusi ka Eestimaal. Kummaski piiskopkonnas samaaegselt tehtava tõlketöö koordineerimiseks kutsus J. Fischer kokku piiblikonverentsid — a. 1686 Liepa mõisas (Lindenhofis) Cēsise (Võnnu) lähedal ja a. 1687 Pilistveres, kuid need nurjusid poolte leppimatuse tõttu, sest ei saavutatud üksmeelt kirjaviisi küsimuses. Ometi andsid kokkutulekud tõuke kahe redigeeritud käsikirja valmimiseks. Üks neist, mida mõnelt poolt on peetud algselt eespool mainitud H. Gösekeni materjalidel rajanevaks, esitati Tallinna poolt ja seda püüti Pilistvere konverentsil vastuvõetavaks redigeerida. Adrian Virginiuse ja tema mõtteosaliste redigeerimistöö tulemusena osutus käsikiri aga liiga uuenduslikuks, et sellega Tallinna konsistoorium oleks võinud leppida, ja trükkimist ei toimunud. Teine käsikiri valmis Puhja kiriklas Adrian Virginiuse ja J. Hornungi koostööna, kusjuures aluseks oli nähtavasti Virginiuste varasem variant või ka eelnenud konverentside resultaadid, mida juba varem hakkas ümber kirjutama Magnus de Moulin, rakendades kirjaviisis Forseliuse uuendusi. Pastorikandidaadina tundis Hornung kindlasti ka kreeka keelt ja võrdles tõlketööd algtekstiga. Oma kirjas Forseliusele 28. juulist 1688 teatab Adrian Virginius, et «meie versiooni juures ei ole mitte lapsed olnud, vaid inimesed, kes niihästi eesti keelt kui ka põhikeeli tunnevad». See redaktsioon valmis aastail 1687—1688, kuid ei pääsenud trükki, sest Fischeri kirjastustegevust segasid ja kompromiteerisid keskvõimu silmis Tallinna konsistooriumi pealekaebused. Üks ärakiri sellest on säilinud nn. Müncheni käsikirjana Baieri riigiarhiivis, kirjutatud Põltsamaa abiõpetaja J. H. Creidiuse käega a. 1694.

Põhja-eesti-keelse Uue Testamendi trükiks ettevalmistamise edasine järk arenes aga juba Põhjasõja taustal. Nimelt sai Liivimaa uus kindralsuperintendent Bergius a. 1703 kuningalt uuesti loa eestikeelse piibli trükkimiseks. Tallinnas sõjapaos olevad maapastorid (nende hulgas Riia kirjastuse kaastöölised J. D. Berthold ja M. de Moulin) hakkasid a. 1704 Tallinna Pühavaimu eesti koguduse õpetaja, vanema Eberhard Gutsleffi juures kaasatoodud eksemplari Virginius-Hornungi tõlkevariandist trükiks kohandama. Ühise revideerimise tulemusena valmis a. 1705 Uue Testamendi põhja-eesti-keelse tõlke sõjaaegne versioon, millest J. D. Berthold tegi viis ärakirja. Üks neist on säilinud nn. Stokholmi käsikirjana, ilustatud gravüüride ja käsitsi tehtud värviliste joonistega. Seekordne variant pidi Pärnus trükitama ja kuningas oli lubanud kulu kanda. Kuid vägikaikavedamine teose väljaandmise õiguse pärast Eesti- ja Liivimaa konsistooriumi vahel ajas asja jällegi nurja. Nii ei pääsenudki põhja-eesti-keelne Uus Testament Rootsi võimuperioodil trükki, rääkimata täispiiblist. Kuid sooritatud eeltööd jäid kandvaks aluseks nende ilmumisele järgneval sajandil.

Koolikirjanduse tekkimine. XVII saj. lõpu kirjanduselu nähtuste hulka kuulub kooliraamatute esilekerkimine. Rahvakooli loomise katsed ja maaharitlaskonna tärkamine esimeste köster-koolmeistrite näol sundis kirik-

likke käsiraamatuid arvestama ka koolide huve. Nii Riia kui Tallinna trükistes kujunesid peamisteks koolilugemikeks käsiraamatu katekismuseosad. Nii kannab aastail 1690—1691 ilmunud lõuna-eesti-keelse käsiraamatu vastav osa juba pealkirja *«Önsa Luterusse katekismus Ehk Laste Oppus»*. Riia kirjastuse põhja-eesti-keelse manuaali eessõnas rõhutatakse raamatu tähtsust kooliõpikuna, kuna katekismus kannab pealkirja *«Laste Õppetus»*. Ka Tallinna käsiraamatu neljas trükk a. 1693 asetas koolide vajadused esikohale, määrates teose *«Tallo-Rahwa Kohli- nink Kirko-Lapsede tarbix»*. Ilmus ka spetsiaalseid kooliväljaandeid, nagu Tallinnas a. 1689 *«Ehsti-Mah Wehhemb Laulo-Ramat»*. Kooli lugemisvara pinnal kerkis eriti tungivalt esile kirjaviisi lähendamise vajadus rahva kõnekeelele, mistõttu Forseliuse aabitsad kui ka muu Riia kirjastuse lugemisvara saavad koolides nõutavamaks kui Tallinna Stahli-keelsed trükised, näiteks Heidrichi ja Benderi aabits-katekismused. See õhutab Tallinna konsistooriumi neid kui võistlejaid käibelt kõrvaldama, mistõttu eriti Lõuna-Eesti koolides kujuneb olukord raskeks. Võitlus tagurlusega paljastub Rootsi arhiivides säilinud kirjavahetustes, kus korduvalt palutakse koolidele tarvilikke raamatuid keelu alt vabastada. Lõpuks see õnnestubki, kuid siis on käes nälja-, katku- ja sõja-aastad, mis hävitavad rahvakooli esimesi tärkmeid.

Ilmalik tarbekirjandus. Kõne all olevast perioodist on säilinud mitmeid vandevormeleid, samuti plakateid hoiatuste, käskude, määruste ja teadaannetega valitseva võimu poolt. Omamata kirjanduslikku väärtust sõna otseses mõttes, näitavad nad eesti keele painutamist keerulisemate olusuhete väljenduseks ja samal ajal peegeldavad eredalt rahva õiguslikku ja sotsiaalset olukorda. Näiteks teatab kindralkuberneri plakat 7. dets. 1701 maamiilitsa desertööride karistamisest surmanuhtlusega; plakat 30. sept. 1703 kuulutab, et kõik väejooksikute varjajad langevad karistuse alla, sest «et Sannomet tulnud, et Narwa Linnas Wirrowä alt pea igga öse liggi 20, 30 ja 40 Meest errajohxwat - - -» Huvitavaks ajadokumendiks on seni eesti keele ja kirjanduse ajalugudes märkimata väike taskukaustas raamatuke *«Meye Koige armolisemba Kunninga Soddasäduset kummade Jerrel koick Sodda rachwas peab ellama ninck ennast rascke nuchtluse ninck kahjo eest hoidma»* aastast 1697, leitud Stokholmi kuninglikus raamatukogus a. 1957. See näitab eesti sõduri kohtlemist Rootsi sõjaväes ja korra vastu eksinute karmi karistamist (näit. jutluse ajal õlle ja viina müümise, ohvitseri rusikaga ähvardamise, oma mundri või relvade pantimise, ebaõigest väravast linna sissetulemise ja väljaminemise, kindrali ees, kohtus või jumalateenistuse ajal mõõga loata tupest tõmbamise, abielurikkumise, kahe naise pidamise jm. pärast). Karistusmääraks oli enamasti surmanuhtlus või siis kergemal juhul «peab raudas seisma», «warrandus erra risotut sahma», «gattulopi [1] johskma», «Wee ninck Leiba kahs nuchtletut sahma». Kuigi määrustik on juba sajandi lõpuaastatelt, ei ole siin mär-

[1] kadalippu.

gata Forselius-Hornungi ortograafilisi uuendusi. Seega valitses ametlikes dokumentides veel Stahli keel.

Teated eestlaste elust ja rahvaluulest. Andmed eestlaste kohta võõrkeelsetes teostes sagenevad sajandi lõpu poole. Nagu enne, leiavad need osalt fikseerimist tõrksa talurahva «ebausu» vastu võitleva protestantliku kiriku ning riigi dokumentides, osalt aga ka kroonikates, reisikirjades ja mujal.

Suure väärtusega andmestiku eestlaste ebausu ja kommete kohta kogus Johann Forselius (surn. 1684), kes töötas aastail 1639—1641 Tallinna toomkooli rektorina ja toomkiriku vaimulikuna ning seejärel kuni surmani Harju-Madise ja Risti pastorina. Kuid Forseliusel ei õnnestunud oma tööd trükki anda. See sattus pärast tema surma eespool mainitud Kuusalu pastori Johann Wolfgang Boecleri kätte, kes 1685. aastal avaldas raamatu *«Der Einfältigen Ehsten Abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewonheiten»* («Lihtsate eestlaste ebausukombed, viisid ja harjumused»), mis osutub üheks olulisemaks allikaks XVII saj. eestlaste vaimuelu kohta ning on hiljem korduvalt teaduslikes väljaannetes uuesti avaldatud, muuseas ka Kreutzwaldi poolt. Andmed on kirja pandud ebausuvastase võitluse eesmärgil. Et raamat ilmus konsistooriumi tsensuurita ja sisaldas naturalistlikke lõike, keelustati see tõenäoliselt ilmumise aastal. Mõned uurijad on püüdnud väita, nagu oleksid luteri vaimulikud Boeclerit plagieerimises süüdistanud ainult tema usuliste kõikumiste ja kõlbeliste pahede pärast. Kõiki asjaolusid ja arhiivimaterjale arvestades pole see väide siiski veenev. Boecler oli küll raamatu väljaandja, samuti lisas ta omalt poolt eessõna ja mõned märkused, kuid teose tõeliseks autoriks tuleb pidada Forseliust.

Vanim eesti rahvalaulu üleskirjutus pärineb 1680. aastast. Selleks on nõiduses süüdistatud Mihkli kihelkonna talupoja Ralli Hansu ülekuulamisprotokollis leiduv nõelamängu-laul:

Nedko Nedko Negelcken
Nedko Negle Neiziken
Erra Nehlene Kaddi
Nehla Eiß [1] Kaddi tubediß [2]
Nehl Kaddi nehlodes
Pißud raudine pihuſt.

Samuti esitab saksa diplomaat ja teadlane Johann Arnold v. Brand (1647—1691) oma reisiraamatus *«Reysen durch die Marck Brandenburg, Preussen, Churland, Liefland ...»* («Reisid läbi Brandenburgi markkonna, Preisimaa, Kuramaa, Liivimaa ...», 1702) Vastseliinas 1673. aastal kuuldud ilmaliku armulaulukese «Tulle tenne, titerken». Ka sisaldab teos väärtuslikke folkloristlik-etnograafilisi tähelepanekuid. Esimeseks trükis ilmu-

[1] es (ei).
[2] tuppedesta (tukkudessa?).

nud rahvalauluks oli armastuslaul «Jörru! Jörru! jooks Ma tullen?», mis leidub Chr. Kelchi kroonikas. Seega sattusid rahvaloomingu tooted ajaloodokumentidesse ainult juhuslike näidetena, ilma et nendele mingit kunstilist väärtust oleks omistatud. See suhtumine hakkas muutuma alles XVIII saj. lõpu poole.

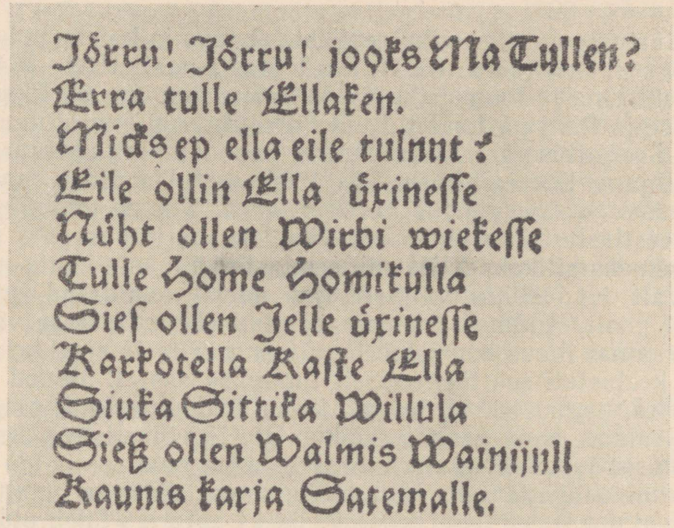
Jörru! Jörru! jooks Ma Tullen?
Erra tulle Ellaken.
Micks ep ella eile tulnut?
Eile ollin Ella üxineſſe
Nüht ollen Wirbi wiekeſſe
Tulle Home Homikulla
Sieſ ollen Jelle üxineſſe
Karkotella Kaſte Ella
Siuka Sittika Willula
Sieß ollen Walmis Wainijull
Kaunis karja Satemalle.

Esimene eesti trükitud rahvalaul Chr. Kelchi kroonikas (1695)

Eesti raamatu välimus XVII sajandil. Meie trükiste kujundamises näeme saksa raamatukaunistuses valitsenud stiilide hilinenud kajastusi. Peaaegu läbi kogu XVII sajandi domineerib veel renessanss-kaunistussüsteem ja alles sajandi lõpul ilmuvad baroki sugemed. Nii on Stahli väljaannetel renessanssraamatule omased rohkesõnalised tiitellehed, kaunistatud rikkaliku ornamentaal-äärisega. Eessõnade ja peatükkide algul on päisliistud, raamatut kaunistavad rohkete keerunditega initsiaalid. Kõige väljapaistvamad trükised selles laadis on «Leyen Spiegeli» mõlemad köited. Sajandi lõpul sagenevad barokkmotiivid rikkaliku taim- ning õisornamentikaga. Üldse oli XVII sajandi raamatuillustratsioonis valitseval kohal pisiornamentika, päisliistud, vinjetid. Kui mujal oli vaskuurend juba puulõike trükistest välja tõrjunud, siis XVII saj. eesti raamatus valitses veel puulõige, sest gravüür oli kallis. Puulõigegi polnud kohalik originaalloome, vaid rajanes peamiselt Saksamaalt sissetoodud klišeedel. Kaustalt oli XVII saj. eestikeelne raamat enamasti väikseformaadiline (oktaav, duodeets), varustatud raamatu paksuse tõttu sageli lukkumiga. Sellised

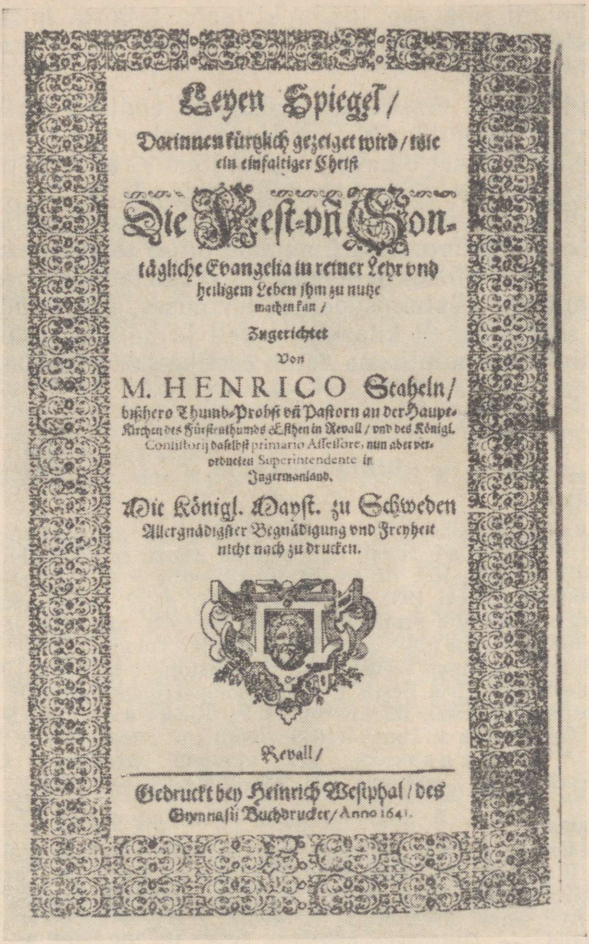

Leyen Spiegel/

Darinnen kürtzlich gezeiget wird/ wie ein einfaltiger Christ

Die Fest- vñ Son-

tägliche Evangelia in reiner Lehr vnd heiligem Leben jhm zu nutze machen kan/

Zugerichtet

Von

M. HENRICO Stahein/

bißhero Thumb-Probst vñ Pastorn an der Haupt-Kirchen des Fürstenthums Ehsthen in Revall/ vnd des Königl. Consistorij daselbst primario Assessore, nun aber verordneten Superintendente in Jngermanland.

Der Königl. Mayst. zu Schweden Allergnädigster Begnädigung vnd Freyheit nicht nach zu drucken.

Revall/

Gedruckt bey Heinrich Wesphal/ des Gymnasii Buchdrucker/ Anno 1641.

H. Stahli «Ilmikute peegli» tiitelleht.

nn. rumm-raamatud olid mõeldud kirikus kaasaskandmiseks. Haruldased olid suureformaadilised teosed nagu «Leyen Spiegel» ja «Wastne Testament». Üheks raamatu eripärasuseks sel ajal olid rohked pühendused, soovitused ja kiituslaulud, mis trükiti ära nähtavasti ainelise eesmärgiga, et saada mõjuvõimsatelt isikutelt toetust ja raamatu levikule kasulikku soosivat hinnangut.

XVII sajandil trükiti umbes 40 eestikeelset raamatut. Trükitööstuses valitses privileeg. Raamatuid levitasid peamiselt raamatuköitjad ja trük-

kalid, eesti talupojani võis see jõuda kirikuõpetaja ja köster-koolmeistri vahendusel. Mittetäielikel andmetel levis Stahli käsiraamatu 5 trükki 20 000-s eksemplaris.

XVII sajandil võrsus eestikeelne trükisõna endiselt kiriklikust pinnasest ega kajastanud vaimuliku kirjandusena veel rahva püüdlusi. Esimese laiemat rakenduslikku ilmet omava teosena jõudis rahva kätte aabits. Üldkultuuriliste saavutustena võiks märkida kirjakeele traditsioonide kujunemist, mis sajandi lõpul võtsid ilmselt suuna rahvakeelele lähemale, edasi esimeste eesti keele käsiraamatute ilmumist, piibli tõlkimise katseid ja kirikulaulu-tõlgete värsitehnilist edenemist. Kirikukirjanduse negatiivne mõju avaldus protestantismi alistumisõpetuse levimises, mis püüdis tähelepanu kõrvale juhtida sotsiaalsetelt kitsaskohtadelt ja hävitada rahvaloomingut. Nõnda oma loomult vastuolulisena astub eestikeelne trükisõna järgnevasse sajandisse.

BIBLIOGRAAFIA.

Üldist (vt. ka V ptk.).

II. A. Saareste, Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uudisleidudest. EKeel 1929, nr. 3/4, lk. 57—69. ▪ V. Graf, Eesti rahvalaulud 17-da sajandi alul. Eesti Muusika Kuukiri 1929, nr. 4/5, lk. 103—107; nr. 6—12, lk. 151—154. ▪ P. Ariste, Rootsi mõjust vanimas eesti kirjakeeles. EKeel 1931, nr. 1, lk. 1—11; nr. 2, lk. 42—46. ▪ P. Ariste, Eesti keelt rootsiaegsete kohtute protokollidest. EKeel 1936, nr. 1, lk. 1—14. ▪ A. Saareste, Eesti keel Rootsi-Poola ajal. Eesti Keele Arhiivi Toim. 18. Trt. 1940. ▪ H. Salu, Förbjuden estnisk litteratur under svensktiden. Svio-Estonica X. Lund 1951, lk. 169—203.

E. Öpik, Protestantlik kirik Eestis Rootsi koloniaalvõimu perioodil. — Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Tln. 1956, lk. 81—103. ▪ Р. Кенкмаа, Л. Эрингсон, Из истории Academia Gustaviana в Тарту (1632—1656). — Skandinaavia kogumik II. Tln. 1957, lk. 137—175. ▪ Л. Эрингсон, Из истории Academia Gustavo-Carolina (1690—1710). — Skandinaavia kogumik VII. Tln. 1963, lk. 184—218.

Trükitööstus ja raamat.

II. A. R. Cederberg, Die Erstlinge der estländischen Zeitungsliteratur. Acta et Comm. Univ. Trt. B III: 3. Trt. 1922. ▪ Fr. Puksov, Tartu ja Tartu-Pärnu rootsiaegse ülikooli trükikoda. Trt. 1932. ▪ Fr. Puksov, Raamatukauplemisest rootsi ajal Tartus ja Pärnus. Ajal. Ajak. 1932, nr. 2, lk. 88—98. ▪ Fr. Puksov, Die Buchdrucker Brendeken in Estland. — Gutenberg-Jahrbuch 1934, lk. 199—207. ▪ H. Peets, Die graphische Ausstattung der estnischen Drucke des 17. und 18. Jahrhunderts. — Gutenberg-Jahrbuch 1937, lk. 217—227.

V. Sikk, Eesti raamatu välimusest XVII ja XVIII sajandil. Trt. 1941.

Üldised kirikuraamatud.

Tallinna väljaanded:

I. H. Stahl, Hand- vnd Hauszbuch für das Fürstenthumb Esthen in Liffland. I. Th.: Der kleine Catechismus D. Martini Lutheri. Riga 1632, 84 lk.; II. Th.: Das Gesangbuch. Reval 1637, 12 + 259 lk.; III. Th.: Die gewöhnliche Evangelia vnd Episteln. Reval 1638, 256 lk.; IV. Th.: Psalmen Davids, Etliche Gebete etc. Reval 1638, 404 lk. *II trükk*: [A. Winckler], Hand- Hausz- Und KIrchen-Buch. Reval 1655—1656 (selle koosseisus: III. Th.: Neu Ehstnisches Gesangbuch. Reval 1656, 48 + 589 lk.; IV. Th.: G. Saleman, Etzliche Gebete. Reval. 1655, 10 + 106 lk.). *III trükk:* 1673. *IV trükk:* 1693 (selle koosseisus: Ehsti-Mah Laulo-Rahmat/Tallo-Rahwa Kohli- nink Kirko-Lapsede tarbix, 552 +

24 lk.). *V trükk*: Ma Kele Koddo- nink Kirko-Ramat. Tln. 1700—1701. ▪ Ehsti-Mah Wehhemb Laulo-Ramat, Tallo-Rahwa Kohli- nink Kirko-Lapsede tarbix. Tln. 1689, 238 lk. ▪ Kurtze Catechismus-Fragen. Reval 1697. ▪ Kässi-Ramat, Kumma sisse on kokkopantut, Kuida Jummalatenistust... peap peetama nink techtama. Tln. 1699, 216 lk.

Riia väljaanded:

I. J. Rossihnius, Catechismus Herrn D. Martini Lutheri in sechs Hauptstücke verfasset. Riga 1632, 86 lk. (II tr.: Verh. GEG XIX. Dorpat 1898). ▪ J. Rossihnius, Evangelia vnd Episteln auff alle Sonntage durchs gantze Jahr. Riga 1632 (II tr.: Verh. GEG XIX. Dorpat 1898). ▪ Wastne Tarto Mah Keele Laulo Rahmat. Riia 1685, 244 lk. ▪ Tarto-Ma Kele Laulu-Ramat. Riga 1690. ▪ Meije Issanda JEsusse Kristusse Wastne Testament. Riga 1686, 6 + 484 lk. ▪ Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat. Riga 1694—1695. ▪ Önsa Luterusse Laste Öppetus. Riga 1694, 136 lk.

II. H. Salu, Suomalaisten virsien vironkielisiä käännöksiä. — Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Vuosikirja 1947—1948. Helsinki 1948, lk. 177—187. ▪ H. Salu, Zur Entwicklung des estnischen Kirchenliedes im 17. Jahrhundert. — Apophoreta Tartuensia. Stockholm 1949, lk. 79—87. ▪ U. Masing, A. Soosaar, Kolme sajandi eest värsistatud lauluraamatust. — Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku Aastar. Tln. 1956, lk. 49—74. ▪ U. Masing, Martin Gilläuse «Estnische Sprachbemerkungen». Emak. Seltsi Aastar. VIII. Tln. 1962, lk. 112—120.

E. Siirak, Eestikeelse salmi ajaloost XVII sajandil. KKirj. 1962, nr. 11, lk. 688—692.

H. Stahl.

I. Leyen Spiegel [Winter Theil]. Reval 1641; Sommer-Theil. Reval 1649. Kokku 50 + 727 lk. ▪ Anführung zu der Esthnischen Sprach. Reval 1637, 136 lk.

II. M. Lipp, Heinrich Stahl. — M. J. Eisen, Tähtsad mehed VI. Trt. 1884, lk. 40—83. ▪ M. J. Eisen, Stahl, kurat ja kalev. EKeel 1925, nr. 1/2, lk. 35—39. ▪ H. Weiss, Beiträge zum Studiengang und zur Bibliographie Mag. Heinrich Stahls. ÕES Toim. XXX: Liber saecularis. Trt. 1938, lk. 816—823. ▪ G. Suits, Henrik Stahels svenskspråkiga katekes. Svio-Estonica X. Lund 1951, lk. 154—168.

P. Ariste, Saksa laensõnad Heinrich Stahli eesti keeles. Emak. Seltsi Aastar. IX. Tln. 1963, lk. 85—118.

G. Saleman.

II. H. Treumann, Trükinduse ja raamatu arheoloogiat. KKirj. 1959, nr. 9, lk. 562—563. ▪ H. Treumann, Kadunud pulmalaulud. KKirj. 1962, nr. 4, lk. 217—221.

J. Rossihnius.

II. V. Reiman, Einleitung. Verh. GEG XIX (Joachim Rossihnius. Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und -Episteln und der Leidengeschichte Jesu). Jurjev 1898, lk. I—LIV.

J. Gutslaff.

I. Kurtzer Bericht vnd Unterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Liefland Wöhhanda. Dorpat 1644, 407 lk. ▪ Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam. Dorpat 1648, 144 lk.

II. J. Ruus, Pikkeri palve. EKirj. 1914, nr. 1, lk. 17—20.

H. Göseken.

I. Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval 1660, 36 + 511 lk.

II. H. Valmet, H. Gösekeni sõnaraamatust. KKirj. 1960, nr. 10, lk. 612—617.

Chr. Blume.

I. Matthaei Judicis kleines Corpus Doctrinae. Reval 1662, 39+263 lk.

II. H. Weiss, Neue Estica-Funde aus der Bibliothek der Estländischen Literäri-

schen Gesellschaft. Beitr. zur Kunde Estlands XIX. Tln. 1935—1936, lk. 59—62. ▪ A. Saareste, Chr. Blume keelest. Virittäjä 1956, nr. 3, lk. 275—291.

B. G. Forselius.

II. V. Reiman, Bengt Gottfried Forselius. Eesti Üliõp. Seltsi Album III. Trt. 1895, lk. 7—52. ▪ A. S[aares]te, B. G. Forselius'e keelereformide käsitlemine Eestimaa konsistooriumis a. 1687. EKeel 1929, nr. 3/4, lk. 80—85. ▪ O. Liiv, Lisandeid Eesti rahvakooli ajaloole 17. sajandi lõpul. EKirj. 1934, nr. 5, lk. 219—233; nr. 6, lk. 241—259; nr. 7, lk. 311—331. ▪ G. Wieselgren, B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule. Vetenskapssocietetens i Lund årsbok 1942. Lund 1943.

J. Hornung.

I. Grammatica Esthonica, brevi, Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem, Riga 1693, 2 + 114 lk.

II. E. Ahrens, Joh. Hornung, der Schöpfer unserer Ehstnischen Kirchensprache. Reval 1845. ▪ H. Salu, Romantiline Hornung. Virittäjä 1949, nr. 1/2, lk. 107—122.

Adrian Virginius.

II. Curriculum vitae Adriani Verginii Pastoris in Odenpee descriptum Dörpati ao. 1706. 9. Apr. Mittheilungen aus dem Gebiete der Gesch. Liv-, Ehst- und Kurland's IX. Riga 1858, lk. 118—125. ▪ A. R. Cederberg, Einige Briefe von Adrian Virginius an den Generalgouverneur in Riga, Graf Erik Dahlberg. Sb. GEG 1921, lk. 41—51. ▪ A. S[aareste], Kaks kirja: Adrian Virginiuselt ja tema naiselt. EKirj. 1928, nr. 11, lk. 617—620. ▪ H. Salu, Adrian Virginius som grundläggare av vara dagars estniska psalmtraditioner. Svio-Estonica 1944—48. Lund 1948, lk. 163—186. ▪ H. Salu, 1685 års sydestniska psalmbok. Svio-Estonica 1949. Lund 1949, lk. 168—182.

J. W. Boecler.

I. Teutsch-Ehstnische Andachts-Flamme Vermittelst Einiger Morgen- und Abend- auch anderer aus dem Teutschen ins Ehstnische übersetzter Geistreicher neuer Lieder. Reval 1678, 34 lk. ▪ Der Einfältigen Ehsten Abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewonheiten. Reval, 46 lk.

II. P. Ariste, J. W. Boecleri eestikeelsed laulud 1678. aastast. KKirj. 1958, nr. 4/5, lk. 259—274. ▪ V. Alttoa, J. W. Boecleri «Teutsch-Ehstnische Andachts-Flamme» laulude algupärast. KKirj. 1963, nr. 10, lk. 613.

Piibli tõlkimise eeltööd.

II. K. G. Sonntag, Versuch einer Geschichte der lettischen und esthnischen Bibel-Uebersetzungen. Riga 1817. ▪ V. Reiman, Eesti Piibli ümberpanemise lugu. Trt. 1889 (II tr. 1890). ▪ G. O. F. Westling, Vorarbeiten zu der Ehstnischen Uebersetzung des Neuen Testaments 1715. Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland 1893, lk. 453—474. ▪ A. R. Cederberg, Uue Testamendi eestikeelne tõlge 1705. a. ja selle käsikiri Stokholmi kuninglikus raamatukogus. EKeel 1927, nr. 4, lk. 60—66. ▪ O. Sild, Kelle käega on kirjutatud Uue Testamendi eestikeelse tõlke Stokholmis olev käsikiri? EKirj. 1928, nr. 12, lk. 656—661.

Eesti sõduri määrustik.

I. Meye Koige armolisemba Kunninga Soddasäduset kummade Jerrel koick Sodda rachwas peab ellama ninck ennast rascke nuchtluse ninck kahjo eest hoidma. Ilmumiskohata, 1697, 21 lk.

II. A. Saareste, Eesti sõduri määrustik ja vandetekst a. 1697. Virittäjä 1958, nr. 2, lk. 175—182.

J. Forselius — vt. J. W. Boecler.

Rahvalaulutekstid.

II. H. Laakmann, W. Anderson, Ein neues Dokument über den estnischen Metsik-Kultus aus dem Jahre 1680. Trt. 1934.

VII peatükk.

JUHULUULE XVII SAJANDIL JA XVIII SAJ. ALGUSAASTAIL.

Rööbiti vaimuliku kirjanduse järjekindlama soetamisega XVII saj. teisel veerandil hakkas tekkima ka eestikeelset ilmalikku luulet. Ajuti hoogustudes, siis jälle vähenedes kestis selle harrastamine aastat kaheksakümmend: kõige varasem säilinud eestikeelne laulutekst pärineb 1637., kõige hilisem 1721. aastast. Vahepeal on aga kümnendeid, millest pole talletunud midagi. Luule harrastajateks olid tollal enamasti vaimulikud või sellele elukutsele valmistuvad üliõpilased, kellel tuli vältimatult tunda maarahva keelt ka kirjas. Ent kui ajajärgu vaimulik kirjasõna pidas vähemalt kuulajana silmas eesti rahvast, siis tekkiv ilmalik luule oli väheste eranditega määratud ainult härrastele. Üksikud rahvale mõeldud laulud, mida tunneme säilinud tekstide hulgas, ei olnud iseloomulikud ei ajastule ega ka tolleaegsele luulelaadile. Sama kehtib ka XVIII saj. esimeste kümnendite kohta. Juhuluules jätkusid samad traditsioonid, esinesid samad liigid ja teostes valitses samasugune luulevaesus. Mõnel määral on küll laulude keel loetavam.

Kõne all olev eestikeelne luuleharrastus kuulub valdavas osas balti-saksa kirjandusse, nagu ka tolleaegsete värsiseppade ladina- ja kreekakeelsed laulud. Kuna siin on aga teiselt poolt siiski tegu eestikeelse trükisõnaga, mis ehk mõnel määral jättis jälgi rahva vaimsesse pärandisse, siis on alust seda käsitleda ka eesti kirjandusloo raamides. Lisaks sellele ilmus XVIII saj. alguskümnendil kirjandusse ka esimene teadaolev eesti rahvusest luuletaja Käsu Hans, kelle kaebelaul sõjas kannatanud Tartu linna kohta levis laialt rahva hulgas.

Pole alust kõnelda mingist originaalsest balti-saksa kirjanduskultuurist XVII sajandil. Kohaliku saksa rahvakillukese vaimuelus on sajandeid kajastunud need liikumised, mis tekkisid ning voogasid Saksamaal; ja nendestki jõudsid siia vaid raugevad virvendused. Sealjuures võeti feodalistliku Baltimaa sumbunud õhustikus eeskuju just aristokraatlikust baroksest luulest, mis sotsiaalset temaatikat vältides peegeldas parasiitlevate kihtide jõudeelu. Selle kirjanduse üheks liigiks oli Saksamaal tundevaene ning ideetu, sageli toretsevas sõnastuses väljendatud juhuluule,

mille tohutut vohamist XVII sajandil konstateerib saksa kirjanduse ajalugu.

Selletaoline värsisepitsemine leidis soodsa pinna ka balti härrasseltskonnas. Ladinakeelsena hakkas juhuluule siin sugenema juba XVI sajandil; XVII aastasaja teisel veerandil see harrastus hoogustus, muutudes saksakeelseks. Nn. õpetatud luule traditsioonidest lähtudes kirjutasid akadeemilise haridusega salmisepad sekka ka ladina- ja kreekakeelseid laule ning rajasid sellega mitmekeelsuse traditsiooni balti juhuluules, avades nii ka eesti keelele pääsu härrasrahva pidusaalidesse. Juhuluule õitsengut soodustavaks teguriks oli haritlaste koondiste kujunemine 1630-ndate aastate Tallinnas ja Tartus seoses gümnaasiumide ning ülikooli asutamisega. Samal ajal rajati neis linnades trükikojad. Nii tõusis ellu baltisaksa kirjanduse vähe tähelepandava lisavõrsena pinnatu eestikeelne ilmalik luule. See seisab nii ideeliselt kui ka väljendusstiililt eemal rahvast, kelle keeles laulud on sõnastatud, aga see ei iseloomusta ka härrasrahva tähelepanu eesti keele vastu. Tõsi küll, XVII saj. silmapaistvaim eestikeelse luule harrastaja Reiner Brocmann laulis ülistavalt:

... Ehſtniſch reden Edelleute/
Die Gelährten gleichfals heute.
Eſthniſch reden auch die Damen/
Eſthniſch/ die auß Teutſchland kamen.
Eſthniſch reden jung' vnd alte.
Sieh/ was man von Eſthniſch halte?

(Eesti keelt kõnelevad aadlikud, samuti õpetlased tänapäeval. Eesti keelt kõnelevad ka daamid, eesti keelt need, kes Saksamaalt tulnud. Eesti keelt kõnelevad noored ja vanad. Vaata, mida peetakse eesti keelest!)

Kuid selles hoogsas sõnavõtus on tegemist poeetilise liialdusega, mis vahest ehk väljendab autori isiklikku keelehuvi, kuid ei kajasta ei eesti keele tolleaegset ühiskondlikku kaalu ega ka selles keeles avaldatud luule sotsiaalse kandepinna ulatust.

Eestikeelseid juhuluuletusi, s. o. pulma-, matuse- ja pühenduslaule on XVII sajandist säilinud üle kahekümne. Praegu teadaolevate tekstide arv ei anna aga kaugeltki adekvaatset pilti žanri omaaegsest levikust. Näiteks trükiti pulma- ja matuselaule väikestes tiraažides mõneleheküljeliste vihikutena, mis jagati välja pulmast või matusest osavõtjatele, kes ei tarvitsenud vähematki hoolida nende alalhoidumisest. Kui kaotsiläinud raamatutest säilis ehk kaudseidki andmeid, siis juhuslike laululehtede vastu ei tuntud huvi ja nende tiitleid ei registreerinud ka vähesed kultuurientusiastid. Siiski oli saksakeelseid laulubrošüüre veel XIX saj. keskel alal hoidunud üle kolmesaja, hiljem on neist suur osa kaotsi läinud. Kõige suurem säilinud pulmalaulude kogu «*Vota nuptialia*» («Pulmasoovid») sisaldab kahes köites kokku 105 laulubrošüüri aastaist 1637—1644. Peale selle leidub üksikuid laulutrükiseid veel mitmel pool arhiivides ja raamatukogudes. Eestikeelsete tekstide varasemast kadumaminekust tun-

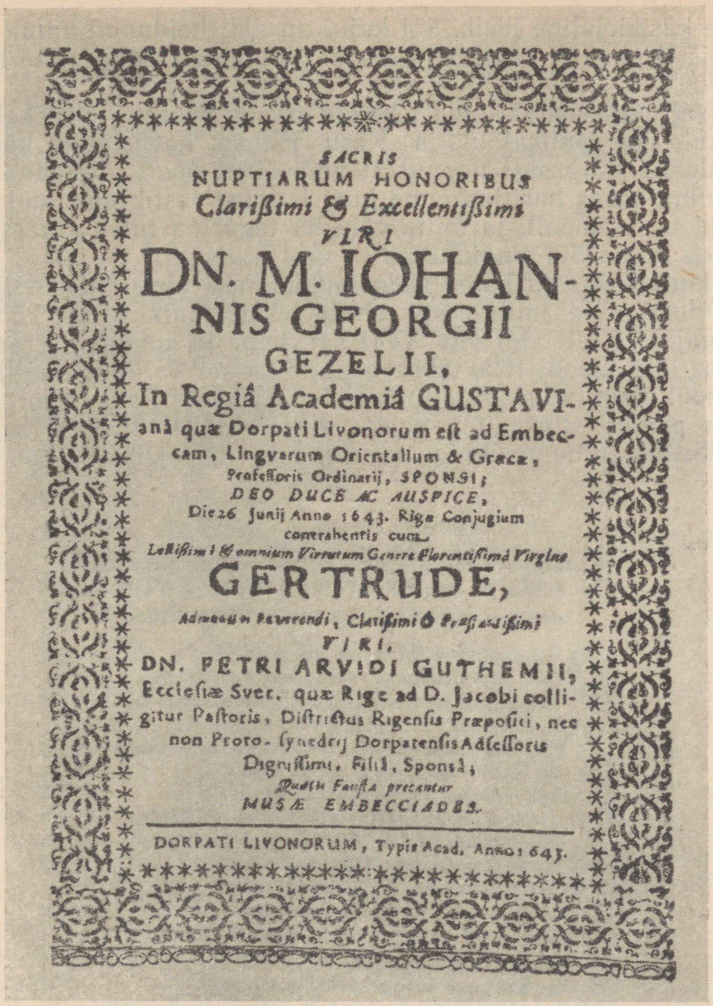

SACRIS
NUPTIARUM HONORIBUS
Clarißimi & Excellentißimi
VIRI
DN. M. IOHANNIS GEORGII
GEZELII,
In Regiâ Academiâ GUSTAVIanâ quæ Dorpati Livonorum eſt ad Embeccam, Linguarum Orientalium & Græcæ,
Profeſſoris Ordinarij, SPONSI;
DEO DUCE AC AUSPICE,
Die 26 Junij Anno 1643. Rigæ Conjugium contrahentis cum
Lectiſſimâ & omnium Virtutum Genere Florentiſſimâ Virgine
GERTRUDE,
Admodum Reverendi, Clariſſimi & Præſtantiſſimi
VIRI,
DN. PETRI ARVIDI GUTHEMII,
Eccleſiæ Svec. quæ Rigæ ad D. Jacobi colligitur Paſtoris, Diſtrictus Rigenſis Præpoſiti, nec non Proto-Synedrij Dorpatenſis Aſſeſſoris
Dignißimi, Filiâ, Sponsâ;
Quibus Fauſta precantur
MUSÆ EMBECCIADES.

DORPATI LIVONORUM, Typis Acad. Anno: 643.

«Emajõe muusade» (*musae embecciades*) pulmalaulubrošüür 1643. aastast.

neme vähemalt ühe juhu. XVIII saj. lõpul mainib balti ajaloolase Fr. K. Gadebuschi «Livländische Bibliothek» («Liivimaa raamatukogu») R. Brocmanni laule aastast 1643, mis olid pühendatud Tallinna gümnaasiumi professorile David Cunitzile, kuid nendest ei leidu hiljem jälgi; ja see ei saa olla ainult üksikjuhtum. Lisaks sellele on sootuks lahtine pul-

malaulude käsikirjaline levik. Sel kujul on alal hoidunud ainult üks tekst sajandi teiselt poolelt; kindlasti oli aga juhuluule käsikirjaline levik hoopis laiem.

XVIII saj. algusest säilinud tekstide arv on hoopis väike: kolm pühendussalmikut, üks pulmalaul ja Käsu Hansu kaebelaulu käsikirjaline ülestähendus. Niisugusest nappusest võib ühelt poolt järeldada küll härrasrahva ning saksa haritlaskonna huvi langust eestikeelse luuleloomingu vastu, kuid teiselt poolt, ja mitte vähema tegurina tuleb arvesse tekstide kaotsiminek Põhjasõja tingimustes ja veel hiljemgi.

Pulmalaulud. Ajastu kõige iseloomulikumaks ning enam viljeldud liigiks on pulmalaulud, mille eestikeelseid tekste tuntakse üle kümne. Selle žanri õitseajaks Eesti alal olid XVII saj. teine ja kolmas veerand. Nende sepitsemine läks moodi 1630-ndate aastate keskel Tallinnas, milleks andis tõuke eespool mainitud saksa silmapaistev luuletaja Paul Fleming (1609—1640), kes peatus siin mitut puhku aastail 1634—1639. Flemingi toodangus moodustab suure, kuigi mitte kõige väärtuslikuma osa juhuluule

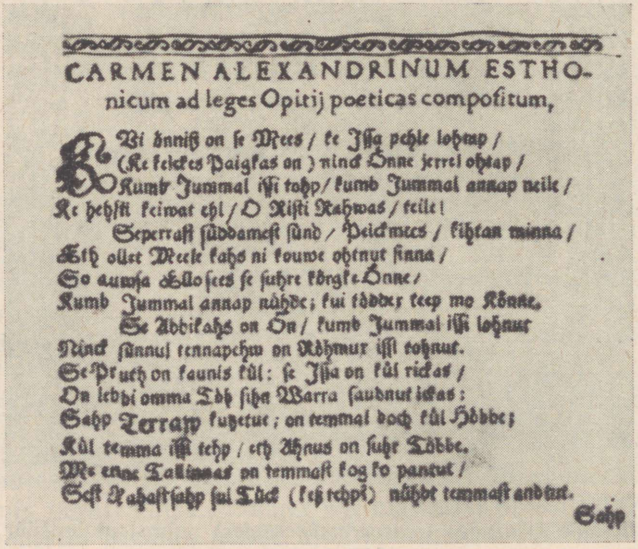

CARMEN ALEXANDRINUM ESTHO-
nicum ad leges Opitij poeticas compositum,

Kui önniß on se Mees / ke Issa pehle lohtap /
(Ke kelckes Paigkas on) ninck Önne jerrel ohtap /
Kumb Jummal issi tohp / kumb Jummal annap neile /
Ke hehsti keiwat ehl / O Risti Rahwas / teile!
Seperrast süddamest sünd / Peickmees / kihtan minna /
Eth ollet Meele kahs ni kouwe ohtnut sinna /
So auwsa Ello sees se suhre körgke Önne /
Kumb Jummal annap nühde; kui tödder teep mo Könne.
Se Abbikahs on Ön / kumb Jummal issi lohnut
Ninck sünnul tennapehw on Röhmur issi tohnut.
Se Pruth on kaunis kül: se Issa on kül rickas /
On lebbi omma Töh sihn Warra saudnut ickas:
Sahp Terrapp kutzetut; on temmal doch kül Höbbe;
Kül temma issi tehp / eth Ahnus on suhr Többe.
Me enne Tallinnas on temmast kog ko pantut /
Sest Rahast sahp sul Tück (keß tehpt) nühdt temmast andtut.
Sahp

R. Brocmanni esimese pulmalaulu algus.

ja selle traditsiooni tõi ta ka Tallinna. Ta võttis innukalt osa kohalikust seltskonnaelust, kirjutas oma Tallinna tutvuskonda kuuluvate isikute tähtpäevadeks pühendusluuletusi ja asutas koos kohalike literaatidega kirjandusliku lamburiühingu, nagu need olid moes Saksamaal. Selle liik-

meskonda kuulusid eeskätt Tallinna gümnaasiumi professorid, kes teadlastena juba traditsiooni kohaselt olid kutsutud harrastama õpetatud luulet. Kõige andekam ühingu liikmete hulgas oli Reiner Brocmann, kes olemasolevatel andmetel asus esimesena viljelema eestikeelset ilmalikku luulet, samal ajal kui G. Saleman alustas vaimulike laulude rütmiseadmist.

Sündinud a. 1609 Mecklenburgis, õppinud Hamburgi ja Rostocki ülikoolis, asus Reiner Brocmann (Brockman, Broocmann) 1634. aastal Tallinna gümnaasiumi kreeka keele professori kohale, kus ta töötas kuni Kadrina pastoriks määramiseni (1639); siin suri ta a. 1647. Brocmann on kirjutanud saksa-, ladina-, kreeka- ja eestikeelset juhuluulet; samuti on ta tõlkinud arvukalt koraale eesti kirikulauluraamatu jaoks. Luuleharrastustes jäljendas ta oma sõpra Flemingit. Ja et viimane oli omakorda saksa XVII saj. luuleteoreetiku Martin Opitzi (1597—1639) austaja ning andunud õpilane, siis jõudsid vastärganud eesti ilmalikku luulesse saksa uue poeetika põhimõtted. Brocmann avaldas 1637. aastal esimese seni teadaoleva eestikeelse pulmalaulu «Carmen Alexandrinum Esthonicum ad leges Opitij poeticas compositum» («Opitzi poeetikareeglite järgi loodud eestikeelne laul aleksandriinis»). Nagu pealkirjast loeme, ilmus põlatud orjarahva keele esikluuletus autori juhuslike sõprussidemete tõttu kõrgklassika värsistusvormis — aleksandriinis. Järgmistel aastatel avaldas Brocmann veel kaks pulmalaulu: «Oda Esthonica Jambico-Trochaica» («Eestikeelne jambilis-trohheiline ood», 1638) ja omaette brošüürina «Oda Esthonica Trochaica» («Eestikeelne trohheiline ood», 1639). Needki luuletused matkivad vähemalt pealkirja järgi klassitsismi kõrgstiili traditsioone.

Võiks peaaegu järeldada, et Brocmanni eestikeelne juhuluuleharrastus sai eeskujuks tolle aja värsimeistritele, sest järgnevatelt aastatelt pärineb suurem osa tuntud pulmalaule. Nende autorid on enamasti pastorid, kes olid mingeis suhetes Tallinnaga. Nii ilmus 1639. aastal Juuru pastori Josua Möllenbecki (surn. 1657) «Dialogus Nuptialis» («Pulmadialoog»), mis algab sõnadega «ACH minnu ello ninck könne...». See näib olevat tõlge või mugandus saksakeelsest laulust «Ach du meins Lebens auffenthalt», mis on ka Möllenbecki dialoogi viisina antud. 1641. aastast pärinevad eelmisest peatükist tuttava Kullamaa pastori Heinrich Gösekeni luuletus «HEh sel ke Jumlakartusz' sees...», mille aluseks on Taaveti 128. psalmi järgi loodud M. Lutheri laulu «Wol dem der in Gottes Fürchten steht» proosatõlge Stahli «Kodu- ja käsiraamatus», ja Kirbla (Kirevere) kirikisanda Daniel Göbeli (surn. arv. 1656) laul «OCh minna waine...». Järgmisest aastast on säilinud Käina pastori Johannes Taustiuse (surn. 1646) luuletus «KVhle/ Peickmees/ minnu Suhst...» ja eespool mainitud Tallinna Pühavaimu koguduse õpetaja Georg Salemani kaks kokkukuuluvat laulu, millest esimene «LAddina- ninck Saxa-Keelet...» on algupärane, teine «HEh sel/ ke kartab Jummala...» on aga samuti eespool mainitud Taaveti 128. psalmist ümberluuletatud M. Lut-

heri koraali tõlge. Sealjuures on Salemani tõlge Gösekeni omaga võrreldes tunduvalt ladusam. Selle kümnendi viimase lauluna ilmus 1643. aastal «Jocus Esthonicus» («Eestikeelne nali») Rõngu pastori Olaus Georg Saleniuse (surn. 1657) sulest. Viimane autor on ainus rootslane eespool mainitud saksa kirjameeste kõrval.

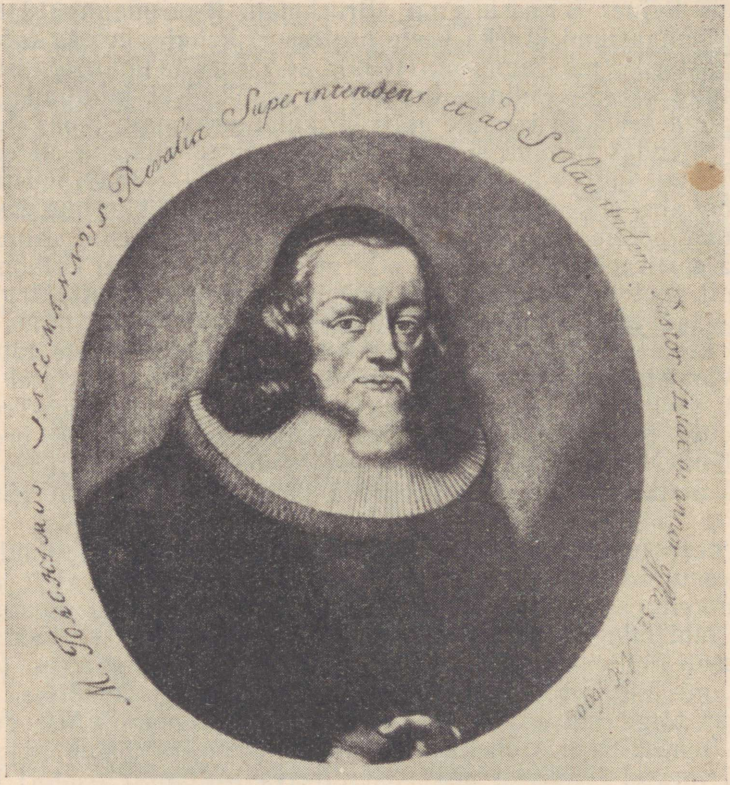

J. Saleman.

XVII saj. viiekümnendatest aastatest on tuntud vaid üks luuletus: üliõpilane Joachim Saleman (1629—1701, eespool mainitud G. Salemani poeg), kellest hiljem sai Eestimaa piiskop, on 1651. aastal omaste ringis aset leidnud pulma puhul esinenud lauluga «Der Herr Bräutgam redet seine Liebste an» («Härra peigmees kõnetab oma armsamat»). Luuletus algab sõnadega «SEst et nühd se Pehw on kehs . . . ».

Üldiselt taandus XVII saj. teisel poolel eestikeelse pulmaluule kasu-

tamine: järgnevatelt kümnenditelt säilinud lauluvihikutes neid enam ei leidu. Ainus hilisem eestikeelne pulmalaul on anonüümne «Armasz kallisz kuldene Wend», mille käsikirjalise teksti leidis saksa folklorist dr. Johannes Bolte 1889. aastal Peterburis Teaduste Akadeemia raamatukogu välismaiste käsikirjade osakonnast. Lauluga ühes köites leiduvate dateeritud materjalide järgi peetakse seda luuletust XVII saj. kolmandasse veerandisse kuuluvaks.

Pulmalaulude ettekandmise komme püsis siiski ka XVIII sajandil, jätkudes veel vähemalt XIX saj. kahekümnendate aastateni. Eesti keeles on XVIII saj. algult ainsana tuntud anonüümne *«Pulma Laul mis Selle ausa Issanda Hellere Hinrike, ning Selle ausa Neitsi Wröliko Tio Elso, Fulma Päewal, Selle 1717 aastal, selle 17 Neäri kuu Päewal, Maal lauldi neist Ölletaiaist»*. (Tavaliselt tsiteeritakse seda luuletust esivärsi «OH ma waene Naisokenne!» järgi.) Luuletus on kirjutatud Eestimaa rüütelkonna sekretäri, Metsiku mõisa pärishärra Heinrich Helleri ja tema mõrsja Dorothea Elisabeth Frölichi pulmadeks. Pole teada, kas teos tekkeajal trükis ilmus või levis see esialgselt käsikirjalisena. Seevastu on selle XVIII saj. ainsa pulmalaulu hilisem trükilevik erakordselt suur: laulust on säilinud kolm väljaannet, neist vanim tüpograafiliste andmete järgi otsustades XVIII saj. lõpult, viimane 1815. aastast. Mitu korda on see pulmalaul ilmunud eestikeelse luule näitena välismaal. Korduva trükkimise järgi võiks oletada, et seda luuletust on vahest ka hiljem pulmade puhul ette kantud.

Ülaltoodud loetelust nähtub, et väiksearvuline pulmaluule oli sisult siiski mitmekesine. Et pulmapidustustes põimusid nii kiriklikud kui seltskondlikud kombed, siis sellele vastavalt esinevad ka lauludes mõlemad elemendid. Osa neist, nagu eespool mainitud Gösekeni ja Salemani laul Lutherilt, on koraalitõlked; Salemani «HEh sel/ ke kartab Jummala . . .» ilmus hiljem parandatud kujul ka lauluraamatus. Kirjandusloolisest pakub seda laadi repertuaar vähem huvi, sest selle sõnastus ning stiil on täiesti sarnane XVII saj. keskpaiku sugenenud riimitud kirikulauluga. Hoopiski enam pakuvad ilmalikud laulud, kas või katsena rakendada eesti keelt poeetikareeglite järgi. Ka ilmalikes lauludes esinevad tavaliselt vaimulikud motiivid, kuid nende kõrval võib frivoolne element olla vägagi välja tõstetud. Nii algab R. Brocmanni vanim pulmalaul vagalt: «KVi önnisz on se Mees/ ke Issa pehle lohtap . . .», lõpeb aga siivutute viidetega pulmavoodi rõõmudele. Selline vastakate motiivide ühendamine on laenatud saksa lauludest, kus see harutihti esineb. Frivoolset pulmavoodi motiivi laulu lõpp-puändina kasutavad korduvalt Brocmann, samuti ka Göbel ja Salenius; eriti välja tõstetud on see XVIII saj. pulmalaulus «OH ma waene Naisokenne!». Taustiusel ja Joachim Salemanil puuduvad pikantsed vihjed, nende lauludes põimuvad usulised motiivid mõtisklustega pruutpaari armastusest ja tulevasest abieluõnnest. Saksa eeskujudest lähtudes võrdleb Taustius pruutpaari tuvikestega (*Kui needt armat Tuwikest*). Samuti pärinevad saksast pruudi meelitusnimed, milledest on

kõige sagedam *kana*. Mõrsja meeldivust peavad väljendama hellitussõnad, nagu *Südda-Nail, magkus Kohr, magkus Leeha, Linnopoick, Auwo-Crohn* jmt. Kõrgema seltskonna lembeluulest pärineb Brocmanni jambilis-trohheilise oodi algusestroofide jalutusestseen kudrutavate lindudega:

„KWß olli töiſtkord kaunis Ilm
Nínck olli ſoi/ ninck mitte külm/
Linna Werraſt
Röhmo perraſt
Ma lexin köndma Welja pehl;
Sihs kuhlket/ miß ma kuhlſin ſehl,
Ma kuhlſin Linnut Taiwa all/
üx olli walgke/ töine hall;
Nende Sugku
Lauliß Lugku/
Kumb minna tahan laulma nühdt;
Sihs mincket erra mitte ſihdt."

Mõneti on luuletustele antud dialoogivorm, nagu Möllenbeckil või anonüümses laulus «Armasz kallisz kuldene Wend». Laulus «OH ma waene Naisokenne!» on see arendatud kõneluseks pruudiema, isamehe, selle naise, peigmehe ja pruudi vahel, mille lõpetab peiupoisi, pruuttüdruku ja pulmarahva ühine koor. Nii võiks selle laulu puhul kõnet olla isegi nagu mingi pulmamängu lavastustekstist. Brocmanni trohheiline ood on luuletaja pöördumine pruudi poole (*NEitzikenne/ kui on jergk?*). Taustius kõnetab nii peigmeest kui pruuti (*Jummal andkut keick heh Ön Sinnul/ armas Pruhtiken/ Ninck kahs sinnul/ Peickmees*); Göbeli laul on armuhaige peigmehe palve mõrsjale, et see ta armastusega terveks raviks. Ka see kenitlev armuavaldus pärineb Lääne-Euroopa lembelaulude motiivistikust.

Saksa- ja ladinakeelses pulmaluules esineb tihtipeale anagramme ja kalambuure (sõnamänge) stiilivõtetena. Esimest eestikeelsetes lauludes ei leidu, küll aga viimast. Oma 1637. aasta pulmalaulus põimib Brocmann värssidesse pruudi isanime *Stahl*'i eestikeelse vaste *Terraw* ('teras'):

Se Pruth on kaunis kül: ſe Iſſa on kül rickas/
On lebbi omma Töh ſihn Warra ſaudnut ickas:
Sahp **Terraw** kutzetut; on temmal doch kül Höbbe - - -

Ka Göbel on pruudi nime *Anna Ramm* sõnamänguna kasutanud:

Sul panne ette
Mul AMMA kette
Nínck olle mitte RAMM ninck tüit - - -

Võõra elemendina liitusid lauludele ka saksa viisid. Mõnele tekstile on lisatud viisiandmed, nagu «Einsmahl alsz ich Lust bekam» (Taustius), «Falscher Schäffer ist es recht» (J. Saleman) jt. Kuid kõik need võõrad ilus-

tused ei suuda katta laulude keelelist abitust, mis muide on täiesti ootuspärane, kui arvestada, et autorid olid mitte-eestlased, mõned nende hulgast alles hiljuti Eestimaale asunud. Paremat on suutnud anda laulude «Armasz kallisz kuldene Wend» ja «OH ma waene Naisokenne!» anonüümsed autorid, õnnestumisi on ka Brocmannil. Enamiku literaatide sulesünnitustes seltsib aga keele piisamatule tundmisele veel täielik luuleande puudumine. Laulude üldiselt puine ning abitu keel on ilmselt takistanud mõttekäigu paindlikumat väljendamist. Võrreldes samade autorite ladina- ja saksakeelsete värssidega on eesti laulud tuimad, kohmakad ning skemaatilised. Ka seltskondliku galantsuse taotlemine virildub laulude sõnastuse küündimatuse tõttu paroodiliseks.

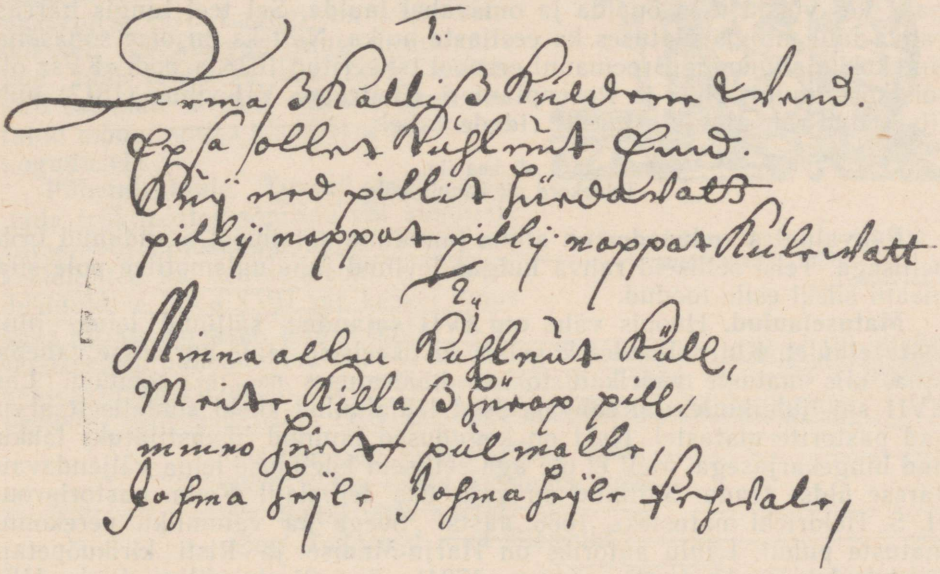

Laulu «Armasz kallisz kuldene Wend» algus.

Teiselt poolt on aga härraslaulikute värssides vähesel määral kajastunud ka talurahva pulmakombed. Saleniuse pulmanaljas esinevad nii kaasikesed (kaasitajad) kui ka «Raudkesi mööka kahn» ('raudkäsi mõõgaga'). Laul «Armasz kallisz kuldene Wend» loendab pulmatoite:

Saiat kackut ollut Wien,
kil mißtarbiß ollep ſien,
kahllat kahnnat Oynikut,
küpſetut küpſetut ni[n]ck kehtetut.

Juttu on ka pulmapillidest (*pilly nappat pilly nappat kulewatt*) ja pulmalisi kutsub peole saajavanem. Pulmalaulus «OH ma waene Naisokenne!» esinevad isamees, pruuttüdruk, peiupoiss ja õlletajad, s. o. saajanaised. Need vähesed etnograafilised elemendid annavad lauludele kohalikku värvingut.

Eesti kirjanduse arenguloo seisukohalt on huvipakkuv küsimus pulmaluule laiemast mõjust. Teatavasti pandi kõrvuti juhuluule viljelemisega alus ka värsimõõdulisele kirikulaulule, ja nagu eespool nägime, paistavad 1656. a. lauluraamatu koraalide tõlkijate hulgas silma pulmalaulude autorid, nagu G. Saleman, Brocmann jt., kes oma ilmaliku luuleloomingu kogemusi said sel puhul ära kasutada. Teiseks pole kahtlust, et härraste pidusaalides lauldavad laulud said tuntuks ka teenijaskonnale, kes võisid neid õppida ja omavahel laulda. Sel teel tungis härrasrahva laul mingis ulatuses ka eestlaste hulka. Näiteks on otse sõnasõnaline kokkulangemine Brocmanni eespool tsiteeritud 1638. a. oodi «KVsz olli töistkord kaunis Ilm» ja Rosenplänteri «Beiträge» VII vihus (1817) publitseeritud rahvalaulu esimeste ridade vahel:

Ükskord oli hea ilm,
Teinekord oli kaunis külm - - -

Rahvaluules kodunedes on algne jambiline värsimõõt asendunud trohheilisega. Teisi selliseid rahva hulgas levinud juhuluulemotiive pole siiamaani siiski esile toodud.

Matuselaulud. Hoopis vähe on XVII sajandist säilinud leina- ning matuseluulet. Kui pulmades kasutati eestikeelseid laule kurioosse vahepalana, siis matuste väärikalt tõsises häälestuses see ei sobinud. Läti XVII saj. juhuluules on rahvakeelsed leinalaulud siiski suhteliselt arvukad pastorite matustel. Neid on kogudused laulnud hüvastijätuks lahkunud hingekarjasega. Meil ei ole aga selliseid koguduse leina väljendavaid värsse üldse teada. Säilinud on vaid üks leinalaul Keila pastoriproua H. S. Heidrichi matusteks 1686. aastal. Seega ka vaimuliku perekonna matuste puhul. Laulu autoriks on Harju-Madise ja Risti kirikuõpetaja Gustav Johann Laurentius (surn. 1704). See 21-stroofiline laul «HEh selle/ kumb siht hedda seest...» on laadilt väga lähedane kiriklikele matusekoraalidele. Selle keel ning sõnastusstiil tõendavad autori suuremat luuleandi lauluraamatu tavaliste kaastöölistega võrreldes.

Leinaluule hulka kuuluvad veel Rootsi kuninga Karl XI surma puhul loodud «Meye Armolikko ning önsa Kunninga (Carl XI.) Mattuse-Laulud», mida tunneme J. H. Rosenplänteri kirjakogus talletatud ärakirja põhjal. Viimane toetub omal ajal Riias Liivimaa ülemkonsistooriumi arhiivis leidunud originaalkäsikirjale, mille hilisem saatus on tundmatu. Nende laulude tekkeajaks on ilmselt 1697. a., millal Karl XI suri. Autori (või autorite) kohta puuduvad igasugused andmed. Laulude lõunaeestiline keelekuju juhatab nende loomis- ning levikukohta otsima Kagu-Eestist.

Käsikiri koosneb neljast laulust, millest esimene on kõige pikem ning käsitleb Karl XI biograafia põhilisi episoode; teine ülistab kuninga teeneid siinse rahva suhtes; kuninga õiglust ning vagadust kiidab kolmas laul, vastandades teda suurema veenvuse saavutamiseks Herodese ja vaaraoga, valitsejatega, kelle pahelisus pidi olema rahvale kirikuõpetuse kaudu tuntud; neljas laul manitseb Liivimaad jumalat tänama õige, s. t. reformeeritud usu kehtimapääsemise eest. Laulud on kõik ortodoksselt vagatsevad ning truualamlikud. Jääb lahtiseks, kas laule ametlikult laiemalt levitati või olid need soetatud mõne innuka kirikhärra poolt oma kogudusele.

Illustratsioon G. J. Laurentiuse matuselaulu lõpul.

Pühendusluule. Tuntud tava avaldada trükiteostes sõprade või austajate värss- või proosapühendusi rajas eesti keelele tee ka dedikatsiooni e. pühendusluulesse. Juba XVII saj. keskel ilmus kaks kirikuraamatut, milles leiduvad ka eestikeelsed pühenduslaulud. Nii on Georg Saleman kirjutanud 12-värsilise saatesalmiku Heinrich Stahli jutluseraamatu «Leyen Spiegel» («Ilmikute peegel») esimesele osale (1641), milles soovitatakse teose ostmist:

SE Rahmat/ kumba Iſſand Stahl
Meil packup nühdt Liefflandi mahl/
Se Poſtill oſtka igkalick/
Sax/ Tallopoigk ninck Moiſenick - - -

Teine, samuti laiemale lugejaskonnale määratud pühendusluuletus «Auffmunterung zur Dankbarkeit An Lifland Für die Ausbreitung des göttlichen Worts daselbs» («Liivimaa ergutamine tänulikkusele jumalasõna levitamise eest sealsamas»), mis algab sõnadega «LIflandi-mah / och! mellesta . . .», ilmus 1656. aastal kiriku-käsiraamatu kolmandas osas «Neu Ehstnisches Gesangbuch» («Uus eestikeelne lauluraamat»). Laulu autoriks on Põltsamaa pastor Johann Sebastian Markard (1622—1659), kes on tuntud ka saksa- ja ladinakeelsete juhuluuletuste koostajana. Kõne all olev laul ei ole siiski otseselt pakutava lauluraamatu reklaamimiseks ega selle autorite ülistamiseks kirjutatud. Olles polemiseerivalt antikatoliiklik, õhutab luuletus tänulikkusega suhtuma reformeeritud ususse; sellele vastandatakse endist «papistide» ja munkade õpetust, mille «walschit Möttet waiwasit» vanu ja lapsi.

Eestikeelne pühendussalmik, mille koostas Tallinna Pühavaimu kiriku õpetaja Johannes Cohsen (Kohsen), leidus veel Hageri pastori Christoph Blume raamatus «Matthaei Judicis kleines Corpus Doctrinae» («Matthaeus Judexi väike dogmaatika käsiraamat», 1662). Et selle teose täielik eksemplar Teise maailmasõja ajal kaotsi läks, pole Cohseni laulu tekst praegu enam kättesaadav.

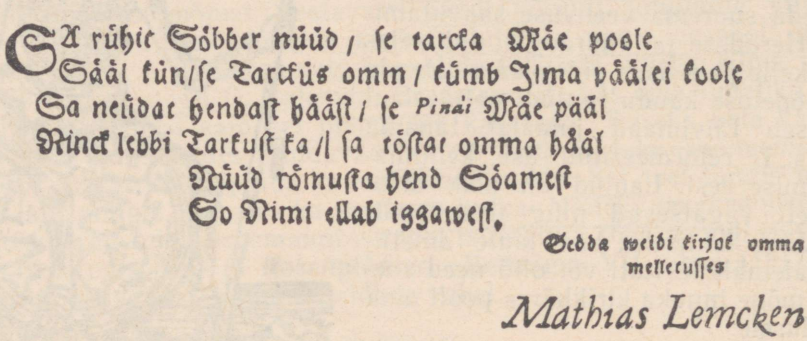

SA rühit Söbber nüüd / se tarcka Mäe poole
Sääl kün/se Tarckůs omm / kůmb Jlma päälei koole
Sa neůdat hendast hääst / se Pindi Mäe pääl
Ninck lebbi Tarkust ka / sa tõstat omma hääl
Nüüd rõmusta hend Söamest
So Nimi ellab iggawest.

Sedda weidi kirjot omma
melletusses

Mathias Lemcken

M. Lemckeni pühendusluuletus H. Chr. Wageneri väitekirjas.

Eriti levinud oli pühendusluule akadeemilistes väljaannetes (väitekirjad, teaduslikud tööd jne.), kus püüti hiilata oma keelteoskusega. Vähetuntud eesti keele kasutamine on ootuspärane Tartu-Pärnu ülikooli ringkondades, kuid juhuslikult võib seda kohata ka välismaa trükistes. Esimesed sellelaadilised juhuluuletused on säilinud XVII saj. lõppveerandist. Varaseim neist ilmus Jena ülikooli rootsi rahvusest üliõpilaste õnnesooviavalduses prof. G. W. Wedeliusele tema rektoriametisse asumise puhul aastal 1686. Selle trükilehe seitsmes eri keeles toodud õnnitluste hulgas leiduva eestikeelse neliku «Wotka Scepter kessi sees . . .» autoriks on üliõpilane Gebhard Himsel (surn. 1704), kes tegeles hiljem arstina Tallinnas, Haapsalus ja Riias. Järgmine õnnesooviluuletus on seotud juba Tartu Academia Gustavo-Carolinaga. Kõne on rootsi rahvusest üliõpilase Mathias Lemckeni (suri 1707. aastal Tartu pastorina) 6-realisest õnnesoovisalmikust «SA rühit Söbber nüüd/ se tarcka Mäe poole . . .», mis leidub H. Chr. Wageneri väitekirjas aastast 1696. Mõlemad pühenduslaulud on vastavalt õpetatud luule tavale sõnastatud kõrges stiilis, vihjetega klassikasse. Himsel kõneleb *Muse-Pojadest* ja Lemcken *Pindi Mäest* (s. o. Pindosest, kreeka kunstijumala Apolloni ning muusade asukohast). Selle ülepingutatud stilisatsiooni tõttu torkab luuletuste kunstiline küündimatus veel enam silma.

XVIII saj. algult tunneme ärakirja vahendusel pühendusluuletust, mis on leidunud raamatus «*Rabbi Jehuda Lebh Versione, Notis, Paraphrasi, Emendatione Textus* . . .» («Rabbi Jehuda Lebh, ära seletatud tõlke, mär-

kuste, kommentaari, parandatud tekstiga...»). See 1709. aastal Pärnus ilmunud teos sisaldab pealkirjas mainitud keskaegse juudi õpetlase heebreakeelsete tööde kommenteeritud tõlkeid. Väljaande eesotsas seisis tolle aja tuntud rootsi orientalist, Pärnu ülikooli rektor Carl Schultén (surn. 1740), tema kaastööliseks oli aga Mustjala pastor Johannes Elias Pastelbergh (Pastelberger). Schultén kirjutaski raamatusse laulu «ebrea keele kitusex ja selle auusa kirko issanda auux». See aleksandriinis loodud 16-stroofiline luuletus on kõige ulatuslikum näide eestikeelsest õpetatud luulest. Ka väitekirjades ilmus XVIII saj. esimesel veerandil eestikeelseid dedikatsiooniluuletusi. 1709. aastal avaldas rootslane Johannes Örn (1672—1722), tol ajal Räpina kirikuõpetaja, kuuestroofilise pühenduslaulu oma langu J. E. Pastelberghi väitekirjas, mille viimane oli esitanud Pärnu ülikoolile. Teine selletaoline luuletus «SInno waiw nink raske Thö» pärineb tallinlaselt Karl Gustav Stadenilt (1700—1750). See avastati alles hiljuti (1957) Stadeni ungarlasest sõbra C. Fr. Lövi poolt Jena ülikoolis 1721. aastal kaitstud doktoridissertatsioonis. Staden oli tollal Jena ülikooli üliõpilane, hiljem pastor Äksis ja Tartus. Omapärase rahvalikkuse taotlusena kirjutab autor oma nime *Karl Gustas Taden*, nagu seda tunneme ka hilisemate kirjameeste praktikast.

Örni ja Stadeni laulud on varasemate pühendusluuletustega võrreldes arendatuma mõttekäiguga ja keelelt ladusamad. Lisaks sellele elavdab Stadeni salmikut emotsionaalsus, mis on tolleaegses värsitoodangus haruldane. Eesti kirjasõna arengukäiguga pole dedikatsiooniluulel olnud peaaegu mingeid kokkupuuteid.

Käsu Hansu kaebelaul. Ajastu kenitlevast pulmaluulest ja pühenduslaulude kõrgstiili taotlusest erineb nii teemalt kui teostuselt esimese teadaoleva eesti rahvusest luuletaja Käsu Hansu (H. Kes, Kässo Hans, Käszo Hansz) kaebelaul «Oh! ma waene Tardo Liin...», mis käsitleb Tartu linna purustamist Põhjasõja ajal. Biograafilised andmed autori isikust on äärmiselt kasinad. Dokumentaalselt tõestatud on Käsu Hansu kohta vaid kolm fakti. Nimelt märgitakse ühes Puhja kihelkonna meeselanike nimistus, koostatud kohaliku pastori poolt aprillis 1701, et Puhja külas eluneb köster Kässo Hans. Teisena on tuntud Käsu Hansu kiri 14. veebruarist 1706 Puhja pastorile Könik Könіksonile, kes oli sõja eest Pärnu pakku läinud. Allkirjana esineb seal *H. Kes*. Lisaks neile allikaile leidub Tartu Jaani koguduse personaalraamatus ülalmainitud kaebelaulu tekst, sissekantuna sama koguduse pastori J. H. Grotjani poolt 1714. aastal. Laulule on lisatud märkus, et selle on kirjutanud Puhja köster Käszo Hansz 1708. aastal. Nii on vähemalt kindel, et laulu autor on olnud Puhja köstriks aastatel 1701—1708. Puhja kiriku visitatsiooniprotokollis 1717. aastast esineb köstri ja koolmeistrina Marthy (= Mardi) Hans, kelle kohta lisatakse, et ta seitse aastat on kohal olnud. 1725. a. visitatsiooniprotokollis on märgitud köstrina Merte (= Mardi) Hans. Sellenimeline köster tegutses Puhjas veel 1730-ndatel aastatel. Eesnimede kokkulangemisest on järeldatud, et viimati mainitud köster on identne

laulu autoriga, keda on siis nimetatud Käsu Mardi Hansuks, kuigi sellist nime kusagil ei esine. Puhja kiriku sündideraamatus leidub korduvalt küll Mardi Hans ja köster Hans, kuid mitte kunagi Käsu Hans. Nii näib usutavam olevat, et kaebelaulu autor on Puhja köstrina tegutsenud kuni 1710. aastani. Aastal 1856 esines Puhja tolleaegne pastor Meyer Õpetatud Eesti Seltsis ettekandega Käsu Hansu kohta, milles ta, ilmselt kohapeal säilinud suulise traditsiooni järgi, iseloomustas Hanssu kui koolitamata, aga vilunud ning tarka, koguduse poolt lugupeetud meest, kes suri 1715. a. ümber. Siiski näitavad Käsu Hansu eespool mainitud kirja hea ortograafia ning vigadeta saksa keeles kirjutatud aadress tema arvestatavat haritust.

Käsu Hansu kaebelaul säilib mitmes käsikirjas, milledest vanim on autori eluajal jäädvustatud Grotjani oma. Jääb lahtiseks, kas see üleskirjutus on tehtud originaali järgi või oli selle eeskujuks mingi rahva seas käibel olnud laulu tekst. Kuueaastane vaheaeg luuletuse tekke ja selle üleskirjutamise vahel laseb oletada viimast võimalust. XVIII saj. teisest poolest ja hilisemastki ajast pärinevad laulu ärakirjad Tartu arhiivides ja mujal on nähtavasti Grotjani teksti koopiad. Lisaks sellele leidub TA Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas mitu rahvasuu või vanemate koopiate põhjal tehtud üleskirjutust Kagu-Eesti alalt, mis osutavad luuletuse laiale levikule rahva hulgas. Et nii arhiivides talletatud hilisemad koopiad kui ka rahvasuust tehtud ülestähendused on katkendlikud, siis tuleb laulu alustekstiks pidada Grotjani üleskirjutust.

Oma ulatuslikus 32-stroofilises luuletuses jutustab Käsu Hans üksikasjalikult Tartu saatusest Põhjasõja ajal, vastandades 1708. a. sõjasündmusi linna varasemale õitsengule. Luuletus on kirjutatud personifitseeritud «liina» monoloogina:

Mes mul olli enne waja?
Kui mul Käßi häſte Keuß:
Torre Koa, torre Maija,
Sure Aida, Wilja teuß
Kalli Kooli, Kerriku,
Illuſaſt Kik ehhitu,
Olli minno ſißen ſiin:
Oh! ma waene Tardo Liin.

Kirjeldades sõjaga kaasaskäinud viletsusi ja tunnistades kannatused teenitud karistuseks patuelu pärast, tahab Tartu hoiatada teisi linnu, et need ei kutsuks oma eluviisiga esile samasuguseid hädasid:

Armas Reval, Pernau, Rig'
Wötke minnuſt Oppuſt Ka,
Arge wötke mes om liig',
Kige neide Aſſjuga,

Jätke mahha Körgistust,
Armastage Allandust;
Ei sa teije hukka siin,
Kui ma waene Tarto-Liin.

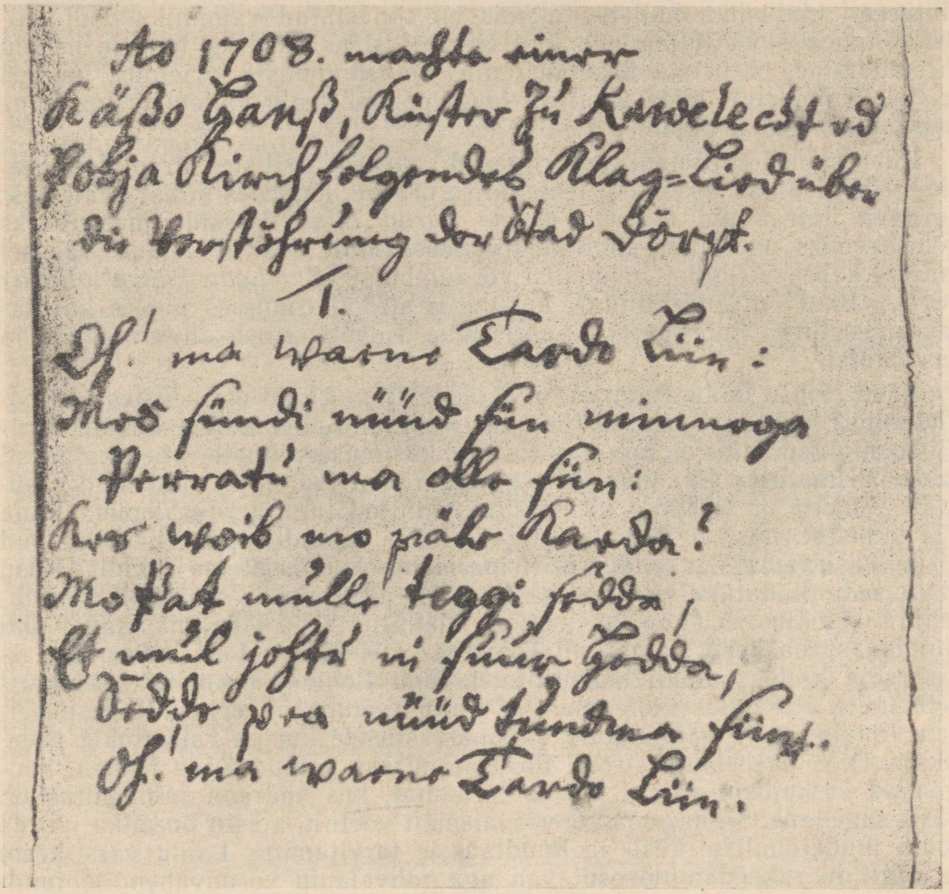
Ao 1708. machte einer
Käßo Hanß, Küster zu Kawelecht od
Pohja Kirch folgendes Klag-Lied über
die Verstöhrung der Stad Dörpt.
1.
Oh! ma waene Tardo Liin:
Mes sündi nüüd sün minnoga
Perratu ma olle sün:
Kes woib mo päbe Kaeda?
Mo Pat mulle teggi sedda,
Et mul johtu ni suur hedda,
Sedde pea nüüd tundma sünt.
Oh! ma waene Tardo Liin.

Käsu Hansu kaebelaulu algus Tartu Jaani koguduse personaalraamatus.

Kaebelaulu ideeline häälestus on veendunult sõjavastane. Sealjuures kurdab Rootsi-sõbralik autor ühekülgselt ainult «kurja, vägeva vaenlase» tegude üle. Teenitud katsumuste põhjuseks tunnistatakse, nagu nägime, siiski kodanike jumalakartmatu, paheline elu. Sõjahädade käsitlus lau-

lus on dramaatiline, viletsuste pildid on ilmekad ning on antud sügava kaasaelamisega. Üldse on «Oh! ma waene Tardo Liin» oma kujunduselt erakordne nähtus eesti kirjanduse ajaloos. Isegi suurte kultuurrahvaste esimesed kunstluule kirjapanekud osutuvad enamikus lihtsatoimelisteks väikevormideks, siin on aga tegu keerukama kompositsiooni ning stroofiehitusega ulatusliku luuletööga, mis on sõnastatud vaimuliku oodi stiilis. Kompositsioonilt jaguneb laul temaatilisteks osadeks (endise heaolu meenutamine, patuelu hukkamõistmine, sõjasündmuste kirjeldus, hoiatus teistele linnadele), mida ühendab laulu põhimeeleolu väljendav kurtmine lugulaulu algul ja lõpul.

Käsu Hansu kaebelaul on kirjutatud kaheksavärsilistes strofides. Igaüks neist sisaldab tervikliku temaatilise üksuse, lõppedes üldist häälestust kordava refrääniga *Oh! ma waene Tardo Liin*. Värsside meetriliseks põhiskeemiks on seitsmesilbiline trohheus, mille kõrval leidub vähesel määral kaheksasilbilisi trohheilisi või jambilisi (*Kui Lada Päiwa' olliwa*) värsse. Laul on lõppriimiline, kusjuures strofi esimeses pooles kasutatakse ristriime, lõpposas aga paarisriime. Kohati esineb alliteratsiooni ja assonantsi.

Käsu Hansu laulu algupärasus ei ole tekitanud kahtlusi, sest teos on loodud autori poolt kaasaelatud sündmuste põhjal. Sellelaadilise kohaliku traditsiooni puudumine on aga üles tõstnud küsimuse võimalikest eeskujudest, mida harimatuses võrsunud esimene maarahva luuletaja on saanud kasutada. Sellena on kõikides käsitlustes mainitud lugu Jeruusalemma linna hävitamisest, mis oli rahvale tuttav eelmise sajandi lõpul Riias ilmunud kiriku-käsiraamatute kaudu. Köstrina ning koolmeistrina tundis Käsu Hans seda allikat kahtlemata hästi. Jääb aga siiski (seni küll selgitamata) võimalus, et autor, kes eespool mainitud kirja järgi otsustades pidi tundma saksa keelt, jälgis sõjakoleduste kirjeldamisel ka saksa 30-aastase sõja luulet, samuti kohapeal tekkinud Põhjasõja-ainelisi saksakeelseid laule. Kujundusvõtete osas sai autor toetuda nii eelnenud eestikeelsele ilmalikule ja vaimulikule värsiharrastusele kui ka rahvaluule poeetikale. Oma kaebelaulu strofi ülesehitamiseks polnud Käsu Hansul kaugemaid eeskujusid vajagi kui lauluraamat, kus säärane salmiehitus on päris sagedane. Sinnasamasse, või laiemalt võetult, ajastu poeetika juurde juhib tunderõhuliste küsi- ja hüüdlausete tarvitamine. Laulu värsiskeem ja algriimi rakendamine osutavad aga rahvalaulu vormivahendite tundmisele. Autori laiemat silmaringi näitab kaasaja haritud sõnavara (*Tyran* 'türann'; Kõrgest optu *Prowesri,* ausa *Aszesri, Margret* Päiwal, *Reval, Pernau*), samuti ametis ja lugemise kaudu omandatud kirikukeele väljendite kasutamine (*Ent nüüd on möda Armo-Aig*). Samal ajal kõlab siin esmakordselt eestikeelses luules rahvakeel loomuliku ning ladusana oma väljenduslikkuses, mida tugevdab veelgi selle murdelisus. Laulu kohatised rütmi- ja keelekonarused on ehk osalt ka ümber- või üleskirjutamisel tekkinud.

Kui maha arvata praegu vaadeldud «Oh! ma waene Tardo Liin», siis ei ulatunud XVII saj. ja XVIII saj. esimese veerandi eestikeelne juhuluule peale väheste erandite rahvani ega viljastanud nimetamisväärselt eesti kirjasõna. Selle kasutamine piirdus valdavas osas saksa ja rootsi härrasrahva ringkondadega. Eesti keelt ei võtnud võõrast rahvusest literaadid tõsiselt kui kunstilise väljenduse vahendit, vaid seda kasutati kurioossusena saksa seltskonnale vahelduse pakkumiseks. Selline suhtumine — üksikuid teisitimõtlejaid entusiaste võis ju olla, nagu R. Brocmann — ei soodustanud aga keele kunstilise väljendusvõime arenemist ega loonud ka eeldusi tõelise luule tekkimiseks.

BIBLIOGRAAFIA.

Eesti pulmalaulutrükiste enamik säilib TLA-s, kus leidub kaks köidet laulubrošüüre pealkirjaga «*Vota nuptialia*» aastatest 1637—1644.

I. Sechs Hochzeitsgedichte in estnischer Sprache aus den Jahren 1639, 1641 und 1642. Verh. GEG XVI, 4. Heft. Dorpat 1896, lk. 281—301.

II. V. R[e i m a n], Eesti kirjanduse hommikul II: Esimene Eesti soost kirjamees. Eesti Üliõpilaste Seltsi Album II. Jurjev 1894, lk. 193—205. ▪ F. B i e n e m a n n, Die Katastrophe der Stadt Dorpat während des Nordischen Krieges II. Reval 1902. ▪ Th. v. R i e k h o f f, Livländische Gelegenheitsdichtung im 17. Jahrhundert. Balt. Monatsschr. 1903, lk. 255—276. ▪ A. R. C e d e r b e r g, Kaks eestikeelset mälestusmärki Tartu-Pärnu ülikoolist Rootsi valitsuse ajal. EKirj. 1921, nr. 10, lk. 337—340. ▪ T. M e l a n d e r, Paar eestikeelset isikuluuletist 17. sajandist. EKeel 1927, nr. 8, lk. 193—196. ▪ A. S a a r e s t e, Vanem eestikeelne pulmalaul. EKirj. 1927, nr. 8, lk. 483—494. ▪ H. P r a n t s, «Tarto liina ikulaulu» teisend. EKirj. 1932, nr. 12, lk. 596—601. ▪ H. W e i s s, Neue Estica-Funde aus der Bibliothek der Estländischen Literärischen Gesellschaft. Beitr. zur Kunde Estlands XX. Tln.1935—1936, lk. 59—62. ▪ G. S c h m i d t, Lettische Gelegenheitsgedichte aus dem 17. Jahrhundert. — Jahrbuch der Volkskundlichen Forschungsstelle II. Riga 1938, lk. 115—150. ▪ O. A. W e b e r m a n n, Ein estnisches und ein ungarisches Gelegenheitsgedicht a. d. J. 1721. Ural-Altaische Jahrbücher XXIX. Heft 1/2. Wiesbaden 1957, lk. 37—44. ▪ H. S a l u, Svensktidens estniska bröllopsdiktning. Svio-Estonica XIV. Lund 1958, lk. 53—86.

H. T r e u m a n n, «Kadunud» pulmalaulud. KKirj. 1962, nr. 4, lk. 217—221.

VIII peatükk.

KIRJASÕNA XVIII SAJANDI ESIMESEL POOLEL.

Põhjasõda andis purustava hoobi Rootsi impeeriumile ja kukutas tema võimu Baltimail. Venemaale alistudes säilitasid aga Balti rüütelkonnad ja linnade patritsiaat oma privileegid. Kujunes tsarismi ja balti-saksa aadli klassiliit, mille tagajärjel jätkus kohaliku talurahva ekspluateerimine. Sealjuures olid sõjategevus, katk ja nälg viinud Baltimaade põllumajanduse laostumisele ja rahvaarvu tohutule vähenemisele (katku surnuid oli kohati 70—80%). Katku ja sõja tagajärjed likvideeriti elanikkonna osas siiski 30—40 aastaga, nii et sajandi teisel poolel ületas rahvaarv juba endise. Samal ajal süvenes pärisorjuslik süsteem, halvenes talupoja olukord. Liivimaa rüütelkond püüdis seda isegi juriidiliselt sanktsioneerida (nn. Roseni deklaratsioon a. 1739). Rakendati piiramatult ebainimlikke karistusi, mille eest mõisnik ei kandnud mingit vastutust. Talupojale jäi ainsaks enesekaitse abinõuks põgenemine või kättemaks mõisnikule.

Raske kurnamise tõttu aktiviseerus XVIII saj. keskel ka talurahva massiline klassivõitlus, arenedes ajalooliste tingimuste tõttu peamiselt religioosse liikumise vormis. Usulistesse ringidesse koondus rohkesti talurahvast, kes tõi sinna kaasa ka oma klassihuvid ja sotsiaalsed hädad. Seetõttu muutusid need kooskäimised, eriti vennastekoguduse liinis, vaenulikuks valitseva kiriku ja mõisa vastu, nii et ametivõimud pidid jõuga vahele astuma.

Rahva protesti niisugused vormid olid tingitud tema armetust õiguslikust ja hariduslikust tasemest. Eesti talupoeg oli pärisori ja enamasti kirjaoskamatu. XVII saj. lõpul rajatud koolisüsteem oli Põhjasõja keeristes hävinud, selle elustamiseks ei tahtnud mõisnikud üldse vaeva näha. Oma majapidamist taastades kiskus mõis koolimaadki enda kätte, kui need olid olemas. Ametlikud käsud koolide avamiseks ja koolmeistrite ametissepanemiseks jäid enamasti täitmata. 1713. aastal leidus Liivimaal 20 kihelkonna kohta üksainus kool 3 õpilasega. Alles 1729. aastal tehti Eestimaal kodused lasteloetamised sunduslikuks. 1730-ndail aastail elustusid mitmed köstrikoolid Liivimaal, Eestimaal need aga endiselt peaaegu puudusid. Seati ametisse ka eesti soost köstreid, kes töötasid pare-

mini kui sakslased. Nende hulgast kasvas välja isegi mõni tähelepandav kirjamees (Mango Hans, M. Ignatius jt.).

Sõjajärgsetel aastatel ilmnes tagasiminek ka trükitööstuses. Ainsa trükkalina kogu Eesti alal töötas Tallinnas J. Chr. Brendeken, kelle ettevõtte 1716. aastal päris Johann Köhler, kuid nende tegevus oli esialgu vähene. Mitmed eesti raamatud trükiti Saksamaal.

Kirikukirjanduse alal märkame siiski kiiret elavnemist, samuti ilmusid juba 1730—1740-ndate aastate vahetusel esimesed poolilmalikud juturaamatud. Selle põhjuseks oli ühelt poolt asjaolu, et vaimulike raamatute ettevalmistamisel saadi kasutada Põhjasõja-eelseid ja -aegseid käsikirju, teiselt poolt aga see, et eriti Põhja-Eesti vakantseks jäänud pastorikohtadele asus rida noori energilisi mehi, kes tõusid ühtlasi esile heade eesti keele tundjatena (Gutsleffid, Thor Helle jt.).

XVIII saj. esimese poole eesti kirjasõna arengut hoogustas ka kõne all olevate kirjameeste seos Lääne-Euroopas levinud pietismiga. See usuline suund oli oma algupäralt seotud tõusva linnakodanlusega, kes kritiseeris ühelt poolt absolutistlike valitsejate pillavaid eluviise ja ülakihtide kombelõtvust, teiselt poolt aga dogmadesse ja skolastikasse takerdunud luterlikku ortodoksiat. Selle asemel taotles pietistlik vool individuaalset usuelamust ning nõudis praktilises elus karmide moraalireeglite rakendamist, mille hulka kuulus muuseas kommete lihtsus ning majanduslik kokkuhoid. Nõudes välise kombetäitmise asemel sisemist vagadust, oli pietism oma ideeliselt aluselt muidugi reaktsiooniline nähtus. Kuid praktilises osas, niivõrd kui see oli suunatud hariduse levitamisele ning sotsiaalse viletsuse leevendamisele alamates kihtides, tuleb pietistide tegevust antud ajaloolistes tingimustes mõneski suhtes hinnata. See käib eriti saksa teoloogi ja pedagoogi A. H. Francke (1663—1727) kohta, kes asutas Halles vaeslaste varjupaiga, pedagoogiumi jt. koolid, trükikoja, raamatukaupluse jne., kusjuures tema asutuste tegevus omandas rahvusvahelise iseloomu; nii olid Hallel XVIII saj. esimesel poolel tihedad sidemed ka Venemaaga, eriti selle Balti provintsidega. Oma opositsiooniga skolastikale ning kiriku monopolile kasvatusküsimustes, oma huviga isiksuse arendamise ja praktilise elu korraldamise vastu osutus Halle pietism omamoodi eelastmeks sajandi teisel poolel esilekerkinud ratsionalismile.

Baltimaadel soodustasid pietismi levikut sõjaviletsused, samuti tõid neid ideid kaasa Saksamaal, eriti Halles õppinud noormehed, kes asusid siin tööle pastoritena või õpetajatena. Nad jäid sageli kirjavahetusse A. H. Francke ja tema kaastööliste ning järglastega, kellele anti aru oma tegevusest ja kellelt saadi uusi juhtnööre. Hallesse läkitatud kirjades ei puudu sotsiaalsete olude kriitika, kaastunne talupoja viletsusele ja tahe tema seisundit parandada, vähemalt talle veidi haridustki anda. Kuid need taotlused ei leidnud mõisnike toetust, vaid rohkem vastuseismist, isegi vägivaldset takistamist. Nii kirjutas Kullamaa pastor H. Gutsleff A. H. Franckele 17. aprillil 1716 eesti talupoegade kohta: «Aga kui tahad neile ühe hea sõna rääkida ja nende eest välja astuda, siis lasevad här-

rased oma kättemaksuhimu nende vaeste vastu vallale.» Rannu pastor J. C. Meder kurtis omalt poolt, et mõisnikud kutsuvat tublisid hallelasi kohale mitte olukorra parandamiseks, vaid ülesandega talurahvast hästi paindlikuks teha süveneva pärisorjuse jaoks. Hallelasi olevat informeeritud valesti ja nad pettuvat varsti kohalikke olusid tundma õppides.

Hariduse alal ei jäänud siinsed pingutused siiski hoopis tagajärjetuks. Nii asutati juba 1717. aastal Järvamaal Albu mõisas Halle eeskujul vaeslaste varjupaik ning kool eesti ja saksa laste jaoks. Nende asutuste direktoriks hakkas Harju-Jaani pastor H. Chr. Wrede, kes tellis Hallest kasvatajad-spetsialistid kohale. Saksa koolis õppis kuni 100, eesti koolis kuni 50 last; osa neist saadeti hiljem Hallesse edasi õppima. Teiseks asutas Tallinna pastor Chr. Fr. Mickwitz 1725. aastal Toompea vaeslaste varjupaiga ja selle juurde kuuluva kooli, mis jäi tegevusse ligi kahesajaks aastaks. Maakihelkondades hoolitsesid oma koolide eest pastorid A. Thor Helle, H. Gutsleff, J. Chr. Wrede jt. Üksikud mõisnikud toetasid nende taotlusi, kuid enamuses oli aadel seisukohal, et rahva õpetamine takistab ainult tema maksimaalset ekspluateerimist. Muidugi oli palju pastoreid, kelle suhted rahvaga jäid endiselt külmaks ja kes aitasid mõisnikel pärisorjust viimase piirini välja arendada. Nende nõusolekul peksis aadlik talupoega, «nii et kivid peaksid kisendama», nagu kirjutas Urvaste pastori koduõpetaja P. Fr. Bornwasser A. H. Franckele 17. mail 1737. Seetõttu vihkas talupoeg pastoreid nagu teisigi saksu, usaldades ainult neid kirikumehi, kes olid «teoga tõestanud oma vagadust».

Eespool mainitud pastorite-kirjameeste rühm, kelle mõtteosalised olid enamuses ka Eestimaa konsistooriumis, osutas tõsist tähelepanu kirikukirjanduse soetamisele, nähes selles olulist vahendit religioossete ideede rahva hulka viimisel. Pealegi oli vaimulikest raamatutest suur puudus juba kirikutalituste vajadustest lähtudes. Nii hakati varsti pärast Eesti ala ühendamist Venemaaga Uue Testamendi trükkimist ette valmistama.

1720-ndatest aastatest peale mängis kirikukirjanduse väljaandmise majandusliku külje korraldamisel tähtsat osa Eestimaa konsistooriumi juurde loodud kirjastuskassa, mis sai alguse ühest väiksest annetusest 1721. aastal ja tegutses rohkem kui kahe sajandi jooksul. Konsistooriumi otsusel jäi kogu eestikeelse kirikukirjanduse väljaandmine varsti kirjastuskassa ülesandeks. Selle summasid valitses esialgu eespool mainitud H. Chr. Wrede. 1727. aastal pandi talle abiks noorem Eberhard Gutsleff, kes täitis ka korrektori ülesandeid. 1733. aastal moodustati veel kirjastuskolleegium, kes koostas kassale kindla statuudi. Kassa arendas eriti intensiivset tegevust sajandi teisel ja kolmandal veerandil, kus ta kirjastas ning levitas kiriku-käsiraamatu 15—16 trükki ligi 100 000 eksemplaris, samuti ka kordustrükid Uuest Testamendist (1729) ja piiblist (1773), rääkimata katekismustest, aabitsatest ja muudest vaimulikest brošüuridest. Ka Thor Helle grammatika ilmus kassa kirjastusel.

Sisuliselt läks eestikeelsete raamatute kirjastamine sellega konsistooriumi kätte, mis riivas trükkal Köhleri huve. 1770-ndatel aastatel alus-

taski trükikoja hooldaja A. H. Lindfors protsessi Eestimaa konsistooriumi vastu, et taastada oma privileeg. Mitu aastat kestnud tüli lõppes trükkali võiduga, nii et konsistoorium kaotas õiguse käsiraamatut trükkida ja maksis isegi kahjutasu oma «ebaseadusliku tegevuse» hüvitamiseks. 1777. aastast peale ilmus kiriklik käsiraamat Lindforsi «kulu ja varaga». Kirjastuskassa tegevus vähenes, kuid ei lõppenud täiesti, piirdudes edaspidi peamiselt toetuse andmisega raamatute odavamaks või tasuta levitamiseks, mida ta oli teinud ka eelneval perioodil.

Kirjastuskassal oli suur tähtsus eestikeelse raamatu arengus XVIII sajandil, sest mõnigi raskem ülesanne oleks vist muidu teostamata jäänud.

Kirikukirjandus.

Uue Testamendi tõlge (1715). Kõige intensiivsem oli Eestimaa konsistooriumi juurde koondunud kirjameeste tegevus 1720—1730-ndatel aastatel. Kuid juba 1715. aastal ilmus Uus Testament, mille trükkitoimetamine on põhiliselt Kullamaa pastori Heinrich Gutsleffi (1680—1747) töö vili. Ta sündis Tallinnas eesti koguduse pastori pojana, õppis kohalikus gümnaasiumis ja Saksamaal Kieli ülikoolis, kus valitses ortodokslik vaim. Täiendavalt õppis ta Halles, kus tutvus pietismi juhtivate tegelastega ja sai nende õpetuse pooldajaks. Gutsleff valiti 1710. aastal Kullamaa pastoriks ja töötas selles ametis oma surmani. Ta oli juhtiv tegelane ka Eestimaa konsistooriumis.

H. Gutsleff pidas Hallega kestvat kirjavahetust. Nõnda kirjutas ta 17. aprillil 1716 A. H. Franckele meie maa «vaeste orjade» armetutest elamutest ja kerjuslikust kehakattest, rõhutades, et siinse talurahva äärmine vaesus ja viletsus olevat hullem kui juudi rahval Egiptuse vangipõlves; tema elujärg olevat «rohkem kui orjalik». Vaesuse pärast ei saavat lapsed koolis käia ja rahvas olevat enamasti kirjaoskamatu. Enamus pastoritest ja mõisnikest arvavat, et rahvas ei vajagi korralikumat kooli ega olevat võimeline haridusest osa saama, kuid tema enda kogemused näitavat, et eestlaste lapsed saavad õppimisel paremini aru kui «targad sakslased siinsel maal». Gutsleff asutas Kullamaal köstrikooli ja õpetas külades lastele lugemist, nii et 1726. aastal leidus kihelkonnas juba 466 kirjaoskajat, mis on tolle aja kohta tähelepandav arv. Tema tegevus nii oma koguduses kui ka kirjanduse soetamisel leidis tugevat vastuseisu mõisnike poolt.

H. Gutsleff pidas ülitähtsaks rahvakeelse kirikukirjanduse väljaandmist, lugedes suureks veaks Uue Testamendi puudumist eesti keeles, kuigi reformatsioonist oli möödunud juba 200 aastat. Ta oli koos oma isa, Tallinna Pühavaimu eesti koguduse pastori, vanema Eberhard Gutsleffiga (1654—1724) osa võtnud Uue Testamendi tõlke revideerimisest Tallinnas aastail 1704—1705, kuid valminud käsikiri ei pääsenud trükki. Gutsleffide käes leidus tõlkest üks mittetäielik eksemplar ning isa ja poeg

Meie Issanda JEsusse Kristusse Uůs Testament

Ehk

Jummala Ue Sädusse Sanna

mis

Wärrast Issanda JEsusse Kristusse Sündinist pühhast Ewangelistist ja Apostlist on ülleskirjotud/ ja nüüd Ma Kelel üllespantud Tallinnas.

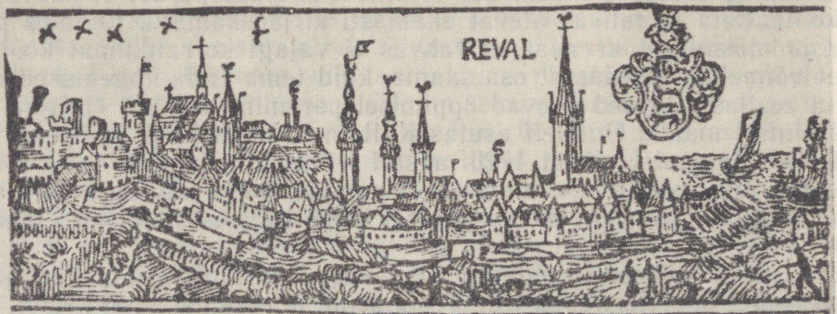

TALLINNAS
Trükkis Johan Kristow Prendeken. Aastal 1715.

viisid teiste pastorite abiga tõlke lõpule. Teose trükkimist alustati Tallinnas juba 1713. aastal, kuid tehniliste raskuste tõttu saadi raamat valmis alles 1715. a. suvel. See oli *«Meie Issanda JEsusse Kristusse Uus Testament»*, mitmesaja-leheküljeline raamat üsna korralikus eestikeelses sõnastuses ja Forselius-Hornungi parandatud kirjaviisis. Sõjajärgne paberipuudus piiras teose tiraaži ainult 400 eksemplarile ja kallis müügihind pidurdas sellegi koguse realiseerimist. Rasketest aegadest hoolimata on rõhku pandud raamatu välisele kujundusele: tiitellehe alumises osas leidub puulõikeline vinjett Tallinna vaatega, mis näib olevat mõne kohaliku meistri töö.

Uue Testamendi väljaandes väärib eraldi hindamist saksakeelne eessõna kõige varasema eesti kirjandusloo ülevaatena. Seal kõneldakse eeteheitvalt eestikeelse kirikukirjanduse puudumisest katoliku ajal ja antakse rohkesti andmeid selle arengust XVII sajandil. Kirjeldatakse Uue Testamendi tõlkimise käiku ja soovitatakse raamatut lugeda mitte ajaviiteks, vaid moraali parandamiseks. Lihtsale lugejale mõeldud sissejuhatavates sõnavõttudes «Armas Mamees» ja «Mönnigad Öppetussed» selgitatakse Uue Testamendi sisu ja tähtsust. Muuseas hoiatatakse «pühakirja» seletamise eest oma soovi kohaselt:

Seſt ke omma Mötte päle jääb/ Uſſu=Asjad omma Himmo järrele ärraarwab/ ja/ kui temma middakit loeb/ mis temma Mele pärraſt ep olle tehha/ pühha Kirja ninda ärraſelletab/ kui temma Lihha ja kurri Südda ihhaldab/ ſeſamma heitko pühha Kirja warſi Käeſt ärra/ ja ärra koormago enneſe päle mitte ennamb Jummala Ruhtluſt/ kumb muidoke aegſaſte kül temma päle tulleb.

Uue käsiraamatu väljaandmine ja rakendamine. Kirikuelu ülesehitamisel oli vaja muudki vaimulikku tarbekirjandust. Kõigepealt nõuti kiriku-käsiraamatut ja selle juurde kuuluvat katekismust, mille varasemad trükid olid ammu läbi müüdud. 1720. a. algul moodustas Eestimaa konsistoorium uue käsiraamatu ettevalmistamiseks komisjoni, millesse kuulusid pastorid H. Gutsleff, J. Middendorff, H. J. Heitzig ja A. Thor Helle. Pärast lisandus neile H. Chr. Wrede, ja see rühm jäigi kirjanduslike ülesannete teostajaks, kusjuures Middendorff varsti välja langes.

Käsiraamatu parandamine kujunes põhjalikuks. Redigeerijad olid sündinud meie maal, tundsid rahvakeelt ning pidasid senise käsiraamatu sõnastust, eriti lauluraamatu osas, nõnda viletsaks, et seda «ükski eestlane ei mõista». Nad väitsid, et talupoeg tegevat vahet «maa- (s. o. rahva-) ja kirikukeele» vahel, kusjuures viimane erinevat esimesest sel määral, et rahvas ei saavat vahel pastori kõnelusest arugi. Käsiraamatu redigeerijad püüdsid pearõhku panna «puhtale arusaadavale eesti keelele», et kaasa aidata «maa- ja kirikukeele» erinevuse kaotamisele.

Lauluraamatu mitmed osad tuli uuesti tõlkida. Lisati juurde uusi laule, mida ümber panid peamiselt komisjoni liikmed. Nii sisaldas uus lauluraamat rohkesti seni tundmata koraale, varasemad tõlked olid aga «selgel Eestimaa keelel ära seletatud». Vähem muudeti käsiraamatu proo-

sateksti: pietismi õpetussuunale vastavalt laiendati katekismust, Uue Testamendi katkendid lähendati algtekstile ja palveraamat vabastati ortodokslikust «kunstlikkusest».

Et Tallinnas leidus tol ajal üksainus trükikoda (J. Köhleri oma) ja see polnud võimeline nõudlikku tellimust täitma, siis trükiti käsiraamat Saksamaal Halle trükikojas. Töö juhtimiseks saadeti kohale noorem Eberhard Gutsleff, kes oli äsja õppinud Halle ülikoolis ja polnud veel

1721. a. «Eesti-Ma Kele Koddo- ning Kirko-Ramatu» frontispiss (*Fr. L. Franck*).

kindlasse ametisse astunud. Nii ilmus 1721. aastal trükist «*Eesti-Ma Kele Koddo- ning Kirko-Ramat*», mis sisaldas katekismuse, Uuest Testamendist evangeeliumid ja epistlid, üle 300-leheküljelise lauluraamatu ja ulatusliku palveraamatu. Teost levitati võimalikult odava hinnaga, nii et 5000 eksemplari suurune tiraaž lõppes paari aastaga. Raamat väärib tähelepanu kujundusliku külje poolest: tiitelleht on antud värvitrükis ja frontispiss esitab kodumaisel ainestikul loodud kompositsiooni, mille ülaosas näidatakse rahvariides eestlaste gruppe ja all Tallinna üldvaadet. Frontispissi loojaks oli Fr. L. Franck, kes tegeles hiljem raehärrana Narvas.

«Koddo- ning Kirko-Ramat» tõstis rahva kirjaoskust, sest teda kasutati lugemisõpetuse abivahendina. Ometi ei läinud uue käsiraamatu rakendamine ilma ortodokslike pastorite vastutöötamiseta. Näiteks ei lasknud Juuru pastor H. H. Ludwig uut raamatut oma kogudusse sisse, sest ta pidas teost keeleliselt vigaseks ja sisuliselt ekslikuks. Tõsisemat rünnakut alustasid pastorid R. Winkler Järva-Jaanis ja J. A. Winkler Koerus. Nad ei tunnustanud ka Forselius-Hornungi uuendatud kirjaviisi, mis oli üldiselt tarvitusel juba 30 aastat. Nad tõrjusid tagasi väite «kirikukeele» ja «maakeele» erinevusest ja pidasid XVII saj. kirjakeelt võrdseks rahvakeelega. Tõeline vastuolu peitus siiski sisulistes küsimustes. Arvustajad pidasid ekslikuks pietismi õpetust, et inimene võib vastavalt oma vabale tahtele iseenda üle valitseda ja pattudest hoiduda. Kõige rohkem arvustati käsiraamatu laulude-osa, kus leidusid enamasti uuendatud tekstid ning pakuti seni tundmata laule. Olevat välja jäetud palju üldtuntud koraale, mida koostajad pidasid vananenuks.

Käsiraamatu väljaandjad esitasid ulatusliku vastuseletuse. Nad väitsid, et arvustajad ei tunne rahvakeelt, ja see pidurdavat nende tegevust rahvahariduse alal. Nad kaitsesid Forselius-Hornungi kirjaviisi, mille paremus olevat selgunud juba eelmisel sajandil, ega omistanud tähtsust keeleliste uuendustega kaasas käivatele väikestele arusaamatustele. Vanu kirikulaule olevat osatud halvasti ja alles uued äratavat rahva tähelepanu. «Kirkokeel» erinevat siiski rahvakeelest, sest ta on võõraste loodud. Õigusega rõhutasid käsiraamatu koostajad, et ühtse kirjakeele loomisel ei tohi püsida mõne kitsama maa-ala murraku juures, vaid on vaja laiemalt eri murdeid arvestada. See nõuab aga põhjalikumat rahvakeele tundmist. Eestimaa konsistoorium mõistis Winklerite kallaletungi hukka ja nõudis käsiraamatu tarvituselevõtmist nende kogudustes, millega protestijad näiliselt nõustusid, kuigi mõne aasta pärast selgus, et Järva-Jaanis ei tarvitatud siiski uut käsiraamatut.

Et manuaal osutus kõige praktilisemaks kirikuraamatuks, hoolitseti tema pideva juurdetrükkimise ja levitamise eest. Sealjuures püüti uusi väljaandeid võimalikult vähe muuta, et ära hoida segadusi. Esimesed kordustrükid (1723, 1728, 1735) ilmusid veel Halles, siis aga hakati käsiraamatut keskmiselt iga 3—4 aasta tagant välja andma Tallinnas. Meie raamatukogudes on «Koddo- ja Kirko-Ramatu» 15—16 trükist väga vähesed esindatud. Igal juhul kujunes see ligi 100 000 eksemplaris ilmunud väljaanne XVIII sajandi kõige levinumaks trükiseks.

Muud väljaanded 1720-ndail aastail. Peale käsiraamatu olid teisedki kiriklikud tarberaamatud müügilt lõppenud. 1717. aastal loodi komisjon Lutheri katekismuse uustrüki ettevalmistamiseks, kuid töö ei andnud tulemusi; tõenäoliselt takistasid seda komisjoniliikmete erinevad vaated. 1721. aastal redigeerisid katekismust H. Gutsleff ja A. Thor Helle ning juba samal aastal ilmus raamat J. Köhleri trükikojas Tallinnas. Järgnevatel aastakümnetel avaldati katekismusest rohkesti uustrükke. Paralleelselt sellega (vahel ka katekismusega ühes köites) ilmus eesti-

keelne aabits, esmakordselt 1721. aastal. Teosest pole eksemplare säilinud.

Anti välja ka üks pietistliku õpetuse eriteos, J. A. Freylinghauseni katekismusetaoline küsimuste ja vastustega käsiraamat «Õndsakssaamise kord» («Ordnung des Heils»), mis kannab eesti keeles pikka pealkirja «*Jummala Nou Innimesse iggawessest önnistussest . . .*». Teose tõlkis H. Gutsleff juba 1713. aastal, kuid selle väljaandmist esialgu takistati. Pärast abistasid teda redigeerimisel teised pastorid (H. Chr. Wrede, H. J. Heitzig ja A. Thor Helle) ning 1727. aastal ilmus 5000 eksemplaris see 20-leheküljeline raamatuke, mis sai kogudustes pooleldi ametlikuks usuõpikuks. «Jummala Nou» trükiti korduvalt, isegi XIX sajandil. Kõige varasem säilinud eksemplar on 1766. aastast.

Kui 1715. aastal ilmunud Uue Testamendi väike tiraaž müügilt lõppes, oli vaja uut väljaannet. Juba 1723. aastal loodi suur komisjon, kuid see töötas halvasti. Siis hakkasid vanemad liikmed koosseisust välja langema ja nooremad võtsid ülekaalu. Peategelasteks kujunesid jällegi H. Gutsleff ja A. Thor Helle. Nende püüdeks oli puuduliku esimese trüki põhjalik ümbertöötamine, tõlke lähendamine algtekstile ja eesti keele suurema ladususe taotlemine, nii et uus tõlge kõlbaks hiljem ka täispiibli väljaandmisel kasutada.

Uue Testamendi teine trükk ilmus Tallinnas 1729. aastal. Raamatut trükiti suurel arvul ja müüdi palju odavamalt kui esimest trükki. Kirjastamise ja levitamise eest hoolitses juba kirjastuskassa, mis jagas vaestele tasuta eksemplare.

Lõuna-eesti-keelne kirjasõna. Liivimaa eesti osal oli XVIII saj. esimesel poolel vähe saavutusi trükisõna alal. Kubermangu kirikujuhid asusid Riias ega hoolinud kaugete kihelkondade vajadustest. Ainult üksikud pastorid, kes olid kontaktis Tallinna kirjameestega, näitasid siin aktiivsust. Nõnda andsid kaks pietisti, A. Sutor Kambjast ja G. Fr. Rauschert Sangastest, 1727. aastal välja «*Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastse Testamendi*» teise trüki. Raamat ilmus suures tiraažis — 10 000 eksemplari. Samad kirjamehed avaldasid koostöös Otepää pastori J. Chr. Clarega 1729. aastal tartukeelse lauluraamatu kolmanda, täiendatud trüki, millest pole eksemplare säilinud. Need väljaanded suurendasid lõuna-eesti kirikukeele tähtsust, nii et hakati nõudma terve piibli tõlget. Selles ürituses läks juhtiv osa siiski Eestimaa konsistooriumi kätte ning Lõuna-Eesti ei saanudki omamurdelist täispiiblit.

Piiblitõlge (1739). XVIII saj. esimese poole kirikukirjanduse suurimaks väljaandeks oli piibel. Selle ettevalmistamisel mängis peaosa Jüri pastor Anton Thor Helle, kes sündis 1683. aastal Tallinnas, kus tema kodanikuseisusest suguvõsa oli mitu sajandit elanud. Pärast kohaliku gümnaasiumi lõpetamist saadeti Thor Helle edasi õppima Kieli ülikooli, kus valitses ortodokslik suund. 1712. aastal valiti ta Jüri kihelkonna pastoriks, kuigi mõisnikud avaldasid vastupanu. A. Thor Helle asus ametisse alles 1713. a. suvel. Kihelkond oli sõjaaegadel raskesti kannatada saanud ning

ellu oli jäänud ainult 221 inimest, kellest 8 mõistis lugeda. Suurte pingutuste järel sai Thor Helle 1721. aastal avada köstrikooli, kus ta ise õpetamisest osa võttis. Kuigi see kool 1726. aastal tegevuse lõpetas, kujunesid Jüri kihelkonna haridusolud mitmeti paremaks kui mujal. A. Thor Helle töötas aastakümneid ka Eestimaa konsistooriumi assessorina, võideldes südilt rüütelkonna võimupüüete vastu. Samuti kuulus ta kirjastuskassa kolleegiumi. Thor Helle suri 1748. aastal.

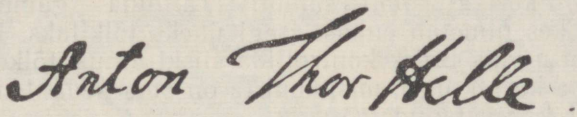

A. Thor Helle autogramm.

Kirikukirjanduse soetamise alal on A. Thor Hellet seotud Uue Testamendi 1715. a. tõlkega, kuid see pole üsutav. Küll oli ta aga tegev uue käsiraamatu ja teiste väiksemate väljaannete ettevalmistamisel. Uue Testamendi teise trüki redigeerimisel langes Thor Hellele juba peatöö.

Eestimaa konsistooriumi juurde koondunud kirjameeste põhieesmärgiks oli piibli terviklik väljaandmine eesti keeles. Seisis ju selle kirikukirjanduse põhiteose rahva kätte toimetamine, millele M. Luther oli suurt tähtsust omistanud, kesksel kohal ka Halle pietistide programmis.

Kui 1715. aastal ilmus Uus Testament, hakati plaanitsema ka täispiibli tõlkimist. Otsustavalt võeti küsimus käsile 1728. aastal Eestimaa konsistooriumis, kus kavatseti kaasa tõmmata ka Liivimaa kirikuvalitsus. Sealt paluti abiks Kambja pastor A. Sutor ja Suure-Jaani pastor J. Chr. Gutsleff, kes pidid esindama kaugemate maakondade keelelisi huve, nii et tõlge oleks rahuldanud kogu Eesti ala, s. o. ka Lõuna-Eestit. Kavatseti lahendada põline keeleprobleem — ühendada põhja- ja lõunaeesti murre mingiks sünteetiliseks kirjakeeleks. Kuid kokkulepet ei saavutatud ja tõlkimise ülesanne langes ainult Eestimaa konsistooriumile, kes jäi muidugi senise põhjaeestilise kirjakeele juurde.

Piiblitõlkimise juhtivaks jõuks kujunes Anton Thor Helle, kes ka kreeka ja heebrea keelt hästi osates oli osutunud eesti keele parimaks tundjaks. Iseseisvalt oli ta üksikute piibli osade tõlkimist alustanud juba 1726. aastal. Ametliku toetuse sai ettevõte alles 1731. a. jaanuaris, kus Eestimaa konsistoorium määras komisjoni (koosseisus: H. Gutsleff, A. Thor Helle ja H. Chr. Wrede), kes otsustas samal kevadel tööd alustada. Tõlkijatel oli kasutada varasemaid tõlkekatkendeid, kuid praktikas selgus, et ei piisa seniste tekstide parandamisest, vaid kogu Vana Testament tuleb uuesti tõlkida. See raskendas tööd ja pikendas käsikirja valmimist ajaliselt; esialgu loodeti valmis saada poole aastaga, kuid tegelikult

kulus tööks üle viie aasta. Uue Testamendi tekst jäi enam-vähem selleksamaks, mis oli ilmunud teose teise trükina (1729).

Pika tööaja kestel tuli muudatusi ka tõlkijate koosseisus. Thor Helle «paremaks käeks» kujunes H. Gutsleff, keda võib nimetada tõlkimistöö kaasautoriks. H. Chr. Wrede jäi enne töö lõpetamist kõrvale. On arvatud üheks tõlkijaks ka Tallinna toomkiriku pastorit A. A. Vierorthi, kuid see on küsitav, sest tema eesti keele oskus ei saanud suur olla; Vierorth oli aga aktiivne teose keerukas kirjastamisloos. Vigala pastor J. Fr. Gernet on tegutsenud korrektorina, samuti Tallinna gümnaasiumiõpetaja Chr. E. Bieck, kes nimetab ennast isegi üheks tõlkijaks. Puuduliku eesti keele oskuse tõttu võis Bieck kontrollida siiski ainult tõlke vastavust originaalile ja teha korrektuuri, mispuhul ta on oma pedantsuses teiste õiget keelt tunduvalt kahjustanud.

Piiblitõlke käsikiri valmis 1736. a. suveks, kuid puudusid väljavaated suure raamatu kirjastamiseks. Lahenduse leidis A. A. Vierorth, kes sai abi uuelt usuvoolult, hernhutismilt, mida ta juba pooldas. Vennastekoguduse rajaja ning üldjuht krahv N. L. v. Zinzendorf külastas 1736. aastal isiklikult Baltimaid ja tundis huvi piibli väljaandmise vastu. Teda informeeris A. A. Vierorth: vajalikust 5000 taalrist on koos ainult 50. Ettevõtlik krahv annetas ise 200 taalrit ja pani ringlema ettetellimislehe, mis tõi mõne päevaga 1000 taalrit kokku. Kuid sellestki summast ei jätkunud. Siis pöördus Zinzendorf pietistliku mõisniku kindral H. J. v. Bohni poole, kes andis ühekordset toetust, pärast aga võttis piibli kirjastamise ülesande täies ulatuses endale. See taani päritoluga Vene kindral, Peterburis osa võtnud A. A. Vierorthi pietistlikust ringist, oli vanemas eas ostnud mõned mõisad Harjumaal ja elama asunud Maardu mõisa. Pietistina püüdis ta Jõelähtme kihelkonda koole asutada, mispuhul ta koges ortodoksliku pastori hoolimatust talurahva vajaduste suhtes. Edasi tekkisid Bohnil sidemed vennastekoguduse ning Zinzendorfiga, kelle kaudu ta jõudis piibli kirjastamiseni, et sel viisil «aidata vaest talumeest». Bohni laen kasvas lõpuks 3900 rublani, mille ta pidi raamatu müügist järk-järgult tagasi saama.

Nii ilmus 1739. aastal esmakordselt eestikeelne «*Piibli Ramat / se on keik se Jummala Sanna . . .*». See 1415-leheküljeline raamat trükiti Tallinnas J. J. Köhleri juures. Väljaanne oli oma aja kohta küllalt nägus ja ületas välise kujunduse poolest hilisemad trükid. Silmapaistev on esitrüki vaselõikeline frontispiss; tiitelleht on kahevärviline, raamatu teksti kaunistavad piibliteemalised puulõiked ning algustähed, millega väljaanne tõuseb kõrgemale XVIII saj. eesti raamatu üldisest kujunduslikust tasemest. Frontispissi ei lastud Saksamaal valmistada, nagu tavaliselt tehti, vaid Peterburis Teaduste Akadeemia trükikojas, kusjuures autoriteks olid C. H. Strenge ja F. Mattarnovy.

Piibli hinnaks määrati poolteist rubla (1747. aastast 55 kop.) ja raamat levis alguses üsna rohkesti, nii et 6015 eksemplari suurusest tiraažist realiseeriti 3 aasta jooksul ligi 2500 eksemplari. Siis tekkis järsk tagasi-

Piibli Ramat/
se on kest
se
Jummala Sanna,
mis
Pühhad Jummala Mehhed/
kes pühha Waimo läbbi juhhatud/
Manna Seädusse Ramatusse
Ebrea Kele
ja
Ue Seädusse Ramatusse
Kreka Kele
essite on ülleskirjotanud / nüüd agga hopis/
Jummala armo läbbi, meie
Eesti-Ma Kele
Essimest korda
üllespandud, ja mitme sündsa salmiga ärrasellatud.
Essimesjes otsas on
üks öppetus ja maenitsus nendt heaks, kes Jummala sanna omma hinge
kasseks pöhhwad Jagsseda.

TALLINNAS/
Trükkis sedda Jakob Joan Köler.
1739. Aastal.

minek: järgneva nelja aasta kestel müüdi ainult 2 eksemplari! Kriis algas vennastekoguduse sissetungiga maale. Kui krahv Zinzendorf pooldas piiblilugemist ja aitas kaasa selle väljaandmisele eesti keeles, siis tema vähem õpetatud järglased kaldusid kiriklikule põhiteosele eelistama tunnetest väljakasvavat müstilist «armuõndsust». Ülepingutatud palveharduses langeti ekstaasi ja tehti visioonides rännakuid põrgusse ja taevasse. Piiblilugejaid hakati uskmatuteks nimetama ja neid ühes piibliga põrgupiinades nägema. Seetõttu jäi piibli suurest tiraažist rohkem kui pool seisma. 1746. aastal kinkis vahepeal surnud H. J. v. Bohni varan-

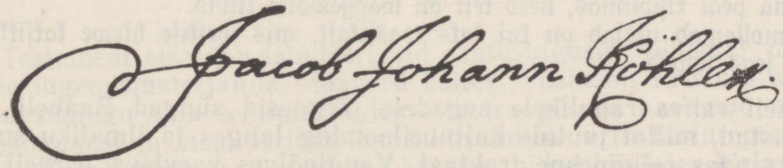

Trükkal J. J. Köhleri autogramm.

dusi käsutav lesk need kolm ja pool tuhat raamatut Harju-Jaani ja Jõesähtme kirikule ning Tallinna Toompea vaestekoolile. Piibli teine trükk ilmus alles a. 1773 ja kolmas pool sajandit hiljem, 1822. aastal. Seega oli see kiriku- ja maailmakirjanduse suurteos jõudnud viimaks eesti lugejateni, kuid rahva madal sotsiaalne ja hariduslik seisund takistas raamatu laiemat levikut.

Mida pakkus täispiibel talupojast lugejale? Kirik rakendas teda muidugi eeskätt religiooni põhiideede ja kristliku moraali levitamiseks, et kasvatada meiegi rahvast kindlaks toeks luteri kirikule. Kuid see antiikkultuuri tähtsamaid teoseid oli aastatuhandeid elujõulisena püsinud ka selle tõttu, et ta sisaldas idamaise heebrea-iisraeli väikerahva elu ja võitluse ajaloo läbilõike, pakkudes rohkesti huvi puhtkirjanduslikuks lähenemiseks, õpetlikuks ja meelelahutuslikuks lugemiseks. Eriti Vana Testament on täis kirjanduslikke žanreid ja nende ristlemisi. Sealt leiame kõigepealt muistendlikke fantaasiapilte maailma loomisest ja kujunemisest, metsikute karjuste ja rändrahvaste legende ja luulet, eepilisi sõja- ja kangelaslugusid (Simson), mis võisid meenutada eesti rahva oma vägilasmuistendeid. Järgnevad Vana Testamendi osad kirjeldavad asjalikus kroonikastiilis heebrea rahva argielu kuningate ajal, kus sõdades võidukad valitsejad olid ka laulikute ja poeetidena kuulsad (Taavet, Saalomon). Jehoova vägevust ülistavad pateetilised Taaveti laulud ehk psalmid; nende kõrval näitavad Saalomoni õpetussõnad üles sügavat maailmatunnetust ja suurt elutarkust, mis kõlbas juhtnööriks ka igapäevases tegevuses. Piibli aforismid ongi mõnevõrra täiendanud meie rahva vanasõnade repertuaari. Heebrea luule ülima pärlina pakub piibel Saalomoni ülemlaulu, mida kirikumehed on püüdnud tõlgitseda usulise allegooriana, kuid tõeliselt on see lüüriliste armulaulude (võib-olla pulmalaulude) lõdvalt seotud sari, milles idamaine erootika puhkeb esile täies jõus ja varjamatuses:

Wata, ſa olled illus mo ſõbroke, wata, ſa olled illus, ſo ſilmad on kui tuikeſſe ſilmad ſo juuste tukkade wahhel; ſo karwad on kui kitste karri, kes warra hommiko Kileadi mäelt mahhalähhäwad joma.

Sinno hambad on kui lammaste karri, mis ärranidetud, kes pesſemisſeſt tullewad, kes keik kakſikkud kandwad, ja ei olle ükski nende ſeaſt ilma ſugguta.

Sinno uled on kui ellepunnane lõng, ja ſo kõnne on lõbbus; ſo ſilma-taggused on kui lõhki leikatud kranati-oun ſo juuste tukkade wahhel.

So kael on kui Taweti torn, mis ſõariistade honeks üllesehhitud; tuhhat kilpi on temma peäl rippumas, need keik on wäggewatte kilbid.

So mollemad nisſad on kui kaks wasſikaſt, mis weikiſe hirwe kakſikkud, kes lillikeste ſeas ſõwad.

Iisraeli rahva rahulikele aegadele järgnesid sünged Baabeli vangipõlve-aastad, millal juutide kultuurilooming langes ja ilmaliku suunaga luulet asendas religioosne traktaat. Vangipõlves vaevleva iisraeli rahva vaimseteks juhtideks ja lohutajateks tõusid nüüd prohvetid. Nad kõnele-

sid võõraste valitsejate vastu, ennustasid neile kadu ja võitlesid juutide vabaduse eest. Kuid nad laitsid ka oma rahvast kommete ja traditsioonide lõtvumise pärast ning ähvardasid teda süngete tulevikupiltidega, kui ei jäädä truuks oma Jehoovale ja rahvusele. Nende manitsused, hoiatused ja tõotused võisid arusaadavana kõlada ka meie talupojale, kes unistas paremast elust, kuigi konkreetsed väljavaated selleks puudusid. Piiblilugemise ja palvetundide mõjul tekkisid meilgi mitmed rahvaprohvetid, kes tõotasid paremaid aegu ja kuulutasid mõisahärradele kadu. Orjastatud talurahvale võis hästi arusaadav olla vaga Hiiobi lugu, kus aus ja õige mees kannatab ülekohut, kuid vääritud elavad hiilguses, mis sunnib kahtlema valitseva korra õigsuses. Jeremia nutulaul on orjarahva suur igatsus kauge kodumaa ja vabaduse järele.

Vana Testamendi lõpposas (nn. apokriiva raamatud) leidub jälle argielulisi novelle (Ester, Tobias, Rutt, Juudit), mis mõjuvad viimistletud kirjanduslike paladena.

Register ehk Juhhataja
Kuſt paigaſt Pühhade ja Pühhapäwade
Ewangeliummid ja Epiſtlid
ülleswoetakſe.

Näide piibli sisekaunistustest.

Uus Testament sisaldab fabuleerivaid saatuslugusid vähemal määral ning pole lugemismaterjalina sedavõrd köitev. Siiski on Kristuse kannatus- ja surmalugu oma sentimentaalsevõitu traagikaga paelunud näiteks vennastekogudust ja inspireerinud tema kirjanduse, eriti laulurepertuaari soetajaid. Muu lugemisvara puudusel kujunes piibel käsikäes kirjaoskuse levikuga ka rahva puhtkirjanduslike vajaduste rahuldajaks. Lisaks sellele

laiendas see lektüür lugeja väheseid teadmisi idamaade geograafia, etnograafia, ajaloo, rahvaluule, kommete jne. alal, tutvustas meile subtroopilist loomastikku, taimestikku, ilmastikku, inimese tööd ja elutingimusi, majandust, kaubandust, ühiskonnakorraldust, kaugete rahvaste elutunnetust, mõtteviisi, kõnestiili ja tundemaailma, milles on rohkesti üldinimlikku ja arusaadavat.

Kõige selle juures ei tohi muidugi unustada, et talurahva kokkupuutumist piibliga saatis pidevalt kiriklik interpretatsioon, «pühakirja» teksti kasutamine puhtreligioossetel eesmärkidel. Seetõttu tungis piibli intensiivsel lugemisel selle karm kristlik moraal üksikisikute ja tervete perekondade teadvusse, hävitades seal rahvalikku elukäsitust ning kujundades kitsarinnalist meelsust, mis alaväärtistas või koguni vaenustas rahvaloomingut ning ilmalikku kirjandust.

Piibli tõlkimine seadis töö teostajate ette rasked ülesanded — tuli leida sõnalised vasted paljudele idamaistele nähtustele ning antiikkultuuri mõistetele ja stiilivarjunditele. Sellega rikastasid piibli ümberpanijad, kes toetusid kirikliku traditsiooni kõrval ka kohalikele murrakuile ja rahva kõnekeelele, tunduvalt eesti kirjakeelt. Piibli stiil mõjutas aga omakorda järgnevate aegade kirjandust. On ju piiblile iseloomulik, et siin jutustatakse sündmusi ja kirjeldatakse olusid asjalikult, kujukalt, plastiliselt, siira tõsidusega ja armuheitmata otsekohesusega. Keeleajalooliselt oli piiblitõlkel murranguline tähtsus selle poolest, et ta tugevdas tunduvalt põhja-eesti keele positsioone ühtse kirjakeelena. Sealjuures kasvas keeles tunduvalt lääne-eestilise elemendi osatähtsus.

Esimesed kalendrid.

XVIII saj. kirjasõna praktilise tähtsusega saavutuste hulka kuulub esimese eestikeelse kalendriseeria rajamine. Vastava *«Eesti-Ma Rahwa Kalendri»* kõige varasem eksemplar on teada 1731. aastast, kuid on võimalik selle ilmumine varemgi. Oli ju Tallinna saksa kalendril tollal seljataga juba ligi poolteise sajandi pikkune ajalugu. Ka «Eesti-Ma Rahwa Kalendri» esimesed säilinud aastakäigud on väga lähedased saksakeelsele Tallinna kalendrile. Seetõttu võis eesti kalender sündida vähemalt juba 1720-ndail aastail, millal Tallinna kirjameeste tegevus muutus eriti elavaks.

Kalendrit kirjastas ja trükkis J. Köhler, kuid sisulist abi nõutati pastoreilt. Peopesasuurune maakeelne tähtraamat sisaldas esialgu peamiselt rakenduslikku osa. Kalendaariumi kõrval tuuakse väike ajaloodaatumite nimestik, millesse on paigutatud legendaarsed piiblisündmused kõrvuti trükikunsti leiutamise, usupuhastuse, keisrinna sünni jm. tähtpäevadega. Pikapeale tungivad tabelisse ka mõned kodumaised sündmused. Kalendaariumis antakse aasta läbi päikese tõusu ja loojangu kellaajad, kuigi

talurahval võis harva majas kella leiduda. Julgelt trükitakse ilma- ja viljasaagiennustusi terveks aastaks ette, samuti antakse nõu, millistel päevadel on hea aadrit ja kuppu lasta, millal tuleb külvata, istutada, millal sobib lapsi võõrutada või juukseid lõigata jne. Kõike seda peeti tol ajal teaduseks; tegelikult aga suurendasid need «õpetused» rahva väärteadmisi. Räägitakse ka tervisest ja haigustest, kuid ilma konkreetsete nõuanneteta; loodetagu ainult jumalale, küllap tema hoiab hädadest!

Eesti-Ma Rahwa

Kalender/

ehk

Taht-Ramat

1731.

Aasta peâle pârraſt meie

Jſanda JEſusſe Kristusſe

Sündimiſt.

Tallinnas

Trükkis Joan Köler.

Järgnevatel aastakümnetel satub kalendrilisasse juba ilmalikumat laadi nõuandeid. Nii kaevatakse 1748. aastal, et maarahvas ei hoolitse õigesti haigete eest ega otsi rohtu, mis «monnikord piskoga woiks abbi sata. Sest se siis tulleb ka ühheks tükkiks, et ni mitto iggal aastal omma teed lähhäwad, kes weel olleksid kül ellusse woinud jäda, kui öiete olleks nende järrele katstud.» Arstirohu tarvitamise kõrval soovitatakse ka jumalat paluda,

kuid eeltoodud näpunäites tundub siiski juba asjalikumat lähenemist. Samas 1748. a. kalendris kirjutatakse «Sõast ja Rahhust», mis tutvustab lugejat ka kaasaja rahvusvaheliste sündmustega: «Woi meie ma-rahwas sawad siis keik sedda teäda, mis mu paikas woõral maal sünnib; kül seäl paljo söddimissi minnewal aastal olnud/ ja sured linnad wäggise taplemissega teine teiste käest ärrawoetud. Tänno Jummalale/ kes meile sedda head teinud / et meie tänneni rahhoga olleme woinud ellada.» See oli asjalik olukorra hinnang, sest pärast Põhjasõja lõppemist oli Baltimail kindlustatud kestev rahu. Kesk-Euroopas möllas aga aastail 1741—1748 nn. Austria pärilussõda, mis kandus isegi teistesse maailmajagudesse.

Kalendris ei puudunud ka ulatuslikumad «lugemised», kuid need olid esialgu vaimuliku sisuga. Juba 1731. a. aastakäigust peale jutustatakse kokkuvõtlikult ümber Vana Testamendi sündmusi. Eestimaa konsistoorium soovitas kogudustes neid materjale kasutada, sest piibel oli alles ilmumata. Kõne all olevad katkendid, mille avaldamine jätkus ka pärast 1739. aastat, pärinesid nähtavasti piibli tõlkijate sulest.

Praktilise käsiraamatuna saavutas kalender peagi rahva poolehoiu. Nii lubas J. Köhleri lesk 1747. a. tähtraamatut trükkida 20 000 eksemplari ning müüa $^1/_2$ kopikat tükk. Seega sai eestikeelne tähtraamat täie eluõiguse juba XVIII saj. esimesel poolel. Kahjuks on «Eesti-Ma Rahwa Kalender» tema ilmumise esimestest kümnenditest puudulikult säilinud, nii et osutub raskeks jälgida selle sisulist arengut.

Sõnaraamatud ja keeleõpetus.

XVIII sajandil tehti viljakat tööd eesti keele materjalide kogumise ja süstematiseerimise alal. Rida asjahuvilisi tegeles sõnaraamatu ettevalmistamisega. Nii koostas Räpina pastor Johann Christian Svenske (surn. 1750) sajandi algukümnendeil tartumurdelise saksa-eesti sõnastiku, mis trükis ei ilmunud. Samuti leiame tema käsikirjas eesti-saksa sõnastiku, mis on esimene sellesarnane katse. Kõige põhjalikumaks iseseisvaks lõuna-eesti-keelseks eesti-saksa sõnaraamatuks on aga Otepää pastori Johann Christoph Clare (surn. 1743) käsikirjaline «Cellarius Esthonico-Germanicus oder Wörter-Buch der Ehstnischen Sprache» («Eesti-saksa varaait ehk eesti keele sõnaraamat»), mis pärineb sajandi kahekümnendailt aastailt ning sisaldab umbes 7500 sõna, lisaks sellele aga ka fraseoloogiat — vanasõnu, kõnekäände ja mõistatusi. Clare sõnaraamatut on korduvalt kopeeritud ja kasutatud hilisemate leksikograafide poolt. Sõnastiku lõpus leidub ka hinnatav lõuna-eesti keele grammatika, millele toetub suurel määral Hupel oma vastavas ülevaates.

Kõige silmapaistvamaks põhja-eesti keele materjalide kogujaks sajandi esimesel veerandil oli Pärnu ja Tori pastor Salomo Heinrich Vestring (1663—1749), kes koostas ulatusliku käsikirja «Lexicon Esthonico Germanicum» («Eesti-saksa sõnaraamat»). Sõnastiku rikkalik

keeleline materjal sunnib oletama, et Vestring on selle pikema aja jooksul kogunud, kasutades tõenäoliselt eestlastest keelejuhte ning tähelepanelikult jälgides rahva keelepruuki. Käsikiri sisaldab 8000—9000 sõna, pakkudes eriti rohkesti fraseoloogilisi väljendeid. Samuti leidub seal rahvaluulelist ainestikku: 88 vanasõna, 114 kõnekäändu ning 17 mõistatust. XVIII saj. teisel poolel taheti Vestringi sõnastikku Põltsamaal trükkida, kuid kavatsus ei teostunud. Küll toetuvad aga Vestringi materjalile Thor Helle ja Hupeli trükis ilmunud käsiraamatud.

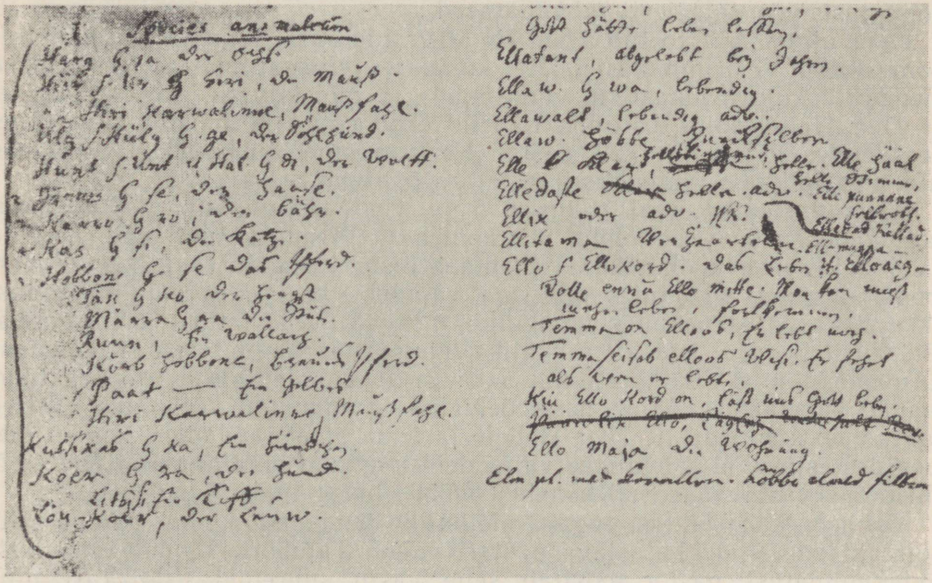

Katkend S. H. Vestringi sõnaraamatust.

Eestimaa osas peeti 1720—1730-ndail aastail parimaks keeletundjaks A. Thor Hellet, mistõttu talle langesid ka eesti grammatika süstematiseerimise ülesanded. See töö osutus seda hädavajalikumaks, et Hornungi «Grammatica Esthonica't» (1693) peeti ebaselgeks ja raskepäraseks, pealegi oli teose ulatus väike. Konsistooriumi kirjastuskassa abil oli ka töö trükkimine kindlustatud. Thor Hellel valmiski 419-leheküljeline eesti keele õpperaamat «*Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache*» («Lühike eesti keeleõpetus»), mille noorem E. Gutsleff varustas eessõnaga ja toimetas Halles trükki 1732. aastal. Grammatika peamiseks eesmärgiks oli eesti keele õpetamine muukeelsetele pastoritele. Ulatusliku vormiõpetuse kõrval sisaldab teos sõnastiku 7000 sõna ja lausenäi-

tega. Kui varasemas kirikukeeles leidus rohkesti halbu laensõnu ja võõrkeelseid moonutisi, mida rahvakeel üldse ei tundnud, siis Thor Helle esitas ainult selliseid sõnu, mis olid laiemalt tuntud senises kirjakeeles või Tallinna ümbruse murdes. Nõnda püüdis Thor Helle eesti kirjakeelt teataval määral normeerida. Ühtlasi kasvas tema käsiraamatu tõttu läänemurrete mõju. Teoses leidub rohkesti taimede, kuude, päevade, isikute, tööriistade, tuulte, kohtade jm. nimetusi, mis praegu on enamasti haruldased. Rahvapärase fraseoloogia tutvustamiseks tuuakse väärtuslikku rahvaluulelist ainestikku: tähtpäevade kombeid, 525 vanasõna ja kõnekäändu ning 135 mõistatust, mis on täiesti rahvapärased.

Oma algupäralt toetub Thor Helle grammatika sõnastik eespool iseloomustatud Vestringi käsikirjale, kusjuures viimase materjal esitatakse koondatud kujul. Sõnastiku, vanasõnade ja mõistatuste osa koostamisel oli Thor Hellel abiks Tallinna tütarlastekooli õpetaja Johann Laurentius Hesse (Hesz), kes oli 1722. aastal Keila pastori juurde koduõpetajaks tulnud ja lühikese ajaga eesti keele ära õppinud.

Kirjandusloolist huvi pakuvad Thor Helle grammatika lõpus leiduvad kahekõned («Colloquia Esthonica»). Need meenutavad XVI ja XVII saj. saksa kooliõpikutes ja didaktilises kirjanduses esinevaid dialooge, mis peavad silmas oma aja vajadusi, käsitledes põllumajanduslikke ja kasvatusküsimusi; muuhulgas peavad need võitlust joomise, ebausu, kuritegevuse, aga ka rahvalike lõbustuste vastu. Pastori kõneluse surmamõistetuga on koostanud noorem E. Gutsleff oma tööpraktikas saadud kogemuste põhjal, nagu öeldakse grammatika eessõnas. Teised kahekõned kuuluvad A. Thor Hellele ja tema ametivendadele, kes on dialoogides esinevaid rahvalikke väljendeid kogunud oma ametitalitustel või alustanud vastaval teemal kõnelust mõne elukogenud talupojaga.

Esimene kahekõne on tugeva pietistliku tendentsiga ning toimub talupoja ja tema kodu külastava pastori vahel. Talupoeg kurdab oma laste sõnakuulmatust; pastor soovitab selle vastu suuremat usklikkust ning vagadust. Järgmistes dialoogides manitsetakse lapsi kooli saatma ning propageeritakse lugemisoskust ja Uue Testamendi ostmist. Talupoja vastuväites, et ta ei suuda vaesuse pärast lastele haridust anda, peegelduvad tolleaegsed rasked sotsiaalsed olud. Rida dialooge on pühendatud praktilistele küsimustele. Üks nendest õpetab linakasvatamist, millest võivat suuremat tulu saada. Põllutöös aitavat õige meetod, mitte ebausk. Talupoeg ütleb, et ta teab põllupidamisest vähe, sest «se moisa teggo on nenda mo kaela peäl». Teine kõneluste tsükkel sisaldab mesilaste elu ja tegevuse vaatluse, millele lisandub praktilis-õpetuslik osa. Edasi järgneb E. Gutsleffi eespool mainitud moraliseeriv dialoog pastori ja surmamõistetud talupoja Reinu vahel. Süüdlane on purjuspäi tapnud teise mehe. Pastor selgitab liigjoomise pahet ja manitseb meest patukahetsemisele. Kõneluses vihjatakse mõisnikele, kes ei anna talupoegadele aega õppimiseks, mistõttu nad jäävat rumalaks.

Grammatika käsikirja säilinud fragmendid sisaldavad peale trükis

P. Agga ſe, mis ſul on linnopu, teiſed kongiks kutſuwad.

H. Ei mitte, Janike, linnopu ikka linnokeste aedas petakſe; kong pannakſe pûûdja meestele ûlles, ſuurte pude otſa, teiſi pûûdma kui nored perred arralennawad; kassina woiſi peâl pûûdjamehhed neid hûûdwad korekesſeks.

P. Olle terwe ka ſedda mulle ſellitamaſt: teiſel hobil tullen ta ennam ſo käeſt küſſima.

Allein, was ihr einen Bienenſtock heiſſet, nennen andere Beuten.

Nein, lieber Johann, ein Bienenſtock wird immer im Bienen-Garten gehalten; aber die Bienen-Fänger ſetzen die Beuten hinauf in den hohen Bäumen, um andere zu fangen, wann die jungen Schwärme wegfliehen. Die Fänger heiſſen ſie ſäuberlicher: Kleine Rinden.

Ich dancke auch für dieſe Erklärung; ein andermal komme ich noch mehr zu fragen.

Dialoogi «Neist messilastest» teise osa lõpp A. Thor Helle grammatikas.

ilmunud ainete veel muid materjale, peamiselt kahekõnesid. Võib-olla on need osalt trükkimisel välja jäänud, osalt aga hiljem hangitud, sest oli kavatsusel grammatika täiendatud väljaanne, mille jaoks taheti saada uusi dialooge, eriti ebausukommete üle. Käsikirja jäänud lisandid käsitlevad laiemalt talupoja elu ja tööd, mida kujutatakse ilustamata, kohati isegi valitsevaid olusid kritiseerides. Lausa mõisavastaseid osasid on ka enne trükkimist maha tõmmatud ja ääremärkustes väljaandjaid hoiatatud

talupoegade meele kibestamise eest. Nõndaviisi on tagasihoidlikuma repliigiga asendatud surmamõistetud talupoja etteheide mõisnikele: «agga meie wannemattele [s. o. mõisnikkudele] on ka paljo süüd. Nemmad pannewad koormat ennam peäle kui härg sudab weddada; sundiwad omma ahnuse pärrast meie waesed takka; ei anna aega Jummala sanna öiete öppida ehk kuulda: siis jäme meie patto rummalusses, langeme patto sisse ja lähme nendega ja nemmad meiega iggawesse surma sisse.»

«Colloquia Esthonica» didaktilised kõnelused lähenevad ilukirjandusele, milleks aitab kaasa nende dialoogivorm ning rahvapärane kujukaspiltlik väljendusviis. Nõnda tuleb grammatika kahekõnesid pidada eestikeelse proosakirjanduse kõige varasemaks järguks. Nendega on otseses seoses järgnevate aastate muud ilukirjanduslikud katsetused.

Jutukirjanduse alged.

Kui Thor Helle grammatika oli mõeldud mitte-eesti haritlastele, siis 1730—1740-ndate aastate vahetusel ulatusid esimesed poolilmalikud jutud ja dialoogid ka rahvani. Nende raamatukeste autoriteks olid samuti pastorid, kes püüdsid sel teel hariduselemente rahva sekka juhtida, eelkõige aga «pühakirja» lugemist ja pietistlikku meelsust õhutada. Teiselt poolt kajastusid nendes teostes teataval määral juba ka kohalikud olud.

J. Chr. Quandt. Esimesena astus sellel alal välja Urvaste pastor Johann Christian Quandt (1704—1750). Ta oli sündinud Tüüringis Saksamaal ja õppinud Jena ülikoolis, kus domineeris pietistlik suund. Jenas puutus Quandt aga kokku ka N. L. v. Zinzendorfi hernhuutliku õpetusega. 1732. aastal kutsusid Urvaste kiriku patroon V. v. Loewenstern ja Kambja pastor A. Sutor Quandti Urvastesse pastoriks. Siin sai ta varsti rahvaga lähedasse kontakti, nii et mõisnikud tegid talle koguni etteheiteid poolehoiu pärast talupojale. Quandt moodustas «vagadusringe» ja äratas huvi vaimuliku kirjasõna lugemise vastu. Tema mõjualuste hulgas esines mõnel ka haiglasi visioone ja «imetegusid», mis kandusid rahvatraditsiooni ning kujundasid Quandtist kohalike muistendite legendaarse tegelase. Oma fanaatiliste jutlustega endiste rahvauskumuste vastu suutis ta osa lihtsameelseid talupoegi nii kaasa kiskuda, et need ise hakkasid hävitama vanu ohvripaiku, mida oli Urvastes rohkesti säilinud. Quandt kuulutas talurahva ilmalikud kombed «kuradi pärandiks», mille tagajärjel «häbiväärne laul, tants, torupill ja karglemine langesid ära iseenesest ilma sunduseta». Sellega algas siin rahva vaimuloomingu süstemaatiline hävitamine ja järgnev vennastekogudus jätkas seda aastakümnete kestel, nii et mitmed kihelkonnad Tartu- ja Võrumaal on eeskätt vanadest rahvalauludest üsna lagedaks jäänud.

Talupoegade meelsuse «parandamise» eesmärgil hoolitses Quandt ka rahvahariduse eest: kiriku juures töötas köstrikool tublide koolmeistrite Adam Koljo ja Mango Hansu juhtimisel ning valdadeski asutati koole.

Selline pinnas oli soodne hoopis uute algatuste esilekerkimiseks. Quandti juures töötas pietistlik koduõpetaja P. Fr. Bornwasser, kes pidas kirjavahetust Hallega. Prof. G. A. Francke saatis talle pietistliku vagaduskirjanduse näitena jutukese lambakarjasest Henning Kuusenist. See on tõsilugu Rügeni saare lihtmehest, keda äratatakse pietistlike meetoditega aktiivsemale usuelule. Jutukese olustikulised elemendid võisid arusaadavad olla ka lihtsale eestlasele. Selles võitleb pastor vaimse loiduse ja kirjaoskamatuse vastu ning jagab laiali väikseid usulisi tarberaamatuid, mille abil ta äratab huvi täispiibli lugemiseks. Lambakarjane on osanud lugeda, kuid selle unustanud; ta uuendab oma kirjaoskuse ja saab hoolsaks raamatulugejaks. «Nüüd es longi temmä mitte ennämb ni tühhi[1] omme lammaste perrän, es ajake mitte ennämb ni ilmasjanda pilli, es laul neid tühjätsid laulu, es kae ka ennämb ni holeto Jummala lodu asju päle», vaid ta loeb hoolikalt kiriklikke raamatuid.

J. Chr. Quandt tõlkis jutukese eesti keelde ja luges selle 1736. aastal ühel pühapäeval jutluse asemel kirikus rahvale ette. Arvurikas kuulajaskond oli sügavasti liigutatud. 1737. a. veebruaris Tallinnas viibides jutustas Quandt oma kolleegidele väikse raamatu mõjust ja üheskoos otsustati see trükis välja anda. Kuna «Se wagga Karjus, Henning Kuse» oli liiga lühike, siis tõlkis Quandt veel kaks vagadusjuttu ja 5—6 pietistlikku kirikulaulu ning trükkis need Tallinnas 1737. a. kevadel 1200 eksemplaris. Tõenäoliselt aitas trükikulusid kanda kohalik mõisnik V. v. Loewenstern, kes pooldas pietismi.

Kogu teine pala «Se wäikenne Jörgel» on dialoog, kus antakse vagatsev pilt saksa talupoja-ketraja elukäitusest. Dialoogi «ideaalne» peategelane on rahul oma olukorraga: «Sesinnane orjus on hä kül, sest minna te ommile üllembile hääl melel tööd.» Pärisorjaseisust eelistab ta ka sellepärast, et kõrgemad kihid on vähem usklikud ja armastavad ilmalikke lõbusid. Viimases mõttekäigus kajastub pietistide kriitika ilmalikule elulaadile. Torkab aga silma, et seades eeskujuks alamrahva suurema moraalsuse, püüab autor ühtlasi talupoega lepitada feodaalkorraga.

Kolmas lugemispala «Se hä Näütsik, Armelle Nikolas» on tõsielust veelgi kaugemal, kujutades endast vagatsevat moraliseerimist abstraktses, vähehuvitavas laadis, kus juurdleva enesevaatluse näol tõstetakse esile uskliku tütarlapse rahulikku elupõlve.

Quandti lõunaeestiline kirjakeel on oma aja kohta küllalt ladus. Raamatu huvitavust tõstab tunduvalt «Henning Kuuse» sündmustikuline kude. Seevastu kahandavad väljaande kunstilist väärtust teoloogilised arutlused, eriti kolmandas palas.

Igatahes on Quandti «lugemistes» ilukirjanduslik element olemas, nii et neid võib pidada kõige varasemateks tõlkejuttudeks eesti keeles.

Teos levis peamiselt Urvastes, veidi ka naaberkihelkondades, näiteks Võnnus; vaestele jagati tasuta eksemplare. Saadud tulust taheti luua

[1] tühjalt, otstarbetult.

Kolm kaunist

Waggausse Eenkojut,

nimmitetu:

I. Se wagga Karjus, Hennig Kuse; temmá sõámelik Pattustkáándminne, kristlik Elláminne, nink õnnis koolminne.

II. Se wáikenne Jõrgel; temmá útsindá Elláminne Jummalaga, ussin Töteggeminne, Palwus nink Rahhule olleminne.

III. Se há Náútsik, Armelle Nikolas; temmá eggápáiwane káúk Jummalaga, ja pallaw Arm Kristusse wasta.

Selle

Ma-Rahwale,

kumb

nakkap, ehk tahhap nakkada

Jummalat Sõámest otsma, kihhotamisses nink Perrántullemisses,

Ma-keelde úmbretettu.

Trikkitu 1776 Ajastojal.

mingi kirjastuskassa jätkuvaks raamatute kirjastamiseks. Quandti jutte on hiljem uuesti välja antud, kuid esitrükk on viimase eksemplarini hävinud. Esimene säilinud väljaanne — *«Kolm kaunist Waggausse Eenkojut»* — pärineb 1776. aastast.

Quandt ja Bornwasser tõlkisid muudki pietistlikku kirjandust, kuid ei suutnud seda enam trükki toimetada.

«Hansu ja Mardi jutt» (1739). Ka Eestimaa konsistooriumi juurde koondunud kirjameeste grupp on kirikliku tarbekirjanduse kõrval välja andnud kaks ilmaliku kallakuga jutukogu. Nimelt ilmus 1739. aastal raamatuke, millest on säilinud üksainus defektne eksemplar Kirjandusmuuseumis. Et teosel puudub tiitelleht, siis pole tema pealkiri teada ja raamatut nimetatakse kogu kõige tähelepandavama dialoogi järgi «Hansu ja Mardi jutuks». Selle brošüüri koostajaid õhutas ilmsesti J. Chr. Quandti kirjanduslik tegevus, millest ta jutustas oma Tallinna sõpradele. Tõenäoliselt saadi Quandtilt ka saksakeelne raamat Hinrik Kuusenist ja see tõlgiti uuesti, sest 1739. a. redaktsioon erineb oluliselt lõuna-eesti-murdelisest tõlkest. Lisaks sellele järgneb jutule kokkuvõtlik «Maenitsus», mis õhutab peamiselt vaimuliku kirjanduse lugemisele. Jumal ise olevat rahvale saatnud «selge ma-kele ramatud» ja «ühhe sure Herra süddant pöörnud» täispiibli väljaandmiseks. Tekstist paistab, et teos on välja antud enne piibli ilmumist, nagu teetasandajaks sellele.

Järgneb rida pietistlikke laule, mis on tavalisest kirikulaulust elavamad ja tunderikkamad. Üks laul on juba hernhuutlik oma «küljehaava» ihalemisega. Teose põhiosa moodustab dialoogiline proosapala «Üks hea jut/ mis kaks tallopoega Hans ja Mart issekeskis aiawad», kus kõnelus toimub ilmalikku elulaadi esindava Hansu ja teda meeleparandusele kutsuva kaasvestleja vahel. Muuseas meenutab Hans joomist perekonnapidu-

del ja talgutel, samuti tuttava linnakaupmehe (kaubasõbra) juures: «Kui meie sõbra jure tulleme, istume ümber laua mahha, siis pannakse warsi suur kan ollut meie ette, tubbaga pibud ka, kes tahhab, sellele antakse kaarta.» Mart ähvardab sääraseid elunautijaid põrgupiinadega ning läheneva jumalanuhtlusega ja hakkab jutustama apokalüptilisi märke:

Üks noormees on teisel lehte-ku päwal enne koito unnes ilmsi näinud, et kirriko aedas surnud innimessed kui logus maas olnud, et ei woind jalgagi wahhele pista. Ka kirriko-aia tagga pollege maad ennam ei olnud surnud matta. Üht meest on piddand maetama, agga seäl polle muud rumi olnud kui üks wessine soo sarnane koht, sinna on ka selle kehha mahha pandud. Se noormees on käsko sanud ülles torni minna ja kellad hellistama, agga ta ei woind reddelit möda üllesminna, et need pulgad ärralaggunud, siiski on ta reddeli puud möda üllesronninud, ja kui ta kellade liggi sanud, siis on ta leidnud, et kellade köied ärrakatkend olnud; kui ta mahhatulnud, siis on ta näinud, et kaks meest rami peäl ühhe surno metsa winud mahhamatta, et ei olnud ennam maad ei kirriko-aedas egga seäl tagga. Pärrast sedda on tedda kästud rahwale sedda kulutada ja neid maenitseda, et nemmad piddand pattust pöörma, et se aeg liggi joudnud. Kui ta üllesärkanud, siis on ta needsammad sannad kuulnud: touske ülles, ja pöörge pattust, aeg on liggi joudnud, ei polle mitte paljo aega ennam.

Edasises vaidluses arvab Hans, et vaestel ja vaevatud inimestel olevat ka rõõmupäevi vaja, kuid Mart nimetab kõiki lõbustusi kuradi võrgutuseks. Ta hoiatab talupoegi petlike kaupmeeste eest, kes meelitavad «kauba peale andmise» ja muu lahkusega. Mart halvustab ka kaardimängu ja soovitab vaba aega veeta «jumalasõna raamatu» lugemisega. Mart jutustab oma «ärkamisest», mis toimunud ehtpietistlikus laadis, mitmeid keerukaid psüühilisi faase läbi tehes. Edasi näinud ta linnas sodoomia pärast surmamõistetud vangi, ja arvab, et usuline kirjandus võiks sääraseid pahesid vähendada. Nagu Kuuseni Hinriku loos, nii propageeritakse siingi ilmuvat piiblit. Ühtlasi vaidleb Mart vastu nendele, kes hirmutavat rahvast, et piibli hinnaks saavat 2—3 rubla; raamat olevat odavam kui saksakeelne piibel.

«Hansu ja Mardi jutule» järgneb «weel üks hea jut», õpetlik dialoog pastori ja surmamõistetud talupoja Reinu vahel. Nagu eespool mainiti, on see E. Gutsleffi poolt koostatud pala ja ilmus juba A. Thor Helle grammatikas. Sel põhjusel on kogu teost omistatud Gutsleffile, kuid see pole usutav. Tõenäoliselt koostasid selle raamatu need pastorid, kes olid seotud piibli väljaandmisega ja soovisid selle suuremat levikut. E. Gutsleff asus juba 1738. aastal Saaremaale superintendendiks ja tal vähenes kontakt Tallinnaga, pealegi polnud ta eriti viljakas kirjamees, vaid tegeles rohkem kirjastamisküsimustega. Ühtlasi on ootuspärane, et A. Thor Helle ja tema kaaslased valmistasid pärast piiblitõlke lõpetamist ette ka piiblit rahva hulgas populariseerivad raamatukesed. Hansu ja Mardi dialoog osutub väljaarendatud jätkuks selle žanri esimestele katsetele Thor Helle

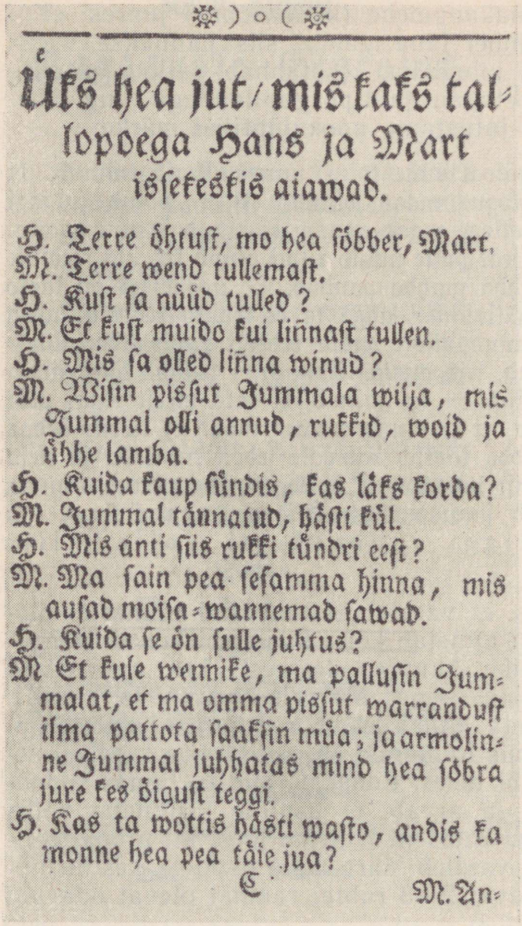

Üks hea jut / mis kaks tallopoega Hans ja Mart isekeskis aiawad.

H. Terre õhtust, mo hea sõbber, Mart.
M. Terre wend tullemast.
H. Kust sa nüüd tuled?
M. Et kust muido kui liinast tullen.
H. Mis sa olled linna winud?
M. Wisin pissut Jummala wilja, mis Jummal olli annud, rukkid, woid ja ühhe lamba.
H. Kuida kaup sündis, kas läks korda?
M. Jummal tännatud, hästi kül.
H. Mis anti siis rukki tündri eest?
M. Ma sain pea sesamma hinna, mis ausad moisa-wannemad sawad.
H. Kuida se ön sulle juhtus?
M. Et kule wennike, ma palusin Jummalat, et ma omma pissut warrandust ilma pattota saaksin müa; ja armolinne Jummal juhhatas mind hea sõbra jure kes õigust teggi.
H. Kas ta wottis hästi wasto, andis ka monne hea pea täie jua?
C M. An-

Lehekülg «Hansu ja Mardi jutust».

grammatikas ja nende autoridki olid ehk samad isikud. Kuigi dialoog oli laialt levinud Euroopa didaktilises kirjanduses, on kõne all olevad kahekõned täidetud algupärase sisuga, mis pakub tänapäevalgi kultuuriloolist huvi. Kahekõnede stiil on rahva väljendusviisile lähedane ja sõnavara on üsnagi rikkalik.

«Wiis head jutto» (1740). Kui eespool mainitud ilmalikud raamatud ainult möödaminnes vaimuliku kirjanduse lugemist soovitasid, siis on 1740. aastal ilmunud *«Wiis head jutto Ühhe Õppetaja ja usklikko Tallopoia wahhel»* täiesti pühendatud piibli sisu ja hädavajalikkuse selgitamisele. Et selle raamatu lao on Eestimaa konsistooriumi kirjastuskassale müünud pastor A. A. Vierorth, siis paistab tõenäolisena, et tema oligi raamatu autor, kuigi siiamaani peeti selleks A. Thor Hellet.

Raamatuke sisaldab viis kahekõnet pastori ja talupoja (Jüri) vahel, mis tutvustavad piibli eri osade sisu ja põhimõtteid. Siingi puudutatakse piibli kõrget müügihinda ja vaieldakse vastu neile, kes peavad Vana Testamenti terves ulatuses üleliigseks talurahvale, sest sellest saadavat vähe aru ja «tallopoegel on raske tö kaela peäl, millal peaks neil aeg ollema keik wanna seädusse kirja ärraluggeda?». Talupoja suu kaudu pääseb avalikkuse ette koguni rahvalik vaatekoht, «et ennemuiste kül parram pölli olnud, kui rahwas ni wägga mitte polle sunnitud Jummala sanna ja kirja öppima, kui saksa-rahwa lapsed». Muidugi lükkab pastor kõik Jüri vastuväited tagasi, kinnitades, et talupoeg kulutab palju aega «kurjas seltsis lakkumissega ja mu wallatussega», mille asemel võiks piiblit lugeda. Kuid ka nendega, kes hariduse vastu huvi tunnevad,

pole pietistlik autor rahul, sest kirjatundev talurahvas minevat uhkeks oma teadmistele ega hoolivat enam usuasjadest. «Wannad ja nored leppiwad keigeennamiste sega, et nemmad monnikorda käiwad luggemas kirriko jures, pärrast ei mötle nemmad ennam se peäle; agga se on ommeti nüüd mo melest öige immeassi, et meie rahwas öppiwad liggi keikis paikus siin maal ramatud luggema, ja pissut on siiski, kes omma hinge eest öiget hoolt kandwad.» Nõnda kajastub selles brošüüris teataval määral rahva arusaadav ükskõiksus kirikukirjanduse vastu.

«Viie hea jutu» dialoogid on kirjutatud üsna viletsas ning kuivalt arutlevas keeles, nõnda et rahvas ei tundnud raamatu vastu huvi ning selle tiraaž läks lõpuks suures osas makulatuuriks.

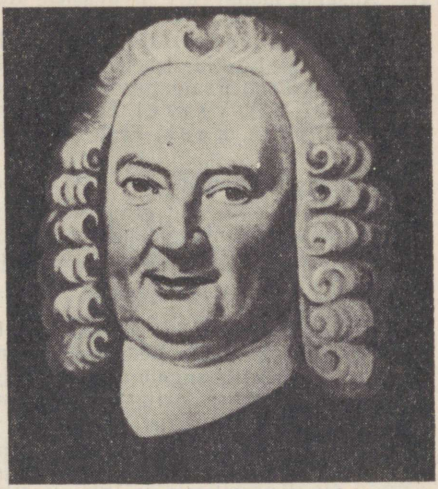

A. A. Vierorth.

XVIII saj. algus oli pöördelise tähtsusega eesti rahva ajaloos. Eesti ala ühendamine Venemaaga tõi pikemaks ajaks lõpu suurriikide võitlusele Baltimaade pärast, mis oli eriti laastavalt mõjunud XVI—XVII sajandil. Uusikaupunki lepinguga (1721) alanud rahuperiood oli kurnatud ning kokkukuivanud rahvale äärmiselt vajalik. Et aga aadel kasutas võimuvahetust oma eesõiguste kinnitamiseks ning laiendamiseks, tähendas XVIII sajand teiselt poolt talurahva õigusliku olukorra edasist halvenemist. Pärisorjuse süvenemisega käis kaasas võimude ja aadli ükskõiksus ja tegevusetus rahvahariduse küsimuses.

Nendes tingimustes olid saavutused kultuuri alal tingitud ennekõike üksikute kirjameeste ettevõtlikkusest, mille tagajärjel viidi lõpule juba XVII sajandil püstitatud ülesanne teha eesti keeles kättesaadavaks kirikukirjanduse põhiteosed. Uudse nähtusena tõi sajandi teine veerand esile kalendri ja esimesed jutu- ning dialoogibrošüürid, kuigi need olid esialgu pietistliku ideoloogia teenistuses. Siiski kuulutasid kõne all olevad väljaanded ette ilmaliku kirjanduse algust, mis järgneval perioodil kujunes kirjandusliku arengu põhinõvaks.

Üldist.

II. J. Eckardt, Livland im achtzehnten Jahrhundert I. Leipzig 1876. ▪ O. Sild, August Hermann Francke' mõjud meie maal. Trt. 1928. ▪ O. Sild, Täiendusi «August Hermann Francke' mõjudele meie maal». Usuteaduslik Ajakiri 1929, lk. 139—146.

Я. Я. Зутис, Остзейский вопрос в XVIII веке. Рига. 1946. ▪ E. Winter, Halle als Ausgangspunkt der Deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert. Berlin 1953. ▪ Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Lühiuurimusi. Toimetanud A. Vassar. Tln. 1960. ▪ H. Treumann, Mõnda Eesti Raamatute Kirjastuskassa arhivaalide lehekülgedelt. KKirj. 1961, nr. 2, lk. 102—108. ▪ H. Treumann, Veel mõnda Eesti Raamatute Kirjastuskassa arhivaalide lehekülgedelt. KKirj. 1962, nr. 12, lk. 740—747. ▪ A. Vinkel, Eesti kirjanduse ajaloo materjalid Halles. KKirj. 1963, nr. 6, lk. 378—379. ▪ A. Kask, Eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemisest. Trt. 1962.

Trükitööstus ja raamat.

II. H. Peets, Die graphische Ausstattung der estnischen Drucke des 17. und 18. Jahrhunderts. Gutenberg-Jahrbuch 1937, lk. 217—227. ▪ F. Puksoo, Jacob Johann Köhler. Esimese eesti piibli trükkal. — Vana Tallinn IV. Tln. 1939, lk. 35—74.

Kirikukirjandus.

I. Meie Issanda JEsusse Kristusse Uus Testament. Tln. 1715, 528 lk. (II tr. Tln. 1729, 46+832 lk.). ▪ Eesti-Ma Kele Koddo- ning Kirko-Ramat: I. Önsa Öppetaja Luterusse Katekismus; II. Keik Ewangeliummid ja Epistlid; III. Üks Laulo-Ramat; IV. Üks Palwe-Ramat. Halle 1721. ▪ Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament. Riia 1727, 10+601 + 5 lk. ▪ Piibli Ramat, se on keik se Jummala Sanna. Tln. 1739, 14 + 1087 + 314 lk.

II. V. Reiman, Eesti Piibli ümberpanemise lugu. Trt., 1889 (II tr. 1890). ▪ H. Peets, Esimese eesti piibli välimusest, eriti selle frontispiissi saamisloost. — Vana Tallinn IV. Tln. 1939, lk. 75—82. ▪ R. Põldmäe, Lisandusi eestikeelse piibli väljaandmisloole. EKirj. 1939, nr. 10, lk. 448—455. ▪ A. Saareste, Piibli keel ja rahvakeel. EKeel 1939, nr. 7—8, lk. 174—226.

A. Thor Helle.

I. Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache: I. Eine Grammatica; II. Ein Vocabularium; III. Proverbia; IV. Aenigmata; V. Colloquia. Halle 1732, 42 + 419 lk.

II. R. Winkler, Anton Thor Helle. Reval 1911. ▪ J. Aunver, Mõnda Anton Thor Helle elust ja tegevusest. EKirj. 1924, nr. 8, lk. 321—326. ▪ R. Põldmäe, Anton Thor Helle. Esimese eesti piibli tõlkija. — Vana Tallinn IV. Tln. 1939, lk. 35—74.

Sõnastikud ja keeleõpetus.

II. A. Kask, S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamat ja selle osa eesti leksikograafias. TRÜ Toim. 38, Tln. 1955, lk. 181—191. ▪ E. Laugaste, Rahvaluulelisi aineid S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamatu käsikirjas. TRÜ Toim. 38. Tln. 1955, lk. 167—180. ▪ A. Kask, Ülevaade eesti leksikograafiast 1917. aastani. TA KKI Uurimused I. Tln. 1956, lk. 140—169. ▪ A. Kask, J. C. Clare eesti keele grammatikast. TA KKI Uurimused II. Tln. 1958, lk. 53—61. ▪ E. Normann, Vanasõnad J. Ch. Clare eesti-saksa sõnaraamatus. Emak. Seltsi Aastar. V. Tln. 1959, lk. 18—40.

Jutukirjanduse alged.

I. [Hansu ja Mardi jutt]. Tln. 1739 (säilinud lk-d 31—48, 51—66, 69—78; lõpp puudub). ▪ [A. A. Vierorth?], Wiis head jutto Ühhe Öppetaja ja usklikko Tallopoia wahhel. Tln. 1740, 68 lk.

II. G. Suits, Vanemast vennastekoguduse kirjandusest. — Raamatu osa eesti arengus. Toim. D. Palgi. Trt. 1935, lk. 66—80.

IX peatükk.

HERNHUUTLIK KIRJASÕNA XVIII SAJANDIL JA XIX SAJ. ALGUL.

1740-ndail aastail tungis Baltimaile uus kiriklik vool — hernhutism, mis kujundas välja oma kirjandusliku traditsiooni. Vennastekogudus leidis poolehoidu ka talurahva hulgas, mida põhjustasid tolleaegsed ajaloolised tingimused — ebainimlik pärisorjus, harimatus ning valitseva kiriku toetus kehtivale kurnamiskorrale. Haridusolusid ei suutnud parandada ka pietistlike pastorite tagasihoidlikud katsed rahvakoolide asutamiseks ning vaimuliku lugemisvara soetamiseks. Kirikuskäimine ja muud kiriklikud talitused olid tehtud sunduseks ja rahvas täitis neid mehaaniliselt, ristiusu sisulist tuuma põhiliselt omaks võtmata. Elati endiselt rahvausundlike kujutluste maailmas, mis olid ristiusuga ainult välispinnaliselt segunenud. Neis tingimustes võis rahvalähedasema sisekorraga vennastekogudus ka talupoegade hulgas pinda leida.

Hernhutism oli Halle pietismi äärmuslik eriharu ja sai alguse 1720-ndail aastail Saksamaal Ülem-Lausitzi provintsis, kus pietistlik krahv N. L. v. Zinzendorf andis tšehhi hussiitide ehk nn. määri vendade tagakiusatud järglastele peavarju ja koostas neile 1727. aastal erilise kogudusekorra. Uus protestantlik erikirik levis kiiresti Saksamaal, Skandinaavias, isegi teistes maailmajagudes (eriti Põhja-Ameerikas) ja tungis peatselt ka Venemaa luterlikesse Balti provintsidesse.

Esimesed hernhuutlikud rändjutlustajad jõudsid Baltimaile 1729. aastal, kuid nad sattusid peatselt vastuollu ametivõimudega ja saadeti maalt välja. Alles mõjuka krahv N. L. v. Zinzendorfi enda külaskäik 1736. aastal tõmbas rohkesti valitsevaid kihte kaasa ja avas tee hernhuutlaste saabumisele meie maale. Mitmed mõisnikud ja pastorid hakkasid endile tellima hernhuutlikke abilisi, kes pidid hooldama pietistlikke ringe ja eeskujuks olema meie vähekristlikule ning tõrksale talupojale. Baltimaile ei loodud iseseisvaid hernhuutlikke usuorganisatsioone, vaid rajati luteri kiriku piirides nn. diasporaa-kogudused, mille juhtimine kuulus Saksamaalt läkitatud hernhuutlastele. Praktiliselt tekitas see aga algusest peale organisatsioonilise ja sisulise vastuolu luteri kirikuga: lihtrahva hulgast tõusnud hernhuutlased, kellel puudus enamasti teoloogiline eriharidus, õpetasid

üldkirikust erinevalt, kultiveerides eriti Kristuse kannatussurma sentimentaalset müstikat; nad kogusid talurahva hulgast enda ümber aktiivse tuumiku, jaotasid selle perekondliku seisundi alusel «kooridesse», andsid oma talupoeglikele pooldajaile mitmesuguseid ameteid koguduses, pidasid poolkinniselt härdaid palvekoosolekuid ja tegelesid vennaste perekonnaelu juhtimisega. Kõige selle juures ei kandnud hernhuutlike ringide organiseerijad vastutust pastori ega kirikuülemuse ees, vaid elasid nagu «riik riigis». Baltimaile saabunud hernhuutlased olid kohustatud kohalikke keeli õppima ja enamuses nad omandasid võrdlemisi kiiresti ka eesti keele oskuse, nii et võisid tihti arusaadavamalt kõnelda ja kirjutada kui pastorid.

Tolleaegsele talupojale võis vennastekogudusega liitumine avaldada kahesugust, nii negatiivset kui ka positiivset mõju. Ühelt poolt oli hernhutism pietismi äärmuslik vorm, mis ametliku kiriku välise kombetäitmise asemel kultiveeris tõelist sisemist usklikkust. Vagadusnõude ja hauataguse elu lootusega levitas vennastekogudus oma liikmete seas maistest lõbudest loobumist ja üldse ükskõiksust «ajaliku» elu probleemide vastu, lepitades sellega pärisorje oma viletsa olukorraga ning mõisaülematega. Seal, kus vennastekogudus saavutas suuremat mõju, muutusid kaunis järsult rahva elukombed, kadusid joomine ja vargused. Kõige selle põhjal on arusaadav, miks mõningad mõisnikud ja pastorid vennastekogudust soosisid.

Teiselt poolt leidis hernhutism rahva hulgas poolehoidu sellepärast, et tema korralduses esines demokraatlikke elemente. Kui luteri pastor, kes oma ühiskondlikult asendilt ning maailmavaatelt palju ei erinenud mõisnikest, valitses oma kihelkonna passiivsusse surutud pärisorjade üle haritud kirikhärrana, siis vennastekoguduses ei tehtud vahet hariduse ega seisuse põhjal, vaid anti igale vennaksele sõnaõigus ning võimalus pääseda juhtivale kohale. Seetõttu tundis pärisori vennastekoguduses ennast inimesena; samuti sai ta siin teatavaid võimalusi avalikuks esinemiseks ja asjaajamiseks. Selliste tingimuste juures on ootuspärane, et vennaste koosolekul hakati rääkima ka oma eluraskuste, ennekõike mõisnike rõhumise üle, millega hernhuutlik liikumine omandas pärisorjusevastase ilme. Võrsudes rahva seast, jagasid selle «jutlustajad» ja «prohvetid» rahva viha mõisnike vastu. Samuti kohtame vennastekoguduse liikmeid talurahvarahutustest osavõtjate, kohati ka nende juhtide hulgas. Nii võttis Võrumaal Rõuge kihelkonnas «rahvaprohveti» Tallima Paabu tegevus 1740-ndate aastate algul aktiivse mõisavastase suuna ja viis 1742. aastal talurahva kokkupõrkele ametimeestega. Mujalgi toimus niisuguseid väljaastumisi, mis kutsus esile valitsevate ringkondade vastuaktsiooni. Luteri kirik moodustas juba 1742. aastal vastavaid uurimiskomisjone. Kuid enne nende töö lõppu andis keisrinna Jelizaveta 1743. a. aprillis korralduse vennastekoguduse tegevuse täielikuks lõpetamiseks Vene riigis. Välismaised hernhuutlased saadeti maalt välja, keelati kirjavahetus nendega, suleti palvemajad, kõrvaldati erikirjandus jne. Keeld jäi kehtima aastakümneiks, kuid seda ei rakendatud viimaste konsekventsideni, nii et üksikud hern-

huutlased jäid varjatult kohale ja tegutsesid edasi. Alles 1760-ndail aastail tehti mõningaid järeleandmisi, mis tõi kaasa hernhuutliku liikumise uue tõusu meie maal.

Ka talurahva kultuurilises elus oli vennastekoguduse tähtsus vastuoluline. Ühelt poolt levitas ta oma liikmete hulgas kirjaoskust ja kirjatöö harjumusi (materjalide kogumine ja saatmine aruannete jaoks, elulugude koostamine, tõlkimine, vaimulike laulude loomine), mida tolleaegne puudulik haridussüsteem peaaegu üldse ei kindlustanud, teiselt poolt aga suhtusid hernhuutlased eitavalt mitmesugustesse rahva genuiinse vaimuelu avaldustesse, saavutades mõnes osas otse murrangulisi «tulemusi». Eriti süstemaatilist võitlust pidas vennastekogudus rahvausundi vastu. Hävitati rohkesti paganlikke ja katolitsismi ajast pärinevaid pühapaiku, mida rahvas austas tõsisemalt kui valitsevat kirikut. Pärast vennastekogudusega liitumist jätkas Urvaste pastor J. Chr. Quandt veelgi fanaatilisemalt oma rünnakut muistsete ohvrikohtade ning nende kasutamise vastu. Halastamatut võitlust pidasid hernhuutlased rahvaarstide, tarkade, nõidade ja teiste teadmameestega, kes kippusid oma loitsimistega varjutama ristiusu jumala kõikvõimsuse autoriteeti. Hernhuutlaste vaenuobjektiks olid ka traditsioonilised rahvalõbustused lõikuspidudel, talgutel, kiigel, kõrtsis, tantsupidudel, eriti aga pulmades. Rahvalike pulmakommete vastu võideldi täpselt fikseeritud määruste ja karistustega. Tulemuseks oli sagedasti pillimängu ja tantsu keeld pulmas, igipõlist pulmakombestikku koos vastavate rahvalauludega asendas aga palveteenistus ja vaimulik laul. Kõige selle tõttu algas Saaremaal, Läänemaal ja Kagu-Eestis rahva traditsiooniliste kujutelmade ja tavade taandumine oluliselt juba XVIII sajandil, millal usuliikumine neis paikades suuresti levis; mujal on muudatust märgata rohkem XIX saj. alguses, kui vennastekogudus saavutas oma leviku haripunkti Eestis. 1831. aastal konstateeris Viljandimaa hoolekandja Kessler, et vennastekoguduse mõjul «ebausukombed ja pettused, mis tõesti on nõnda kaugele läinud, et seda vaevalt võib uskuda, — on suurel määral kadunud ja ühtepuhku kaovad». Tema ümbruses rünnati eriti ohvripaikade, nn. ahikotuste teenimist ja sügisest «surnuhingede toitmist». Mis puutub vennastekoguduse osa kindlaksmääramisse muu rahvaluule, eriti regivärsi kadumises, siis eeldab see täpsemat eri piirkondade laulutraditsiooni ajaloo uurimist, mida seni pole põhjalikumalt tehtud; sealjuures on vaja silmas pidada ka muid laulustiili muutumise põhjusi, eriti lõppriimilise rahvalaulu esilekerkimist. Teiselt poolt tuleb arvestada hernhutismi ergutavat mõju vaimuliku kallakuga rahvalaulude, legendide, muistendite ja nn. taevakirjade arengule ja levimisele rahva seas. Nii on pastor Quandti ümber koondunud terve muistendite tsükkel.

Hernhuutliku kirjavara iseloom. Hernhuutlased ei leppinud ametliku kirikukirjandusega, vaenustades seda kui kahjutegevat oma «armuõpetusele». Hakati isegi piiblit põlgama, sest see olevat inimeste kirjutatud, mitte jumala enda poolt inspireeritud. Hinnati ainult hernhuutlikku eri-

kirjandust — lauluraamatut, N. L. v. Zinzendorfi töid ja muid oma koguduse teoseid. Et Baltimail polnud hernhuutlaste sektantlike teoste trükkimine lubatud, siis tehti seda enamasti Saksamaal, eriti Barby linnas (Magdeburgi lähedal), kus asus vennastekoguduse kõige tähtsam trükikoda. Raamatuid toodi meie maale salaja, tsenseerimata, mistõttu neid hoiti avalikkuse eest varjul. Nõnda on aga paljud hernhuutlikest teostest kaotsi läinud ja ainult Vennasteuniteedi arhiivist Herrnhutis võib neid osaliselt leida või nende kohta andmeid saada. Eesti uurijad on sel alal vähe töötanud ja paljud küsimused on seetõttu veel lahendamata.

XVIII saj. teisel poolel kujunes Eestis välja ka hernhuutliku tarbekirjanduse kasutamise süsteem. Kogudustes loeti eestikeelses tõlkes Herrnhutis esialgu käsitsi paljundatud ajakirja «Gemein-Nachrichten» («Üldteated») üksikuid kirjutisi. Need olid aruanded koguduste tegevusest, misjonitöö kirjeldused jne., mille abil peeti sidet mitmes maailmajaos tegutsevate koguduste vahel. Lihtsale eesti talurahvale meeldisid eriti loodusrahvaste (eskimote, mulattide, neegrite jt.) misjonitöö-päevikud, mis kirjeldasid eksootilisi primitiivseid olusid; viimased olid mõneti lähedal meie rahva elulaadile. Tõlgiti ja loeti ka hernhuutlaste elulookirjeldusi, mis olid parajasti välja kujunemas omapäraseks vagaduskirjanduse žanriks. Eriti meeldisid elulood niisugustest isikutest, kes olid tegutsenud meie maal ja kirjeldasid siinseid olusid. Tõlgiti ka juhtivate hernhuutlaste kõnesid ja loeti rahvale ette.

Kuid Eesti vennastelt hakati nõudma vastutasu siia läkitatud tarbekirjanduse eest. Juba XVIII saj. keskel saadeti Eestist välismaade hernhuutlastele kirju, millest mõned on säilinud Herrnhuti arhiivis. Ühtlasi hakkasid keskused kohalikelt hernhuutlastelt nõudma iga-aastasi aruandelisi ülevaateid, mille koostamiseks vajati rahva abi. Takistuseks osutus aga kirjaoskamatus. Sellepärast õpetasid Kagu-Eestis tegutsenud Chr. M. Königseer ja teised hernhuutlased talupoegi kirjutama ja kujundasid neist oma aruannete kaastöölised, kes märkisid üles kohal peetud kõnesid, kirjeldasid sündmusi kogudustes ja rahva igapäevast elu-olu, iseloomustasid väljapaistvamaid kohalikke tegelasi jne. Koostati ka eestlaste elulugusid, mis esialgsetest notiitsidest kasvasid mitmeleheküljelisteks biograafiateks ja sisaldasid rohkesti andmeid tolleaegsetest oludest.

Kohalikud päevikud kõnelevad peamiselt üksikute vennastekoguduste või nende alagruppide tegevusest. Käsitluse aineks on palvetunnid, nõupidamised, sündmused kogudustes või eraelus, reisid, külaskäigud, sõbrasuhted ja vaenuavaldused mõisnike poolt, rahva elu- ja töötingimused, joomapahe, rahvausund, ilmalikud lõbustused, lastekasvatamine, suhted välismaaga jne. Neid küsimusi käsitletakse pikemate seletuste ja konkreetsete näidete abil. Kaastööliste käest saadud materjalide põhjal koostas ringkonna hernhuutlane aastapäeviku, mille ta saatis Herrnhuti ja millest käsitsi tehtud koopiad pandi ringlema teiste maade vennastekogudustes. Mõned sellelaadilised aruanded leiame ka vennastekoguduse aja-

kirjas «Gemein-Nachrichten». Nende materjalidega viisid hernhuutlased teated eestlastest teiste maade vennastekogudustesse, käsitledes üsna objektiivses laadis meie maa rasket pärisorjuslikku olukorda, samal ajal kui muus kirjanduses sellest enamasti vaikiti või ainult halvakspanevalt rõhutati eestlase negatiivseid omadusi.

J. Chr. Quandti hernhuutlik toodang. Kõige esimeseks hernhuutliku erikirjanduse soetajaks Eestis kujunes eelmises peatükis iseloomustatud Urvaste pastor Johann Christian Quandt. Raugevast pietismist siirdus ta

15. Mo haotäht nink ſelge päiw, Kui mo käs pimmedusſen. Mo warra, kui mul ſanti waiw. Mo mäggi ſüwwiusſen. Mo ſukker kui kik mörru tääl. Uts kattus minno henge päal, Ka wihma ſaddamisſen.

16. Mo lusti-aid, kumb Lilli täus, Kun waik nink willun istu. Mo lillik, kel om maggus hais, Kui henge ſisſe pistä. Uts ninni häddä orrun ka, Kui ohhaka mo waiwawa, Kui ristin päle astu.

Tekstinäide J. Chr. Quandti hernhuutlikest lauludest 1776/1779. a. väljaandes.

levivasse vennastekogudusse ja kutsus 1740. aastal hernhuutlikud jutlustajad oma kihelkonda. 1741. aastal organiseeriti Urvastes korrapärane vennastekogudus, mis oli üheks esimeseks Eestis. J. Chr. Quandt hakkas jutlustama hernhuutlikus laadis ja eesti keelde tõlkima tundepaisutatud vennastekoguduse laule. Juba 1741. aastal andis ta välja lõuna-eestikeelse hernhuutliku lauluraamatu, mis sisaldas 21 laulu. Trükisest pole säilinud ühtegi eksemplari, mis on seletatav sellega, et 1743. a. ukaasiga keelati hernhuutlike teoste tarvitamine ja kättesaadud eksemplarid hävitati. Kõne all olev lauluvalimik on hiljem siiski uuesti trükitud teiste teoste lisana, näiteks vagatseva traktaadi *«Kalli Me-Pissara Kristusse Hawu Paest»* lõpus, kõrvuti Quandti kolme pietistliku jutuga 1737. aastast. Kas see kaksikraamat ilmus 1776. või 1779. aastal, pole selge, sest Quandti-osa tiitellehel leiame esimese, raamatu eesotsas aga teise aastaarvu.

maan, ma kuluta :|: Woon kaidſto armoga. :|:

34.

Neide ónſu Riſti tule Zirkokeiſte laulo, kumma ellawa ſen tulen ehk tosſun, kumb Jeſuſſe koolja kehha nink temma riſti úmbre om.

MEs Riſti tule Zirkuken teep Wona mannu ten daman. kui Wona úmbre ſopputap, nink ſiwuga taad ternitap? nats minno kullaken :|: ſaal Zirkukeſſe peſſa om. kuſt wálja rajut Kerkuken, ſen ónſan onen: ſen onen, kun om werre walk, jai kinni Zirkukeſſe jalg; ſaal úmbre bawu luige om, ſe külle jó pääl ojuman, ſaal lóóp ſe ónnis ſúdda kui piirparts alla wette.

Koor. Oh minna rómuſta, rómuſta, et ma ſe bawu merd lóidnu ka, ſaal olle tubiken, kalloken, ſaal om mul mo ſängùken, lauwaken,

Veerg M. Fr. Hasse «Common Prayer'ist».

M. Fr. Hasse. Keeluperioodil tegutses Urvastes agarasti hernhuutlane Matthias Friedrich Hasse (1717—1777). Ta õppis Halle ülikoolis teoloogiat, kuid liitus enne õpingute lõpetamist hernhuutlastega. 1740. aastal saadeti ta Urvastesse Quandti abiliseks ja koduõpetajaks. Ta kujunes Urvaste vennastekoguduse asutajaks ja juhiks. Uurimiskomisjon lubas teda kohale jääda koduõpetajana.

Hasse on olnud meie talurahva elujärje asjalik vaatleja ning erapooletu hindaja. Ta nägi õigesti rahvas peituvaid võimeid ja häid karakteriomadusi, samuti põhjusi, miks need eeldused ei saanud küllalt välja areneda. Hasse saatis Urvastest Herrnhuti tabavaid iseloomustusi eestlase pärisorjusliku elujärje kohta, kirjutades muuseas:

Süüdistus, et nad [=eesti talupojad] laisad olevat, on alusetu. Leidub nendegi seas inimesi, kes kuhugi ei kõlba; kes aga silmas peab, et talupoeg peaaegu kogu oma aja härraste töös kulutab ja seejuures peab ise tegema kõik riistad, mis ta kodus tarvitab, koguni oma maja, laudad ja teised hooned, et ta kõik riidegi oma kuue ja särgi jaoks peab ise tegema, ja siis veel oma põllu õigel ajal üles harima, et ta niisamuti kõik avalikud tööd (mida pole vähe), niihästi mõisa kui kroonu omad, on kohustatud tegema omaenese ajast ilma tasuta — see ei suuda endale kergesti ette kujutada, et nõnda vähe laisklemist ette tuleb.

Hasse tegevus langeb 1740-ndaisse aastaisse, millal vennastekogudus elas Saksamaal läbi erilist liialdusperioodi, mida pärast nimetati «sõelumisajaks». Senist õpetust Kristuse lunastussurmast kitsendati ainult ristilöödud Kristuse austamisele, tema küljehaava sensuaalsele ihalemisele. See periood andis siiski rohkesti hernhuutlikke laule, millest mitmed jäid alatiseks püsima vennastekoguduse repertuaari. «Sõelumisaeg» kestis 1749. aastani, millal Zinzendorf ise oma äärmusliku suuna likvideeris. Ta kõrvaldas ka tolleaegse lauluraamatu.

Hakates «sõelumisajal» laulurepertuaari soetama, tõlkis M. Fr. Hasse Zinzendorfi värskemaid laule, kasutas aga osalt ka Quandti tõlkeid ja koostas uue lõuna-eesti-keelse lauluraamatu, mis trükiti 1747. aastal Saksamaal. Teosel puudub pealkiri ja seda on nimetatud «*Common Prayer*'iks» («Üldine palveraamat»). Eestikeelne lauluraamat sisaldas 58 hernhuutlikku laulu «sõelumisaja» vaimus. Teosest on säilinud ainult 2 eksemplari Herrnhuti arhiivis. Toome näite selle «haavade- ja vereluulest», milles jõutakse absurdse sõnademänguni:

SE werri Riſti-Summalaſt, ſe wolas hawuleppinguſt, oh hawa! kalli hawa! Te hawu hawu hawu hä teep hawu, hawu julguſt ka, ja Hawa, ſõame Hawa! Hawa! Hawa! Hawa! Hawa! Hawa! Hawa! Hawa! Hawa! Hawa! oh te Hawa!

Liialdussuuna likvideerimisega kõrvaldati käigust ka eestikeelne «Common Prayer», Hasse aga saadeti 1750. aastal Inglismaale. Sellega lõppesid «sõelumisaja» veidrused Eestis.

Mango Hans. Vennastekoguduse Lõuna-Eesti tegevusliinis kujunes üheks varasemaks eesti soost kirjameheks Urvaste koolmeister Mango Hans (sünd. u. 1713, surn. 1780). Poisipõlves sai ta osa kohalikest pietistlikest haridusalgetest. 1730-ndail aastail pandi Mango Hans Urvaste köstrikooli õpetajaks ja 1750. aastal kinnitasid talupojad, et nad ei võivat temast paremat koolmeistrit saada. 1758. aastal sai Hans Urvaste köstriks, millises ametis ta püsis surmani. Mango Hansul oli rohkesti andekust tehnika jaoks: ta töötas üliosava kellassepana ja tubli raamatuköitjana, milliste töödega ta hankis endale lisasissetulekut. Vanemas eas sai ta perekonnanimeks *Thal*.

Juba pietismiperioodil hakkas Mango Hans kirjutama pihtimiskirju ja päevaraamatut, milledest osa saadeti Hallesse «äratustöö» näitena. Urvaste vennastekoguduses oli ta üheks varasemaks tegelaseks ja hiljemgi rakendati teda juhtivates ametites, kuid esikohale ta ei tõusnud oma tagasihoidliku iseloomu tõttu. Ta õppis umbes 20-aastaselt saksa keele selgeks, nii et võis tõlkida keerukaid teoloogilisi teoseid. 1730-ndail aastail omandas ta iseseisvalt õppides ka oskuse noodist laulda ja koguni viise üles kirjutada. Järgmisel aastakümnel hakkas Mango Hans tõlkima hernhuutlikke laule, mida kogunes tal umbes 60; need pääsesid vist ka trükitud lauluraamatuisse. Hans jätkas hiljemgi laulude tõlkimist, samuti luuletas ta neid iseseisvalt. Kirjandusmuuseumis on säilinud tema käega kirjutatud suuri laulukogusid. Igal juhul võib Mango Hanssu pidada üheks tähtsamaks lõuna-eesti-keelse hernhuutliku laulurepertuaari soetajaks.

Sajandi keskel tegi Hans kaastööd Lõuna-Eesti vennastekoguduse aastaülevaadetele. Ta saatis kirjeldusi kohalikest koosolekutest, surma läbi lahkunud liikmete elulugusid ja andmeid muudest sündmustest, mis on lühendatult sulatatud ringkonna ülevaadetesse. Ühtlasi kogus Mango Hans kohal peetud jutlusi ja kirjutas need oma käega mitmesse suurde

Näide Mango Hansu illustratsioonist J. Arndti «Tõelise kristluse» tõlkele.

köitesse, mis on säilinud. Mõned käsikirjad illustreeris ta initsiaalide ja joonistustega. Nõnda võib teda pidada ka varaseks eesti soost raamatuillustreerijaks.

Kirjanduslikuks tegevuseks sai Mango Hans eeskuju Urvaste pastorilt J. Chr. Quandtilt. Juba 1740-ndail aastail tõlkis ta eesti keelde saksa varasema pietistliku autori Johann Arndti (1555—1621) teose «Vier Bücher vom wahren Christenthum» («Neli raamatut tõelisest kristlusest», 1605), mis oli levinud peaaegu terves Euroopas ja aitas teed rajada XVIII saj.

pietismile, olles sellisena reaktsiooniliseks vastandiks valgustusliikumisele. Ka Zinzendorf pooldas Arndti raamatut ja avas sellele tee vennastekogudusse. Eesti talupojale pidi raske teoloogiline teos olema igav ja arusaamatu, kuid käsikiri näitab, et vennaste hulgas on seda rohkesti loetud. Trükki pole see tõlge meil kunagi pääsenud. Mango Hansu 805-lehekülje-line käsikiri leidub Herrnhuti arhiivis. Tõlkija on mingi trükitud väljaande baroksed vaselõikes illustratsioonid hoolikalt järele joonistanud või ka omalt poolt varieerinud.

1750-ndail aastail tõlkis Mango Hans eesti keelde inglise baptistliku autori John Bunyani (1628—1688) vagadusraamatu «The Pilgrim's Progress» («Ristiinimese teekond», 1678—1684). See on inglise puritaanliku kirjanduse populaarsemaid teoseid, mida vagadusideede levitamiseks on loendamatuid kordi trükitud ja paljudesse keeltesse tõlgitud. Läbipaistvas allegoorilises vormis kirjeldatakse raamatus kristliku inimese kiusatusi, mis teda varitsevad eluteel. Neid kujutab autor inimolenditena, kellega peategelane vestleb ja vaidleb elavates kahekõnedes. Mango Hansu saksa keele vahendusel tehtud tõlkest on Kirjandusmuuseumis säilinud mitu eksemplari, mis näitab käsikirja elavat ringlemist vennastekoguduse liikmete seas. XIX sajandil ilmus Bunyani teos uuesti tõlgituna korduvalt trükis.

Üldse tuleb Mango Hanssu lugeda kõige märkimisväärsemaks eesti kirjameheks XVIII sajandil. Pealegi leidub veel teisi tõlkeid, mida võib (küll ainult oletamisi) siduda Mango Hansuga. Nõnda on Kirjandusmuuseumis säilinud Bunyani teise allegoorilise teose «The Holy War» («Püha sõda», 1682) tõlke käsikiri. Edasi ilmus a. 1776 või 1779 kaksikraamat, mis sisaldas J. Chr. Quandti jutukogu *«Kolm kaunist Waggausse Eenkojut»* uustrüki ja inglise autori Thomas Wilcoxi (Wilkoks) vagatseva traktaadi *«Kalli Me-Pissara Kristusse Hawu Paest»* («A Choice Drop of Honey from the Rock Christ»). Wilcox seisab oma meelsuselt lähedal J. Bunyani baptistlikele teostele; need autorid olid kaasaegsed. Wilcoxi teos oli inglise keeles välja antud juba 40 trükis, kui 1757. aastal ilmus esmakordselt selle saksakeelne tõlge. Et «Meepisarad» lähenes vennastekoguduse vagatsevale vaimulaadile, siis tõusis see peaaegu ametlikuks hernhuutlikuks teoseks ja kirjastati korduvalt peamiselt vennastekoguduses. Wilcoxi traktaat on äärmiselt abstraktne ja müstiline. «Meepisarate» eesti keelde tõlkija näib kuuluvat Urvaste kirjameeste «koolkonda». Õpetatud Eesti Seltsi käsikirjade kogus leidub ka Wilcoxi teose põhja-eesti-keelse tõlke käsikiri, mis olevat «1758. aastal meie makele ülles pantud». Tõlge erineb täiesti trükiredaktsioonist ja on iseseisvalt tehtud; kahjuks pole mingeid andmeid ümberpanija isiku kohta.

M. Ignatius. Mango Hansu kõrval kujunes teiseks tähelepandavaks eesti soost kirjameheks Tartu köster Michael Ignatius (1713—1777). Juba tema isa Peeter, päritolult talupoeg, sai Tartu eesti koguduse köstriks ja koolmeistriks. Aastal 1728 pandi M. Ignatius Tartu eesti koguduse abikoolmeistriks ning 1731 sama koguduse päriskoolmeistriks ja köstriks.

Aastal 1739 hakkas ta Tartus salajasi hernhuutlikke palvetunde korraldama. 1742. aastal keelati Ignatiusel palvetundide pidamine ja ta olevat isegi lühikest aega vangis olnud. 1750-ndail aastail virgus vennastekogudus Tartus uuesti ja M. Ignatius kujunes jällegi selle aktiivseks tegelaseks. Ta oli abimeheks juhtivaile hernhuutlastele ja nõuandjaks lihtrahvale.

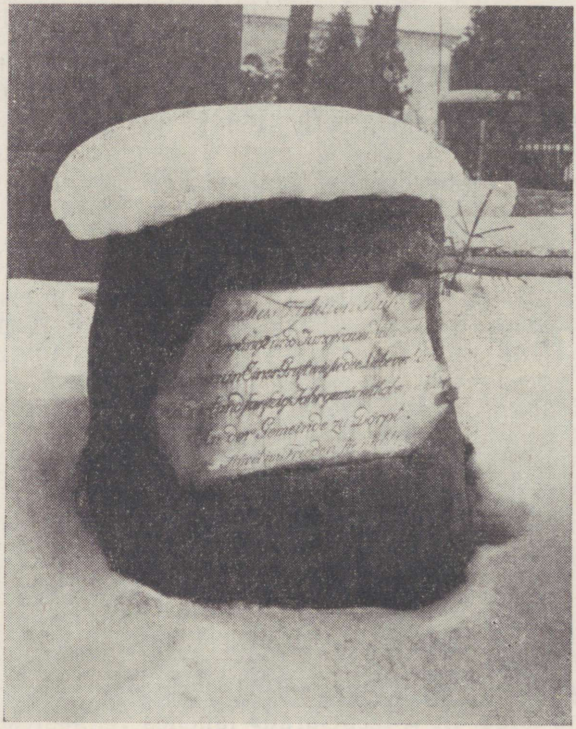

M. Ignatiuse ja tema perekonna haud Tartus Jaani kalmistul.

Eeskuju kirjanduslikuks tegevuseks võis Ignatius saada Urvastest, sest ta oli Mango Hansu kälimees. Juba XVIII sajandil kõneldi M. Ignatiusest kui sakslase H. Schuberti suure jutluseraamatu eesti keelde tõlkijast. Kirjandusmuuseumi kogudes leidubki tõlkest kolm koopiat, mis annab tunnistust käsikirja laiemast levikust. Ignatiuse tõlke originaal — saksa pietisti Heinrich Schuberti jutluseraamat «Zeugnisz von der Gnade und Wahrheit» («Tunnistus armust ja tõest», 1741) taotles suuremat südamevagadust ja puritaanlikke elukombeid. Tõlketöö on tellitud eesti ajaloos tuntud reaktsioonilise rüütelkonnategelase mõisnik O. F. v. Roseni poolt

1752. aastal ja pidi aitama usutõdede kõrval talupojale selgitada ka suurema kuulekuse vajadust.

Ka hiljem on M. Ignatius jõudu kulutanud kirjatöödele, saades nende eest isegi rahalist tasu. Nähtavasti kujunes trükitud kirjanduse vähesuse tõttu juba tol perioodil pidev nõudmine käsikirjaliste koopiate järele ja nende valmistajad tegutsesid pooleldi elukutseliselt. Märgitav on ka Ignatiuse töö vennastekoguduse tarbekirjanduse soetamisel. Nii tõlkis ta hernhuutlikke kõnesid, mis läksid kogudustesse tarvitamiseks. Edasi oli Ignatius abiks Kagu-Eesti hernhuutlaste juhile Chr. M. Königseerile laulu- ja liturgiaraamatu koostamisel, samuti tegeles ta ringkonna aastapäevikute kaastöölisena. Tema kirjeldustes peegelduvad rikkalikult Tartu ja linnaümbruse eestlaste elusündmused. Näiteks loeme Tartumaa 1762. a. saksakeelsest aastapäevikust:

Nimetatud lesk sai külge siin möllavad sinised rõuged, mille käes ta 3 päeva ja 3 ööd päris surmavalusid kannatas. Kui ta nõnda haigena maas lamas, siis tuli üks nõid tema juurde ja seletas, et ta oskavat seda haigust parandada. Naine aga ütles talle: «Mine oma teed, Õnnistegija on mulle selle haiguse saatnud ja ma olen tema oma, ta võib minuga teha, mis tahab, ma ei taha ühtegi muud abi kui temalt.» — Naisele ütles nagu mingi hääl: «Pane oma käsi hapupiima sisse, siis ta saab paremaks.» Nõnda ta tegi ja sai jälle terveks. See kinnitab meid oma usus, kirjutab vend Ignatius, et Õnnistegija on igas olukorras kõige parem aitaja.

Chr. M. Königseer. XVIII saj. teisel poolel tõusis Kagu-Eestis kõige tähtsamaks hernhuutlikuks kirjameheks Christoph Michael Königseer (1723—1786). Ta õppis Jena ülikoolis ja tegutses Halle vaeslaste-varjupaigas, kuid liitus siis vennastekogudusega ja määrati 1754. aastal Baltimaile. Königseer töötas koduõpetajana Rannus, Kambjas ja Urvastes ning õppis eesti keele korralikult selgeks. Aastail 1763—1764 viibis ta Herrnhutis Saksamaal, kus õppis eraviisil arstiteadust. Tagasi tulnud, asus Königseer Kanepisse Erastvere mõisa hernhuutliku mõisniku v. Ungern-Sternbergi juurde, kus ta tegeles peamiselt vennastekoguduse juhtimisega, kuid pakkus rahvale ka arstiabi. Ta oli Kagu-Eesti ringkonna mitteametlikuks juhiks.

Königseer tegutses Kagu-Eestis üle kümne aasta, kindlustades oluliselt vennastekoguduse positsioone. Kuid 1767. a. sügisel paljastati tema hernhuutlik tegevus. Königseeri kimbutamine tegi rahva rahutuks, nii et Rõuge laadal puhkes vastuhakk ülemustele ja kirikueestseisja von Budberg peksti poolsurnuks. Rahutus aeti vennastekoguduse süüks ja Chr. M. Königseer võeti kohtulikule vastutusele. Protsess toimus 30. ja 31. oktoobril 1767 Tartu maakohtus. Seal püüti vennastekoguduse tegevust tunnistada ohtlikuks avalikule julgeolekule ja nõuti selle likvideerimist. Königseer ässitavat talupoegi mõisnike vastu, mis tekitavat rahutusi ja korrarikkumisi ning vennakseid tulevat kohelda kui mässajaid. Ka vennastekoguduse erikirjandust peeti kahjulikuks. Samal ajal ähvardasid 1740-ndail aastail karistada saanud Rõuge talupojad Tallima Paap ja Saarlase Peeter, kes astusid välja Königseeri kaitseks, organiseerida suure rahvarahutuse. Kohus ei teinud lõplikku otsust ja Königseer jäi äraootavale seisukohale.

Tema seisundit halvendas rahva korduv mässuline käitumine; nii tirisid 1768. a. mais Rõuge talunaised noore köstri, kes oli Königseeri vastane, kirikust välja, ja 3000-pealine rahvahulk, kes oli ülimalt vihale aetud, ähvardas suurema vastuhakuga. Königseer jäi kohale 1770. aastani, kuid

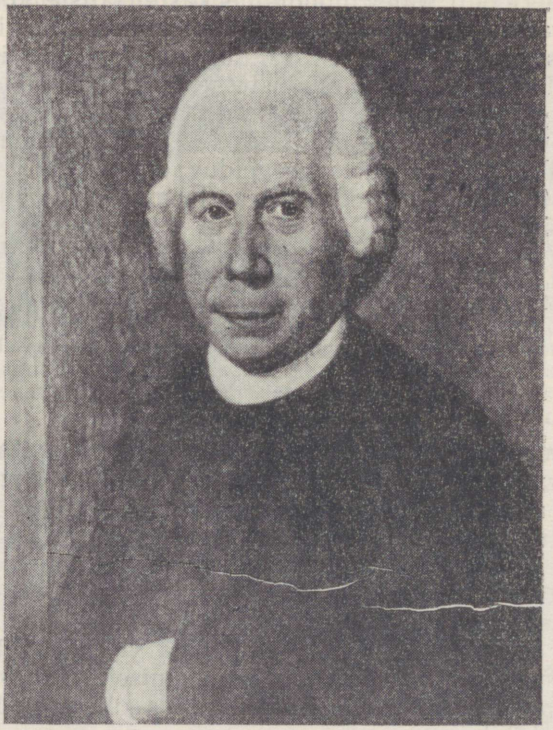

Chr. M. Königseer.

lahkus siis Eestist. Ta siirdus Saksamaale ja töötas hiljem misjonärina Gröönimaal, kus ta aitas soetada eskimokeelset vaimulikku kirjandust.

Königseer rakendas oma kirjamehevõimeid kõigepealt hernhuutliku laulurepertuaari uuendamiseks. 1750-ndail aastail andis L. N. v. Zinzendorf välja mõõdukama sisuga laulude kogu «Kleines Gesangbuch, genannt Saronsbüchlein» («Väike lauluraamat, Saaroni raamatukeseks nimetatud»), mis asendas «sõelumisaja» repertuaari. 1756. aastal hakati samas laadis koostama ka uut eestikeelset lauluraamatut. Mitme eestlase abil valis Königseer mõningad laulud Quandti ja Hasse lauluraamatust ja tõlkis lisa Zinzendorfi uutest kogudest. 1759. aastal trükiti Saksamaal Barbys «*Mönne illusa waimolikko laulo*», mis sisaldas 276 lõuna-eesti-

keelset hernhuutlikku laulu ja laulukatkendit. Need on kainemad ja lähemal üldkiriku koraalidele, kuigi neis domineerib hernhuutlik lunastajakultus, nagu näeme järgnevast katkendist:

Önnis Wona=rahwas! Wona Werd om ſull, kumb ſo reiwid puhtas peap eggal luul [1], uhhap rojust ärrä, maidſid asju ka, Wona mele perrä las hend walmista.

Uut teost jagati ainult üksikuile koguduseliikmetele, kes õpetasid laulusõnu ja -viise teistele vennastele. Raamat korjati hernhuutlaste poolt mitmel puhul rahva käest tagasi, sest see oli välismaal trükitud. Königseeri protsessi puhul ei antud seda üldse enam tagasi, millest on tingitud teose rariteetsus: on säilinud üksainus eksemplar Herrnhuti arhiivis.

Königseeri organiseerimisel anti 1761. aastal välja ka eestikeelne vennastekoguduse liturgiaraamat, mille pealkiri pole teada. Liturgiad koosnesid tuntud laulude katkenditest, mis olid järjestatud temaatiliselt. Königseeri abistasid tõlkimisel mitmed eestlased. Raamat korjati Königseeri protsessi ajal rahva käest ära ja sellest pole säilinud ühtegi eksemplari.

Lisaks vennastekoguduse üldliturgiale oli Zinzendorf koostanud eriliturgia väliskoguduste jaoks, mis levis meilgi käsikirjaliselt, ja selle alusel süüdistati Königseeri kohtus, et välismaade hernhuutlased paluvat jumalalt Baltimaade pärisorjade vabastamist, mis tähendas rasket süüdistust vennastekogudusele.

Königseer pani erilist rõhku oma ringkonna aruannete väljaarendamisele. Ta seadis selleks kohapeale ametisse «kirjutajad», kes olid enamasti talupojad, vahel ka koolmeistrid. Ta kutsus neid isegi nõupidamisteks kokku ja andis vastavat õpetust. Kagu-Eestis tegutses tema abilistena 12—16 «kirjutajat», kelle hulgast paistsid välja Mango Hans, M. Ignatius, Kambja köster ning koolmeister Mango Jaak jt. Königseeri poolt koostatud aastaaruannete üldmaht ulatub tuhandeisse lehekülgedesse ja selle ainulaadse materjali sisurikkus on märkimisväärne. Ka hilisematest aastakümnetest leidub päevikuid-aruandeid, kuid need ei küüni Königseeri põhjalikkuseni.

J. Marrasch. Kagu-Eesti kõrval juurdus vennastekogudus XVIII sajandil kõige rohkem veel Saare- ja Läänemaal. Kui a. 1738 sai Saaremaa superintendendiks Eberhard Gutsleff, kes pooldas fanaatiliselt hernhuutlasi, siis tekkis saarel «ennekuulmatu ärkamine», mis pani liikuma suured rahvahulgad. Kuid 1743. a. määruse põhjal mõisteti Gutsleff ja mitmed teisedki vangi, kus enamik neist pidi oma elupäevad lõpetama. Karmi terroriga hävitati kogu liikumine rahva seas. On ootuspärane, et säärastes jälitamistingimustes ei saanud juttu olla mingi kirjanduse tekkimisest. Teisiti oli lugu sajandi lõpul, kui Lääne-Eestis tegutses Jacob Marrasch (1721—1792). Ta oli õppinud Königsbergi ülikoolis, kus liitus vennaste-

[1] lool, puhul.

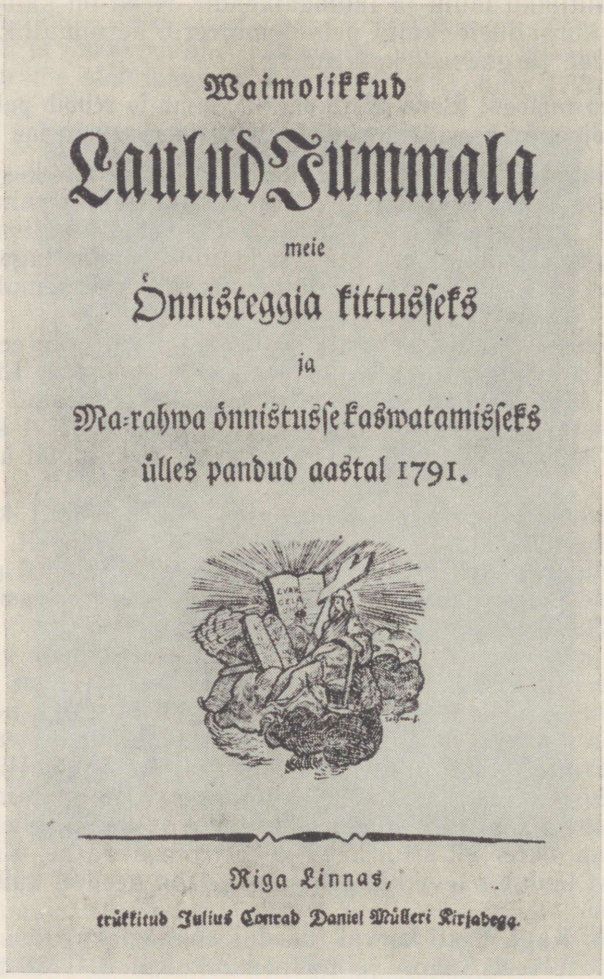
Waimolikkud
Laulud Jummala
meie
Önnisteggia kittusseks
ja
Ma-rahwa önnistusse kaswatamisseks
ülles pandud aastal 1791.
Riga Linnas,
trükkitud Julius Conrad Daniel Müllers Kirjadega.

kogudusega. 1748. aastal Eestisse saadetud, töötas Marrasch 1751. aastast peale koduõpetajana Hiiumaal, organiseerides ühtlasi vennastekogudusi. 1766. aastal käis ta Saksamaal, kus ta ordineeriti vennastekoguduse diakoniks. Tagasi tulnud, asus Marrasch elama Saaremaale Püha kihelkonda; a. 1771 asutas ta Valjalasse Jõõri mõisa maale endale kindla elukoha, mis sai umbes sajaks aastaks Saaremaa vennastekoguduse keskuseks.

J. Marraschi suunamisel hakkas hernhuutlik tarbekirjandus XVIII saj. teisel poolel levima ka Saare- ja Läänemaal. Silmapaistvalt täielik on

J. Marraschi enda elulugu, mis hiljem (1894) trükiti eesti keeles eribrošüürina. Kirjanduse soetamisel oli J. Marrasch oma ringkonnas peaaegu üksi tegev, sest teised hernhuutlased ei valitsenud vajalikul määral eesti keelt ja eestlaste endi hulgast ei kerkinud esile niisuguseid kirjamehi, nagu neid leidus Kagu-Eestis. Juba 1756. aastast alates tõlkis Marrasch eesti keelde hernhuutlikke laule, mis läksid käsikirjaliselt kogudustesse käibele. Jätkates laulude tõlkimist kogu eluaja, koostas Marrasch viimaks põhja-eesti-keelse vennastekoguduse lauluraamatu. See ilmus trükist alles 1794. aastal, s. o. pärast Marraschi surma ja kannab tiitlit *«Waimolikkud Laulud...»*. Teos sisaldab 160 laulutõlget. 1823. aastal ilmus sellest uus trükk ja lauluraamatu teine osa, mille olid ette valmistanud juba teised hernhuutlased.

Lääne-Eestis on tarvitusel olnud ka vennastekoguduse liturgiad, mida Marrasch tõlkis suurel hulgal. Trükis need ei ilmunud.

J. Marrasch ei suutnud rahva seas kasvatada oma kirjamehi, sest kultuurilised traditsioonid olid Põhja-Eestis nõrgemad kui Lõuna-Eestis.

Kulli Jüri. Põhja-Eesti mandriosas levis vennastekogudus XVIII saj. lõpukümnenditel eriti Harju- ja Lääne-Virumaal. Hernhuutliku kirjanduse traditsioone kujunes Põhja-Eestis aga vähe. Ainult harva loeti ette paganamisjoni päevikuid, tõlgitud jutlusi ja läkituskirju; viimastest olid mõned spetsiaalselt koostatud meie koguduste jaoks. Jõuti ka üksikute algupäraste elulookirjeldusteni. Enne Marraschi lauluraamatu ilmumist tarvitati käsikirjalisi laulukogusid. Ainsaks võimeliseks kirjameheks tõusis siin talupoeg Kulli Jüri, kes põlvnes Kuusalu Kolga vallast ja oli mõisa pärisori. Kuni 31. eluaastani jäi Jüri kirjaoskamatuks, kuid vennastekogudusega kontakti sattudes õppis ta lugemise ja kirjutamise selgeks. Korduvalt saatis Jüri kirjaläkitusi hernhuutlastele, milles ta valgustas rahva eluprobleeme, sealjuures ka pärisorjuse väljakannatamatuid olusid. Oma aruannetega kujunes ta peamiseks abiliseks ringkonna aastaülevaadete koostajaile. Rasked õnnetused (korduvad tulekahjud, haigused jm.) ruineerisid ta tervise. Kulli Jüri suri 1803. a. lõpul või 1804. a. algul. Tema surmaloost saadeti pikem aruanne Saksamaale Herrnhuti, kus muuseas märgitakse: «Ta oli suur kirjutaja ja ma usun, koguni luuletaja.»

Kulli Jüri koostaski pikema autobiograafia hernhuutlikus laadis ja sepitses algupäraseid vaimulikke luuletusi, kuid need pole säilinud. Tema läkitused sõpradele on aga ammu kirjandusloolaste tähelepanu äratanud. Kolm kirja säilitatakse Kirjandusmuuseumis (üks nendest on adresseeritud Fr. R. Kreutzwaldi isale); kaks kirja on J. H. Rosenplänter avaldanud oma ajakirjas «Beiträge» sünnipäraste eestlaste poolt kirjutatud tekstide hulgas. Kulli Jüri kirjad pole ainult asjatalituslikud, vaid hernhuutlikus stiilis koostatud teadlikud läkitused, mis manitsevad vennakseid oma veendumustele kindlaks jääma; nendes avalduv sõna- ja kirjaoskus on tolleaegse talupoja-pärisorja kohta tähelepandav.

Hoolimata vennastekoguduse vastu rakendatud repressioonidest, aren-

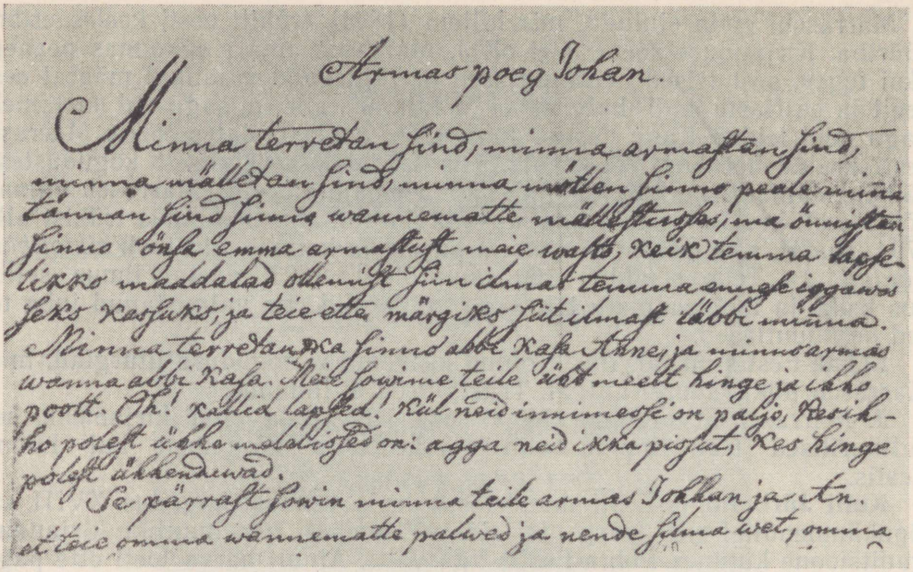

Katkend Kulli Jüri kirjast Fr. R. Kreutzwaldi isale.

dasid hernhuutlased XVIII sajandil elavat kirjanduslikku tegevust, mis sai teoks rahva aktiivse osavõtu tõttu ning on religioossest eesmärgist hoolimata teatava kultuuriloolise tähtsusega, eriti kui silmas pidada, et sel teel jõudsid kirjatöö juurde juba esimesed eestlased.

Vennastekogudus ja tema kirjandus XIX saj. esimesel kolmandikul. Hernhutismi populaarsus rahvahulkades jätkus ka pärisorjuse kriisi perioodil, sest talurahvas vaevles endiselt raske rõhumise ja vaimupimeduse kütkes. Nüüdki kandis liikumine pärisorjuse- ja ametliku kiriku vastast ilmet, mis kajastus eriti aastail 1813—1817 Põhja-Eestis ja Viljandimaal levinud «taevaskäijate» visioonides, kes muu hulgas kirjeldasid, kuidas mõisnikud ja sundijad põrgus kõige raskemates piinades vaevlevad. Esines koguni neid, kes kuulutasid talurahvale vabadust ning õnne, mõisnikele aga kadu. Et rahvas suurte hulkadena oma «prohvetite» ennustusi kuulamas käis, rakendasid ametivõimud liikumisest osavõtjate vastu karme abinõusid. Ratsionalistlikud kirjamehed ning kirikutegelased K. G. Sonntag, O. W. Masing ja J. H. Rosenplänter paljastasid 1820-ndail aastail ajakirjanduslike vahenditega «nõrkujate» «jampsimisi» ja rahva rumalat usku «taevakirjadesse». Eriti O. W. Masing kogus konkreetset tõestusmaterjali ja võitles süstemaatiliselt mõistusevastase müstika, haiglase fanatismi ja praktilise elu ülesannete hooletussejätmise vastu vennastekoguduse ringkondades. Käisid ju taevaskäijate visiooni-

dega kaasas manitsused «patustpööramiseks» ning ennustused «taevariigi» peatse saabumise kohta, mistõttu inimesed katkestasid oma igapäevase töö, hävitasid oma hõbeehted ning värvilised riided ja peakatted.

Samal ajal aga vennastekoguduse õiguslikud positsioonid tugevnesid, sest pietistlik keiser Aleksander I, kes oli külastanud ka Herrnhuti, andis 1817. aastal erilise «armukirja», mis kindlustas hernhuutlastele mitte ainult täieliku tegevusvabaduse Vene riigis, vaid ka mitmed eesõigused. Ühtlasi hakkas luteri pastorite hulgas levima uuspietism, mis eelistas vastukaaluks ratsionalismile jällegi vennastekogudust. Sellistes soodsates olusuhetes levis hernhuutlus aastail 1810—1820 üle kogu Eesti, ka nendesse maakondadesse, kus ta enne polnud juurdunud.

Edaspidises tegevuses pidi luteri kirik laiaks paisunud vennastekoguduse suhtes arendama läbimõeldud taktikat, et oma juhtivat positsiooni säilitada. Tal läkski korda vennastekogudus endasse sulandada, kusjuures eriti 1832. a. kirikuseadus kitsendas vennaste palvemajade ja ettelugejate iseseisvat tegevust.

Mis puutub hernhuutlaste osasse rahva kultuurilises elus XIX saj. alguses, siis soovitasid vennaste eestseisjad, kes küll üldiselt «maailma tarkusele» eelistasid lihtsameelse inimese «puhast südant», oma koguduseliikmetel siiski hoolega lugemist ja kirjutamist õppida ning neid tarkusi ka oma lastele edasi anda. Palvemajades hakati korraldama eraldi lastetunde ja need said mõnel juhul aluseks järgnevale koolitööle. Kohati tegutsesid ka lastekoorid. Paljud ettelugejad olid ümbruses ainsad kirjaoskajad ja nad pandi rahvakooliõpetajateks, nii et nende enamus kuulus vennastekogudusse. Isegi vastaste poolt märgiti, et hernhuutlikud talupojad on teistest rohkem kirjaoskajad ja paremad majapidajad.

Kõrvuti kirjaoskuse tõusuga kasvas ka vajadus lugemismaterjali järele. Eriti Lõuna-Eestis, kus haridustase oli kõrgem, kuid omamurdelist kirjandust ilmus vähe, levis käsikirjaline kirjavara. On teada lugemishuvilisi, kellel oli mitu riiulitäit vaimuliku sisuga käsikirju. Sadu eksemplare sellest repertuaarist on jõudnud Kirjandusmuuseumi. Kujunesid ka spetsialistid, kes tõlkisid ja kopeerisid käsikirju endale ja teistele. See nn. apogrüüfiline kirjandus, mis on siiamaani läbi uurimata, lähtus küll vennastekoguduse huvisfäärist, ei piirdunud aga ainult puhthernhuutliku vaimuliku kirjavaraga, vaid laiendas oma piire vagade legendide, kirikuajaloo ning ilukirjandusele lähedaste õpetliku sisuga jutustuste suunas.

Puhthernhuutlikud kirjanduslikud harrastused ei kasvanud XIX sajandil proportsionaalselt koguduse levikule. Siiski tarvitati jutlusi ja laule, koostati aruandeid ja elulookirjeldusi. Hoolekandjad läkitasid Saksamaale ülevaateid, mis sisaldasid häid olustikulisi andmeid, kirjeldades ka pärisorjaseisundi hävitavat mõju rahva vaimsele ja kehalisele eksistentsile. Samal ajal ilmusid vennastekoguduse trükitud raamatud, kuni 1832. a. kirikuseadusega hernhuutliku erikirjanduse tarvitamine palvekoosolekutel ära keelati. Kuid vennastekoguduse ringkonnast võrsus üksikuid kirjamehi ka hiljem.

J. Chr. Quandt noorem. Lõuna-eesti-keelse vennastekoguduse kirjanduse, eriti lauluvara võttis XVIII saj. lõpul kokku Urvaste pastori Quandti poeg Johann Christian Quandt (1733—1822), juhtiv hernhuutlane Saksamaal. Ta sai esimese hariduse isalt ja hernhuutlikult koduõpetajalt Urvastes ning saadeti hiljem õppima vennastekoguduse õppeasutustesse Saksamaal. Quandt hakkas töötama sealsetes koolides, kogudustes ja asutustes peamiselt majanduslikul alal; aastail 1769—1818 kuulus ta Vennasteuniteedi keskjuhatusse, kus tegeles Baltimaade koguduste juhtimisega. Aastail 1793—1794 ja 1802 visiteeris Quandt ametlikult Eesti kogudusi. Ta suri Herrnhutis.

Esimese visitatsiooni ajal hakkas Quandt ette valmistama uut lõuna-eesti-keelset vennastekoguduse lauluraamatut. Ta redigeeris seni trükitud laule, kogus neile lisaks käsikirjalisi materjale ja tõlkis uusi laule. Teda abistasid teised hernhuutlased ja eesti vennaksed, näiteks Aleksander Raudjal. «*Mönne wastse Waimolikko Laulo*» trükiti Saksamaal Barbys 1802. aastal. Samuti kogus ja redigeeris Quandt lõuna-eesti-keelseid liturgiaid ja litaaniaid ning avaldas need 1810. aastal kahe eraldi teosena: «*Palwe, Palwusse, Eenpalwe nink Kittuse Laulo*» ja «*Koggodusse Kori Laulo nink Litania*». Quandti raamatutest ilmus hiljem kordustrükke, mis võistlesid leviku poolest luteri kiriku põhiraamatutega. Quandt organiseeris ka muu hernhuutliku kirjanduse väljaandmist eesti keeles, nii et selle ilmumine saavutas haripunkti XIX saj. kahel esimesel kümnendil.

A. Raudjal. J. Chr. Quandti kõige tähtsam kohapealne abiline Aleksander Raudjal (1734—1817) oli sündinud Tartus vaese eesti linnakodaniku pojana. Täisealiseks saades hakkas ta kalakaupmeheks. Tutvus Ignatiuse ja teiste usumeestega sidus Raudjali vennastekogudusega. Ta ehitas Tartus palvemaja, mis kujunes kogu Lõuna-Eesti vennastekoguduse keskuseks. Raudjalit nimetati laialdaselt «rahvapiiskopiks» ja tema matus 1817. aastal kujunes Tartus suursündmuseks.

A. Raudjal oli üheks aktiivsemaks hernhuutlikuks kirjameheks. Quandti lauluraamatu ettevalmistamisel redigeeris ta laulutõlkeid; kümmekond aastat hiljem oli Raudjal abiks lõuna-eesti-keelse liturgiaraamatu koostamisel. Aastakümnete kestel tegeles ta hernhuutlaste kõnede ja elulugude tõlkimise ning kopeerimisega.

A. Raudjal oli võimeline ka iseseisvalt raamatuid välja andma. Juba 1792. aastal avaldas ta Tartus kaks hernhuutlikku vagadusraamatut lõuna-eesti keeles: «*Ütte Wanna Jesusse Teenre Usklik Tunnistus Sest Iggäwetse Ello Lotusest*» ja «*Lühhikenne Oppus, kuis sünnis, seddä kallist Jesusse Kristusse Kannatusse Neddälid öige suures arwada*». Need on tõlked saksa keelest, sisu poolest abstraktsed manitsused hernhuutliku vere- ja haavadekultuse vaimus. Hiljem tõlkis Raudjal vennastekoguduse programmilise raamatu «*August Gottlieb Spangenbergi ülle neide Paawli Sönnu: se Sönna sest Ristist*» (1807). A. G. Spangenberg oli Herrnhutis vennastekoguduse piiskop XVIII saj. teisel poolel ja juhtis kogudust mõõdukas vaimus, mida kajastab ka kõne all olev teos. Eestikeelne väljaanne toob

ka tõlkija nime, mis tolle aja rahvakirjanduses harva esineb: «maa kele päle ümbre tettu nink wälja-antu Aleksander Raudiallast, Tarto-Linan». Raudjali suurimaks kirjatööks kujunes pietist J. Arndti teise vagadusteose «Das Paradiesgärtlein» («Paradiisiaiake») tõlkimine. Ta töötas käsikirja kallal 1809. a. paiku ja kulutas selleks fanaatiliselt kogu oma energia ja viimse silmanägemise. Suur tõlketeos ei pääsenud trükki, kuid sai tuntuks käsikirjana.

A. Raudjali poolt ehitatud Tartu vennastekoguduse palvemaja (hävis 1941. aastal).

Raudjali autobiograafia on koostatud tüüpiliselt hernhuutlikus laadis. Käsikirjana leidub see Herrnhuti arhiivis ja on kõige enne trükitud ajakirjas «Nachrichten aus der Brüdergemeine» («Vennastekoguduse Teated») 1858; sealt on see edasi läinud mitmesse saksa- ja eestikeelsesse hernhuutlikku teosesse ning on muuski kirjanduses kasutamist leidnud vennastekoguduse kirjavara ilmekama näitena ning ajalooallikana.

J. H. Foerster. 1805. aastal saadeti Herrnhutist Lõuna-Eesti vennastekoguduste hooldajaks J. H. Foerster (surn. 1827), kes tegutses energili-

selt ka hernhuutliku kirjasõna alal. Talle kujunesid jällegi lihtrahvast kaastöölised, kes abistasid teda kirjanduslikus tegevuses ja hakkasid iseseisvalt raamatuid kirjutama. Foerster astus kontakti Briti piibliseltsiga, mis arendas Aleksander I soodustusel oma tegevust kogu Venemaal, ning kasutas selle ressursse eestikeelse hernhuutliku kirjanduse soetamiseks ja levitamiseks. Sel teel ilmus 1813. aastal Peterburis brošüür «*Tähhelepanneminne ütte usklikko Henge önsusse ülle, kenne Söamen Jesus elläp*». Raamatu sisuks on abstraktsed hernhuutlikud arutlused uskliku inimese õndsusest. J. H. Foerster andis uuesti välja ka inglase Thomas Wilcoxi traktaadi «*Kalli Me-Pissara Kristusse Hawu Paest*» (1814) ja tõlkis Fr. Ehrenbergi vagadusteose «*Üts Koddo Palwusse Ramat*» (1821). Varakult hakkas Foerster plaanitsema väikse lisavihiku koostamist J. Chr. Quandti 1802. a. lauluraamatule. Ta tõlkis ise hulga laule ja kogus neid teistelt, kuni kavatsetud vihu asemel kujunes üle 300-leheküljeline «*Mönne Kauni Waimolikko Laulo*» (1819), mis ilmus Tartus Quandti lauluraamatu teise osana.

Foersteri abilisteks olid üliõpilased Carl G. G. Masing, pärastine Vastseliina pastor ning vaimulike raamatute väljaandja, ja Johann Laaland, kes on ka iseseisvalt tõlkimisega tegelnud. Lauluraamatu ettevalmistamisel abistas Foersterit Urvastest pärinev eesti soost kirjamees Georg J. Beek (Beck), kes töötas mitmel pool raamatuköitjana. 1809. aastal käis Beek Herrnhutis, kus ta sai muusikalist õpetust. Sellest reisist saatis ta J. Chr. Quandtile pikema reisikirjelduse, mis on säilinud Herrnhuti arhiivis. Oma muusika-alaseid oskusi rakendas Beek koorilaulu (ka lastekooride) arendamiseks Tartu- ja Viljandimaal. Iseseisvalt on Beek avaldanud raamatukese «*Tähhele-Pannemisses: Se ümbre Käändmisse Luggu, neist Kolmest sössarest Judaliste suggust, kui nemmä sest Juda Ussust Lutre Usku saiwa Ristitus*» (1822). See käsitleb hernhuutlikult vagatsevas laadis kolme juudi tütarlapse pöördumist ristiusku. Usuliste arutluste kõrval hargneb väheselt ka süžeeline joon, mis teeb jutukese loetavamaks tavalistest traktaatidest.

Fr. Chr. Hoffmann ja J. C. Schreiber. Hernhuutliku kirjanduse soetamise üks keskus kujunes XIX saj. teisel kümnendil Saaremaal hernhuutlase J. C. Schreiberi ja Jaani pastori Friedrich Christian Hoffmanni (1775—1817) koostöö näol.

J. C. Schreiber saabus Herrnhutist Saaremaale hoolekandjaks 1811. aastal ja ta tutvus kohe vennastekogudusele lähedal seisva Jaani pastori Fr. Chr. Hoffmanniga, kellelt õppis eesti keele kiiresti selgeks. Aastail 1812—1817 arendasid nad intensiivset kirjanduslikku tegevust, saades raamatute kirjastamiseks Baselist pidevalt toetust. Nende töö ei laabunud siiski takistusteta; Hoffmanni vaevasid silmahaigus ja teiste pastorite vastuseis, kes halvustasid koostööd hernhuutlastega. Ka Schreiberi ühekülgne tegevus kirjasõna alal ei meeldinud hernhuutlikule juhtkonnale, nõnda et ta viidi 1817. aastal Saaremaalt ära. Samal aastal suri ka Hoffmann.

Schreiberi õhutusel tõlkis Hoffmann kõigepealt Halle professori Knappi teose «*Se küssiminne Mis pean ma teggema et ma önsaks saan?*» (1812). Järgmisena andsid Schreiber ja Hoffmann välja raamatu «*Önnis on se innimenne, kelle süddames Kristus usso läbbi ellab*» (1813), mis õhutab inimesi aina hernhuutlikule armuõndsusele ja ilmalikust elust loobumisele. Kõige suuremat tähelepanu väärib aga «*Luggemisse-Ramat hinge kassuks, maenitsusseks ning Oppetusseks*» (1815), mis on mõeldud peaasjalikult lastele. See raamat läheneb oma lühikeste juttudega juba ilukirjandusele, kuigi usuline moraal on ülitugev. Need on enamasti «pöördumislood», milles «patune» inimene muutub mingi ootamatuse tõukel usklikuks. Sagedasti ravivad halbu mehi nende head ja usklikud naised. Ühes palas («Walle wandumisse nuhtlus») hukutab poiss tüdruku ja pärast kahetsedes laseb enda maha, mis näib toetuvat tõelisele sündmusele. Teine pala («Jesus aitab patto wasto woitelda») on suunatud tantsimise ja pillimängu vastu, kolmas («Üks soldat parrandab omma meelt») juhib inimese ilmalike juturaamatute keskelt piibli juurde jne. Lühijuttudes on isegi sisulist põnevust ja nende keeles leidub ehtsaid saaremaalikke jooni. Raamat on nagu teeviidaks järgnevale uuspietistlikule jutukirjandusele, kus usuline moraliseerimine on seotud fabuleeriva elemendiga; selles suunas hakkas arenema ka hernhuutlik kirjandus.

1817. aastal ilmus Schreiberi ja Hoffmanni ühistööna «*Seitse Paasto-Jutlust*», mis on kitsalt usulise sisuga. Hoffmann tõlkis eesti keelde veel hernhuutlase G. H. Loskieli mahuka vagadusteose «Etwas für Herz» («Midagi südame jaoks»), mida ei suudetud siiski nii pea kirjastada. Teos ilmus alles pärast Hoffmanni surma lühendatult, pealkirjaga «*Süddame toidus önnistusse tee peäl*» (1823).

Nõnda avaldas Saaremaa kirjameeste paar kuue aasta jooksul üsna mitu eestikeelset raamatut võrdlemisi suurtes tiraažides (ühtekokku umbes 30 000 eksemplari). Oma mõju selle kirjanduse levikule (osalt jagati neid tasuta) avaldas muidugi ka rahva kasvav kirjaoskus ja lugemistarve, mida hernhuutlikult meelestatud ringkonnad ruttasid rahuldama vaimuliku kirjandusega, jõudes ette luterlikest pastoritest. Teadagi kindlustasid nad sellega rahva hulgas vennastekoguduse positsioone.

J. R. Masing. Saaremaa kirjameestega oli kokkupuuteid ka Rakvere köstril, eestlasel Johann Reinhold Masingul (1768—1824), kes tegutses hiljem mõisaametnikuna, 1821. aastast alates aga õpetajana Tartus ja Tallinnas. Masing tõlkis ühe hernhuutliku õpetuse põhiteose, A. G. Spangenbergi «Idea fidei fratri» («Vennaste õpetuse sisu») eesti keelde ning J. C. Schreiber ja Fr. Chr. Hoffmann tahtsid seda kirjastada. Trükkimine osutus siiski liiga kalliks ja jäi teostamata. J. R. Masing jätkas kirjanduslikku tegevust hiljemgi. Nii leiduvat vennastekoguduse lauluraamatus temalt 20 vaimulikku laulu. Masing koostas ka lasteraamatu «*Söbraand, Eesti Ma-rahwa lastele*», mis ilmus pärast tema surma 1825. aastal (II tr. 1831). See on originaalne piiblilugude ümberjutustus lastele hern-

huutliku lunastusõpetuse vaimus; seejuures on iga peatüki lõppu lisatud lastepärane vaimulik laul, mis on autori enda luuletatud.

1810—1820-ndail aastail leidub eesti raamatutoodangus muidki hernhuutlikke teoseid. Need trükiti juba kohapeal, sest tsensor ei teinud selleks enam takistusi. Et raamatute levik tõusis, siis nõustusid ka kohalikud kirjastajad neid välja andma. Mõnel juhul aitasid kirjastuskulusid kanda välismaised usulised organisatsioonid, aga ka vennastekogudust pooldavad üksikisikud. Nõnda ilmus 1817. aastal lõuna-eesti keeles eespool mainitud J. Bunyani peateos «*Õige Risti-Innimisse Töisine Ellokäuk Iggawetse Ello pole*», mille kirjastamise kohta öeldakse tiitellehel: «Minna Toozi Määrt olle sedda Ramatud trükki lasnu.» Nähtavasti kirjastas teose keegi jõukas talupoeg, kellel polnud veel perekonnanimegi. Käsikirja koostas Kanepi köstri 16-aastane poeg Chr. Fr. Janter (1801—1882), pärastine Kursi pastor ja uuspietistlike jutustuste tõlkija.

Veel 1830-ndail aastail tegutses Tartumaa ringkonna hoolekandja Marcus Heinrich Windekilde (1792—1861) üsna produktiivse kirjamehena. Ta avaldas tõlkelise «*Palwe Jummala kallid andid targaste nink parraussi pruki*» (1834), mis on kõige varasemaks karskussisuliseks raamatukeseks eesti keeles. Windekilde tõlkis ka jutukese «*Se öige Soldat ehk Peter Lohbekki Ello-Käuk*» (1837), kus vaeslapsest võrsunud soldatist saab vagade eluviiside tõttu eeskujulik ohvitser.

Sajandipikkune ajajärk, mille jooksul arenes Eestis hernhuutlik kirjasõna, kujutab endast kõige raskemat perioodi meie talurahva ajaloos. Pole siis põhjust imestada, et ebainimliku rõhumise all kannatavad pärisorjad ja hiljem niisama suurtes majanduslikes hädades vaevlevad «vabad» talupojad otsisid hingelist peljupaika vennastekoguduses, andes sellele feodalismi ja ametliku kiriku vastase kõrvalsuuna. Samal ajal said juba XVIII saj. hernhuutliku tarbekirjanduse ettevalmistamisel oma vaimseid võimeid arendada esimesed eestlastest kirjamehed. Kuid ka vennastekoguduse eestseisjad osutasid rahva hädade suhtes suuremat mõistmist kui luterlike kirikhärrade enamik, nagu näitavad nende aruanded Vennasteuniteedile. Vennastekoguduse trükitud raamat ei saanud aga kohalikke olusid kajastada selle tõttu, et ta oli oma algupäralt enamasti tõlkeline ja sisult pietistlik, hoolitsedes «ajaliku» elu edu asemel lugejate hingeõnnistuse eest. Teiseks arenes see kirjanduslik tegevus osalt illegaalselt, kogu ulatuses aga põlualusena ja tagakiusatuna, kusjuures ilmse vaenuga suhtus sellesse ametlik luteri kirik, kelle prestiiži liikumine kahjustas. Seetõttu jäi hernhuutlik kirjandus mittepühendatud kaasaegsetele ning järelpõlvedele peaaegu nägematuks, kuigi vennaste enda ringkondades on tema levik olnud silmatorkav. Seda näitab ka küllalt rikkaliku käsikirjalise lugemisvara sugenemine vennastekoguduse kirjanduslike harrastuste baasil.

Hernhuutlikku kirjasõna ei uuritud eesti kirjandusloos kuni 1930-ndate aastateni. Ometi on vennastekogudusel tähtsust koguni eesti kirjandus-

like suhete avardamisel, kui silmas pidada, et juba XVIII sajandil ühelt poolt tõlgiti rahvusvaheliselt tuntud teoseid (Bunyan), teiselt poolt aga levisid Herrnhuti keskväljaannete kaudu teated eestlaste kohta kaugete võõraste rahvasteni.

Kirjanduslike žanrite osas tõid hernhuutlased usuliste traktaatide kõrval eesti praktikasse mitmesugused informatsioonilise kirjasõna liigid,

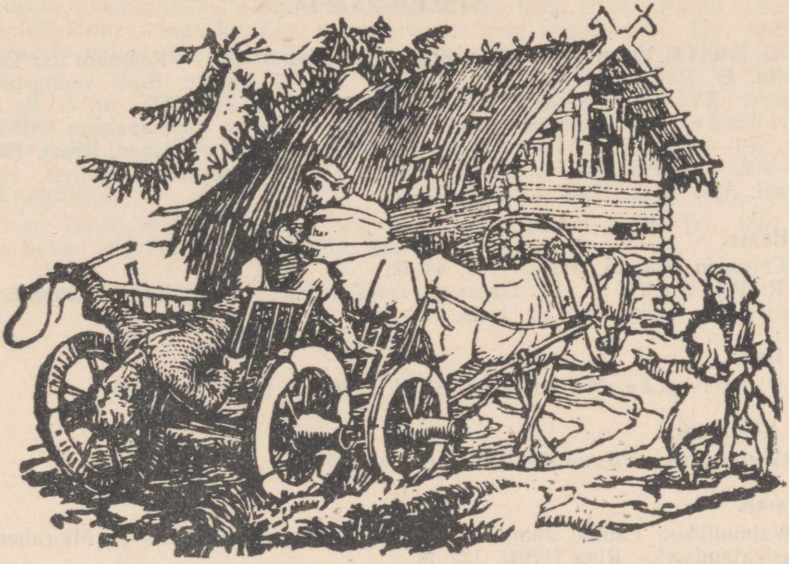

M. H. Windekilde raamatu «Palwe Jummala kallid andid . . .» tiitlipilt.

nagu elulugu, autobiograafia, läkituskiri, päevik, aruanne, olustikulised kirjeldused jne. Kuigi need olid religioossetest ideedest läbi imbunud ning jäid valdavas enamuses laiemalt tundmatuks, ei puudunud sellelaadilistel harrastustel tolle aja konkreetsetes oludes oma tähtsus. XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul, kui eesti keeles ilmus juba rohkem ilmalikku iluja õpetlikku kirjandust, ei suutnud vennastekoguduse autorid enam kaasa rääkida eesti kirjasõna arengule, kuigi niisugused kirjamehed nagu Hoffmann ja Windekilde mõnevõrra püüdsid oma žanrilist laadi uutele olukordadele kohandada.

Jälgides vennastekoguduse kirjanduslike harrastuste kultuuri- ja kirjandusloolist osa, ei tohi me silmast lasta asjaolu, et üldkokkuvõttes oli hernhuutlik raamat oma ideeliselt mõjult reaktsiooniline, levitades lugejate hulgas kitsarinnalist usulist meelsust ning propageerides maailmast ärapöördumist. Seetõttu on arusaadav, et XIX saj. alguse uutes tingimus-

tes hakkasid O. W. Masing jt., kes seadsid eesti kirjandusele uued, tõsisemad eesmärgid, teravalt kritiseerima hernhuutlaste mahajäänud vaateid ja nende väljaannete eluvõõrust ning keelelisi puudusi. Sellisena osutub vennastekoguduse kirjavara vastuoluliseks nähtuseks eesti vanemas kultuuriloos.

BIBLIOGRAAFIA.

Üldist.

II. G. Suits, Vanemast vennastekoguduse kirjandusest. — Raamatu osa Eesti arengus. Toim. D. Palgi. Trt. 1935, lk. 66—80. ▪ R. Põldmäe, Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII saj. keskel. EKirj. 1936, nr. 6, lk. 249—269; nr. 7, lk. 324—343. ▪ R. Põldmäe, Eesti vennastekoguduse võitlusest rahva joomapahega. EKirj. 1938, nr. 6, lk. 281—293. ▪ R. Põldmäe, Herrnhuutlikud elulookirjeldused. EKirj. 1938, nr. 9, lk. 385—403. ▪ R. Põldmäe, Eesti ainestik Vennaste-uniteedi arhiivis Herrnhutis Saksamaal. Ajal. Ajak. 1940, nr. 2, lk. 73—84.

M. Fr. Hasse.

I. [Common Prayer]. Barby 1747, 44 lk.

II. R. Põldmäe, M. Fr. Hasse ja usuliialduslik «sõelumisaeg» Lõuna-Eesti vennastekogudustes. EKirj. 1940, nr. 1, lk. 16—35.

Mango Hans.

II. R. Põldmäe, Mango Hans. EKirj. 1939, nr. 9, lk. 389—406.

Chr. M. Königseer.

I. Mönne illusa waimolikko laulo. Barby 1759.

J. Marrasch.

I. Waimolikkud Laulud Jummala meie Önnisteggia kittusseks ja Ma-rahwa önnistusse kaswatamisseks. Riga [1794], 132 lk.

J. Chr. Quandt noorem.

I. Mönne wastse Waimolikko Laulo. Barby 1802, 2+244 lk. ▪ Palwe, Palwusse, Eenpalwe nink Kittuse Laulo. Ilmumiskohata, 1810. ▪ Koggodusse Kori Laulo nink Litania. Ilmumiskohata, 1810, 24 lk.

A. Raudjal.

I. Ütte Wanna Jesusse Teenre Usklik Tunnistus Sest Iggäwetse Ello Lotusest. Trt. 1792, 40 lk. ▪ Lühhikenne Oppus, kuis sünnis, seddä kallist Jesusse Kristusse Kannatusse Neddälid öige suures arwada. Trt. 1792, 32 lk. ▪ August Gottlieb Spangenbergi ülle neide Paawli Sönnu: se Sönna sest Ristist om üts Hullus neile, kumma hukka läwa. Trt. 1807, 56 lk.

J. H. Foerster.

I. Tähhelepanneminne ütte usklikko Henge önsusse ülle, kenne Söamen Jesus elläp. St. Petersburg 1813, 22 lk. ▪ Th. Wilcox, Kalli Me-Pissara Kristusse Hawu Paest. Trt. 1814, 40 lk. ▪ Mönne Kauni Waimolikko Laulo II. Trt. 1819, 318 lk. ▪ Fr. Ehrenberg, Üts Koddo Palwusse Ramat. Trt. 1821, 269 lk.

J. Laaland.

I. Pühha öddango söömaja Ramatukenne. Trt. 1816, 95 lk.

G. J. Beek.

I. Tähhele-Pannemisses: Se ümbre Käändmisse Luggu, neist Kolmest sössarest Judaliste suggust, kui nemmä sest Juda Ussust Lutre Usku saiwa Ristitus. Trt. 1822, 30 lk.

Fr. Chr. Hoffmann ja J. C. Schreiber.

I. Se küssiminne Mis pean ma teggema et ma önsaks saan? Pärnu 1812, 45 lk. ▪ Önnis on se innimenne, kelle süddames Kristus usso läbbi ellab. Pärnu 1813, 35 lk. ▪ Luggemisse-Ramat hinge kassuks, maenitsusseks ning Oppetusseks. Tln. 1815, 56 lk. ▪ Seitse Paasto-Jutlust. Tln. 1817, 72 lk. ▪ Süddame toidus önnistusse tee peäl. Tln. 1823, 420 lk.

J. R. Masing.

I. Söbra-and, Eesti Ma-rahwa lastele. Tln. 1825, 48 lk.

M. H. Windekilde.

I. Palwe Jummala kallid andid targaste nink parraussi pruki. Trt. 1834, 40 lk. ▪ Se öige Soldat ehk Peter Lohbekki Ello-Käuk. Trt. 1837, 16 lk.

III OSA

X peatükk.

ÜHISKONDLIK JA KULTUURILINE ELU XVIII SAJANDI VIIMASEL KOLMANDIKUL JA XIX SAJ. ALGUL.

Kui XVIII saj. kaks esimest kolmandikku olid mitme võimu vahelises võitluses raskesti kannatanud Baltimaadele toibumisajaks süveneva pärisorjuse pihtide vahel, siis sajandi lõpposa iseloomustab feodaalsüsteemi lagunemise algus, millega kaasas käis klassivastuolude kasv. Kaubalis-rahaliste suhete mõisamajandusse tungimise tõttu tõusis talurahva ekspluateerimine äärmise piirini. Katariina II (1762—1796) valitsuse katsed Liivimaa 1765. a. maapäeva otsuste kaudu klassipinevust lõdvendada ei andnud tulemusi. Sajandi viimasel kolmandikul hirmutasid aadlit juba Pugatšovi poolt juhitud talurahvasõda (1773—1775), mille mitmed osavõtjad saadeti sunnitööle Eestisse — Paldiskisse, ja Prantsuse kodanlik revolutsioon, mis andis feodalismile ja absolutismile hoobi ka teistes Euroopa maades. Teated revolutsioonist Prantsusmaal ulatusid isegi talurahva hulka. Nendes tingimustes arenes edasi talurahvaliikumine, mis viis nn. pearaha-rahutusteni a. 1784 paljudes Liivimaa mõisates. Uus vastuhakkude laine XVIII saj. lõpul ja järgmise algul haaras kaasa ka Põhja-Eesti. Kasvas talupoegade pagemine ning kättemaks julmadele mõisaametnikele. Kõik see sundis aadlit ja keskvalitsust sajandite vahetusel asuma agraarreformide teele. Ent juba 1780-ndail aastail viis keskvõim Baltimaade valitsus- ja maksusüsteemis läbi rea muudatusi, mis nõrgendasid Balti erikorda ning liitsid siinsed alad tihedamini Vene sisekubermangudega; ühtlasi soodustasid need reformid kapitalismi arengut Baltimaadel. Üleminek uutele tootmissuhetele kujunes siiski vaevaliseks ning pikaajaliseks protsessiks nn. Preisi teed kaudu, kus oma privileegidest kramplikult kinnihoidev aadel püüdis ümberkorraldusi igati takistada. Nii saavutasid aadel ja linnade patriitslikud ringkonnad ülireaktsioonilise tsaari Paul I (1796—1801) juures Balti erikorra taastamise. Ometi nõudis keskvalitsus eriti pärast Aleksander I (1801—1825) troonileastumist endiselt talurahva ja mõisnike suhete korraldamist. Selleks andsid põhjust uued talurahvarahutused, mida tsaarivalitsus pidas riigi julgeoleku seisukohalt eriti piirimaades ebasoovitavaks nähtuseks. Nendes tin-

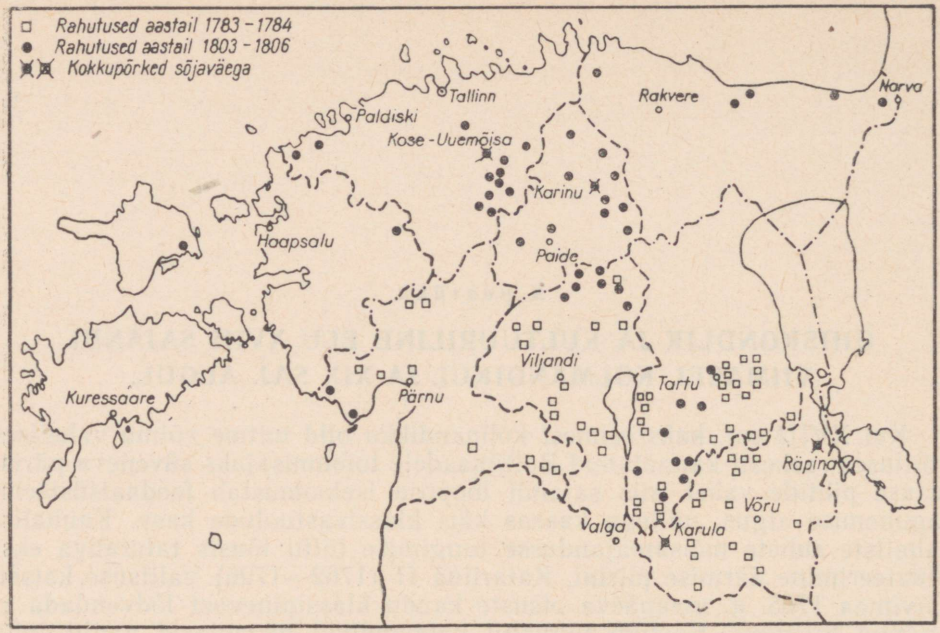

Kaart nr. 6. **Talurahvarahutused 1783—1784 ja 1803—1806.**

gimustes koostati 1802. aastal Eestimaa talurahvaregulatiiv (*«Igga-üks . . .»*) ja 1804. aastal talurahvaseadused, mis sisuliselt kujunesid rohkem aadli katseks pärisorjuslikku tootmisviisi säilitada, kui et nad oleksid talupoegade olukorda oluliselt kergendanud. Seetõttu ei vastanud seadused mingil määral rahva ootustele, mida kinnitasid ka kaasaskäivad agraarrahutused paljudes mõisates (suurim 1805. aastal Kose-Uuemõisas Harjumaal). 1810-ndail aastail avaldus talurahva protest ka usulises vormis, nimelt vennastekoguduses levinud «taevaskäijate» ülesastumiste näol. Kõige selle tõttu pidid aadel ja tsaarivalitsus talurahvaküsimusele ja agraarseadusandlusele järjest suuremat tähelepanu pühendama.

Balti olude käsitlemine kirjanduses. Feodalismi kriis ja võitlus kapitalistliku arengutee eest kajastus ka tolleaegses saksakeelses kirjanduses, mida rohkesti välja anti nii kohapeal kui ka Saksamaal, kus sajandite vahetusel oli tekkinud huvi siinsete olude vastu. Välismaiseid lugejaid püüdsid rahuldada informatsioonilist laadi ülevaated Baltimaadest, kus leidsid iseloomustamist selle ala geograafilised, looduslikud ja majanduslikud iseärasused, tema valitsemissüsteem ning elanikud. Niisuguste tööde autoritena tuleb mainida A. W. Hupelit, K. Ph. Snelli (*«Be-*

schreibung der russischen Provinzen an der Ostsee» — «Vene Läänemere-provintside kirjeldus», 1794) ja J. Chr. Petrit.

Aadliklassi huvide seisukohalt valgustasid maa sotsiaalseid olusid mõisamajanduse probleemide käsitlejad, kusjuures hilisemad autorid (W. Chr. Friebe, J. W. L. Luce) tunnistasid vajalikuks suurmaapidamise ümberkorraldamise loodusteaduse uuemaid saavutusi arvestades. Ühtlasi leiti, et ka talupoega — mõisa tööjõudu — pole võimalik ainult survevahenditega intensiivsele tööle sundida. Kõne all olevates käsiraamatutes domineerisid nende aadlirühmade vaated, kes asusid üldiselt feodaalsüsteemi platvormil, kuid hakkasid ühtlasi mõistma, et vana viisi edasi minna pole enam võimalik. Need otsingud põhjustasid ka Liivimaa Üldkasuliku ja Majandusliku Seltsi (*Kaiserliche livländische gemeinnützige und ökonomische Sozietät*) rajamise Riias 1792. aastal. See mõisnike põllumajanduslik organisatsioon, mille keskus toodi 1813. aastal üle Tartu, pühendas oma tegevuse algperioodil teatavat tähelepanu ka talurahva eluolulise ja haridusliku taseme parandamise küsimustele.

Kõige tõsisemat tähelepanu tolleaegses kirjanduses väärib aga suuremal või väiksemal määral talurahva kaitseks väljaastunud pärisorjuse kriitika, mida esindavad J. G. Eisen, H. J. Jannau, G. Merkel ja J. Chr. Petri; nende hulgas kujutab Merkel endast kõige hiilgavamat tähte balti-saksa progressiivse publitsistika ajaloos. Pärisorjusevastane ühiskondlik mõte mitte ainult et kujundas rahvusvahelist avalikku arvamist orjastatud eestlaste ja lätlaste kasuks, vaid mõjutas ka edaspidist talurahvaküsimuse korraldamist ennast, samuti nagu G. Merkeli jt. ideed on leidnud hiljem loovat rakendamist eesti rahvusliku kirjanduse rajamisel ning rahvusliku liikumise feodalismivastase ideoloogia kujundamisel.

XVIII saj. konkreetse ühiskondliku võitluse keerises polnud pärisorjadel endil mingit osasaamist kõne all olevatest balti-saksa või saksa autorite mahukatest teostest. Erandiks on ainult Hupel, kes pidas vajalikuks hoolitseda ka rahva enda vaimuharimise eest, kujunedes selles suhtes teerajajaks, mis annab põhjust tema juures kõigepealt peatuda.

A. W. Hupel. Saksimaalt, Weimari osariigist pärinev August Wilhelm Hupel (1737—1819) õppis Jena ülikoolis ning tuli 1757. aastal Riiga koduõpetajaks; töötanud lühemat aega Äksi pastorina (1760—1763), siirdus ta samale töökohale Põltsamaal (1763—1804); elu lõpuaastad veetis kirjamees Paides. Hupel oli XVIII sajandile iseloomulik entsüklopeediliste huvidega teadlane, kes on teoseid ja kirjutisi avaldanud väga mitmesuguste küsimuste kohta ning kelle tugev külg avaldub materjalide kogumises ning publitseerimises. Maailmavaatelt oli ta rahul valitseva majanduskorraga, nägemata pärisorjuses mingit pahet, kui mõisnik on sealjuures «inimlik». Soovitades talupoega kohelda nii, et temast võiks tõesti kõige rohkem kasu saada, oli Hupel talurahva liiga julma rõhumise ja mõisnike omavolitsemise äärmiste juhtude vastu.

Hupeli väljaannetest sisaldavad XVIII saj. Baltimaade poliitilise ja majandusliku elu kohta rikkalikku materjali *«Topographische Nachrich-*

ten von Lief- und Ehstland» («Topograafilised teated Liivi- ja Eestimaast», I — 1774, II — 1777, III — 1782), «*Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft*» («Riia ja Tallinna asehaldurkonna praegune valitsemiskord», 1789), samuti artiklite jm. materjalide seeriad «*Nordische Miscellaneen*» («Põhjamaa segakogumik», I — XXVIII, 1781—1791) ja «*Neue Nordische Miscellaneen*» («Uus põhjamaa segakogumik», I—XVIII, 1792—1798).

Kuigi Hupel vaatas harimatuile talupoegadele ülalt alla, leidub tema teostes siiski palju usaldusväärseid, oma tähelepanekuile ning küsitlustele toetuvaid andmeid ka eestlaste ühiskondliku ning vaimse elu kohta. Muu hulgas kirjeldab ta üsna üksikasjalikult pulma- ja kalendritähtpäevade kombeid, rahvameditsiini, lõbustusi, mänguriistu, laulikuid ning rahvalaulu. Nagu Hupeli tegevust üldse, nii iseloomustab ka tema suhtumist eesti rahvaluulesse ratsionalisti registreeriv hoiak. Omistamata rahvalaulule mingit väärtust ning mõistmata selle arhailist keelt, kirjutas ta siiski üles ning saatis kaheksa regilaulu näidet tuntud saksa kirjanikule J. G. Herderile, kes avaldas enamiku neist saksakeelses tõlkes oma kogumiku «*Volkslieder*» («Rahvalaulud») teises köites (1779). Herderi suurt tähelepanu äratanud väljaanne tutvustas eesti rahvalaulu juba laiema rahvusvahelise publiku ees.

Eesti kirjakeele ajalukku läheb Hupel oma grammatikat ja sõnastikuosa sisaldava käsiraamatuga «*Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte*» («Eesti mõlema põhimurde grammatika», 1780, II tr. 1818), mis jäi aastakümneteks eesti keele õppimise ning uurimise vahendiks. Grammatika koostamine nii tallinna kui ka tartu murde jaoks näitab, et meil võistlesid veel kõne all oleval perioodil kaks kirjakeelt. Oma raamatus pakub Hupel keelenäidetena ka rahvaluule-materjale, trükkides Thor Helle grammatikast ära selle vanasõnad, kõnekäänud ja mõistatused; vastavad lõuna-eesti paralleelid pärinevad J. Chr. Clare käsikirjast. Ka iseloomustatakse grammatikas eesti rahvalaulude keelt ja värsimõõtu. Eri osa moodustavad eestikeelsed dialoogid. Raamatu esimeses trükis on need peaaegu terveni koostatud Thor Helle «Colloquia Esthonica» põhjal, kuna käsiraamatu teine väljaanne sisaldab ka algupäraseid olustikulisi vestlusi («Kõrtsmik ning wooras», «Saks ja temma kutsar», «Herra ning tener», «Perre-neitsit ja tüdruk»). Need üsna ilmekas keeles kirjutatud kahekõned pakuvad sakstele praktilist abi oma teenijatega läbikäimises, erinedes seega Thor Helle grammatika tekstide pietistlikust rõhuasetusest.

Otseselt astus Hupel talurahvaga kirjanduslikku kontakti siis, kui Põltsamaa arst Peter Ernst Wilde (1732—1785) vajas abi oma populaarsete tervishoiuliste juhendite eesti keelde ümberpanemiseks. Nii ilmus aastail 1766—1767 Põltsamaal 41-s «tükis» (à 4 lk.) «*Lühhike õppetus, mis sees monned head rohhud täeda antakse*» (aluseks Wilde «Eine arzliche Anweisung für den Landmann») ja 1771. aastal «*Arsti ramat nende juhhatamiseks, kes tahtwad többed ärraarwada ning parrandada*» (alu-

Hupel.

seks Wilde «Arzeneybuch»). Et Wilde mainitud käsikirjad on ilmselt hävinud, pole võimalik eesti ümbertöötusi originaaliga võrrelda. Kui aga silmas pidada kõne all olevate väljaannete pioneeriasendit eesti populaarteaduslikus kirjanduses, ei saanud Hupeli osa siin kaugeltki piirduda

ainult tõlkimisega tänapäevases tähenduses. Kahtlemata kajastub eriti «Lühikese õpetuse» lugeja poole pöördumistes Hupeli osavõtt talurahva elu hädadest ning soov nende kõrvaldamiseks kaasa aidata. Üldjoontes suhtuvad «Lühikese õpetuse» autorid talupojasse humanistlikult: nad peavad viimast samasuguseks inimeseks nagu nad ise, nimetades teda oma armsaks sõbraks, kellel on küllalt mõistust, et enam õppida kui ainult maad künda ja äestada; eestlaste hulgast olevatki mitmed osavad meistrimehed, aga ka kõrgemale ametikohale jõudnud inimesed võrsunud. Rahva üldise kultuuritaseme tõusu takistab «Lühikese õpetuse» järgi puudulik kasvatus ja koolide vilets olukord, samuti õpetliku ilmaliku kirjanduse puudumine. Omajagu pidurdavat edenemist ka rahva kahjulik harjumus vana viisi küljes kinni olla. Aga talutöögi juures on vaja laiemat silmaringi, et teiste rahvaste eeskujul põlluharimist paremini korraldada, rõhutasid «Lühikese õpetuse» autorid. Seades oma eesmärgiks õpetada, kuidas talupoja käsi saaks paremini käia ja kuidas temast võiks mõistlik majapidaja kujuneda, oli väljaande sisuline haardeulatus küllalt lai: koondades peamise tähelepanu tervishoiulistele küsimustele, kus terava kriitika osaliseks saavad rahvameditsiin ja ebausk, võitles «Lühike õpetus» ägedasti ka liigjoomise vastu, nõudis talumajade hügieeniliste olude parandamist ning propageeris kartuli-, aedvilja-, puuvilja- ning kodulinnukasvatust koos talusaaduste kokkuhoidliku ning plaanipärase kasutamisega. Väljaande konservatiiv-reaktsioonilist külge iseloomustab jumalakartlikkuse rõhutamine ja seisusliku ebavõrdsuse õigustamine. Samuti püüti eesti pärisorja rahustada demagoogiliste vihjetega välismaa vabade talupoegade veelgi raskemale olukorrale.

«Lühikese õpetuse» praktilised nõuanded on sõnastatud oma aja kohta küllalt heas eesti keeles:

Kui waene ning willets olled ſinna kül, kui ma ſinno kurja kombede peäle mötlen! ſinna olled waeſem kui üks wang ehk kui ſe kes kunninga tõle on antud, kes rauas on kinni, ning ſiiski peab raſket tööd teggema, need woiwad terwed olla ning kaua ellada; ſurem on ſe hädda mis ſinna liajomiſſe läbbi enneſe peäle ſatab, ſinna lakkub omma rahha ärra, kui ep olle rahha, ſiis ſa jood wõlgo omma wilja peäle mis weel wälja peäle peab kaswama; kui ſa omma wilja leikad, ſiis on ſul kül teggemiſt et ſa agga ommad wõllad tasſud, mis jääb ſulle mahha? ei muud kui ſe ihho, mis liajomiſſe läbbi on nörgaks ſanud. Sind ei kela hea ſanna egga hirm, ei maenitſus egga õppetus, kui ſa olled körtſis ning tulleb himmo, ſiis ſa ei heida armo enneſe peäle, waid ſinna olled ſelle ſarnane kes nõddra mele pärraſt omma enneſe käega ennaſt ärratappab.

«Lühikest õpetust» on loetud eesti ajakirjanduse alguseks. Selleks annab teatavat põhjust väljaande ilmumine kopikaste numereeritud nädalajagude kaupa. Mis puutub seeria levikusse ning mõjusse, siis ei ulatunud see nähtavasti palju kaugemale Põltsamaa ja mõne naaberkihelkonna piiridest. Igal juhul jääb «Lühikesele õpetusele» ja selle autoritele esimeste praktiliste juhendite rahva kätte toimetamise teene. Ühtlasi tuleb

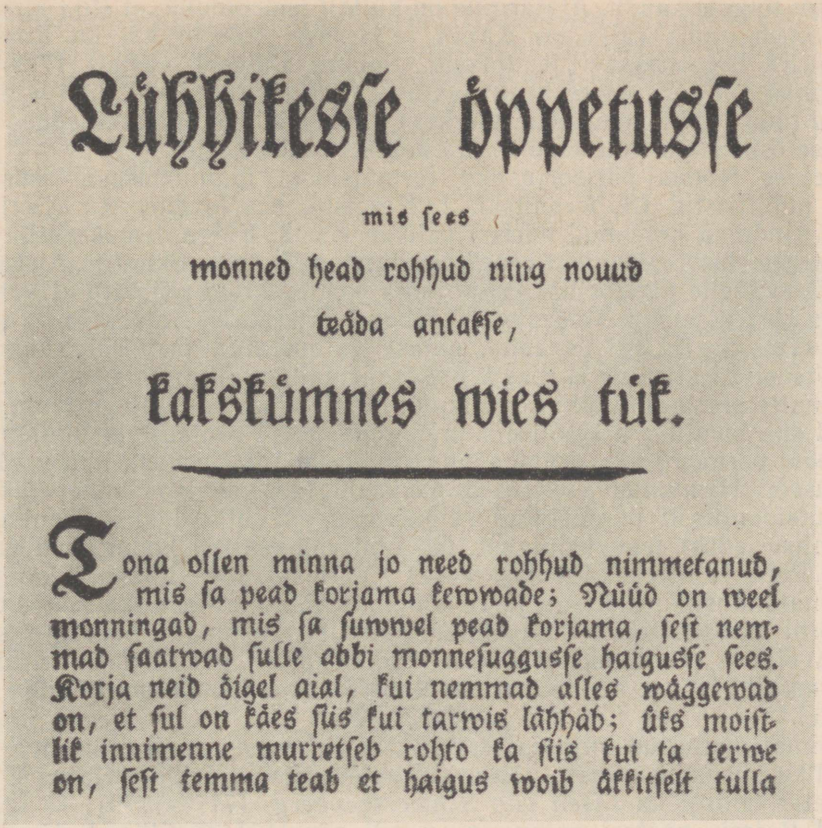

Lühhikesse õppetusse

mis sees

monned head rohhud ning nouud

teäda antakse,

kakskümnes wies tük.

Tõna ollen minna jo need rohhud nimmetanud, mis sa pead korjama kewwade; Nüüd on weel monningad, mis sa suwwel pead korjama, sest nemmad saatwad sulle abbi monnesuggusse haigusse sees. Korja neid õigel aial, kui nemmad alles wäggewad on, et sul on käes siis kui tarwis lähhäb; üks moistlik innimenne murretseb rohto ka siis kui ta terwe on, sest temma teab et haigus woib äkkitselt tulla

märkida, et) mitte ainult «Lühike õpetus», vaid ka Wilde saksakeelne väljaanne «Landarzt» («Maa-arst», 1765) oli silmapaistvaks nähtuseks tolleaegsel Venemaal.

Pärisorjusevastane publitsistika. Samadel 1760-ndatel aastatel, kui Wilde ja Hupel püüdsid eesti talurahva hulgas kasulikke teadmisi levitada, tõsteti tema edaspidise saatuse küsimus üles ka kaugelt üle õigusteta pärisorja pea ulatuval plaanil — kitsale haritud ülakihile kättesaadavas ning mõistetavas saksakeelses käsitluses. J. G. Eiseniga alanud pärisorjuse kriitika võrsus ühelt poolt eespool kirjeldatud kohalikest sotsiaalsetest vastuoludest, teiselt poolt toetus see aga ka üld-euroopalisele progressiivsele filosoofilisele ning majanduslikule mõttele, mis XVIII sajandil oli erakordselt elav, seotud niisuguste suurte nimedega nagu Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Hume, Smith, Kant, Herder jt. Tolleaegsete mõtlejate töödega tutvus ka Baltimaade intelligents kas originaa-

lide või tõlgete kaudu. Ajajärgule on küllalt iseloomulik, et Riia kirjastaja Hartknoch andis välja nii Kant'i ja Herderi teoseid kui ka Rousseau, Voltaire'i, Lomonossovi jt. tõlkeid. Samuti ilmusid aastail 1779—1782 Tallinnas J. Fr. E. Albrechti kirjastusel Rousseau olulised sotsiaalfilosoofilised tööd («Philosophische Werke») kolmes köites, mida eessõnas nimetatakse esimeseks Rousseau teoste koguks saksa keeles.

Seoses feodaal-pärisorjusliku formatsiooni lagunemisega asusid ka vene publitsistid (S. Desnitski, J. Kozelski, N. Novikov jt.) XVIII saj. lõpul ründama iganenud pärisorjuslikku korda. Kõige demokraatlikumaid ideid arendas esimene vene revolutsionäär-vabariiklane Aleksander Radištšev, kelle pärisorjuse ja türannia vastu sihitud raamatu «Путешествие из Петербурга в Москву» («Teekond Peterburist Moskvasse») trükkimine 1790. aastal kutsus esile ennast valgustatud monarhi kuulsusega ümbritsenud Katariina II raevu. See tsaarivalitsuse julm arveteõiendamine kodumaise eesrindliku ühiskondlik-poliitilise mõtte kandjatega langes juba XVIII saj. maailma-ajaloolise suursündmuse — Prantsuse kodanliku revolutsiooni perioodi, mis avaldas suurt mõju ka Ida-Euroopa ühiskondlikule võitlusele. Hirmunud valitsused hakkasid iga vabamat mõtet jälitama, revolutsiooniliselt meelestatud ringkonnad ammutasid aga Prantsusmaa kodanluse edust tegevusjulgust. Nii olid radikaalsed kodanlikud valgustajad Petri ja Merkel tihedas seoses XVIII saj. lõpu kodanlik-kapitalistliku majandusliku mõttega ja revolutsioonilise ühiskondliku kogemusega, mistõttu nende teosed said ilmuda ainult välismaal. Seevastu suhtus tsaarivalitsus revolutsioonieelseisse mõõdukaisse pärisorjuse kriitikuisse sallivamalt, lootes nende väljaastumistest kasu oma poliitikale Baltimaadel.

Viimati mainitud tingimustes kirjutas üks varasemaid talurahva pärisorjusliku kurnamise vastu võitlevaid publitsiste — Johann Georg Eisen (nimetas ennast ka *Eisen von Schwartzenberg,* 1717—1779). Ta oli sündinud Baieris pastori pojana ning tuli pärast Jena ülikooli lõpetamist Eestisse koduõpetajaks. Aastail 1745—1775 tegeles ta Torma-Lohusuu pastorina, elu lõpul aga töötas Jelgavas (Miitavis) ja Moskva lähedal. J. G. Eisen oli mitmekesiste teadmistega ning rahutult aktiivse karakteriga mees, kes oma õiguste ja tõekspidamiste eest julgelt välja astus. Juba ülikoolis huvi tundnud loodus- ja majandusteaduste vastu, tegeles ta põhjalikult kõrval arsti, põllumehe ja aednikuna, esinedes nendes küsimustes ka kirjasõnas. Muuseas koostas ta eestikeelse aianduse käsiraamatu, mis aga trükis ei ilmunud. Baltimaade pärisorjuse kohta hakkas Eisen kirjutama 1750-ndate aastate alguses. Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Tartus säilitatakse tema 150-leheküljelist käsikirja «Beweisz» («Tõestus»), millest osa ilmus 1764. aastal anonüümselt G. Fr. Mülleri seerias «*Sammlung Russischer Geschichte*» («Vene ajaloo kogumik») pealkirjaga «Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Liefland über die Bauern eingeführet ist» («Ühe Liivimaa patrioodi kirjeldus pärisorjusest, nagu see on Liivimaal talurahva suhtes rakendatud»).

Teine Eiseni ulatuslik käsikiri «Lehrbegriff der drei verschiedenen Verfassungen der Bewohner eines Staats» («Õpetus riigi elanike kolmest eri seisusest») on ainult osaliselt alal hoidunud. Lisaks sellele võttis Eisen aastail 1766—1768 osa Vene Vaba Majandusliku Seltsi auhinnakirjutusest ning püüdis 1777. aastal välja anda ajakirja *«Der Philanthrop»*, millest ilmus ainult esimene vihk.

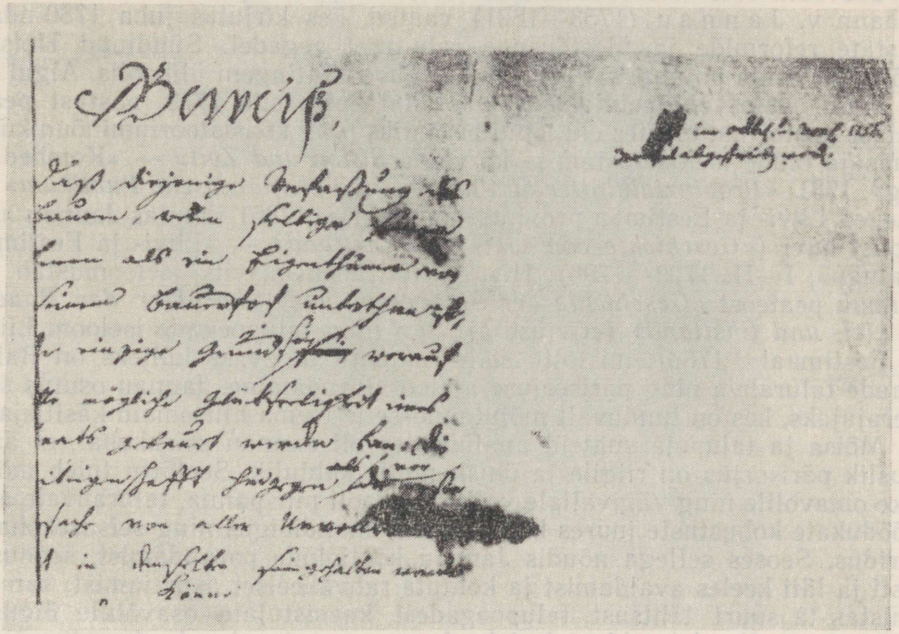

J. G. Eiseni käsikirja «Tõestus» algus.

Eisen oli saksa kameralistide õpilane, millele vastavalt ta nõudis, et eri seisuste, s. o. aadli, kodanluse ja talurahva vahel ei esineks liiga suuri vastuolusid. Sealjuures omistas ta juhtiva koha siiski aadlile, keda talurahval tulevat teenindada. Silmas pidades Liivimaa madalat põllumajanduse taset ja talurahva ebainimlikult rasket olukorda, tõestas Eisen, et niisugune pärisorjus on kahjulik talurahva, mõisniku ning riigi seisukohalt. Ta rõhutas, et meie talupojad teeb pärisorjus halbadeks inimesteks ja et ainult vabadus ehitab linnu ja asutab koole. Vastavalt sellele nõuab Eisen talurahva pärisorjusest vabastamist ja maaomandiga varustamist, kusjuures talupoeg maksaks edaspidigi mõisnikule teatavat renti, samuti nagu säilivad mõningad tema isikuvabaduse kitsendused. Seega tuleb Eiseni

ideestikust kõige positiivsemaks hinnata pärisorjuse kriitikat, tema ettepanekud olukorra parandamiseks ei näinud aga veel ette feodaalsüsteemi täielikku kõrvaldamist.

Eiseni natuke raskepärases, kuid mõttetihedas stiilis sõnastatud ideede mõju vähendas tunduvalt asjaolu, et need ulatusid ainult osaliselt ning moonutatud kujul avalikkuse ette.

Seevastu said laiemalt tuntuks järgmise pärisorjuse kriitiku Heinrich Johann v. Jannau (1753—1821) vaated, kes kirjutas juba 1780-ndate aastate reformide ja ülestõusude rahututel aegadel. Sündinud Holstre mõisa valitseja pojana, sai Jannau hariduse Göttingeni ülikoolis. Algul oli ta kolm aastat abiõpetajaks Põlvas ja tegeles siis 1779. aastast peale Laiuse pastorina, tõustes elu lõpul praostiks ning konsistooriuminõunikuks. Kaasaja olude iseloomustamise kõrval (*«Sitten und Zeit»* — «Kombed ja aeg», 1781; *«Provinzialblätter an das lief- und ehstländische Publikum»* — «Lehed Liivi- ja Eestimaa provintsi publikule», 1786) ilmutas Jannau ajaloolist huvi (*«Geschichte von Lief- und Ehstland»* — «Liivi- ja Eestimaa ajalugu», I—II, 1793—1796). Historistlik lähenemisviis iseloomustab ka Jannau peateost *«Geschichte der Sklaverey, und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland»* («Orjuse ajalugu ning talupoegade iseloom Liivi- ja Eestimaal», 1786), mistõttu selle raamatu tugevaks küljeks on Baltimaade talurahva ning pärisorjuse ajaloo visandamine. Jannau osutus siin teerajajaks, kes on tunduvalt mõjutanud selle teema hilisemaid käsitlejaid.

Mõisa ja talupoja suhteid analüüsides oli Jannau seisukohal, et äärmuslik pärisorjus on riigile ja ühiskonnale kahjulik. Seetõttu tuleb mõisnike omavolile ning vägivallale valitsuse poolt piir panna, talurahvale aga mõõdukate kohustuste juures kindlustada omandiõigus ning seisusekohane haridus. Seoses sellega nõudis Jannau kooliolude parandamist, seaduste eesti ja läti keeles avaldamist ja kohtute rahvakeelset asjaajamist; samuti omistas ta suurt tähtsust talupoegadest kaasistujate osavõtule õigusemõistmisest. Nendel eeldustel oleks Jannau arvates, kes ka ise oli mõisaomanik, pärisorjus pidanud talupojale niisama armsaks muutuma nagu maatükike, kus ta on sündinud. Seega näeme, et Jannau ei pidanud pärisorjuse täielikku kaotamist vajalikuks. Stiililt on Jannau tööd väheütlevad, kusjuures ta arutlusi katkestavad kohati sentimentaalsed tundepuhangud. Jannau «Orjuse ajalugu» on oluliselt kasutanud ka hilisemad pärisorjuse kriitikud.

Kõige ägedamalt ründasid feodaalsüsteemi sajandite vahetuse edasiarenenud oludes kodanlikud valgustajad Merkel ja Petri, kes arvestasid juba Prantsuse revolutsiooni ja XVIII saj. lõpu agraarpoliitika kogemusi ning avaldasid oma teosed Saksamaal, kuhu ei küündinud tsaarivõimude tsensuur. Nende teravad väljaastumised leidsid laialdast tähelepanu ning kutsusid esile ärevuse Balti valitsevates ringkondades. Muuseas keelati kohapeal Merkeli peateose «Lätlased» levitamine ning käsitlemine. Kuigi Merkeli tööd toetuvad ennekõike Läti materjalidele, pidas ta samal ajal silmas ka analoogilisi Eesti olusid. Ühtlasi kannab ta kirjutisi sihiteadli-

G. Merkel.

kult võitlev publitsistivaim, mis koos nende kirglik-üleva stiiliga põhjustas, et Merkeli mõju oli tunduvalt suurem kui Petri põhiliselt Eesti ainestikule toetuvate paljusõnaliste köidete oma.

Garlieb Helwig Merkel (1769—1850) sündis pastori pojana Ledurgas Liivimaal. Ta kaotas varakult isa, mis katkestas noormehe normaalse

haridustee ning sundis teda elus edasijõudmise eest rasket võitlust pidama. Juba lapsepõlves oli Merkel oma humaansete vaadetega isa mõjul õppinud tähele panema ning vihkama mõisnike vägivalda talurahva kallal. Hiljem süvendas seda maailmavaatelist arengut valgustuskirjanike lugemine ning Riia sõprade mõju, mille kaudu tulevane publitsist kujunes eesrindliku ühiskondliku mõtte eest võitlejaks. Juba 1780-ndail aastail astus ta oma ilukirjanduslikes töödes välja läti talupoegade kaitseks. Edasi koostas Merkel oma peateose *«Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts»* («Lätlased, peamiselt Liivimaal, filosoofilise sajandi lõpul») ning sõitis 1796. aastal Leipzigi, kus raamat samal aastal ilmuski ja autorile kohe nime tegi. Sajandite vahetusel avaldas Merkel Saksamaal rea teisi teoseid, millest eesti kirjanduse seisukohalt on tähtsamad *«Die Vorzeit Lieflands»* («Liivimaa esiaeg», I—II, 1798—1799) ja *«Wannem Ymanta»* (1802), tegeles kirjanduskriitikuna ja ajakirjanikuna, võideldes oma väljaannetes muuseas Napoleoni vastu, mistõttu ta pidi 1806. aastal Riiga tagasi pöörduma, kus ta jätkas ajakirjanduslikku tegevust ning pidas Depkini mõisat Riia lähedal.

Merkeli ühiskondlikud vaated kujunesid XVIII saj. prantsuse, inglise ja saksa eesrindlike mõtlejate mõjul, kelle hulgast tuleb eriti mainida Rousseau'd, Raynal'li, Hume'i ja Herderit; viimasega puutus ta lähemalt kokku Weimaris. Olles veendunud, et ühiskonna areng nõuab kodanlike suhete võidulepääsu, ründas Merkel teravalt Baltimaadel valitsevat rasket pärisorjust, tuues «Lätlastes» mõisnike julmuste ja omavoli kohta drastilisi näiteid ning nõudes talurahva vabastamist, mida ta pidas igasuguse heaolu ja kultuuri eelduseks. Kasutades mitmekesiseid retoorilisi võtteid, püüab Merkel oma lugejaid veenda küll tulise paatosega, küll iroonia ning sarkasmiga, küll lennukate kujutluste ning loosungitega inimväärikusest, küll moraalse meelepahaga aadli hirmutegude puhul, küll tungiva kaasaelamisega rõhutute kannatustele. Saksa vallutajaid ja nende järglasi — mõisnikke — nimetas Merkel röövliteks, mõrtsukateks, koletisteks, halastamatuteks despootideks ja türannideks, kes usuvad endil õiguse olevat talupoega niisama kohelda, nagu teevad seda lihunikud ostetud karjaga. Nii kirjutab ta «Lätlaste» sissejuhatuses:

> Ajal, kus isegi kõrk inglane katsub oma neegerorjadele vabadust ja kodanikuõigusi võimaldada, leidub Euroopas terveid rahvusi, kes, tunnistatud võimetuteks vabaduse ja edasipüüdmise suhtes, visklevad kõige valjema despootia piitsa all, ragistavad orjaahelaid oma vabade isade haudade ümber, künnavad oma põldu neile igavesti võõra inimklassi jaoks, et seda rikastada, kusjuures neid endid peaaegu nälg tapab. Ja kes rõhus nad maha? Vürstid? Ei! Nende kaaskodanikud. Väheste aadlike ahnusele ohverdatud, seisavad lätlased ja eestlased nullina rahvaste reas, kuni kord — oo, et õilsa, suure Katariina tarkus järelmaailma sellest koledusest säästaks! — kuni kord nemadki oma õigusi tule ja mõõgaga ning oma despootide verega tõestavad.

Esitatud katkendist näeme, et Merkel seadis aadlile silma ette üldise rahvaülestõusu võimaluse, millele ta ratsionalistina siiski eelistas reforme. Neid ei lootnud ta kohalikult aadlilt, vaid valgustatud monarhilt. «Lätlaste» lõpulehekülgedel kahtleb publitsist aga ka selles võimaluses, pöör-

dudes oma viimastes sõnades filosoofide ja inimsõprade poole, et need oma pingutused ühendaksid ega väsiks Balti aadli ebainimlikkust paljastamast.

Talurahva tegeliku vabastamise küsimuses jõudis Merkel 1817. aastal nõudeni «maa kuulugu talupojale». Ometi tervitas ta 1819. a. talurahvaseadust. Alles 1830-ndail aastail jätkas ta talurahva maaomandi propageerimist.

Eelnenud pärisorjuse kriitikuist läheb Merkel lahku ka selle poolest, et ta ei astunud välja enam ainult Baltimaade rõhutud talupoegade eest, vaid kaitses juba üldse siin elavate põlisrahvaste huve saksa vallutajate vastu. Hinnates kõrgelt eestlaste ja lätlaste vaimuomadusi, käsitles ta kohalike rahvaste ajalugu balti-saksa historiograafidega võrreldes hoopis vastupidises valguses: saksa sissetungijad pole olnud mingid kultuuritoojad, vaid «pühitsetud mõrtsukate kari», kes on võrdlemisi kõrgele vaimsele arenemisastmele jõudnud eestlased, lätlased ja liivlased sajandite jooksul looma seisundisse viinud, hävitades või moonutades nende õilsaid iseloomuomadusi. Soodsate arenemistingimuste juures oleks neil rahvastel nüüd «oma Kant, oma Voltaire, oma Wieland jne.», hüüab Merkel. Mõjutatud looduslähedase olukorra ihalemisest Rousseau ja Herderi teostes, idealiseeris Merkel Balti rahvaste elu enne ristirüütlite tulekut ning otsis selle heroilise meelsuse jälgi nende orjastatud järglastes, rõhutades eriti eestlaste mehisust ning seltsimehelikkust. Muinasaja säilmeid kogudes omistas Merkel suurt tähtsust Balti rahvaste vanale usule, rahvaluulele ja keelele. «Liivimaa esiajas», kus kirjanik neid ideid peamiselt arendas, kohtame kõrvuti rahvasõbralikus vaimus valitud ajaloofaktide esitamisega kõrgelennulisi fantaasiapilte muinaseestlaste ja -lätlaste vaimumaailma ülevusest, mis on kurbuse ja tagaigatsemisega vastandatud nende väljavaatetule olukorrale XVIII sajandil. Ilukirjanduslikus laadis käsitles Merkel XII ja XIII saj. vahetuse liivlaste elu proosapoeemis «Wannem Ymanta». Seega kujunes Merkel esimeseks autoriks, kes pärisorjusevastase võitluse huvides heroiseeris eesti rahva muinsust, mistõttu ta avaldas suurt mõju eesti rahvusliku kirjanduse rajajaile Faehlmannile ja Kreutzwaldile, aga ka C. R. Jakobsoni ajalookontseptsioonile, nagu see avaldub eriti «Kolmes isamaa kõnes».

Merkeli mõttekaaslane Johann Christoph Petri (1762—1851) oli pärit Tüüringist ning töötas umbes aastail 1784—1796 koduõpetajana mitmel pool Eesti- ja Liivimaal, tutvudes nii aadli, linnakodanluse kui ka talurahva eluga. Pärast tagasipöördumist kodumaale, tegutsedes Erfurdis gümnaasiumi ja ülikooli õppejõuna, arendas Petri eriti XIX saj. esimesel kümnendil laialdast kirjanduslikku tegevust eri maade ja rahvaste majanduselu, ajaloo, etnograafia, ühiskondliku korra jm. teemadel. Keskse kohal oli tema töödes siiski Venemaa, eriti selle Läänemere-provintsid. Olles juba enne sajandite vahetust esinenud paari kirjutisega viimati mainitud teemal, avaldas Petri aastal 1800 anonüümselt raamatukese «*Briefe über Reval*» («Kirjad Tallinna kohta»), millele järgnes 1802. aastal kolmeköiteline peateos «*Ehstland und die Ehsten*» («Eestimaa ja eest-

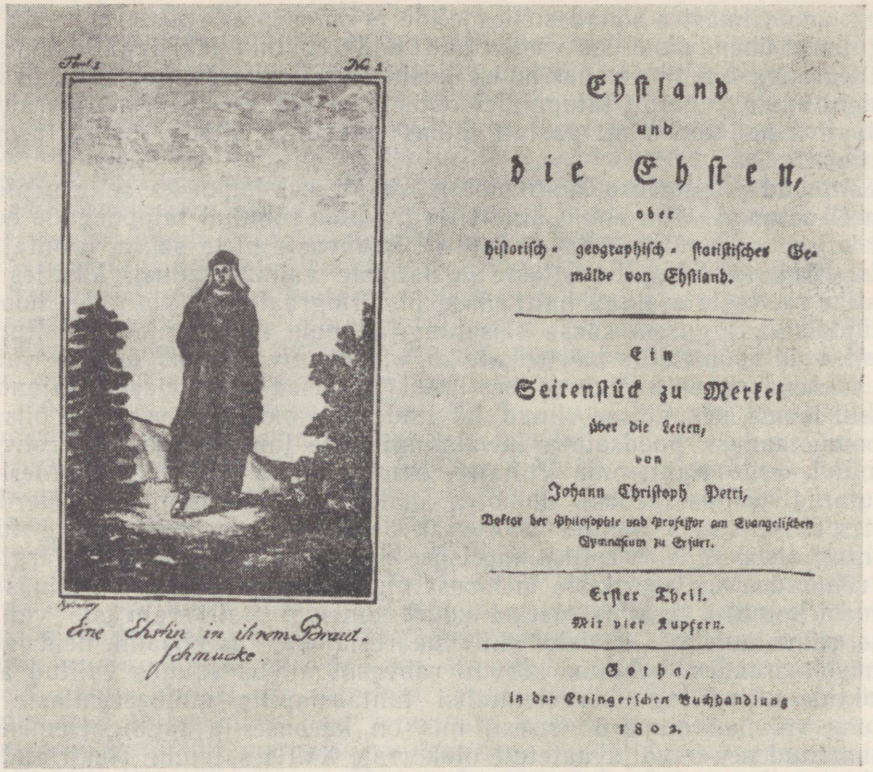

J. Chr. Petri raamatu «Eestimaa ja eestlased» I osa tiitelleht ja frontispiss.

lased»). Mõlemat tööd on alapealkirjas «Lätlaste» paralleeliks nimetatud, millega autor juhtis tähelepanu oma ideeliste eesmärkide ühtelangemisele Merkeli menuka teosega.

Oma maailmavaatelt osutubki Petri radikaalseks kodanlikuks valgustajaks, kes kritiseeris teravalt Balti olusid, siinset barbaarset poliitilist süsteemi ja majanduslikku ning kultuurilist mahajäämust, paljastades eriti pärisorjade-talupoegade rasket olukorda, kes polnud sisuliselt millegagi kaitstud julmade mõisnike kepihoopide eest. Sealjuures pidas kirjanik pärisorjust igasuguse edenemise takistajaks, nii valitsevate klasside kui ka talurahva pahede allikaks. Nagu Merkel, süttib Petrigi moraalses nördimuses, kui ta asub kirjeldama rahva troostitut olukorda ja mõisnike hirmutegusid ning seisuslikku ülbust; ta nimetab aadlikke despootlikeks koletisteks, kes parasiitidena koos kohaliku saksa kodanlusega priiskavad talurahva higi arvel. Petri läks Merkelist kaugemalegi selles mõttes, et

ta oli Prantsuse revolutsiooni pooldaja, uskudes jakobiine leiduvat ka Baltimaadel, kuigi need tsaristliku režiimi tingimustes ei tohi suud paotada. Samal ajal nägi ta aadlis ja talurahvas kaht teineteisega võitlevat klassi, mistõttu ta arvestas vastuolude seaduspärase lahendusvõimalusena ka revolutsiooni. Teiselt poolt leiame Petri raamatutes ka korduvaid pöördumisi Aleksander I poole aadli omavoli lõpetamiseks, samuti nagu ta püüdis oma raamatutega Balti pärisrahvastele kasu tuua ennekõike inimväärikusele, inimesearmastusele ning loomulikele õigustele apelleerides.

Oma sisult läheb «Eestimaa ja eestlased» aga tunduvalt lahku Merkeli «Lätlastest». Nagu näitab alapealkiri, on meil siin tegu ajaloolise, geograafilise ja statistilise kirjeldusega, mis peale oma tähelepanekute ja Merkeli teoste toetub veel teistele kirjalikele allikatele (Hupel, Snell). Sellisena ei käsitle raamat ainult talurahva õigusteta olukorda, tööd, kohustusi, kodust elu, vaimset taset ning kombeid, vaid seab oma eesmärgiks tutvustada lugejat kogu Eestimaaga — nii selle geograafilis-majanduslike iseärasuste kui ka eri seisuste elu ja tegevusega. Niiviisi annab Petri üsna mitmekülgse pildi meie kodumaast pärisorjuse kriisi perioodil. Raamatu kirjeldava põhilaadi tõttu läheb ka talurahva käsitlus mitmeti lahku Merkeli poleemilis-võitlevast meetodist. Kuigi Petri toob näiteid rahva vaimseist eeldustest ning tungist vabadusele ega väsi kordamast, et tema pahede põhjuseks on pärisorjus, leiab samal ajal üksikasjalikku väljamaalimist pilt «kõige madalamal kultuuriastmel» oleva eestlase tuimusest ning rikutusest. Sealjuures orienteerus Petri enamasti väliste tähelepanekute põhjal, sest eesti keelt mõistis ta üsna puudulikult, mis ei lubanud kirjamehel tõsiselt tungida talurahva vaimsesse maailma ega rahvaluule väärtustesse. Eesti rahvalaulust ja -muusikast kirjutab Petri järgmiselt:

> Laulus ja muusikas pole eestlased just väga peenetundelised ega omapärased, ja kumbki ei saa muud olla kui väga algeline ning lärmakas, sest et eestlastel pole kuulmist ega reageerivaid närvikiude ei harmoonia ega viisi jaoks. Nõnda pentsik, kriiskav ja kilisev-kõlisev kui sealjuures instrumentaal- ja vokaalmuusika ka on, moodustavad need siiski olulise osa nende meelelahutustest, ja ilma laulude ning torupillita ei tunne nad mingit mõnu ega rõõmu. Esimesi harrastab harilikult naissugu, kuna teisega tegelevad rohkem mehed. Mitte ainult nende pulmades, varrudel, mängude juures ja talgutel või lõikuspeol ei kriiska ja kraaksu tüdrukud oma mõnusat rahulolu täiest kõrist välja ega hüppa ning karga üürgava torupilli saatel, vaid viimast kasutatakse isegi nende põllutööde juures, eriti lõikusel, nõnda et on mõnus näha, kuidas hulk õsujaid reas, armastatud mänguriista puhumise taktis, vilja kärme käega maha lõikab. Ilma selleta läheb töö poole aeglasemalt.

Folkloristlikke andmeid toob Petri eriti «Eestimaa» teises osas, tutvustades peale laulu ja laulmise, muusika ja muusikariistade ning rahvameditsiini eriti perekondlike sündmuste (sünd, kosjad, pulmad, matused) kombestikku. Kirjanik on kasutanud osalt isiklikke tähelepanekuid, osalt aga ka teiste autorite andmeid.

Tunderõhutatud publitsistlik-retooriliste vahendite järele haarab Petri lõikudes, kus ta paljastab aadli julmusi ning avaldab kaastunnet rõhutud talurahvale. Muidu harrastab autor rahulikku, kuid mitte igavat proosa-

stiili. Mis tema juures aga väsitab, on paljusõnalisus ning kordamispahe. On küllalt iseloomulik, et kirjamees ei piirdunud üle 1400-leheküljelise «Eestimaa ja eestlastega», vaid avaldas veel kaks tööd — «*Neue Pittoresken aus Norden*» («Uued pildid põhjamaalt», 1805) ja «*Neuestes Gemählde von Lief- und Ehstland*» («Kõige uuem pilt Liivi- ja Eestimaast» I—II, 1809), kus ta Eesti osas enam palju uut ei saanud öelda, läti talupoegade elu ja iseloomu käsitlemisel puudusid tal aga isiklikud tähelepanekud. Petri mitme Balti-ainelise raamatu ilmumine näitab, et selle teema vastu Saksamaal huvi oli, mis omakorda annab tunnistust tema ideede levikust. Eesti kultuuriloos on Petri teostega tegelnud vennad Petersonid, kellest Adam Peterson avaldas «Eestimaa ja eestlaste» esimese köite olulised osad 1901. aastal («*Huvitav tükike Kodumaa ajaluost*»).

Kõrvuti Petriga kirjutas XVIII ja XIX saj. vahetusel Venemaa ja selle Balti provintside kohta ka saksa rahvalik kirjanik ning publitsist Johann Gottfried Seume (1763—1810), kes 1790-ndail aastail oli töötanud Varssavis. Kritiseerides ning eitades feodaalsuhteid ning nõudes vabadust ja üldist poliitilist võrdsust, esindas Seume järjekindlalt demokraatlikku vaatekohta, mille põhjendamisel ta võis toetuda oma läbi kogu Euroopa ulatunud jalgsimatkade tähelepanekuile. Oma 1805. a. Põhjareisi kohta, mis kulges ka läbi Eesti, avaldas Seume ülevaate «*Mein Sommer 1805*» («Minu suvi 1805», 1806), kus ta ilmutas sooja osavõttu vene talupoegade saatuse suhtes ning väljendas oma nördimust despootliku tsaarirežiimi üle. Baltimaade osas taunis Seume nii ristirüütlite agressiooni kui ka siinse vägivallavõimu hilisemaid avaldusi, mille tagajärjel, nagu kirjanik märgib, olid talupoegadel ainult kohustused ja mõisnikel ainult õigused, kuigi viimased rääkisid laialt oma inimarmastusest. Eestimaa-teekonnal lõikas Seume silma ühelt poolt isandate rõhumine ning rikkalik elu, teiselt poolt aga rahva viletsus; talupoegade elamuid ta nimetab tõelisteks koopaelanike aukudeks. Kuigi «Minu suvi 1805» Venemaal jm. otsekohe keelustati, leidsid Seume teosed saksa kultuuriloole tundmatuks jäänud Petriga võrreldes laialdast tähelepanu.

Kui Merkeli, Petri ja Seume tööd ilmusid väljaspool Baltikumi, siis kohapealse progressiivse ühiskondliku mõtte elavnemisele sai oluliseks tõukejõuks Tartu ülikooli taas-asutamine 1802. aastal, mis koondas siia rea avaramapilgulisi kõrgema haridusega inimesi, kes astusid välja ka maa pärisrahva õigusliku olukorra parandamise ja kultuurilise taseme tõstmise eest. See hoiak iseloomustas Tartu professorkonna parimaid esindajaid just ülikooli varasemail aastail, Aleksander I valitsusaja vabamal algperioodil. Aastail 1803—1816 oli ülikooli kuraatoriks saksa «Tormi ja tungi» silmapaistev kirjanik, progressiivsete vaadetega Fr. M. v. Klinger (1752—1831). Tartu akadeemilisest perest astus kohaliku talurahva olukorra kergendamise ning kihelkonnakoolide võrgu loomise huvides tsaari ees välja ülikooli esimene rektor Georg Friedrich Parrot (1767—1852), rõhutades vajadust talupoega vabadusele ette valmistada. Trükisõnas kri-

tiseeris 1802. ja 1804. a. talurahvaseadusi Väimela mõisa koduõpetaja, pärastine Tartu ülikooli professor ning rektor Johann Philipp Gustav v. Ewers (1781—1830). Anonüümsetes brošüürides «*Einige Fragen*» («Mõned küsimused», 1806), «*Vom Zustande der Bauern in Livland und Ehstland*» («Talurahva olukorrast Liivi- ja Eestimaal», 1806) jm. kirjutistes paljastas Ewers eriti Eestimaa 1804. a. agraarseaduse puudusi ning nõudis talurahva olukorra parandamist. Ärevusse sattunud kohalike võimude poolt korjati Ewersi brošüürid müügilt ära.

Talurahvaküsimuse ümber käinud võitlustest kasvas välja ka pärastise lühiaegse Tartu ülikooli vene keele ja kirjanduse professori Andrei Kaissarovi (1782—1813) Göttingeni ülikoolile esitatud dissertatsioon «*De manumittendis per Russiam servis*» («Venemaa pärisorjade vabastamise hädavajalikkusest», 1806). Märkides, et talupoeg on ühiskonna kõige kasulikum ja väärtuslikum liige, kelle töö vaevast elavad kõik teised seisused, kritiseeris Kaissarov pärisorjust nii talurahva kui ka kogu riigi arenemise takistajana, hoiatades sealjuures, et türannide julmus võib viia talurahvarevolutsioonini. Baltimaade 1804. a. agraarseadustes nägi ta ainult talurahvaküsimuse tõelise lahendamise algust.

Huvi eesti rahvaluule vastu. Paralleelselt publitsistika väljaastumistega eesti rahva kaitseks märkame XVIII saj. viimasel kolmandikul ka huvi ärkamist tema folkloori vastu. Teatavasti olid varasemad ideelised voolud (kaasa arvatud ratsionalism), mis juhindusid hoopis teistsugustest kultuuri- ja esteetilistest ideaalidest, ükskõikselt või koguni põlastavalt suhtunud lihtrahva loomingusse ja lugemisvarasse. Pärast inglise-šoti kirjaniku J. Macphersoni rahvaluulelaadiliste poeemide («Ossiani laulud») ja Th. Percy ehtsate inglise rahvalaulude ilmumist 1760-ndail aastail hakkas see hoiak pikkamisi taanduma, kusjuures rahvaluule tähtsuse teoreetilise läbitöötajana tõusis esile eespool mainitud saksa «Tormi ja tungi» ja klassikaperioodi ideoloog ning kirjanik Johann Gottfried Herder (1744—1803), kes oli aastail 1764—1769 Riias elanud, kus algaski tema rahvaluuleharrastus. Nõudes kirjanduselt üldse sügavat ning ehtsat tundmust ja rahvuslikku originaalsust, jõudis Herder rahvaluule väärtuse avastamiseni, leides eriti rahvaloomingust kujutuse tõepärasust, loomulikku tunnet ning looduslähedust. Seetõttu hakkas ta rahvalaule koguma, avaldades oma kuulsa kogu «*Volkslieder*» («Rahvalaulud», 1778—1779; II, postuumne väljaanne pealkirjaga «Stimmen der Völker in Liedern» — «Rahvaste hääled lauludes», 1815) teises osas peamiselt eespool mainitud Hupeli saadetise põhjal ka seitse eesti rahvalaulu ja üheksa vanasõna. Nende hulgas leiame mõisnikevastase tendentsiga pärisorja kaebuse «Minna ep lähhä tüttar, töte pakko» (saksakeelse pealkirjaga «Klage über die Tyrannen der Leibeignen» — «Pärisorja kaebus rõhujate üle»). Et Herder kui valgustaja ning humanist oli Balti olude suhtes kriitilisel seisukohal, näitavad muude materjalide kõrval tema päevikumärkmed Riia perioodilt. Nendes nimetab ta Liivimaad äärmiste vastuolude — barbaarsuse ja luksuse, harimatuse ja hea maitse, vabaduse ja

J. G. Herder.

orjuse provintsiks, kus tal oleks palju teha, et barbaarsust hävitada, vaimupimedust välja juurida, kultuuri ja vabadust levitada.

Spetsiaalselt eesti rahvaluule ilu esiletõstjaks Euroopa publiku ees sai saksa literaat, Mogiljovi pastor ning pärastine Peterburi postiametnik Christian Hieronymus Justus Schlegel (1757—1842), kes pärast Jena ülikooli lõpetamist a. 1779 oli mõnda aega olnud Eestimaal koduõpetajaks. Schlegel avaldas juba 1787. aastal Weimari ajakirjas *«Der Teutsche Merkur»* («Saksa Mercurius») 13 eesti rahvalaulu (neist kolm ka eestikeelses originaalis); ühtlasi tõstis ta esile eesti keele pehmet kõla ja rahvalaulude tundepeenust ning kujutuse loomutruudust, mis lubas teda mõnd eleegiat asetada Ovidiuse luuletuste kõrvale. Sealsamas nimetas Schlegel oma eesti luule näiteid kindlaks tõendiks, et sellelt rahvalt võib «kõrgema kultuuri ja saavutatud vabaduse puhul oodata originaalsusega ehitud kauneid pala-

sid ja et siis oleks meil Euroopas üks armastusväärne keel rohkem näidata, mis selle rahva kultuuri ja vaba hingamisega saaks ikka armastusväärsemaks». Hiljem suviti Eestit külastades kogus Schlegel siit täiendavaid muljeid ning hankis Virumaa pastoritelt rahvalaule. Tema kümneköiteline kirjeldus «*Reisen in mehrere Russische Gouvernements*» («Reisid mitmesse Vene kubermangu», 1819—1834) sisaldabki peale eesti talurahva elu ja kultuuriloo seisukohalt huvitavate andmete ka rikkalikult rahvalaule ja teateid sõnalise folkloori eri liikide ning nende esitamisviisi, rahvamuusika ja mänguriistade, tantsu, kommete jm. kohta. Schlegeli materjalid on vältimatuks allikaks eesti rahvaluuleteadusele.

Saksa kirjanike Fr. G. Klopstocki ja J. G. Herderi poolt ettevalmistatud «Tormi ja tungi» tundeline luule, samuti muinsuse ning Ossiani laulude austus võitsid varakult pinda Baltikumi saksa kirjanduseharrastuses. Ühtlasi hakati ka kohapeal eesti rahva keele, luule ja kommete materjale avaldama ning käsitlema, mille eesotsas sammusid Hupel, Luce, Knüpffer, Rosenplänter jt. Rosenplänteri poolt 1813 alustatud perioodiline väljaanne «*Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache*» («Lisandusi

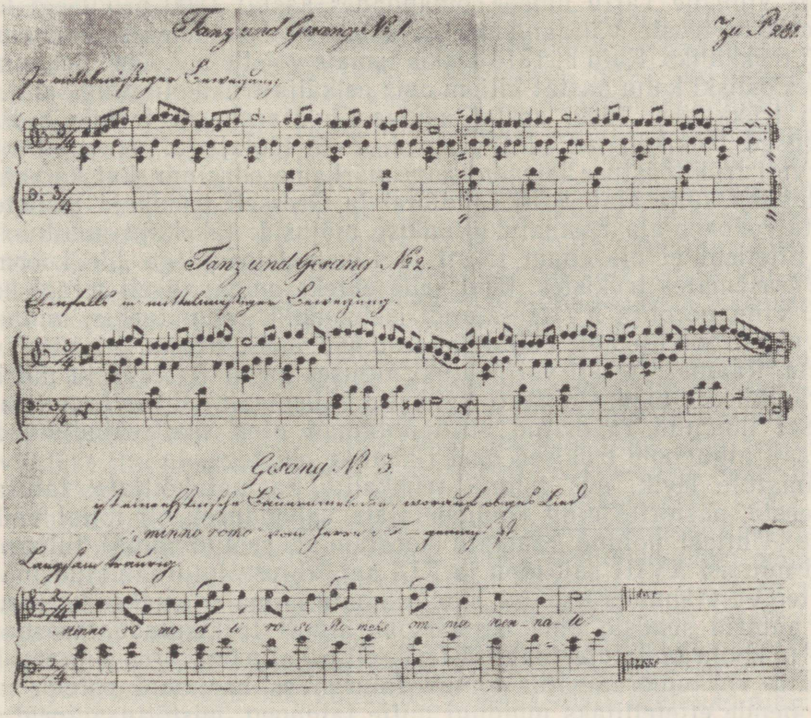

Eesti viiside näited Chr. H. J. Schlegeli reisikirjelduses.

eesti keele lähemaks tundmaõppimiseks») tähendas juba häälekandja rajamist kõne all olevale eestihuvilisele tööle.

Trükitööstuse arenemine. Hoolimata eestikeelse kirjavara lugeja — talurahva raskest olukorrast iseloomustas XVIII saj. lõppveerandit ja eriti XIX saj. algust raamatuturu suhteline elavnemine, mida näitab ka trükitööstuse kasv. Kui ajajärgu algul tegutses kogu Eesti alal vähehaaval ainult üks trükikoda (Köhler Tallinnas), siis 1814. aastaks oli neid juba viis. Olulise tähtsusega olid A. H. Lindforsi pingutused 1770-ndate aastate algul, et taastada endise Köhleri trükikoja kirjastamisõigused, mis olid sajandi algupoolel praktiliselt konsistooriumi kätte läinud. Kõrvuti Lindforssidega andis sajandi lõpul eestikeelset kirjandust välja ka aastail 1786—1797 Tallinnas tegutsenud M. Chr. Iverseni ja J. S. Fehmeri trükikoda. 1802. aastal hakkas Lindforsside ettevõttega, mida sajandite vahetusel juhtis C. J. G. Minuth, konkureerima uus Tallinna trükkal J. H. Gressel. Lõuna-Eestisse, Põltsamaale, oli eespool mainitud P. E. Wilde juba 1766. aastal asutanud väikse trükikoja, mis peale omaniku tööde laskis välja ka teiste autorite teoseid, nende hulgas mõned eestikeelsedki raamatud. 1786. aastal rentisid ettevõtte G. Kupzau ja M. G. Grenzius. 1789. aastal kolis viimane Tartu ümber, omandades aastal 1800 privileegi lõuna-eesti-keelsete teoste väljaandmiseks; 1802. aastal nimetati Grenzius ka ülikooli trükkaliks. Kuid a. 1814 tekkis temale võistleja J. Chr. Schünmanni näol, kes ostiski kolm aastat hiljem oma eelkäija trükikoja ning sai a. 1818 ülikooli trükkaliks. 1809. aastal asutas G. Marquardt trükikoja Pärnu. Tolleaegsed trükikäitised olid väiksed, 2—7 töötajaga.

Kõrvuti trükitööstuse laienemisega märkame edasiminekut ka raamatu kujundusliku külje alal. Eriti Lindforsi ja Gresseli trükikoja toodetes on märgata rokokoo-aja raamatukujunduse mõjusid: tähekuju muutub õrnemaks, tiitelleht ei ole enam teksti ja illustratsioonidega üle koormatud nagu varasemates trükistes, kuid selle ehteks on tavaliselt mingi kaunis vinjett. Viimane oligi XVIII sajandi iseloomulik raamatuehis, mida kõne all oleval perioodil leiame küllalt ka eesti rahvaraamatutes, peamiselt lõppvinjetina. Raamatu teksti või peatüki alguses kasutati seevastu päisliiste. Vastavad klišeed hankisid Eesti trükkalid välismaalt. Üldiselt on sajandite vahetusel ilmunud raamatud stiilipuhtamad ning maitsekindlamad kui XVIII saj. algupoole trükised oma rikkalike ehistega.

Raamatute levik, mis toimus trükkalite, raamatuköitjate, talurahvakaupmeeste, pastorite ning kooliõpetajate vahendusel, oli tollal väike ja aeglane. Ühtlasi polnud raamatu koostamine seotud mingi tuluga. Nii ilmusid mitmed XVIII saj. lõpu ja XIX saj. alguse juturaamatud jm. suuremad teosed prenumeratsiooni, s. o. raamatu hinna ettemaksu korras, kusjuures autorid seadsid oma eesmärgiks ainult trükikulude tasasaamise. Kiriku- ja kooliraamatute (aabits) levik oli tollal mõnevõrra suurem. Ilmalikku jutu- või luuleraamatut polnud talurahvas harjunud ostma, samuti polnud nende ettetellijaks muidugi mitte talupoeg, mistõttu autorid pöördusid humanistlike haritlaste kõrval pastorite ja mõisnike poole palvega

nende raamatuid oma talupoegadele kinkida. Muidugi pidi selliste levitamisvõtete puhul ka raamatute tendents ülakihile vastuvõetav olema.

Raamatutoodangu üldilme. XIX saj. alguses ilmus juba 4—5 raamatut või brošüüri aastas, mis tähendab nimetuste arvu kolmekordistumist XVIII saj. keskpaigaga võrreldes. Samal ajal võime märgata liigilist mitmekesistumist, eriti ilukirjanduse ja praktilise elu tarbeid rahuldavate brošüüride näol. Juba eelneval perioodil eluõiguse omandanud väheste tarbekirjanduse liikide (kalender, aabits) kõrval ilmus nüüd ka brošüüre ja raamatuid esmaabi, rõugepanemise, tervishoiu ja sünnitusabi alalt. Samuti püüti talurahvale ja mõisateenijaile juhtnööre anda aia- ning mesilastepidamise, loomaravitsemise, kartulikasvatuse, viinaajamise ja kokakunsti alal. 1805. aastast peale ilmus regulaarselt kolm kalendrit. Samal ajal hakati rahvakeeles avaldama talurahvaseadusi ja nende rakendamisega seotud materjale. Napoleoni-vastaste sõdade ajal trükiti kohaliku maamiilitsa võitlusvaimu õhutamiseks vastavaid patriootilisi laule. Ilmusid esimesed ulatuslikumad koolilugemikud ning aritmeetika õpperaamat. Õpikutest, kalendritest ja juturaamatutest leiame ka esimesed populaarteaduslikud käsitlused maailmast, loodusest ning inimesest.

Kõigest hoolimata jäi vaimulik kirjandus ka käesoleval perioodil nimetuste hulgalt, eriti aga lehekülgede arvult domineerivaks kirjandusliigiks, paisudes võrdeliselt kogu trükitoodanguga: sagenes katekismuste, kirikukäsiraamatu, jutluste, kirikulaulude, piiblilugude, piibli jm. sellesisuliste raamatute väljaandmine. Ühtlasi kasvas selle kirjanduse kahjulik mõju. Kui varasemail perioodidel vaimulik kirjasõna oli olnud talurahvale ainsaks kättesaadavaks lektüüriks, mille abil ta võis oma lugemisharjumusi kujundada, siis nüüd, kus hakati avaldama juba ilmalikke raamatuid, kaotas ta sellegi praktilise funktsiooni. Üha enam hakkas see nüüd takistama ilmalike raamatute, eriti ilukirjanduse levikut, mida vaimuliku kirjanduse mõju all olevad inimesed sageli põlastusega kõrvale jätsid kui «tühjad lugemised». Seetõttu pole eesti kirjanduse arengu edasises vaatluses vaimulikule raamatule enam põhjust lähemat tähelepanu pöörata.

Ilukirjanduse alal jõudsid nüüd rahva kätte esimesed mahukad juturaamatud, ilmalike laulude trükised ja luuletuskogud. Samuti hakkasid kalendrid ilmalikke materjale avaldama. See talurahvale määratud kirjandus asus valdavas osas veel feodalistlikel positsioonidel, mis teravnenud klassivõitluse tingimustes selgesti esile tõuseb. Nii seadsid eriti proosaautorid Willmann, Arvelius, Luce ja Holtz oma eesmärgiks aadli seisukohalt nähtud talurahva pahede väljaravimise, tema moraalse kasvatamise. Vastavalt sellele mõisteti nende juttudes hukka vastuhakkamist mõisnikele ja mõisasundijaile, pagemist, mõisavargust, laiskust ja lohakust mõisatööl jm. «väärnähtusi». Ühtlasi manitseti talurahvast oma vaese alama seisusega rahul olema, sest ülemad ja mõisavanemad olevat jumalast seatud igavesed nähtused. Ideaalina tõstsid Arvelius ja Luce esile talupoegi, kes hoole ja armastusega oma kohustused mõisa vastu täidavad ning mõisniku sõpruse saavutavad.

Nende kirjameeste teoste sisu ei piirdunud siiski ainult loetletud reaktsiooniliste motiividega. Vastavalt ajajärgu praktilis-ratsionalistlikule vaimule püüdsid tolleaegsed juturaamatud ka hariduselemente rahva sekka viia, võideldes ebausukujutluste vastu ning levitades tervishoidlikke ja majanduslikke nõuandeid. Nii on selle perioodi kirjandusel rõhutatult didaktiline ilme.

Varane ilmalik lugemisvara toetus suurelt osalt väliseeskujudele. Selle kõrval hakkasid kirjanduses eluruumi võitma ka kohalikud olud ja inimene, kuigi need leidsid kirjameeste feodaalse ideoloogia tõttu moonutatud iseloomustamist.

Kalendrikirjandus. Vaadeldud ideelis-sisulised tendentsid olid üldjoontes iseloomulikud ka kalendrikirjandusele, mida XVIII saj. lõppkümnendini esindas endiselt ainult *«Eesti-Ma Rahwa Kalender»* Tallinnas. 1770-ndate aastate algusest peale ilmus see seeria vähe suuremas kaustas Lindforssi de kirjastusel. Üleminek uue väljaandja kätte tõi kaasa ka sisulise muudatuse: piiblilugude asemel hakkab kalendrilisa kõnelema sündmustest kaasajal. Nimelt ilmus siin viie aasta jooksul (1771—1775) kroonika laadi ajalooline ülevaade Katariina sõdadest Türgiga, tema «kinralite» ja «amralite» võitlustest «Pohlamaal», ühe «Kosakki» mehe «Pujatsevi» vastu jne. Kirjutise koostaja ei leia küllalt sõnu türklaste hurjutamiseks, tembeldades neid ristirahva kõige hirmsamateks vaenlasteks. Sõjasündmused on kalendris edasi antud vanatestamentliku piltlikkusega. Värvikad lahingu- (eriti merelahingute) kirjeldused võisid oma konkreetsusega haarata nii lihtsa lugeja tundeid kui ka fantaasiat. Kuigi vildak kontseptsioon jumala juhtivast osast asjade käigus leidis kroonikas erilist rõhutamist, avardas ülevaade siiski väheteadliku lugeja silmaringi rahvusvaheliste päevasündmuste alal.

Järgneva üheteistkümne aasta (1776—1786) jooksul pidi kaasaeg Lindforsi kalendri lisas jälle taganema piiblilugude eest (ikka Vanast Testamendist), mida trükitakse ära endise Harju-Madise ja Risti pastori J. Chr. Henckeli raamatu «Jummala surest Teggudest Mailma peäl» esimesest ja teisest osast (1774—1777), kuni siis 1787. aastast alates hakkas ilmuma praktilisi õpetusi mesilastepidamise, tervishoiu jm. aladelt. Ka püüti pärisorjale selgitada maakera kuju ning anda ülevaade maailmajagudest (1794); sealjuures viidati James Cooki teenetele maadeavastajana. Samal ajal avaldati kalendris õpetlikke lugusid, proosavalme ja mõistatusi 1780—1790-ndail aastail ilmunud Willmanni ja Arveliuse raamatutest ning muudest allikatest. Õpetlike lugude kaudu mõisteti hukka viinajoomist ja muid rahva hulgas levinud pahesid, aga manitseti ka sõnakuulmisele ülemate ees:

Tallopoiad ja keik wiimſed allamad ei olle kül mitte loiukſte ſarnatſed. Nemmad on innimeſſed, kellel moistus ja tahtminne lodud on agga ſiiski on ka neil ſaatjat, juhhatajat, wallitſejat tarwis. Üllemaid peab ollema, kes allamattel oigust moiſtwad, neid hoidwad ja nende eeſt keikipiddi hoolt kandwad. (1798.)

Suhtumises talupojasse pidas kalender seega ustavalt kinni Arveliuse raamatute põhimõtetest.

Lindforsi kalender aitas kaasa ka luule levimiseks rahva hulgas. Nimelt avaldas see tähtraamat aastail 1796—1798 kolm anonüümset laulu, mis on oma aja kohta kunstiliselt küllalt silmapaistvad. Nende autorina on hiljem välja selgitatud Joachim Gottlieb Schwabe (1754—1800), kes oli sündinud Kosel pastori pojana ning õppinud Narvas, Tallinna gümnaasiumis ja Jena ülikoolis (1774—1778), mispeale ta pidas pastoriametit Nissis (1780—1783), Lihulas (1783—1796) ja lõpuks Kadrinas (1796—1800). Elu lõpuaastail toimetas ta Lindforsi kalendri lisa. Tema «Laul» endaga rahulolevast talupojast 1796. a. kalendris kaldub maaelu idealiseerimisele. Seevastu «Lapse uinutamisse Laul» (1797) ja «Kewwade laulda» (1798) äratavad tähelepanu oma emotsionaalsuse ja ladusa väljendusega. Vastupidi talurahva olukorra idealiseerimisele seab autor oma hällilaulus jalule elutõe, osutades tulevikus orjalapse ees seisvatele nutu- ja murepäevadele:

Magga, armas poiokenne,
Praego parrem aeg sul käes;
Emma rüppes, tallekenne,
Sul ei hädda ellades.

— — —

Mis ja tühja nutto nuttad?
Nutto päwad on weel ees,
Kül sa murret sama ruttad
Maidogi, kui olled mees.

«Kewwade laulda» («Südda hüppab rõmustades») on esimesi eesti loodusluuletusi, milles praktilis-ratsionalistlikule looduskäsitusele vaatamata jääb kõlama haarav rõõmutunne saabuva kevade künnisel.

Schwabe käsikirjalisest luulepärandist tunneme veel teist töömotiividega põimitud loodusluuletust «Suvi» (avaldatud 1832) ja «Eestima tallomehhe laulu» (avaldatud 1959). Viimases kujutatakse talurahva kannatusi mõisnike ikkes: talumees nälgib ning orjab junkru kepi all, vaevab oma naist, ta lapsed jäävad õpetamata — kõik selleks, et mõisnik saaks muretult elada. Jääb üle ainult lootusetult surma oodata:

Mis siis rahho-rõmota
Maksab ennam ellada?
Surma, surma, Jummal, anna!
Mind sest põrgust taewa kanna!

Kuigi Lindforsi kalendrites oli puhtkirjanduslikke palu napilt (esmajoones tulevad siin arvesse eelmainitud luuletused ja Willmanni proosavalmid, arvult 18), levisid need teiselt poolt just tähtraamatu kaudu neissegi suitsutaredesse, kuhu ilukirjanduslik raamat tol varasel perioodil polnud veel teed leidnud.

Üldjoontes jätkas kalender praktilis-ratsionalistlikku suunda XIX saj. algkümnenditelgi, millal Tallinnas Lindforsi trükikoja juhtija Minuthi tähtraamatu kõrval hakkas teist sama pealkirjaga kalendrisarja välja andma trükkal Gressel (alates aastast 1805). Viimati mainitud tähtraamat alustas oma teekäiku kartulikasvatamise õpetusega, pakkudes järgnevail aastail õpetlikke jutujätke ja vahel sekka Willmannilt laenatud mõistatusi. Siis aga pääseb selle kalendri lisade valitsejaks tolle aja tuntud kirjamees Keila praost O. R. Holtz, kes ajavahemikus 1806—1817 avaldab siin Winkleri valme ja osa oma «Lugemiste» (1817) jutu- ja luulematerjalist, mille hulgas tõusevad esile kujukate looduskirjeldustega proosapala «Jut on se Koroke» ja Fr. Schilleri oodi «An die Freude» («Rõõmule») eestindus (1814). See «Römo kitus» on esimesi Schilleri luule ümberpanekuid eesti keeles ning oma aja kohta üsna õnnestunud, jättes varju mõned hilisemadki selle luuletuse tõlkimiskatsed. Uuspietistlikust vaimust kantud moraaliõpetus sai mõningate kõrvalekaldumistega siitpeale valitsevaks suunaks Gresseli kalendris kuni 1820-ndate aastate lõpuni.

2.

Kui ilm, kui kik se ilm,
Ka tannitap: woi külm!
Sis meije poisi kargame,
Nink hamme wäel mängime.
Kui ilm, kui kik se ilm,
Ka tännitap woi külm.

3.

Kui jä, kui nilbe jä,
Om we pääl, sis om hä.
Sis meije mehhe liugleme
Nink jalla rawwan joseme
Kui jä, kui nilbe jä
Om we pääl sis om hä.

4.

Ni wirk kui tuul ni wirk
Nink kerge kui üts zirk,
Me hulgan re päl istume
Nink mälk sis alla lindeme

Katkend G. A. Oldekopi «Talwe laulust» Grenziuse 1811. a. «Eesti-Ma Rahwa Kalendris».

Õpetlike lugemiste ja praktiliste nõuannete vahendamise teed sammus ka XVIII saj. lõpul (1796) Tartus rajatud Grenziuse *«Eesti-Ma* (resp. *Tarto-Ma) Rahwa Kalender»,* mis on säilinud lünklikult. See väljaanne kujunes lõuna-eesti-keelse luule avaldamiskohaks. Juba seeria esimestes aastakäikudes on värsse esinenud. Säilinud vihkude seas paistab silma 1811. a. tähtraamat oma kolme anonüümse luuletusega, mille hulgast Rosenplänteri «Beiträge» (XII, 1818) tundmatu arvustaja tõstis algupärandina esile 7-stroofilise «Talwe laulu» («Se talw, se kange talw / Ei olle joht ni halw»). See luuletus annab

kunstiliselt väljapeetud vormis heatujulise pildi poiste talvelõbudest ning seda on hiljemgi korduvalt trükitud. Samas kalendris avaldatud «Rõmo laulus» kutsutakse pääsukest pesa tegema tare katuse alla, et ta oma lauluga inimesi rõõmustaks. Mõlema luuletuse autoriks on G. A. Oldekop. Kõrvuti Gresseli kalendriga on Tartu tähtraamatul teeneid ka eesti värssvalmi arendamisel. 1811. a. aastakäigus esindab seda žanrit «Zirp nink kussikuklane», kirjutatud rahvusvaheliselt tuntud «Rohutirtsu ja Sipelga» teemal.

Luulet on sisaldanud ka 1814. a. Grenziuse kalender, mis pole säilinud. Ülalmainitud «Beiträge» arvustaja nimetab seda kalendrilisa lausa «poeetiliseks produktsiooniks». Seal olnud kiigelaul (kus tüdruk noormeest peibutab, aga pärast oma sõna murrab ja poisi maha jätab), valm vanast ja noorest vähist, ilus talvelaul (äsja mainitud «Se talw, se kange talw») ja lõpuks epigramm, mis arvustuses tervikuna ära tuuakse:

Naiſi lomisſeſt

Wanna Eſſa Adam heidas
Paradiſin maggama;
Temma külle luijiſt hakkas
Jummal Ewaſt teggema.
„Wäene Eſſa Adam ſa,
Mes ſa heitſit maggama?"

Et kriitik hindab kalendripalasid ainult rahvale moraali sisendamise seisukohalt ja et tal näib puuduvat arusaamine koomilise osast kirjanduses, siis peab ta nii kiigelaulu kui ka epigrammi avaldamist rahvaraamatus täiesti sobimatuks, otse hädaohtlikuks rahva kõlblusele. Ühtlasi näitab see, millistesse kitsastesse piiridesse taheti kalendrilisa arengut juhtida.

Kuigi vaimulikud laulud jäid tolle aja tähtraamatutes valitsevale kohale, võime siiski konstateerida ilmaliku luule osatähtsuse tõusu XIX saj. esimeste kümnendite kalendrikirjanduses. Tervikuna võttes tähendas vaadeldav periood aga mitte ainult kalendrite arvu kasvamist, vaid ka selle žanri jõudmist praktilise elu küsimuste ja ilukirjanduse levitamise juurde.

Ajakirjandus. Seoses kirjastustegevuse üldise elavnemisega tehti XIX saj. algul katset ka eestikeelset ajalehte rajada. Nimelt hakkas 1. märtsil 1806 Tartus ilmuma *«Tarto maa rahwa Näddali-Leht»*, mille väljaandjaiks olid Võrumaa pastorid — Kanepi praost Johann Philipp v. Roth ja eespool mainitud Gustav Adolf Oldekop Põlvast. Nende neljaleheküljeline oktaavformaadis nädalaleht ilmus lõuna-eesti-keelsena ning on juba ammu viimase eksemplarini hävinud. Kaudsetel andmetel teatakse, et väljaanne sisaldas poliitilisi, loodusloolisi ja majanduslikke kirjutisi. Lisaks sellele paigutati lehte ka huvitavaid lookesi kodu- ja välismaalt, muuseas sõnumeid Napoleoni-vastasest sõjast. Lehel ei puudunud ilukirjanduslik osa:

nähtavasti avaldas G. A. Oldekop siin oma luuletusi. «Tarto maa rahwa Näddali-Lehte» ilmus üldse 41 numbrit, sest ta suleti tsaarivõimude korraldusel 1806. a. detsembris kui rahvale kahjulik väljaanne, kus ilmuvat kirjutisi sõjalistest ning muudest poliitilistest asjadest, millest talupojal polevat midagi vaja teada. Kaudse tõuke lehe keelamiseks andis nähtavasti anekdoot Austerlitzi lahingust, milles keegi noor krahv Buxhöwden nägi enda solvamist. Leht ilmus seega lühikest aega, samuti oli selle levikuala kitsas: tõenäoliselt müüdi või jagati seda peale Tartu linna veel mõnede Tartu- ja Võrumaa kirikute juures. Siiski on andmeid, et rahvas on lehte elava huviga vastu võtnud.

Haridusolud ja õppekirjandus. Tähtsaks sündmuseks Baltimaade hariduselus oli Tartu ülikooli taas-asutamine 1802. aastal. Mõeldud muidugi eesõigustatud seisustele, kergendas kodumaine õppeasutus ka mõningaile eesti soost noormeestele kõrgema hariduse saamist juba sajandi teisest aastakümnest peale. Ühtlasi töötas ülikoolis eesti keele lektor, millega põlatud talurahvakeel tõusis akadeemiliste abidistsipliinide hulka. Esimesena õpetas seda aastail 1803—1809 Tartu saksa koguduse pastor Fr. D. Lenz (1745—1809), kes on välja andnud ka mõned õpetlikud brošüürid. On säilinud andmeid, et ülikoolis tunti ajuti eesti keele ja kirjanduse vastu ka laiemat huvi, kui seda nõudis peamiselt tulevastele pastoritele mõeldud lektorikursus. Nimelt asutati 1812. aastal üliõpilase L. C. Kolbe eestvõttel ring, mille liikmed harrastasid omavahel eesti keelt ning kirjutasid eesti keeles luuletusi. Ringi tegevus kestis neli aastat ja sellest võttis osa ka hilisem folklorist A. H. Neus.

Talurahvakooli küsimuse tõstis keskvalitsus päevakorda juba XVIII saj. teisel poolel. Kindralkuberner Browne'i survel võeti 1765. aasta Liivimaa maapäeval vastu otsus köstrikoolide võrgu laiendamise ja mõisa- e. vallakoolide asutamise suhtes. Kohalike mõisnike vastuseisu ja valitsuse kontrolli puudumise tõttu leidsid need plaanid vähe teostamist. Kuigi koolide arv kasvas, olid need nii oma majanduslikult kui ka õppetasemelt väga viletsal järjel. Seda näitab ka asjaolu, et XVIII sajandil ei ilmunud peale aabitsate spetsiaalseid rahvakooliõpikuid, mille asemel kasutati vaimulikke teoseid, mõnel pool ka Arveliuse ja Willmanni juturaamatuid. Olukord muutus mõnevõrra XIX saj. algul, kus kapitalistlike suhete arenemise tingimustes kehtestati kogu Venemaal uus koolikorraldus, millele vastavalt Baltimaadest moodustati omaette õpperingkond. Selle juhtimine kuulus 1804 Tartu ülikooli juurde loodud koolikomisjonile. Ühtluskooli põhimõtteid jälgides koostas viimane üksikasjaliku plaani kihelkonnakoolide võrgu rajamiseks ning seminaride asutamiseks, mis aga Liivimaa konsistooriumi ega rüütelkonna heakskiitu ei leidnud. Koolide asutamine jäi endiselt kohalike «vanemate» hea tahte asjaks. Viimases liinis tõusid esile eespool mainitud J. Ph. Rothi poolt Kanepis asutatud kihelkonna- ja tütarlastekool, samuti Pärnu pastori J. H. Rosenplänteri «eesti koolmeistrite kool».

Uued tuuled talurahvakooli küsimuses andsid tõuke ka õppekirjanduse

tekkimisele, mille eest hoolitsemine oli samuti mainitud koolikomisjoni ülesanne. Nii ilmuski XIX saj. esimesel ja teisel kümnendil mõni ulatuslikum rahvakooli õpperaamat.

Selle ala esimeseks viljelejaks sai lõuna-eesti keeles kirjutanud Vastseliina (hiljem Rõuge) pastor George Gottfried Marpurg (1755—1835), kes pärines Tüüringist ning oli õppinud Leipzigi ülikoolis. XIX saj. alguse talurahvarahutustes asus Marpurg mõisnike poolele, mis kutsus rahva hulgas esile terava vaenu. Teiselt poolt püüdis ta oma tegevuse varasemal perioodil rahvahariduse eest hoolitseda. Kirjamees oli veendunud, et talupojale on vaja kättesaadavaks teha mitmesuguseid populaarseid ja praktilisi õpetusi, et teda arukale ning järjekindlale mõtlemisele ja toimimisele juhatada. Nii pühendas Marpurg usuliste teoste kõrval suurt tähelepanu ilmalike õpetusraamatute soetamisele. Kirjamehe kultuurihuvi ilmneb ka tema jutluses «*Ma-rahwa Laste-Kaswatamissest*» (1799), kus ta hurjutab neid vanemaid, kes lasevad «omme latsi ülleskaswada, ötse kui mõtsapuid, ehk mõistmatta töppra», ning põhjendab üksikasjalikult hariduse hädavajalikkust, näidates kooliskäimise paremusi koduõpetusega võrreldes. Muidugi kuulus Marpurgi kasvatuslikku programmi ka ülemate-vanemate ja seaduste austamine ning mõisa- ja keisriorjuse (nekrutikohustuse) sõnakuulelik täitmine.

Kirjamehe esimesest ilmalikust raamatust, mis kandis pealkirja «*Könne Jutto nink Juttustamisse*» (1802), pole ühtegi eksemplari säilinud. Teos oli kavatsetud mitmeandelisena ning pidi maailma, inimese ja elusa ning eluta looduse käsitlemise kõrval sisaldama ka põllumajanduslikke nõuandeid ning kirjutisi ebausu kohta. Ilmunud esimese vihu dialoogid tutvustasid päikesesüsteemi, maakera, elemente, tuld, samuti leidusid seal mõned ilukirjanduslikud palad, muuseas üks valm ja lõikuslaul. Marpurgi põhiteos «*Weikenne oppetusse nink luggemisse Ramat*» (1805), mille käsikiri sai auhinna Liivimaa Üldkasuliku ja Majandusliku Seltsi võistlusel ning soovituse koolides kasutamiseks ülikooli koolikomisjonilt, kujutab endast mitmes suhtes universaalset käsiraamatut, pidades silmas nii õpilaste kui õpetajate, nii kooli kui ka praktilise elu vajadusi. Seetõttu leiame raamatus õpetlikke jutukesi, mis sisult ja ülesehituselt meenutavad Arveliuse algelisi lugemispalu, edasi vanasõnu, siis veel loodusõpetuse ja geograafia alged, samuti aritmeetika algkursuse ning kirjanäidise. Laialdaselt kasutab autor õpetaja ja õpilase vahelise dialoogi vormi. Raamatu sissejuhatavas osas on toodud kirjeldus eeskujulikust rahvakooli-õpetajast ning tema tööst, lisas aga propageeritakse kartulikasvatust ning antakse üksikuid juhtnööre põllu väetamiseks, loomade ravimiseks ning arstimite valmistamiseks. Küllalt suurt tähelepanu pühendab autor võitlusele rahva ebausu- jm. väärkujutelmade vastu. Marpurgi raamatu ilukirjanduslikust osast pakub kõige rohkem huvi jutuke «Se Nekrut külla Andre poig Iwan», kus visandatakse esimene vapra eesti sõduri kuju. Valm «Se köt nink ihho luliikmisse», kus Marpurg (nagu varem Willmann) mõistukõne vormis rahvast oma olukor-

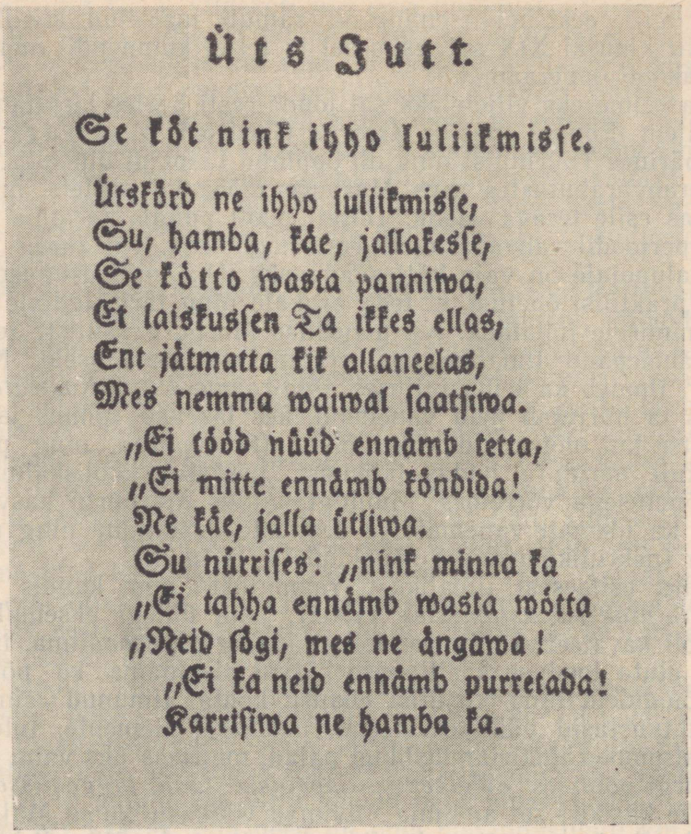

Üts Jutt.

Se köt nink ihho luliikmisse.

Útskörd ne ihho luliikmisse,
Su, hamba, kåe, jallakesse,
Se kötto wasta panniwa,
Et laiskussen Ta ikkes ellas,
Ent jåtmatta kik allaneelas,
Mes nemma waiwal saatsiwa.
„Ei tööd nüüd ennåmb tetta,
„Ei mitte ennåmb köndida!
Ne kåe, jalla útliwa.
Su nürrises: „nink minna ka
„Ei tahha ennåmb wasta wötta
„Neid sögi, mes ne ångawa!
„Ei ka neid ennåmb purretada!
Karrisiwa ne hamba ka.

G. G. Marpurgi valmi «Se köt nink ihho luliikmisse» algus.

raga rahulolemisele veenab, kujutab endast esimest säilinud värssvalmi eesti keeles.

Edasisest õppekirjanduslikust tegevusest olevat Marpurgi ära võõrutanud mõnelt poolt avaldatud etteheited, nagu poleks talurahval vaja midagi teada päikesest, kuust ja tähtedest. Hilisemad uurijad on Marpurgile omistanud siiski poolilmaliku dialoogi «*Üts Jut katte ma meeste waijel ütte kange räise Saddamisse perrast*» (1813), kus rahekahjude tõttu meeleheitesse sattunud Märt jõuab sõbra toel jumala «armunõu» mõistmisele ning piibliraamatu hindamisele. Hiljem ongi Marpurg, kes sattus Rõuge kihelkonda naasnud usufanaatiku B. J. v. Krüdeneri mõju alla, tegelnud vaimuliku kirjandusega. Tema mehe-eas õpitud lõuna-eesti keele oskus pole halvem teiste tolle aja saksa kirjameeste omast. Marpurgi

tähtsus seisab populaarteaduslike ning kooliraamatute soetamises, mis on rahva hulgas rohkesti levinud.

Aastal 1811 andis oma õpiku «*Uus ABD ja Luggemisse-Ramat*» välja ka Halliste pastor Karl Ernst Berg (1773—1833). Nagu Marpurgil, on siingi kasvatusliku tendentsiga süžeeliste lugemispalade kõrval valitseval kohal loodusteaduslikud ja geograafilised kirjeldused. Ei puudu praktilised nõuanded (kartulikasvatus) ning teated Eesti- ja Liivimaa kohta.

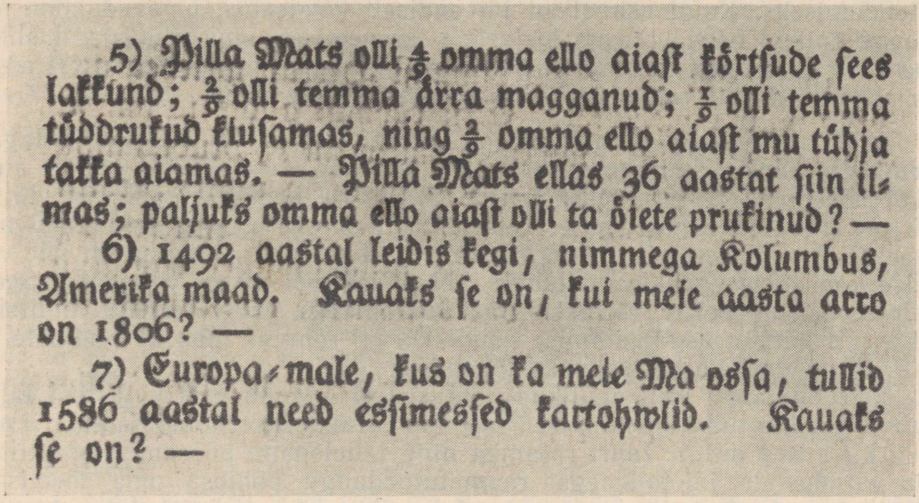

5) Pilla Mats olli $\frac{4}{5}$ omma ello aiast kõrtsude sees lakkund; $\frac{2}{5}$ olli temma ärra magganud; $\frac{1}{5}$ olli temma tüddrukud klusamas, ning $\frac{2}{5}$ omma ello aiast mu tühja takka aiamas. — Pilla Mats ellas 36 aastat siin ilmas; paljuks omma ello aiast olli ta õiete prukinud? —

6) 1492 aastal leidis kegi, nimmega Kolumbus, Amerika maad. Kauaks se on, kui meie aasta arro on 1806? —

7) Europa-male, kus on ka meie Ma ossa, tullid 1586 aastal need esfimesfed kartohwlid. Kauaks se on? —

Näiteid P. H. Frey «Arropiddamisse ehk Arwamisse-Kunsti» ülesannetest.

Erinevalt oma eelkäijast sisaldab Bergi lugemik ka aabitsakursuse, mis on varasemate aabitsatega võrreldes jõukohasematel põhimõtetel koostatud.

Juba enne Bergi lugemikku jõudis tarvitajate kätte esimene puhtalt ühele ainele, nimelt aritmeetikale pühendatud õpik. Kõne on ka luuleprobleemidega tegelnud Püha kihelkonna pastori Peter Heinrich v. Frey (1757—1833) raamatust «*Arropiddamisse ehk Arwamisse-Kunst*» (1806), kus rehkenduse põhitehteid käsitletakse õpilaste mõtteid virgutava vestluse kujul koolmeistri ja kasvandike vahel, mis kohati omandab üsna ilukirjandusliku ilme. Nii on pärisorjusaegse kooli praktikas ette nähtud ka järgmine situatsioon:

Üks ja teine Laps hakkas tukkuma. — Küllab aeg lääb Teile iggawaks, (ütles Koolmeister, neid hüdes). Ehk lustite muud teggo, mis Teile parremaks aiawiteks on, kui se, mis Teil praego? — Lahke sanna peäle ärkasid nemmad ülles, ning

andeks palludes ütlesid nemmad: Armas Koolmeister, nüüd wõttis unni kül woimust meie peäle; agga kül meie tedda jälle ärrawoidame. Olge mehheks, ning andke meilegi monned Eksemplid. —

Marpurgi, Bergi ja Frey kooliraamatud ilmusid lühikese ajavahemiku jooksul (1805—1811), millele järgnes pikem paus (Masingu «Arwamise-Ramat» nägi trükimusta alles aastal 1823). Seega tuleb sajandi alguse aktiivsust seletada ennekõike vastavate ümberkorraldustega koolielus, mis äratas ratsionalistlikust ajavaimust kantud peades lootusi õpetuse laiendamiseks. Kuigi rahvakool jäi endiselt kiratsema, omavad kõne all olevad õpikud eesti vanema kirjasõna arenemises oma ilukirjandusliku osa või raami tõttu ka omaette väärtust, rääkimata nende tähtsusest eesti kirjakeele ajaloos vastavate oskussõnade loomise näol.

XVIII saj. viimane kolmandik ja XIX saj. algus — feodaalkorra lagunemise ja kapitalismi elementide sissetungi aeg — oli eesti rahva elus üks raskemaid, sest talupoeg sattus mõisniku kasvava rõhumise tõttu järjest suuremasse viletsusse. Teiselt poolt oli see aga ka feodalismivastase võitluse tõusuperiood, kus talurahvas ei protesteerinud ainult ühe või teise kohustuse vastu, vaid tahtis juba üldse mõisnikest vabaneda. Seda rahva võitlust toetas rahvusvahelise kõlapinnaga progressiivne publitsistika, mis pärisorjuse kaotamise nõude kõrval rõhutas juba ka eestlaste ja lätlaste eeldusi kultuurrahvaks tõusmisel.

Need ajajärgu iseloomulikud nähtused ei leidnud veel kajastust talurahvale määratud kirjanduses. Kuigi me võime selles konstateerida ilmaliku kirjavara mitme žanri rajamist ning tähelepanu pööramist praktilise elu vajadustele, jäi tolleaegse raamatutoodangu põhiosa oma ideeliselt lähtekohalt feodalistlikeks manitsusteks õigusteta pärisorjadele, mis on seletatav sellega, et kirjanduse soetajateks olid valitseva kihi liikmed või selle mõjualused haritlased, kellele talurahva võitluseesmärgid olid võõrad. Üksikud kodanlikud publitsistid (Merkel, Petri) rahvakeeles ei kirjutanud. Eesti kirjanduse üldise arengutee fikseerimiseks on siiski põhjust tolle aja ilukirjandusel eraldi peatuda.

BIBLIOGRAAFIA.

Üldist.

II. Я. Зутис, Очерки по историографии Латвии 1. Рига 1949. ▪ E. Jansen, Eesrindliku filosoofilise ja ühiskondlik-poliitilise mõtte arenemisest Eestis XVIII saj. teisel ja XIX saj. esimesel poolel. — TA Toim. 1953, nr. 1, lk. 41—55. ▪ M. Stepermanis, Zemnieku nemieri Vidzemē 1750—1784. Rīgā 1956. ▪ Põhijooni majandusliku mõtte ajaloost XIX sajandil. Toimetanud L. Brutus ja L. Loone. Tln. 1958. ▪ L. Loone, Lisandeid talurahva pärisorjusest vabastamise uurimisele Eestis. TRÜ Toim. 87. Trt. 1960, lk. 116—124. ▪ J. Kahk, Rahutused ja reformid. Tln. 1961. ▪ J. Kahk, Balti luteriusu kirik XVIII—XIX saj. vahetusel. — Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Tln. 1961, lk. 173—189. ▪ М. К. Степерманис, Влияние Французской революции 1789—1794 гг. на аграрный вопрос в Латвии. — Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. Киев 1962, lk. 320—331.

A. W. Hupel.

I. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. I — Riga 1774, 590 lk.; II — Riga 1777, 16 + 544 lk.; III — Riga 1782, 768 lk. ▪ Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte. Riga u. Leipzig 1780, XIV+539 lk. (II tr. 1818). ▪ Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländishe Gutsherren I. Riga 1796, XVI+316 lk. ▪ Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft. Riga 1789, 877 lk.

P. E. Wilde ja A. W. Hupel.

I. Lühhike õppetus, 1.—41. tükk. Põltsamaa 1771, 4+160 lk. ▪ Arsti ramat. Põltsamaa 1771, 162 lk.

II. H. Normann, Esimesest eesti arstlik-tervishoiulisest ajakirjast. EKirj. 1926, nr. 12, lk. 614—629.

E. Laugaste, Eestikeelse perioodika 190-aastaseks saamise puhul. Lng. 1956, nr. 11, lk. 1647—1652. ▪ П. И. Страдынь, Состояние медицинской науки в Латвии в XVIII и начале XIX века. — Из истории медицины I. Рига 1957, lk. 68—69.

J. G. Eisen.

I. Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Liefland über die Bauern eingeführet ist. — Sammlung Russischer Geschichte IX, I. Stück. St. Petersburg 1764, lk. 491—527 (II tr. 1777). ▪ Der Philanthrop. I. Stück. Mitau 1777, 24 + 72 lk.

II. M. Lipp, Das «Gartenbuch» von Pastor J. G. Eisen. Sb. GEG 1905. Jurjev-Dorpat 1905, lk. 45—52. ▪ A. Jürgenstein, Huvitav peatükk Eesti minevikust. Trt. 1921. ▪ M. Stepermanis, J. G. Eizens un viņa darbi par dzimtbūšanas atcelšanu Vidzemē. Rīgā 1934. ▪ M. Stepermanis, J. G. Eisen et ses luttes pour l'abolition du servage en Livonie et en Courlande. — Conventus primus historicorum Balticorum. Rigae 1938, lk. 501—508. ▪ М. Т. Белявский, Обсуждение крестьянского вопроса накануне крестьянской войны под предводительством Е. И. Пугачева. — Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. Киев 1962, lk. 318.

H. J. Jannau.

I. Sitten und Zeit. Riga 1781, 128 lk. ▪ Geschichte der Sklaverey, und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland. [Riga] 1786, 310 lk. ▪ Provinzialblätter an das lief- und ehstländische Publikum. [Riga] 1786, 4 + 108 lk. ▪ Geschichte von Lief- und Ehstland. I — Riga 1793, 444 lk.; II — Riga 1796, 465 lk.

II. J. Kõpp, Inimeste müümine Laiusel 18 a. s. lõpul. EKirj. 1920, nr. 9—10, lk. 300—304.

G. Merkel.

I. Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Leipzig 1796 [tiitellehel: 1797], XVI+380 lk. [II tr. — Leipzig 1800; III tr. — Riga 1924; IV (mittetäielik) tr. — Berlin 1959 (teoses «Freimütiges aus den Schriften Garlieb Merkels»)]. ▪ Supplement zu den Letten. Weimar 1798, 116 lk. ▪ Die Vorzeit Lieflands. Ein Denkmal des Pfaffen- und Rittergeistes. I — Berlin 1798, VIII + 446 lk.; II — Berlin 1799, 497 lk. (II tr. 1807; I osa eesti keeles: Liivimaa esiaeg. Peterburi 1909). ▪ Wannem Ymanta. Eine lettische Sage. Leipzig 1802, XXVIII + 188 lk.

II. H. Diederichs, Garlieb Merkel als Bekämpfer der Leibeigenschaft und seine Vorgänger. Balt. Monatsschr. 1870, lk. 38—83. ▪ M. J. Eisen, Garlieb Hellwig Merkel. — M. J. Eisen, Tähtsad mehed IV. Trt. 1883. lk. 3—42. ▪ A. Birkerts, Garlībs Merķelis dzīvē un darbā. Rīgā 1923. ▪ K. Chr. v. Stritsky, Garlieb Merkel und «Die Letten am Ende des philosophischen Jahrhunderts». Mitteilungen aus der baltischen Geschichte I. 2. Heft. Riga 1939.

M. Kalve, Garlībs Merķelis. — Latviešu literatūras vēsture I. Rīgā 1959, lk. 469—520.

J. Chr. Petri.

I. Briefe über Reval nebst Nachrichten von Esth- und Liefland. Deutschland 1800, 118 lk. (eesti keeles katkendeid: A. Kaalep, Külalisi mitmes Eestis. Tln. 1960, lk. 15—19). ▪ Ehstland und die Ehsten oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland I—III. Gotha 1802; I—XVI + 460 lk.; II — 4 + 500 lk.; III — 4 + 457 lk. (katkendeid I osast eesti keeles: A. Peterson, Huvitav tükike Kodumaa ajaluost. Viljandi 1901, 95 lk.; II tr. 1903). ▪ Neue Pittoresken aus Norden, oder statistisch-historische Darstellungen aus Ehst- und Liefland. Erfurt 1805, VIII + 334 lk. (II tr. 1809). ▪ Neuestes Gemählde von Lief- und Ehstland I—II. Leipzig 1809; I — XIV + 545 lk.; II — IV + 592 lk.

II. O. Liiv, Märkmeid Johann Christoph Petri üle. EKirj. 1929, nr. 4, lk. 145—157; nr. 5, lk. 209—218.

H. Kaev, Valgustaja ja võitleja. Joh. Ch. Petri. Edasi 16. dets. 1953, nr. 161.

J. G. Seume.

I. Mein Sommer 1805. Hamburg 1806. ▪ Treibt die Furcht aus! Auszüge aus «Apokryphen» und andere Werken. M. 1956. ▪ Немецкие демократы XVIII века — Шубарт, Форстер, Зейме. Редакция В. М. Жирмунского. М. 1956.

II. O. Planer, C. Reissmann, J. G. Seume. Geschichte seines Lebens und seiner Schriften. Leipzig 1898.

Tartu ülikool.

II. P. Ariste, Eesti keele ja soome-ugri keelte õpetamisest ja uurimisest Tartu ülikoolis 1802—1852. Lng. 1952, nr. 9, lk. 1023—1037 (=TRÜ Toim. 35. Trt. 1954, lk. 77—105). ▪ H. Moosberg, K. Siilivask, Tartu ülikooli ajaloolised sidemed vene eesrindliku teadusega ja ta osa eesti rahva kultuuri arengus. Lng. 1952, nr. 9, lk. 1007—1022.

J. Ph. G. Ewers.

I. Einige Fragen an Jeden, der sie beantworten kann, insonderheit an den Herrn Kollegien-Rath von Kotzebue. [Dorpat] 1806, 16 lk. ▪ Vom Zustande der Bauern in Livland und Ehstland. Dorpat 1806, 26 lk. ▪ Provisorische Verfassung des Bauern-Standes in Ehstland. St. Petersburg 1806, VIII + 133 lk.

A. S. Kaissarov.

I. Dissertatio inauguralis philosophico-politica de manumittendis per Russiam servis. Göttingen 1806, 8 + 31 lk.

II. Ю. М. Лотман, Андрей Сергеевич Кайсаров и литературно-общественная борьба его времени. TRÜ Toim. 63. Trt. 1958.

Eesti rahvaluule trükiseid.

I. L. M[eyer], Acht estnische Volkslieder aus Herders Nachlâss und dreizehn aus Wielands Teutschem Merkur (1787). — Verh. GEG XVI. Dorpat 1896, lk. 237—280.

II. C. J. Pauker, C. H. J. Schlegels Leben und Schriften. — Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. V. Dorpat 1847, lk. 95—107. ▪ A. Annist, F. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg» II: «Kalevipoja» saamislugu. Trt. 1936, lk. 29—39.

Ü. Tedre, Eesti rahvalaulud K. Marxi albumis. KKirj. 1961, nr. 9, lk. 517—528. ▪ A. Viires, Chr. H. J. Schlegeli «Reisen in mehrere Russische Gouvernements» etnograafilise allikana. — Etnogr. Muus. Aastar. XVI. Tln. 1959, lk. 249—274.

Trükitööstus ja raamat.

II. A. Feuereisen, Der Buchdrucker M. G. Grenzius und die Begründung der «Dörptschen Zeitung». Verh. GEG XXI. Heft 1. Jurjew 1904, lk. 91—148. ▪ A. Sumberg, Põltsamaa trükikoda 1766—89 ja seal trükitud tööd. EKirj. 1935, nr. 1, lk. 24—34;

nr. 3, lk. 126—133, nr. 4, lk. 167—176. ▪ F. Puksov, Tallinna esimesed eratrükikojad XVIII saj. lõpul ja XIX saj. esimesel poolel. — Vana Tallinn III. Tln. 1938, lk. 5—23.

V. Sikk, Eesti raamatu välimusest XVII ja XVIII sajandil. Trt. 1941.

Tarto maa rahwa Näddali-Leht.

II. H. Prants, Eesti ajakirjanduse algaegadelt. — Õitsituled II. Tln. [1923], lk. 93—96.

J. Depman, Teateid eesti ajakirjanduse eelajaloost. KKirj. 1959, nr. 4, lk. 234—235. ▪ V. Alttoa, Varaseim eesti kirjandusloo katse. KKirj. 1962, nr. 10, lk. 607.

Õppekirjandus.

II. J. Tork, Pilk meie kooliraamatu minevikku seoses tema osatähtsusega eestluse arengus. — Raamatu osa Eesti arengus. Toimetanud D. Palgi. Trt. 1935, lk. 205—229.

G. G. Marpurg.

I. Ma-rahwa Laste-Kaswatamissest. Üts Jutlus. Trt. [1799], 16 lk. ▪ Könne Jutto nink Juttustamisse I. Trt. 1802, 54 lk. ▪ Üts hä Mannitsus... nöstme ehk herne-pandmisse polest. Trt. 1803, 8 lk. ▪ Weikenne oppetusse nink luggemisse Ramat Tarto marahwa kooli laste tarbis. Trt. 1805, 137 + VI lk. ▪ Üts Jut katte ma meeste waijel ütte kange räise Saddamisse perräst. Ilmumiskohata, [1813], 16 lk.

II. G. Suits, Otseühenduse algusest prantsuse ja eesti kirjanduse vahel. Olion 1932, nr. 5/6, lk. 135. ▪ F. Oinas. George Gottfried Marpurg. EKirj. 1935, nr. 12, lk. 529—540. ▪ R. Alas, Pildike eesti pedagoogilise kirjanduse vanavarast. EKool 1938, nr. 10, lk. 731—735.

C. E. Berg.

I. Uus ABD ja Luggemisse-Ramat. Pärnu 1811, 132 lk.

P. H. Frey.

I. Arropiddamisse ehk Arwamisse-Kunst. Trt. 1806, 8 + 152 lk.

XI peatükk.

JUTUKIRJANDUS XVIII SAJANDI VIIMASEL VEERANDIL JA XIX SAJ. ALGUL.

1730—1740-ndate aastate vahetusel avaldatud esimesed poolilmalikud jutukogud ei rajanud veel mingit pidevat ilukirjandust, sest järgmised proosateosed jõudsid lugejani alles sajandi viimasel veerandil. Ja nüüdki ei kujunenud juturaamatu ilmumine igapäevaseks nähtuseks: nii kirjutasid Willmann ja Arvelius 1780-ndail aastail, kuna Luce ja Holtz avaldasid oma jutukogud alles aastail 1807—1817. Muidugi oli kummagi autorite paari tegutsemise ajal ühiskondlik olustik erinev: kui 1780-ndail aastail pärisorjuse kriis alles algas, siis XIX saj. alguskümnendeil oli feodaalsüsteemi lagunemine ilmne. Need muutunud tingimused kajastusid ka jutukirjanduses, kuigi vähesel määral. Peale võõrastele allikatele toetumise oli see tingitud ühelt poolt autorite didaktilisest meetodist, mis ei seadnud oma ülesandeks tegelikkuse tõepärast peegeldamist, vaid elueeskujude andmise, teiselt poolt aga raamatute sotsiaalsest funktsioonist, mis praktiliste nõuannete kõrval taotles pärisoriste talupoegade meelsuse kujundamist valitsevale klassile vastuvõetavas suunas. See ühekülgne tendents on eriti iseloomulik Arveliusele ja Lucele, kuna ülejäänud kirjamehed omavad mõningaid hinnatavaid lisatunnuseid — Willmann avarama elukujutuse ja Holtz kohatise kunstilise õnnestumise näol. Kõigile ühine on lähtumine valitseva seisusliku ühiskonnakorra baasilt ning aadli huvide järjekindel silmaspidamine. Samal ajal ei saa aga üldiselt eitada kirjameeste tahet oma «vaest venda» hea nõuga aidata ega täiesti tähele panemata jätta nende jõupingutusi ilmaliku lugemisvara muretsemiseks harimatuses vaevlevale rahvale. Seda positiivset momenti rõhutavad ka kaasaegsete kodanlike valgustajate Petri ja Merkeli tunnustavad hinnangud. Kuid kirjameeste sotsiaalne asend ja feodalistlik maailmavaade põhjustasid, et nende toodang kujunes pärisorjuse kriisi perioodi ühiskondlikus võitluses vastuoluliseks ning rahvakaugeks.

J. M. Hehn. Esimese ilmaliku juturaamatu soetajaks XVIII saj. viimasel veerandil oli Johann Martin v. Hehn (1743—1793), kes sündis Königsbergi linnakese lähedal Baieris talumehe pojana. J. M. Hehn õppis Halle ülikoolis (1763—1766), hankides isa varase surma tõttu endale elatist

koduõpetajana. 1766. aastal tuli ta Tartu ühendatud kroonu- ja linnakooli rektoriks. Edasi sai Hehn a. 1769 Tartu Jaani kiriku diakoniks, 1776 aga Otepää pastoriks; siin töötas ta surmani.

Olgugi et Hehnil tuli suhteliselt hilja hakata tegelema eesti keelega, tundis ta tõsist huvi selle uurimise vastu. Nii olevat tema järelejäänud paberite hulgas leidunud eesti keele grammatika käsikiri, samuti töötanud ta eesti sõnaraamatu kallal. Tänapäeval pole nendest materjalidest midagi säilinud. Sama saatus on tabanud ka Hehni juttude ja valmide kogu *«Jutto nink Moistukönne, Ma-Rahwa Tullus nink Röömustamisses trükkitu»*. See 40-leheküljeline oktaavformaadis raamatuke, kirjutatud lõuna-eesti keeles, ilmus 1778. aastal nähtavasti Tallinnas. Teose žanriline koostis laseb oletada, et Hehn pakkus eesti rahvale umbes niisugust lugemisvara, nagu leiame seda Fr. W. Willmanni neli aastat hiljem ilmunud «Juttudes ja tegudes».

J. M. Hehn.

1746 — 181

Fr. W. Willmann. Järgmise, juba ulatuslikuma valmi- ja juturaamatu koostaja Friedrich Wilhelm v. Willmann sündis 13. (vkj. 2.) juunil 1746 Kuramaa Liepāja lähedal kroonuarhitekti pojana. Ta lapsepõlv möödus Riias, kuid pärast isa surma pöördus perekond 1757. aastal tagasi kodukihelkonda, kus noormees sai niisuguse ettevalmistuse, et võis astuda Göttingeni ülikooli teoloogiafakulteeti (1766—1768), jätkates hiljem õpinguid Königsbergis (1768—1769). Olnud paar aastat koduõpetaja, pääses Willmann a. 1772 Saaremaale Karja koguduse abipastoriks ja 1774. aastal pastoriks. Aastal 1802 loobus ta haiguse tõttu pastoritegevusest ja kolme aasta pärast ka konsistooriumi assessori kohustest, asudes Kuressaarde elama. Hiljem siirdus Willmann tagasi Karja, kus ta suri 1. veebruaril (vkj. 20. jaan.) 1819.

Willmanni kirjandusliku tegevuse esimeseks tunnistuseks on paari sak-

sakeelse matusejutluse avaldamine 1779. aastal. Edasi tegeles ta andmete kogumisega Saaremaa kohta, mida Hupel kasutas oma väljaande «Topographische Nachrichten» kolmandas osas (1782). Samal aastal jõudis lugejateni ka Willmanni eestikeelne peateos «*Juttud ja Teggud kui ka Monningad Õppetussed mis maiapiddamisse pärrast tarwis lähtwad*». Raamat sisaldab vaheldumisi paigutatult 54 valmi ja 35 juttu, mille allikaks on olnud läti kirjamehe Gotthard Friedrich Stenderi (1714—1796) raamat «Jaukas Pasakkas in Stahsti» («Kenad valmid ja jutud», 1766). Lisaks sellele leiame Willmanni raamatust 125 mõistatust (võetud Thor Helle grammatikast) ja mesilastepidamise ning loomaravitsemise õpetuse.

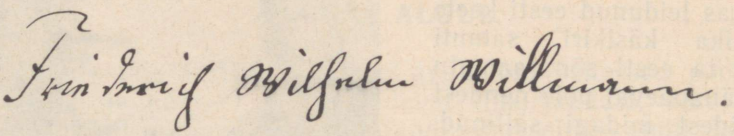

Fr. W. Willmanni autogramm.

Sellest Willmanni jutukogust ilmus hiljem veel kolm väljaannet (1787, 1804, 1838). Raamatu kaks varasemat trükki olid viimase ajani tundmatud. Alles mõni aasta tagasi leiti Alamsaksi Riigi- ja Ülikooliraamatukogus Göttingenis üks esitrüki eksemplar. Kolmas väljaanne (1804), mida kirjandusloolased seni on kasutanud, pole ehtne, vaid teise isiku poolt ümber töötatud; see töötlus ulatub kuni üksikute palade uutega asendamiseni ning raamatu pealkirja muutmiseni («*Juttud ja Moistatussed*»). Teine Willmanni eestikeelne raamat on kristlik kombeõpetus «*Ellamisse-Juhhataja*» (1793, II tr. 1804).

Willmanni raamatute saksakeelsed eessõnad näitavad, et ta hindas talurahvast, pidades seda kõige tähtsamaks rahvakihiks, kes kõrgemaid seisusi toidab ning kelle õlul püsib riik. Samal ajal ei puudunud Willmannil arusaamine eesti pärisorjade raskest olukorrast, nende rõhumisest ja harimatusest, milles ta nägi ka eestlaste «halbade omaduste» põhjust. Nende puuduste kõrvaldamiseks pidas Willmann vajalikuks rahva lugemishuvi ergutada ning talle õpetlikke raamatuid kätte muretseda, vaieldes nende vastu, kes arvasid, et talupoeg ei tohi liiga targaks saada.

Teadmiste pakkumist ning talurahva kommete parandamist käsitas Willmann siiski hoopis piiratult. Pärisorjade «õigeks» inimeseks kasvatamine peab Willmanni vaate järgi viima selleni, et nad võiksid ka oma «tenistuse seisuse sees rahho ja õnnega ellada». Vastavalt nendele eesmärkidele hurjutavad Willmanni raamatud tõrkuvaid talupoegi, manitsedes neid alandlikkusele, kuulekusele ning oma vaese eluga rahul olema. Samuti levitab ta religioosseid ideid, astub välja uskmatute vastu ning

kutsub patuseid õigele teele pöörduma, enne kui pole veel hilja. Nii leiame valmi «Oinas ning Koer» lõpul järgmise õpetuse:

Mis se sind aitab, armas tallomees! et sa ennast omma herra wasto panned nenda kui se oinas koera wasto, ning pirits[1] agga otab so surma peäle ja teeb teistele se läbbi hirmo. Kuule sinna ausaste, ning tössisest süddamest omma Issanda sanna, siis Issanda wallitseminne ei olle nenda raske, kui sa arwad, sest keik ei woiwad tallopoiad olla ning ei woi ka mitte keik Issandad olla.

Analoogilisi manitsusi sõnakuulelikuks alistumiseks «jumalast seatud» ülematele sisaldab ka valm «Köht ja teised liikmed». Valmis «Kaks Hiirid» püüab kirjamees lugejat veenda, et «üks rikkas innimenne ei olle nenda önnelinne, kui meie arwame. Temmal on suured murred ja paljo on, kes ta peäle kadde on. - - - Olle sa sepärrast ka rahholinne omma leiba ning sola jures, sest paljo neist on, kes pratid söwad, kes ei woi mitte ommad silmad nenda rahhoga kinni tehha, kui sinna.» Kehtivale kurnamiskorrale osutavad toetust ka valmid «Koer», «Konnad», «Sälg» ja «Tuid ning kul». Üldse avaldub autori reaktsiooniline ideoloogia esmajoones lugemispaladele lisatud «Õppetustes».

Kõrvuti talurahva klassivõitluse vastu suunatud paladega leiame Willmanni raamatus ka jutte, mis puudutavad niisuguseid elunähtusi nagu võimsate ahnus ning kiskjalikkus, inimlik tigedus ning kadedus, salakavalus, joomine, rumalus, edevus, tühi lobisemine, kergemeelsus jne., kuigi nende teemade käsitlust saadab enamasti pastorlik moraliseerimine. Üldse avaneb elutegelikkus «Juttude ja tegude» lehekülgedel üsna pahelisena: elus valitsevad hoolimatus, julmus, rahaahnus, ülekohus, südametus, silmakirjatsemine ja patuelu. Nii teeb jutu «Se keige suurem halp innimenne» peategelane maailmas ringi rännates õige drastilisi tähelepanekuid. Eriti ilmekalt peegelduvad aga elu karmid vastuolud valmides nagu «Rebbane», «Mailma wiis», «Hunt ning Tal» ja «Koer ning Lammas». Viimane nendest kõlab nõnda:

Koer wiis lammast kohto ette ja kaebas tomma peäle, et lammas olli leiba ta käest laenand, mis ta piddand kassoga jälle maksma. Kül lammas sedda keelis, agga mis se aitab? Koerdel olli kolm tunnistusse mehhi. Essimenne olli hunt, kes ütles sedda töeste tössi ollewad. Teine olli kul, kes tunnistas, sel aial kui lammas leiba olli laenand, jure ollewad. Kolmas olli rebbane, kes ütles: mis sinna häbbematta loom sedda keelad? Sedda ma ep olleksin mitte uskund et sa nenda tigge olled. Maksa agga ausaste. Nenda sai sel waesel kohhut moistetud, et ta piddi sü allune ollema ning omma willaga ärramaksma.

Õppetus.

Hoia ennast nisugguste innimeste eest, kes üllekohtused on. Sest se on mailma ussk: kui wööras nahk ees, kül siis leikatakse kahhe kausta täie; kui omma, siis ei leikatakse rihmake. Jo se ka teäda on, et kaarn ei pista kaarna silma.

[1] kohtuteener, timukas.

Fabeln

und

Erzählungen

zur

Verbeßerung des Wizzes und Sitten

der

Ehsten,

nebst

einem Anhang

von

oeconomischen Regeln,

verfaßet

von

Friedrich Willhelm Willmann,
Prediger zu Karris.

Reval.
gedruckt mit Lindforsschen Schriften
1782.

Juttud
ja
Teggud
kui ka
Monningad Öppetusſed mis maia-
piddamisſe pärraſt tarwis lähtwad.

Eestima-rahwale
heaks on üllespannud,

Reedik Willem Willmann,
Öppetaia Karja-Kirriko peäle,
Saaremaale

Tallinas
trükkitud Lindworsſe kirjadega,
1782.

Valmi «Hunt ning Tal» õpetuses hoiatatakse eriti nende vägivallategude eest, kellel võim on: «Se on agga se mailma wiis, kes auus tahhab olla ning woimata[1] on, se peab paljo kannatama, sest kui hunt tahhab, siis on se tal ikka sü allune. Kel wäggi sel woimus, kel kukkur sel kohhus.»

Et Willmann toetus Stenderi raamatule, viimane aga omakorda ammutas saksa kirjandusest (kõige enam on tähelepanu leidnud M. Luther, Chr. F. Gellert, M. G. Lichtwer), siis jõudis «Juttude ja tegude» kaudu esmakordselt (kui mitte arvestada piiblit) eesti lugejateni hulk rahvusvahelisi kirjanduslikke aineid, mis oma algupäralt ulatuvad tagasi «Tuhande ühe öö» muinasjuttude, antiik-, keskaja ja renessansikirjanduseni. Žanri seisukohalt leiame «Juttudes ja tegudes» igivanu loomajutte, legende, paraboole, tekkemuistendeid, anekdoote, novellide ja keskaegsete rahvaraamatute ümberjutustusi, samuti lihtsaid külaelupilte. Eri allikate tõttu on «Jutud ja tegud» küllalt mitmekesine ka kujutatavate keskkondade, karakterite ja elunähtuste kunstilise kehastamise viisi poolest. Nii viivad valmid lugeja allegooriliste loomakujude hulka, kes esindavad eri ühiskonnakihtide või inimeste iseloomuomadusi. Muu hulgas on Willmann tugeva ühiskonnakriitilise tendentsiga «Reinuvader Rebase» süžee esimene ümberjutustaja eesti keeles («Rebbane»).

Juttudes kohtame feodaalse eluringiga võrreldes sagedamini kodanlikku keskkonda selle linnade, kaubasõitude, perekonnaelu ja vaesuserikkuse vastuoluga. Tegelaste galerii algab kuningatest ja vürstidest ning lõpeb joobnud talupoja ja kerjustega. Willmann talutab oma lugejat vana Rooma gladiaatoripidustustele («Innimenne ja Laukoer»), keskaegsele nõiaprotsessile («Noidia»), Türgi kuningakotta («Jürri ja Els»), lõunamaa loodusrahvaste juurde ja orjaturule («Inkle ning Jariko»). Aga ei puudu ka kohalikesse eesti oludesse sobivad külajutud, nagu «Anne laps», «Laisk Tüdruk», «Üks tark Mees», «Poeg kes woera maale olnud», «Joonud tallopoeg» jt.

Oma didaktiliste eesmärkide saavutamiseks kasutab Willmanni raamat kohati ka koomikavahendeid. Nii on humoristlikus laadis käsitletud rumalust («Üks tark Mees», «Wend ning Õdde»), hooplemist («Poeg kes woera maale olnud»), naimishimu («Kolm kossilassed») ning naise truudusetust («Noor lesknaene», «Kas, mis lesseks saanud»). Sealjuures oli «Noore lesknaise» kaugeks lähteallikaks rooma autori Petroniuse «Efesose emand», «Kolme kosilase» süžeemotiivid leiduvad aga Boccaccio «Dekameronis».

Willmanni valmide ja juttude tegelased jäävad enamasti oma põhilisele iseloomule truuks; inimese «meeleparandamist» näitab ta harva. Siiski ei puudu ka Willmanni raamatus vooruslikud inimkujud. Need tõusevad esile sentimentaalse põhitooniga juttudes, nagu «Inkle ning Jariko», «Jürri ja Els», «Issa, kes wangis on» jt. Nendest jutustab «Inkle ning

[1] võimuta, võimetu.

Jariko» (XVIII sajandil väga populaarne inglise algupära süžee) kaupmees Inkle südametusest, kes müüb oma elupäästja ning naise — raseda neegritüdruku — orjaks, jäädes külmaks Jariko härraste palvete suhtes. Willmanni raamatu kõige pikem pala «Jürri ja Els», mis toetub saksa rahvaraamatule ilusast Magelonest, jutustab seevastu kahe kuninglikust soost noore keerukatest elujuhtumistest. Vastupidi reale valmidele, kus

124. Wiakſe wälja kui kirp, tuakſe jälle kui wagen.

125. Wiis kitſe närrwad ühhe kuhja al.

Ots.

Fr. W. Willmanni jutukogu III trüki (1804) mõistatuste-osa lõpp.

pahe võidutseb, suudab sentimentaalsetes juttudes tegelaste sisemine üllus mõnel juhul murda vastasjõudude südamekülmuse («Wõlglane», «Issa, kes wangis on»).

Esituslaadilt on «Jutud ja tegud» küllalt lihtsakoeline. Alles meheeas eesti keelega kokkupuutunud autori väljenduslikud võimed ulatuvad peaasjalikult sündmustiku ja idee kohmaka ning üldjoonelise edasiandmiseni. Nähtavasti ei seadnudki Willmann endale tõsisemaid ülesandeid kui Stenderi palade eesti keeles kättesaadavaks tegemise. Siiski tunduvad mõned valmid oma lapidaarsuses või karmuses küllalt mõjukatena («Hunt ning Tal», «Koer ning Lammas», «Kas, mis lesseks saanud» jt.).

Juttudes, kus leiame mõnikord emotsionaalsemat lähenemist ja keerukamat ning teravmeelsemat ülesehitust, torkab silma esituse üldine konspektiivsus; kirjeldusi on minimaalselt, loodust ei nähta peaaegu üldse mitte.

«Juttude ja tegude» saksapärases keeles kohtame ka mitmeid rahvalikke, eriti saare murde elemente. Raamatu stiilile annab värvikust vulgaarne sõnavara ning ilmekate vanasõnade ja kõnekäändude kasutamine. Üldiselt on aga Willmanni keeleoskus enam kui puudulik ja ortograafia kõikuv. Kirjamees teeb raskeid vigu objekti ja teiste grammatiliste seoste tarvitamisel, samuti ei oska ta eitavat kõnet moodustada ega tunne kõige lihtsamaid rektsioonireegleid. Seetõttu jääb «Juttude ja tegude» tekst kohati arusaamatuks.

Raamatu madal keeleline tase oligi nähtavasti põhjuseks, miks kirjastaja Gressel laskis Willmanni teose selle III trüki jaoks asjatundjamal kirjamehel ümber redigeerida. Tõenäoliselt tegi seda O. R. Holtz, kellel oli hea eesti keele tundja kuulsus ning kes seisis ka teiste väljaannete kaudu Gresselile lähedal. Olulisemaks tõendiks on aga, et *«Juttudes ja Moistatustes»* läbiviidud keelelis-stiililised parandused ja ideelised täiendused langevad kokku Holtzi «Lugemiste» sisulis-vormiliste iseärasustega. Igal juhul on redigeerija «Juttude ja tegudega» üsna vabalt toiminud. Välja on jäetud kolm Willmanni valmi ning juurde lisatud neli uut juttu. Ümbertöötaja on Willmanni tekstidesse (eriti «Õpetustesse») sisse toonud uuspietistlikke hardusmeeleolusid ning süvendanud jumala armule lootmise motiivi. Teiselt poolt oli aga ümbertöötaja Willmanniga võrreldes tunduvalt parem eesti keele tundja, kes pani rõhku ka stiililisele ilmekusele. Seetõttu on «Juttude ja mõistatuste» tekst hoopis loetavam, mis soodustas muidugi raamatu levikut XIX sajandil. Veel 1844. aastal nimetab D. H. Jürgenson «Jutte ja mõistatusi» väga armastatud rahvaraamatuks.

Et Willmanni teos on oma tendentsist hoolimata lugejate hulgas parema kirjanduse puudumise tõttu tähelepanu leidnud, näitab tema juttude tungimine rahvatraditsiooni: nii on ligi kolmandik «Juttude ja mõistatuste» palasid hiljem rahvajuttudena üles kirjutatud. Nende hulgas leidub valme, mis olid rahvale lähedased oma sarnasuse tõttu loomamuinasjuttudega, kuid ka humoristlikke ja õpetlikke süžeesid («Joobnud talupoeg», «Noor lesknaine», «Maailma viis» jt.).

Fr. G. Arvelius. Kõrvuti Willmanniga soetas ilmalikku lugemisvara Fr. G. Arvelius, kes pidas silmas ennekõike laste vajadusi; teiseks püüdis ta levitada teadmisi tervishoiu ja majapidamise alal.

Friedrich Gustav Arvelius sündis 16. (vkj. 5.) veebruaril 1753 Tallinnas, kasvas üles aga oma pastorist isa töökohas — Viru-Nigulas. Saanud esialgse hariduse kodus, õppis Arvelius Tallinna toomkoolis (1768—1771) ja Leipzigi ülikoolis (1771—1775). Eestimaale tagasi pöördunud, oli Arvelius hulga aastaid koduõpetaja (Kalvi ja Kiikla mõisas Virumaal), kuni sai 1790. aastal Tallinna gümnaasiumi professoriks, millisel kohal ta töötas surmani 25. (vkj. 13.) juulil 1806.

Kõrvuti kutsetööga ilmutas Arvelius teatrialaseid ja kirjanduslikke huvisid, võttes osa Tallinna teatri tegevusest ning avaldades pseudonüümi Sembard (s. o. Viru-Nigulast läbivoolava Kunda e. Sämi jõe laulik) all näidendi «Elisa» ja luuletusi. Tema artiklitest väärib eesti kirjakeele ajaloo seisukohalt tähelepanu kirjutis *«Über die Kultur der estnischen Sprache»* («Eesti keele kultuurist», 1792).

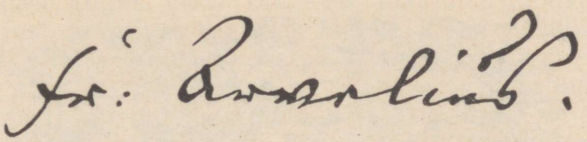

Fr. G. Arveliuse autogramm.

Eestikeelset kirjanduslikku tegevust alustas Arvelius a. 1782, andes välja lugemiku *«Üks Kaunis Jutto- ja Õppetusse-Ramat»* (II tr. 1891), mis sisaldab 80 juttu ja luuletust. 1787. aastal järgnes sellele raamatu teine osa, kus leidub 20 lühemat lugemispala ja pikem jutustus «Ramma Josepi Ello, Õppetussed ja Könned». Välja arvatud kümmekond algupärast juttu, on nende Arveliuse raamatute materjal ammutatud Brandenburgi aadlimehe Fr. E. v. Rochowi rahvakooli-lugemikust «Kinderfreund» («Laste sõber», 1776—1779). Arveliuse viimaseks teoseks oli tervishoidlikke ja majanduslikke nõuandeid sisaldav *«Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat»* (1790), mis toetub saksa ajakirjaniku R. Z. Beckeri populaarsele käsiraamatule «Noth- und Hülfsbüchlein für Bauersleute» («Talurahva häda- ja abiraamat», 1788).

Willmanniga võrreldes oli Kiikla mõisa koduõpetaja maailmavaade veelgi piiratum, tema suhtumine talurahvasse ja selle tulevikku aadli klassihuvidest tugevamini mõjutatud. Kuigi Arvelius räägib oma saksakeelsetes kirjutistes äärmises vaesuses elavast eesti talupojast kui oma vennast, keda kõrgemad seisused peavad tänama oma muretu toitumise eest, on ta siiski seisukohal, et rahva elu viletsuse põhjuseks pole raske orjus ja mõisnike valjus, vaid asjaolu, et eestlaste kõlbeline teadvus olevat arenemata või vääriti arenenud, et talupoeg olevat laisk, hooletu ja ebamajanduslik. Seetõttu ei looda Arvelius kasu ka pärisorjusest vabastamisest, mida ta võrdleb habemenoa andmisega mõistmata laste kätte. Tema programmi järgi tulevat alustada talurahva moraalipõhimõtete ning vooruste väljakujundamisega. Seda püüabki Arvelius oma raamatutega teha. Et ta on sealjuures väga heas arvamuses balti aadlist, siis kujuneb tema «haridustöö» mitmes osas feodaalsüsteemi õigustamiseks ja kuulekate pärisorjade kasvatamiseks. Küsimuse sellise käsituse juures oli Arveliusele muidugi vastuvõetav ülalmainitud Rochowi raamat, mille ülesandeks Fr. Engelsi «Anti-Dühringis» antud iroonilise iseloomustuse järgi oli «talu-

poegade ja käsitööliste noortele võsudele selgitada nende missiooni elus ja kohustusi ühiskonna ja riigi ülemate vastu, aga samuti sisendada neile heatahtlikku rahulolu oma maise saatusega, musta leiva ja kartulitega, teoorjusega, madala töötasu ja isalike kepihoopidega ning teiste selletaoliste mõnususstega, ja seda kõike tol ajal nii tavalise valgustustegevuse abil» (Fr. Engels, Anti-Dühring. Tln. 1961, lk. 162). Vastavalt oma eeskujule

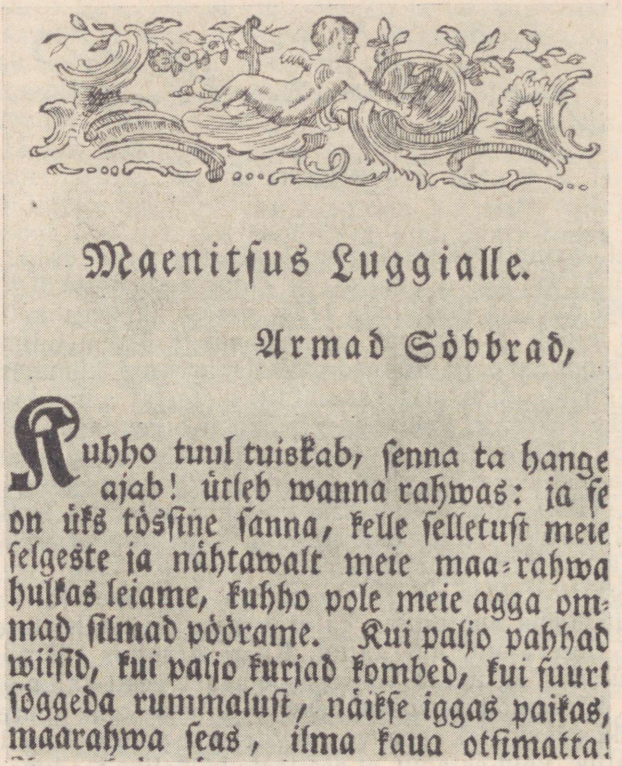

Maenitſus Luggialle.

Armad Sõbbrad,

Kuhho tuul tuiskab, ſenna ta hange ajab! ütleb wanna rahwas: ja ſe on üks tõsſine ſanna, kelle ſelletuſt meie ſelgeste ja nähtawalt meie maa-rahwa hulkas leiame, kuhho pole meie agga ommad ſilmad põõrame. Kui paljo pahhad wiiſid, kui paljo kurjad kombed, kui ſuurt sõggeda rummaluſt, näikſe iggas paikas, maarahwa ſeas, ilma kaua otſimatta!

Fr. G. Arveliuse «Ühe Kauni Jutto- ja Õppetuse-Ramatu» I osa algus.

astub Arvelius «Jutu- ja õpetuseraamatus» korduvalt mõisnike ja feodaalsüsteemi kaitseks välja, tõrjudes tagasi talupoegade kaebused oma olukorra halvenemise kohta. Nagu Willmann, manitseb ka Arvelius talupoegi tõrkumata oma «jumalast seatud» ülemate ja mõisavanemate sõna kuulma. Ühtlasi mõistab ta hukka pärisorjade pagemise, maalides jutus «Hulkoja» lugeja silmade ette, millised vintsutused ja vaevad jooksikut võõrsil oota-

vad. Kõiki neid ja teisi «õpetusi» kinnitatakse palade lõpul piiblitsitaatidega.

Sellelaadiliste reaktsiooniliste ideede levitamise kõrval tõstab «Jutu- ja õpetuseraamat» esile ka kooliskäimise, varase ametiõppimise, maailma nähtuste tähelepanemise ning nende üle järelemõtlemise, samuti haiguste mõistliku ravimise tähtsust. Edasi leiame raamatust rea õppetükke, kus enamasti dialoogivormis antakse teadmisi maailmast, loodusest, tervishoiust. Sealjuures kuulis eesti talupoeg maailmaruumist ja maakerast esmakordselt just Arveliuse raamatu kaudu. Kuigi Arveliuse lugemik oli peamiselt lapsi silmas pidades koostatud, võitleb kirjamees ka joomise ja ebausu vastu ning jagab mitmeid perekonnaelu ja talumajanduse alale kuuluvaid õpetusi, nagu oma põllu intensiivne ning ratsionaalne harimine, karjakasvatuse arendamine, oma saagi plaanipärane kasutamine või müümine. Üldse on Arveliuse ideestikus tähtsal kohal «mõistlik majamees», s. o. ettenägelik ning arukas talupoeg.

Kõige laiemalt arendab Arvelius külaelu mõistuspärase ümberkorraldamise ideid pikemas jutustuses «Ramma Josepi Ello, Õppetussed ja Könned», mille peategelane on mõisa noorhärra elu päästmise eest saanud vabatalu ning rakendab selle majapidamises välismaal nähtud uusi võtteid. Tundma õppinud naaberküla haletsusväärset elu, mis kulgeb joomises ja ükskõiksuses, hakkab Joosep seal pühapäeviti õpetusi jagama, mistõttu küla ilme muutub tundmatuseni. Muidugi ei saanud niisugusel abstraktsel konstruktsioonil pärisorjuse tingimustes olla mingit praktilist tähtsust. Pealegi astub Arvelius ka selles töös välja aadli kaitseks, eitades täielikult mõisnike osa rahva olukorra halvenemisel.

«Jutu- ja õpetuseraamatu» lastepärased lugemispalad on oma kunstiliselt ilmelt küllalt primitiivsed: tegelasi esitatakse lihtsa süžee raamides ühekülgselt eeskujulikena või pahelistena, kusjuures jutukese lõpuks esimesed edu saavutavad, teised aga kahju kannatavad või koguni hukkuvad. Näiteks algab jutt «Tõnno ja Niggolas» järgmiste sõnadega: «Tõnno olli kui üks tulispask, ja ei pannud middaki tähhele; agga Niggolas mõtles igga asja ülle järrele, ja panni keik hästi tähhele.» Sellise sissejuhatuse järel on selge, et just Nigolas leiab teelt kuldsõrmuse ning saab leiutasuks kümme rubla. «Tähhele panneminne on wägga hea assi!» on üks loost tuletatud õpetusi. Arveliuse didaktilist lähtekohta näitavad juba tema pealkirjad, nagu «Wallel on lühhikessed jallad», «Weike Warras», «Kahhesuggosed Wennad», «Moistlik Emma», «Hea Sullane», «Kadde nabori Naene», «Ebbausk eksitab», «Nurjato Sullane» jne. Sealjuures on Arvelius Rochowi tekste ainult detailides eesti oludele kohandanud.

Üksikasjalikumat elukujutust leiame «Jutu- ja õpetuseraamatu» kümmekonnas algupärases lugemispalas, mis autori reaktsioonilisest tendentsist hoolimata heidavad teatavat valgust talurahva raskele elule pärisorjuse ahelates. Siia kuuluvad viina vastu võitlevad jutud «Tillokenne Rahwas», «Jomakoer» ja «Punna-Maarja», samuti mõisavargust ning ebausku käsitlev «Rehhe Pappid» ja eespool iseloomustatud «Hulkoja». Kõige

üksikasjaliikumalt on välja arendatud «Ramma Josepi Ello», kus esineb ka kirjeldusi ja ulatuslikumalt dialoogi.

Arveliuse viimases teoses «Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat» antakse mitmesuguseid õpetusi ja juhtnööre esmaabi, tervishoiu, toiduainete, põlluharimise, majapidamise ja üldse mõistliku elukorralduse alal. Osalt on need nõuanded esile toodud otseselt, enamasti aga jutuvormi rüütatuna. Kohandades Beckeri teost eesti oludele, on Arvelius seda tunduvalt koondanud ning ümber töötanud, kasutades oma eeskuju 75 peatükist ainult kahtekümmend seitset. Raamatut, mille ettevalmistamist Arvelius pidas oma elu kõige õnnelikumaks sündmuseks, levitati Tallinna teatri poolt tasuta 10 000 eksemplari.

Arveliuse rannamurdesegane keel on Willmanniga võrreldes tunduvalt õigem ning ilmekam. Ka tema kasutab rahva kõnekäände, vanasõnu ja võrdlusi. Üldiselt on aga Arveliuse elutõest kõrvalekalduvate juttude pealetikkuvalt õpetlik toon kuiv, mis koos aadlisõbraliku tendentsiga jättis lugeja külmaks. Samuti ei saanud talurahvas pärisorjuse kriisi tingimustes järjest suuremasse viletsusse langedes Arveliuse majanduslike nõuannete järgi oma elu ümber korraldada.

Siiski leidsid Arveliuse kirjanduslikud püüdlused omal ajal tunnustamist, näiteks valgustaja J. Chr. Petri poolt. Rahvusliku liikumise kirjanduskäsitlusest alates on Arveliusele tema maailmavaatelise lühinägelikkuse pärast osaks saanud järjest suuremad etteheited.

J. W. L. Luce. Temaatikalt, ideestikult ja elukujutuse laadilt on Arveliusega ühist Luce eestikeelsetel juturaamatutel, mis ilmusid aga veerand sajandit hiljem, kui võitlus talurahvaküsimuse ümber oli juba hoopis uude faasi jõudnud. Üldse on meil Luce isikus tegu laiemate huvidega literaadiga, kelle loomingu põhiosa moodustavad rohked saksakeelsed raamatud ja artiklid, mis on sageli seoses Saaremaa looduse, ajaloo, inimese ja majanduseluga.

Johann Wilhelm Ludwig v. Luce sündis 5. septembril (vkj. 25. aug.) 1750 Saksamaal Braunschweigis Hasselfelde linnakese postmeistri pojana. Alghariduse sai ta oma kodulinnas ning õppis siis Halberstadti toomkoolis ja Göttingeni (1774—1776) ning Helmstedti ülikoolis (1776—1777) teoloogiat. Edasi töötas Luce koduõpetajana, sealjuures 1781. aastast alates Saaremaal (Rootsikülas Kihelkonnal). Aastal 1783 sai Luce Püha pastoriks, kuid kahe aasta pärast loobus ta sellest ametist, tegutsedes edasi väikse Lahetaguse mõisa omanikuna Kihelkonnal. Õppinud aastail 1789—1792 Göttingenis arstiteadust, võttis Luce pandivahekorra alusel enda kätte veel teise — Pilguse mõisa. 1801. aastal loobus ta mõisapidamisest, asudes Kuressaarde elama, kus tegeles kõigepealt rüütelkonna hospidali kuraatorina ning mitmesugustes linnaametites. Aastail 1804—1820 oli ta Kuressaare kooliringkonna inspektoriks, tehes mõningaid katseid ka talulaste hariduse edendamiseks. Luce hoolitses eestikeelse kirjanduse levitamise eest, kogudes Saaremaal Arveliuse, Masingu, Rosenplänteri jt. raamatuile ettetellimusi. 1818. aastal asutas ta Kuressaares põllumajandus-

D. Joh. Wilh. Ludw. von Luce

J. W. L. Luce.

liku seltsi. Ühtlasi oli Luce ise mitme välismaa ja Vene teadusliku seltsi liige. Ta suri Kaarmal 4. juunil (vkj. 23. mail) 1842.

Juba 1788. aastal avaldas Luce ühe usulise brošüüri; tema ülejäänud eestikeelsed raamatud ja kirjutised ilmusid 1807.—1818. aasta vahel, kui autor pidas koolide inspektori ametit. Aastail 1807—1808 koostas Luce oma *«Sarema Jutto ramatu»*, mis ilmus kahes osas (I — 1807, II — 1812). Sellele järgnesid praktilised nõuanded — 1812. a. Minuthi kalendris «Mihkli Marti maenitsus Eesti-Ma tallo-rahwale, ne rubbide ehk Rougede pannemisse pärrast» ja eriraamatutena *«Terwisse Katekismusse Ramat»* (1816, eesti keelde tõlkinud A. H. Schmidt) ning *«Nou ja abbi, kui waesus ja nälg käe on»* (1818).

Samal ajal kasvas Luce teaduslik huvi eesti rahva ja tema keele ning kirjanduse vastu. Juba 1780-ndail aastail oli ta kirjutanud saarlaste etno-

graafiast ja rahvaluulest. 1810—1820-ndail aastail on Luce Rosenplänteri «Beiträge» kaastööliseks selle esimesest numbrist alates, avaldades siin saare sõnavara, mõistatusi, retsensioone ja võttes sõna ortograafia, morfoloogia ja tähendusõpetuse küsimustes. 1815. aastal tegi Luce ettepaneku luua eesti keele materjali kogumiseks ja kirjakeele arendamiseks vastav selts, mis sai kaks aastat hiljem tema enda eestvõttel teoks Kuressaare Eesti Seltsi näol. Luce Saaremaa ajaloole pühendatud raamat *«Wahrheit und Muthmassung»* («Tõde ja oletus», 1827) on oma kombe- ja usundiloo-liste andmetega tänapäevani arvestatav. Oma kirjutistes hindab Luce kõrgelt eesti keele arenemisvõimelisust, kõlalist ilu ja sisemise ehituse lihtsust, samuti eesti rahva sõnaosavust ning teravmeelsust, kutsudes baltisaksa haritlasi üles eesti keelt omandama ning täielikult välja arendama. Sellega osutus ta Rosenplänteri ja Masingu mõtteosaliseks.

Seevastu olid Luce vaated talurahvaküsimuses «Saaremaa juturaamatu» koostamise ajaks üsna reaktsiooniliseks muutunud. Kui ta nooruses oli kirjutanud satiire aadlike ja vaimulike pihta ning balti mõisnike julmust kritiseerides rääkinud koguni pärisorjusest vabastamisest, siis oma juttudes astub vahepeal mõisnikuna tegelnud ning aadlimatriklisse kantud Luce aktiivselt talurahva vabastamise vastu välja, idealiseerib feodaalsuhteid ning püüab lugejaid veenda, et teiste maade vabade talupoegade elu on hoopis halvem kui Saaremaa pärisorjadel. Nii väidab maailmas ringi rännanud Lepiku Jaani Juhan, et kui Braunschweigis talupoeg «ommad maksud ennam ei woi maksta, siis woetakse kodda ja maja ning hopis temma pumaad[1] temmast ärra, ja ta peab siis kerjama minnema, nälgas ollema, ehk nälga surrema, kus ta tahhab, ükski ei holi sest ühtegid» ja et «Rootsi maal ep olle ükski pärris Herra, kes omma aita lahti teeks, ja wilja omma walla rahwale paigale panneks waid tallo rahwas on Rootsi maal keik priid, ja woiwad sellepärrast nälga surra, kus nad issi tahtwad». Umbes samade sõnadega iseloomustas Luce 1831. a. kirjas Rosenplänterile eesti lindprii talurahva olukorda, kahetsedes, et sõna *vabadus* on liiga ennatlikult välja öeldud. Nagu teame, polnud aga viga mitte vabaduse liiga varajases väljakuulutamises, vaid talupoja maast ilmajätmises.

«Saaremaa juturaamatus» astub Luce välja ka mõisavarguse ja pagemise vastu ning manitseb talurahvast oma põlvega tõrkumata rahul olema. Sealjuures kasutab ta eelnevate didaktiliste autoritega võrreldes osavamini eetilis-usulisi argumente, mispuhul ta tõstab esile puhta südametunnistuse õnne vastukaaluks süütunde ning hingepiinade raskusele; samuti viitab Luce korduvalt jumalale kui igavesele kohtumõistjale ning inimest teispoolsuses ootavale karistusele «maiste pattude» eest.

Põhiliseks eesmärgiks on Lucel mõistmise ja usalduse loomine mõisniku ja talurahva vahel. Vastavalt sellele on mõisnikku näidatud valla heategijana ning isaliku nõuandjana külarahva elu paremale järjele viimi-

[1] talu.

sel. Samal ajal leiavad esiletõstmist talupojad, kes mingil põhjusel erilist truudust ja tänulikkust ilmutavad mõisniku vastu. Seetõttu on ootuspärane, et muidu üsna kuivalt jutustav Luce süttib emotsionaalselt just truud mõisakubjast Hinso Jaaku meenutades, keda ta olevat nagu oma isa armastanud («Hinso Jago wiimsed ello päwad»). Luce soovunelmaks on jõukad talupojad, kelle isandana oleks ka mõisnik rikas («sest kui teie keik rikkad ollete, siis ollen ka minna rikkas»). Sellest kontseptsioonist võrsuvad mitmed muudki «Saaremaa juturaamatu» praktilised nõuanded talumajanduse edendamiseks.

Ilukirjandusliku teksti põhjal pole võimalik öelda, kas Luce idealiseeris feodaal-patriarhaalseid suhteid ainult mõisnike huve silmas pidades või kartis ta välismaa praktikat arvestades tõesti siiralt, et pärisorjuse lõpetamisega talurahva olukord halveneb. Igal juhul oli see vastutöötamine ühiskonna arengule niisugusel ajal, kus talurahva vabastamise nõue oli laiemalt pinda võitmas. Säärasena omandab Luce alalhoidlik seisukoht hoopis reaktsioonilisema ilme kui tema kirjandusliku eeskuju Arveliuse lühinägelikkus 1780-ndail aastail.

Teistest didaktilistest autoritest erineb Luce selle poolest, et tema «Saaremaa juturaamatu» 43 lugemispala on tervenisti algupärased, toetudes kirjamehe tähelepanekuile eriti Lääne-Saaremaalt, kus ta ise oli mõisnikuna tegelnud. Seetõttu kajastuvad siin mitmed tolleaegse külaelu jooned, nagu rannaröövr, Kuramaale pagemine, ulgtöödel käimine, nekrutikohustusest kõrvalehoidumine, mõisavargus, talurahva toidumajanduse kitsaskohad, muuseas mõisnikult laenamine enne uut lõikust, ja taluaedade asutamine. Mõnegi kuju ja tegevusmotiivi taga on reaalsed inimesed ja sündmused, muuseas Lahetaguse mõisnik ise, samuti eespool mainitud Hinso Jaak. Paari jutu sündmustik viib lugeja ka kaugemale — Saksamaale ja Itaaliasse, koguni Araabia orjaturu ning Jamaika ja Sumatra saareni («Leppiko Jani Juhhan»).

Kuigi Luce jutud lähtuvad Saaremaa oludest, on nende elukujutus tinglik, sest autor püüab kasvatada «häid» feodaalühiskonna liikmeid, kes oleksid «eeskujulikud» nii oma isiklikus elus kui ka mõisatöös. Selliselt jutustavad «Saaremaa juturaamatu» lugemispalad, millist kasu toovad hoolsus, töökus, ausus, kombekas perekonnaelu, tubli naise saamine, laste mõistlik kasvatamine, nende õpetamine ning varane tööleharjutamine («Kalla püdia», «Lambrine», «Seitsmes käsk», «Mollemad perrenaesed», «Joudsad tö teggewad lapsed», «Löbbus naene löbbusad lapsed» jt.). Mitmel puhul maalitakse meeldivaid pilte sellest, millist kasu toob talupojale sõnakuulelikkus ja truudus «mõisavanemate» vastu.

Üheks suuremaks talurahva veaks peab Luce vana, harjunud, kuid kahjuliku ning rumala viisi küljes kinniolemist, mis ei laskvat teda oma vaesusest ja viletsusest välja pääseda. Vastukaaluks sellele õhutab Luce oma juttudes talumaade paremat harimist, näitab rahaliste lisasissetulekute võimalusi, propageerib puu- ja köögiviljaaedade asutamist ning mesilastepidamist taludes, soovitab talu söögimajanduse ratsionaalsemat kor-

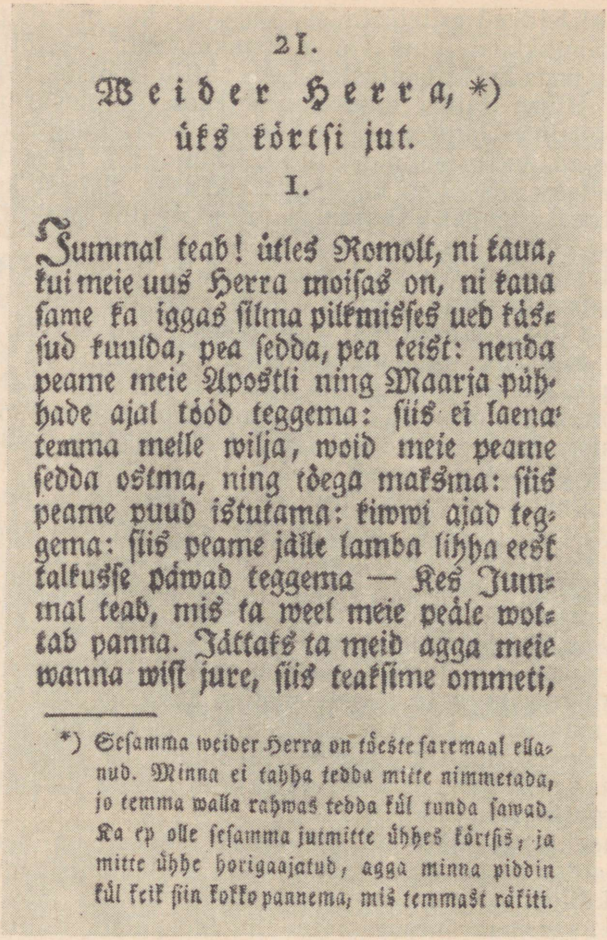

21.

Weider Herra, *)
üks kõrtsi jut.

I.

Jumnal teab! ütles Romolt, ni kaua, kui meie uus Herra moisas on, ni kaua same ka iggas silma pilkmisses ued käs-sud kuulda, pea sedda, pea teist: nenda peame meie Apostli ning Maarja pühhade ajal tööd teggema: siis ei laena-temma melle wilja, woid meie peame sedda ostma, ning tõega maksma: siis peame puud istutama: kiwwi ajad teg-gema: siis peame jälle lamba lihha eest talkusse päwad teggema — Kes Jum-mal teab, mis ta weel meie peale wot-tab panna. Jättaks ta meid agga meie wanna wist jure, siis teaksime ommeti,

*) Sesamma weider Herra on tõeste saremaal ella-nud. Minna ei tahha tedda mitte nimmetada, jo temma walla rahwas tedda kül tunda sawad. Ka ep olle sesamma jutmitte ühhes kõrtsis, ja mitte ühhe horigaajatud, agga minna piddin kül teik siin kokko pannema, mis temmast räkiti.

Jutu «Weider Herra» algus «Sarema Jutto ramatus».

raldamist («Külli aeg», «Nouakas perremees», «Rikkad tallomehhed», «Pissoke Kärner», «Pahhad nabrid»). Võitluses ebausuga mõistab Luce hukka posijate ja soolapuhujate «abi» tarvitamist haiguste, loodusõnnetuste ja varguste puhul. Vastukaaluks rahvameditsiinile rõhutab kirjanik arsti poole pöördumise vajadust ning annab üksikasjalikke juhtnööre haiguste ravimiseks ning õnnetusjuhtude ohvrite abistamiseks («Wooras emma», «Wanna targa mehhe kirjotud papperi lehhed»).

Luce õpetlikud eesmärgid valitsevad nii tema tegelastekujundust kui

ka süžeearendust, mistõttu «Saaremaa juturaamatu» ideaalsed tegelased ja väljamõeldud jutukäigud ei mõju usutavalt. Meeldejäävamad kujud on umbusklik talupoeg Roomelt («Weider Herra») ja raske saatuse läbiteinud vanamehed (Peeter Martinov jutus «Musta keppi mees» ja Martin Riige jutustuses «Wanna targa mehhe kirjotud papperi lehhed»), kes moraalselt ümberkasvanuna oma eksimuste- ja kannatusterikkast minevikust jutustavad. Enamasti on aga Luce juttudes ühele või teisele pahele vastandatud eeskujulikku elulaadi esindav peategelane, kes kas ise oma heade omaduste tõttu elus edasi jõuab või ka oma keskkonna ümbersünnile viib. Niisugune on «Kalla püdia», kus hakkaja kalurinoorik Triina oma mehe viinast võõrutab, viies talle sooja toitu randa vastu ning hoolitsedes tema kalade kasuliku müümise eest. Triina mõjul omandab kogu rannaelu uue ilme.

Arveliusega võrreldes on Luce jutud ulatuslikumad, käsitlevad keerukamaid küsimusi ning valgustavad sügavamini inimese siseelu, olles seega ennekõike täiskasvanuile kirjutatud. Seetõttu on Lucel mõnikord mahti ka kirjeldusteks, samuti kasutab ta kohati dialoogi, eriti kui on tarvis mahajäänud või ekslikke vaateid kummutada. Ühtlasi leiame just raamatu otsesest kõnest kõige rohkem emotsionaalsust, kuna Luce üldiselt oma saare murde elemente sisaldava keele ilmekusele rõhku ei pane. Nagu Arveliusel, nii puudub Lucelgi igasugune huumor. Et ka jutusüžeedes pole taotletud huvitavat intriigi, torkab raamatu kuiv õpetlikkus eriti silma.

Eesti kultuuriloos on Lucet hinnatud peaasjalikult tema üldist eestihuvilist tegevust silmas pidades. Seevastu pole «Saaremaa juturaamat», kuigi see ilmus a. 1843 veel teises trükis, rahva hulgas poolehoidu leidnud. Saaremaal on teda kõrvuti Willmanni «Juttude ja mõistatustega» koolilugemikuna kasutatud.

O. R. Holtz. Teine XIX saj. alguse jutukirjanik ning mõningate luuletuste autor Otto Reinhold v. Holtz sündis Keila kirikumõisas Harjumaal 2. mail (vkj. 21. aprillil) 1757 ja omandas kodus nii suured teadmised, et võis õppida Greifswaldi (1774—1775) ja Tübingeni ülikoolis teoloogiat (1775—1778). Töötanud lühemat aega koduõpetajana, sai ta a. 1780 Keila abipastoriks ja 1785 pastoriks. Hiljem tõusis Holtz ka konsistooriumi assessoriks ning 1800. aastal Lääne-Harju asepraostiks ja 1806. aastal praostiks. Samal ajal võttis ta aktiivselt osa maa avalikust elust väljaspool kirikut. Omades hea eesti keele tundja kuulsust, tõlkis Holtz Eestimaa 1802. a. regulatiivi («Iggaüks . . .»), samuti 1804. a. oma ja koos teiste pastoritega ka 1816. a. agraarseaduse. Ühtlasi kuulus ta 1816. aasta talurahvaseaduse ettevalmistamiseks loodud segakomisjoni ja esines seaduse väljakuulutamisel 1817. aastal Tallinna toomkirikus vastava jutlusega, mis ka trükis avaldati. Teiseks tegeles Holtz 1819. a. vallakooliolude korraldamiseks loodud alalises komitees ning andis eesti keele tunde kahele kreiskooli õpilasele (üks nendest oli Kreutzwald), kellest pidid saama kavatsetava rahvakooliõpetajate seminari õppejõud. Holtz suri 10. mail (vkj. 28. apr.) 1828.

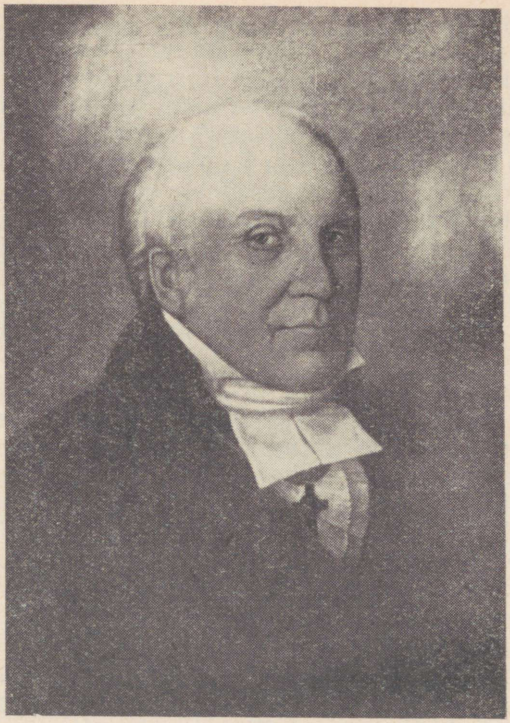

O. R. Holtz.

Juba 1780—1790-ndail aastail laskis Holtz trükkida mõned oma saksakeelsed matusejutlused. Uue sajandi algul töötas arvatavasti just Holtz ümber Willmanni *«Juttud ja Teggud»* ja hakkas 1806. aastast alates oma jutte ja luuletusi avaldama Gresseli kalendris, olles ilmselt ise selle tähtraamatu toimetaja. Samal ajal esines Holtz esimeses eestikeelses luuletuskogus *«Monned Laulud»* (1806) ja andis kolm oma luuletust välja eribrošüürina (arvatavasti 1815). Peale seaduseraamatute tõlkis ta ka J. Waltheri esmaabi-alased brošüürid, mis ilmusid aastail 1811—1812. Oma jutud

ja tähtsamad luuletused kogus kirjamees lõpuks raamatusse *«Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks»* (1817).

Silmapaistval kiriklikul ning ühiskondlikul positsioonil seisva inimesena toetas Holtz oma aja valitsevaid ideid. Seda näitab tema aktiivsus XIX saj. alguse agraarseaduste populariseerimisel. Nimelt ilmusid 1817. a. Gresseli kalendris ja ülalmainitud «Lugemistes» jutud «Weikest iwwast touseb suur Pu» ja «Ka hea Willi annab waest leikust, kui se sandi Ma sisse langeb», kus autor püüab lugejat veenda, milliseks suureks õnneks olid talurahvale inimestemüügi lõpetamine, koormiste kindlaksmääramine ja lõpuks pärisorjuse kaotamine, mida kõike esitatakse mõisnike ja tsaari heateona. Samuti õigustab Holtz talumaa eksproprieerimist ning seletab lähemalt talumehe ja mõisniku vahekorda pärast 1816. a. seaduse kehtestamist. Teravalt mõistab Holtz hukka mõne valla häbematust, kes, selle asemel et «pärispõlve kergendamist» sõnakuuleliku eluga ära teenida, «ütlesid ennast möisa kässust koggone lahti», millega vihjatakse nähtavasti Harjumaa 1805. a. talurahvarahutustele. Ühtlasi maalib kirjamees lugeja silma ette rasked karistused, mis vastuhakkajaile osaks saavad. Eeskujuks seatakse aga talupojad, kes rahulikult oma põlve parandamist ootavad ning «jumalast seatud» ülemate ja mõisavanemate soodustusi tänuga vastu võtavad. Analoogiliste, 1816. a. seadust soovitavate mõtetega esines Holtz ka ülalmainitud toomkiriku jutluses 1817. aastal. Pole võimatu, et kirjamees koostas oma jutud seaduse elluviijate tellimisel.

Oma usulis-eetilistelt vaadetelt läks Holtz kaasa sajandite vahetusel esiletõusnud uuspietistliku suunaga, mis püüdis ellu äratada eelneval perioodil praktiliste vooruste kultiveerimisega kõrvaletõrjutud sisemist vagadust. Seetõttu ei tunne Keila praost enam huvi talurahva majandusliku edenemise vastu, pidades lahedat elu koguni kahjulikuks, sest «kui k a u a innimesse kässi hästi käib, siis tulleb w a l l a t u s mele»; seevastu väärtustab Holtz kannatust, mis alles tegevat inimese igavese õnne vääriliseks. Ilukirjandusele omistab Holtz tähelepanu kui vahendile, mille kaudu õpetus võib jõuda nendegi südamesse, kes on kiriku sõna vastu ükskõiksed. Oma põhieesmärgi saavutamiseks põimib Holtz juttude lõppu ja vahele pastorlikus vaimus tõlgitsusi ning manitsusi, pöördudes tungivate hoiatustega «patuteede tallajate» poole. Mitte juhuslikult pole üks paremaid Holtzi lugemispalu saanud pealkirja «Jut on se Koroke, Õppetus on se Iwwa», mille mõte iseloomustab ühtlasi kogu meie didaktilist proosat.

Kuigi Kreutzwald kõneleb oma eesti keele õpetaja vaenust Schilleri «Röövlite» vastu, ei olnud Holtz kirjanduse alal siiski täiesti kitsarinnaline inimene. Seetõttu on ta «Lugemistes» kasutanud üsna «vallatuid» rahvusvahelisi süžeesid, neid muidugi oma vaatenurga all kommenteerides. Muuseas oli Holtz esimene Schilleri tõlkija eesti keelde.

«Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks» sisaldab kolmkümmend pala, mis on oma žanrilt kui ka algupäralt küllalt mitmekesised. Nii leiame raamatust mõne loomavalmi ning paar mõistukõnelist lühipala. Teose põhiosa moodustavad jutud ja neli luule-

tust; värsse leiame ka proosapalade tekstis ning eriti «Õppetustes». Raamatu lõppu on paigutatud 35 mõistatust, millest üks on värsivormiline.

Kõrvuti eespool mainitud talurahvaseaduste toetamisega puudutab Holtzi juturaamat mitmeid muid küsimusi, eriti perekonnaelu ja isikliku kõlbluse alalt. Aine ja esituse laadilt meenutavad Holtzi enamasti «Õpetustega» lõppevad jutud mõnevõrra Willmanni proosat. Nii kohtame «Lugemistes» paar renessansiperioodi novelli ilmega süžeed, edasi inglise kodanlikku olustikku käsitleva kaksikjutu ja rea Saksamaal toimunud sündmustest jutustavaid lugemispalasid. Kõige rohkem on raamatus siiski Eesti oludes arenevaid jutte.

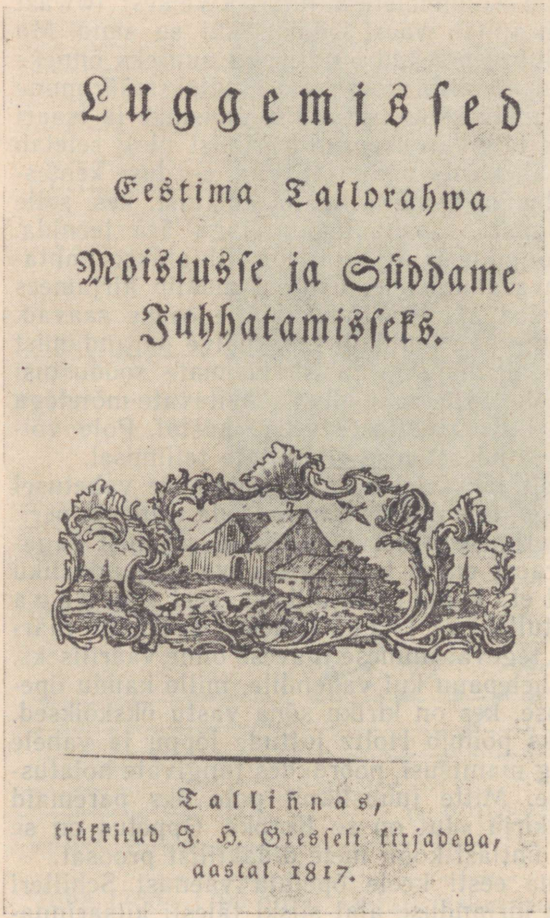
Luggemisſed
Eestima Tallorahwa
Moistusſe ja Süddame
Juhhatamiſeks.
Talliñnas,
trükkitud J. H. Gresſeli kirjadega,
aastal 1817.

Kuigi «Lugemiste» allikaid pole uuritud, võiks algupärast loomingut leiduda just nendes palades, mille tegevus toimub Eestis. Viimased on ka oma struktuurilt algelisemad ning sageli pastorlike manitsustega üle küllastatud. Seevastu võõrsilt pärinevad jutuained on oma sisult enamasti maisemad ning süžeearenduselt huvitavamad, sisaldades kohati huumoritki. Seda tekitavad novellilaadilistes palades «Totter ja Tont» ja «Kül pat issegi teeb hirmo, agga kes holib sest» peremehe seljataga tegutsevate naiste seiklused; ingliseainelises pärandusloos («Need Õnnetumad» ja «Need Röömsad»), kus mitmete elukutsete esindajad kaebavad oma töö raskuste üle, heidetakse nalja upsaka plika arvel. Ka Saksamaal arenevate juttude aluseks on üsna leidlikud tegevusmotiivid. Kuid autori pastorlikud vaheleräkimised ei lase nende kirjanduslikku mõju kuigivõrd esile tõusta.

Eesti-ainelistes juttudes kasutab Holtz kohati allegoorilisi võtteid. Nii

leiab Eestimaa agraarseaduste ümber arenenud klassivõitlus kehastamist mõistukõnelises pildis Siiloni- ja Uurimaa talurahva vastandlikust käitumisest «kergenduste» tulekul. Kui esimesed pärast paari valla tõrkumise likvideerimist hakkavad mõistlikult vürsti poolt antud seaduse järgi käima ning õnnelikult elama («Weikest iwwast touseb suur Pu»), siis Uurimaa talupojad satuvad oma meeletu mässamisega viletsusse, pannakse vangidena linna tööle või saadetakse eluks ajaks tühjale maale «raudjalaks» («Ka hea Willi annab waest leikust, kui se sandi Ma sisse langeb»). Samuti esineb paaris teises jutus salapärane jumalike tõdede sõnastaja — halli peaga vanamees.

«Lugemistes» kajastuvad Eesti elu ja inimese olemusjooned siiski üsna vähe, sest et süžee-arendust ja tegelastekujundust ei määra siin elutõde, vaid autori vagatsev tendents. Viimases suhtes on küllalt iseloomulik jutt «Keik tulleb heaks Neile, kes Jummalat armastawad», mis algab ilmeka suvise looduse ja heinatöö kirjeldusega, kuid suubub seepeale autori religioosse idee kehastamiseks väljamõeldud tinglike sündmuste ahelasse. Nimelt ruttavad vanemad, kelle last on heinamaal uss nõelanud, küla poole, kuid kohtavad nii palju takistusi — abivajavaid hädalisi või hoolimatust, et haige teel sureb. Seepeale tõestab hall vanamees kurvastavaile vanemaile, et nende kaotuse tasub halbade inimeste patust pöördumine äsjaste sündmuste mõjul. «Seddawisi Jummal ellowaewad parrandab; sest surm on ello tõstja ja ei mitte ello rikkuja» — on Holtzile iseloomulik lõppjäreldus. Mõnevõrra elulisema mulje jätavad siiski nekruti- ja vapra soldati teemat käsitlev sentimentaalne «Murre on rõmo Eel-käia», oma vanemate vaese päritolu häbenemist hukkamõistev «Neto ja Jürri» ja ennekõike armastusidüll «Jut on se Koroke, Õppetus on se Iwwa». Viimatimainitus avalduvad Holtzi kirjanikuvõimed kõige paremast küljest. Jutt on intriigilt vähenõudlik, kuid õnnestunult valitud paralleelid aastaaegadega annavad Jaani ja Kadri armastuse loole gradatsioonilise kompositsiooni ning ümbritsevad selle üksikud järgud looduskirjelduse kauni raamiga. Jutu kunstilist külge iseloomustab piltlikkus, kirjelduse ökonoomsus ja mitmes osas ka rahvalikkus. Rohkesti esineb isikupäraseid meeldivaid kujundeid, nagu näeme järgnevast katkendist:

Jubba talw orras laenetas ja rohhi kattis keik kohhad, et kannapoeg ja kannagi kulli eest warjo said. Jubba öitses Tomikas ja Pihlakas, ja keik suggu lilled teggid heina ja karja=maad kennaks. Igga leht=pu andis warjo, ja keik metsad helliseſid Linnude heälteſt — Siis tulli jälle Jaan ühhe laupäwa õhto willoga, kui öpik ja Rääk hüüdsid, omma Issa õdde waatma. Ja kui ta señna küllasse sai, näggi ta Kadrit, wet kaewust wotwad ning ütles, möda minnes temmale, tedda terretades: anna jua Tekäiale. Ja Kadri andis temmale jua omma puhta kappaga. Ei ma sedda kele=kastet ellades ei unnusta! hüdis Jaan, kappa taggasi andes. Ja Kadri loi silmad mahha, üttelDes: ärra pilka alwa an=net; winnas wet peäle ja läks koio. Agga señna perreſe, kus ta Janit teädis ollewad, ta ei läinud mitte. Seſt ta

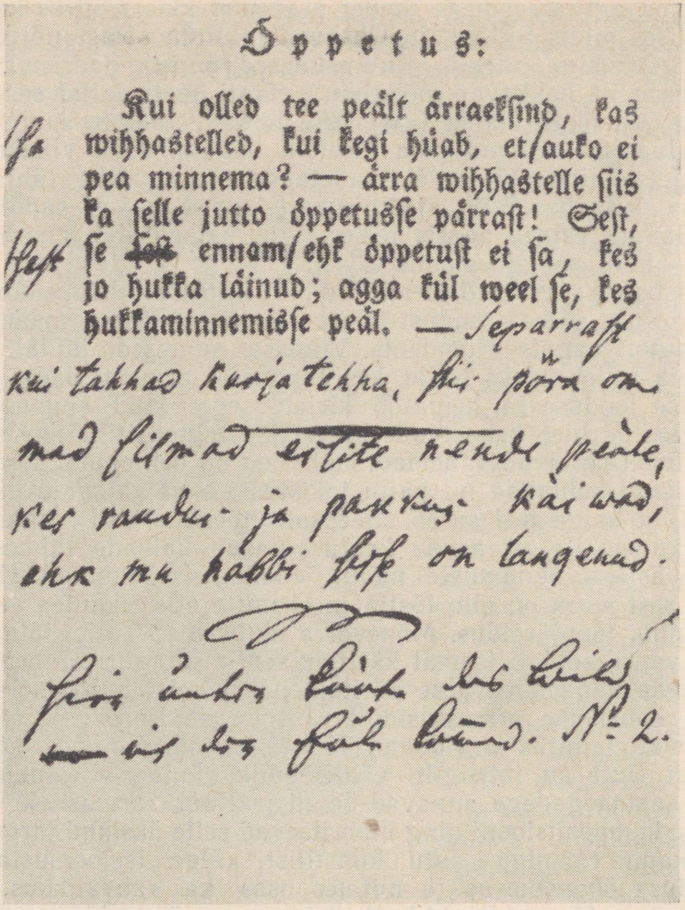

Õppetus:

Kui olled tee peält ärraeksind, kas wihhastelled, kui kegi hüab, et/auko ei pea minnema? — ärra wihhastelle siis ka selle jutto õppetusse pärrast! Sest, se ~~sest~~ ennam/ehk õppetust ei sa, kes jo hukka läinud; agga kül weel se, kes hukkaminnemisse peäl. — Separrast

kui tahhad kurjatehha, siis pöra om-
mad silmad eslite nende peäle,
kes raudus ja pakkus käiwad,
ehk mu habbi sisse on langenud.

siis unter käute das Wild
~~—~~ vis der Eule kommend. N° 2.

O. R. Holtzi jutu «Patto hakkatus kergem, kui patto ots» lõpp Gresseli 1808. a. «Eesti-Ma Rahwa Kalendris» koos autori parandustega raamatuväljaande jaoks.

arwas: kui temma südda nenda minno pole weab, kui minno südda t e m m a pole, siis otsib temma m i n d, ja se tüdruk ei maksa middagi, kes jookseb Mehhe w a s t o.

Selliste mõõdetud lõikudesse koondatud piltide kaudu, kus nagu oleks tunda romantiku pintslitõmbeid, areneb jutt algusest lõpuni. Holtz jääb armastusloo esitamisel objektiivseks kujutajaks, ainult pala lõpul teeb ta mõned arutlevad märkused abielu mõtte ja ülesannete kohta. Kui kõne all

olev töö on tõepoolest algupärane, siis kujutab ta endast kahtlemata parimat külajuttu vaadeldava perioodi kirjanduses.

Üldkokkuvõttes tuleb öelda, et «Lugemiste» proosa kõige hinnatavamaks küljeks osutub selle stiililine teostus: kuigi Holtzi sõnastus on küllalt suurel määral kinni vigase kirikukeele kammitsais, oskab ta teiselt poolt ennast väljendada isikupäraste stiilivahenditega, millel ei puudu mõnikord ka rahvalik alus. Hoopis ebaühtlasemal tasemel on «Lugemised» tegelastekujunduse ja ülesehituse seisukohalt: Jaani ja Kadri armastusloos ning võõrastele eeskujudele toetuvates juttudes võime märgata mõningaid tüübiloomise elemente, samuti on siin intriigiarenduses teravmeelsust ning leidlikkust, kuna enamiku Eesti-aineliste palade naiivsetes tegelastes ja primitiivses sündmustikus valitseb juhuslikkus ning pastorlik moraliseerimine.

Analoogiliselt proosale näib ka Holtzi väheste luuletuste hulgas olevat nii tõlkelist kui ka algupärast. Fr. Schillerilt on ta mugandanud oodi «Rõmo kitus», L. H. Chr. Hölty lt eleegia «Kurwa meelt jahhotada». Keila praosti värsid on enamasti kantud elu kaduvuse meeleoludest, mida arendatakse selleks, et lugejas sentimentaalseid tundeid äratada. Selles laadis on kirjutatud ka armastus-eleegia «Ühhe peigmehhe nutto-laul omma prudi tagganemisse pärrast». Optimistlikuma põhitooniga on siiski «Rõmo kitus» ja «Nekruti Jummalaga-jätmisse Laul Söa aial». Holtzi luuletustes kohtame mõne üsna voolava salmi kõrval siiski rohkesti vemmalvärsilisust ning suuremat keelereeglite rikkumist kui proosas.

Eesti kirjandusloolises arengus tähistab Holtzi looming kaldumist sentimentaal-vagatseva käsitluslaadi poole. Ühtlasi esindab Holtz XVIII ja XIX saj. vahetuse jutukirjanduses kõige ilmekamat väljenduslaadi. Ometi polnud tal mõju meie sõnakunsti edasisele arengule, sest otsekohe astus kirjandusse hoopis suuremate võimetega O. W. Masing, kes võitles eesti kirjakeele uutel, rahvalikel põhimõtetel ümberkujundamise eest. Sealjuures suhtus Masing Holtzisse täiesti eitavalt, nimetades teda oma kirjavahetuses «keelesolkijaks» ning «vanaks puuks väljasurnud okste ja pahkadega». Hilisemad kirjandusajaloolased on Holtzi hinnanud just tema armastusidülli «Jut on se Koroke» pärast, leides selles juba tõelist luulet, lähemalt analüüsimata tema loomingu erinevat algupära ning ebaühtlast kunstilist taset.

1730—1740-ndate aastate piiblilugemisele ja «meeleparandusele» kutsuvate pietistlike juttudega võrreldes laiendas didaktiline raamat suuresti ilmaliku kirjanduse temaatilist haardeulatust, tõstes tähtsale kohale nõuanded tervishoidliku ja majandusliku olukorra parandamiseks. Püüdes lugeja mõistust arendada ning teda ebausukujutelmadest vabastada, pakkusid tolleaegsete juturaamatute ja õpikute autorid ka esimesi teadmisi maailmast ja loodusest. Et soodustada õpetuste edasipääsu harimata inimese teadvusse, olid need enamasti rüütatud jutu- või dialoogivormi. 1780—1810-ndate aastate proosa kolmas, põhiline teema — talurahva

moraalne kasvatamine — omandas autorite feodalistliku maailmavaate tõttu reaktsioonilise ilme, kujunedes pärisorjuse kriisi teravnenud klassivõitluses talurahva kuulekusele ning oma olukorraga leppimisele manitsemiseks. Ainult mõnele üldisemat laadi moraaliküsimusele pühendatud lugemispalad võisid selles liinis harivat mõju avaldada.

Tuues käibele proosavalmi ning rakendades mitmesuguseid õpetuskirjanduse vorme, tutvustasid didaktilised autorid meie veerimisoskusega lugejat eri algupära rahvusvaheliste ja saksa kirjanduslike ainetega. Seevastu kujunes eesti olude ja inimese käsitlemine autorite feodalistliku ideoloogia ja didaktilise meetodi tõttu vildakaks ja verevaeseks. Oma esitusviisilt oli see lugemisvara veel algeline ja autorite vööra päritolu tõttu eriti keelelt vigane ning saksapärane.

Oma tendentsi ja enamasti kuiva esitusviisi pärast ei leidnud didaktiline raamat, Willmanni jutu- ja valmikogu välja arvatud, talurahva hulgas laiemat levikut, samuti ei saanud talupoeg pärisorjuse rasketes tingimustes pakutud majanduslikke nõuandeid teostada. Ka eesti kirjanduse edasisele arengule, mis toimus juba muutunud tingimustes, pole 1780—1810-ndate aastate autorid märgatavat mõju avaldanud.

BIBLIOGRAAFIA.

Üldist.

II. M. Kampmann, Eesti ilukirjandus Tallinnas saja aasta eest. EKirj. 1908, lk. 407—412 ja 425—437. ▪ H. Raudsepp, Lääne-Euroopa sentimentalism ja haletundeline vool Eesti kirjanduses. Tln. 1923.

J. Käosaar, Eesti vanim ilmlik kirjandus balti mõisnike teenistuses. — Riikliku Kirjandusmuuseumi Aastaraamat I. Trt. 1949, lk. 32—132.

Fr. W. Willmann.

I. Die ungegründete Furcht vor dem Tode. Reval 1779. ▪ Die seelige Hofnung der Gläubigen bey Jesu und ihren Freunden zu sein. Reval 1779, 16 lk. ▪ Juttud ja Teggud. Tln. 1782, 10 + 227 lk. (II tr. 1787, III tr. — Juttud ja Moistatussed — 1804, IV tr. — 1838). ▪ Anleitung zur Bienenzucht für Liev- Ehst- und Kurland. Mitau 1787, XVI + 160 lk. ▪ Ellamisse-Juhhataja. Tln. 1793, 100 lk. (II tr. 1804).

II. W. Anderson, Läti mõjust eesti vanemas ilukirjanduses. EKirj. 1925, nr. 9, lk. 385—396; nr. 10, lk. 408—413. ▪ M. Lepik, Veel kord Fr. W. Willmann'i «Juttud ja Moistatussed». EKirj. 1928, nr. 9, lk. 482—489. ▪ G. Suits, Paar sammukest kirjandusajaloolise rändamise teed. Olion 1930, nr. 3, lk. 13—15. ▪ O. A. Webermann, Ein estnisches Unikum in Göttingen. — Ural-Altaische Jahrbücher XXXI. Wiesbaden 1959, lk. 491—502.

A. Vinkel, Mõningaid mõistatusi seoses Fr. W. Willmanni juttude ja tegudega. KKirj. 1961, nr. 6, lk. 326—337. ▪ A. Vinkel, Reinuvader Rebase esimene tulemine. KKirj. 1962, nr. 10, lk. 628—631.

Fr. G. Arvelius.

I. Elisa. Riga 1777, 60 lk. ▪ Skofliot. Reval 1782, 4 lk. ▪ Üks Kaunis Jutto- ja Õppetusse-Ramat [I.] Tln. 1782, 14 + 126 lk. (II tr. 1791); II jagu: Tln. 1787, 163 lk. ▪ Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat. Tln. 1790, 204 lk.

II. A. Vinkel, Friedrich Gustav Arvelius 18. saj. kirjanikuna. — Paar sammukest... I. Tln. 1958, lk. 9—65.

J. W. L. Luce.

I. Lappalien, I — 1783, 56 lk.; II — 1783, 114 lk.; III — 1787, 80 lk.; IV — Neuwied 1788, 64 lk. ▪ Juhhataja Piibli ramato sisse. Tln. 1788, 35 lk. ▪ Bemerkungen und Muthmassungen über die Wünschelruthe. Neuwied 1790. ▪ Sinngedichte. Frankenthal 1791, 72 lk. ▪ Ueber die Ursachen der Degeneration der organisirten Körper. Göttingen 1794. ▪ Oekonomische Abhandlungen für den nordischen Landmann, I — Riga 1795, 14+164 lk.; II — Riga 1803, 16 + 224 lk. ▪ Versuch über Hypochondrie und Hysterie. Gotha u. St. Petersburg 1797, XII + 148 lk. ▪ Sarema Jutto ramat [I] — Mitau 1807, XVI + 192 lk.; II — Pärnu 1812, XVI + 227 lk. (II tr. ühes köites — 1843). ▪ Mihkli Marti maenitsus Eesti-Ma tallo-rahwale, ne rubbide ehk Rougede pannemisse pärrast. — Eesti-Ma-Rahwa Kalender 1812 [Minuth]. Tln. 1811, 16 lk. ▪ Beschreibung der wohlthätigen Anstalten in der Provinz Oesel. Riga 1815, 112 lk. ▪ Terwisse Katekismusse Ramat. [Eesti keelde tõlkinud A. H. Schmidt]. Tln. 1816, XII + 147 lk. ▪ Statuten der Ehstnischen Gesellschaft. Riga 1817, 38 lk. ▪ Marri-pu-aia ehhitamissest. Tln. 1818, 16 lk. [Eesti keelde tõlkinud A. Holter]. ▪ Nou ja abbi, kui waesus ja nälg käe on. Tln. 1818, 32 lk. ▪ Einige Worte über die jetzigen Kuhpocken. Reval 1819, 29 lk. ▪ Vorschläge zur Versorgung der Wittwen und Waisen. Riga 1823, VIII + 54 lk. ▪ Topographische Nachrichten von der Insel Oesel in medicinischer und ökonomischer Hinsicht (Prodromus Florae osiliensis). Riga 1823, XVI + 384 lk. ▪ Einige Winke an Gutsbesitzer in der Provinz Oesel Ueber die Schafzucht. Pernau 1826, 51 lk. ▪ Wahrheit und Muthmassung. Pernau 1827, XVIII + 164 lk. ▪ Heilmittel der Ehsten auf der Insel Oesel. Pernau 1829, VIII + 144 lk. ▪ Nachtrag zum Prodromo florae osiliensis nebst einem vollständigen Register. Reval 1829, IV + lk. 389—462.

II. E. Laurentz, Johann Wilhelm Ludwig von Luce — M. J. Eisen, Tähtsad mehed V. Trt. 1884, lk. 3—24.

A. Vinkel, J. W. Luce kultuuriline ja kirjanduslik tegevus. KKirj. 1958, nr. 4/5, lk. 216—230. ▪ E. Koit, Eesti keel ja saarte murre J. W. L. Luce kajastuses. KKirj. 1963, nr. 5, lk. 276—279.

O. R. Holtz.

I. Rede bey der Beerdigung der weiland Frau Mannrichterin Juliana Margaretha von Wrangell von Huer, geb. von Grotenhielm. Reval 1781, 15 lk. ▪ Bei der Einsargung der Leiche Sr. Exc. des weil. hochwohlgeb. Hrn. Otto Wilh. Freiherrn von Budberg. Reval 1793, 39 lk. ▪ Römo kitus. — Nekruti Jummalaga-jätmisse Laul Söa aial. — Ühhe peigmehhe nutto-laul omma prudi tagganemisse pärrast. Tln. 8 lk. ▪ Selletus Piibli koggoduste pärrast Eestima Rahwale. Tln. 1816, 15 lk. ▪ Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks. Tln. 1817, VIII + 216 lk. ▪ Jutlus Eestima Tallorahwa ue Seädusse Pühhitsemisse jures Tallinnas Toompä-Kirrikus. Leidub rmt-s: Eestima Kubbermango-ma Üllemwallitseja-Kubberneri Herra Parron P. J. Ükskülla Öppetusse Sannad Eestima Waldade Kohtomeestele kulutud. Tln. 1817, lk. 5—40. ▪ Leuchtpunkte auf dem Wege durchs Leben zum Leben. Reval 1828, 92 lk.

XII peatükk.

LUULE XVIII SAJANDI LÕPUL JA XIX SAJ. ALGUL.

Kõrvuti jutukirjandusega hakati XVIII saj. viimasel veerandil rahvale soetama ka ilmalikku luulet. Osalt ilmus see proosaraamatutes iseseisvate luuletustena või juttude teksti põimitud värssidena, osalt aga anti üksikuid luuletusi välja ka eribrošüüridena. Sajandi lõpuaastatel jõudsid ilmalikud laulud ka kalendritesse. Iseseisvad luuletuskogud nägid trükimusta siiski alles XIX sajandil. Lisaks sellele toodi eesti luule näiteid ka võõrkeelsetes väljaannetes. Kuigi tolleaegsed värsid olid kirjutatud üldarusaadavas laadis, levis luule rahva hulgas veelgi vähem kui juturaamatud. Puudusid ilmalikud koorid, kes oleksid lauldavad laulud rahva hulgas populaarseks teinud. (Väheste pärisorjadest koosnevate mõisakooride eestikeelse lauluharrastuse suhtes pole andmeid.) Osa XIX saj. alguse luulet loodi siiski juba otseselt laulmise otstarbel (Winkleri sõjalaulud, Kanepi koolide repertuaar), kusjuures vastavad saksa viisid olid ära märgitud tekstide ees. Väike nõudmine luule järele põhjustas hulga värsside käsikirja jäämist («Ehstländische poetische Blumenlese» tundmatu autor, Oldekopi laulud, samuti P. Mannteuffeli ja Kr. J. Petersoni luuletused).

Üksikluuletusi XVIII sajandist. Vaadeldava perioodi kõige varasemad eestikeelsed luuletused ilmusid saksa väljaannetes ning nende autorsuse ja algupära küsimused on kaunis tumedad. Juba see balti-saksa literaatide ring Tallinnas, kes 1770—1780-ndate aastate vahetusel tundis huvi Rousseau vastu ja arendas nn. tundelist luulet, on pühendanud teatavat tähelepanu ka kohaliku rahva keelele. Nimelt leiame almanahhis «*Ehstländische poetische Blumenlese für das Jahr 1779*» («Eestimaa luulepõimik 1779. aastaks») kolm anonüümset luuletust, millest «Oh ärge kiitke mulle ööd» ja «Saks pakkus rikkust minnule» (viimases tõrjub talutüdruk kindlameelselt tagasi ligitikkuvat härrasmeest) on osutunud saksa komponisti J. A. Hilleri populaarse opereti «Die Jagd» («Jaht», 1770) aariate tõlkeks; opereti teksti on loonud valgustuslik noorsookirjanik Chr. F. Weisse. Almanahhi kolmandat luuletust «Tomas ja Liso» on peetud originaalseks, kuigi kogumiku sissejuhatuses räägitakse ainult «maa-

keelde ümberpandud paladest» ning luuletusel on ka muidu operetidialoogi ilme. Igal juhul väärib «Tomas ja Liso» tõsisemat tähelepanu. Selles on tegu armastusteema arendamisega traditsioonilises pastoraalses laadis. Laulu põhiosas tõrjub siivus lamburneiu tagasi kaaskarjase Tooma armuavaldusi, mida juhatab sisse julge ettepanek:

Tulle pimmedusse warjo
Tulle armas Liſoke,
Kus jo Lust ja rööm on paris,
Kus ei ilmas murret ka
Eks ſind Öpitk melita;
Kennad nooud römusta,
Tulle pimmedusse warjo
Tulle armas Liſoke.

Dialoogi lõpul lähevad aga sündsa abielu mõtteni jõudnud noored käsikäes oma õnnest teistele teatama. Teineteisele pärgi punuvad ning linte kepi ümber köitvad karjased viitavad rokokoolise stiilimaneeri poole. Sellisest tinglikust ainekäsitlusest hoolimata on dialoogis elamuslikkust, pealegi kui luuletus on üsna ladusas trohheilises värsis kirjutatud. Et mainitud kolme luulenäite taga seisis tõsisem eestikeelne värsiharrastus, selgub mitte ainult «Tooma ja Liiso» sõnastuslikust vilumusest, vaid ka põimiku eessõnast, kus vihjatakse tubli kogu väljaandmise võimalusele. Viimane mõte ei saanud siiski teoks, samuti nagu pole suudetud välja selgitada nende luulekatsetuste autorit.

Kui «Eestimaa luulepõimiku» värsid kõnelevad armastustundmustest operetlik-mänglevas laadis, siis ei puudu samast ajast ka selle teema sentimentaal-leinalise käsitluse näited. Küsimuses on siin ilmselt geneetilises seoses seisvad eleegiad «Tio tassane ja helde» ning mõne salmi võrra pikem «Minno römo olli Rosi», mis mõlemad sõnastavad oma aja kohta üsna mõjukalt kurbustundeid noore tütarlapse surma puhul, kuid ka üldse elu põgususe üle. Tiio-teisend ilmus 1784. aastal Leipzigis A. T. Grahli noodiraamatus, Roosi-laulu avaldasid aga F. G. Findeisen 1787. aastal oma lugemikus «Lesebuch für Ehst- und Livland» («Lugemisraamat Eesti- ja Liivimaa jaoks») ja Chr. H. J. Schlegel 1788. aastal ajakirjas «Der Teutsche Merkur» («Saksa Mercurius»). Nii Grahl kui ka Schlegel olid varem olnud koduõpetajaks Põhja-Eestis, kust nad ütlevad ka eleegia tekstid pärinevat: Grahl on saanud oma laulu ühelt Eestimaa daamilt, Schlegel aga kirjutab kindlalt, et tema luuletuse autoriks on Harjumaa Sausti e. Kaarepera mõisa omanik v. Tiesenhausen, kes olevat selle loonud oma abikaasa surma puhul. Kuigi laulus endas kõneldakse küll surnud õest, on luuletusel võib-olla siiski mingi seos mainitud Bernd Heinrich v. Tiesenhauseniga (1703—1789). Eestimaale juhtivate allikaviidete põhjal võiks tõenäoliseks pidada, et siin on tegu algupärandiga, kuid kumb kahest variandist on primaarne, kumb jäljendus, pole võimalik kindlaks määrata. Tiio-teisend on eesti luule näitena tõlgitud ka saksa ja vene

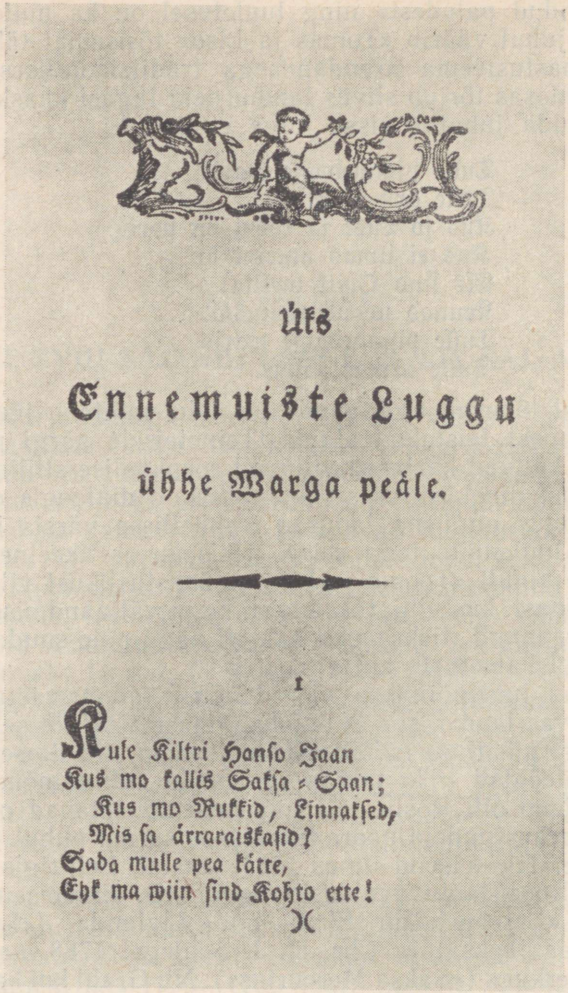

Üks

Ennemuiste Luggu

ühhe Warga peäle.

1

Kule Kiltri Hanso Jaan
Kus mo kallis Saksa-Saan;
Kus mo Rukkid, Linnaksed,
Mis sa árraraiskasid?
Sada mulle pea kátte,
Ehk ma wiin sind Kohto ette!

Luuletuse «Üks Ennemuiste Luggu» algus.

keelde, samuti on ta rahva hulgas levinud, nähtavasti kalendri ja laulikute kaudu.

Tolle perioodi väljaannetes leidub veel teisigi eestikeelse luule näiteid. Nii toob J. Chr. Petri oma raamatus «Ehstland und die Ehsten» ära trükivigadest moonutatud kevadelaulu «Liesole», mille autorina raamatus mainitakse umbmääraselt «üht saksa luuletajat».

Problemaatilised oma ilmumisaja ning algupära seisukohalt on ka rahvale mõeldud varased laulutrükised. Nii kuulub tõenäoliselt 1770-ndaisse aastatesse anonüümne dialoog «*Üks Ennemuiste Luggu ühhe Warga peäle*», kus antakse ilustamata pilt tolle aja maaelust. Tundmatu autor on realistlikult nähtud talupojatüüpe vastastikku asetades esile tõstnud niisuguseid feodaalse perioodi iseloomulikke nähtusi, nagu massiline mõisavargus, kodukari ja joomine. Kui härra nõuab joodikult Kiltri Hanso Jaanilt raisatud vara tasumist, satub viimane oma käemehe Matsiga sõnelusse, kus kumbki süüdistab teist varguses, mispeale Mats lõpuks ütleb:

Olle waid, mo Wennike,
Wargad puhhas olleme!
Olleks keik se Willi teäl,
Seisaks ühhe Hulgo peäl.
Ei se mahhuks Moisa Aita,
Egga Linnas olleks Paika.

Lõpuks saab Jaan mõisas peksa, kuid ei paranda meelt, vaid läheb jälle kõrtsi, lüües muretult käega:

Lahti ollen Moisa Kärrast,
Assi tagga Nahha pärrast.

Luuletuse argipäevasele elukujutusele vastab tema sundimatu vorm. Silmatorkav on tegelaste lopsakas ning enamasti rahvalik keeleline karakteristika, kus ei puudu robustne nali ja pilge. Riimitaotlus toob aga «Loo» sõnastusse ka otsitud käände. Luuletust on mitu korda hiljemgi trükitud, muuseas koos pulmalauluga «Oh ma waene Naisokenne!».

Kui «Ennemuistses loos» õpetlik element peaaegu puudub, siis püüab lugejat südamehärduse kaudu kurjale teele kaldumise eest hoiatada esimene ballaaditõlge eesti keeles, mille sisu selgub tema pikast pealkirjast: «*Üks hirmus, ja tõest sündinud Luggu, ühhest Kornetist, kes oma Frauat ning kaks Last, ühhe Moisa-Preili pärrast on ärrasurmanud Ning kuida temma sepärrast Mosuhhi-Linnas on sanud ärrahukkatud. Sedda Laulo, on temma issi Wangi-Tornis teinud. Sel wisil: Kui meil on surem Hädda käes*» (1788). See saksa päritolu 42-salmiline jubedus- ning haleduslugu, mille sündmustik seotakse 1724. aastaga, on oma laadilt kõige arenematumale maitsele kohandatud ning kunstiliselt väärtusetu, kuid luuletust on kuni 1873. aastani korduvalt trükitud, muuseas ka lõuna-eesti-keelsena.

Esimeseks autoriks, kes XVIII saj. lõpuaastatel jagas talupojast lugejaga juba teatavaid lüürilisi elamusi, oli eespool vaadeldud kalendrikirjanik J. G. Schwabe. Seevastu osutub Ambla pastor Anton Heinrich Lücke (1745—1799), kes oma usuliste raamatute teksti põimis ka ilmaliku laadiga moralistlikke värsse (näit. «Issa-mal ma tahhan jäda», 1797), täiesti luuleõhuta ratsionalistiks.

«Monned Laulud» (1806). Esimeseks eesti lugejateni jõudnud luulekoguks oli *«Monned Laulud»* (1806), mis sisaldab üheksa värsipala, sealhulgas kaks hällilaulu. Oma algupäralt toetuvad need enamuses saksa lauldavaile lauludele, mille autoriteks on L. H. Chr. Hölty (1748—1776), kes nn. Göttingeni hiieringi luuletajana oli üks rahvaliku laulu moodiviijaid Saksamaal, Chr. J. Wagenseil, Chr. F. Weisse jt. Laulude juures on ära näidatud ka vastavad saksa viisid. Põhimeeleolult on «Mõned laulud» kristlik-sentimentaalne: kõneldakse peamiselt elu põgususest ning kannatustest, mille vastu seatakse lohutus õiglast inimest ootavast taevasest õnnest. Nii loeme O. R. Holtzi vahendusel eesti lugejateni jõudnud Hölty luuletusest «Kurwa meelt jahhutada» («Lebenspflichten»):

Neio lähhäb römoga
Laulataja ette,
Enne öhto-kastet ta
Langeb surma kätte;
Saatke murred tulese,
Nutma mitte jäge,
Meiegi siit lähhäme,
Siis neid jälle näme!

Kuid väärtusi leitakse ka lihtsa tööinimese elust, mille mured luuletaja laseb tühisena paista perekonnaõnne ja sellest tuleneva rahulolu kõrval («Weike on kül minno maia»). Seega juurdus meil juba XIX saj. algul lauldavale laulule iseloomulik idülliline elukäsitus ning rõõmsale tööle õhutamine, kuigi talurahva reaalne olukord oli sellega teravas vastuolus.

Juba sellise idealiseeriva eesmärgi tõttu ei saa kõne all olevalt luulevihikult erilisi poeetilisi väärtusi oodata. Kuigi mõni lause liigub etteseatud värsimõõdu ja riimiskeemi järgi üsna ladusasti, kohtame samal ajal küllalt palju ka pinnalist, otsitut, keeleliselt vigast, mistõttu ei saa ühtegi luuletust eriliselt esile tõsta.

Luulevihiku koostamise küsimus on ebaselge. Et me leiame siit eespool märgitud operetiaaria «Saks pakkus rikkust minnule», edasi O. R. Holtzi ja R. J. Winkleri laule ning tõlkeluuletuse «ühe siitmaa mõisniku» sulest, siis ei saa juttu olla ühe luuletaja erikogust, vaid tegu on antoloogia-ilmelise väljaandega. Eriti tuleb silmas pidada Holtzi osavõttu, kelle uuspietistlik meelsus kõlab selgesti «Mõnedest lauludest» vastu. Lisaks sellele on Winkleri materjalide hulgas säilinud kõne all oleva värsivalimiku luuletusi, mis on kirjutatud Holtzi käega ning näivad osalt kuuluvat otse «Mõnede laulude» käsikirja. Hilisemates bibliograafiates (esmakordselt M. Jürgens, 1857) leiame aga raamatukese autori kohal H. Wahli nime; seetõttu on luuletuskogu koostajaks peetud Cēsise (Võnnu) ümbruses ja Tartumaal riigimõisate valitsejana ning mõisarentnikuna tegutsenud Johann Heinrich v. Wahli (1725—1795). Ei ole aga väiksemaidki tõendeid selle esialgu läti alal töötanud majandusmehe kirjanduslikest huvidest, eriti veel põhja-eesti keeles. Samuti ei oska kui-

dagi seletada, mis põhjustas luuletuste väljaandmist veel kümme aastat pärast koostaja surma. Kuigi andmed H. Wahli nooruse ja eriti hariduskäigu kohta on alles puudulikud, võib kahelda isegi selles, kas «Mõnedes lauludes» leidub üldse tema luuletusi.

R. J. Winkler. Järgmise iseseisva luulevihikuga esines 1807. aastal Reinhold Johann Winkler (1767—1815), kes sündis Tallinnas pastori pojana, õppis aastail 1785—1788 Jena ülikoolis teoloogiat ning töötas esialgu koduõpetajana ja Moskva saksa kooli rektorina, mispeale ta tuli Harjumaale Jüri kihelkonna pastoriks (1795—1810); surm lõpetas tema vaimulikukarjääri Tallinna toomkiriku ülempastori ametikohal.

Winkler on koostanud katekismuse ning tõlkinud vaimulikke laule. Nagu Lücke, nii põimis Winklergi katekismusesse väheütlevaid moralistlik-ratsionalistlikke värsse («Ön sel, kes ikka könnib. / Siin töe waimo sees», 1806). Eesti kirjandusloo seisukohalt tulevad arvesse tema ilmalikud luuletused, mis nägid trükimusta kogudes *«Eesti-ma Ma-wäe söa-laulud»* (1807) ja *«Juttud»* (postuumselt 1816 — äratrükk Rosenplänteri «Beiträge'st»).

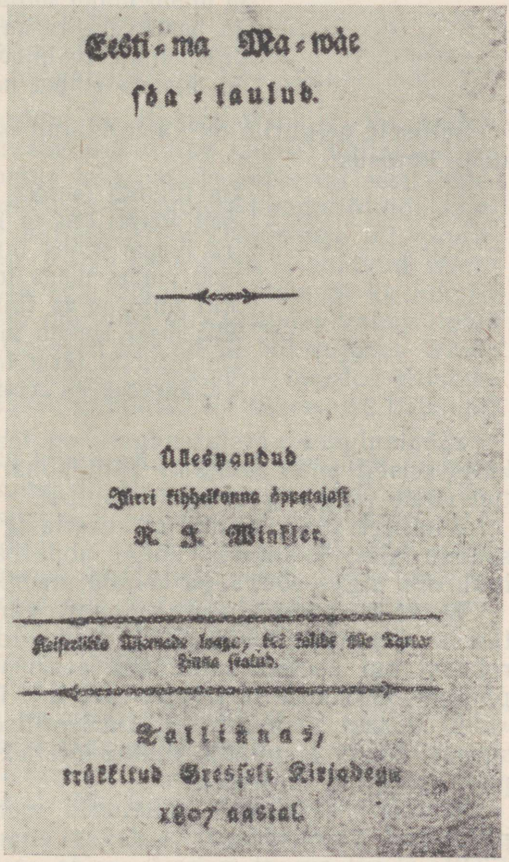
Eesti-ma Ma-wäe
söa-laulud.

Ülespandud
Jüri kihelkonna õppetajast
R. J. Winkler.

Tallinnas,
trükitud Gresseli Kirjadega
1807 aastal.

Nendest sisaldab «Eesti-ma Ma-wäe söa-laulud» lauldavaid laule, mis pidid patriootilisi tundmusi õhutama. Värsivihiku otseseks esilekutsujaks oli Napoleoni-vastane võitlus aastail 1805—1807, kus rindejoone lähenemisel värvati ka eestlasi maamiilitsasse. Winkleri värsivihik koosneb viiest laulust, mille rakendusvõimalusi näitavad juba nende pealkirjad: «Söa wasto walmistamisse aial», «Jummalagajätmisse laul» ja «Söalaulud, marsi peäl laulda». Viimatimainitud üldpealkirja all leiame muuseas saksa väikekodanlikule luuletajale M. Claudiusele (1740—1815) toetuva ballaadi «Üks suur mees olli ennemuist / Pitk Koljat nimmega». Teisedki sõjalaulud on loodud eeskujudel (Chr. Overbeck, Chr. Fr. D. Schubart),

kuid Winkler ei jälgi neid täpselt, vaid ilmutab ka omapoolset loomingulist annet.

Nagu seda laadi luule üldse, püüavad Winkleri sõjalaulud tõsta soldatite võitlusmeeleolu, sisendades nendesse julgust, võidu-usku, kuulsuselootusi, veendumust isamaa kaitseks peetava sõja õigsuses. Samal ajal näidatakse vaenlase alatust ning südametut laastamist võidetud aladel. Mõningate sentimentaalsete nootide juures on «Söalauludel» üldiselt optimistlik-üleskutsuv laad. Kogu viimases luuletuses, kus naeruvääristatakse kõrvalehoidujaid, kohtame koguni satiirilisi võtteid:

Jääb temma agga paigale
Kui waenlane jo liggi:
No siis ta tehko noppeste
Keik aitab, kirstud lahti,
Ja andko tänna wiljokest,
Ja home jälle rahha,
Siis wiimse rie-hilbokest,
Ja wimaks omma nahka.

Sellisele pelgurile on vastandatud isamaa vapper kaitsja, keda saadab au ja kuulsus:

Ja kui üks loukoer söddib ta,
Sest Keisri eest ta woitleb;
Ta surma orgus kartmatta,
Sest omma maad ta kaitseb.
Kui kaljo on ta kindel meel,
Kui jöggi temma wahwus;
Ja surm ja hirm käib temma eel,
Ta jälgedes on woimus.

«Söalaulude» värsiarenduses on teatavat piltlikkust ning hoogsustki, kuigi teiselt poolt kohtame rütmikonarusi, väga umbmääraseid või otsitud riime ning vigast keelekasutust.

Winkleri marsilaulud on eestlaste suus kõlanud veel hilisemategi sõdade ajal, kusjuures kõige populaarsemaks osutus jumalagajätmise laul, mis algas sõnadega «Nüüd, mehhed, olgem tuggewad!».

Winkleri postuumselt ilmunud värsivalimiku pealkiri «*Juttud*» viitab lüroeepilisele žanrile. Nii osutuvadki vihiku kaheteistkümnest palast rohkem kui pooled valmideks («Körwits ja tamme törro», «Jalloto ja pimme», «Loukoer ja lamma-tal» jt.). Lisaks sellele leiame sealt ballaadi «Laul ausast mehhest» ja filosoofilise oodi «Kahhesuggune innimeste surus». Siiski ei puudu vihiku intellektuaalse laadiga palade hulgas ka paar eleegilist luuletust.

Winkleri «Juttude» luuletused toetuvad võõrastele eeskujudele. Nii pärinevad valmisüžeed valdavas enamuses Chr. F. Gellertilt (1715—1769); «Laul ausast mehest», mida on hiljem kasutanud ka Suve Jaan ja

C. W. Freundlich, läheb oma algupäralt tagasi G. A. Bürgerile (1747—1794) ja «Kahesugune inimeste suurus» — austria valgustuskirjanikule A. Blumauerile. Ka Winkleri teised laenuallikad (M. G. Lichtwer, J. W. L. Gleim) kuuluvad saksa XVIII saj. kirjandusse.

Raamatu lüroeepilistes palades mõistetakse hukka kadedust, kavalust, tühiste himude teenimist, ninatarkust, luiskamist ja tõstetakse esile voorusi, nagu omakasutu eneseohverdamine, piskuga rahulolemine, vaga ning kannatlik meel. Autori maailmavaatelised seisukohad võtab kokku eespool mainitud esimene filosoofiline luuletus eesti keeles «Kahhesuggune innimeste surus», kus avalikule, välise hiilgusega ümbritsetud kuulsusele seatakse vastu tagasihoidlik sisemine väärikus, vaikne suurus:

Teine ſaab ſiin kiitlemiſſe[1] palgaks,
Ellab kunningatte maiades;
Agga teiſt ka urtſikutteſt leitaks,
Ja ta palk on rahho ſüddames.
Teine woib ka önneſt[2] ſündida,
Teine touſeb ikka töſtmatta.

«Waikne surus! sind ma kummardan» — lõpetab Winkler. Vaadeldav luuletus on kahtlemata kõige huvitavam pala antud kogus. Valmidest on kõige ladusam «Wallelik pois ja temma issa», mille süžee oli eesti lugejaile proosakujus tuttav juba Willmanni ja kalendrite kaudu. Muidu kannatab «Jutud» rütmikonaruste ning väljendusliku ebatäpsuse all, osutudes puisemaks kui luuletaja esikkogu. Kõige selle tõttu ei suutnud Winkleri lüroeepilised värsid lugejat köita ega leidnud nähtavasti ka mingit nimetamisväärset levikut. Tuleb siiski märkida, et «Juttude» valme ilmus juba sajandi esimesel aastakümnel Gresseli kalendris. Nii kujunes Winkler värssvalmi rajajaks põhja-eesti keeles. Lõuna-eesti murdes katsetasid selles žanris G. G. Marpurg ja G. A. Oldekop. Ka Grenziuse kalender trükkis mõned värssvalmid ära.

Luule «Beiträge's». Sajandi teisel kümnendil tegeles ilmaliku luulega eespool mainitud aritmeetikaõpiku autor P. H. v. Frey, kes Rosenplänteri «Beiträge's» eesti poeetika küsimusi käsitledes tõi näiteid ka eesti luule võimalikest liikidest. Selleks tõlkis ja avaldas ta aastail 1813—1814 neli Gellerti valmi ja sõnastas esimesed eesti distihhonid. Frey luuleliskeelelised võimed on aga üsna väiksed, nii et tema tõlked jäävad oma esteetiliselt väärtuselt maha ka Winklerist. Frey katsetustest on kõige ladusam «Waene ja rikkas» (J. Ewaldi järgi).

Sajandi alguse luulest, eriti «Beiträge's» ilmunud Frey värsinäidetest püüdis läbilõike anda Rosenplänteri antoloogia *«Lillikessed»* (1814), mis sisaldab küll kõigest kaheksa luuletust ning epigrammi.

G. A. Oldekop. Tolle aja luuleharrastust on ergutanud ka juba kooli vajadused. Nimelt harrastati praost J. Ph. Rothi poolt rajatud Kanepi

[1] kiidu, austamise.
[2] õnnekaupa, juhuslikult.

koolides neljahäälset koorilaulu. Lastele kätteõpetatud palad läksid rahvasuhu, kus neid tunti «vana prauski» lauludena veel käesoleva sajandi algul. Mõned niiviisi säilinud värsid pääsesid ka J. Ph. Rothi nime all trükki (esimene niisugune a. 1864). Rahva käest hangitud laulutekstidele toetudes tõstis Rothi luuletajana esile O. Sild 1902. aastal. Seetõttu peetakse kalendrikirjanduse käsitluses mainitud «Talvelaulu» («See talv, see

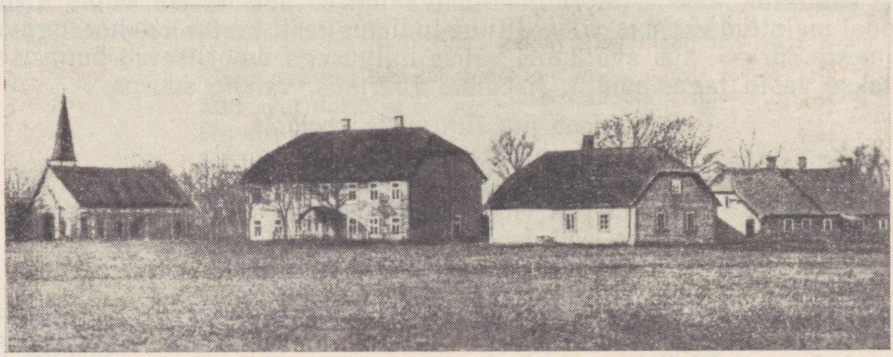

Kanepi vaade. Paremal maja, kus J. Ph. Rothi ajal asus kihelkonnakool.

kange talv / ei ole joht nii halv») tänapäevani Rothi luuletuseks. Arhiivimaterjalid aga näitavad, et tegelikult oli Kanepi koolides kasutatud laulude autoriks Rothi sõber, Põlva pastor G. A. Oldekop, keda juba kaasaeg tundis luuletajana, kuna Rothi kohta seda kusagil ei märgita. Samuti ilmus Oldekopi luuletusi tema eluajal trükis. Rothi teeneks jääb seega Oldekopi laulude rahva kätte toimetamine. Kas Roth ise üldse on luule alal katsetanud, peab selgitama edaspidine uurimine.

Gustav Adolph Oldekop (1755—1838) sündis Haapsalus, õppis Tallinna toomkoolis ja seejärel Halle ülikoolis teoloogiat. Edasi sai Oldekop 1781. aastal Põlva pastoriks; 1819. aastal loobus ta vaimulikukohast ning asus Tartu, kus ta elas surmani. Kirjanduslikku tegevust alustas Oldekop XVIII saj. lõpul, kus ta koostas esimesed Grenziuse «Eesti-Ma (resp. Tarto-Ma) Rahwa Kalendri» aastakäigud. Selles kalendris, samuti Rosenplänteri «Beiträge's» ilmusid ka mõned Oldekopi laulud. Enamuses levis tema lõuna-eesti-keelne luulelooming suuliselt. Oma luuletused saatis Oldekop tutvumiseks ka Rosenplänterile, kes tegi neist usaldusväärsed ärakirjad; seetõttu tunneme tänapäeval temalt paarikümmend algupärandit ja veerandsada tõlget.

Oldekopi laulude rakenduslik eesmärk tingib, et me leiame nende hulgast rea saksa lauldavaid laule (laenuallikateks G. A. Bürger, M. Claudius, Chr. Fr. D. Schubart, M. Usteri jt.). Aga ka tema algupärased vär-

sid on enamasti saanud lapselikult lihtsameelse, optimistliku ilme. Lauldava laulu traditsioone silmas pidades on Oldekop tõlkinud või loonud mitu rõõmule, mängule või usinale tööle («Haina laul», «Tö laul») õhutavat pala, samuti hällilaule. Ei puudu ka Winkleri variandi kaudu tuttav «Kui wäggi sõtta lät». Uueks liigiks seevastu on keisrilaulud, kus tänatakse Aleksander I talurahvaseisuse olukorra parandamise eest.

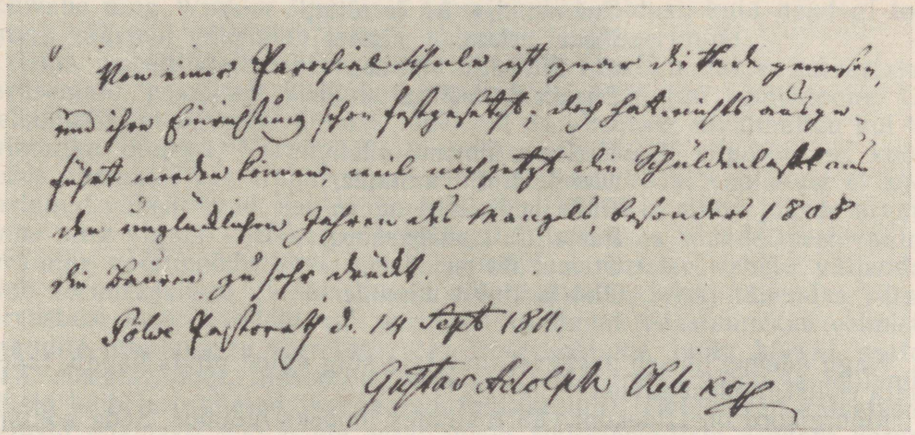

Katkend G. A. Oldekopi kirjast K. G. Sonntagile andmetega Põlva kooliolude kohta.

Edasi leiame ka varase patriootilise dialoogi oma maa mehe ja võõra vahel («Essa-maa armastaminne»). Oldekopil ei puudu ka eelnenud eestikeelsetest värsikatsetustest tuttav eleegiline laad («Kaibdus essa perra», «Pimme inniminne», «Kerrik aija pääl laulada»).

Oldekopi loomingulised eeldused ning saavutused ilmnevad kõige selgemini tema loodusega seotud luules. Osalt on selles käsitletud laste talve- ja kevaderõõme, enamasti räägib luuletaja looduslikust keskkonnast aga seoses taluelu ja -tööga. Esimesest rühmast on kõige õnnestunum kõne all olnud «Talwe laul», mis ilmus juba 1811. a. Tartu kalendris. Rosenplänteri käsikirjas kannab see luuletus pealkirja «Poisikesse rõõm talwe perrast».

Ka maaelu-motiividega küllastatud loodusluuletustes saavutab Oldekop mõnigikord hinnatavat elamuslikkust. Tuntud on kaks õhtulaulu — algupärane «Suwwe õddang» («Jo se taiwas werretap») ja arvatavasti tõlkeline «Tallomihhe õddango laul» («Jo nakkap illus päiwakenne / Nüüd alla minnema»), mis kõnelevad rahulikust talupojaelust suvise looduse rüpes, ning «Perran poimamist», kus rahuldustundega vaadeldakse

sügisest nurme, mille saak kindlustab talvise toidu. Nende luuletuste sisuliseks puuduseks on idülliline, pärisorjuse raskustest vaikiv käsitluslaad. Mõnikord seob Oldekop loodusmotiivid armastusteemaga. Selline on üks tema paremaid algupärandeid — «Poimo laul», kus noormees avaldab neidu lõikusele kutsudes leidlikult oma kavatsust sügisel kosja tulla:

Paljo poisi tahhawa
Süggise so kossida.
Ent ma tija, kes jo tõttap
Armo melega so wõttap,
Ehk kül paljo tahhawa
Süggise so kossida.

Weel om siid mul allale,
Mes sa kinksit minnule.
Külla poisi sedda näiwa
Kaddelikkult pühhapäiwa,
Et mul iks on allale,
Mes sa kinksit minnule.

Nagu näeme, libiseb pastorist luuletaja sulg välist pinda kaudu, taotlemata erilist tundesügavust.

Mõnigikord on Oldekopi väärtuslikuks jooneks huumor. Seda kohtame tema tõlkelistes luuletustes («Rätsep kergejalg», «Weinsperri naise», «Adam ja ellaja»), aga ka algupärandites. Viimaste hulgast tuleb märkida antoloogiate kaudu tuttavat «Warblast» («Sa ollet ausa warblane / Üts häbbemata tsirguke»), samuti «Laisklejat» ning «Saja[1] laulu». Ühtlasi märkame Oldekopi juures omapärast võtet käsitleda sama teemat kord tõsises, kord humoristlikus valguses. Niisugused luuletusepaarid esinevad päikese («Päiwlik») ja kuu («Ku») teemal.

Oma paremates palades saavutab Oldekop need vähenõudlikud eesmärgid, mis ta luulele seab. Lihtne pildistik ja üsna sujuvad värsid jätavad kohati meeleoluka mulje. Teiselt poolt ei puudu Oldekopil ka keelevead ning germanismid, samuti on mõned luuletused, eriti tõlkelised, oma sisult kaunis väheütlevad. Et Oldekopi loomingus on tähtis koht algupäranditel, ootame tema juures juba Eesti looduse ja maaelu peegeldumist. Teataval määral õigustavad seda tema laste-, loodus- ja töölaulude rahvapärased motiivid. Tõsisemat süvenemist Eesti elu iseärasustesse takistas aga Oldekopi idülliline, kesksetest ühiskondlikest probleemidest kõrvalehoiduv käsitluslaad. Oma värsistusvilumuselt ületas teatavat kirjanduslikku kultuuri ilmutav Oldekop teised eestikeelse luule harrastajad XIX saj. algul. Tema laulud levisid rahva hulgas, kuid oma murdekeele tõttu ainult kitsal alal.

[1] Saaja (s. o. pulma).

Nagu jutukirjanduses, nii oli XVIII saj. lõpp ja XIX saj. algus ka luulealal esimeste ilmalike teoste rahvani jõudmise ajaks. Luulevihikute ilmumine XIX saj. esimesel kümnendil tähendas eluõiguse taotlust luulele kui iseseisvale kirjandusliigile. Teiselt poolt olid tolleaegse luule tootjateks siiski ainult sakslased-asjaarmastajad, kelle hulgas polnud tõelisi poeetilisi talente, mistõttu nad toetusid saksa didaktilisele lüroeepikale või idüllilis-sentimentaalsele lauldavale laulule, kajastamata talurahva elu olulisi külgi pärisorjuse kriisiperioodil. Ainult Oldekop ja mõnevõrra ka Schwabe ning Winkler ilmutasid loomingulisi eeldusi, kuid nendegi toodangu väärtust vähendab taluelu kohatine idealiseerimine.

Oma poeetilistelt iseärasustelt jätkasid ilmaliku luule harrastajad varasemaid, peamiselt kirikulaulu soetamisega rajatud traditsioone. On iseloomulik, et mõnedki autorid tegelesid paralleelselt nii ilmaliku kui ka vaimuliku luulega. Värsimõõt oli sealjuures rangelt silpröhuline, koosnedes enamasti kas trohheustest või jambidest. Värsi voolavust ei soodustanud väheütlevad, sageli puudulikud riimid. Kui sinna juurde arvata puine ning vigane keelekasutus, millega käis kaasas sõnade meelevaldne surumine värsimõõdu ahelasse, siis suutis elamussisu vahetu väljendamine vormiraskused ületada ainult erandjuhtudel. Siiski tähendas värsiharrastuse kasv vaadeldaval perioodil tunduvat edasiminekut eelmiste sajandite juhuluulega võrreldes. Žanritest kohtame laulu kõrval pastoraali, eleegiat, oodi, filosoofilist luuletust, epigrammi, valmi ja ballaadi. Läksid käibele esimesed lastelaulud (hällilaulud). Kuigi need katsetused toetusid enamasti võõrastele eeskujudele (teisejärguliste allikate kõrval ilmusid esimesed tõlked ka Schillerilt, Bürgerilt ja Höltylt) ega saavutanud laiemat populaarsust, tähendasid nad siiski värsistamisharjumuste süvenemist ning toetasid sellisena edasisi pingutusi eesti ilmaliku luulealal.

BIBLIOGRAAFIA.

Üldist.

II. M. Kampmann, Eesti ilukirjandus Tallinnas saja aasta eest. EKirj. 1908, lk. 407—412 ja 425—437.

A. T. Grahl.

II. J. Roos, Ühest vanast noodiraamatust. EKirj. 1939, nr. 4, lk. 161—166.

Monned Laulud.

Monned Laulud. Tln. [1806], 16 lk. ▪ Nelli Laulud. Tln. 1813, 8 lk.

R. J. Winkler.

Meie Risti-usso Õppetussed Piibli Ramato salmide läbbi Katekismusse wisil ärraselletud. Tln. 1806, 223 lk. [lk. 199—223: Monned Waimolikkud Laulud]. ▪ Eesti-ma Ma-wäesõa-laulud. Tln. 1807, 15 lk. ▪ Juttud. Trt. 1816, 28 lk. ▪ Predigten und Reden des wohlseligen Herrn Oberpastors an der Ritter- und Domkirche zu Reval Reinhold Johann Winkler. Reval 1816, XXXII + 303 lk. ▪ Jummala-sanna laulud. Tln. 1817, 16. lk.

J. H. Rosenplänter.

Lillikessed. Essimenne leht. Pärnu 1814, 16 lk.

J. Ph. Roth.

I. ABD nink weikenne luggemisse ramat. Trt. 1814, 16 lk.

II. O. Sild, Johann Philipp von Roth. Eesti Üliõp. Seltsi Album VIII. Trt. 1902, lk. 139—166.

G. A. Oldekop.

I. Mõtlemisse Jummala teggude päle. Trt. 1822, 4 + 132 lk. ▪ Joh. Ph. v. Roth, Talvõlaul. Tln. 1938, 40 lk. (bibliofiilne väljaanne).

II. K. Ehrmann, Esimene eesti ajakirjanik. Õitsituled XIII (1935), lk. 15—19. ▪ K. Ehrmann, 100 aastat Gustav Adolph Oldekopi surmast, EKirj. 1938, nr. 12, lk. 534—537.

XIII peatükk.

ÜHISKONDLIK JA KULTUURILINE ELU 1810—1830-NDAIL AASTAIL.

Oma pärisorjusliku iseloomu tõttu ei saanud XIX saj. alguse talurahvaseadused mingiks püsivaks agraarprobleemi lahenduseks olla. Talurahvarahutuste survel olid rüütelkonnad sunnitud selle küsimuse uuesti arutusele võtma. Et agraarsuhete korraldamist nõudis ka keskvalitsus, kerkis juba 1810. aasta Eestimaa maapäeval mõisnike olukorra päästmiseks üles talurahva isikliku pärisorjusest vabastamise mõte. Tsaarivalitsus nõustuski aadli ettepanekuga, kartes vastasel korral piirimaade talurahva ülestõuse ähvardava sõja olukorras. Pärast Eestimaa 1816. a. talurahvaseaduse väljakuulutamist nõudis Aleksander I analoogilisi samme ka Kura- ja Liivimaa rüütelkonnalt.

Kuna valitsus lubas Liivimaa uue agraarseaduse kehtestamise eel trükisõnas talurahvaküsimuse üle diskuteerida, kajastub tolleaegne ideoloogiline võitlus ka kohalikus publitsistikas — Tartus ilmunud ajalehe «Neue Inländische Blätter» («Uued Kodumaised Lehed», 1817—1818) ja eribrošüüride veergudel. Aadlisse kuulunud sõnavõtjad pooldasid enamuses talurahva maata vabastamist koos teatavate isikuvabaduse kitsendustega, mille eesmärgiks oli säilitada oma poliitilisi privileege ning kindlustada mõisaid ka edaspidi tööjõuga. Teiselt poolt nõudsid kodanliku mõttesuuna esindajad, kelle hulgast võib esile tõsta ajalehe «Neue Inländische Blätter» toimetajat, Tartu ülikooli professorit Fr. E. Rambachi, maamõõtjat C. M. Schröderit ja G. Merkelit, talupoja vabastamist ilma igasuguse piiramiseta, kusjuures ta kasutaks tulevikus talumaad kas riiklikult kindlaksmääratud rendinormide järgi või eraomanikuna. Samal ajal käsitleti Rambachi nädalalehes muidki kohalike põlisrahvastega seotud probleeme, muuseas talurahvakooli väljaarendamise ning õpetajate seminari asutamise küsimust. 1818. a. keskel keelati aga avalik diskussioon talurahva vabastamise ja selle viiside üle. Nähtavasti kujunes nende vaidluste iseloom niisuguseks, et see polnud Aleksander I valitsusele enam vastuvõetav. Samal aastal vangistati ka Võisiku mõisa omanik Timotheus Eberhard v. Bock (1787—1836), kes oli Aleksander I-le esitanud konsti-

tutsiooniprojekti, mille sissejuhatuses ta kritiseeris absolutistliku Venemaa riigikorda ning nõudis tsaari-türanni kukutamist. Talurahvaküsimuses oli Bock siiski konservatiivsel seisukohal, agiteerides Liivimaa talupoegade vabastamise kui aadlile ebavääriika järeleandmise vastu. Ka Bocki poolt plaanitsetud konstitutsioonilise süsteemi juures pidi aadel olema

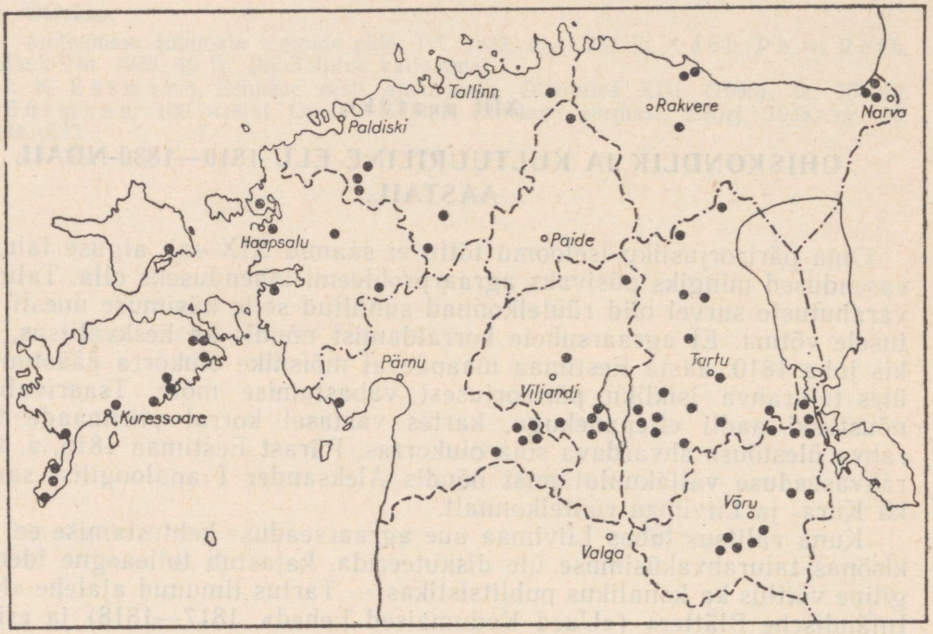

Kaart nr. 7. **Talurahvarahutused 1816—1823.**

uue korra kandja ning edasiviija. Märgukirja sissejuhatuses leiduvatest tsaarivastastest teravustest oli aga küllalt, et Bock suleti otsekohe vanglasse, mis tema vaimselt ja füüsiliselt hävitas.

Nendes oludes kujunesidki Eestimaa 1816. ja Liivimaa 1819. a. talurahvaseadused aadliklassi huvides teostatud manöövriks, et mõisnikud talurahvale isiklikku priiust andes vabaneksid vakuraamatute teomääradest ning võiksid edaspidi talupoega sundida juba «vaba võistluse ja vaba kokkuleppe» põhimõttel vastu võtma ükskõik missuguseid teorendi tingimusi. Rea feodaalse sunni vahendite säilimise tõttu kestis uute agraarseaduste raamides, kus ka elukoha muutmine oli esialgu takistatud, sisuliselt edasi teoorjus, mis talurahvale oli täiesti ootamatu, nagu näitab massiline keeldumine rendilepingute vastuvõtmisest, samal ajal kui tõrkujad ei lahkunud ka taludest. Ainult sunnivahenditega suutsid või-

mud talupoegi mõisnike tahtele allutada. Nõnda kujunesid järgnenud aastakümned eesti talurahva põhimassile üheks raskemaks perioodiks tema ajaloos, sest uusi tootmispõhimõtteid rakendavad ning töömahukaid põllumajandusharusid arendavad mõisnikud tugevdasid vormiliselt priiks kuulutatud, kuid tegelikult mõisa külge seotud talurahva väljakurnamist lühiajaliste rendilepingutega. Talumaade laialdane mõisastamine suurendas maaproletariaadi hulka. Järk-järgult 10—15 aasta jooksul vabastatud talurahva «priiuse» illusoorsust suurendas veel seegi asjaolu, et mõisnike kätte või nende kontrolli alla jäi endiselt kohalik kohtu- ja politseivõim, samuti nagu nad säilitasid õiguse kodukari korras talupoegadele ihunuhtlust jagada. Samal ajal aga lugesid mõisnikud ühes pärispõlve kaotamisega oma kohustused lõppenuks talurahvakooli ainelise külje eest hoolitsemisel, mis pandi talurahvaseadustega rajatud vallakogukondade õlgadele koos muude omavalitsuskuludega. Iganenud feodaalsuhete säilimine ka pärast talurahva vormilist vabastamist oli suureks takistuseks ühiskonna arengule.

Sellisena kutsusid 1816.—1819. a. agraarseadused otsekohe esile elava mõttevahetuse, kusjuures balti aadli esindajad üldiselt kaitsesid läbiviidud reformi, pidades veel 1830-ndatel aastatel teotööd kõige eelistatumaks rendiliigiks. Seevastu oli Merkel selleks aastakümneks ületanud oma esialgsed illusioonid «vabade lätlaste ja eestlaste» kohta ning propageeris nüüd talumaa müümist.

Balti olude kriitika vene kirjanduses. Baltimaade agraarreformid tõmbasid endale ka vene sotsiaalse progressi eest võitlevate inimeste tähelepanu, kelle hulgas olid juhtival kohal dekabristid. Viimased käsitlesidki Baltimaade, eriti aga Eesti probleeme ning aineid nii publitsistikas kui ka jutukirjanduses. Muuseas märkis liikumise juht P. Pestel oma programmilises dokumendis «Русская правда» («Vene õigus»), et Balti talurahva «vabastamine on täiesti ebarahuldav, sest see säilitab uues vormis vana feodaalse orjuse, mistõttu siinne olukord vajab põhilisi muudatusi».

Dekabristidest-kirjanikest pühendas Eestile kõige suuremat tähelepanu Aleksander Bestužev-Marlinski (1797—1837), kelle ema oli pärit Narvast. Külastanud 1820. aastal Eestit, avaldas Bestužev reisikirjelduse «Поездка в Ревель» («Reis Tallinna», 1821), kus autor jälgib ka siinseid sotsiaalseid olusid ning toob andmeid nende ajaloolise kujunemise kohta. Teost kannab sügav poolehoid eesti talurahva vastu. Bestužev rõhutab, et eestlased olid sakslaste maaletungi ajal küllalt kõrgel arenemisastmel, ja kui nende juures võib kaasajal märgata pahesid, siis on see raskete pärisorjusesajandite tagajärg. Samal ajal näitab kirjanik saksa ristirüütlite ja vaimulike harimatust, julmust, liiderlikkust ning luksuslikku elu rahva higi arvel. Suure sümpaatiaga käsitleb Bestužev eestlaste võitlust oma alistajate vastu. Nii räägib ta Lembitust ning tõstab esile Novgorodi kaasabi eestlastele võitluses vallutajatega. Jüriöö ülestõusu tutvustab ta järgmiste eredate sõnadega:

A. Bestužev-Marlinski.

Oma uute isandate rõhumisest ärritatud, tõstsid eestlased vabaduslipu, nende tasumõõk värvus sakslaste verest punaseks. Ligi kaks tuhat aadlikku ja rüütlit maksid oma julmuse eest peaga. Lossid lõõmasid, piiramine ähvardas Tallinna ja taanlased olid sunnitud ordult abi paluma. Ordumeister Bernhard [Burchard] von Dreileben viis ülestõusnute vastu suuruse, kättemaksuhimu ja relvastuse poolest tugeva väe. Eestlased otsustasid surra, mõõk käes, ja langesid kõik viimse kui üheni Tallinna lähedal. Neid oli 10 000. See spartalaste ja helveetslaste vääriline üllameelsus tõi kaasa kõigi liivimaalaste täieliku orjuse.

A. Bestuževi teos kutsus esile rea analoogilisi reisi- või üksikute Balti kohtade kirjeldusi, kus suuremal või väiksemal määral on tunda ka dekabristide ideede mõju.

Üldse tõusis nn. Liivimaa teema 1820—1830-ndate aastate vene proosas silmapaistvale kohale. Vastavalt romantikute huvile keskaja vastu harras-

tati eriti ajaloolist jutustust. Dekabristid-kirjanikud astusid ka selles žanris välja eestlaste ja lätlaste julma rõhumise vastu, paljastades ristirüütlite ja vaimulike vägivallatsemist maa põliselanike kallal. A. Bestužev kirjutas jutustused «Замок Венден» («Võnnu loss», 1823), «Замок Нейгаузен» («Vastseliina loss», 1824), «Ревельский турнир» («Tallinna turniir», 1825) ja «Замок Эйзен» («Eiseni loss», 1827). Pirita kloostriga sidusid oma süžeed koguni kaks autorit — A. Botškov ja V. Titov. Vene klassikalise kirjanduse traditsioonide ning romantilise meetodi tõttu valisid Liivimaa jutustuste autorid nii oma negatiivsed kui ka teravasti kontrasteeritud positiivsed tegelased valitseva kihi või saksa kaupmeeskonna hulgast, põnevust taotlev intriig aga areneb isiklike vaenuvahekordade pinnal, kuna talurahva elu puudutatakse ainult tausta loomiseks. Mõnevõrra teisiti on üles ehitatud Bestužev-Marlinski venna Nikolai Bestuževi (1791—1855) jutustus «Гуго фон-Брахт» («Hugo von Bracht», 1823), mille tegevuskohaks on Eesti läänesaared. Jutustuses hakkab nimitegelane, julma kaasaadliku vaenu ohver, mereröövlite salga pealikuks; nendega liitub ka saksa rüütlite vägivalla eest põgenenud eesti talupoegi.

Teist teed läheb ka Avinurmes nooruse veetnud ja Võrus õppinud dekabrist Wilhelm Küchelbecker (1797—1846), kelle 1824. aastal ilmunud jutustuse «Адо» tegevus areneb aastail 1217—1234 ning käsitleb eestlaste võitlust ristirüütlite vastu. Jutustuse tegevuskohaks on autori nooruskodu — Avinurme, kus XIII saj. rahvavanemad püüavad Novgorodist abi otsides rõhujatest vabaneda. Põimides sisse etnograafilisi ja folkloristlikke elemente, sealhulgas ka rahvalaulu-imitatsioone, tõstab Küchelbecker esile eestlaste muistset vägevust, nimetab Adot «vabaduse alistamatuks pojaks», saksa vallutajaid aga barbariteks. Sellisena läheneb Küchelbecker oma ajalookäsituselt Merkelile, ületades tunduvalt teiste ajalooliste jutustuste rüütliromantika šabloonilised intriigid ja kujud. Muidu on aga ka Küchelbeckeri minevikupilt küllalt tinglik ja detailides ekslik.

Usutavamat olustikukujutust võime kohata mõnes 1830-ndate aastate ajaloolise žanri teoses, näiteks Ivan Lažetšnikovi romaanis «Последний Новик, или Завоевание Лифляндии в царствование Петра Великого» («Viimne õukondlane ehk Liivimaa vallutamine Peeter Suure valitsusajal», 1831—1833); ka ideeliselt on see teos lähedane dekabristide traditsioonidele. Teiselt poolt, järgides vene aadli ebasõbralikku suhtumist balti mõisnikesse, arendasid saksavastaseid ideid ka autorid, kes reaktsiooniaja tingimustele kohanedes olid hoopis kaugel progressiivsest ideoloogiast, nagu näiteks žurnalist ning romaanikirjanik Faddei Bulgarin, kes Tartu külje all asunud Karlova mõisa omanikuna sai ka isiklikult kogeda Liivimaa aadli kõrkust.

Mis puutub 1820—1830-ndate aastate Balti-ainelise kirjanduse laiemasse mõjusse, siis polnud see kõigil autoritel ühesugune. Kui A. Bestuževi, I. Lažetšnikovi jt. ilukirjanduslikud tööd ilmusid korduvates trük-

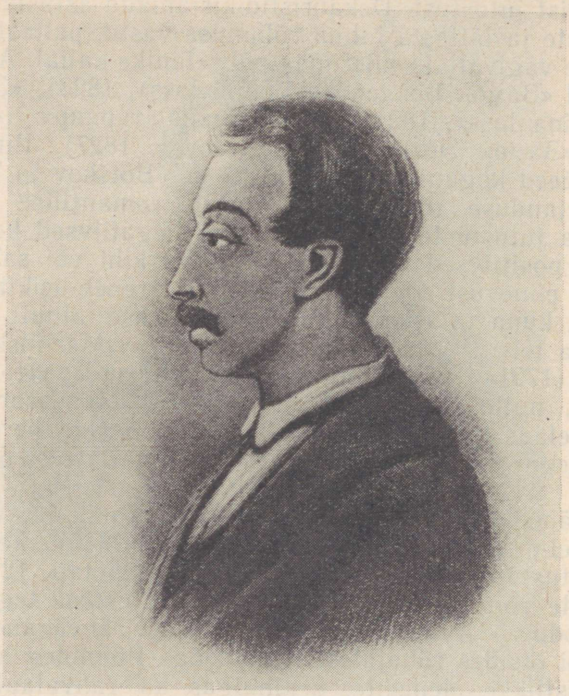

W. Küchelbecker.

kides ning tõlgiti võõrkeeltesse, siis vajus näiteks Küchelbeckeri «Ado» unustusse koos ajakirjaga «Mnemozina», kus jutustus ilmus. Dekabristide-kirjanike ideede levikut Eestis soodustasid nende sidemed siinsete sõpradega, kelle hulgast Aleksandra Vojeikova (luuletaja Žukovski õe) kirjanduslik salong oli Tartu progressiivselt meelestatud inimeste kooskäimiskohaks. Eesti lugejateni jõudis näiteid Bestuževite ja Lažetšnikovi ilukirjanduslikest töödest alles 1880—1890-ndail aastail. Seega sai kõne all olevate autorite mõju eesti talurahva võitlusele olla ainult kaudne: samuti nagu saksa pärisorjusevastane publitsistika sajandite vahetusel, ei ulatunud ka vene Balti-ainelised teosed 1820—1830-ndail aastail eesti lugejateni.

Uued tendentsid sotsiaalses ja kultuurilises arengus. Kuigi 1816.—1819. a. talurahvaseadused olid koostatud feodaalseid tootmissuhteid säilitada püüdva aadli huvides, tähendas seni mõisniku müüdava vallasvara hulka kuulunud talupoja isiklikult vabasse seisusse tõusmine talle siiski poliitilist võitu, mis sai eesti rahvuse ja rahvusliku kultuuri tekkimise üheks eeltingimuseks XIX saj. keskel. Kuid aadli pärisorjuslike õiguste

piiramine ja talurahva esindajate pääs alamaisse omavalitsuse ning kohtuorganeisse — nii suurel määral kui need ka kohaliku mõisniku mõju all olid — pidi juba XIX saj. teisel veerandil tõstma eesti rahva eneseteadvust, kodanikujulgust ja edasipüüdlikkust. O. W. Masing kirjutabki 1819. aastal rõõmustavast vaimsest elevusest ning tungist hariduse järele, mille vabaduse ootamine on talurahvas äratanud. Kuigi tegelik «priius» rahva põhimassi taotlustele ei vastanud, andis ta siiski hoogu maaühiskonna diferentseerumisele. Eriti Lõuna-Eestis, Viljandi- ja Pärnumaal, kus arenes linakasvatus, kogunes rentnike kätesse teatavat majanduslikku jõukust, mistõttu juba XIX saj. teisel veerandil esines üksikute talude päriseksostmisi. Suuremat kaalu omas tollal aga kujunev maakodanlus, nn. «saapameeste» kiht (kõrtsmikud, möldrid, ülesostjad, mõisa-ametnikud, köstrid jt.), kes olid osaliselt juba enne 1816.—1819. aastat vabastuskirja («priiraamatu») saanud ning kes O. W. Masingu andmetel püüdsid nüüd oma lapsi gümnaasiumi ja ülikooligi saata. Valdavas enamuses need eesti päritolu tõusikud ja haritlased saksastusid, missugune protsess oli siiamaani pidevalt toimunud ka linna-eestlaste seas. Kuid käesoleval perioodil leidus siiski juba üksikuid haritud eestlasi, kes oma rahvusele selga ei pööranud, kujunedes edaspidi eesti talurahva poliitiliste ja kultuuriliste huvide eest võitlejaks. Nii astusid 1817. aastal ülikooli Fr. R. Faehlmann, 1819 Kr. J. Peterson ja J. J. Nocks, 1823 D. H. Jürgenson, 1826 Ph. J. Karell ja Fr. R. Kreutzwald. 1820-ndail aastail koondus Faehlmanni ümber juba eestihuviline ringike (Kreutzwald, Jürgenson, Nocks jt.), kes Kreutzwaldi hilisemat tunnistust mööda «oma parema jõu selleks rakendasid, et põlatud eestlaste rahvust jälle teatud ausse tõsta». Mõned eesti soost võrsunud mehed (O. W. Masing, P. A. J. Steinsberg, Kr. J. Peterson, A. Holter, Chr. Fr. Janter) mängisid ühte või teistsugust osa juba käesoleva perioodi kultuurielus.

Käsitletavatel aastakümnetel domineerisid eesti kultuurielus siiski veel saksa või saksastunud haritlased. Kuid nendegi hulgas võime konstateerida huvi tõusu eesti rahva ning tema vaimuavalduste — keele, kirjanduse ja rahvaluule materjalide kogumise ning uurimise vastu. Selle aktiivsuse põhjuseks oli kapitalistlike suhete sissetung ja muutused maa ühiskondlikus korralduses, mis nõudis talurahvaga kokkupuutuvatelt ametnikelt ja majanduselu tegelastelt paremat eesti keele oskust. Samuti ajendasid seaduste eesti keelde tõlkimine, talupoegade osavõtt kogukonna omavalitsuse ja kohtuorganitest, mitmesuguste lepingute sõlmimine jm. eesti keele osatähtsuse tõusu ametliku suhtlemise vahendina. O. W. Masing tegi koguni ettepaneku hakata kohut ja kohtuprotokolle pidama eesti keeles. Lisaks sellele olid siinsed kirjamehed kokku puutunud Herderi ja romantikute võitlusega saksa keele eluõiguse ning arendamise eest, mille üksikud põhimõtted nad talurahvahariduse vastu huvi tundes kohalike keelte kultiveerimisele üle kandsid. Nii rõhutas J. H. Rosenplänter, kes oli tuttav ka läti tolleaegse kultuurieluga, et ta ei käsitle keelt formaalselt,

sest rahva keel on tema meelelaadi, tema vaimuelu kõige selgem peegel. Aastail 1813—1832 andis Rosenplänter välja ajakirja «Beiträge», koondades enda ümber enamiku tolle aja keelehuvilistest kirjameestest, kelle vahel arenes elav mõttevahetus eesti kirjakeele väljakujundamise küsimustes.

Kõrvuti sellega tehti katset ka eestihuvilisi teaduslikke organisatsioone luua. Niisuguse ettepanekuga esines 1815. aastal J. W. L. Luce, kelle initsiatiivil kinnitatigi kaks aastat hiljem Kuressaare Eesti Selts (*Arensburgische Ehstnische Gesellschaft*), mille tegevusväli piirdus siiski Saaremaaga. Viieteistkümne tegevusaasta jooksul kogunes seltsil märkimisväärne hulk leksikaalseid ja folkloristlikke materjale, samuti keelealaseid kirjutisi, ilukirjanduslikke ja tarbetekste. Need käsikirjalised materjalid, millest ainult väga väike osa leidis «Beiträge's» avaldamist, on enamuses hävinud.

Kui O. W. Masing ja «Beiträge» suunasid oma pingutused põhjaeestilise kirjakeele väljaarendamisele, siis kasutati samal ajal eriti kirikukirjanduses veel rohkesti ka lõuna-eesti keelt. Selle eluõiguste ja arendamise eest astusid välja Tartu-Võru piirkonna pastorid, kes Kuressaare seltsi eeskujul asutasid 1819. aastal Eesti Õpetatud Seltsi Tartus (*Ehstnische Gelehrte Gesellschaft zu Dorpat*). Nagu Luce, nii lasksid ka selle seltsi juhid — Urvaste pastor Fr. G. Moritz ja Tartu ülikooli eesti keele lektor pastor L. W. Moritz — liikmete hulgas ringi käia erilistel keelelistel missiividel (küsitluslehtedel), mille vastused aastatest 1819—1824 on säilinud. Seltsi hilisema tegevuse kohta andmed puuduvad, kuid ilmselt polnud see uurimistöö kuigi elav ega viljakas, andes 1830-ndate aastate lõpus ruumi Tartu ülikooli ringkondadest võrsunud Õpetatud Eesti Seltsile, mille kultuurilooline tähtsus on võrratult suurem.

Uusi jooni XIX saj. esimese poole rahvaluules. Ka rahvaluule, mis oli pärisorjusesajanditel olnud talurahva ellusuhtumise ja ilumeele väljenduseks, ei saanud sotsiaalsete suhete ning haridusolude muutudes endiseks jääda. Seetõttu märkamegi XIX saj. folklooris murrangulisi nihkumisi, ja mitte ainult eri žanrite populaarsuse ning temaatika, vaid ka struktuuri osas.

Sajandi esimesel poolel on uued arengutendentsid kõige ilmsemad rahvalaulu alal, kujundades ümber nii selle sisulist kui ka vormilist palet. Uue temaatilise rühmana tõusevad esile, vastavalt XVIII saj. teisest poolest alanud diferentseerumisele külaühiskonnas, rahvalaulud, mis kõnelevad rikka ja vaese ning pere- ja sulasrahva vastuoludest. Kahtlemata lähevad mõned selleteemalised laulud tagasi kaugemassegi minevikku, suur enamik meie päevini jõudnud sulaselauludest kajastab aga XVIII—XIX saj. vahetuse olukorda. Võib arvata, et laulurühm sellisena kujunes välja alles XVIII saj. lõpuks, kus ta sai tugevama sotsiaalse kandepinna. Igatahes on sulaselaulud viimaseks regivärsi stiilis loodud laulurühmaks. Nagu juba rahvalaulu-peatükis kuulsime, on selles laulurühmas juttu sulasepõlve raskusest: viletsast söögist, kehvast palgast, ras-

Teosulased pühapäeva õhtul kõrtsi juures (tundmatu kunstnik, 1813).
«Pühapäeva õhtul jätkavad teoorjad kõrtsi ees oma laule lauldes lõbutsemist, aga osa neist seab end juba mõisaminekuks, et vara hommikul töö juurde asuda.»

kest tööst, aga ka pererahva ülbusest ning üleolekust. Kuid sulaselaule ei iseloomusta halamine ega kurtmine. Minategelane — sulane — esineb neis iseteadvana ja aktiivsena. Halvale kohtlemisele vastab ta kättemaksuähvarduse või lahkumisega. Selline ellusuhtumine peegeldab maaproletariaadi ühiskondliku aktiivsuse tõusu feodalismi lagunemise perioodil. Ka oma struktuurilt erinevad sulaselaulud varasemast regivärsist. Siin on vähe lüürilist ilutsemist, rohkem aga tegevuse kirjeldust ning teravat pilget. Väga armastatud võtteks on neis lauludes vastandamine (rikas muretseb oma raha pärast — vaene laulab, ei muretse; perepojal on head hobused, kuid künnab viletsalt, sulasel härjad — künnab suurema tüki jne.). Sealjuures on sulaselaul ilmselt seisnud just meeste repertuaaris.

Uusi jooni sugenes ka orjuslauludesse. Küla diferentseerumine ühelt poolt, mõisatöö suurenemine ja teravnenud sund teiselt poolt kutsusid esile kokkupõrkeid teopoiste ja mõisasundijate vahel. Sellest jutustavad arvukad rahvalaulud, mida võetakse kokku pealkirja alla «Kubjas ja teopoiss». Need on sõnastuselt asjalikud ja realistlikud; ideelis-emotsionaalselt kannab neid aktiivne elutunnetus, vastuhakutahe ja trots. Õigusega on neid nimetatud «teomehe väike-eeposteks». Niisugustes lauludes kujutatakse teopoisi tööpäeva: vastumeelset teoleminekut,

kokkupõrget kupjaga künnitüki mõõtmisel, kupja sajatust või kupja ja teomehe kaklust. Vastavalt oma hilisele tekkele pole need laulud veel tüpoloogiliselt kristalliseerunud. Seepärast võib teisenditi erineda ka mainitud laulude motiivistik ja süžeeline arendusjoon. Kuid lahkuminekud puudutavad peamiselt algust ja lõpplahendust, põhiline — teopoisi ja kupja kokkupõrge — esineb igal juhul.

Lauludes kupjast ja teopoisist puudub peaaegu täiesti meeleolukujutus. Selle asemel antakse tõtlev sündmuse kirjeldus, mis vaheldub dialoogiga. Lõpplahenduses kohtame sageli naljandipärast puänteerimist.

Kõige hilisemaks laulurühmaks, millel on veel sidemeid regivärsiga, osutub n e k r u t i l a u l. Nekrutite andmise kohustus kehtestati Baltikumis Paul I ajal 1796. aastal. Seega on nekrutilaulud oma olulises osas tekkinud alles XIX sajandil.

Sõjaväeteenistus polnud tsaari-Venemaal kohustuslik kõigile meestele. Iga kogukond pidi andma kindla arvu nekruteid, kes valiti välja kohalike võimude poolt. Mõisnikud eelistasid soldatiks anda «vallalist rahvast»: vabadikke, orbe, ärakaranuid, jooksikuid, vastuhakkajaid. Pikk teenistusaeg, võõras ümbrus ja ülemuste jõhkrus muutsid sõjaväeteenistuse äärmiselt vastumeelseks ning sellest püüti igati kõrvale hoiduda — küll pagemise, küll enesevigastamisega. Nekrutilaulud kõnelevadki sellest «noorte meeste nutupäevast»: nekrutite püüdmisest, väevõimuga «sõtta sõlmimisest», nekruti jumalagajätust, linna viimisest ja «muntserdamisest». Nekrutilauludes esineb ohtrasti eepilist arendust, kuid sellega vahelduvad sagedased lüürilised kurtmised ja enesehaletsused.

Nekrutilaulud on põhiliselt regivärsilised. Ometi näeme siin ka sugemeid uuest laulustiilist või täpsemini — näeme vana regivärsivormi lagunemist. Meetrumiks on endiselt neljajalaline trohheus, kuid see ei rajane enam kvantiteedil, vaid sõnarõhul. Algriim esineb juhuslikumalt, siinseal kohtame lõppriimi:

Piits jäi härge peade peale,
piip jäi põllupeendra peale.
Läksin üle mõisa õue —
härra vaatas aknast välja,
naeratas siis minu peale:
«Vat see mees sukkeb soldatiks
ja see mees mahub madruseks!»

(*Vaeslaps soldatiks.*)

Nagu sulaselauludes, esineb ka nekrutilauludes regivärsi teistest rühmadest laenatud motiive ja stereotüüpseid värsse, mis kõigiti vastavad regilaulu stiilile. See teeb nekrutilaulu struktuuri mõneti ebaühtlaseks. Ometi võib öelda, et tervikuna võttes esindavad nekrutilaulud nn. siirdevormiliste laulude rühma, kajastavad üleminekut uuele laulustiilile.

Seega ilmnevad siin juba esimesed tunnused eesti rahvalaulu arengus toimunud suurest vormilisest murrangust. Nimelt astub XVIII sajandi ja XIX saj. esimese poole jooksul regivärsi kõrvale l õ p p r i i m i l i n e

r a h v a l a u l, mis XIX saj. keskel muutub domineerivaks ja sajandi lõpul surub vana regilaulu peaaegu täiesti kõrvale. Lõppriimiline rahvalaul esindab täiesti uut laulustiili, millel pole regivärsiga midagi ühist: parallelismirühmade asemel on salmid (stroofid), meetrum põhineb mitte kvantiteedil, vaid sõnarõhul, algriimi asendab lõppriim. Uus on ka meloodika: regilaulu retsitatiivset, monotoonsevõitu ja väheliikuvat viisi asendab elavam, meloodilisem ja tantsulisem viis. Uuema laulu võidukäik ongi eeskätt uue rahvaviisi võidukäik.

Uue laulustiili tekkimist ajendasid väga mitmesugused tegurid. Osalt peitusid eeldused folklooris eneses. Näiteks kasutati lõppriimi kindla ülesehitusvõttena ka varasemas rahvaluules, peamiselt vanasõnades ja kõnekäändudes. Juba H. Gösekeni grammatikas, veel rohkem aga A. Thor Helle keeleõpetuses leiame vastavaid näiteid: *libbe k e h l — herrise m e h l; kurri s i g g a — monda w i g g a* jpt. Regivärsis kohtame sageli kas paradigmaatilist riimi või lõppriimi muljet jätvat epifoori.

Oluliseks (kui mitte peamiseks) teguriks uue laulustiili tekkimisel näib siiski olevat kirjanduse eeskuju ja mõju. Arvesse tuleb siin kindlasti vaimulik (nii luterlik kui ka hernhuutlik) laul, mis kasutas teatavasti stroofilist ülesehitust ja lõppriimi. XVII saj. teisest poolest peale Opitzi reeglitele vastavalt rütmi ja riimi seatud kirikulaul võis seega eeskuju pakkuda rohkem kui sajandi vältel. Kirikulaulu mõjust kõnelevad muuseas ka nn. vaimulikud rahvalaulud — mitmesuguste piiblisündmuste värsistused, mis levisid peamiselt Lõuna-Eestis, kuigi mitte eriti laial alal («Joonatan, mu veli, magad», «Maarja kõndis teeda mööda» jt.).

Kirikulaulu kõrval avaldasid oma mõju ka juhuluule (kuivõrd see rahvani jõudis), Käsu Hansu käsikirjas liikunud kaebelaul ja XVIII sajandi lõpukümnendeist alates ilmalikud värsid juturaamatutes, kalendrites ning esimesed eestikeelsed luulekogud. Võrumaa teatavates osades tõrjusid Kanepi koolide kaudu levinud Oldekopi luuletused vana regivärsi juba õige varakult kõrvale. Teatav mõju oli ka neil kodukooridel ja orkestritel, mida mõned mõisnikud oma härrandlikuks lõbuks moodustasid. Koorid ja orkestrid koosnesid eestlastest, dirigendiks olid peamiselt sakslased. Nende osa eriti saksa viiside vahendajana on üsna silmapaistev.

Arvestatavaks teguriks uue rahvalaulu kujunemisel olid ka kokkupuuted naaberrahvastega ning tutvumine nende laulukultuuriga. Lõuna-Eestis tuleb arvesse läti mõju. Soldatite ja kroonuteenistusest tagasipöördujate kaudu levis vene laule. Peamist osa mängis aga saksa laulurepertuaar. Vahendajaks oli siin mõis, kus eesti soost mõisateenijad puutusid ligemalt kokku riigi- või balti sakslastest ametimeeste ja teenijaskonnaga. Nende omavaheline läbikäimine ei piirdunud ainult tööga, vaid toimus ka puhkehetkedel. Seal õpitigi saksa laule, mis lähtusid nii saksa folkloorist kui kirjandusest. Õpitud laulud kandusid edasi külasse ning levisid rahvasuus, eriti oma sisulise uudsuse ning elavamate viiside tõttu. Mõisa osa uute laulude tutvustajana ning levitajana on ilmekalt esile toodud P. Mannteuffeli jutustuses «Aiawite peergo walgussel» (1838).

Vanim näide uuest laulustiilist on a. 1673 kirjapandud fragment, mille J. A. v. Brand avaldas oma reisikirjas 1702. aastal. C. W. Freundlichi ümbertöötuses tuttavaks saanud rahvalaulu «Jänese õhkamine» tekkeajaks peetakse XVII sajandi lõppu. XVIII saj. algusest arvatakse pärinevat naljatlev lauluke «Kulla imä, tsirgu imä». A. W. Hupel esitab a. 1777 saksakeelses refereeringus lõppriimilise laulu tunnustega pala («Ükskord oli ilus ilm, / teinekord oli kaunis külm»). Oma 1780. aastal ilmunud grammatikas märgib Hupel, et eestlastel on ka mõned riimilised rahvalaulud, mis toetuvad saksa eeskujudele. Toodud näidetest ilmneb, et lõppriimilise laulu tekkimine ulatub tagasi XVIII sajandisse.

Uut laulustiili ei hakatud viljelema ühe korraga üle kogu maa. Kujunesid teatavad keskused, kus uuem laul kodunes varem. Üheks selliseks koldeks oli Saaremaa koos Muhumaaga. Teise keskusena peab nimetama Kagu-Eestit (Otepää ja Kanepi ümbrus). Mõnevõrra hilisemaks tsentrumiks kujunes Mulgimaa, mis on eriti tähelepandav selle poolest, et seal mitmed regilaulud kujundati ümber lõppriimilisteks ringmängulauludeks (näit. «Loomislaul»). Ringmängud saidki noorte uueks lõbustusvormiks ja ühes sellega ka keskseks lõppriimilise rahvalaulu esituskohaks. Lauljate ea ja soo seisukohalt märkame XIX sajandil veel teisigi nihkumisi. Kui regivärsse lõid ja laulsid peamiselt naised ja tüdrukud, siis lõppriimilistes lauludes oli küllalt palju — võib-olla et isegi domineerivalt — meeste loomingut. Kui XIX saj. alguses ja esimesel poolel naised laulsid peamiselt regivärsse, siis mehed juba siirdevormilisi või lõppriimilisi laule. Sajandi teisel poolel kujunevad repertuaarisuhted aga teistel alustel: regivärss jääb peamiselt vanemate inimeste lauluvaraks, lõppriimiline rahvalaul saab aga noorte harrastuseks, s. t. sajandi teisel poolel vanu leelusid veel mäletatakse, kuid regivärssi laiemalt enam uute laulude loomiseks ei kasutata.

Regivärsi muundumine lõppriimiliseks lauluks sündis aegamööda, järkjärguliselt. Kõigepealt hakkas taanduma parallelism. Parallelismirühm modifitseerub kahevärsiliseks «stroofiks», algriim muutub juhuslikumaks, ilmub epifoor. Näit.:

Saksad sõitvad saaniga,
mina vaene kelguga.

Sakstel täkud saani ees,
minul koerad kelgu ees.

Igas kõrtsis käisin sees.
ikka olin sakstest ees.

(*Saksad sõitvad saaniga.*)

Järgmise astmena ilmub juba teadlik lõppriim, ehkki säilib veel värsside paralleelsus ühe stroofi piirides:

Oh mina vaene Karja-Tõnu,
paigal kuulen halvu sõnu!

Iga reede saan rihmata,
iga laupäev saan lahmata.

Teised käivad kirikuteeda,
mina ikka karjateeda.

Teised kuulevad kirikukella,
mina ikka karjakella.
(*Karja-Tõnu.*)

Regivärsi ümberkujunemine sündis nii pikkamööda, et mõnel juhul on võimalik näidata kõiki lülisid selles arenguahelas, mille ühes otsas on puhas regivärss, teises otsas niisama ehtne lõppriimiline laul. Ümberkujundusele on allunud kõige erisugusemad laulud. Kohati võib märkida ka meestelaulu muserdavat mõju regivärsile. Paistab, et meeste või poiste poolt on teatava jõhkruse või hoolimatusega, puhuti ka rõvedusega ümber töötatud vanemaid orjus-, pilke-, armastus- ja isegi looduslaule. Seegi näitab, et vana rahvalaulu stiil oli muutunud anakronismiks XIX saj. aktiivsema elutunnetuse seisukohalt.

Kuigi siirdevormilisi laule, mis seisavad veel küllalt lähedal regivärsile, on kirja pandud üsna arvukalt, saab lõppriimilise rahvalaulu varasemat arenguteed rekonstrueerida ainult kõige üldisemates joontes. Põhjuseks on siin asjaolu, et kõik XIX saj. folkloristid, alates Fr. R. Kreutzwaldist ja lõpetades J. Hurdaga, tegelesid regilaulu päästmisega. Uuema laulu vastu puudus huvi ja selle kogumist peeti koguni täiesti tarbetuks.

Varasemast lõppriimilisest laulust moodustab küllaltki olulise osa laenatud lauluvara. Sellised on näiteks Skandinaaviast saadud «Lilla istus vangitornis» (millest tunneme ka varasemat, regivärsiks kujundatud teisendit — «Lunastatav neiu»), saksa rahvaballaad «Üks kuningatütar ja kuningapoeg», Lääne-Euroopa paljude rahvaste juures tuttav «Kus käisid sa, mu pojuke» jpt. Varane vene laen näib olevat «Soldatid, mu noored vennad». Saksast laenatud ballaadid on kas sentimentaalsed truu armastuse ülistused või jube-veriste kuritööde kirjeldused. Nii käsitleb «Üks kuningatütar ja kuningapoeg» vanemate tüli tõttu traagiliselt lõppenud armastuslugu, ballaad «Kus käisid sa, mu pojuke» aga õe poolt mürgitatud venna piinu.

Enamasti oli neis laululaenudes valitseval kohal armastusteema, mida käsitleti kas sotsiaalsest aspektist (aadliku ja taluneiu vahekord, näit. «Krahv ja lambur») või sensuaalses laadis ning võõramaises olustikus («Üks noormees rikkast soost»). Populaarseks tegi neid allakriipsutatult tugevate tundeelamuste esitamine.

Laule laenati kahte teed mööda. Suuliseks vahendajaks oli mõisamiljöö ja üldse nn. isiklikud kontaktid. Teiseks laenuandjaks kujunes kirjasõna, mille tähtsus rahvaliku lauluvara allikana ja suulise laulu rikastajana muutub eriti oluliseks XIX saj. keskel ja teisel poolel.

Muidugi ei piirdunud varasem lõppriimiline laul ainult laenude ja regivärsside ümbertöötustega. Kuid eespool vihjatud puuduliku kogumis-

töö tõttu on algupärasest loomingust säilinud ainult võrdlemisi ühekülgsed näited — mitmesugused kõrtsijorutused ja parodeerivad tögamised. Nende hulgas kohtame lugu «Saunamees Antsust», kes elab «paksu metsa sees» ja sõidab «seitse siga tõlla ees» jne. Analoogiline on kolme mehe karujahi lugu («Läks aga metsa Tibunibu / läks aga metsa Kuulaind / läksin metsa mina ka»): mehed lasevad karu, müüvad naha — aga satuvad vangi.

Säilinud varasemate kirjapanekute põhjal võib arvata, et XIX saj. algul oli valitsev veel regivärsiline rahvalaul, mis kajastas oma uutes teemarühmades ka teravnenud sotsiaalseid vastuolusid. Samal ajal võitis

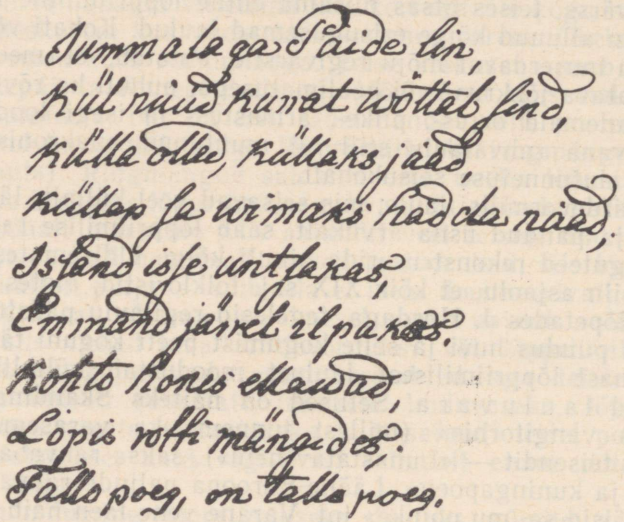

Jummalaga Paide lin,
Kül nüüd kurrat wöttal sind,
Külla olled, küllaks jäad,
Küllap sa wimaks hädda näad;
Isfand isse untsakas,
Emmand järrel ilpakas.
Kohto hones ellawad,
Lopis rotti mängides.
Fallo poeg, on tallo poeg.

Katkend uuema rahvalaulu «Jumalaga, Paide linn» üleskirjutusest ÕES-i kogus (XIX saj. keskelt).

pinda uuem rahvalaul, mis algul oli enamasti sentimentaalset või parodeerivat laadi. Sajandi keskel kujuneb aga lõppriimiline rahvalaul juba talurahva sotsiaalse protesti ning kasvanud võitlusmeeleolude sõnastuseks, võttes sellega üle funktsioonid, mis eelnevatel aegadel olid kuulunud regivärsile.

Ülevenemaalise reaktsiooni mõjud. Balti-saksa literaatide tegevus eesti keele alal kandis 1820—1830-ndail aastail kitsalt praktilis-filoloogilist ilmet, otsimata ühelgi moel kontakti talurahva poliitiliste huvide ning majandusliku hädaga. Ja võrreldes eelneva perioodiga, kus tegutsesid pärisorjuse kriitikud, oli ka üldpoliitiline atmosfäär tunduvalt ebasoodsamaks muutunud. Seda tingis reaktsioon, mis pärast Viini kongressi ja

Püha Liidu sõlmimist lasus painajana nii Venemaa kui ka Lääne-Euroopa vaimuelu kohal. Oma valitsusaja teisel poolel Araktšejevi abiga usulismüstilist propagandat levitanud Aleksander I-le järgnes Vene troonil Nikolai I (1825—1855), kes jätkas eelkäija reaktsioonilist suunda veelgi jämedamate ja julmemate vahenditega, võideldes kõigiti revolutsiooni ja demokraatliku mõtte vastu.

Baltimaade hariduselus tähistas reaktsiooni algust Tartu ülikooli kuraatori Klingeri asendamine a. 1817 keisri usaldusaluse, müstiliste kalduvustega krahvi K. v. Lieveniga, kes püüdis kohalikku kultuurielu juhtida ametlikule kursile vastavas suunas; nii kutsus ta usuteaduskonna ratsionalistlike õppejõudude asemele pietistlikud teoloogid. Siiski ei kannatanud Tartu ülikool 1810—1820-ndate aastate reaktsioonilise haridspoliitika all nii raskesti kui mõned teised Venemaa kõrgemad õppeasutused. Mitmel erialal töötasid Tartus tollal silmapaistvad teadlased.

Usulise elemendi kasvamist tolle aja avalikus elus tähistavad ka keisri eespool mainitud armumanifest hernhuutlastele a. 1817 ja piibliseltsi rajamine a. 1812, mille osakonnad loodi ka Eesti linnades ja kihelkondades. Selle organisatsiooni eesmärgiks oli «pühakirja» levitamine vastukaaluks sajandite vahetuse «vabamõtlemisele» ja ratsionalismile, mis pidas piiblit mõnigikord lihtrahvale üle jõu käivaks lektüüriks. Oma Viitina mõisas Võrumaal peatus elu lõpul teine Aleksander I-le lähedane usufanaatik — endine suurmaailmadaam ning kirjanik Barbara Juliane v. Krüdener (1764—1824), kes oli nüüd sidemeis hernhuutlastega ning pidas palvetunde talurahvale. Eesti raamatu ajalugu on ta mõjutanud selles mõttes, et ta andis usulise suunaga kirjanduslikke ideid eespool mainitud G. G. Marpurgile.

Reaktsiooniajale omane opositsioon valgustusliku ajalookäsituse vastu iseloomustas ka balti-saksa historiograafiat XIX saj. teisel veerandil. Selle uue, saksa vallutajate minevikku idealiseeriva suuna üheks ettekuulutajaks oli Liivimaa kindralsuperintendent K. G. Sonntag, kes ratsionalistliku vaimulikuna võttis laialt osa avalikust elust ja õiguse ning ajaloo probleemide käsitlemisest. Juba tema 1795. a. maapäevajutlus, kus küll meenutatakse vajadust talurahva olukorra parandamiseks midagi ette võtta, osutub põhilises osas üleskutseks aadlile ja saksa kodanlusele üksmeelselt kaitsta oma privileege, mille üheks sammuks oli initsiatiivi enda käes pidamine agraarseadusandluses. Balti ajaloo ees seisvaid ülesandeid käsitles Sonntag 1817. aastal Kuramaa Kirjandus- ja Kunstiseltsi koosolekul, kus ta vastukaaluks Jannau orjuse ajaloole kutsus üles koostama kohalike rahvaste vabaduse ja heaolu ajalugu, rõhutades, et lätlased ja eestlased ei langenud pärisorjusse sugugi XIII sajandil. Selle uue, balti sakslastele soodsa kontseptsiooni väljaarendamiseks aitas järgnevalt kaasa rida ajaloolasi.

Kirjasõna põhisuunad 1810—1830-ndail aastail. Nagu 1816.—1819. a. agraarseadused ei toonud mingit üldist tõusu eesti lugeja majandus- ja hariduselus, nii ei toimunud erilist murrangut ka tema järgneva kahe aas-

Illustratsioon raamatust «Kaks kord wiiskümmend kaks Piibli-luggemist».

takümne lektüüris. Väljaannete arv eri aastatel oli kõikuv, näidates tõusu 1810—1820-ndate aastate vahetusel, teatavat langust aga 1820-ndate aastate teisel poolel, kuna uus oluline tõus algas 1830-ndate aastate lõpul. Ka ilukirjanduse osatähtsus ei suurenenud, samuti ei kohta me nimetamisväärseid uusi liike ega teemasid. Küll aga kasvas populaarteadusliku kirjanduse haardeulatus ning kvaliteet tänu O. W. Masingu kirjanduslike huvide sellealasele põhisuunale. Raamatu kujunduslik külg muutus üldiselt koguni üksluisemaks. Kõige rohkem mõtles oma väljaannete illustreerimisele kirjastaja Gressel. Kunstiliselt silmatorkava eestikeelse raamatuna võiks sellest perioodist märkida J. Hübneri teost «Kaks kord wiiskümmend kaks Piibli-luggemist», mis ilmus a. 1821 C. M. Henningi tõlkes Gresseli kirjastusel; teos on illustreeritud vene vaselõikaja Andrei Šelkovnikovi frontispissi ja pilditahvlitega, mis on otseses seoses raamatu sisuga.

Muutused ideoloogilises atmosfääris mõjutasid siiski ka tolleaegse eestikeelse kirjasõna, eriti vaimuliku raamatu ilmet. Kuigi 1820-ndail aastail ilmusid veel O. W. Masingu ratsionalistlikust vaimust kantud usuõpikud, võitis järjest suuremat pinda siiski uuspietistlik vool, mis seadis oma eesmärgiks «elava südameusu» ning «usuärkamise» esilekutsumise. Igapäevase praktilise elu küsimused ja voorused, mille vastu tundis huvi mõistusepärane suund, jäid viimasega vaenujalal oleva uuspietismi vaateväljast eemale. Vastavalt sellele hakati piibliseltside toetusel rohkesti usulist kirjandust soetama, mille hulgas tõusid iseloomulikuna esile katekismuse ja piibli seletu-

sed, palve-, laulu- ja jutluseraamatud, piibliseltside aruanded ning mitmesugused muud traktaadid ja kirjeldused usulisest ärkamisest («ümberpööramisest»). Niisuguseid raamatuid tõlkisid või kohandasid eesti keelde ümber uuspietistlikud pastorid, hernhuutlased ja muud vaimulikud kirjamehed. Eriti suurt produktiivsust näitasid siin üles Peetri pastor Carl Matthias Henning (1774—1856) ja Kursi pastor Christian Friedrich Janter (1801—1882).

Samad ringkonnad hakkasid eriti 1830-ndatest aastatest peale soetama ka poolilmalikke tõlkejutukesi ja -jutte, kus tähelepanu keskendatakse mõne patuse «meeleparandamisele» või kujutatakse tõsiuskliku vaga elu, mis võidab kõik kiusatused. Niisugused raamatukesed on tundmatu ümberpanija *«Ühhe Angli ma Maddrosi Wapper meel ja önnis surm»* (1816), Mustjala pastori C. J. Masingu *«Ühhe pattust pöörnud Negri orja sündinud asjad»* (1834) ja *«Laewa pois Pop»* (1836), Chr. Fr. Janteri *«Ühhe jummalakartlikko emma ja temma pattust pöörnud tütre ello»* (1838) jt. Need refereerivalt esitatud süžeed, kus pöördelisi elusündmusi seletatakse jumala abi või karistusena, levitasid aktiivsest ühiskondlikust võitlusest ärapöörduvaid vagadusideid, avaldades lugejale negatiivset mõju. Pealegi polnud need tööd algupärased ega kujutanud Eesti inimesi. Säärasena ei olnud kõne all oleval jutukirjandusel, mida toodeti ka järgnevatel perioodidel, eesti kirjanduse arengus mingit edasiviivat osa. Koos puhtusulise kirjandusega mõjus ta lugejate teadvusele uinutavalt.

Vaadeldavatel aastakümnetel olid eesti kirjanduse edasiarendajateks inimesed, kes ei lasknud ennast ametlikust reaktsioonilis-pietistlikust ajavaimust segadusse viia. Pööretloova tähtsusega oli O. W. Masing, kes ratsionalistina nõudis innukalt rahvahariduse ja kirjanduselu uuele tasemele tõstmist. Samal ajal võitles ta põhja-eesti kirjakeele üldkehtivusele pääsemise ning rahvalikele alustele viimise eest. Ühtlasi tõstis Masing päevakorda vana ortograafia täpsustamise küsimuse. Et valitseva kirjaviisi sobimatuses polnud veel täiele selgusele jõutud, jäi tähele panemata soomlase A. I. Arwidssoni ettepanek 1822. aastast võtta kasutusele eesti keele foneetilisele iseloomule vastav soome ortograafia.

Tähtis koht eesti ajakirjanduse ajaloos on Masingu *«Marahwa Näddala-Lehel»*, mis ilmus juba pikemat aega (1821—1823, 1825) ning sai eeskujuks järgnevaile sammudele eesti ajakirjanduse rajamisel. Aastail 1824—1826 toimetas Masing ka ametlikku *«Tallorahwa Kulutajat»*, mille G. A. Oldekop oli 1824. aastal rajanud *«Kulutamisse Lehe»* nime all. Väljaanne ilmus kuni 1889. aastani, 9—15 numbrit aastas, sisaldades ametlikke teateid, kohtu-, müügi- ja rendikuulutusi jne.

Populaarteaduslikku lugemisvara soetava Masinguga võrreldes on eesti jutukirjanduse arengus suurem tähtsus tema eakaaslasel krahv P. Mannteuffelil, kes oskas oma õpetlikud ideed eelkäijatega võrreldes paremini sulandada kirjanduslikesse kujunditesse. Masingu ja Mannteuffeli mõju oma kaasajale vähendas uuspietistlike ja hernhuutlike ringkondade vastutöötamine.

Hoopis teiselt aspektilt lähenes 1810—1820-ndate aastate vahetusel kirjandusele eestlane Kr. J. Peterson, kelle nooruslik looming on erakordseks nähtuseks eesti kirjanduse tekkeloos. Kui tolleaegsed rahvalugemisvara soetajad lähtusid puht-õpetlikest eesmärkidest, siis Kr. J. Peterson püüdles kompromissideta kunstilise eneseteostuse poole, unistades, et eesti keeleski võiks luua iganematuid luuleväärtusi. Oma ajast ees olles jäi Kr. J. Petersoni luulelooming kogu XIX sajandi jooksul lugejaile tundmatuks. Tema mütoloogiliste kujutelmade kasutamine juba 1840-ndatel aastatel näitab aga kirjaniku positiivset mõju eesti rahvusliku mõtte eostumisele.

Eestikeelse teatriharrastuse alged. 1830-ndateks aastateks oli eestikeelsel ilmalikul proosal seljataga juba sajandipikkune, luulel koguni kahe aastasaja pikkune ajalugu. Draamateoste loomine ei tulnud seevastu kaua arvesse nende rakendusliku iseloomu tõttu — puudus rahvakeelne teater. Eestikeelse näitemängu alal on siiski mõningaid katseid tehtud juba saksa näitekirjaniku August Fr. F. v. Kotzebue (1761—1819) poolt 1784. aastal rajatud Tallinna saksa teatris. 1810—1820-ndail aastail seisis selle ürituse eesotsas eesti päritoluga näitleja P. A. J. Steinsberg. Aga juba ammu enne Steinsbergi teatrisse astumist leiame Kotzebue näidendis «Die väterliche Erwartung» («Isalik lootus», 1789) eestlastest tegelaste omakeelset dialoogi ja laule. 1794. aastal püüdis Fr. G. Arvelius ettetellimise korras välja anda oma ühevaatuslikku rõõmu ja õpetuse mängu «Ramma Josepi Jubilei», mis aga jäi ilmumata.

1816. aastal mängiti Pärnus Kotzebue ja Knorringi ühevaatuslikku saksa- ja eestikeelset näidendit «Der Talkus» («Talgud»); kelle poolt see ette kanti, ei selgu säilinud nappidest andmetest. Arvestades aga seda, mida teame Pärnu eestikeelsete teatrietenduste kohta 1820-ndail aastail, võib pidada tõenäoliseks, et «Talgud» kandis ette suviti Pärnut külastav Tallinna näiteseltskond, kes hiljem (1826) on sama näidendit mänginud ka kodulinnas. Kõige varasemad andmed eestikeelsetest teatrietendustest Tallinnas pärinevad siiski 1819. ja 1821. aastast. Esimesel puhul oli kavas P. A. J. Steinsbergi «Häbbi sellel, kes petta tahhab», teine kord tema «Krappi Kaie willetsus ehk: Kes paljo lobbiseb, peab paljo wastama»; viimati mainitud lavatükk on eesti keelde kohandatud austria kirjaniku Johann Hutti näidendi järgi.

Eesti näitemängu entusiast Peter Andreas Christoph Johann S t e i n s b e r g sündis 1795. aastal Tallinna-lähedase Lehmja mõisa koka pojana, õppis Tallinna saksa ja vene kreiskoolis (1809—1812) ja töötas aastail 1817—1824 Tallinna saksa teatri näitlejana, mispeale lahkus oma kodulinnast. Tema elu edaspidise käigu kohta on teated ebamäärased; mõningatel andmetel olevat ta tegelnud Saksamaal kaubanduse alal. «Krappi Kaie willetsuses» esines Steinsberg ka osatäitjana, samuti nagu ta mängis nimiosa 1824. a. suvel Pärnus lavastatud kahevaatuslikus jandis «Permi Jago unne-näggo», mille näitleja oli koostanud Kotzebue komöödia «Der Trunkenbold» («Lakkekauss») järgi. Selles Lääne-Euroopa kir-

janduses laialt levinud süžees (Kotzebue eeskujuks oli taani teatri rajaja L. Holbergi «Mäeotsa Jeppe» — «Jeppe paa Bjerget») kujutatakse, kuidas purjuspäi magama jäänud talumees mõisa viiakse ja saksa kombel riietatakse, et teda pärast ärkamist mõisnikuna austada. Uuest viinauimast ärgates leiab mees ennast jällegi endises olekus külakõrtsi ukse alt, arva-

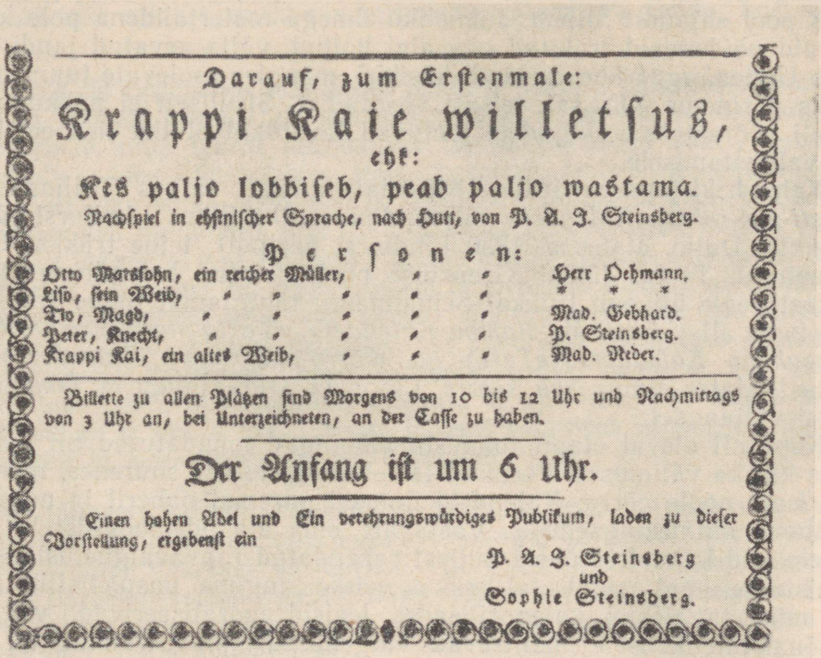

Darauf, zum Erſtenmale:

Krappi Kaie willetſus,

ehk:

Kes paljo lobbiſeb, peab paljo wastama.

Nachſpiel in ehſtniſcher Sprache, nach Hutt, von P. A. J. Steinsberg.

Perſonen:

Otto Martſohn, ein reicher Müller,	Herr Oehmann.
Liſo, ſein Weib,	* * *
Tio, Magd,	Mad. Gebhard.
Peter, Knecht,	P. Steinsberg.
Krappi Kai, ein altes Weib,	Mad. Neder.

Billette zu allen Plätzen ſind Morgens von 10 bis 12 Uhr und Nachmittags von 3 Uhr an, bei Unterzeichneten, an der Caſſe zu haben.

Der Anfang iſt um 6 Uhr.

Einen hohen Adel und Ein verehrungswürdiges Publikum, laden zu dieſer Vorſtellung, ergebenſt ein

P. A. J. Steinsberg
und
Sophie Steinsberg.

Katkend teatriafišist «Krapi Kaie viletsuse» lavastamise kohta.

tes, et ta on vahepeal taevas olnud. Eesti lugejad olid naljandi sisu motiividega tutvunud juba Willmanni «Juttudes ja tegudes» («Joobnud talupoeg»). Arvatavasti ei seadnud Steinsbergi jant endale palju muid ülesandeid peale laia naeru saavutamise rumal-kohtlase talupoja ja tema sõnaka naise Eeva arvel. Rosenplänteri teateil oli näidendil Pärnus suur menu. «Pärmi Jaagu unenägu» on esitatud ka Tallinnas, kus seda nägi noor Kreutzwald, leides samuti etenduse olevat üsna kordaläinud.

Napilt on andmeid rahvalaule ja tantsu sisaldanud «eesti stseenide» «Liso ja Ado, ehk se kawwal peigmees» ja «Liso ja Ado kichlatusse pääw» kohta. Neid on 1829. aastal Tallinnas ja sama aasta suvel Pärnus ette

kantud, kusjuures Pärnus mängisid põhilisi osi näitleja C. Klemmi lapsed. Ühtlasi laseb varasemate teatriafišside sporaadiline säilimine tõenäoliseks pidada veelgi suuremat sellelaadiliste lavastuste hulka.

Et eestikeelseid näidendeid esitati saksa teatrietenduste lisapaladena, siis oli nende vaatajaks esmajoones linnapublik, kelle hulgas võis leiduda muidugi ka eesti soost inimesi. Talurahvas puutus näitemänguga kokku alles pool sajandit hiljem. Juhusliku ilmega materjalidena pole kõne all olevaid näidendeid trükitud ega alal hoitud, välja arvatud jandi «Permi Jago Unnenäggu» ühe variandi käsikiri, mis olemasolevate tunnuste järgi peaks pärinema XIX saj. teisest veerandist. Sisuliselt ei pakkunud need sageli võõrastele eeskujudele toetuvad lavatükid olulist lisa eesti rahva elu valgustamisele.

Kalendrikirjandus. 1810—1830-ndail aastail jätkus Tallinnas kahe *«Eesti-ma rahwa Kalendri»* väljaandmine: üks ilmus Lindforsi järglaste (Minuth, Dullo, alates a. 1830 Lindforsi pärijad), teine trükkal Gresseli kirjastusel. Tartus jätkas Grenziuse poolt rajatud kalendriseeriat 1819. aastast peale ülikooli trükkal Schünmann; tähtraamat ilmus vahelduvate nimetuste all (*«Eesti-Ma-Rahwa Kalender»*, *«Tarto ma-rahwa Kalender»*, *«Marahwa Kalender»*, *«Tarto- ja Wörro-ma rahwa Kalender»*). 1837. aastast alates ilmus see seeria Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Seltsi väljaandel.

Kõne all oleval etapil toimusid mõningad muudatused nii kalendrite sisus kui ka välimuses. Formaat ja lehekülgede arv suurenes, mõnes seerias isegi poole võrra. Kalendrid ilmusid paremal paberil ja nende lisad muutusid mitmekülgsemaks. Vastavalt oma aja ideoloogilistele suunitlustele olid kalendrid ühest küljest rakendatud rahvavalgustuslike ideede teenistusse, kuid samal ajal hakkas neisse tungima uuspietistlik elukäsitus, mille tagajärjel kalendrilisades levisid moraliseerivad, vagadusele ja sõnakuulelikkusele manitsevad «lugemised» ning vaimulikud laulud «armsa maarahva hinge heaks».

Kuni 1830-ndate aastateni jätkas Minuthi ja Dullo väljaandel ilmuv endine L i n d f o r s i kalender põhiliselt praktilis-ratsionalistlikku suunda. Üksikutel juhtudel on siin kasutatud Masingu rahvavalgustusliku ilmega kaastööd (1829, 1830). Üldiselt aga torkab silma vaimulike laulude rohkus, eriti Minuthi kalendris. Nende hulgas on väljapaistval kohal saksa pastori J. H. W. Witscheli ratsionalistliku värvinguga vaimulik luule, mida tõlkis hiljem ka Kreutzwald. Selle kõrval võib nii luules kui ka proosapalades märgata pealetungiva pietismi elemente. 1830-ndail aastail asus Lindforsi tähtraamat juba täielikult vagameelsuse propaganda teenistusse. See on küllalt arusaadav, kui silmas pidada, et alates 1831. aastast toimetas kalendrit eespool mainitud Peetri pastor Henning.

Võrreldes Lindforsiga võib G r e s s e l i kalendris märgata avaramat ellusuhtumist — pietistlike materjalide kõrval varustati rahvast ka populaarteadusliku lugemisvaraga. Nii leiame 1819.—1821. a. tähtraamatutes loodusloolisi palu, laenatud osalt Masingu «Pühapäeva vahelugemistest»,

ja saksa lühiproosa silmapaistvalt arendajalt J. P. Hebelilt (1760—1826) tõlgitud jutte ning anekdoote. Need materjalid olid ette valmistanud A. Holter ja J. H. Rosenplänter O. W. Masingu kaasabil. 1820-ndate aastate lõpu poole teeb kalender katset veelgi lähemale astuda oma lugejaskonnale, juhtides esmakordselt rahva tähelepanu tema oma kultuuriavaldustele. Nimelt leiame 1829. a. kalendris viis regivärsilist rahvalaulu koos nende väärtust allakriipsutava selgitusega «Marahwa loud», kus kirjutatakse:

Need loud ehk riggiwerſid, mis naeſed pulmade jures, ja tüttarlapſed laulwad, kui kigel on, ehk logo wõtmas, ehk leikamas, need on ennamiste wannaſt jo ſuuſt ſuhho pärrinud, ning kulukſe needſammad laulud Wirro- ja Läne-, Harjo- ja Põltſa-maal - - - Kes, ſaksſarahwa ſeaſt, marahwa loud õiete tähhelepannud ja neiſt ſelget arro ſanud, need neid ka ennamiste illuſaks ja armſaks kidawad; ning wooragi Ma innimesſed, kelle kele neid ümberpandud, ſedda immeks pannewad, et meie ma-rahwa ſeas niſugguſed kaunid laulud likumas, mis nende omma rahwa wanna pärrandus on. Agga tahtwad ka meie aial monned arra ſüddametunnistusſega innimesſed need loud koggoni kõlwatumaks laita ja põllult ja heinamaalt laulohealt koggoni waigistada ja ärrakeelda. Laitjattele ja arradele ühheks parremaks õppetuſeks, agga marahwa auuks, panneme ſiis monned lühhemad loud trükki, mis iggapiddi laitmatta ja ſeſt õiete kido wäärt on, et nemmad halleda ja armſa laulosannaga ſüddant pannewad likuma, ehk üht teiſt hea õppetuſſe ja maenitſuſſe iwwikeſt külwawad.

Ei ole tänaseni selgunud käesoleva hinnangu ega laulutekstide saatja küsimus. Vaieldamatult on aga tegemist isikuga, kes tundis eesti regivärsilise rahvalaulu väärtusi (Knüpffer?) ja oskas sealt valida kõige ilusamad ja tundeküllasemad palad, nagu emaarmastusele pühendatud värsid («Millal maksan eide waewa») või nukra lõppakordiga üleskutse rõõmule («Laula, laula suukenne»).

Ülejäänud kolm rahvalaulu sisaldavad «õpetuse ja maenitsuse ivikesi», s. t. peegeldavad poeetilises kuues rahva elutarkust. «Ei rikkas rahhasse panta, / Kunning kulda ei maeta!» — meenutab rahvalaulik «siidile seutud» ja «piljantil» peetud rikkale teda ootavat saatust elust lahkumisel. «Une regeje» heitnud noorele neitsile aga hüüab ta:

Unni ei anna uuta kube,
Maggaminne mani-ſärki!

Viimane laul sõnastab saagilootusi, mida äratavad suvel hästi võrsunud põlluviljad.

See esimene talupojale määratud regivärsside kimbuke on omakorda jälgi jätnud ka rahvatraditsiooni. Kalendri kaudu levisid laulud aladele, kus neid varem ei tuntud, ja said seal varsti omaseks. Gresseli kalendri teeneks aga jääb tähelepanu juhtimine regivärsi väärtusele ja ilule, sellega ühtlasi rahva lugupidamise äratamine oma lauluvara vastu.

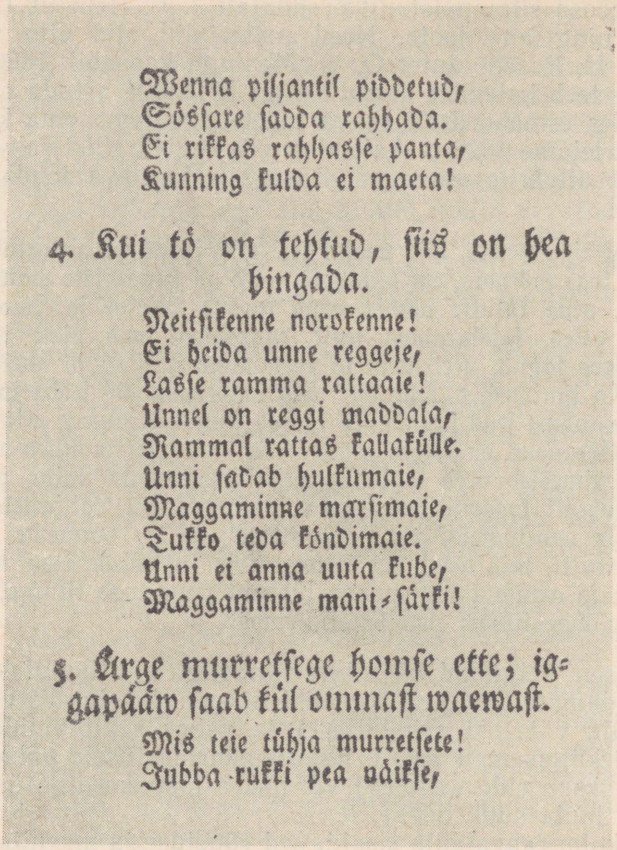

Wenna piljantil piddetud,
Sõsſare ſadda rahhada.
Ei rikkas rahhasſe panta,
Kunning kulda ei maeta!

4. Kui tõ on tehtud, ſiis on hea hingada.

Neitſikenne norokenne!
Ei heida unne reggeje,
Lasſe ramma rattaaie!
Unnel on reggi maddala,
Rammal rattas kallakülle.
Unni ſadab hulkumaie,
Maggaminne marſimaie,
Tukko teda kõndimaie.
Unni ei anna uuta kube,
Maggaminne mani-ſärki!

5. Ärge murretſege homſe ette; iggapääw ſaab kül ommaſt waewaſt.

Mis teie tühja murretſete!
Jubba rukki pea nääkſe,

Lehekülg Gresseli 1829. a. «Eesti-ma rahwa Kalendrist» eesti rahvalauludega.

Peale rahvalaulude iseloomustati Gresseli kalendris nelja aasta jooksul (1838—1841) rahvatraditsiooni juurdunud tähtpäevi (madisepäev jts.) ning toodi andmeid nendega seotud rahvakommetest ja uskumustest. Nende saatjatena märgivad mõned allikad Jõelähtme pastorit Schüdlöffelit, teised Kuusalu pastorit Hirschhausenit. Lisaks sellele sisaldas 1830-ndate aastate Gresseli kalender huvipakkuvaid kultuuriloolisi andmeid Tallinna kooliolude, Toompea põlemise, katkude, sõja- ja näljaaegade kohta meie maal.

Tallinna tähtraamatuga võrreldes oli Tartus Grenziuse ja selle järglase Schünmanni kirjadega ilmunud kalender rohkem praktilise

kallakuga, teenides põhiliselt rahva silmaringi laiendamise ja igapäevases elus vajalike teadmiste levitamise eesmärke. Eriti kehtib see O. W. Masingu toimetusel ilmunud 1819. a. Schünmanni tähtraamatu ja 1823—1826 ilmunud Masingu «Marahwa Kalendri» kohta (selle 1823. ja 1824. a. väljaanne on trükitud Pärnus Marquardti kirjadega). Lõpetades 1826. aastaga tähtraamatu toimetamise, märkis Masing, et ta on tahtnud «oma vaese talurahva» kätte anda kalendrit, «kus ei halpi jamsimist, egga unnistajate sonnimist, waid agga sedda sissekirjutud, mis targemale ja õppetuse himmulisele kõlbaw, parras ja õppetuse kõhta ommane on».

Vastavalt nendele eesmärkidele oligi «Marahwa Kalendri» lisa sisustatud. Muu materjali hulgas avaldas Masing siin kolme aasta jooksul ajaloolise ülevaate Peeter I valitsemisest, tema võitlustest ja teenetest Venemaa käekäigu heaks. Peeter I portreega (Hippiuse töö) tutvustas lugejaid 1824. a. kalender, mis sellisena on esimene litograafiaga kaunistatud eestikeelne trükiteos.

Ilukirjandusliku materjali poolest olid käesoleva etapi kalendrilisad üldiselt väheütlevad. Kalendrijuttudes domineeris moraliseeriv, vagatsev laad. Rohkem pakkusid kalendrid siiski luule alal. Siin võiks märkida Schünmanni 1822. a. kalendris ilmunud Oldekopi «Haina laulu». Selles saksa viisi järgi lauldavas lihtsakoelises töölaulus kujutatakse koori (heinaliste) ja üksiklaulja vahelduva esinemise kaudu kuhja loomist heinamaal. Edasi pälvib veel mainimist eespool vaadeldud sentimentaalse leinalaulu «Tio tassane ja elde» rahvani jõudmine 1818. a. Minuthi tähtraamatus.

Kuigi käesoleva etapi kalendrilisades toimus mõningaid sisulisi nihkumisi uue suunas, säilitasid nad olulises osas aastakümnete jooksul kujunenud traditsioonid nii sisus kui välimuses. Niisuguse konservatiivse iseloomu tõttu ei suutnud kalender ajajärgu eesrindlike ideedega kaasa minna. Seoses sellega sagenesid kriitilised sõnavõtud kalendrite aadressil kaasaegses publitsistikas. Nii märkis Abram Holter oma anonüümses arvustuses («Beiträge» XII, 1818), et need jutud, «mis nüütsel põlwel täht-ramatutte sisse trükkitakse, on ikka nenda kui laste õppetusseks üllespandud, agga kalender on jo wanna innimeste tarwis walmistud, ja sest peaks nende juttude assemel nisuggused õppetussed pandama, mis wanna innimestele tarkust andwad».

Eriti ägedalt ründas 1820-ndate aastate kalendreid Masing oma «Maarahva Nädalalehes» (1822, 1823, 1825) ja saksa ajakirjanduses. Masingut, kes esitas kalendrile esmajoones rahva valgustamise nõude, häirisid eriti vagatsevate lugemistega ja Willmanni juttudega täidetud kalendrilisad ning kasusaamise printsiibi valitsemine tähtraamatute väljaandmisel. Eriti süüdistas ta selles osas Tallinna trükkaleid, kes lugejalt oma «kalendriräbalatega» raha välja pressivat. Oma arvustuses 1823. a. Tallinna kalendrite kohta loetleb Masing Dullo kalendri lugemispalade pealkirjad ja lisab: «Terwe kakstõistkümmend luggemist! agga ei olle mõista, kellele nemmad heaks wõiksid tulla. Meie arwates ei kõlba nem-

mad lastele, weel wähhemalt wanna, agga ei koggoniste targa rahwale. Peäle sedda on nemmad hirmsa kele raiskamise wisi kirjutud. Õiguse polest ei peaks sedda kül mitte sallitama, et nisuggused tühjad ja rummalad asjad trükki saaksid pantud, kennest rahwal ei sedda wähhematki head sa tullema, waid agga asjata rahha raiskamist ollema.»

Masingu ägedad rünnakud ei suutnud siiski kuigi oluliselt muuta kalendrilisade üldist ilmet, sest nende toimetajateks olid sageli Masingu-vastase orientatsiooniga pastorid. Suuremad muutused kalendrilisade sisus toimusid alles sajandi keskpaiku.

Õppekirjandus. Õpperaamatu tagasihoidliku arengu määras rahvakooli väheröömustav olukord talurahvareformidele järgnenud aastakümnetel. 1820. a. koolikorraldusega oli pealegi kehtestatud seisuslik koolisüsteem, mille järgi raske kehalise töö tegijate lapsed pidid rahulduma kõige minimaalsema haridusega. Kuigi Liivimaa talurahvaseadus nõudis valla- ja kihelkonnakoolide asutamist, veeretas ta teiselt poolt koolide ülalpidamise ainult talurahva õlgadele, kellele see polnud jõukohane. Samuti ei tahtnud pastorid, rüütelkond ega riigivalitsus kooliõpetajate ettevalmistamise eest hoolt ega kulusid kanda, kuigi seminari asutamise küsimus korduvalt üles tõsteti ning kultuurisõbralike inimeste poolt ajakirjanduses toetamist leidis. Samal ajal rääkisid aga reaktsioonilised ringkonnad talurahva liigharidusest, mis kihutavat teda oma seisusele selga pöörama ja mõisniku vastu tõrkuma. Alles a. 1837 asutati Atastes (Järvamaal) eraalgatuse korras esimene maakooliõpetajate seminar. Juba 1828. aastal avatud Tartu seminar valmistas ette õpetajaid linna saksakeelsetele elementaarkoolidele. Nii olid vallakoolid, niivõrd kui neid üldse esines, kehval järjel. Õpetajad ei osanud kaugeltki kõik kirjutada, rehkendada aga õige harvad. Vähestest kihelkonnakoolidest, mis olid käigus peaasjalikult vallakooliõpetajate ettevalmistamiseks, omandasid laiema tähtsuse ainult üksikud (Laiuse kihelkonnakool, ka Sauga kirjutuskool). Kui rahvas siiski üldiselt trükiteksti lugeda oskas, siis oli see suurel määral ka koduõpetuse teene.

Sellises olukorras kujunes vallakooli põhiliseks õpikuks aabits-katekismus, mis sisaldas tähestiku, paar lehekülge veerimisharjutusi ja katekismuse, olles lugemisõpetuse vahendina küllalt puudulik. Siiski püüti kõne all oleval perioodil ka võimalusi luua kirjutamisoskuse omandamiseks. Nimelt hakati trükkima omaette kirjanäidiseid. Esimene niisugune («ABD») ilmus 1818. aastal Gresseli kirjastusel. Mahukama kirjaproovide kogu andis 1820. aastal välja juba Rosenplänter (*«Kirjutusselehhed»*). Edasi ilmusid õppevahendite alal O. W. Masingu *«Luggemisse lehhed»* (1821) ja sinna juurde kuuluv *«Õppetus kuida neid luggemise lehti kassuga prukida»* (1821). Nendega propageeris Masing uudset liikuva seina-aabitsa võtet ning kergemalt raskemale siirduvat materjalijärjestust, püüdes lugemaõpetamist edukamaks ning intensiivsemaks muuta. «Lugemise lehtedega» analoogiliselt on üles ehitatud ka Masingu *«Täieline ABD-Ramat»* (1823).

Kõige ulatuslikumaks ürituseks õppekirjanduse alal oli Masingu *«Arwamise-Ramat»* (1823), mida autor kavatses neljas jaos; tegelikult ilmus ainult esimene «tükk». Raamatu eessõnas rõhutab autor, et priikslastud rahval on vaja kohtumehi, kes oskaksid rehkendada. Õpikul oli oma koht eestikeelse matemaatilise terminoloogia arengus. Masingu õpperaamatute (sealjuures ka ratsionalistlike usuõpikute) levikut vähendas asjaolu, et Tartu ülikooli koolikomisjon ei andnud nendele soovitust koolides kasutamiseks.

Kõrvuti Masinguga töötas eesti õppekirjanduse soetamisel juba ka talurahva hulgast võrsunud koolmeister Abram Holter (1798—1851), kes õppis aastail 1815—1818 Rosenplänteri koolmeistrite koolis ning töötas seejärel eespool mainitud Sauga «kirjutuskooli» õpetajana Pärnu lähedal. Holter avaldas 1821. aastal Dullo kalendris esimese Venemaa kirjelduse («Wenne-rigist», A. Chr. Gaspari järgi), samuti andis ta Masinguga üheaegselt välja õpetajaile määratud *«Arwo ehk Rehkendamise eksemplid»* (1823). Rosenplänteri «Beiträge's» leiame Holteri dialooge, retsensiooni ja tema poolt kogutud rahvajutte.

Rosenplänteri õpilased A. Holter ja A. Jervitson (Jürvitson) on andnud põhilise materjali ka tema eesti keele õpikule sakslaste jaoks *«Uebungsstücke zum Uebersetzen aus dem Ehstnischen ins Deutsche»* («Harjutuspalu eesti keelest saksa keelde tõlkimiseks», 1818). Kuigi seda raamatut, mis ilmus «Beiträge» koosseisus, vaevalt keegi koostaja poolt määratud otstarbeks kasutas, pakub ta huvi oma etnograafilis-folkloristliku ainestikuga.

J. H. Rosenplänteri «Beiträge». Esimese eestiainelise teadusliku väljaande rajaja Johann Heinrich Rosenplänter (1782—1846) oli sündinud Lätimaal Valmieras (Volmaris) postijaama-pidaja pojana ja vanemate varase surma tõttu läbi teinud vaevarikka nooruse, kuni tal õnnestus Tartu ülikoolis (1803—1806) omandada pastorikutse, mis ametis ta oli aastail 1808—1809 Toris ja pärast seda elu lõpuni Pärnu eesti koguduses, ilmutades siin hinnatavat aktiivsust koolielu korraldamisel. Ühtlasi avaldas Rosenplänter mõned kooli õppevahendid jm. brošüürid. Need jäävad aga varju tema algul kaks korda aastas väljaantava ajakirjana mõeldud *«Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache»* («Lisandusi eesti keele lähemaks tundmaõppimiseks») kõrval, mida ilmus aastail 1813—1832 kakskümmend vihku (kokku üle 3500 lk.). Väljaanne sisaldas mitte ainult saksakeelseid uurimusi ja arvustusi, vaid ka eestikeelseid materjale ja tekste. «Beiträge» kaastööliste hulgas, kelle eesotsas seisid O. W. Masing, Kr. J. Peterson, J. W. L. Luce, A. W. Hupel, A. Fr. J. Knüpffer, Fr. Heller jt., domineerisid balti-saksa pastorid, esines aga ka eestlasi, muuseas külaharitlasi (Abram Holter, Andres Jervitson), ja soomlasi (A. I. Arwidsson, C. A. Gottlund). Rosenplänter suutis vähe levivat väljaannet käigus hoida suurte majanduslike pingutuste hinnaga. Katsed sarja 1830—1840-ndate aastate vahetusel uuesti jätkata ei andnud tulemusi.

J. H. Rosenplänter.

«Beiträge» plaan eesti kirjakeele arendamiseks oli küllalt paljutõotav. Lähtunud tunnetusest, et vigane ning vaene kirikukeel ei vasta ajanõuetele, ning toetudes rahvakeelele kui kirjakeele põhiallikale, püstitas «Beiträge» eesti keele väljaarendamise ülesande ja nõudis senisest hoopis paremat ning põhjalikumat keeletundmist kõigilt rahvaga kokkupuutuvatelt töötajatelt. Sellele vastavalt tegi Rosenplänter ettepaneku hakata gümnaasiumis eesti keelt õpetama. Ta nimetas, nagu Lucegi, eesti ja läti

keelt rikkaks ja vägevaks ning uskus, et nende põhjalik omandamine kaotab sakste põlguse eesti ja läti rahva vastu. Sealsamas mõistis Rosenplänter hukka oma rahvusest loobumise haridusele jõudnud eestlaste hulgas. Ta näitas, et ammugi pole enam õige samastada sõnu *eestlane* ja *talupoeg*. Ta unistas eri kihtidesse jagunenud eesti rahvast, kus kõrgemad klassid hakkaksid «peagi omma keeltki harrima ning temma nende suust kui harritud keel köllama».

Oma keeleliste harrastuste raamides võttis Rosenplänter ette uurimissõite, pidas kirjavahetust O. W. Masinguga, kirjutas eestikeelset päevaraamatut ning tõlkis paar lõiku Cicero ja Féneloni teostest eesti keelde. Kõigi oma rahvahariduse ja keelekultuuri arendamise püüdluste juures ei ilmutanud Rosenplänter rahulolematust tolleaegsete ühiskondlike vahekordade suhtes, täites hoolega oma pastorikohuseid. Nõudes, et eriti pastorid peavad oma ülesannete edukamaks täitmiseks võimalikult rahvuslikuks saama, s. o. eestlaste ja lätlaste kõne- ja mõtteviisi omandama, pidas ta silmas usulise ideoloogia intensiivsemat levitamist.

«Beiträge» sisaldab kirjutisi peaaegu kõigi keeleõpetuse osade kohta, kusjuures paljud neist käsitlustest osutuvad oma alal esimesteks selletaolisteks. Tabavalt määras Rosenplänter ära eesti sõnavara rikastamise teed. Ühtlasi tõi väljaanne pidevalt Hupeli sõnastikus puuduvaid leksikaalseid materjale. Kõrvuti Masinguga astus Rosenplänter välja ühtse põhjaeestilise kirjakeele kasutuselevõtmise eest. Kirjanduse valdkonnast leiame «Beiträge's» kirjutisi eesti poeetika kohta, eelnevatel sajanditel ilmunud raamatute iseloomustusi ning rohkesti kaasaegse kirjanduse retsensioone. Rahvaluule alal ilmus siin kõige mainimisväärsema tööna Chr. Gananderi «Mythologia Fennica» saksa keeles (*«Finnische Mythologie»*, 1822) koos ümbertöötaja Kr. J. Petersoni märkustega eesti muinasusu kohta. Sellest sai alguse eesti muistse jumalatemaailma ülesehitamine soome eeskujudel, mida järgneval perioodil jätkasid Faehlmann ja Kreutzwald (nn. pseudomütoloogia). Kirjutises «Ueber die Grund- und Ursprache der Ehsten . . .» («Eestlaste põhi- ja algkeelest . . .», XIX, 1828) joonistas eesti muinasaja riiklikust vägevusest ning kultuurikõrgusest üleva pildi Laiuse pastor H. G. v. Jannau (pärisorjuse kriitiku H. J. Jannau poeg), kelle eestihuvilised harrastused on märgitavad ka järgnevatel aastakümnetel.

«Beiträge» väärtust vähendab asjaolu, et selle kaastöölised sakslastena ei tundnud küllalt eesti keele peensusi. Asjaarmastusliku laadi tõttu on nende kirjutistes sageli palju viltulaskmisi ning meelevaldset. See käib ka Rosenplänteri enda kohta, keda on nimetatud enam materjalide kogujaks kui uurijaks.

Rahvaluule-tekstidest ilmus «Beiträge's» 149 rahvalaulu ja 24 rahvajuttu, samuti vanasõnu ja mõistatusi. Nende hulgas pääsesid trükki esimesed eesti muinasjutud (1816—1817). «Beiträge» ei iseloomusta siiski tolleaegset rahvaluule kogumist tervikuna. Hulk folkloristlikke materjale jäi käsikirja. Rosenplänter ise hankis oma koolmeistrite kooli õpilaste ja

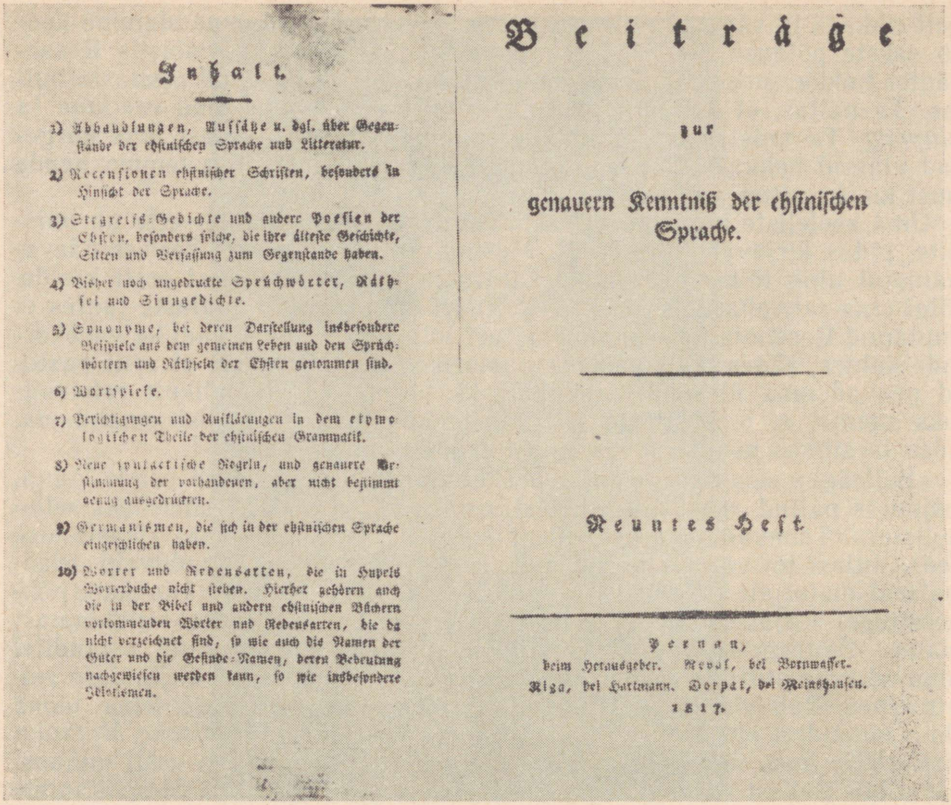

Inhalt.

1) Abhandlungen, Aufsätze u. dgl. über Gegenstände der ehstnischen Sprache und Litteratur.

2) Recensionen ehstnischer Schriften, besonders in Hinsicht der Sprache.

3) Streitschriften und andere Poesien der Ehsten, besonders solche, die ihre älteste Geschichte, Sitten und Verfassung zum Gegenstande haben.

4) Bisher noch ungedruckte Sprüchwörter, Räthsel und Singgedichte.

5) Synonyme, bei deren Darstellung insbesondere Beispiele aus dem gemeinen Leben und den Sprüchwörtern und Räthseln der Ehsten genommen sind.

6) Wortspiele.

7) Berichtigungen und Aufklärungen in dem etymologischen Theile der ehstnischen Grammatik.

8) Neue syntactische Regeln, und genauere Bestimmung der vorhandenen, aber nicht bestimmt genug ausgedrückten.

9) Germanismen, die sich in der ehstnischen Sprache eingeschlichen haben.

10) Wörter und Redensarten, die in Hupels Wörterbuche nicht stehen. Hierher gehören auch die in der Bibel und andern ehstnischen Büchern vorkommenden Wörter und Redensarten, die da nicht verzeichnet sind, so wie auch die Namen der Guter und die Gesinde-Namen, deren Bedeutung nachgewiesen werden kann, so wie insbesondere Idiotismen.

Beiträge

zur

genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache.

Neuntes Heft.

Pernau,
beim Herausgeber. Reval, bei Bornwasser.
Riga, bei Hartmann. Dorpat, bei Meinshausen.
1817.

«Beiträge» tiitelleht ja sisukava.

leerilaste kaudu peamiselt rahvajutte; peale «Beiträge's» avaldatute on sel teel säilinud 69 rahvaehtsat muinasjuttu. Rosenplänter pidas rahvaluulet keele uurimise ja rikastamise allikaks, samuti hindas ta muinasjutte ja mütoloogilisi aineid tähtsa materjalina ajaloole. Rahvalaule kogus kõige ulatuslikumalt (u. 600) Kadrina pastor Arnold Friedrich Johann Knüpffer (1777—1843), kes nägi rahvalaulus juba kunstluule alust. Knüpffer võttis «Beiträge's» sõna ka keeleküsimustes.

Ilukirjanduse alal tõi «Beiträge» näiteid Schwabe, Winkleri, Oldekopi, Frey jt. värsiharrastustest. Edasi leiame kõne all olevast väljaandest A. Holteri ja Rosenplänteri eestikeelseid dialooge («Perrenaene ja karjane», «Mollemad pöllomehhed» jt.), vanema kirjakeele näiteid, tarbekirjade näidiseid, seaduste ja määruste tõlkeid jm. Tõsiselt tuleb hinnata

Rosenplänteri teeneid tolleaegsete külaharitlaste jm. kirjaoskajate eestlaste (A. Holter, A. Jervitson, Kulli Jüri, Kõrendo Kaarel, pime Mäletu Jaan, Kübara Jaan) kirjade avaldamisel, millest mitmed kujutavad endast lugeja arvamusi Masingu «Pühapäeva vahelugemiste» jt. raamatute kohta. Kui arvestada ka eespool mainitud eesti keele õpikut «Uebungsstücke», siis pole eestlaste osa «Beiträge's» sugugi tähtsuseta, andes tunnistust ühelt poolt hariduse levimisest rahva hulgas, teiselt poolt aga ka literaatide lähenemisest rahva loomingule.

J. H. Rosenplänter eesti kirjanduse ajaloo materjalide kogujana. Rosenplänteri töö eesti kirjanduse materjalide hankimise alal ei piirdunud kaugeltki ainult «Beiträge» vajadustega: ta seadis oma eesmärgiks kõigi eesti keeles ilmunud raamatute ja brošüüride registreerimise ning kogumise. Lisaks sellele hankis ta eestikeelseid käsikirju. Pärast Rosenplänteri surma läks tema kogu, mis sisaldas 407 nimetust, üle Õpetatud Eesti Seltsile. Tänu Rosenplänterile on säilinud Kr. J. Petersoni käsikirjad, Oldekopi luuletused, Masingu kirjad jm. kirjanduslikud materjalid. Tema enda rikkalikus käsikirjalises pärandis leiame eestikeelse päevaraamatu, kirjutisi ja ainekogusid eesti keele grammatika ja sõnavara alal, samuti mitmesuguseid materjale seoses O. W. Masinguga.

1824. aastal hakkas Rosenplänter koostama eesti kirjanduse ajaloo eeltööna ning osana mõeldud bibliograafilist loendit «Bibliotheca esthonica» («Eesti raamatukogu»), mis sai lõpuks pealkirja «Critische Uebersicht der Esthnischen Literatur, von ihrem ersten Ursprunge bis zum Jahre 1843» («Eesti kirjanduse kriitiline ülevaade selle esimesest algusest kuni 1843. aastani»). Et Rosenplänter töötas eesti kirjanduse ajaloo materjalide kogumise kallal 20 aastat, kujunes aja jooksul ulatuslik käsikiri, mis sisaldab peale tavaliste bibliograafiliste andmete ka teateid anonüümsete teoste ja kirjutiste autorite kohta, samuti Rosenplänteri ja teiste kriitilisi hinnanguid. Selle töö algusosa on trükivalmis seatud, enamik käsikirjast osutub aga materjalikoguks, kusjuures lehtede vahele on paigutatud mitmesuguseid notiitse ning kirju autorile. Viimastest on eriti huvipakkuvad mõned eestlaste poolt saadetud arvustused oma järsult hukkamõistvate seisukohtadega saksa kirjameeste sulesepitsuste suhtes. Nii kirjutab keegi anonüümne korrespondent eespool mainitud J. Marraschi hernhuutliku lauluraamatu «Waimolikkud Laulud» teise trüki (1823) kohta: «Tahtsin neid jamsi läula kõik läbbi luggeda, agga ei jõua, et otse kui tülkad ja lailad asjad waimu tüdditawad ja mõistust waewawad. Ollen mitto aega sedda essimest jaggu luggenud, énne kui läbbi sain. Mis seal on? — ei arro egga ótsa, waid kõik kokko sassitud ja wälja lobbisetud, mis sülg agga eal suhhu ajand. - - - Kui tarwis olleks müllata, siis wõiks igga laulo halpust näidata, agga mis sest sada, et wassikaga wõido joosta.» Sõnastuselt tagasihoidlikumad, kuid samuti taunivad on ka teised eesti lugejate hinnangud. Nii Rosenplänter ise kui tema korrespondendid kritiseerivad eeskätt teoste keelt, konstateerides selle äärmist küündimatust. Käsikirja viimased sissekanded on tehtud 1844. aastal ja piirdu-

vad ainult kitsalt bibliograafiliste andmete registreerimisega. Teose teise osa pidi moodustama eestikeelsete käsikirjade loend, samuti kavatses Rosenplänter anda ülevaate võõrkeelsest kirjandusest Eesti ja eestlaste kohta ning tuua eesti kirjameeste biograafilised andmed. Neid alaosi on Rosenplänter suutnud ainult vähesel määral läbi töötada. «Critische Uebersicht» on üles ehitatud kronoloogiliselt, mingit katset eesti trükisõna arengulugu periodiseerida pole ülesandeks seatud. Kronoloogilise ülevaate andmeid täiendavad alfabeetiline ja süstemaatiline register, mis on säilinud omaette käsikirjadena. Süstemaatilise registri «Uebersicht der esthnischen Literatur nach dem Inhalte der Schriften und chronologisch geordnet» («Ülevaade eesti kirjandusest, trükiste sisu põhjal ning kronoloogiliselt järjestatud») avaldas Rosenplänter selle esialgsel kujul ka trükis («Beiträge» XX, 1832).

Rosenplänteri teeneks eesti kirjanduse ajaloo pioneerina jääb, et ta asus koguma balti-saksa autorite (Gadebusch; Recke ja Napiersky) töödes ja mujal laialipillatud üksikuid märkmeid eesti kirjasõna kohta ning püüdis neid koos kättesaadavate trükiste vahetu bibliografeerimisega koondada süstemaatiliseks ülevaateks, andes samal ajal omapoolseid kriitilisi hinnanguid ilmunud raamatute kohta.

Kirjanduskriitika. Ka eesti kirjandusarvustuse tekkimine on seotud Rosenplänteri ja tema «Beiträge'ga», kus leidub üle 30 saksakeelse kriitilise sõnavõtu ja kaks eestikeelset arvustust. Ligi pooled neist pärinevad väljaandja Rosenplänteri sulest, teistest autoritest pälvivad mainimist eeskätt O. W. Masing ja J. W. L. Luce.

Et ilmuvad raamatud olid enamikus vaimulikud, siis käib suurem osa arvustustest igasuguste jutluse-, palve-, laulu- ja muude usuliste teoste kohta. Selle kõrval on arvustatud ka kalendreid, aabitsaid, Masingu «Originalblätter'it» ja «Pühapäeva vahelugemisi», Luce «Saaremaa juturaamatu» II osa jm. Kirjutistes on peamist tähelepanu osutatud trükiste keelelisele küljele, harva on riivatud raamatutega seotud ühiskondlikke küsimusi ja taunitud raamatute armetut tehnilist külge.

Et «Beiträge» levik oli piiratud, siis ei jõudnud seal avaldatud kriitika isegi balti-saksa laiema lugejaskonnani, kõnelemata eestikeelsete raamatute pärislugejatest, talurahvast. Ometi ei jäänud avaldatud mõtted täiesti kasutuks, sest «Beiträge't» lugesid küll vist kõik tolleaegsed vähesed eesti kirjandusega tegelevad literaadid, kes selles avaldatud sõnavõtte ühel või teisel määral pidid arvestama. Mis tollal eesti kirjasõnalt oodati, näitab Rosenplänteri retsensioon raamatu «Õnnis on se innimenne, kelle süddames Kristus usso läbbi ellab» kohta (II, 1813), kus rõhutatakse: raamatud peavad olema kirjutatud rahvalikult, nende ülesandeks on äratada lugeja vaimu-unest, nad olgu rahvale tõe ja vooruse õpetajaks ning juhiks jumala juurde. Et neid nõudeid täita, peab rahvakirjanik peale eetiliste eelduste valitsema ka põhjalikult rahvakeelt. Nagu siit nähtub, läks Rosenplänter tolleaegsetest feodalistlik-didaktilise kirjanduse autoritest kaugemale peamiselt rahvapärase keele nõudmises.

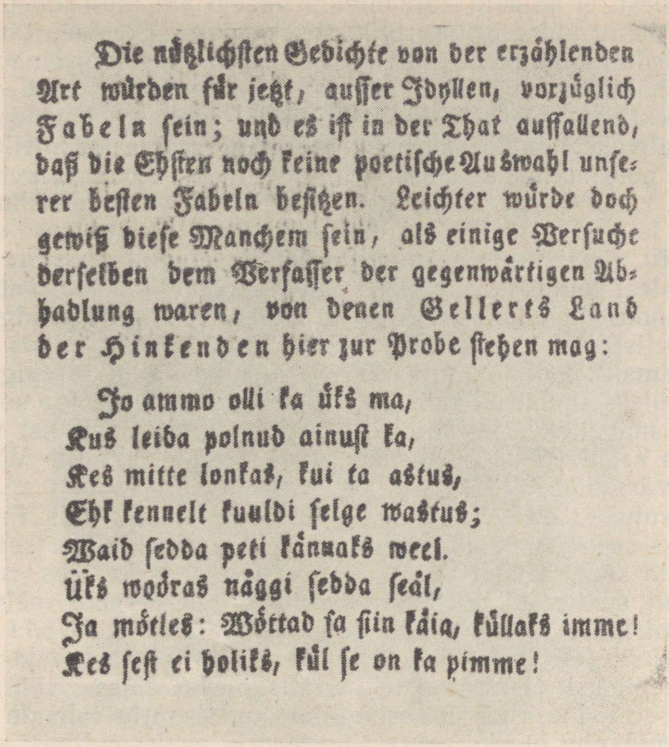

Die nützlichſten Gedichte von der erzählenden Art würden für jetzt, auſſer Idyllen, vorzüglich Fabeln ſein; und es iſt in der That auffallend, daß die Ehſten noch keine poetiſche Auswahl unſerer beſten Fabeln beſitzen. Leichter würde doch gewiß dieſe Manchem ſein, als einige Verſuche derſelben dem Verfaſſer der gegenwärtigen Abhandlung waren, von denen Gellerts Land der Hinkenden hier zur Probe ſtehen mag:

Jo ammo olli ka üks ma,
Kus leiba polnud ainuſt ka,
Kes mitte lonkas, kui ta astus,
Ehk kennelt kuuldi ſelge wastus;
Waid ſedda peti kännaks weel.
Üks wooras näggi ſedda ſeal,
Ja mõtles: Wõttad ſa ſiin käia, küllaks imme!
Kes ſeſt ei holiks, kül ſe on ka pimme!

Katkend P. H. Frey kirjutisest «Ueber die Ehstnische Poesie».

See Rosenplänteri sõnavõtt ei ole mingi «Beiträge» kirjanduskriitiline programm, sest väljaande leheküljed olid avatud eri vaatekohtade esindajaile. Seetõttu leidub «Beiträge» veergudel tunnustatavalt liberaalseid ja progressiivseid arvustusi, kuid sõltuvalt kaastööliste koosseisust on arvuliselt ülekaalus tüüpiliselt feodalistlik-klerikaalne, rahva vaimuelu mõistmiseks küündimatu hoiak. See avaldub muu hulgas ka eitavas suhtumises rahvalaulusse. Iseloomustavaks näiteks on P. H. Frey kirjutis «Ueber die Ehstnische Poesie» («Eesti luulest») ajakirja teises vihus (1813). Artikkel pakub kirjandusloos huvi kui kõige varasem eesti poeetika katse, kus autor, tõsi küll, kõneleb rohkem eesti luule võimalikest arengusuundadest kui olemasolevast värsiloomingust. Kunstluulet oli ju tegelikult veel vähe ja rahvaluulesse suhtub autor ülbe mõistmatusega. Tunnustanud küll eestlaste suurt lauluarmastust, kirjutas ta rahvalaulude kohta: «Sellest vähesest, mis meile on saanud tuntuks algupärastest

eesti lauludest, ei kajastu küll midagi vähem kui luuleannet. Kunstist ei saa nende puhul üldse juttugi olla. Need on enamikus seostamata väljendused, millede loojad peale selle viisid ühes taktiga küll oma kodulindude ja lojuste häälitsuste ja liigutuste järgi on komponeerinud.» Ometi väidab Frey eestlastel olevat luuleannet, mida tõendavat haruldaselt väljendusrikas rahvakeel ja lopsakas huumor. Et vaatamata neile eeldustele eesti luule pole arenema pääsenud, pidas autor viletsa lugemaõpetamise süüks, sest kasutatavad aabitsad hävitavat tekkiva lugemishuvi juba eos. Eeskuju ei leia eestlane ka kirikulaulust selle üldise puisuse ning madala taseme tõttu. Eesti luule arengusuundadest kõneldes soovitas autor lähtuda usulistest lauludest, nagu see oli iseloomulik juba antiiksete rahvaste kirjanduse tekkimisele. Algupärast luulet asendagu algul tõlkeline. Žanritest eelistas Frey lüürikat eepikale. Luuleliikidest pidas Frey kõige soovitatavamaks oodi ja laulu (*Lied*), aga ka valmi ja epigrammi, millede satiir oleks suunatud rumaluse ja ebausu pihta. Kõige sobivama värsimõõduna märgitakse ühesilbilise sõnaga algavat jambilist värssi, mille kõrval võib kasutada ka trohheust, spondeust ja daktülit. Võiks esineda ka riimita värsiridu.

Rahvalaulu esteetilise väärtuse eitamine polnud ainult Frey erandlik seisukoht — seda jagas enamik «Beiträge» autoreid, kes seal rahvaloomingu kohta sõna võtsid. Ometi leidub ajakirjas ka üks rahvaluulesse tunnustavalt suhtuv kirjutis. Selle autoriks oli eespool mainitud silmapaistev eesti keele ja rahvaluule tundja A. Fr. J. Knüpffer. Artiklis «Dritter Brief» («Kolmas kiri», IX, 1817) nimetas ta sakslaste eestikeelseid värsisepitsusi «jampsimisteks», mis olevat täiesti võõrad eestlaste vaimule ja eesti luule väljenduslaadile ning seetõttu rahvale ebanauditavad. Ta ei pidanud õigeks saksa riimiteooria pealesundimist eesti luulele, soovitades selle asemel pakkuda rahvale laule regivärsi vormis. See tunnustav hinnang eesti rahvalaulule meenutab Schlegelit, kellega Knüpfferil oli kokkupuuteid.

«Beiträge» arvustustes leidus teisigi progressiivsete seisukohtade avaldusi, nagu rahvapärase keele nõue ja kirikukeele veidruste äge hukkamõist, mis valitseb juba suuremas osas kirjutistest. Tunnustust pälvib ka Rosenplänteri sõnavõtt kirjastajate alatu äritsemise vastu, sest halval paberil vigaselt trükitud raamatute hind oli rahva ostujõu seisukohalt väga kallis.

Kogu sarja väärtuslikumaks kriitiliseks kirjutiseks on selle neljandas vihus (1815) ilmunud artikkel «Sprach- und andere Bemerkungen über einige... ehstnische Aufsätze» («Keelelisi ja teisi märkusi mõnede... eestikeelsete kirjutiste kohta»), kus nimemärgi $a+b$ taha peitunud O. W. Masing analüüsis tolleaegse kirjanduse küündimatust ja paljastas selle alavääristavat hoiakut rahva suhtes. Ta tõrjus tagasi sageli esitatud süüdistuse, nagu ei loeks rahvas meelsasti ja jätaks temale valmistatud raamatud nürist ükskõiksusest kasutamata. Eestlane ei ole ükskõikne ajaviite ja õpetuse vastu. Masing jätkab:

A. Fr. J. Knüpffer.

Ent mis peab ta lugema? «Joosepi hädda- ja abbiramatut», neid sada tuhat armetust, mis kord siin, kord seal tema jaoks trükkida lastakse. - - - Kui eestlane niisiis pole seni leidnud mingit mõnu lugemisest, siis langeb temale selle pärast tehtud etteheide tagasi rahvakirjanikele. Neile pole olnud tundmatu mitte üksi keel, milles nad kirjutavad — nad ei tundnud ka eestlase omapärast mõtteviisi ning kujutluslaadi, niisama vähe ka tema ideede ja mõistete ala, tema ühiskondliku ja koduse elu tooni ja erinevust, mis nii paljudes asjades esineb tema ja meie vaadetes. Sellest tundmatusest tulenes veel teine niisama tähtis kahjustus — see, et mõeldi, talupoeg olevat liiga madalal arenemistasemel, ja et järelikult enamikus raamatutes teda koheldi lapsikult kohtlase inimesena ja temaga kõneldi säärases toonis, mis temale pidi tunduma halvustavana ja mida ta omalt poolt tundis sunnitud olevat põlgusega tagasi tõrjuma.

Mainitud kirjutis oli esimene tõeline arvustus eestikeelse trükisõna kohta, mille autor on mõistnud rahvast ja asunud tema kultuuriliste huvide kaitsmisele. Olgugi et Masing selles kirjutises, nagu korduvalt mujalgi, asetus sakslaste hulka, paljastas see köstrimajast võrsunud kirjamees siiski kõhklemata tolleaegse vaimupimestava kirjanduse armetust ning tõrjus otsustavalt tagasi käibeloleva laimu rahva vaimunüridusest.

Esimene eestikeelne arvustus ilmus «Beiträge» kaheksandas vihus 1817. aastal. Anonüümselt avaldatud kirjutise autoriks oli tolleaegne Tori koolmeister Andres Jervitson, kelle sulest pärinevad ka mitmed muud eestikeelsed kirjutised «Beiträge's». Sõber Tõnisele adresseeritud kirja kujul antud retsensioonis on kõnesse võetud eelmisel aastal ilmunud vaimulik raamat «Maenitsussed ennese läbbikatsumisse juhatamisseks». Teose vigast keelt kritiseerides soovitab autor, et raamatukirjutajad maakeelt tundma õpiksid ja siis selges keeles ja sõbralikul viisil õpetusi jagaksid. Selle asemel aga sõimavat niisuguste segaste raamatute kirjutajad, kelle töödest paljud kogunisti aru ei saa, veel eestlasi rumalateks ning pimedateks patusteks. Niisugustele süüdistustele astub Jervitson resoluutselt vastu: «Agga se ep olle jo ommeti mitte tössi, ja selle wisiga ei tunne nemmad koggoni Ma rahwast; sest keik Ma innimessed ep olle jo mitte rummalad egga sandid, waid nenda kui Saksa ja keige mu rahwa seas häid ja santa innimessi on, nendasammoti on ka se luggu Ma rahwaga».

Teine eestikeelne arvustus (XII, 1818) on samuti anonüümne. Selle autoriks oli eespool mainitud Abram Holter ja tema retsensioon käib 1813., 1814. ja 1815. aasta Gresseli «Eesti-Ma Rahwa Kalendri» kohta. Arvustaja vaatleb kalendrite keelt, teeb etteheiteid toodud andmete ebaselguse pärast ning märgib, et kalendrite koostajad suhtuvad lugejatesse nagu alaealistesse. Autor soovitab kirjutada «ilmlikkust asjust, mis kaugel meist woib olla, ja mis wahhest kül immelikkul wisil ma peäl woib sündida, ehk innimessed middagi tähhelepannemisse wäärt tööd tewad ja muud tarkust leidwad». Samuti huvitaks lugejaid teated vana aja sündmustest ning kaugete maade elajatest, puudest ja muudest asjadest.

See sõnavõtt osutab rahva suurele teadmistejanule, mida ilmuvad raamatud ei suutnud rahuldada. Nii on Jervitsoni ja Holteri kirjutised hinnatavad ajadokumentidena, mis kummutavad balti-saksa ajaloolaste sihilikke valeandmeid eesti rahva vaimse kängumise kohta.

Eesti kriitika ajaloo raamides tuleb «Beiträge't» kõrgelt hinnata. See oli esimene väljaanne, mis kajastas ideoloogilist võitlust eesti kirjanduses selle varasemal arengujärgul. Kuigi Rosenplänter andis sõna ka reaktsioonilistele kirjameestele, jäid kõlama siiski progressiivsed seisukohad. Ühtlasi on seerias avaldatud esimesed säilinud eesti lugeja nõudmised. Nende materjalide tõttu on «Beiträge» asendamatuks ning väärtuslikuks allikaks tolleaegse kirjanduselu kohta.

«Beiträge» kaaslaseks eesti kriitika ajaloos oli O. W. Masingu ajaleht «Marahwa Näddala-Leht». Taotledes talurahva vaimse taseme tõstmist, pidas Masing õigusega vajalikuks tuua informatsiooni ka uue kirjanduse kohta. Ajalehes leidus eri rubriik «Kirja asjust» (—«Kirja ja õpetuse asjust»), kus aeg-ajalt avaldati ilmunud või müügil olevate raamatute nimestikke, millele mõnikord oli lisatud orienteerivaid annotat-

sioone, nagu kalendrite puhul sisu loetelu jne. Niisuguse informatsiooni hulka kuulusid ka teated trükis olevate raamatute kohta.

Ulatuslikumaid retsensioone tõi «Nädalaleht» väga vähe ja needki piirduvad peaaegu ainult kalendrite arvustamisega, kus Masing taunis

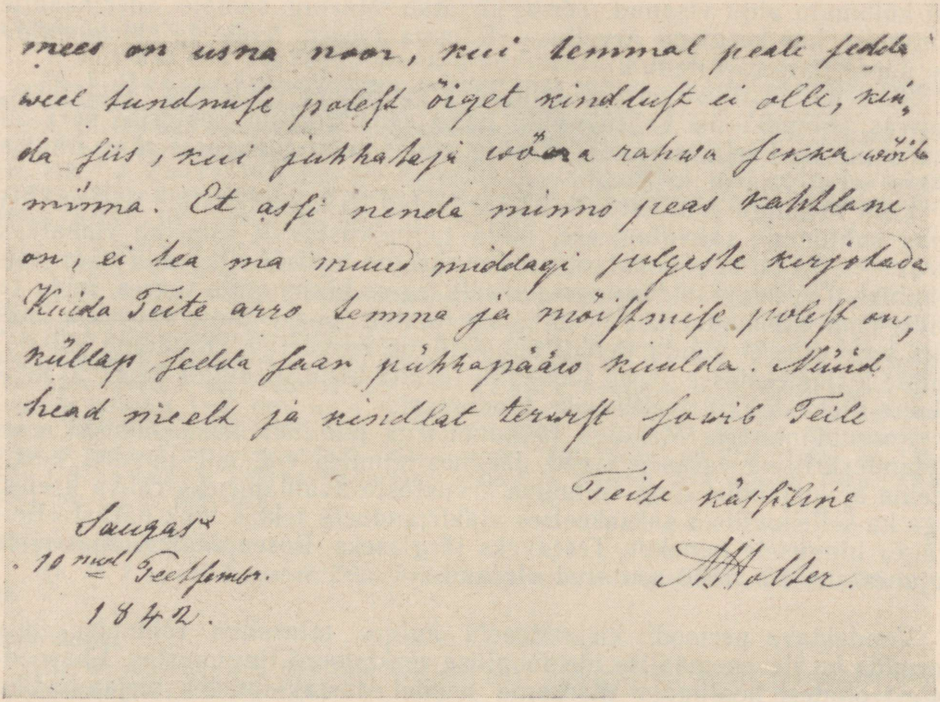
mees on usna noor, kui temmal peale sedda
weel tundmise polest õiget kindlust ei olle, kui-
da süs, kui juhhataja wõera rahwa sekka wõib
minna. Et assi nenda minno peas kahtlane
on, ei tea ma muud middagi julgeste kirjotada
Kuida Teite arro temma ja mõistmise polest on,
küllap sedda saan pühhapääro kuulda. Nüüd
head meelt ja kindlat terwist sowib Teile

Teite kässiline

Saugas
10 mal Teetsembr.
1842.

A. Holter.

Katkend A. Holteri kirjast.

eeskätt tähtraamatute halba keelt ja kalendrijuttude tühisust. Ta püüdis lugeja nõudlikkust kasvatada, et sellega sundida tähtraamatute väljaandjaid oma töö taset tõstma. Masingu õige hinnangu järgi pidi kalender olema ühtlasi algeliseks õpetusraamatuks, sest tähtraamat osutus peaaegu ainukeseks trükitooteks, mis tolleaegsetes oludes laiemalt levis.

Kuigi «Maarahva Nädalalehes» ilmus vähe arvustusi, on nende osatähtsus eesti kriitika ajaloos suuremgi «Beiträge» omast. Olid ju Masingu lehe arvustuslikud materjalid määratud eesti lugejale ning osutusid seega rahvani ulatunud eesti kriitika alguseks.

Masingu kriitilisi vaateid saame välja selgitada ka tema kirjavahetuse põhjal. Eriti väärib märkimist informatsioon, mida ta toob rahva suhtu-

misest varasemasse ja kaasaegsesse kirjasõnasse. Nii kirjutab ta 24. aug. 1816 Rosenplänterile, et sakslaste kirjutatud raamatuid suurt ei loeta, küll aga pilgatakse nende viletsat keelt ja visatakse nad lõpuks minema. Nii olnud kusagil Viru-Nigula taluperes Willmanni «Elamise juhataja» väikse lapse käes mängida, teisel juhul näinud ta, kuidas keegi rätsep raamatu kui kõlbmatu ahju visanud. Teisal kirjutab Masing samale adressaadile juhtumist, kus keegi oli Arveliuse «Ramma Joosepi häda- ja abiraamatu» tee äärde risti naelutanud.

Need näited illustreerivad talurahva suhtumist viletsasse raamatusse. Rahvas polnudki nii vähenõudlik, nagu seda arvasid pastorid: kari oli kasvanud üle karjaste peade. Masing omalt poolt tunnustas ning hindas rahva seast tulevat kriitikat.

Kuid Masingu kriitilistes vaadetes leidub ka küündimatut. Säärane on tema suhtumine rahvaluulesse, mida ta halvustavalt nimetab rumalaks *larifariks*. Ta on seisukohal, et need maitsetud nurisünnitused ei väärі talletamist. Teiseks jääb Masingu üldiselt õigete hinnangute juures, mida ta andis oma aja madalakvaliteedilistele teostele, siiski mulje, et tema kriitika teravuses ei puudu puhuti subjektiivne halvustav suhtumine võistlevaisse kirjameestesse. Need jooned ei takista meid Masingu tegevust kriitikuna ülekaalukalt positiivseks hindamast.

Rosenplänteri ja Masingu taandumisega publitsistikast soikusid eesti kirjanduskriitika varased alged. Järgnes kümnendeid, mil puudus eestikeelne ajakirjandus ning võimalus arvustuste avaldamiseks rahva keeles. Aga ka sellehuvilises saksakeelses ajakirjanduses tekkis lünk pärast «Beiträge» hingusele minekut. Teatavaks järglaseks Rosenplänteri ajakirjale kujunes siiski a. 1836 asutatud «Inland».

Vaadeldava perioodi kirjanduselu kulges talurahva rõhumise uute vormide ja ülevenemaalise ideoloogilise reaktsiooni tingimustes. Ebasoodsatest oludest hoolimata märkame nendel aastakümnetel kirjandusliku mõtte elavnemist: tekib rahulolematus feodaalperioodi rahvakauge lugemisvaraga, eesti kirjandusele seatakse uued, kõrgemad eesmärgid. Need püüdlused on seotud ennekõike O. W. Masingu ja Kr. J. Petersoni nimedega; ühtlasi osutub Kr. J. Peterson esimeseks tänapäevani arvestatavaks eesti kirjanikuks, kelle looming aga kõne all oleval perioodil trükki ei pääsenud. Üldse ilmus kirjandusajalooliselt arvestatavat ilukirjandust vähe; olulisem on vaadeldav ajajärk populaarteadusliku žanri, publitsistika ja eesti keele tundmaõppimise ajaloos. Kuigi juba ka mõned eestlased said 1820—1830-ndail aastail oma vaimsest tegevusest trükis märku anda, omasid kultuurielus juhipositsiooni veel balti-saksa literaadid, kes oma klassiasendi tõttu seisid kaugel talurahva esmajärgulistest vajadustest. Kuigi püstitati rahvale lähenemise ja loomingu originaalsuse nõue, ei kajastu tolle perioodi kirjanduses kuigi suurel määral teoorjus-aja talurahva eluraskused, veel vähem tema võitlus mõisnike rõhumise vastu. Küll aga süvenes eesti elu etnograafilis-folkloristliku külje valgustamine.

Samuti ületasid 1810—1830-ndate aastate silmapaistvamad autorid O. W. Masing, P. Mannteuffel, eriti aga Kr. J. Peterson oma eelkäijaid loomingu kunstilis-keelelise teostuse poolest, nagu näeme järgnevatest autori-ülevaadetest.

BIBLIOGRAAFIA.

Üldist (vt. ka X ptk.).

I. J. v. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland. Riga 1878.

II. Г. Поска, Характеристика литературных мнений об освобождении крестьян в Лифляндии. Журнал мин. народного просвещения 1904, окт., lk. 247—320.

А. В. Предтеченский, Современник декабристов — Т. Г. Бок. Таллин 1958. ▪ L. Meri, Tartu nädalaleht 1819. a. talurahvareformi eelsel perioodil. Edasi 3. okt. 1953, nr. 110. ▪ J. Zutis, Vidzemes un Kurzemes zemnieku likumi XIX gadsimta sākumā (1804—1819). Rīgā 1954. ▪ J. Kahk, Külakodanluse ja maaproletariaadi tekkimisest Eesti külas. ENSV TA Toim. 1955, nr. 3, lk. 362—386.

Balti teema vene kirjanduses.

II. В. Г. Базанов, Очерки декабристской литературы. М. 1953. ▪ Б. Правдин, Русская филология в Тартуском университете. TRÜ Toim. 35. Trt. 1954, lk. 130—164. ▪ S. Issakov, Bestužev-Marlinski ja Eesti. Edasi 20. märts 1955, nr. 56. ▪ S. Issakov, W. K. Küchelbecker ja Eesti. Edasi 9. juuli 1955, nr. 134. ▪ S. Issakov, Nikolai Bestužev. Edasi 7. sept 1955, nr. 177. ▪ V. Adams, Dekabrist V. K. Kühhelbekeri eestiaineline jutustus. Ing. 1956, nr. 4, lk. 515—521 (= Известия АН СССР. Отд. литературы и языка. Том XV, 1956, вып. 3, lk. 255—259). ▪ С. Г. Исаков, О ливонской теме в русской литературе 1820—1830-х годов. TRÜ Toim. 98. Trt. 1960, lk. 143—193. ▪ S. Issakov, Dekabristid ja eesti ajalooline jutustus XIX sajandi lõpul. KKirj. 1961, nr. 11, lk. 648—662.

Kirjanduslikud seltsid.

II. M. Lepik, Õpetatud Eesti Seltsi eelajaloost ja asutamisest. EKirj. 1938, nr. 1, lk. 47—57.

Rahvaluule.

II. W. Anderson, Das Lied von den zwei Königskinder in der estnischen Volksüberlieferung. ÕES Toim. XXVI. Trt. 1932, lk. 1—130. ▪ H. Tampere, Laul jänese õhkamisest eesti rahvatraditsioonis ja kirjanduses. — Vanavara vallast. ÕES Kirjad I. Trt. 1932, lk. 59—116. ▪ A. Kurlents, «Vanemate vara». Monograafia ühest joomalaulust. Acta et Comm. Univ. Trt. B XXXI : 3. Trt. 1933. ▪ R. Põldmäe, Rahvaloomingu, eriti rahvatantsu arengust Ida-Harju rannikul. EKirj. 1937, nr. 4, lk. 187—209. ▪ R. Põldmäe, M. Fr. Hasse ja usuliialduslik «sõelumisaeg» Lõuna-Eesti vennastekogudustes. EKirj. 1940, nr. 1, lk. 16—35.

Ü. Tedre. Märkmeid uue rahvalaulu tekkimisest ja arenemisest. Edasi 24. juuli 1954, nr. 145. ▪ В. Пино, Социальные противоречия в эстонском сельском обществе по данным народных песен. Автореферат. Тарту 1954. ▪ Ю. Тедре, Отражение классовой борьбы в эстонских рифмованных народных песнях XIX века. Автореферат. Тарту 1955.

Eestikeelsed teatrietendused.

II. G. Suits. «Permi Jago unnenäggu» a. 1824. EKirj. 1927, nr. 8, lk. 417—432.

K. Mihkla, Esimesed eestikeelsed teatrietendused Pärnus. SV 18. aug. 1946, nr. 33. ▪ R. Kangro-Pool, Eesti teater algaastail. Tln. 1949. ▪ H. T[reumann], Uusi andmeid esimeste eestikeelsete näidendite kohta. SV 17. apr. 1948, nr. 16. ▪ H. Treumann, Kes oli P. A. J. Steinsberg? KKirj. 1959, nr. 1, lk. 15—21.

A. Holter.

Wenne-rigist. — Eesti-Ma-Rahwa Kalender 1821. [Dullo]. Tln. 1820, 17 lk. ▪ Arwo ehk Rehkendamise eksemplid. Tln. 1823, 8 + 116 lk.

J. H. Rosenplänter.

I. Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache. Pernau: I — 1813, VIII+128 lk.; II — 1813, 6+154 lk.; III — 1814, 8+174 lk. Pernau, Reval, Riga: IV — 1815, 8+182 lk. Pernau, Reval, Riga, Dorpat: V — 1816, 176 lk.; VI — 1816, 136 lk.; VII — 1817, 177 lk.; VIII — 1817, 176 lk.; IX — 1817, 160 lk.; X — 1818, 160 lk.; XI — 1818, 175 lk.; XII — 1818, 160 lk. Pernau, Reval: XIII — 1821, 170 lk.; XIV — 1822, XVI + 204 lk.; XV — 1822, VIII + 168 lk.; XVI — 1822, 185 lk.; XVII — 1825, VIII + 200 lk.; XVIII — 1827, X + 160 lk.; XIX — 1828, X + 220 lk.; XX — 1832, XII + 169 lk. ▪ Lillikessed I. Pärnu 1814, 16 lk. ▪ Kirjutusse-lehhed. Pärnu 1820, 4 lk. + 21 lehte. ▪ [Aabits]. Pärnu 1823, 16 lk. ▪ Kolilaste seädus. Pärnu 1845, 16 lk.

II. F. W. Ederberg, Johann Heinrich Rosenplänter. — M. J. Eisen, Tähtsad mehed V. Trt. 1884, lk. 25—48. ▪ J. Jõgever, Saja aasta eest. EKirj. 1906, lk. 6—16, 34—45, 65—79, 97—103, 129—139, 161—172, 193—213. ▪ O. Urgart, Eesti bibliograafia arenemisteilt. EKirj. 1925, nr. 10, lk. 415—417. ▪ W. Anderson, J. H. Rosenplänteri eesti muinasjutud. Suomi 5 : 16. Helsinki 1933, lk. 15—37. ▪ J. Roos, Kolm eesti bibliofiili 19. sajandil. Lng. 1936, nr. 10, lk. 1150—1152. ▪ A. Palm, Bibliofiilidest Rosenplänterist ja Jürgensist. Lng. 1937, lk. 363—364.

V. Alttoa, Varaseim eesti kirjandusloo katse. KKirj. 1962, nr. 10, lk. 603—608.

Kirjanduskriitika.

II. V. Alttoa, Otto Wilhelm Masing kriitikuna. Edasi 15. okt. 1954, nr. 183. ▪ V. Alttoa, Eesti kirjanduskriitika tekkimine XIX saj. esimesel poolel. Lng. 1956, nr. 7, lk. 993—1006.

XIV peatükk.

OTTO WILHELM MASING.

Elu ja tegevus. Otto Wilhelm Masing sündis 8. novembril (vkj. 28. okt.) 1763 Põhja-Tartumaal Peipsi-äärse Lohusuu abikiriku köstri Christian Masicku teise ning viimase lapsena. Christian Masick oli rahvuselt eestlane, põlvnedes juba pärisorjadest eraldunud käsitööliste hulgast Maarja-Magdaleena kihelkonnast. Tema abielu aadlipäritolu naisega põhjustas perekonna kiire saksastumise, nõnda et O. W. Masing ei pidanud ennast eestlaseks, vaid jutustas oma lastele perekonna rootsi-saksa algupärast. Eesti keelt on ta aga juba lapsest saadik osanud.

Hariduse sai Masing muidugi saksa keeles. Algul õpetas ema teda kodus, seejärel õppis poiss Narvas (1777—1779) ja Torgaus Saksimaal (1779—1782). Juba nooruses avaldusid O. W. Masingu vaimuanded ja laiemad huvid. Nii on ta Narvas omaalgatuslikult prantsuse keelt õppinud; Torgaus äratas ta aga tähelepanu oma ladina-, kreeka- ja saksakeelsete värssidega. Kõrgema hariduse omandas Masing Halle ülikoolis, kus ta ligi neli aastat (1783—1786) õppis teoloogiat, selle kõrval aga ka muusikat ning joonistamist. Kuna õnnetuste tõttu vaesunud vanemad ei saanud poega majanduslikult toetada ja Masingul oli vastumeelt võõrast abiraha kasutada, elatas tulevane kirjamees kahel esimesel ülikooliaastal ennast joonistusmeistrina, hiljem aga repetiitori ja keeleõpetajana. Ühtlasi abistas ta kuulsat saksa filoloogi Fr. A. Wolfi kreeka klassikute väljaandmisel, lugedes Homerose teoste korrektuuri. Üldse oli Masingul eriline andekus keelte omandamiseks. Nagu kirjamees vanemas eas ise märgib, on ta peale saksa ja eesti keele mõistnud kõnelda ladina, kreeka, prantsuse ja itaalia keelt, vigadeta kirjutada vene keeles ning on aru saanud veel 4—5 muust keelest. Ülikoolis omandas Masing silmapaistvate teadmiste kõrval ka ratsionalistliku maailmavaate.

Pärast Saksamaalt tagasipöördumist oli Masing lühemat aega Põhja-Eestis koduõpetajaks ning matkas seejärel koos Peter Mannteuffeliga Lääne- ja Lõuna-Euroopas. Aga juba 1788. a. mais kutsuti Masing Lüganuse pastoriks, kust ta 1795. aastal läks üle Viru-Nigulasse. Siin pidas Masing vaimulikuametit ligi kakskümmend aastat, püüdes talupoegadele

ka tervishoiu ja põlluharimise alal juhtnööre anda. Samal ajal märkas ta rannarahva laiemat silmaringi. Üldse nimetab Masing Viru-Nigula perioodi oma elu õnnelikumaks ajaks, kuigi tal tuli siin läbi elada ka raskeid päevi. Ametitalituste, perekonnamurede ja seltskondlike kohustuste kõrval suutis Masing oma tegevuse algupoolel kirjanduslikele huvidele vähe tähelepanu pühendada. Pärastise töö seisukohalt on tähtis, et ta täiendas hoolega oma eesti keele oskust. Hiljem kinnitab Masing koguni, et ta on ette võtnud korduvaid keeleuurimissõite Põhja-Eesti maakondadesse ning Tartu- ja Viljandimaale. Enne Viru-Nigulast lahkumist hakkas kirjamees kaastööd tegema Rosenplänteri «Beiträge'le». Ainsa eriraamatuna ilmus temalt kõne all oleval perioodil «*ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele*» (1795), mis on koostatud Lüganusel.

Masingu viljakas kirjanduslik ning kultuuriline tegevus algas pärast seda, kui ta 1815. aastal oli Tartu rae kutsel asunud linnalähedase Äksi kihelkonna pastoriks. Siin tõusis Masing varsti (1818) konsistooriumi assessoriks ja a. 1821 Tartumaa praostiks. Ta kuulus ka 1825. aastal rajatud Liivimaa rahvakoolikomitee koosseisu. Ühtlasi on Masingu sellest eluperioodist säilinud rohkem biograafilisi materjale. Äksi kirikumõisas viibinud inimesed rõhutavad kirjamehe suurt jõudlust, mis oli tingitud tema töö plaanipärasusest. Nii tõusis Masing hommikuti kella neljast või kolmest ning töötas katkestamata lõunani, et siis oma kirikumõisa majapidamisele tähelepanu pühendada. Oma iseloomu kohta kirjutas Masing: «... kui ma terwe ja omma õige tujo ja passi peäl ollen, siis ma ollen üks paggana hirwhammas ja naljakot». Sellistel hetkedel koostas ta juhuluuletusi, mis oma meeldiva huumoriga kirjamehe lähemaile sõpradele rohkesti lõbu valmistasid. Masingul oli laialdane kirjavahetus, millest on säilinud kirjad Rosenplänterile ja K. G. Sonntagile.

Äksi perioodil ulatus Masingu tegevus mitmele kultuurialale, kuigi pealetungiv reaktsioon tema töövõimalusi piiras ning tulemusi vähendas. Nii ei pääsenud Masing ülikooli eesti keele lektori kohale ega eestikeelseid loenguid pidama. Samuti ei andnud tegelikke tulemusi tema pikaajaline võitlus kihelkonnakooli-õpetajate seminari rajamise eest. Aleksander I valitsusaja lõpp-perioodil saavutatud mõningane edu varises aadli vastuseisu tõttu kokku Nikolai I reaktsioonilise hariduspoliitika tingimustes.

Rohkem suutis kirjamees ära teha koolielu edendamiseks õppekirjanduse soetamise abil. 1821. aastal andis ta välja seina- ja liikuva aabitsa põhimõttel koostatud «*Luggemisse lehhed*» ühes vastava metoodilise juhendiga, edasi «*Täielise ABD-Ramatu*» (1823), «*Arwamise-Ramatu*» (1823) ja kolm teoloogilise ratsionalismi põhimõtetel koostatud õpikut piiblilugude ning usuõpetuse alalt.

Suurt vaeva nägi Masing talle ülesandeks tehtud 1819. a. talurahvaseaduse tõlkimise kallal, pidades seda oma parimaks ning tähtsaimaks tööks. Kõne all olev «*Lihwlandi-ma Tallorahwa Seädus*» ilmus a. 1820; raamatu tartumurdelise variandi valmistasid Masingu tõlke põhjal ette G. A. Oldekop ja L. W. Moritz. Ühtlasi tõlkis Masing 1819. aastast ala-

tes talurahvale määratud teadaandeid ning käske ja toimetas aastail 1824—1826 ametlikku «*Tallorahwa Kulutajat*».

Tähtsal kohal Masingu tegevuses oli eesti kirjakeele arendamine ning rikastamine. Ta võttis kasutusele rohkesti rahvapärast keelematerjali ja soetas oskussõnu õigusteaduse ja matemaatika alal. Kuid Masing püüdis ka tolleaegset puudulikku vana ortograafiat täpsustada. Ta võttis tarvitusele *õ*-tähe ning tegi ettepaneku märkida konsonantide peenendust punktiga eelneva vokaali all. Kolmandaks soovitas ta kirjas eristada, kus

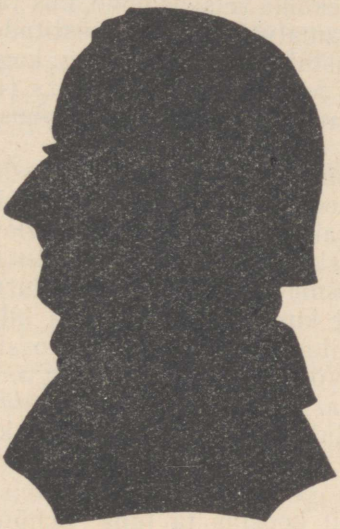

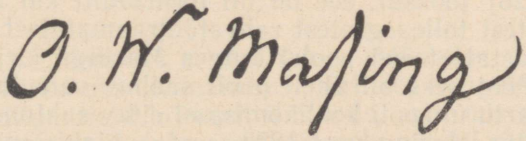

vokaalidevaheline kaksikkonsonant tähistab eelneva täishääliku lühidust, kus konsonandi enese pikkust. Viimasel juhul kasutas Masing eelneval vokaalil rõhumärki (*wárras* 'varras'), nagu oli soovitanud juba A. Thor Helle. Oma seisukohtade põhjendamiseks ja kaitsmiseks avaldas kirjamees kolm brošüüri. Vana kirjaviisi kriitikas ei läinud Masing veel lõpuni, s. t. ei tunnetanud selle täielikku sobimatust eesti foneetilisele süsteemile. Masingu ettepanekud äratasid sellisenagi tugevat opositsiooni vanameelsete pastorite hulgas, samuti olid nad trükitehniliselt raskesti läbi-

viidavad. Siiski kasutasid Pärnu kirjastajad veel 1840-ndatel aastatel Masingu kirjaviisi.

Äksi perioodil arendas Masing aktiivset tegevust ajakirjanduse alal. Peale «Beiträge» tegi ta kaastööd ajalehtedele «Neue Inländische Blätter» («Uued Kodumaised Lehed») Tartus ja «Ostsee-Provinzen-Blatt» («Läänemere Provintside Leht», toimetaja Sonntag) ning «Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland» («Leht Kura-, Liivi- ja Eestimaa Provintsi jaoks», toimetaja Merkel) Riias.

«Beiträge's» avaldas Masing leksikaalsete materjalide, tekstinäidete ning tõlgete kõrval ennekõike retsensioone, kus ta paljastab teravalt tolleaegsete eestikeelsete raamatute puudusi, püstitades algupärase kirjanduse loomise nõude. 1817. aastal kavatses Masing koguni ajakirja «Kritisches Journal der ehstnischen Sprache und Literatur» («Eesti keele ja kirjanduse kriitika-ajakiri») välja andma hakata, kuid loobus oma mõttest ettetellijate vähesuse tõttu.

Küll aga ilmus Masingult 1816. aastal «*Ehstnische Originalblätter für Deutsche*» («Algupärased eestikeelsed lehed sakslaste jaoks»), kus ta näitab, et eesti keelt võib rakendada ka nõudliku filosoofilise esseistika sõnastamiseks. Kuna balti-saksa publik jäi raamatu suhtes külmaks, otsustas Masing hakata lugemismaterjali hankima talurahvale. Esialgu kavatses ta välja anda vastavat kuukirja, hiljem aga mitmeköitelist populaarteaduslikku sarja. Sellest ilmus siiski ainult üheosaline «*Pühhapäwa Wahheluggemissed*» (1818). Võimalik ka, et Masingu kavatsus muutus seoses ajalehe loa saamisega a. 1819: «*Marahwa Näddala-Lehe*» neli aastakäiku (1821—1823, 1825) kujutavad endast Masingu kirjandusliku töö tippsaavutust.

Kõrvuti raamatute ja ajalehe väljaandmisega tegeles Masing ka kalendrikirjanikuna. Nii koostas ta juba Schünmanni 1819. a. «Eesti-Ma-Rahwa Kalendri» lisa. Masingu «*Marahwa Kalender*» ilmus nelja aasta (1823—1826) jooksul; see on nii formaadilt kui ka mahult tunduvalt suurem teistest tolleaegsetest rahvatähtraamatutest.

1820-ndate aastate teisel poolel langes Masingu kirjanduslik produktiivsus järsult. Põhjuseks oli ühelt poolt saabuv vanadus ja haiglus, teiselt poolt aga Tartu ülikooli koolikomisjoni eitav suhtumine Masingu õpikuisse. Siiski astus Masing veel 1828. aastal ajakirjanduses välja oma südamelähedaste küsimuste eest. Samuti kirjutas ta Dullo-Lindforsi «Eestima-rahwa Kalendri» lisa 1829. ja 1830. a. jaoks. Oma viimastel eluaastatel tegeles Masing eesti-saksa sõnaraamatu koostamisega, milline töö jäi aga pooleli. Ta suri 15. (vkj. 3.) märtsil 1832 ja maeti Tartu Jaani koguduse kalmistule.

Filosoofilised, sotsiaalsed ja kirjanduslikud vaated. Masing on üks silmapaistvamaid isiksusi eesti vanema kirjanduse ajaloos. Juba ülikoolis omandatud teoloogilis-ratsionalistlikule maailmavaatele jäi ta surmani truuks, mis muutis tema olukorra pealetungiva pietismi tingimustes küllalt keeruliseks. Masingu-vastast opositsiooni suurendas ka tema kõrgendatud

eneseteadvus ning impulsiivne temperament, mille mõjul ta ei hoidnud tagasi oma teravaid hinnanguid võimetute kaaspastorite ja progressivaenulike mõisnike kohta. Ennast madalatest oludest ülestöötanud andeka inimesena kandis Masing südames aadlivastase meelsuse sugemeid. Seda tõendavad tema erakirjad, kus ta nimetab 1819. a. talurahvaseadust je-

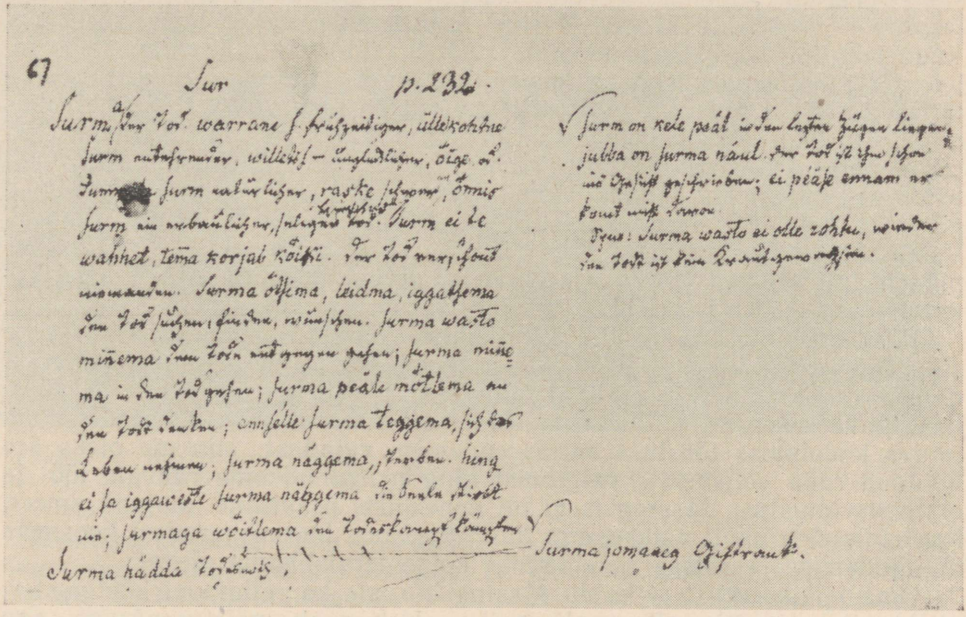

Katkend O. W. Masingu sõnaraamatu eeltöödest.

suiitluse kõige täielikumaks produktiks, süüdistades aadlit hea monarhi kavatsuste enda kasuks käänamises. Valitsevate olude tõttu ei saanud Masing oma antipaatiaid laiemalt ilmutada, eriti mis puutub rahva kätte minevasse kirjandusse, kus ta ametivõimude nõudel pidi mõnikord koguni aadli huvide kaitsjana esinema, muuseas ka talurahva maata vabastamise küsimuses. Siiski on Masingu kultuurilistes ning majanduslikes vaadetes märgata juba tugevaid kodanliku elukäsituse elemente. Sinnapoole juhivad meid ka autorid, keda ta oma töödes ja kirjades mainib. Nende hulgas tõusevad esile humanistid, näiteks Hutten, eriti aga XVIII sajandi kodanlikud filosoofid ja kirjanikud, nagu Gellert, Lessing, Schiller, Goethe, Leibniz, Kant, Voltaire, Rousseau jt.

Vastavalt saksa ratsionalismi põhimõtetele on Masingu arvates inimese mõistuse ning mõtlemisvõime arendamine, tema vabastamine rumaluse ja ebausu kütketest inimkonna heaolu edenemise pant. Oma ladina-

keelses tervituses, mille ta esitas Tartu ülikooli avamisel 1802. aastal, kutsus Masing uue ülikooli kollektiivi «levitama tõe valgust, hajutama eksimuse pimedust», «kujundama meelsust ja vaimu, mis kindlustaks püsivalt nii ühiskonna kui ka üksikisiku heaolu».

Progressiivseid vaateid ilmutas Masing ka ajalooküsimustes. Kirjutises «Ueber die sogenannten undeutschen Sprachen» («Niinimetatud mittesaksa keeltest», 1817) on Masing Baltimaade vallutamist käsitledes kaugel kultuurtreegerluse teooriast. Asudes siinsete põlisrahvaste poolele, tõstab Masing küsimuse, kas ristiuskki oli seda väärt, et eestlased ja lätlased oleksid pidanud selle eest ohverdama oma keele, mida neil võis olla lootus kasutada «ühendava vahendina tulevaseks vastupanuks oma türannidele». Masing oli ka esimene, kes rahvani ulatunud kirjanduses tõstis esile Eesti ala liitmist Vene riigiga kui pika rahuperioodi algust pärast sajandeid kestnud viletsusaegu. Kõrgelt hindas Masing Peeter I. Vastavalt oma valgustuslikule ajalookäsitusele nägi Masing minevikku pimeda julmuse ning tooruse valitsemise perioodina ning sõitles neid, kes «rootsi aega» idealiseerisid.

Kaasaegse elu probleemide käsitlemisel näitab Masingu maailmavaate sidemeid kodanliku mõtteviisiga eriti tema elav huvi majanduselu arendamise vastu. «Maarahva Nädalaleht» tõi rohkesti teateid ja kirjutisi tööstuse, kaubanduse ja põllumajanduslike uuenduste kohta, rõhutades sealjuures kodumaise tööstuse väljaarendamise vajadust; viimane oleks ära hoidnud raha välismaale valgumist ning pakkunud oma rahvale töö- ja elatumisvõimalusi. Masing isegi oli ennekõike praktiline majandusmees, kes leidis oma «küll väikse, aga mitmekesistest tootmisharudest koosneva majapidamise» eesotsas askeldamise kõige tervislikuma olevat.

Oma põhihoiakust ei kaldu Masing kõrvale ka religiooni küsimustes; nii kinnitab ta kirjas Rosenplänterile: «Usk peab mõistusepärane, aga mitte fantastiline olema, mistõttu ta ebausuks muutub.» Sellisena nägi Masing religioonis peamiselt moraalireegleid. Kirjavahetuses on ta oma pastoritalitusi piinaks nimetanud, unistades selle asemel õilistavast vaimsest tööst. Küllalt iseloomulik on kirjamehe irooniline suhtumine reformatsiooni 300 aasta juubeli pühitsemisse, mispuhul ta a. 1818 Rosenplänterile kirjutas: «Meie Kassetid ja Literaturzeitung mind õiete tüdditawad, et ni õtsata sest Lutherusse mällestusse päwast jõllawad ja jorrawad. - - - Kust nüüd õmmetige sedda usku, õtse kuj püssist lastud, kõrraga uskmatate süddamesse ni paljo piddi tullema?» See muidugi ei tähenda, nagu poleks Masing pastorina ristiusule, eriti aga reformatsioonile üldse tähtsust omistanud. Kuid ka tema trükis ilmunud juubelijutlus (*«Predigt am dritten Secularfeste der Augsburgischen Confession»* — «Jutlus Augsburgi usutunnistuse 300 aasta juubeli pühitsemisel», 1830) kasvab üle kaitsekõneks mõistusele ja mõttevabadusele, mida Masingu ajal, nagu ta ütleb, kantslites ja kateedrites püüti jällegi religiooniküsimuste sfäärist eemale tõrjuda.

Äksi Masingu ajal (*akvarell Äksi kirikukroonikas*).

Masingu mõistuspärane suhtumine usuküsimusse avaldub ka tema nõuannetes talurahvale. Nii hoiatab ta lõpmatu palvetundides käimise ning üle jõu käiva piiblilugemise eest, soovitades piibliseltsidel pühakirja trükkimise asemel raha kooliolude parandamiseks kulutada. Erilise kirega võitleb ta fanatismi — usuliste liialduste ning usuhullustuse, aga ka vagatsemise vastu, mis olid levinud eriti vennastekoguduse keskel («taevaskäijad», «nõrkujad»). Kuigi siin võis kaasa mõjuda Masingu kui luterliku pastori kartus, et vennastekoguduse levimise tõttu kirikud tühjaks jäävad, on kirjamehe antipaatia pietistlike nähtuste vastu ühtlasi täiesti kooskõlas tema teoloogilise ratsionalismi põhimõtetega.

See kõik ei tähenda, nagu ei esitaks Masingu rahvale määratud kirjatööd maailma ja inimest jumala loomingu saadusena, kelle «targa armunõu» järgi olevat kõik hästi korraldatud. Masing toetub sageli piiblitsitaatidele ning kutsub lugejaid jumalat tänama inimestele osutatud suure armu eest.

Lisaks sellele ei avaldanud Masing rahulolematust seisusliku ühiskonnakorralduse suhtes. Vastupidi on ta nähtavasti pidanud normaalseks, et ühiskond on suletud tervik, kus iga seisus täidab oma «kutsumuse» kohast ülesannet, omades sellele vastavalt ka õigusi. Põlluharijate seisust nimetab Masing kõige perekamaks rahvakihiks, iga riigi rammuks ning leiva muretsejaks. Nende ülesannetega toimetulemiseks on Masingu

arvates talupojale vaja ainult rahvakooli haridust. Teiselt poolt tulenesid Masingu hoiatused üleliigse hariduspüüu eest ka sellest, et tolleaegsed nurgakoolid (väiksed era-algkoolid), nagu kesk- ja kõrgemad õppeasutusedki, olid saksakeelsed, mistõttu nende õpilased kadakasaksaks muutusid. Teatavasti oli aga Masing eesti rahva saksastamise vastane. Ta seadis ajajärgu esmaseks ülesandeks talurahva üldise haridustaseme tõstmise ning tema huve teenivate kirjaoskajate inimeste (koolmeistrite, vallaomavalitsuse ja kohtute liikmete) ettevalmistamise.

Rahulolu kehtiva riigikorraga tõi Masingu rahvaraamatuisse palju muudki konservatiivset. Nii õigustas ta varanduslikke vahesid, leides, et majanduslik kitsikus on koguni kasulik, sest see sunnib inimesi oma vaimu- ja kehajõudu pingutama teadmiste omandamiseks ning eluliste väärtuste loomiseks. Samuti räägib ta valitsuse jumalikust algupärast.

Masingu kultuurialase ideestiku edasiviivaks tuumikuks oli uute, kõrgemate nõudmiste esitamine rahvast teenivale kirjavarale. Ta pidas eesti talupoega arukaks ning arenemisvõimeliseks inimeseks, kelle vaim on aga rumaluse ning ebausu kammitsas. Masingu kogu kirjandusliku tegevuse eesmärgiks oligi talurahvas vaimupimedusest välja viia, teda oma peaga mõtlema ning elu arukalt korraldama õpetada. Sealjuures väljendas «Maarahva Nädalaleht» oma eestlastest kirjasaatjaid tööle õhutades koguni mõtet, et tulevikus hakkavad kirjanduses juhtivat osa etendama eesti soost autorid, kelle juurde «saksa mehed» peavad keelt õppima minema. Sellise lähtepunkti puhul on ootuspärane, et Masing suhtus eitavalt saksa keelest tõlkimisse, nõudes rahva meelele ja keelele vastavat algupärast kirjandust. Ühtlasi ei saanud Masingut rahuldada ka senise eestikeelse kirjanduse «sada tuhat armetust» — ei keelelt, sisult ega lugejale lähenemise viisilt.

Jagades Rosenplänteri seisukohta, et keelt tuleb õppida rahvasuust, hindas ta senist saksapärast raamatukeelt täiesti küündimatuks — vaeseks, vigaseks ning rahvale arusaamatuks. Kirjas Rosenplänterile märkis ta Frey ja Winkleri tõlgete kohta: «... sest mis nemmad kirjutawad, se ep olle ei saksa egga makeel; ei kõlba sakstele ega muile, muud kui agga neile ennestele.» Rahvakeelsuse põhimõttest lähtudes rõhutas Masing, et eesti keele grammatilised seadused tuleb välja selgitada tema enese põhjal, mitte aga neid võõrkeeltest üle võtta. Ühtlasi nõudis ta senise kirjakeele asendamist uuega, mis oleks lähtunud üld-eestilisest kõnekeelest, ja väljendas koguni arvamust, et seda uut kirjakeelt pole vaja enam kujundada, vaid et «rahvas, kellele ta kuulub, on ta juba välja arendanud, et ta tervikuna ja täielikult eksisteerib». Muidugi oli see fiktsioon ja ka Masingu enda keel toetub senisele kirjakeelele, kuid on niivõrd rikastatud rahvalike elementidega, et võime õigusega rääkida uue ajajärgu algusest eesti kirjakeele ajaloos. Masing oli ka ühtse, põhjaeestilise kirjakeele veendunud pooldaja. Eriti kirglikult võitles ta lõuna-eesti keele vastu 1810—1820-ndate aastate vahetusel seoses Liivimaa talurahvaseaduse tõlkimise ja «Vastse testamendi» uue trüki ettevalmistamisega. Sealjuures

kutsus Masing kirjamehi lõuna-eesti murdest loobuma, kinnitades, et põhjaeestiline kirjakeel on arusaadav ka kagueestlastele. Rahvale aga selgitas ta murde- ja kirjakeele erinevusi ning funktsiooni. Masingu sellealased ägedad väljaastumised kutsusid esile Lõuna-Eesti pastorite terava vastutöötamise.

Et Masing seadis oma keelelisele tegevusele puhtpraktilised ülesanded, siis on üsna mõistetav, miks ta ei tundnud huvi rahvalaulude arhailise keelematerjali vastu. Ka ei suutnud ta mõista rahvaluule sisulisi väärtusi.

Masingu arvates vajas talupoeg kõigepealt õpetlik-rahvavalgustuslikku lugemisvara, kus materjali esitamisel oleks silmas peetud lugejal olemasolevat teadmiste ja huvide ringi ning kus oleks hoolitsetud selle eest, et uudsed nähtused seostuvad varasemate kujutlustega. Selles, esitusviisi mõttes tulebki tõlgendada Masingu rahva meelele vastava kirjanduse nõuet. Talupoja klassihuvide toomisest kirjandusse oli ta veel kaugel. Seda tõendab ka asjaolu, et kirjamees pidas õigeks talurahva teadmisi ja tunnetust religioossetele vaadetele tagasi viia, mis asjaolu seletab piiblitsitaatide ja pastorlike manitsuste olemasolu tema muidu selgelt ilmaliku tendentsiga toodangus. Niisugust esitusviisi ütleb ta rakendavat aga ka sellepärast, et rahvas ise raamatutelt usulist elementi nõudvat, lükates selle puudumisel lektüüri kui «tühjad lugemised» tagasi.

Praktilisi vajadusi esiplaanile nihutades pidas Masing varajaseks rääkida eesti poeetikast ning kunstluulest, rõhutades: «... veel vähem on mõtet asjatut katset teha selleks, et eesti talupoega üle tema keele piiride ja praeguse ideederingi viia ja teda meie kombel Schillerina mõelda, tunda ja rääkida lasta.» Sellest näeme, et Masing suhtus eitavalt ilukirjandusse, kus esteetiline eesmärk oleks domineerinud õpetliku üle. Seda toetab ka tema enda rahvakirjanduslik praktika, kus populaarteadusliku ning publitsistliku žanri kõrval on tähelepanu leidnud peaaegu ainult mõistujutt ja didaktiline luule. Ühtlasi on meile eelneva põhjal selge, miks Masing andis eitava hinnangu Kr. J. Petersoni Anakreoni-tõlgetele, kus pealegi oli kasutatud arhailisi keelevõtteid.

Muidugi ei saanud eesti kirjanduse areng kauaks jääda Masingu poolt visandatud raamidesse. Juba oma «Originalblätter'iga» viis Masing eesti keele «tõelise» kirjanduse kasutusse ja Kr. J. Peterson lõi mõni aasta pärast seda ka oma kõrgeväärtuslikud luuletused.

Kuid nendes piirides, mis Masing talurahva lektüürile andis, tähendab tema toodang uut astet eesti kirjanduse arengus.

Aabitsajutud (1795). Erinevalt varasemast aabitsakirjandusest sisaldab Masingu «*ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele*» käsuõpetuste ja palvesõnade kõrval ka ilmalikke jutukesi. Raamat on varustatud ulatusliku metoodilise juhendiga lastevanematele, kellele autor oma 12-aastastele kogemustele vihjates soovitab laste lugemaõpetamisel nende psüühilisi iseärasusi silmas pidada ning sundimise asemel nendes asja vastu huvi äratada. Aabitsas toodud «Mönned juttokessed» sisaldab kaheksa luge-

mispala, mille kasvatuslikuks eesmärgiks on lapsi eluliste näidete varal hoiatada valetamise, varastamise, suitsetamise, loomade piinamise jm. pahede eest. Sealjuures järgneb pahateole vahetult «loomulik» karistus, mis mõnikord on õige drastiline. Nii satub jutus «Üllekohtsest warrast ei olle siggidust» varastatud nuga mängivale poisile «peast saadik kõhu

sisse». Teises palas «Ärra olle rummal ei suremas egga wähhemas asjas» jutustatakse, kuidas Peep on tiritammi kasvatamisel saamatu, kuni teised poisid tema, jalad ülespidi, aia külge seovad. Siis jooksevad mängukaaslased oravat püüdes eemale; tagasi tulles leiavad nad aga Peebu surnuna. Jutusüžeed on esitatud lihtsas sõnastuses, millele mõnes palas järgneb veel eriline õpetus.

«Ehstnische Originalblätter für Deutsche» (1816). Masingu järgmine, 20 aastat hiljem ilmunud teos tutvustab teda hoopis uuest küljest. Kirjutatud eesti keele põhjalikuma omandamise abivahendiks talurahvaga kokkupuutuvaile sakslastele, kujunes brošüür kirjandusloo aspektist vaadates eesti kunstilise esseistika rajajaks, millele nii pea ei järgnenud samalaadse endastmõistetavuse ning kergusega üldeuroopalisi kultuuriküsimusi valgustavat teost. Raamatu saksakeelses eessõnas rõhutab autor eesti keele omandamise vajalikkust, avaldades lootust, et pole kaugel aeg, kus ka meil, nagu teistes maades, hakatakse ametlikke dokumente (näit. protokolle) koostama rahvakeeles, mis hoiaks ära tõlkimisel sugenevad arusaamatused ning eksitused asjaajamises. Brošüüri eestikeelse põhiosa moodustavad arutlus «Widerlegung einer ungegründeten und ungerechten Behauptung» («Ühe põhjendamatu ning ebaõige väite tagasilükkamine») ja kaks luuletust pealkirjaga «Paadi Hinnole». Sellele järgneb saksakeelne kommentaar, kus seletatakse tekstis esinevaid sõnu ja tähendusvarjundeid; sealjuures kaldub autor kohati leheküljepikkustesse keelelistesse või olustikulistesse arutlustesse.

Masingu essee algab ilma sissejuhatuseta (*ex abrupto*) sõnadega «Meie jut jäi wimati polele» ning kujutab endast minavormis esineva disputandi monoloogilist väitlust selle üle, kas õpetlasel on vaja põhjalikku asjatundmist ainult oma kitsal erialal, nagu see olevat tüüpiline inglise ja prantsuse teadusele, või on kasulik laiemat silmaringi omada ka muudel elualadel, nagu see tunnistatakse iseloomulikuks sakslastele. Autor kaitseb viimast seisukohta ning jõuab vaimukaid paralleele, asjalikke väiteid ning iroonilisi nükkeid osavasti põimides järgmisele lõppkokkuvõttele:

Üttelge nüüd issi, kuidas se hea woib olla, et öppetud inimenne ennam ei teaks kui agga üht suggu tundmist? Jah! kui temma Kingsep, siis ep olle sennest sanna lausuda; agga kirjamoistja, kas se kingsep? Ei! ja kui nisuggune ennam ei tea egga moista kui teised; kui temma neis asjus mis ellusse putuwad, teistest weel rummalamki tahhab olla, mis ta siis maksab? Eks ta siis olle üks kelloke mis elliseb, ja wask mis kummiseb; üks wanna tõugasõdut ramat, mis tolmotand ramatokappi nurgas hallitamas on? —

Masing puudutab oma traktaadis muidki probleeme. Nii vaieldakse vastu saksa teaduse alavääristamisele ja antakse naljatooniline pilt prantsuse kõrgseltskonna vaimuelust ning intriigidest 1770-ndate aastate paiku; lühidalt iseloomustatakse saksa keele arengut ning paari Itaalia kohta kirjutatud teost. Masing hindab kõrgelt Voltaire'i, kõrvutades teda Aristotelese ja Leibniziga.

Kui Masing esineb oma arutluses üldiselt saksa teaduse ja kirjanduse au kaitsjana, siis ühes asjas peab ta andma prioriteedi prantslastele ja nimelt: «weidra nalja polest sedda rahwast ma peäl ep olle, mis Prantsuse rahwa wasto seisab.» Ka Masingu enda essee taotleb just kerget, liikuvat stiili, millele annavad ilme isiklike vaatekohtade esiletõstmine, domineerivalt irooniline käsitlusviis ning vaimukas sõnastus.

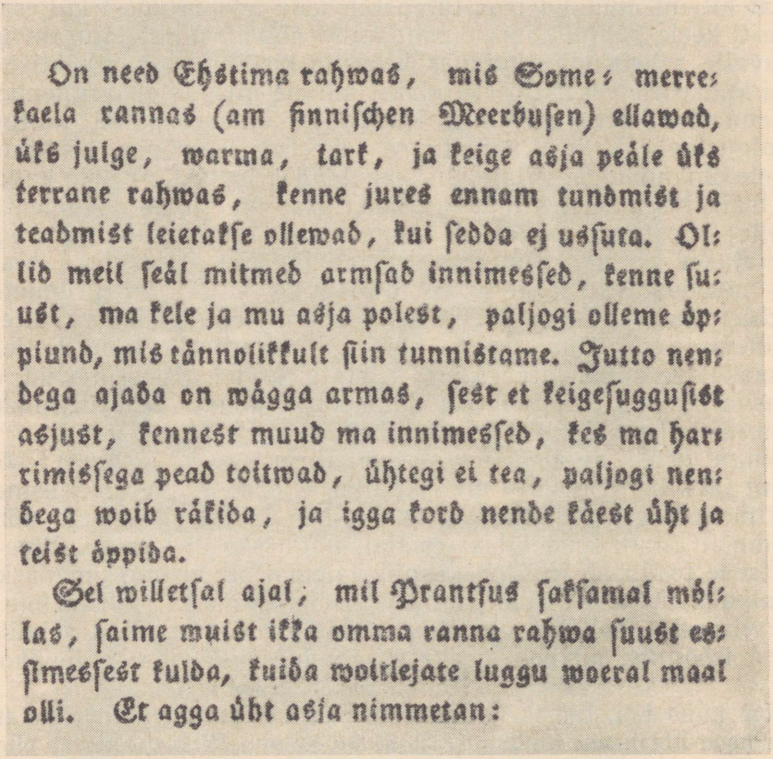

On need Ehstima rahwas, mis Some- merre-kaela rannas (am finniſchen Meerbuſen) ellawad, üks juige, warma, tark, ja keige asja peäle üks terrane rahwas, kenne jures ennam tundmist ja teadmist leietakſe ollewad, kui ſedda ei usſuta. Ollid meil ſeäl mitmed armſad innimesſed, kenne suust, ma kele ja mu asja polest, paljogi olleme õppiund, mis tännolikkult ſiin tunnistame. Jutto nendega ajada on wägga armas, ſest et keigeſuggusist asjust, kennest muud ma innimesſed, kes ma harrimisſega pead toitwad, ühtegi ei tea, paljogi nendega woib räkida, ja igga kord nende käest üht ja teist õppida.

Sel willetſal ajal, mil Prantſus ſakſamal mõllas, ſaime muist ikka omma ranna rahwa ſuust esſimesſest kuida, kuida woitlejate luggu woeral maal olli. Et agga üht asja nimmetan:

O. W. Masingu hinnang rannavirulaste kohta («Ehstnische Originalblätter für Deutsche»).

«Söömalaua taga» alguse saanud vaidluse jätkamisel liigub Masingu mõte vabalt ning märkamatult ühelt probleemilt ja näitelt teisele, tehes omapärase ringi ses mõttes, et nii essee algul kui lõpul on juttu kabinetiteadlasest, kes ei tee vahet rukki- ja odraterade vahel.

Eesti keele arengu seisukohalt oli Masingu ettevõte ennekuulmatu: ta asus talurahva piiratud mõistete ja sõnavara abil käsitlema keerukaid

kultuuriküsimusi ning abstraktseid probleeme. Ometi tuli Masing sellega üsna hästi toime. Ta jätab koguni mulje, nagu tunneks ta ennast selles talupoegses keelekuues täiesti vabalt. Masing annab oma mõtteid küllalt täpselt edasi, kasutades haritud stiilile iseloomulikke retoorilisi võtteid ning pikki keerulisi perioode. Mõistuütlemised ning irooniline alltekst muudavad «Originalblätter'i» keelekasutuse veelgi mitmepalgelisemaks. Oma ebaharilike mõttekäikude edasiandmiseks võtab autor tarvitusele murdekeelendeid, tuletab uusi sõnu, annab olemasolevatele täiendavaid, kultuurielu alale kuuluvaid tähendusvarjundeid. Muidugi on selles mõndagi meelevaldset, võõrkeeltele või eesti vigase kirjakeele konstruktsioonidele toetuvat, mida järelaeg pole omaks võtnud. Kuid ka sellisena osutab juba kõne all olev töö Masingu erakordseid keelelisi võimeid. Pikkadest lausetest hoolimata on tema mõttekäigud üsna kergesti jälgitavad. Vastavalt tolle aja õpetatud stiili traditsioonidele ei puudu traktaadi tekstis kreeka, ladina ja prantsuse tsitaadid.

Masingu brošüür kannab alamärkust *I vihik*, kuid sellega üritus lõppes, sest balti-saksa ringkonnad ei osutanud teosele mingit tähelepanu.

Masingu värsiharrastused. «Originalblätter'i» lõpul leiame kaks luuleläkitust Hinno-nimelisele meremehele («Padi Hinnole»). Need pole Masingu ainukesed värsinäited. Sellelaadiliste läkitustega («epistlitega») tutvustas ta ka Rosenplänterit, kes need «Beiträge's» avaldas. Oma laadilt kujutavad Masingu luuletused enamasti vemmalvärsse, mille eeskujusid tuleb otsida nöökavatest üliõpilaslauludest või nn. õpetatud luule parodeerimisest. Nendel puudub enamasti sügavam sisu ning kujundite valik on küllalt kergekäeline. Sealjuures on Masingu värsside mõttearenduse üksikasjad ja koomika täielikult mõistetav ainult sündmustes ja olusuhetes kodus olevatele asjaosalistele. Säilinud näidetest on sujuvamad «Beiträge's» trükitud «Epistel 19-nema Decembri päwast 1817», kus avaldatakse tänutundmusi uhke peo korraldajaile ning tuntakse kaasa pakase käes külmetanud pillimeestele, ja «Originalblätter'is» toodud läkitused viinaga kaubitsevale paadimehele Hinnole. Viimati mainitud naljalaulud olid, nagu autor ise vihjab, suunatud tolleaegsete värsisepitsejate pihta («laululauljatele nii Tallinna- kui Kuremaal») ning joonistavad joodiku luuletajatüübi, kes igatseb aina rummi järele ning maalib oma luulekirjades salakaubavedajale ette põrgupiinu, kui see «poeedi» viinahimu ei rahulda. Selle kõrval heidetakse valgust ka Paadi Hinno hädaohtlikele meresõitudele. Kolmanda «Originalblätter'i» luuletuse «Krap», kus Masing oli sugenud kalendrite jutukirjanikke, kustutanud tsensor, nõnda et me teame temast ainult ühe salmi, mis on küllalt tabavaks epigrammiks tolleaegse kirjanduse keelelise mannetuse kohta:

Nenda kuida puttokesſed
Taimi ärranärriwad,
Nenda nende juttokesſed
Makeelt ärranarriwad.

Üks Masingu juhuluuletus («Ramat, mis ühhe tohtrile kirjutati») on pääsenud ka «Maarahva Nädalalehte». Siiski tuleb selle väljaande värsinäidetest rohkem hinnata mõistatusi ja üsna õnnestunud «Leikuse laulu», eriti aga valmi «Päts», mis Masingu loomingust ainukesena on tänapäeval laiemalt tuttav. Oma valmi aine, mida mitmel korral oli kasutatud

Illustratsioon valmile «Päts» (Schünmanni «Ma-rahwa Kalender» 1852).

XVIII saj. saksa kirjanduses (Masingule oli eeskujuks Gellert), on kirjanik iseseisvalt ümber töötanud, maalides üksikasjalikult välja sündmustiku ning süvendades ideed, nõnda et kaugel käinud Pätsu tagakiusamise lugu Vändra metsa ottide poolt näib sümboliseerivat kirjaniku raskusi rahvahariduse levitamisel:

Sedda iggal ajal nähtud,
et sell' ikka waewa tehtud,
kes kui targem tõega,
rahwast püüdnud walgusta.

Masingu valm on kunstiliselt küllalt õnnestunud, sisaldades suure annuse pilditeravust ning elamuslikkust, mis baseerub peamiselt tüüpide ja olustiku koomilisel valgustamisel. Kuid ei puudu ka Masingu luulele iseloomulikud konarused. Väljakaldumine puhtalt silpröhulisest värsisüsteemist toob luuletusse proosastiili elemente. Muudetud kujul on «Päts» tänapäevani rahvaliku lauluna populaarne («Vändra metsas Pärnumaal»).

«Pühhapäwa Wahhe-luggemissed» (1818). Oma esimese rahvavalgustusliku teose koostamisele asudes oli Masing kantud veendumusest, «et meie marahwas pühhapäwiti wähhemalt süüd teeks, möllaks, kõrtsi paigus priiskleks, tapleks ja ennast raiskaks, kui armsad ajawite, kus õppetust jures, ja tarkust leida, koddo-mail ennesel teaks ollewad». Senist eestikeelset kirjandust ei pidanud Masing kõlblikuks seda ülesannet täitma. Raamatu eessõnas väljendab autor veelgi kategoorilisemalt, et eesti rahvale polevat maailma tundmise alal seni «seda vähemat õpetust» antud. Ja oma eelkäijate tagasihoidlike katsetega võrreldes kujutas Masingu raamat tõepoolest uut astet, õieti eesti nõudliku populaarteadusliku kirjanduse rajamist. Autor seadis oma eesmärgiks eesti talupojas, kes olevat oma ümbruse suhtes ükskõikne, välismaailma ning üldse looduse vastu huvi äratada, talle uusi teadmisi anda ning temas arendavaid mõtteid esile kutsuda, «ja teda niiviisi selle toimel pikkamööda loomalikust olekust üles kergitada ning tema praegusest toorusest eemaldada». Sealjuures oli Masing oma rahvapedagoogilises töös eelkäijatega võrreldes hoopis delikaatsem: ta ei pidanud «Pühapäeva vahelugemistes» kasulikuks talurahva pahesid otseselt kujutada või lugejat vahetult noomida, nagu olid seda teinud varasemad didaktilised jutukirjanikud; rohkem mõju oli tema arvates asja kaudsel käsitlusel — piltidega teiste rahvaste või koguni loomade elust lootis Masing ka meie maameest õhutada oma tegude üle järele mõtlema ning arukamat elulaadi otsima.

Olgugi et «Pühapäeva vahelugemisi» ilmus ainult üks köide, on teos sellisenagi niivõrd sisukas, et teda on nimetatud meie talurahva-entsüklopeediaks. Raamat sisaldab hulga elavaid kirjeldusi ja jutustusi maakera eri paikadest, võõraste maade loodusnähtustest, taimedest, loomadest, inimestest, nende tööst ja vaimuelust. Troopiline Aafrika on esindatud oma kõrbete, oaaside, jaanalindude, kaamelite ja elanikega. Kauget põhja õppisid lugejad tundma Lapimaa, Kamtšatka ja Grööni maa kaudu. Laplastest kõneldes kirjeldatakse üksikasjalikult põtra ja tema elu, seoses Grööni maaga räägitakse aga vaalapüügist; Kamtšatka peatükis kuuleme sealsest jahiloomade ja kalarikkusest ning koera tähtsusest veoloomana. Kõige rohkem tähelepanu pühendas Masing siiski rahvarikkale ning loo-

duslike andidega õnnistatud Indiale. Selles osas võib lugeda kalliskividest ja pärlipüüdjatest, mitmesuguste toiduainete päritolust, palmi- ja leivapuudest, puuvillast, siidiussist, rohutirtsudest, elevandist, krokodillist, boamaost ja ahvidest. Ei puudu ka ilmekas kirjeldus lõunamerede vesipüksist.

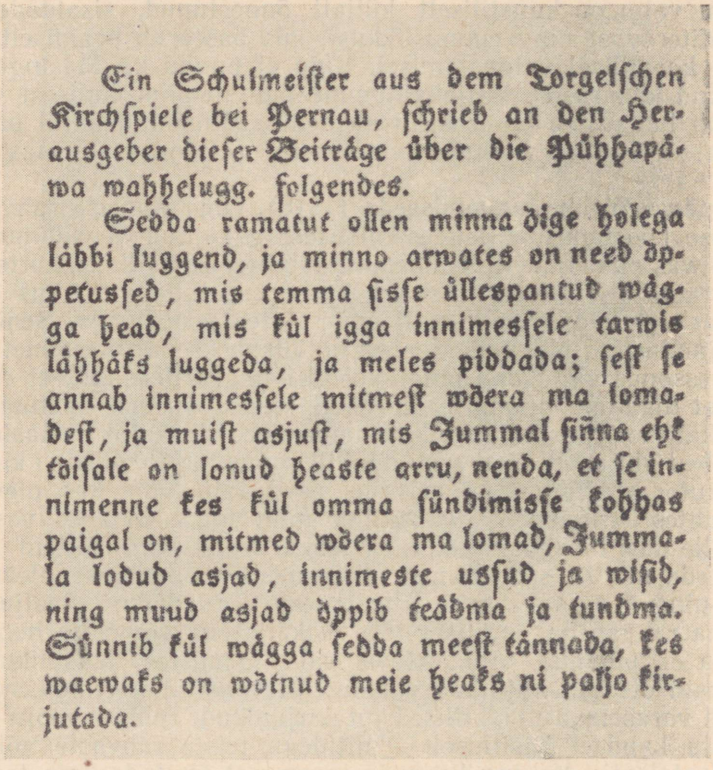

Ein Schulmeiſter aus dem Torgelſchen Kirchſpiele bei Pernau, ſchrieb an den Herausgeber dieſer Beiträge über die Pühhapäwa wahhelugg. folgendes.

Sedda ramatut ollen minna dige holega lähbi luggend, ja minno arwates on need öppetuſſed, mis temma ſisſe üllespantud wägga head, mis kül igga innimesſele tarwis lähhäks luggeda, ja meles piddada; ſeſt ſe annab innimesſele mitmeſt wõera ma lomadeſt, ja muiſt asjuſt, mis Jummal ſinna ehk tõiſale on lonud heaste arru, nenda, et ſe innimenne kes kül omma ſündimisſe kohhas paigal on, mitmed wõera ma lomad, Jummala lodud asjad, innimeste uſſud ja wiſid, ning muud asjad öppib teädma ja tundma. Sünnib kül wägga ſedda meeſt tännada, kes waewaks on wõtnud meie heaks ni palio kirjutada.

Hinnang «Pühapäeva vahelugemiste» kohta «Beiträge's» (XVI).

Raamatu koostamisel toetus Masing nähtavasti oma teadmistele ning laialdasele lugemusele. Seetõttu on suudetud osutada ainult paarile teosele, mida Masing on otseselt kasutanud (A. J. v. Krusensterni «Reise um die Welt» — «Reis ümber maailma», 1810—1812, ja koguteos «Allgemeine Historie der Reisen XX» — «Reiside üldine ajalugu XX», 1771).

«Pühapäeva vahelugemistes» käsitleb Masing elunähtusi oma kiriklikratsionalistliku maailmavaate valgusel, rõhutades jumala tarka maailmakorraldust ning inimese valitsevat osa looduses. Nii kuuleme, et röövloomad pole ainult inimestele nuhtluseks loodud, vaid omavad elu sihiteadlikus korralduses ka positiivset osa, hävitades teisi loomi, kes muidu vana-

dusnõrkusse sureksid ning kelle korjused siis katku levitaksid. Edasi näitab Masing, et mõistusega varustatud inimene pole köidetud oma klimaatilise keskkonna külge, nagu loomad seda on, vaid võib elada ja liikuda kõigis maailma osades, kujunedes niiviisi kogu looduse valitsejaks ning enda huvides kasutajaks. Masingu avar ellusuhtumine laseb teda küllalt objektiivselt iseloomustada ja hinnata ka võõraste rahvaste elulaadi, vaimumaailma ja usku, kusjuures on tehtud võrdlevaid vihjeid kodumaa elu headele või halbadele külgedele. Nii märgib Masing, et laplased ei tea küll midagi jumalast, kuid on ausad, nii et nende juures ei tunta lukku. Seepeale küsib kirjamees: «kumb meist parrem: sesinna rummal, wai meie kui targem rahwas?»

Lood võõrastest maadest ja nähtustest on esitatud elavas piltlikus sõnastuses, kus autor põimib kirjeldusi jutustava elemendiga, lükkides sobival kohal vahele anekdootlikke episoode. Ühtlasi püüab autor lugejale võõraid nähtusi siduda tema endiste assotsiatsioonidega, juhtides tähelepanu piibli vastavaile kirjakohtadele, samuti püüab kirjamees lugejate kujutlust muuta selgemaks sel teel, et ta kõrvutab uudseid mõisteid talurahva eluringi kuuluvate tuttavate asjadega. Nii võrdleb autor vulkaane määratute püst- ja viinaköökidega, mille korstnad alatasa suitsevad. Kirjeldus boamaost algab nõnda:

Boa

on keige ſurem mao ſuggu ma peäl; ellab Idda-India ja Ahwrika maal. Temma pikkust on kuus ehk ſeitſe ſülda, ja pakſusſe polest on temma keskpaigast kui üks wieteistkümne tolline palk. Temma nahk on mailmama illus; kirju, ja ni ſille ja pehme, kui keige illuſam kirjuks koutud ſidi rie. Sülda poolteist ſawwa õtſast arwata, on temma kõhho al kaks tuggewad haki; kui pu õtſa lähheb, ſiis neid tuggewa õkſa ümber löeb, ja rippub ſiis kui märatu worst puladwast mahha; kigutab ennast, ajab ennast rõnga ülles, ja lasſeb pead jälle alla, õtſe kui peaks ennast jahtutama ja mängima: agga kui ta ſedda teeb, ſiis on temma ſaki wahtimas. Hädda ſiis ſel lomal, mis ſeält möda lähheb; lasſeb kõhhe temma peäle; wänab ennast temma ümber; köidab keik ta liikmed kokko, ja murrab ühhe rakſuga keik temma lukondid katki.

Edasi käsitleb autor boa praktilis-majanduslikku väärtust ning jõuab siis kodumaa mürgiste usside juurde. Lõpuks lükkab ta ümber rahvausundi kujutelma ussikuningast. Rahva väärkujutelmade (ebausu) vastu astub Masing mujalgi välja.

Mitmesuguste stiililiste ning retooriliste võtete abil saavutab Masing «Pühapäeva vahelugemistes» üsna elava vestlev-arutleva esitusviisi, mille eesmärgiks on lugeja kaasa mõtlema panna, vähetähtis ning vähe silmatorkav huvitavaks muuta. Mõnikord venivad aga Masingu laused üsna pikaks ning omandavad keeruka konstruktsiooni, mis koos kirjavahemärkide liialdava kasutamisega võisid algelise kirjaoskusega taluinimesele

teksti mõistmise raskeks teha. Taiplikuma lugeja meelekujutusele mõjus aga raamatu vahelduvate intonatsioonidega lausestik kindlasti kaasakiskuvalt.

Masingu stiili jälgides torkab silma, et ta tarvitab laialdaselt infinitiivseid konstruktsioone ja aluseta lauseid; samuti on talle iseloomulik *olema*-verbi olevikuvormide väljajätmine ja rida kirde-eesti murde foneetilisi ja leksikaalseid elemente. Kuigi raamatu autor toetub rahvakeelele, kasutades rahvapäraseid kõnekäände ja intonatsioone, ei ole ta samal ajal suutnud hoiduda võõrmõjudest; germanisme ja varasema kirjakeele harjumusi kohtame eriti rektsiooni ja lauseehituse alal, mis mõnikord muudab koguni mõtte segaseks. «Pühapäeva vahelugemistes» kasutas Masing esmakordselt *õ*-tähte.

Arenenumate lugejate hulgas leidis «Pühapäeva vahelugemised» sooja vastuvõttu. Autor ütleb rohkesti tänukirju saanud olevat; soodsalt kõnelesid lugejad raamatust ka «Beiträge» lehekülgedel. Sakslastele seevastu tundus «Vahelugemiste» keel arusaamatu; ka töötasid vastu hernhuutlased, kinnitades, et teos juhatavat inimest jumalast eemale. Üldiselt ei levinud aga Masingu küllalt kallis raamat kuigi edukalt ning trükikulude tasasaamist ootav autor viivitas uue köite ettevalmistamisega. Vahepeal aga avanesid Masingul teised võimalused lugejaga suhtlemiseks.

«Marahwa Näddala-Leht» (1821—1823, 1825). Palve talurahvalehe asutamiseks esitas Masing Baltimaade kindralkubernerile 1818. aasta novembris; kui aga asi Riias viibis, pöördus kirjanik Tartu õpperingkonna kuraatori kaudu haridusministeeriumi poole ning saigi 1819. a. juunis jaatava vastuse. Kuna Masing oli 1820. aastal seotud Liivimaa talurahvaseaduse tõlkimisega, hakkas leht ilmuma 5. jaanuarist 1821, iga number 8 lehekülge väikses raamatuformaadis. Masing andis «Maarahva Nädalalehte» välja neli aastat (1821—1823, 1825), mistõttu meil on siin tegu esimese tõsisemat tähtsust omava eesti ajalehega. Pealegi oli lehte võimalik posti kaudu tellida, nii et see levis teatavas ulatuses kogu Eesti alal.

Ajalehe väljaandmisel tuli Masingul ületada küllalt suuri raskusi. Asus ju Äksi kirikumõis 18 versta kaugusel Tartust, kus leidusid trükkalid, tsensor, post ja raamatukogud. Pealegi ei trükitud «Maarahva Nädalalehte» kogu aeg Tartus, vaid aastail 1822 ja 1825 Pärnus ja 1823. a. algul 11 numbrit koguni Riias. Seetõttu jõudsid uudised lugejate kätte suure hilinemisega. Teiseks pidi Masing lehe peaaegu tervenisti ise kirjutama, sest pastorid, kelle poole ta pöördus, jätsid tema kaastöö-soovid valdavas osas tähele panemata. Ainult Rosenplänter ja paar Põhja-Eesti pastorit toetasid tõsisemalt Masingu ettevõtet. Ka eestlaste hulgast saatsid talle kaastööd mõned ärksamad lugejad, nagu Abram Holter Audrust, Kaarel Reinvald (Kõrendu Kaarel) Kaiaverest, Kulli Jüri Kuusalust ja Kübara Jaan Räpinast. Suurema osa teateid, õpetlikke kirjeldusi, praktilisi nõuandeid ja ilukirjanduslikke palasid pidi Masing hankima teistest ajalehtedest, ametlikest teadaannetest ning muudest kirjalikest allikatest

No. 1. 1825.

Marahwa Näddala-Leht.

Januari ku 7. päwal.

On lubba antud trükkida.
Pihkwas, Lihwlandis, Eesti- ja Kurama üllema wälitsuse nimmel: J. H. Rosenplänter.

Eestsönna.

Et meie Näddala-leht, mis kolm aastat järsko ollime murretsend wäljaanda, meile kül muud polle saatnud, kui agga kullutust meie enneste kahjuks; mönda melewaigust, muist ka wihkamist, ja palju ilmasüita teotust ja ausa nimme ärralaimamist: siis on meil ömmetige mitmest köhhast ustawad ja armsad sönnumed tulnud, et meie mitte asjata sedda lehte polle kirjutand, waid et ta meie südame iggatsemise järrele, seäl ja teäl, mönda head semet on külwand, mis Jummala abbiga tullewa peäle head wilja saab andma; kuida sedda kirjadega, mis mitmist, Tarto-, Perno- ja Tällinna maa köhtadest tulnud, wöime töeks näidata.

Et se nenda, sest ja sellepärrast polle meie omma ea löppopäwil ei töest, ei waewast egga kullutusest, ei rummala egga möistmata innimeste wihhast, ei nende tühjast laitmisest, egga nende laimamisest tahtnud holida, waid olle-

või need tuli koostada oma kogemustele, teadmistele ning fantaasiale toetudes.

Lehe luba taotledes põhjendas Masing oma kavatsust asjaoluga, et talupoegadele on peale kiriklike õpetuste vaja ka muid nõuandeid. Nii jäävat neile avalikud määrused ja korraldused ebaselgeks, samuti ei oskavat nad oma majanduselu küllalt arukalt juhtida. Vastavalt sellele kavatses Masing oma lehes ära tuua talurahvast puudutavad käsud ning korraldused ja pakkuda rahvale kohaseid uudiseid ning õpetlikke kirjutisi põlluharimise, loomakasvatuse, tervishoiu ja muudelt aladelt. Edasi oli ette nähtud ka usulis-kõlbeliselt kasvatav ilukirjanduslik osa, samuti kuulutused ning turu- ja laadateated. Seega leidus «Maarahva Nädalalehe» programmis juba suur hulk tänapäeva ajalehele iseloomulikke žanreid ning rubriike, mis väljaande teostamise käigus ka rakendamist leidsid. Veel enam — temaatiliselt on «Maarahva Nädalalehe» neli aastakäiku esialgsest kavast tunduvalt laiem, sisaldades ka tööstuse ja kaubanduse kohta käivaid teateid, samuti rohkesti populaarteaduslikke kirjutisi majanduselu ning ajaloo alalt.

Rahvavalgustusliku tendentsiga artiklid ongi väljaandes ülekaalus. Seevastu uudiste osas puuduvad poliitilise elu teated peaaegu täiesti. Ainult Vene keisri ning tema lähedaste inimeste ja Baltimaade kindralkuberneri sõitudest on vahel juttu, samuti puudutatakse Kreeka võitlust ristirahvast tagakiusavate «turkide» vastu. Rubriikidesse «Teädused» ja «Juhtunud õnnetused» (resp. «Willetsad juhtumised») koondatud jookvate teadete hulgas leiame kõige rohkem informatsiooni nii kodu- kui välismaiste loodusõnnetuste, tulekahjude, tapmiste, varguste jm. erakordsete sündmuste kohta.

Enamasti on lehe uudised ainult mõnerealised, vahel aga arendab Masing sõnumi kirjanduslikult välja, lükkides vahele otsest kõnet ja muid ilmestavaid elemente. Teistel juhtudel tuuakse jällegi õpetlikke lisandusi. Nii hoiatab Masing uppumisõnnetuste puhul täie kõhuga suplema minemast ning annab juhtnööre kunstliku hingamise tegemiseks; tulekahjuteadetes soovitab ajaleht peergude asemel naeriõli-lampi kasutada jne. Mitmel moel võitleb Masing hundikahjustuste vastu. Informatsioonilisse osasse on põimitud ka rohkesti populaarteaduslikke seletusi. Nii annab teade tulekahjust laudade ning kanepiga laaditud laeval Masingule põhjust pikalt käsitleda niiskete ainete isesüttimist, kus tuuakse näiteid nii isiklikust kogemusest kui ka mitmelt poolt kaugemalt. Sõnumitele, mis puudutavad võõraid riike ja maid, annab Masing juurde majandusgeograafilisi ning loodusteaduslikke kirjeldusi, iseloomustades kõne all olevaid piirkondi maavarade, viljakuse, toodangu ja kaubakäibe seisukohalt. Muuseas jutustab Masing seoses meriinolammaste Hiiumaale toomisega põhjalikult kirgiisidest, nende eluviisist ning majandusest. Veel üksikasjalikumat huvi tunneb toimetaja aga Venemaa ning kohaliku tööstuse ja kaubanduse vastu, kus ta levitab oma eespool mainitud kodanlik-kapitalistlikke ökonoomilisi vaateid. Oma maa tööstuse väljaarendamise huvi-

des hoiatab Masing eriti sisseveoga liialdamise eest, mõistes sellelt seisukohalt hukka muuseas ka kohvi kasutamise. Õhutades inimesi võimalikult intensiivsemale tootvale tegevusele, hurjutab Masing logelejaid ja hulguseid, kelles ta näeb aina vargaid ja bandiite. Sealjuures ei tule Äksi praostile mõttessegi, et nn. hulkujate seas oli tollal suur hulk inimesi, kes mõisnike ja tsaaririigi vägivallavõimu eest kõrvale hoides omamoodi võitlesid laguneva feodaalsüsteemi vastu. Range majandusmees ei anna armu ka rahva käest raha väljameelitavaile tembutajaile. Nii kirjeldab ta ühes teates tsirkusekunstnike rohkust Tartus 1825. aastal, jõudes sealjuures järgmisele järeldusele:

Niſuggused weddelejad, kes parrema wiſiga pead ei wiitſi toita; hulguwad ühhest linnast tõiſe, omma kunsttükkiſid näitamas, ja nendega rahha enneste kätte petmas; egga wõi ſedda küllalt immeks panna, et innimeſed, kes neid asju, kes teab? kui mitto kõrd näinud, neist polle tüddinend; waid, kui ehk igga päew kunstimehhi tulleks; nemmad ikka neid lähhekſid watama, ja omma rahha neile andma, ehk kui ehk kõigeſitkematki olleksid. Et ſe nenda, ſellepärrast wiwad niſuggused wõera maa hulguſed, kes meie kullo peäle priiskeldes ellawad, meie rahha ärra, mis enneste tarbeks häddast tarwis lähheb. Nenda olli enneminnewa ſuwwe üks hobboſe tantſitaja (Kunſtreiter) mitto näddalat ſure perre ja peäle neljakümne hobboſega Tartus; ellas uhkeste, ſureste ja priiskemiſega: õmmetige kui ſiit ärraläks, olli temma kahhekſatõistkümmend tuhhat rubla, ſelged rahha ärrawinud ja kaſawõtnud, kuida temma iſſi ſedda mitme auſa mehhele tunnistand ja üttelnud. Näitab meie arwust [1] nenda, et ſe wägga hea olleks, kui ſeſuggusid tühja kunstimehhi koggoniſte ſiſſe peaks laſtama; muist, et nende tempudest ei wähhematki head polle ſada; muist, et innimeſte nõdrus wimast koppikat ärra-annab, et nende krimpſuſid (Verzerrungen) nähha. — !

Selleski sõnumis ilmneb Masingu põhiolemus — ühelt poolt on ta kirjamees, kes maailma mitmekesisust — kujutagu see endast ka tühiseid tembutusi — värvikalt ja üksikasjalikult kirjeldab, teiselt poolt hindab ta aga neid nähtusi resoluutselt oma majanduslike ning pastorlike veendumuste valgusel.

«Maarahva Nädalalehes» omandavad kohati ülekaalu artiklid, mis ulatuvad mitmest numbrist läbi, surudes teated hoopis kõrvale. Nendegi kirjutiste eesmärgiks on lugeja teadmiste ringi laiendamine või tema kahjulik-rumalate eelarvamuste kõrvaldamine.

Vaadeldavas žanris leiame kõigepealt ülevaateid Baltimaade eri osade ning nende elu iseärasuste kohta. Edasi käsitleb Masing nii kohalikku kui ka Venemaa ajalugu, muuseas 1812. a. Isamaasõda («Mällestamised Prantsuse-sõa ajast»). Ulatuslikult annab ajaleht ruumi kirjutistele loodusteaduse alalt. Nii leiame lehes kirjeldusi välgu, lumelaviinide, vanade puude, vainuköie, ämblike, pääsukeste, inimese meelte jm. kohta. Mõned artiklid

[1] arust.

tutvustavad lugejaid ka tehnikaküsimustega («Piknewardad», «Auroaetawad laewad»). Samuti teeb Masing juttu paberist ja trükikunstist.

Mitmel puhul kohtame artikleid ja avalikke käskkirju tervishoiu ja arstiteaduse alalt. Masing selgitab rõugepanemise hädavajalikkust, annab juhtnööre surma ja minestuse eraldamiseks, käsitleb korduvalt marutõbise hundi hammustuste ravimist ega jäta kahe silma vahele ka loomahaigusi ja taimekahjureid. Igapäevase praktilise elu alale kuuluvad sõnavõtud soovitavad humala- ja kartulikasvatust, propageerivad uusi meetodeid söepõletamisel. Eri kirjutis on pühendatud kalavarude säilitamisele ja metsakasvatusele. Majanduslikule momendile ühekülgselt tähtsust omistades mõistab Masing hukka ka metsa raiskamist vihtadeks, meigudeks[1] ning peerupuudeks.

Ulatuslikku tähelepanu pühendab «Maarahva Nädalaleht» rahvahariduse küsimusele, kritiseerides teravalt koolide ebarahuldavat olukorda. Piibli trükkimise asemel soovitab ta ajutist kihelkonnakooli-õpetajate seminari asutada. Kõige vilkamad allüürid omandab Masingu sulg siis, kui ta asub võitlema rumaluse, ebausu ning usuliste liialduste vastu. Küsimuse keskne asend «Maarahva Nädalalehes» tingib, et eesti rahvauskumused, kombed ning nendega seotud mütoloogilised olendid leiavad siin üsna põhjalikku valgustamist; ajalehes talletatud materjali väärtust tõstab asjaolu, et tolleaegne rahvaluule-kogumine sellelaadiliste küsimustega veel suurt ei tegelnud. Kui ebausu vastu sai Masing vabalt võidelda, siis rahva hulgas hernhuutlaste mõjul ilmnenud vagatsemistendentside ning usulise fanatismi kritiseerimisega pidi olema hoopis ettevaatlikum, et mitte pietistlike ringkondade tagakiusamise ohvriks langeda. Masingu positsiooni kindlustas siin mõnevõrra ainult asjaolu, et «Maarahva Nädalalehe» väljaastumised ei seisnud üksinda, vaid liitusid küsimuse üldise käsitlemisega Liivimaa kindralsuperintendent Sonntagi ajalehtede «Rigaische Stadt-Blätter» («Riia Linnalehed») ja «Ostsee-Provinzen-Blatt» («Läänemere Provintside Leht») veergudel. Kõigest hoolimata pidi Tartu ülikooli külje all ilmuvas talurahvalehes ettevaatlik olema. Seetõttu iseloomustabki Masingu sellesisulisi kirjutisi omapärane taktika ning keerukas ülesehitus. Oma hukkamõistvad sõnad suunas Äksi praost peamiselt võimude poolt karistatud valeprohvetite kui petiste vastu, nende tööriistaks või poolehoidjaks olnud lihtinimesi aga iseloomustab ta vaimuhaigetena või oma rumaluses petetuina. Niisugust materjali avaldas «Maarahva Nädalaleht» eriti 1822. ja 1823. aastal. Sageli pidas Masing eelmisel aastakümnel esinenud nn. «uusi prohveteid» lihtsalt mõistmata rahva kulul rikastujateks.

Ei saa muidugi oodata, et vennastekoguduse juhid oleksid sellise rünnaku puhul reageerimata jätnud. Masing räägibki nende mitmesugustest vastusammudest, muuseas tsensori juures käimisest, eriti aga Masingu lehe ja teoste boikoteerimisest. 1823. aastal vähenes «Maarahva Nädala-

[1] Meiud — pühadeks tuppa toodud noored puud või värsked puuoksad.

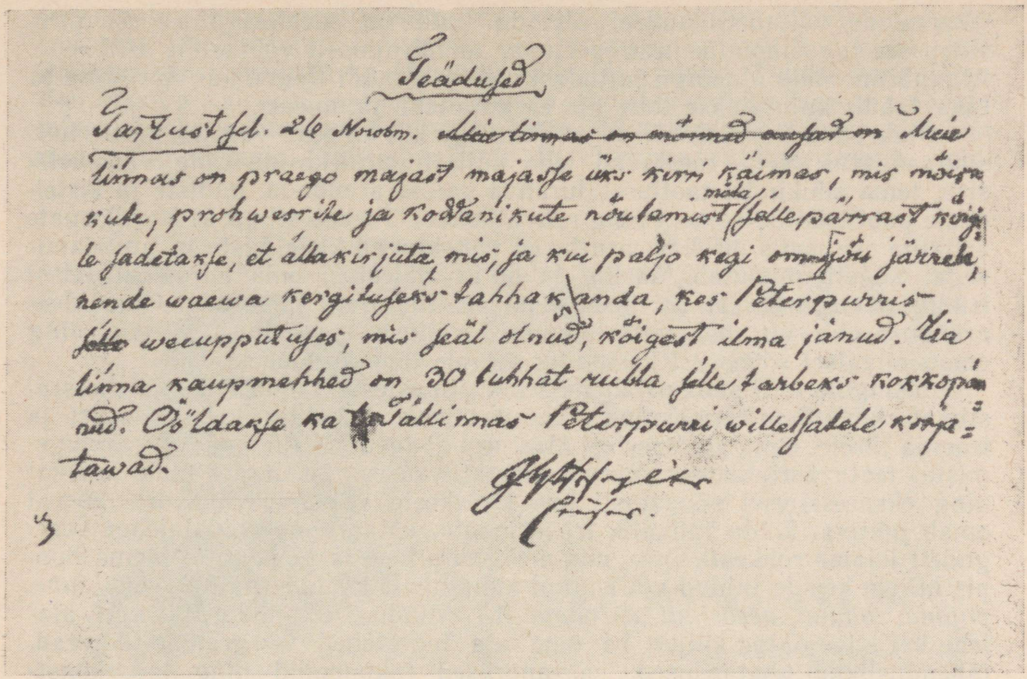

Katkend «Maarahva Nädalalehe» käsikirjast.

lehe» tellijate arv miinimumini ning Masing märgib lehte ajutiselt seisma jättes ühe asjaoluna seda, et teda on usu tagakiusajana vande alla pandud.

Kui «Maarahva Nädalalehe» artiklites ning pikemates uudistes on kasutatud kohati belletristika vahendeid, siis ilukirjandust otseses mõttes leiame väljaandest üsna vähesel määral ja peamiselt just lehe esimeses ja viimases aastakäigus. Esikohal on allegoorilised vormid — valm, parabool ja värssmõistatus, nagu oli kombeks ka teiste maade rahvavalgustuslikus kirjavaras. Juba lehe esimeses numbris esineb mõistujutt «Arm jõuab ennam kui hirm», kus kujutatakse hiljem koolilugemike kaudu tuttavaks saanud päikese ja tuule jõuproovimist teekäija mantli kallal. Omaette rühma moodustavad anekdootlikud lühijutud, millest mõned on pühendatud Peeter I populaarsele isikule, teised aga naeravad inimese rumaluse üle, olles niiviisi jällegi seotud autori rahvavalgustuslike eesmärkidega. Ilukirjandusliku proosa ja ajaleheteate piiril seisab rida palasid, kus jutustatakse mõnest erakordsest sündmusest. Kuigi need imelikud juhtumused on kindlatesse aastatesse ning enamasti Saksamaale paigutatud,

võib nende väljaarendamisel oletada tunduvat meelekujutuse osavõttu. Kogu see tagasihoidlik juturepertuaar toetub ilmselt võõrastele allikatele. Algupärane näib Masingu juttudest olevat «Maddi Rein», kus Arveliuse ja Luce laadis kujutatakse tolle aja eeskujulikku talumeest.

«Maarahva Nädalaleht» on nii Masingu kui ka eesti vanema kirjanduse suursaavutus. Seda tõestavad lehe küllalt mitmekesine ning väärtuslik sisu, tema sihikindel taotlus talurahva vaimu arendada, uudiste ja kirjelduste publitsistlik iseloom ning rahvalik keel. Torkab silma, et ka pikemate artiklite esitusviis on elav, arutlused vahelduvad kirjelduste ja jutustamisega. Sageli ammutab Masing fakte ja mälestusi oma mitmekülgsetest isiklikest kogemustest või laseb teisi pealtnägijaid jutustada. Oma ideearenduse viib kirjanik mitmesuguseid esituse elavdamise võtteid ning emotsionaalset sõnastust kasutades selgele lõppjäreldusele.

Masingule eriti südamelähedastes küsimustes omandab nädalalehe stiil silmatorkava lennukuse ning vaimuteravuse, haarates kohati satiiri ja iroonia järele. Oma ajalehes on Masing vabanenud «Pühapäeva vahelugemiste» teatavast puisusest ning konspektiivsusest, kasutades nüüd ilmekat ning ekspressiivset sõnastust, kus kirjakeele väljendusvahendite kõrval omab juhtivat kohta rahvalik fraseoloogia. «Maarahva Nädalalehe» veergudelt leiame rohkesti sõnu, mis meie kujutluse järgi peaksid olema hoopis hiljem keelde tulnud või koguni kunstlikult loodud (näit. *kerkne, jube, pojand, tabuun, aerostaat, aeronaut* jt.). Muidugi ei puudu Masingu ajalehe keelelise palge küljes ka oma aja tedretähed — grammatikavead, tähenduslikud ebatäpsused, saksapärased rektsioonid ning lausekonstruktsioonid, kuid need miinused on tähtsusetud võrreldes ligi 1700-leheküljelise väljaande positiivse osaga eesti publitsistika ajaloos.

Oma aja oludes ei leidnud «Maarahva Nädalaleht» seda levikut, mis ta oleks väärinud. Lehte trükiti algul 500, hiljem 350 eksemplari, kuid tellijate arv ei tõusnud 200-ni. Nõnda ei saanud Masing enamasti trükikulusidki tasa. Sellest hoolimata hoidis kirjamees lehte neli aastat käigus, uskudes, et tulevikus ta leiab hindamist ning lugemist. Kokkuköidetuna ongi «Maarahva Nädalalehe» aastakäigud pakkunud tänuväärset lugemismaterjali järgmisele põlvkonnale, olles samal ajal eeskujuks ka edasistele eestikeelse rahvalehe asutamise katsetele.

Kalendrikirjandus. Nagu kogu eesti kirjanduses, nii seadis Masing oma eesmärgiks läbi viia murrang ka kalendri alal, mida ta hindas kõrgelt kui rahva seas kõige laiemalt levivat väljaannet. Vastavalt sellele erines tema *«Marahwa Kalender»* mitmeski suhtes teiste kirjastajate omadest. Ennekõike tõusis Masingu tähtraamat esile oma lisa tuumakusega: kalendrit kasutas Masing samuti rahvavalgustuslikuks tegevuseks nagu paralleelselt ilmunud nädalalehte. Kuid seoses kalendriga tõstis Masing üles ka spetsiaalseid probleeme. Juba 1819. a. Schünmanni tähtraamatu lisas arvustas kirjamees trükkalite poolt kalendritesse paigutatavaid ilmaennustusi, samuti aadri- ning kupulaskmiseks, arstimite sissevõtmiseks, lapsevõõrutamiseks jm. sobivate päevade äramärkimist, näidates, et need

on rumala rahva ninapidivedamiseks täiesti laest maha kirjutatud. Aadrilaskmise jm. tähtajad langesidki sel perioodil kalendritest välja, kuid ilmaennustusi sisaldab ka Masingu enda tähtraamat. Teiselt poolt laiendas Masing kalendri teatmelist osa. Ta andis juhtnööre õige aja arvutamiseks päikese tõusu või loojumise järgi, tõi andmeid Eesti ala kihelkondade ning kirikute (1823) ja Eesti- ja Liivimaa valitsusorganite kohta

(1826). Edasi tutvustas ta Vene riiki, selle administratiivset jaotust, rahvaid ja eri osade majanduslikke iseärasusi, samuti Lääne-Euroopa maid. Praktiliste nõuannete osas kirjutas Masing leetritest, hobuse muhutõvest, huntide hävitamisest, tulekahjude ärahoidmisest naeriõli-lambi kasutuselevõtmise teel, praktilistest ilmaennustamise viisidest jne.

Kõige ulatuslikum kirjutis on pühendatud Peeter I-le, keda Masing kõrgelt hindas kui esimest euroopaliku hariduse levitajat Venemaal; ta ei jõua küllalt imestada keisri suurt töövõimet, mitmekülgseid oskusi ning vahvust. Kirjutises valgustatakse ka Peeter I suhteid meie kodumaaga (Põhjasõda). Masing näitab, kuidas Peeter I hindas inimest ennekõike tema omaduste järgi ning võitles seisusliku upsakuse vastu. Seoses sellega teeb kalendri koostaja publitsistliku kõrvalepõike ka meie oludesse, astudes välja kadakasaksluse ja muidusööjate vastu:

Arwako nüüd innimene, kel wähhegi mõtlemise jõudu, mähherdune sellesinnatse sure mehhe holekandmine omma Rigi ja rahwa hea pärrast olnud, kui issiennast allandas, ja kui ühhe ütlemata sure rigi wallitseja, omma suurt auu ärrasalgas, ja wõerale male läks, et kui alw ja maddal päwaline sedda õppida, mis temma Rigile kaddumataks kassuks ja heaks piddi tullema. Häbbenegu mitmed kaddaka saksiko, ja prirahwa lapsed, kel katkenud sapad, ehk wannad umiskinga räbbalad jallas, ja mõnda töed häbbiks arwawad, et sedda tallopoja töed, ja ennast tallopojast suremad ja üllemad ütlewad ollewad. Eks olle nisuggune usk, mis neil rummalatel süddames on, hullem kui hul, ja rummalam kui rummal? — Ei kuulda ka sesuggust jamsi muite, kui agga sesugguste suust, kes ilma töeteggemata kõhtu tahtwad täis sada, ja kõigesugguse pettise kombega, õtse kui kanid, tallopoja palle higgi hinda ja waewa ennese sisse immeda.

«Peter I» on kirjutatud üsna elavalt ning huvitavalt. Kuivadesse ajaloolistesse faktidesse uppumisest on autorit hoidnud juba Peetri isiku ümber koondunud literatuurne ainestik. Lisaks sellele kuuleme elu inimlikust poolest seoses keisri abikaasa Katariina ja selle perekonna saatusega.

Kui 1819. a. Schünmanni tähtraamatu lisas toodud populaarteadusliku materjali võis Masing «Maarahva Nädalalehe» esimesse aastakäiku uuesti üles võtta, siis 1829. ja 1830. a. «Eesti-ma-rahwa Kalendri» lisa on Masing kasutanud oma seismajäänud ajalehe asendajana. Esimene neist toob peale statistiliste andmete Eesti- ja Liivimaa kubermangu kohta ära ka ülevaate 1828. a. suvest ja kirjeldab Vene-Pärsia sõja lõppemist ning Türgi sõja algust. Veel üksikasjalikuma kroonika 1828.—1829. a. Türgi sõjakäigu kohta toob 1830. a. kalender. Lugejate huvi edasiseks rahuldamiseks järgneb siin artikkel «Turgi rahwast, temma ussust ja ellowisidest», kust saame üsna mitmekülgse pildi Venemaa tolleaegsest vastasest. Nende kalendrilisade koostamisega lõppes Masingu eestikeelne kirjanduslik tegevus.

Tähtsus. Masingu silmapaistev osa eesti kirjanduse ning kirjakeele arengus on põhjustatud ühelt poolt tema isiklikest eeldustest, teiselt poolt aga ka tema tegevuse ajamomendist, eesti talurahva ühiskondliku asendi muutumisest, mille tingimustes ei saanud enam leppida senise saksapärase keele ega üleolevalt manitseva kirjavaraga. Koondades oma tähelepanu rahvavalgustuslikule lektüürile, pani Masing tugeva aluse eesti populaarteaduslikule kirjandusele ning andis välja esimest sisukat ajalehte. Tema «Ehstnische Originalblätter» laiendas eesti kirjasõna piire nõudliku esseistika suunas. Oma sõnavararikka ning rahvapärase stiiliga kujunes Masing kõige tähelepandavamaks eesti rahvuskeele ettevalmistajaks. Masingut hindame valgustaja-ratsionalistina, kellel enne Faehlmanni ja Kreutzwaldi olid eesti kultuuri arendamisel suuremad teened kui ühelgi teisel.

Eesti talurahva raske majanduslik ning hariduslik olukord, samuti uuspietistlike ning vennastekoguduse ringkondade vastutöötamine ei lasknud Masingu teoseid nende ilmumise ajal nii laialt levida, kui nad oleksid vää-

rinud. Eesti kirjanduse edasisel arenemisel tõusis aga Masing õige pea esile. Teda hindas kõrgelt D. H. Jürgenson oma eesti kirjanduse ajaloo visandis, tema tegevus sai äratuseks ning eeskujuks Faehlmannile, Kreutzwaldile ja Jannsenile. Sajandi lõpukümnenditel, kus «Maarahva Nädalalehe» põhjal anti välja «*O. W. Masingi kirjad*» (I—IV, 1883—1886), ja hiljemgi märkame juba kirjamehe ebakriitilist ülistamist. Nõukogude perioodil on eri teadusalade esindajad asunud Masingu mitmepalgelise tegevuse asjalikule uurimisele.

BIBLIOGRAAFIA.

I. ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele kes tahawad luggema õppida. Trt. 1795, 36 lk. ▪ Ehstnische Originalblätter für Deutsche. I. Heft, Dorpat 1816, XII+61 lk. ▪ Pühhapäwa Wahhe-luggemissed. I jagu. Trt. 1818, IV+172 lk. ▪ Eesti-Ma-Rahwa Kalender ehk Täht-Ramat 1819. Trt., Schünmann, 15 lk. (lisa). ▪ Wanna-seädusse-aja sündinud asjad. Trt. 1819, 2 + 95 lk. ▪ Jutlus mis Priusse kulutamisse päwal 12nemal Martsil 1820, piddanud. Trt. 1820, 27 lk. ▪ Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift. Trt. 1820, 16 lk. ▪ Luggemisse lehhed. Trt. 1821, 78 lk. ▪ Õppetus kuida neid luggemise lehti kassuga prukida. Trt. 1821, 20 lk. ▪ Marahwa Näddala-Leht: 1821 (Trt., 416 lk.), 1822 (Pärnu, 414 lk.), 1823 (Riia, Trt., 416 lk.), 1825 (Pärnu, 422 lk.). ▪ Marahwa Kalender ehk Tähtramat: 1823 (Pärnu, 27+45 lk.), 1824 (Pärnu, 27+45 lk.), 1825 (Trt., 14+20 lk.), 1826 (Trt., 48 lk.). ▪ Arwamise-Ramat. I tükk. Trt. 1823, VIII + 83 lk. ▪ Täieline ABD-Ramat. Trt. 1823, 40 lk. ▪ Beitrag zur Ehstnischen Orthographie. [Dorpat 1824], 41 lk. ▪ Wiiskümmend kaks luggemist Uest Testamendist wäljawallitsetud. Pärnu 1824, 238 lk. ▪ Täieline Ristiusso õppetus. Pärnu 1825, VI + 120 lk. ▪ Beleuchtung der, über O. W. Masing's Beitrag zur ehstnischen Orthographie, erschienenen Bemerkungen. Pernau 1827, 56 lk. ▪ Eesti-marahwa Kalender, ehk Täht-Ramat: 1829 (Tln., Dullo, 17 lk. — lisa), 1830 (Tln., Lindfors, 29 lk. — lisa). ▪ Predigt am dritten Secularfeste der Augsburgischen Confession. Dorpat 1830, 28 lk.

O. W. Masingi kirjad: I (Trt. 1883, 96 lk.), II (Trt. 1883, 84 lk.), III (Trt. 1885, 119 lk.), IV (Trt. 1886, 91 lk.). ▪ Papper. Otto Wilhelm Masingi 180. sünniaastaks. Tln. 1943, 16 lk. (bibliofiilne väljaanne).

J. Peegel, Vanaisade vahelugemisi. Tln. 1957, lk. 5—21.

II. R. Kallas, Mõnda Otu Wilhelm Masinga eluloust. EKmS Aastar. II (1874). Trt. 1875, lk. 60—70. ▪ R. G. Kallas, Otto Wilhelm Masing. — M. J. Eisen, Tähtsad mehed I. Trt. 1883, lk. 2—25. ▪ M. Lipp, Masingite suguvõsa. Trt. 1907, lk. 164—192 jm. ▪ J. Masing, Die Nationalität der Familie Masing. Dorpat 1910. ▪ G. Suits, Paar sammukest kirjandusajaloolise rändamise teed. Olion 1930, nr. 3, lk. 15—16. ▪ G. Suits, Otto Wilhelm Masing kirjamehena. EKirj. 1932, nr. 4, lk. 177—185; nr. 11, lk. 542—559.

J. Käosaar, O. W. Masingu osatähtsus eesti kultuuriloos. SV 2. veebr. 1952, nr. 5; 9. veebr., nr. 6; 16. veebr., nr. 7. ▪ Põhijooni majandusliku mõtte ajaloost Eestis XIX sajandil. Toim. L. Brutus, L. Loone. Tln. 1958, lk. 80—86. ▪ A. Kask, Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX saj. eesti kirjakeeles. Tln. 1958, lk. 24—43. ▪ A. Vinkel, O. W. Masingu «Maarahva Nädalaleht». KKirj. 1962, nr. 4, lk. 206—216; nr. 5, lk. 275—283. ▪ P. Ariste, O. W. Masing ja mustlaskeel. KKirj. 1962, nr. 10, lk. 609—611. ▪ L. Anvelt, Ühest ametlikust artiklist «Maarahva Nädalalehes». KKirj. 1962, nr. 9, lk. 562—563. ▪ A. Kask, O. W. Masingu keelelistest seisukohtadest. KKirj. 1963, nr. 10, lk. 584—588. ▪ L. Anvelt, O. W. Masingu kaastööst G. H. Merkeli «Provinzialblatt'ile». KKirj. 1963, nr. 10, lk. 589—596. ▪ L. Anvelt, Tundmatu Otto Wilhelm Masing. Lng. 1963, nr. 10, lk. 1574—1583. ▪ A. Kask, Jooni O. W. Masingu sõnavara-alasest tööst. Emak. Seltsi Aastar. IX. Tln. 1963, lk. 120—129.

XV peatükk.

PETER MANNTEUFFEL.

Eluloolisi andmeid. Krahv Peter August Friedrich Mannteuffel (Mannteuffell, Manteuffel, Manteufel) sündis 30. (vkj. 19.) jaanuaril 1768 Tallinnas, kuid kasvas üles ning elas ema kaudu perekonna omandiks saanud Ravila mõisas Harjumaal. Kokku kuulus Mannteuffelile meheeas kümmekond mõisat ning karjamõisat Harju-, Viru- ja Järvamaal.

Oma vanemad varakult kaotanud noor aadlik sai teatava hariduse koduõpetajate juhtimisel. 1780-ndate aastate teisel poolel tegi ta koos O. W. Masinguga reisi Lääne- ja Lõuna-Euroopasse. Eestimaale tagasi pöördunud, torkas Mannteuffel silma iseärasustega oma perekonnaelus: krahv astus vabaabiellu mitteaadelliku naisega, välismaalt kaasatoodud Tüüringi lamburi tütrega. Alles pärast Ravila mõisa perenaiseks tõusnud piltilusa lamburneiu surma sõlmis Mannteuffel 1816. aastal seadusliku abielu aadlipreiliga.

Rokokooperioodi mõtte- ja kombevabaduse pitserit kandsid ka Mannteuffeli tolle aja kultuurilised harrastused. Nii ei pidanud krahv endale alandavaks osa võtta Tallinna asjaarmastajate teatri tegevusest (1798). Samal aastal lõi ta Tallinna saksa kirjanduslikes ringkondades arenenud «luulesõjas» kaasa eestikeelse dialoogiga «Orrina Moisa Kubjas Hans ja Leppa Trino». On tõenäoline, et Mannteuffel tegeles tollal luulega laiemaltki: juba XVIII sajandisse või XIX saj. algusse, kus Mannteuffel oli juriidiliselt vallaline, võiksid kuuluda tema anakreontilis-sensuaalsed luuletused, mis sõnastavad armastustundmusi talu-Tiiude ja -Liisude vastu.

See aga ei tähenda, nagu poleks Mannteuffelil kaasaegse maaelu argipäevaga midagi ühist olnud. Praktiliselt oli ta mõisnik, kes täitis XVIII saj. lõpul koguni Juuru haagikohtuniku kohuseid. Kuid ka selles ametis käitus Mannteuffel teistest mõisnikest erinevalt. Kui aadel tegi pingutusi, et Härküla ja Saaremõisa tõrkuvaid talupoegi kari alla painutada, asus asja selgitamiseks kohale saadetud haagikohtunik talurahva poolele; oma aruandes kubermanguvalitsusele kirjutas Mannteuffel tusast ja nördimusest, mis vallutanud teda nähes, et pole ühtki pärishärra võimu piiravat seadust.

P. Mannteuffel.

Tõenäoliselt aga ei erinenud pärisorjade seisund Mannteuffeli mõisates oluliselt talurahva üldistest elutingimustest. Niisugust arvamust kinnitab juba seegi asjaolu, et sajandite vahetuse talurahvarahutustest võttis osa ka Ravila mehi, ja 1805. aastal pidi Mannteuffel koguni naabermõisas varju otsima. Kohalik rahvas mäletas veel ligi sada aastat hiljem, et laupäevaõhtuti on Ravilaski vitsanuhtlust jagatud ning mõnikord tõmmanud ka pärishärra ise 5—6 nähvakat üle talumehe piha, kui see oli sulase liiga kehva toiduga mõisa saatnud. Nagu teised mõisnikud, püüdis Mannteuffel riigivõimu abil oma pagenud talupoegi tagasi saada.

Rahvas mäletab siiski, et üldiselt valitsenud Mannteuffeli ja teoliste vahel hea vahekord. «Vana Peeter» tavatsenud põllul töörahvaga sõbralikku juttu ajada ja nalja heita. Igal sügisel, kui mõisa tööd tehtud, korraldatud härra poolt talgujoodud, milleks tapetud härg, tehtud õlut ning aetud teomehed ja vaimud kokku lõbutsema.

Iseloomulik on ka see, et hiiglasliku keha ja suure jõuga Ravila krahv ei pidanud paljuks käsi tööga määrida: hommikuti kühveldas ta aias mulda ning mõnikord nähti teda härja-adra taga küürutamas, lahutamatuks kaaslaseks toapoiss Jakob. Kõige elavam mälestus on aga säilinud vana Mannteuffeli leiutamishuvist. Koos teenritega treis ja hööveldas ta palju. Jutustatakse niiviisi tehtud orelist, tuule abil liikuvast vankrist, eriti aga Ravilas valmistatud lennumasinast ja krahvi õhkutõusmise katsetest. Kõik see vana mehe huvide ja mõtete paljus ei saanud anda tulemusi, sest tal puudusid vajalikud teoreetilised teadmised tehnika alal.

Kui me ei teaks Mannteuffeli varasematest luuleharrastustest, võiks iseäraliku mõisahärra mõtete ekslemise tulemuseks pidada ka seda, et ta oma 70-ndal eluaastal asus talurahvale juturaamatuid kirjutama. Tema sulest ilmus a. 1838 Tallinnas jutukogu *«Aiawite peergo walgussel»*, millele aasta pärast järgnes sisuliselt täiendatud ning keeleliselt parandatud uus trükk (*«Aiawite pero walgussel»*). Samal 1839. aastal trükiti ka Mannteuffeli teine raamat — *«Willem Nawi ello-päwad»*.

Varsti pärast seda hilist loomingulist tegevust suri Mannteuffel 8. mail (vkj. 26. aprillil) 1842.

Maailmavaatelisi jooni. Mannteuffel oli ainus balti-saksa põlisesse kõrgaadlisse kuuluv mõisnik, kes tundis tõsisemat kutsumust eesti keele poeetiliseks rakendamiseks ning rahvakirjanduse soetamiseks. Kui tahame aga selgitada selle huvi põhjusi, siis on Mannteuffeli maailmavaate ja kirjanduslike tõekspidamiste kohta kaunis napilt andmeid. Selles küsimuses orienteerumine on seda raskem, et meil pole selgust ka tema hariduse ega lugemuse suhtes. Kui haridusmõjud ja kokkupuuted kunstihuviliste inimestega võisid õhutada Mannteuffeli luuleharrastust, siis on juba hoopis keerukam seletada, miks ta kaldus oma elamusi sõnastama just eesti keeles. Lisaks sellele torkab silma, et Mannteuffel omistas varakult väärtust ka eesti folkloorile: nii liitis ta rahvalaule oma käsikirjadesse või töötas neid ümber; «Ajaviites» on tähtis koht talurahva kosja- ja pulmakommetel. Pole võimatu, et Ravila krahvihärra sellelaadilisi huvisid on

õhutanud Kadrina pastor Knüpffer, kelle kihelkonnas leidus ka Mannteuffeli mõisaid.

Kui veel silmas pidada Mannteuffeli rändamist Lääne-Euroopas ning suhtlemist O. W. Masinguga, võib oletada XVIII saj. kultuurihuvilise mõtteviisi väljast kaasatoomist Ravila mõisaseinte vahele, kus see liitus tollal levinud rokokoolise elustiili ning Mannteuffeli enda temperamendi iseärasustega. Sellele viitavad ka tema kohta teadaolevad faktid sajandite vahetuselt. Ravila krahvihärra pika elu hilisemate aastakümnete jooksul tema nooruse äärmused taltusid, kuid koos sellega vajus ta nähtavasti järjest enam maa-aadli elu argipäeva ning oma viljatute harrastuste kitsusesse. Nii on peale muu teada, et Mannteuffel püüdis oma vabaabielust sündinud tütreid kui madalamat päritolu *Mamsell*'e eraldada aadliseisusest, nähes ette, et need abielluvad «tublide käsitöölistega». Teiselt poolt aga kogunes Mannteuffelil aastate jooksul tõsisemaid tähelepanekuid talurahva elu ja vajaduste kohta, mis viis vana mehe rahvavalgustusliku jutukirjanduse soetamise mõttele. Seetõttu erineb «Ajaviite», eriti aga «Villem Naavi elupäevade» laad tunduvalt Mannteuffeli varasema ea sensuaalsest luuleharrastusest. Kirjaniku proosatoodangus räägib juba elukogenud inimene ning «mõisavanem», kes tahab vaesele talurahvale mitte ainult mõnusat ajaviidet pakkuda, vaid talle ka kasulik olla — teoorjade kombeid parandada, joomise, varguse jm. pahede vastu võidelda. Oma nooruse meelelõbudest võõrdunud vanahärra rõhutab nüüd kirikužargooni kasutades: lihalikest himudest võitu saamiseks peab inimene oma mõistust kuulda võtma. Talurahva ja mõisniku vahelisi patriarhaalseid suhteid idealiseerides loeb Mannteuffel santide eluviiside hulka ka töötegijate «vastase meele», mille kasvamine koos viina orjamisega temas muret tekitab.

Kõige selgemini ilmneb Mannteuffeli rahvavalgustuslik tendents võõrale eeskujule toetuvas «Villem Naavis». «Ajaviite» diapasoon on seevastu laiem — siin tõuseb esile autori sügavam kaasaelamine rahva elule ja tegelastele, valitseb tasakaal kasvatuslike ning esteetiliste eesmärkide vahel, mis tingib jutustuse suurema kunstilise õnnestumise. Mannteuffeli suhtelisest talurahvasõbralikkusest annab tunnistust ka «Ajaviite» lõpppühendus: «Eesti-ma rahwas! olgo se teile mällestusseks, et teie mo melest armsad ollete.»

Mannteuffeli värsiharrastused. Mannteuffeli käsikirjalise luuletoodangu kohta on materjalid puudulikud. Tõsi küll, kirjandusloolastel on 1920-ndatel aastatel kasutada olnud vihik A. Buschi poolt tehtud koopiaid, kuid needki on sõjapäevil kaotsi läinud. Samuti hävis Mannteuffeli materjale 1944. aastal Tallinna linnaarhiivi põlemisel. Seetõttu tuleb tänapäeva uurijal Mannteuffeli kui luuletaja üle otsustada kümmekonna näite põhjal, mis on teisendatud kujul liidetud «Ajaviitesse» või säilinud ÕES-i arhiivis. Paar tsitaati A. Buschi käsikirjast toob M. Kampmaa kirjanduslugu (1920). Lisaks sellele tõendab saksakeelne luuletus «Ajaviite» lõpul, et Mannteuffeli muusa aktiivsus ei piirdunud ainult eesti keelega.

Mainitud käsikirjalise luule näidetega tutvunud M. Kampmaa konstateerib, et «talurahva elu ja töö, armastus, peeker ja õllekann vaimustasid krahvlikku värsiseppa ja tõid talle anakreontilist luuletuju». Armastust, mis on kantud külainimeste keskkonda, käsitleb Mannteuffel meelsasti kirglikust küljest. Üks luuletus pöördub tuliste sõnadega Tiio poole, kes aga minakangelase tunnetele ei vasta. Tiioga võrreldes õnnelikum on armastus Liiso vastu, mis areneb abieluks, kuid ka see luuletus lõpeb eleegiliselt, sest Liiso röövib surm. Nähtavasti on Mannteuffelil leidunud silmatorkavalt sensuaalseid luuletusi, sest A. Paltser nimetab tema stiili «magedaks, labaseks, tooreks rõveduseni». Ka keelelt ning ortograafialt olid Mannteuffeli käsikirjalised luuletused üsna vigased.

Mainitud Tiio- ja Liiso-laulu kainestatud variandid on põimitud ka «Ajaviitesse». Lisaks sellele leiame sealt talutüdrukute meheleminekusoovide üsna õnnestunud sõnastusi («Kül mo jalg nüüd keerab rattast», «Kule kulla ku[u]ke»).

Kui armastus- ja leinaluules on kasutatud intiim-eleegilist tundetooni, siis soodsa suve lõikustalguid kirjeldab Mannteuffel humoristlike, rahvalikult värvikate pintslitõmmetega:

Jürri habbe tilgub õlleſt,
Marri joont, ſe nähha pölleſt.
Jürri hambad hoidwad tobi,
Tulleb talle anda hobi!

Laſſe lahti, Jürri, mees!
Nä, ma ſeiſan ſiin ſo ees;
Anna mul ka ſedda head,
Mis ſa ükſi tedda pead.

Jubba tunnen õlle tähhe,
Temma touſeb minno pähhä.
Ei need jallad kanna pead —
Meie talgud ollid head!

Satiirilis-humoristlikke elemente sisaldab ka riimimata värssdialoog «Orrina Moisa Kubjas Hans ja Leppa Trino. Üks kõrtso jut» (1798), kus kirjanduslikust poleemikast osavõttev autor asub alguses küll luulet harrastava mõisniku idealiseerimise teele, lõpuks aga siputab talle ka nöökavat valgust.

Oma paremates luuletustes kasutab Mannteuffel isikupärast pildistikku ja mitmeid süntaktilis-eufoonilisi vahendeid, millel ei puudu rahvaluuleline või rahvakeelne põhialus. Teiselt poolt on aga rütmi- ja riimisund põhjustanud kohati sõnade amputeerimisi ning tühje, otsitud värsse; samuti läheb Mannteuffeli sõnastuse üldlaad mõneski suhtes tunduvalt lahku rahvakeelest. Omal ajal leidsid Mannteuffeli luuletused siiski hin-

damist: J. H. Rosenplänter nimetas «Ajaviite» laule koguni meistripaladeks.

«Aiawite peergo walgussel» (1838). Mannteuffeli põhiteos sisaldab viis proosavalmi, ühe õpetliku lühijutu ja ühe mõistatuse (need on koondatud üldnimetuse «Valmid» alla) ning pikema pealkirjata jutustuse, mis algab sõnadega: «J ü r r i T a r w e l olli sullaseks ühhe wanna targa perremehhe jures - - -».

«Ajaviites» esinevad valmiained olid enamasti juba varem Willmanni või kalendrikirjanike poolt kasutamist leidnud; õpetusjuttu «Walle ja ta palk» kohtame Masingu aabitsas. Mõne valmi puhul ilmutab kirjanik siiski omapoolset lähenemist. Nii omistab autor väärtust ka rohutirtsu laulukunstile ning laseb teda sipelgatelt õpetust võtta («Sirts ja sippelkas»). Raamatu parim saavutus valmi alal on aga ulatuslikumalt väljaarendatud «Põld hiir», kus loomtegelaste kaudu heidetakse valgust perekonnaelu küsimustele. Peale töökuse ja arukuse rõhutamise on Mannteuffelil mainitud valmiga ka humoristlikke eesmärke. Nimelt seab meie ratsionalistlik autor kõverpeeglisse majas valitseva hiire-emanda ahnuse ning egoismi ja hiiretütre kergemeelse meheleminekuiha. Valm ilmutab Mannteuffeli kõnelise ja käitumusliku karakteriseerimise oskust, mis on iseloomulik ka «Ajaviite» põhijutustusele.

Raamatu ulatuslik külajutt käsitleb ühe suve ja sügise sündmusi vana talumehe Hans Akkeri peres. Pärast teose algupoolel toodud sissejuhatavaid episoode koondub tegevus perepoja Mardi ja Vaino Anne armastuse tärkamise, kosjade ja pulmade ümber, millele raamatu lõpul järgnevad talu poja kätte andmine ning vanaperenaise surm. Et seda tegevuse põhijoont arendatakse külaelu piltide taustal, siis kuuleme jutustuses ka teotööst, kõrtsidest ja joomisest, vargusest, kroonuteenistusest kõrvalehoidumisest, teopäevade tegematajätmisest, talurahva vaesumisest ning kommete halvenemisest. Need sotsiaalsed motiivid pole siiski kirjaniku tähelepanu keskpunktis, vaid teenivad enamasti autori rahvakasvatusliku tendentsi esiletoomise ülesandeid. Seetõttu on negatiivsetele tegelastele ja nähtustele vastu asetatud positiivsed (näit. joodikust ja vargast teomehele Taakelile eeskujulik sulane Tarvel) ja pahede ning vaesuse põhjusena esitatud laiskust ja rumalust, eriti aga viina, mille vastu «Ajaviide» kõige teravamini välja astub. Kirjamehel ei tule mõttessegi otsida talurahva vaesumise ning pahede põhjusi teoorjussüsteemi sotsiaalsest olemusest: nagu Arveliuse ja Luce teostes, on ka «Ajaviites» mõisnikku (kelle all autor kujutab ilmselt iseennast) esitatud õiglaselt valla elu juhtiva «vanemana», kes karistab nurjatuid ning elab kaasa hoolsate ja ausate talupoegade käekäigule. Seega idealiseerib autor tegeliku mõisnikuna sõnakuulelikku, töökat talupoega ning selle patriarhaalseid suhteid mõisaga.

Jutustuse olustikuline rikkus peitub ennekõike talurahva elu pühapäevase külje — rahvalõbustuste, kosjasõidu ja pulmatseremoonia elamuslikus edasiandmises. Nii suurel määral polnud meil keegi veel rahva-

kombestikku ilukirjanduslikku teosesse liitnud. Pealegi on seda tehtud eesti rahva etnograafilist omapära armastava inimese pilguga. Elukujutuse pitoresksust tõstavad omajagu ka vahelepõimitud laulud. Pulmarongi vastuvõtmist kujutab Mannteuffel järgmiselt:

Sai pulma ſaia küllа liggi, läks peiopois nago tuul, pulma maiaſſe teäda andma, et tullewad; ſadeti temmaga nore rahwale toop öllut. Peiopois, toop körges käes, läks öiskades tuhhat nelja taggaſi. Jürri wõttis püſſi kätte; nenda kui wärrawaſt tullid, tõmbas lahti, wiskas püſſi käeſt mahha, ja rutto ukſe ette. Hobbone jookſis alles, jo ta olli hobboſe peält loga mahhakiskund, ütles: ei meie

ni kalliſt asja möda laſſe; ei ſiit maiaſt ennam ärra anta. Aitas noriko wankrelt mahha. Norik andis temmale paar ſinniſed kindad ja ütles: need, Jürri, ma isje ſulle kuddund.

«Ajaviide» tähendab eesti kirjanduse ajaloos edasiminekut ka tüübikujunduse alal. Kuigi tolle aja karmide olude seisukohalt vaadates mõnikord naiivselt ja muidugi ilma sotsiaalse põhjenduseta, oskab Mannteuffel siiski visandada eri psüühilise palgega taluinimeste kujusid. Elavalt tõusevad lugeja silmade ette negatiivsed karakterid, eesotsas vabadik Maretiga; kuid ka nende tegelaste hulgas, keda autor on eeskujuks seadnud, leiame usutavaid inimkujusid. Nimelt pole kirjamees oma kangelastele jaganud ainult ühekülgseid omadusi, vaid valgustab neid paremalt ja pahemalt poolt. Maret on küll keelekandja ning latraja, kes tööd ei viitsi teha ega oma lapsi kasvatada, kuid tal on kaastundlik süda, mis leiab hindamist ka Akkerite korralikus peres. Teosulane Tarvel on seevastu kõigest oma eeskujulikkusest hoolimata terava keelega — pilkaja, nõnda et tubli taluteenija Leeno temast eemale hoiab. Tüdruku alateadlik poolehoid kaldub joomari ning varga Hans Taakeli poole, kuigi ta ei söanda Hansu kosjaviinu vastu võtta. Ka oma jutustuse motiivistikus on autor tabanud külainimestele iseloomulikku. Mareti ühelt asjalt teisele hüplev jutuvadin, teomeeste sõnelemine künni ajal, tüdrukute ja poiste üksteise nokkimine armusuhete teemal, Liiso Akkeri liigarmastus oma poja vastu — need on ilmekalt tabatud külaelu argipäevajooned. Teiselt poolt on aga kolmekümneaastast Marti kujutatud ebausutavalt saamatuna ning eluvõõrana; tõenäoliselt on autor sellega taotlenud huumorit, kuid tulemusteta. Seevastu tuleb aga Mannteuffeli koomika-annet tunnustavalt mainida Mareti kuju ja temaga seotud situatsioonide väljajoonistamisel. Mareti puhul on kõige ilmekamalt kasutatud ka tüübi individualiseerimist kõne kaudu. Elav dialoog ja asjatundlik kombestiku kujutus näitavad, et Mannteuffel on tähelepanelikult rahva elu vaadelnud ja võib-olla koguni taludes perekonnapidudest osa võtnud.

Mis puutub «Ajaviite» stiilisse üldse, siis on sellel mõnes muuski liinis väärtusi. Kirjanik kasutab rahvapäraseid mõistuütlemisi, vanasõnu ja kõnekäände, ta kirjeldused on üles ehitatud iseloomulikele detailidele ning esitatud elavalt, tegelaste kõnest kõlab vastu rahvakeele robustsust ning mahlakust. Kuid kõiki neid voorusi ei lase segamatult esile tõusta autori puudulik eesti kirjakeele oskus, mida ei saa võrrelda mitte ainult Masinguga, vaid mis on madalam ka kaasaja keskmisest tasemest. Tõsi küll, ortograafia pole Mannteuffeli jutustustes enam nii puudulik nagu käsikirjalistes luuletekstides, kuid et kirjanik oli eesti keelt kuulnud ikkagi peamiselt kohaliku talurahva ja saksapärast žargooni kõnelevate mõisaametnike suust, on «Ajaviite» sõnastus murdesegane; vigu esineb nii ortograafia, morfoloogia, süntaksi kui ka semantika alal. Rosenplänter leidis juba raamatu pealkirja igast sõnast vea. Torkab silma ka ebaeestiline sõnade järjekord, mis koos lühilauselisusega annab «Ajaviite» sõnastusele telegrammistiili meenutava ilme.

Üsna algelisena tundub tänapäeva lugejale ka «Ajaviite» põhijutustuse kompositsioon. Jutustus koosneb valdavas osas dialoogidest; lühikesed autorikõne lõigud on enamasti ainult tegelaste sõnavõttude sidumiseks ning sissejuhatuseks. Ka pole teoses ainestik koondatud põhitegevuse — Mardi abiellumise loo ümber. Nii puutume eriti jutustuse algusosas, kus rahvavalgustuslik eesmärk on kõige tugevam, kokku ka Leeno,

Illustratsioon «Ajaviite» III trükile 1939.

Tarveli ja Taakeli intriigijoonega, mis areneb aga nii loiult, et jääb vähemalt armastusprobleemi osas lahendamata. Kui maha arvata kosjasobitaja osa Mardi ja Anne suhetes, kuulub teoses ka Maretile omaette, tervikuga seostamata koht. Nõnda meenutab jutustus oma mitme süžeeliiniga ja sündmustel ainult põgusalt peatuva esituslaadiga mõne ulatusliku romaani konspekti.

Üldse on «Ajaviites» tegu üksikute elupiltide ja tüüpide visandamisega, kuna nende elementide lähem loogiline sidumine ning mõtestamine on jäetud lugeja hooleks. Kohati on autor inimestevaheliste suhete arendamise jätnud surnud punktile; see ei tarvitse vastu rääkida tegelikkusele, kuigi kirjandusteooria rutiin nõuab tegevuse «lõpuleviimist». Raamatu seda külge silmas pidades võrdles Kreutzwald «Ajaviite» põhijutus-

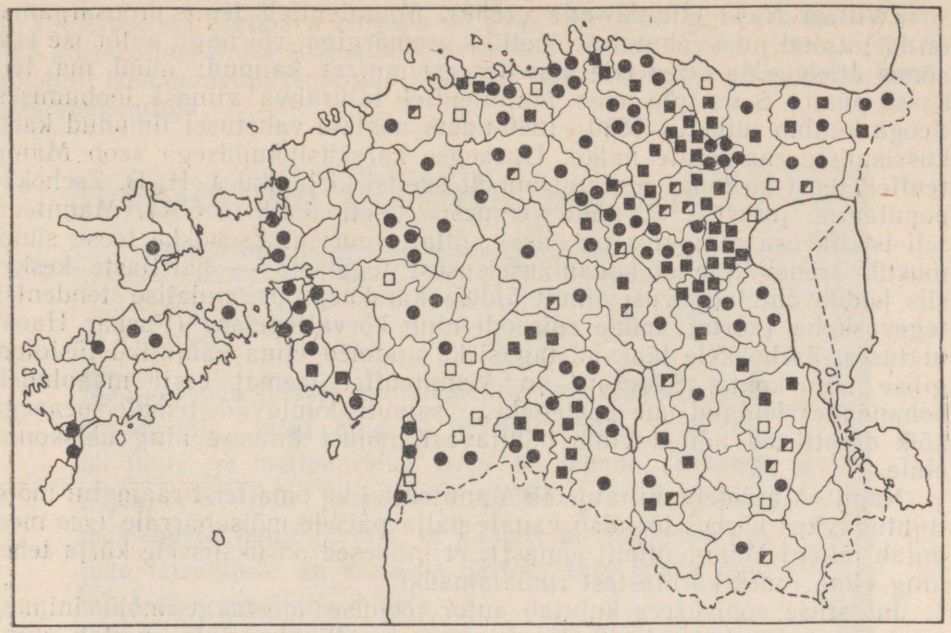

Kaart nr. 8. **Rahvapärase «Sirbiviskamise laulu» ja Mannteuffeli ümbertöötuse levik rahvasuus.**

tust jõega, kus «tuulest krooksutamata vee pind kaldad kõigega, mis kallastel nähtaval, meile silmade ette peegeldab».

Sellest hoolimata, et Mannteuffel vaatab «Ajaviite» talurahva-idüllis mööda oma aja sotsiaalsetest põhivastuoludest, kajastuvad eesti maaelu ja maainimesed raamatus mitmekülgsemalt kui üheski varasemas proosateoses, nõnda et Kreutzwald võis «Ajaviite» selle ilmudes asetada «eesti seniste rahvaraamatute hulgas vaieldamatult esimesele kohale». Ka Mannteuffeli keelelisi miinuseid ja plusse põhjalikult vaagiv Rosenplänter jõuab lõppkokkuvõttes tõsiselt hindavale seisukohale, mis võimaldab tal «Ajaviidet» seada eeskujuks oma aja kaugelt kehvemaile sulemeestele.

Raamatu teise trüki kiire järgnemine näitab lugejate huvi «Ajaviite» vastu. Mitmed selle luuletused muutusid laialt tuntud rahvalauludeks. Nii on regivärsilise laulu põhjal loodud lõikuslaul «Sirise, sirise, sirbikene» levinud üle kogu Eesti ala, tõrjudes kõrvale rahvaehtsat «Sirbiviskamise laulu». Samuti leiame «Ajaviite» värsse trükitud laulikutes.

«Willem Nawi ello-päwad» (1839). Mannteuffeli teine proosaraamat on kirjutatud juba rõhutatult õpetliku eesmärgiga, või nagu autor ise eessõnas ütleb: «Ma ollen teie aiawite eest murret kannud; nüüd ma teie kasso püan.» Seda tulu näeb Mannteuffel talurahva viinast loobumises. Seega kuulub jutustus 1830—1840-ndate aastate vahetusel ilmunud karskussisuliste raamatute hulka. Uueaegse karskusliikumisega seob Mannteuffeli teost ka tema eeskuju, nimelt šveitsi kirjaniku J. H. D. Zschokke populaarne jutustus «Brannteweinpest» («Viinakatk», 1837). Mannteuffeli isiklik osa raamatus on siiski küllalt suur: et Zschokke teose sündmustik areneb Šveitsi kodanikuseisusest tegelaste — haritlaste keskel, siis leidub ühtelangevusi ainult üldise karskuspropagandalise tendentsi, tegevuskoha (kõrts), mõne episoodi ning kõrvaltegelase (Puskar Hans) ulatuses. Zschokkele lähevad tagasi ka andmed viina kahjuliku füsioloogilise mõju kohta. Seevastu on Mannteuffel teemat eesti maaoludele kohandades leidnud uue peategelase, samuti kuuluvad temale peaaegu kõik drastilised näited viina hävitavast mõjust inimese ning ühiskonna elule.

Nagu «Ajaviidet», nii alustab Mannteuffel ka oma teist raamatut mõistujutuga, kus kärbes tõendab vanale paljaspäisele mõisahärrale (see meenutab jällegi Mannteuffelit ennast), et inimesed on üksteisele kurja tehes ning viina juues kärblastest rumalamadki.

Jutustuse põhisüžees kujutab autor joomise laostavat mõju inimese tervisele, tema majanduslikule ning perekondlikule elule, näitab viina õnnetuste ja kuritegevuse põhjusena. Kõiki neid pahesid illustreerib Mannteuffel rohkete elupiltidega, mis osalt arenevad olevikus, Sandiko kõrtsis või selle naabruses, osalt on aga põimitud Villem Naavi jutustusse oma viinaga ohustatud elust. Mannteuffeli teos lõpeb omavahelise karskustõotuse andmisega Sandiko kõrtsis.

Oma paljude, kuid põgusalt valgustatud eluliste faktidega meenutab «Villem Naavi» Mannteuffeli esimest jutustust, kuid sealsamas torkab silma nende motiivide kitsalt ühekülgne rakendamine karskuspropaganda teenistusse. Seetõttu puudub «Villem Naavil» «Ajaviite» eluline avarus ning kunstiline veenvus. Ometi on üksikud episoodid antud küllalt elavalt. Selles suhtes on kahtlemata kõige õnnestunum laiemalt väljaarendatud sissejuhatav mõistujutt. Aga ka viina ohvriks langenud talupoja Mardi lugu on realistlikult, koguni naturalistlikult kujutatud. Autori tugevaks küljeks jääb siingi tegelaste kõnelise karakteristika rahvalik lopsakus. Nii sajatab oma mehele kõrtsi järeletulnud naine:

mis teie kurrati raibed siin omma kalli rahha selle sitta wina eest raiskate! naesed ja lapsed seiswad koddo nälgas, ei tea kust leiba ja kattet saba; läks russikaga Waino Tönno ninna alla, ütles: kassi sinna koer koio ja aita omma naest, kedda sa joobnust peast wiggaseks peksnud; olleks sa mo mees, agga ma näitaksin sulle! mis sinno naene, se talleke, so huntiga saab tehtud! --- Jäge teie, lakkokoerad, mo pärrast seie: omma mehhe ma wiin koio! Wõttis mehhe käest kinni ja wiis uksest wälja.

Jutustuse eri algupära ainestik on kokku liidetud tegevuskoha — Sandiko kõrtsi ning sinna sattunud Villem Naavi isiku kaudu. Esitusviisi seisukohalt iseloomustab teost publitsistlike väljaastumiste põimumine jutustava elemendiga.

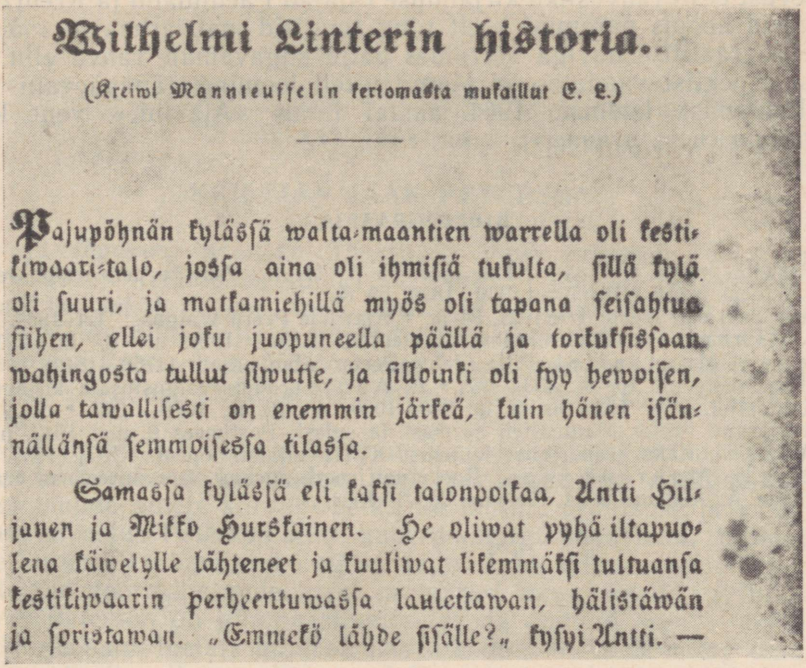

Wilhelmi Linterin historia..

(Kreiwi Mannteuffelin kertomasta mukaillut E. L.)

Pajupõhnän kyläsſä walta-maantien warrella oli kesti-kiwaari-talo, josſa aina oli ihmiſiä tukulta, ſillä kylä oli ſuuri, ja matkamiehillä myös oli tapana ſeiſahtua ſiihen, ellei joku juopuneella päällä ja torkuſiſſaan wahingosta tullut ſiwutſe, ja ſilloinki oli fyy hewoiſen, jolla tawalliſesti on enemmin järkeä, kuin hänen iſännällänſä ſemmoiſesſa tilaſſa.

Samaſsa kyläsſä eli kaksi talonpoikaa, Antti Hiljanen ja Mikko Hurskainen. He oliwat pyhä iltapuolena käwelylle lähteneet ja kuuliwat likemmäksi tultuansa kestikiwaarin perheentuwaſsa laulettawan, hälistäwän ja soriſtawan. „Emmekö lähde ſiſälle?„ kyſyi Antti. —

«Villem Naavi elupäevade» soomekeelse tõlke algus.

«Villem Naavi elupäevad» leidis oma rahvakasvatusliku sisu tõttu tunnustamist, näit. Kreutzwaldi ja Knüpfferi poolt ajakirjas «Inland». Samal ajal aga suhtusid uuspietistlike juturaamatute soetajad Mannteuffeli rahvavalgustuslikku loomingusse eitavalt. See ei takistanud oluliselt Mannteuffeli raamatute edu, mis ulatus koguni välismaale, kus need möödunud sajandi keskpaiku esindasid eesti ilukirjandust. Nii avaldas Berliini akadeemik W. Schott «Ajaviitest» tekstinäiteid väljaandes «Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland» («Teadusliku informatsiooni arhiiv Venemaa kohta», 1854) ning soomlane A. Ahlqvist nimetab oma kirjandusloos Mannteuffelit suureandeliseks jutustajaks, kelle pildid eesti rahva elust ja iseloomust olevat parimad eesti kirjanduses; sealsamas kiidab Ahlqvist kirjamehe keele suurepärast originaalsust ja puhtust. 1856. aas-

tal ilmus «Villem Naavi» koguni eri raamatuna soome keeles («Wilhelmi Linterin historia», II tr. 1887), kusjuures mugandajaks pole keegi muu kui Elias Lönnrot.

Tegelikult ei kestnud Mannteuffeli juttude domineeriv asend kuigi kaua, sest juba 1830—1840-ndate aastate vahetusel alustasid loomingulist tegevust eesti rahvusliku kirjanduse rajajad Faehlmann ja Kreutzwald, kes tundsid hoopis paremini keelt ning tungisid patriarhaalse mõisavanema etnograafilise huviga võrreldes palju sügavamale rahva ellu. Ajaloolisest aspektist vaadates on Mannteuffeli looming tänapäevani vajalikku hindamist leidnud. 1964. aastal ilmus «Ajaviide» vene keeles («Досуг при свете лучины»).

BIBLIOGRAAFIA.

I. Aiawite peergo walgussel. Tln. 1838, 75 lk. (II tr.: Aiawite pero walgussel. Tln. 1839). ▪ Willem Nawi ello-päwad. Tln. 1839, 55 lk.

Villem Navi elupäevad. Trt. 1922, 34 lk. ▪ Ajawiide Peeru Walgusel. Trt. 1939, 113 lk.

II. A. Thomson, Peter krahv Manteuffel. EKirj. 1929, nr. 6, lk. 260—264. ▪ P. Zoege v. Manteuffel, Pilte krahv Peeter Manteuffeli (1768—1842) ja ta aja elust. EKirj. 1936, nr. 10, lk. 433—437. ▪ A. Annist, Meie valgustusaja kirjandus ja krahv Manteuffel. Lng. 1938, nr. 9, lk. 986—1000; nr. 10, lk. 1086—1090. ▪ G. Suits, 100 aastat krahv Peeter Manteuffeli surmast ja sulest. Postimees 9. mai 1942, nr. 110.

A. Vinkel, Kaks käsikirjalist luuletust XVIII sajandi lõpust. KKirj. 1959, nr. 1, lk. 25—28. ▪ П. Мантейффель, Досуг при свете лучины. Вступительная статья и комментарии А. Анниста и И. Левина. М.-Л. 1964.

XVI peatükk.

KRISTJAN JAAK PETERSON.

Elu ja tegevus. Kristjan (Kristian) Jaak Peterson (dokumentides *Christian Jacob Petersohn*) sündis 14. (vkj. 2.) märtsil 1801 Riias. Tema vanemad, isa Jakob ja ema Anne, pärinesid Viljandi lähedalt Karula vallast, Uue-Võidu mõisa alla kuulunud Kikka talust. Oma vanemate kodukanti nimetas Peterson ise Võidomaaks. Missugusel teel ta isa Riia Jakobi saksa-eesti koguduse kirikuteenri kohale sattus, on jäänud siiamaani selgitamata.

Oma hariduskäiku alustas tulevane kirjanik Jakobi kiriku algkoolis ja jätkas seda Riia teises kolmeklassilises kreiskoolis (nn. navigatsioonikoolis), kus muude ainete kõrval õpetati ka ladina, prantsuse ja vene keelt. 1815. aastal astus Peterson Riia kubermangugümnaasiumi, mille neljaaastase kursuse ta lõpetas kolme aastaga. Juba sellest perioodist vilksatavad teated noormehe andekusest ja suurest huvist keelte vastu. Samuti teame, et Peterson on gümnaasiumiõpilasena andnud kreeka keele eratunde. Nagu tema toetaja kindralsuperintendent K. G. Sonntag oma järelehüüdes märgib, oli noorelt surnud Petersoni keeleuurimuslikus pärandis säilinud visandeid Aasia ja Põhja-Ameerika keelte kohta; samuti asus ta 16-aastasena koostama rootsi keele grammatikat. Eks viita seegi Petersoni keelelisele andekusele, kui ta oma päevaraamatus kirjutab: «Rootsikeelt õppides, sannaramatut minno käes polnud middagi, ja, et ma kül keik sannad, mis eest leidsin, teistest keeltest piddasin otsima, siiski sedda keelt ni 'eästi ollen õppinud, et, luggedes ning rägides, kõik moistan.»

Gümnaasiumipäevil on Peterson alustanud oma värsivihikut «Kristiani Jago Petersoni laulud. Rialinnas, 1818». Samaaegselt hakkas ta oma filosoofilisi mõttemõlgutusi kirja panema päevaraamatus «Kristian Jaak Peterson, ehk se mis ta mõtles, ja teggi, ja kuidas ta ellas, ja mis ta teäda sai omma ello sees, isse-enneselt üllespandud 17 al ello-aasta seest, ello-otsani».

Arvatavasti oma gümnaasiumikaaslase ja sõbra Carl Bayeri vahendusel astus Peterson kirjavahetusse selle onu J. H. Rosenplänteriga, kellele ta saatis oma oode arvustamiseks. Ka hakkas Peterson Rosenplänteri aja-

kirjas «Beiträge» avaldama artikleid eesti lauseõpetuse kohta. Nii ilmus väljaande XII vihus (1818) lühike seletus objekti tarvitamise kohta eesti keeles («Ueber den Gebrauch des Nom. Gen. und Acc. bei einem Verb» — «Nominatiivi, genitiivi ja akusatiivi tarvitamine seoses verbiga»), samuti püüdis Peterson eritleda sise- ja väliskohakäänete funktsioone («Ueber den Gebrauch der beiden Ablative im Ehstnischen» — «Mõlema ablatiivi tarvitamisest eesti keeles»). Kõik see näitab, et noormees oli juba gümnaasiumiõpilasena andunud mitte ainult teadmiste omandamisele, vaid püüdis ka ise aktiivselt lülituda kultuurilisse ja teaduslikku ellu.

Mõni nädal pärast gümnaasiumikursuse lõpetamist tuli Peterson Tartu ja 7. jaanuaril 1819 võis ta vastu võtta Tartu ülikooli teoloogia üliõpilase matrikli. Saame vaid oletusi teha selle kohta, mis määras Kr. J. Petersoni teaduskonnavaliku. Nagu tema kaasõpilane, pärastine Cēsise (Võnnu) maakonna praost C. L. Kählbrandt oma memuaarides märgib, on Peterson gümnaasiumipäevil mõlgutanud mõtteid misjonäri elukutsest. Kui veel silmas pidada tema kasvumiljööd kirikuteenri perekonnas, samuti seda, et tõenäoliselt oli gümnaasiumis Petersoni hooldajaks (tutoriks) usuõpetaja C. L. Grave, siis saab mõnevõrra mõistetavaks ka teaduskonna valik. Oma osa võis küsimuse otsustamisel olla ka Petersoni toetajal kindralsuperintendent K. G. Sonntagil, kes sajandite vahetusel oli tegutsenud Jakobi kiriku ülempastorina. Jõudnud Tartu, kirjutas Peterson juba immatrikuleerimise päeval Sonntagile toetuse saamiseks ja tõotas osutatud abi mõistlikult ja hästi kasutada.

Ülikooli tolleaegne õppekorraldus lubab teha mõningaid järeldusi Petersoni õpingute iseloomu kohta. Ülikooli diplomi saamiseks oli ette nähtud kolmeaastane kursus ja loengutele kirjutamise kohustus, kusjuures kuni 1817. aastani eksameid ei nõutud ning lõputunnistused anti välja kuulatud loengute põhjal. 1817. aastal aga kehtestati kord, et lõpetaja pidi õiendama ühe suulise ja ühe kirjaliku eksami, mis andis graduееritud üliõpilase (действительный студент) kraadi. Raske on selgitada, missuguseid loenguid Kr. J. Peterson kuulas. Temale ülikoolist lahkumisel väljaantud tunnistuse põhjal otsustades võime märkida üsnagi tagasihoidlikku osavõttu õppetööst. Mainitud dokumendist selgub, et ta on «huvi ja usinusega» kuulanud idamaade filoloogia professori W. Fr. Hezeli loenguist heebrea keele teist kursust, kaldea keelt, genesise eksegeesi (Moosese esimese raamatu seletamine), araabia-kuufi numismaatikat, Hiiobi raamatu eksegeesi ja süüria keelt.

Tuleb järeldada, et Peterson end muudele loengutele ei kirjutanud, kuna loengutsüklid olid pealegi tasulised, makstes keskmiselt 15 rubla semestris. Hezeli loengute subskriptsioonilehed sisaldavad aga märkuse, et Peterson oli loengumaksust vabastatud.

Senini on hämaraks jäänud ka Petersoni kokkupuuted teiste üliõpilaste ja õppejõududega. 1819. aastal klassikalise filoloogia professorile ning raamatukogu direktorile C. Morgensternile kingitud käsikirjal «Etwas über die Konsonanten» («Mõnda konsonantide kohta») leiduv

Kr. J. Peterson (*Fr. B. Dörbeck*, 1822).

ametliku distantsiga pühendus viitab küll nende mõningale lähedasemale kokkupuutele, mis võis tingitud olla juba sellest, et Petersoni korteriperemees K. S. Anders töötas Morgensterni juures raamatukoguhoidja abina. Teatavasti alustas Fr. R. Faehlmann oma ülikooliõpinguid Petersoniga üsna üheaegselt. Kuigi Faehlmann õppis arstiteaduskonnas, võiksid, arvestades üliõpilaste väikest arvu, kahe eesti rahva esindaja kokkupuutumised siiski olla ootuspärased, eriti veel selle tõttu, et Faehlmann külastas samuti Hezeli ja Morgensterni loenguid. Kahjuks puuduvad aga selle kohta igasugused kinnitavad andmed.

Peterson tuli Tartu kaugeleulatuvate kavatsuste ja lootustega. Suur ootusrõõm uue elukoha ja uute inimeste vastu peegeldub ka epigraafis (motos), mille ta valis oma Tartus loodud laulude saateks: «Lüürat valitsevad hümnid! / missugust jumalat, missugust kangelast / või missugust meest me hakkame ülistama - - -» (Pindaros). Uus ihaldatud miljöö, muusade linn tõstis erutava küsimuse: kellest ja millest nüüd uuel elukäänakul laulda? Ootused aga ei täitunud. Säilinud kirjandusliku pärandi järgi otsustades näib, et ülikooliaastad ei virgutanud Petersoni luuleloomingut: tema värsivihiku teine pool — «Kristiani Jago Petersoni laulud. Tartolinnas, 1819» — sisaldab vaid seitse luuletust. Küsitavaks jääb ka see, kuivõrd edukas oli töö keeleteaduslike artiklite vallas. Rosenplänteri «Beiträge» XIII vihus (1821) ilmusid küll «Das Charakteristische der Consonanten, mit besonderer Hinsicht auf die ehstnische Sprache» («Iseloomulikku konsonantidest, pidades silmas eriti eesti keelt») ja «Etwas über die Verbal-Endungen der ehstnischen Zeitwörter» («Mõnda eesti tegusõnade pöördelõppudest») ning XVI vihus (1822) «Ueber den Accusativ und Ablativ beim Komparativ» («Akusatiivist ja ablatiivist seoses keskvõrdega»), kuid artiklite kirjutamise aeg jääb lahtiseks; vähemalt esimene nendest näib olevat valminud enne ülikooli astumist. Küll aga alustas Peterson Tartu perioodil oma ulatuslikumat tööd — Chr. Gananderi rootsikeelse «Mythologia Fennica» («Soome mütoloogia») tõlkimist ja ümbertöötamist saksa keelde.

1819. a. suvel tegi Peterson retke Riiga. Hüvastijätuks Eesti maa ja loodusega kirjutas ta heldinud luuletuse, mis väljendab ühtlasi ka rõõmu oma koduste jällenägemise üle:

Emmake, wend ja õdde
Teie jure nüüd tullen!
Jummalaga meie maa,
Illusam pääw mulle paistab
Ella wannematte maias.
(Laul.)

Alapealkiri märgib lähemalt ka «Laulu» sünnikoha: «Kui ma Tartust läksin Ria pole, omma wannemad watama; tehtud on se laul Tulekõrtsis.»

1819. a. sügisel oli Peterson loengute alguseks uuesti Tartus, kuid vaevalt sai ta kuigivõrd tõsiselt õppimisele ja tööle mõelda. Tartu üliõpilas-

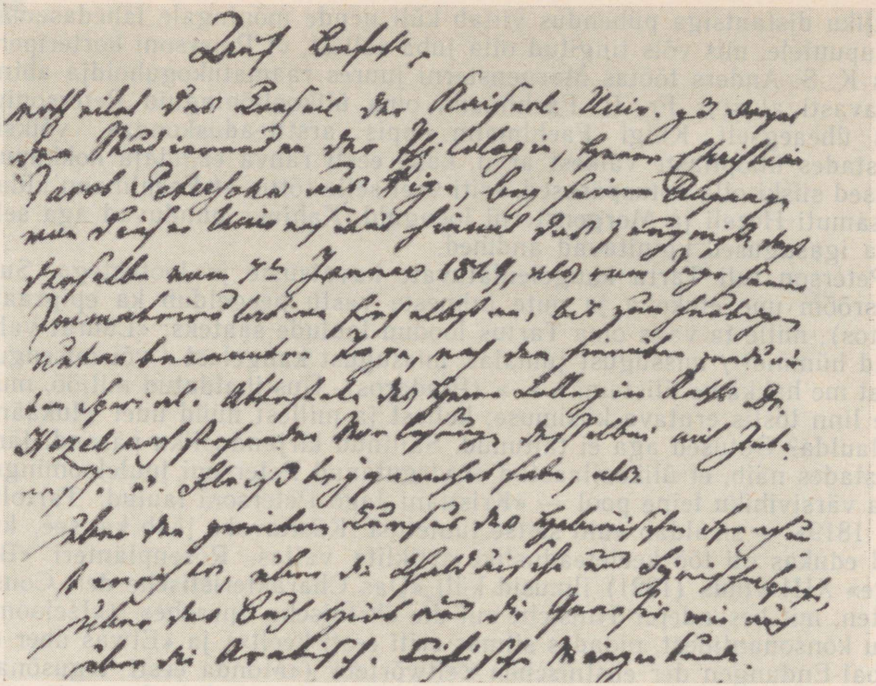

Tunnistus Kr. J. Petersonile ülikoolis õppimise kohta (algusosa)

konnas levinud boheemlik jõudeelu oli haaranud ka teadushimulise Kr. J. Petersoni. Sügissemestril teatas üliõpilane Th. Freytag oma kasuisale K. G. Sonntagile Petersoni armetust olukorrast.

Sama aasta novembris kirjutas Peterson oma luulevihikusse ühed oma viimastest värssidest:

Surma warjole minnema
Peab maarahwa laulja:
Järrele jäwad temma
Laulud armsale rahwale;
Järrele jääb lauludes
Armsa Allo nimmi,
Ella wannematte kitus.

(Mardi Lutterusse päwal.)

Semestri lõpul võttis Peterson ette uue jalgsiretke Riiga vanemate poole, mida ta kirjeldab oma päevaraamatu viimases sissekandes «Üksjut». Veel tuli Peterson tagasi Tartu, kuid lahkus peatselt ja nüüd juba

lõplikult. Tema päevaraamatu viimased sõnad on: «Jummalaga Tarto — Musalin!». 1820. a. 15. mail ülikooli nõukogu poolt väljaantud tunnistus tõendab Petersoni õppimise kestust, samuti seda, et dokumendi omanik pole ühtki eksamit õiendanud, mistõttu ülikooli nõukogu ei saanud tema teadmiste kohta ka mingit hinnangut anda. Tunnistus on välja antud mitte teoloogia, vaid keeleteaduse (filosoofiateaduskonna) üliõpilase nimele (*«dem Studierenden der Philologie, Herrn Christian Jacob Petersohn»*). Millal ja missugustel kaalutlustel oli vahepeal toimunud teaduskonna vahetus, on siiamaani jäänud vaieldavaks küsimuseks.

Saabunud pärast poolteist aastat kestnud üliõpilaselu tagasi Riiga, pakkus Peterson end ladina, kreeka, heebrea, vene, saksa ja inglise keele tunniandjaks. Selle kõrval jätkas ta Tartus alustatud Gananderi «Mythologia Fennica» tõlkimist ja täiendamist. Käsikiri valmis suhteliselt kiiresti ja selle kirjastamisele aitasid kõigiti kaasa Petersonisse alati hästi suhtunud Sonntag ja Rosenplänter. Teose ilmumine takerdus aga tsensuuris. Tartu ülikooli juures töötavas tsensuurikomitees asus eesti keele lektor pastor L. W. Moritz käsikirja suhtes eitavale seisukohale, sest töös olevat Jeesuse, neitsi Maria ja teiste pühakute nimesid tarvitatud kõrvuti mitmesuguste paganausu jumalatega. Petersoni käsikirja kaitseks astus südilt välja O. W. Masing, kes Sonntagi vahendusel märgatavalt soodustas asja lahendamist. Käsikiri rändas nüüd edasi Peterburi tsensuurikomiteesse. Möödus terve aasta, enne kui saadi lõplik trükiluba. Nii ilmuski Petersoni kõige ulatuslikum töö «*Christfrid Ganander Thomasson's, Philos. Mag. Finnische Mythologie*» («Filosoofiamagistri Christfrid Ganander Thomassoni soome mütoloogia») «Beiträge» XIV vihus 1822. aastal (Kr. J. Petersoni raamatu separaat-väljaanne kannab siiski aastaarvu 1821).

Gananderi teos ei vastanud juba selle ilmumise ajal (1789) teaduslikele nõuetele ja seda ebateaduslikkust süvendas omakorda teose tõlkija-ümbertöötaja. Antiikaja mütoloogiast lähtudes konstrueeris Peterson ka eesti muinasusundi kui üksteisele alluvatest jumalatest, pooljumalatest ja kangelastest koosneva terviku.

Oma päevaraamatus tunnetab ja kaitseb Peterson mitmel puhul juba rahvusliku loomingu omapära ja erinevusi. Praktikas läks ta siiski teist teed, kinnitades, et unustusehõlma vajunud eesti mütoloogiat on võimalik taastada ja rekonstrueerida soome eeskujudel; oma ümbertöötavas osas püüdis ta seda ka teostada. Nii pani Peterson aluse eesti pseudomütoloogiale, mille hiljem arendasid välja Faehlmann ja Kreutzwald. Rahvusliku liikumise ajast alates on need kirjanduslikud kujutelmad olnud kogu eesti sõnakunsti ja muudegi kunstide viljastavaks koostisosaks.

Petersoni hiljuti avastatud kolm saksakeelset originaalluuletust on nende temaatika ja meeleolulaadi järgi otsustades kirjutatud luuletaja elu lõpp-perioodil. Petersoni üheks viimaseks tööks Riias kujunes Moskva ülikooli professori Johann Heymi vene-saksa-prantsuse sõnaraamatu uustrüki saksa-vene- ja vene-saksakeelse osa redigeerimine. Vastava

tellimuse sai ta Riia kirjastajalt ning raamatukaupmehelt C. J. G. Hartmannilt. Töö lõpuleviimiseks ei jätkunud aga enam elupäevi. Progresseeruva tiisikushaigena leidis Peterson lõpuks ulualust ja hoolitsust oma gümnaasiumiaegse usuõpetaja Grave kodus, kuid nüüd oli see kõik juba hilja. 4. augustil (vkj. 23. juulil) 1822 suri maarahva laulja 21-aastasena ja päris oma viimseks puhkepaigaks meile tundmatu kalmu Riia Jakobi surnuaial.

Filosoofilised ja kirjanduslikud vaated. Kr. J. Petersoni teadlikum maailmatunnetus sai oma esimesed tõuked Riia gümnaasiumis nn. ratsionalistliku perioodi lõppjärgus. Petersoni usuõpetaja C. L. Grave järgi pol-

Noch hatte Wainemoinen eine Tochter Hurus, eine wohlthätige Nymphe.

Anmerkungen.

Die Ehsten haben wahrscheinlich auch diese Gottheit gekannt. Denn einige ehstnische Lieder haben eine auffallende Aehnlichkeit mit den oben angeführten Finnischen. Die Gottheit aber, die in diesen besungen wird, ist in jenen gänzlich verschwunden, oder man findet an ihrer Stelle einen singenden Bauern. Ich will hier nur ein Paar von solchen Liedern anführen.

Katkend teosest «Finnische Mythologie».

nud ristiusk mitte midagi enamat kui esimene teiste, nn. paganlike uskude hulgas. Sonntagi katekismus hindas Jeesust ainult moraalieeskujuna. Nendel eeldustel hakkas ratsionalismi suunas arenema ka noore Petersoni maailmavaade. Tema ülikooliaastad langesid aga juba aega, kus uuspietistlik suund asus riigivõimu toetusel ratsionalistlikku usukäsitust kõrvale tõrjuma. Kui Peterson 1819. a. jaanuaris Tartu ülikooli jõudis, teostas uus kuraator K. v. Lieven kindla käega haridusminister A. Golitsõni ülikoolide «kristianiseerimise» poliitikat, mis puudutas eriti usuteaduskonda, kus teoloogilise ratsionalismi poole hoidvad professorid asendati «tõeliste kristlastega».

Ülikoolis kujunes Petersoni lemmikõppejõuks professor Wilhelm Friedrich Hezel (1754—1824), kes luges tol ajal peamiselt filoloogilisi aineid. Hezel oli andekas idamaa, klassikaliste ja uute keelte tundja. Teiselt poolt oli ta ülikooli algaastail olnud usuteaduskonna kõige silmapaistvam ratsionalistliku suuna esindaja. Seega on mõistetav, miks Peterson tundis erilist huvi just selle professori loengute vastu: nendes oli ratsionalistlik usukäsitus tihedasti liidetud keeleküsimustega, mis aitasid rahuldada Petersoni filoloogilisi huve. Hezeli tegevusvõimalusi hakati aga Tartus varakult piirama. 1809. aastal andis ta välja Uue Testamendi tõlke, mis oli teostatud ja kommenteeritud selgelt ratsionalistlikus vaimus. Seetõttu kaotas ta juba a. 1813 eksegeetika (piiblitekstide seletuse) professori koha, jäädes ametlikult idamaade ning piibli filoloogia professoriks. 19. novembril 1819 oli Hezel sunnitud «teatavate väliste asjaolude» tõttu koguni lahkumispalve esitama. Seega, kui Kr. J. Peterson 1820. a. kevadsemestriks uuesti Tartu jõudis, ei leidnud ta professorite hulgas enam oma õpetajat Hezelit. Kogu seda 1810-ndate aastate keerukat ideoloogilist võitlust tuleb arvestada, kui tahame mõista Petersoni vaateid ja loomingut.

Kr. J. Petersoni elu oli selleks liiga lühike, et saaksime kõnelda tema lõplikult kindlakskujunenud maailmavaatest. Lühikese elu kestel arenes ta eruditsioon rohkem hajuvalt laiuti kui sügavuti. Eriti ilmneb see tema päevaraamatu mõttemõlgutustes. Autorid, keda Peterson seal mainib, moodustavad üsnagi heterogeense nimestiku; nende hulka kuuluvad Aisopos, Pindaros, Diogenes, Nepos, Horatius, Milton, Voltaire, Goldsmith, Klopstock ja Franzén. Samal ajal ei leidu päevaraamatus isegi kaudseid kajastusi nii meelierutava sündmuse kohta nagu eesti talurahva pärisorjusest vabastamine. Ometi said uued agraarseadused ka Tartu akadeemilistes ringkondades väga tõsise tähelepanu osaliseks. Vaevalt on usutav, et Peterson ei tundnud Fr. E. Rambachi nädalalehte «Neue Inländische Blätter». Et niisugused päevapoliitilised sündmused ei kajastu Petersoni lauludes, on mõistetav, sest ühiskondlik-poliitiline luule selle kitsamas mõttes ei olnud veel sündinud ka saksa tooniandvas kirjanduses; tema kõrgaeg algas seal alles pärast Petersoni surma.

Päevaraamatus keerlevad Petersoni mõtisklused esmajoones abstraktsete teemade ümber, mille hulgas on kesksel kohal metafüüsika, usufilosoofia ja eetika probleemid. Me ei tea, missugustest allikatest pärinevad Petersoni seisukohad, kui palju ta neid omandas kirjandusest, kuivõrd oli selles teeneid ta gümnaasiumi ja ülikooli õppejõududel. Mõnevõrra võiks küsimusse ehk selgust tuua Hezeli rikkaliku toodangu läbitöötamine. Selge on aga Petersoni vaadete ratsionalistlik-deistlik põhikude. Oma laadilt kujutavad Petersoni päevaraamatu read endast rohkem katkendlikke mõttekilde, otsiva ja juurdleva mõtte fragmente, mitte aga järjekindla filosoofilise maailmapildi väljaarendust. Seetõttu ei anna tulemusi ka Petersoni vaadete sidumine mõne konkreetse filosoofilise koolkonnaga. Küll aga saame kõnelda Petersoni maailmavaate printsiipidest, märkida suurtes, üldistes joontes tema seisukohti mõneski filosoofia põhiküsimuses.

Kõige ilmekamat materjali selleks pakuvad Jaagu (autori) dialoogid oma sõpradega.

Riias gümnaasiumi päevil (1818) alustatud päevaraamatu esimene sissekanne algab metafüüsilise probleemi püstitamisega: «Seep olle jo mitte tõssi, et mailm on lodud, sest mis olli siis enne mailma? Olleks enne mailma wet olnud, kust siis tulli se wessi?» Sellele kujutletud lapse poolt esitatud küsimusele ei anna Peterson selget vastust. Vee mainimine viitab aga faktile, et noormees oli tuttav antiikaja filosoofide kosmogooniliste teooriatega, igal juhul euroopa teaduse ja filosoofia esi-isa Thalesega, kes kõige oleva alguseks, ürgsubstantsiks pidas vett. Mardi ja Jaagu dialoogis («Jummal ning mailm») asetab Jaak kiusliku mõtte siiski sügavamalt. Kuigi jumal on loonud maailma, tekib küsimus: «Agga Jummal

on jo üks waim, kuddas woib se, mis polle mitte waimolinne, waid ihholinne assi, waimust tulla? — Ja, kus middagi ei olle, seäl ei woi ka middagi sada.» Kaasvestleja Mardi küsimusele, kas siis maailm on igavene, vastab Jaak: «Issi mailm polle iggawenne mitte, waid se, missest maailm on tehtud, mis meie, sellepärrast et ta kõige asjade allikas on, emmaasjaks woime kutsuda.» Dialoogile eelnevas lühikeses märkuses annab Peterson veelgi selgema vastuse: «Mailmas on kaks ollemist iggaweste olnud, teine on waim, teine e m m a a s s i (materies). Se iggawenne waim on Jummal, agga iggawessest emmaasjast on mailm sündinud - - - se et kõik on ellamas, ei woi issiennesest, egga kui Ilmatundjad arwawad, emmaasja woimudest sündida, waid se on Jummal, kes kõik sedda teeb.» («Waim ning emmaassi».)

Niisiis peab Peterson olemise printsiibiks mitte ühte, vaid kahte erinevat substantsi, lahendades kosmogooniaprobleemi seega dualismi seisukohalt. Nagu Petersoni eespool esitatud väidetest selgub, oli ta veendunud, et midagi ei saa tekkida ei millestki; mateeria on igavesti olnud. Peterson tunnustab ka mateeria muutumist, selle mitmesuguseid eksisteerimisvorme. Kuid ta leiab siiski, et jumal oli see, kes ürgselt eksisteerivast mateeriast lõi kosmose, elustas selle, korraldas ja juhtis ning juhib seda edaspidigi. Jumal ei loonud aga seadusi, millele vastavalt maailm arenes ja areneb, sest siis oleks ta ise muutunud tarbetuks: «Ja Jummal, iggaweste ellades, peab ka iggaweste (kui se sünnib üttelda nenda) mailmas omma tööd teggema, s. o. wallitsema. Sepärrast, mis eal sündimas, se on sündimas, ei ta seädusse, waid ta tahtmisse läbbi.» See tsitaat pärineb raskesti lahtimõtestatavast dialoogist «Üks jut immeteggudest», kus Jaak, nagu tavaliselt, püüab oma kaasvestlejat (Aadot) küsimuste esitamisega juhtida õigele tunnetusele. Lõpuks jääb vastus imetegude võimalikkuse suhtes näiliselt saamata, sest leitakse, et inimene on võimetu kõiki elunähtusi seaduspärasustega seletama. Kui meeste vestlusest tulenevaid mõtteid aga loogiliselt edasi arendada, jääb üldiselt kõlama seisukoht, et imeteod on siiski võimalikud.

Petersoni juurdlemistest vaimu ja mateeria vahekorra üle, samuti muudest selletaolistest märkustest ei selgu, mis ta mõtles jumala all. Näeme aga, et ta hülgab ilmutus-usu dogmad, püüdes luua kompromissi mateeria ja vaimu vahel. Usk ei ole talle mingi salapärane müsteerium. Personifitseeritud jumala asendab Peterson isikustamata targa jõuga, kes lõi laotuse ning juhib seda ka edaspidi oma tahtega. Ka Kristust ei käsitlenud ta mingi jumala pojana, vaid ainult kõige täiuslikuma ja õilsama inimesena («Υἱὸς Θεοῦ» — «Jumala lapsed»). Peterson leiab, et peame «... need kirjad, mis temma [Kristuse] õppijatte käest meie. kätte sanud, nenda ärraselletama, kui meie aial innimessed rägiwad» («Teologid»), s. t. ta nõuab «pühakirja» ratsionalistlikku tõlgendamist, mitte aga selle pildikeele rumalat tähttähelist uskumist.

Petersoni erutas ka tahtevabaduse probleem. Seda arutavad huvitavalt ülesehitatud dialoogis «Kas innimestel on wabbandus?» Jaak ja Enn

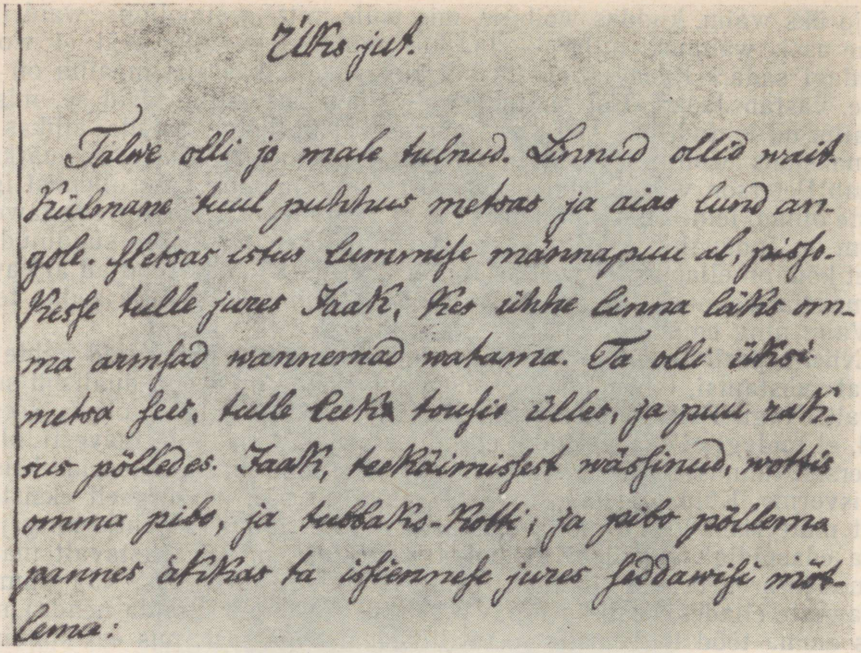

Katkend Kr. J. Petersoni päevaraamatust.

seoses inimese õndsaks, s. o. õnnelikuks saamisega. Ennu küsimustele vastates resümeerib Jaak oma seisukohta järgnevalt: jumala tahte järgi peavad kõik inimesed elama õndsakssaamiseks; millest siis sõltub see, et mõni inimene nii ei ela? See aga tähendab, et nad «woiwad nenda ellada, kui 'eaks arwawad, se on: naad peawad wabbad ollema». Tõelist vabadust ja õnne ei kindlusta inimesele rikkus ega au, vaid oma mõistuse arendamine, teadmiste rikastamine, mistõttu inimene päev-päevalt täiuslikumaks muutub. Petersoni suhtumine tahtevabadusse on seega indeterministlik.

Vastavalt oma ratsionalistlikule maailmavaatele nõudis Peterson ka teoloogidelt esmajoones mõttetööd, uurimist ja juurdlemist, omaenese mõistuse rakendamist maailma tunnetamisel. Ühtlasi ei jätnud ta puudutamata pastorite parasitismi ja šarlataanlust. «Ni kaua, kui Teologid polle mitte Wilosowid, ni kaua kui naad issi, ehk kül uhked omma moistusse peäl, siiski ommal wisil ebbausklikkud on, ja monned nende seast ennam omma sure kõhho eest kui pissokesse koggodusse eest, mis nende al on, 'oolt kandwad: — ni kaua ei sa selle asja luggu mitte teistwisi ollema.» («Teologid».)

Peterson oli veendunud, et inimese vaim on surematu; sellele viitab ta mitmel korral. Päevaraamatus avaldab ta lootust oma sõbraga pärast surma teises maailmas kokku saada («Mo sõbber H...»). Eriti ilmekalt avaldub see ta oodides («Süggise», «Innimenne»). Petersoni kolm saksakeelset luuletust on põimitud mõtisklustega igavesest hauatagusest elust. Ka nende puhul on raske vastata küsimusele, mida Peterson konkreetsemalt mõtles vaimu surematuse all. Lauludes võis see olla ka omaaegse traditsioonilise teema — inimvaimu suuruse ja selle hääbumatuse sümboolika.

Petersoni päevaraamatus talletatud mõttemõlgutused on tihedasti läbi põimitud eetika probleemidega. Ta leiab, et inimene peab püüdma headuse ja vooruse poole, inimarmastus on põhiliseks õnne aluseks. Elu eesmärgiks on, «... et meie issiennese ning teiste õnnistusseks peame ellama» («Üks jut Simoga»). Selleks leidis Peterson eeskuju mitte ainult kristlikust õpetusest, vaid toetus oma otsingutes ka «paganate õpetajale» Diogenesele, kelle asketismi päevaraamat korduvalt esile tõstab («Künikismus», «Sõbber», «Õppija»).

Petersoni eetiliste arutluste hulgast leiame rea seisukohti, mis iseloomustavad tema suhtumist igapäevase elu küsimustesse. Noormees hindab aega, mille kalliks pidamist ta on õpetanud ka oma kaaslastele («Aeg»). Tal ei ole mahti tühiseid moekombeid õppida, sest ta tahab tarkust omandada («Modikombed», «Tantsiõppetus»). Sealjuures hindab Peterson ka inimese füüsilist kasvatust («Ülleskaswataminne»).

Petersoni maailmavaate lahutamatuks osaks on armastus ja truudus oma talupojarahva vastu. On otse sümboolne, et ta Riias olles suitsetas ainult pühapäeviti seda tubakat, mis «meie maalt» oli toodud («Tubbakas»). Maarahva laulik pidas loomulikuks, et inimene õpib esmajoones ära oma emakeele ja alles siis hakkab omandama teisi keeli («Laddinakeel»). Poliitilise elu alal mõistab Peterson teravalt hukka igasuguse võimutsemise, leides, et maavalitsejad peaksid elama oma alamate heaks, kuid sageli nad valavad verd ja orjastavad teisi rahvaid. Peterson esitas küsimuse — kas ristiinimesel ei ole häbi tarvitada sõna «alistama» («Unterjochen» — «Alistama»; «Maawallitsejad»).

Sageli on Petersoni liialt lihtsustatult nimetatud deistiks või isegi veendunud ateistiks. Juba XVI—XVII sajandil tekkinud, aga eriti valgustusfilosoofia kaudu laialt levinud deism ei olnud muidugi mingi ühtne nähtus. Eri aegadel ja eri filosoofide käsitluses on tal olnud hulgaliselt varjundeid, kuid põhiliseks osutub nendes seisukoht, et jumal on ainult maailma tekkimise põhjuseks, kuna igapäevast looduse ja ühiskonna arengukäiku ta ei juhi, mistõttu maailma nähtusi tuleb seletada teaduslikult tema enese seaduste põhjal. Nagu eespool selgus, asus Peterson mitmes küsimuses deistlikul vaatekohal: ta käsitles jumalat kui moraali algjõudu ja moraali sanktsiooni, ründas ametlikku kirikut, pastorite šarlataanlust ja parasitismi, võitles inimese mõtte- ja südametunnistuse vabaduse ning dogmadest vaba inimmõistuse täiustamise eest. Ometi ei küüni

Üliõpilaste hüvastijätt. Kr. J. Petersoni joonised päevaraamatus.

Peterson deistide radikaalsemate kontseptsioonideni. Ta jääb ebamäärasele seisukohale imetegude võimalikkuse küsimuses (jumal on loonud maailma, valitseb ja juhib seda ka edaspidi). Peterson usub hinge surematusse. Deistide idealistliku monismi maailma arengu küsimuses asendas ta dualismiga. Seega on Petersoni usulis-filosoofiline maailmavaade lähedane konservatiivsele deismile (G. W. Leibniz, Chr. Wolff). Ta on veel tugevasti teismi kammitsais, mis avaldub ka Petersoni lauludes. Neis on loodus jumala tarkuse tulemus, kogu universum oma keerukuses ja otstarbekuses on kõige veenvamaks näiteks jumala tarkusest ja heldusest. Kogu maailma lõppeesmärgiks on inimene, keda jumal vajab oma tarkuse imetlejaks ja ülistajaks. Volfianismi ideid laiemates hulkades levitanud populaarfilosoofia põhitees — jumal, surematus ja moraal — kajastub ilmekalt Petersoni lauludes, leides samal ajal kõigiti toetust ta päevaraamatu filosoofilistes mõttemõlgutustes.

Petersoni päevaraamat pole tähtis ainult tema maailmavaate väljaselgitamiseks — O. W. Masingu «Originalblätter'i» järel kohtame siin teist varajast näidet eesti filosoofilisest proosast. Kuigi eesti keel oli tollal

vaene abstraktsete mõistete poolest, arendab Peterson oma mõtteid küllalt paindlikult, lähtudes enamasti mõnest käibetõest või teaduslikust seisukohast, et seda siis oma põhimõtete valgusel ümber lükata või filosoofiliselt põhjendada. Vastavalt õpetatud aja kombele on Petersoni päevaraamatumärkmed küllastatud võõrkeelsete tsitaatidega. Kohati annab Peterson oma mõttekäike edasi dialoogi kujul, kus keerukad loogilised arutlused on transformeeritud vähestesse repliikidesse, mis sunnib lugeja mõtet pingsalt kaasa töötama.

Petersoni vaimne pärand annab meile pidepunkte ka tema kirjanduslike vaadete väljaselgitamiseks. Nende hindamisel tuleb silmas pidada, et Peterson luuletas tingimustes, kus eesti kirjasõna koosnes peaaegu eranditult pastorite poolt toodetud moraliseerivast lektüürist, mis teenis esmajoones rahva ideelist juhtimist valitsevaile kihtidele sõnakuulelikus vaimus. Kahtlemata oli Peterson tuttav selle kirjandusega, sealhulgas ka esimeste eesti luulevihikutega («Monned laulud», Rosenplänteri «Lillikesed», Winkleri kogud), samuti pidi ta «Beiträge» kaastöölisena kokku puutuma P. H. Frey eesti prosoodia küsimuste analüüsi ja selle puhul tekkinud poleemikaga («Beiträge» II, IV, VI, IX, X). Kuid eesti kirjanduselu ei kajastu sugugi tema päevaraamatus. Selle asemel näeme Petersoni pastoraalides eesti kirjandusele seni tundmatut rahvalaulu-elementide kasutamist, kuna oodid ja päevaraamatus mainitud autorid juhatavad meid antiik- ja tolleaegse Lääne-Euroopa kirjanduse juurde.

Viimane huvisuund on täiesti mõistetav. Oli ju Riia gümnaasium saksa kool ja XIX saj. algus veel klassikalise hariduse õitseaeg. Antiikkeeled ja -kirjandus olid gümnaasiumides üheks põhiliseks õppeaineks ja nende tundmine määras inimese haridustaseme. Seetõttu mõjutas andekat tarkuseõppijat ennekõike antiikkultuur, teises järjekorras aga saksa ja teiste Lääne-Euroopa rahvaste vaimuelu. Huvitaval kombel ei leia me Petersoni pärandist vihjeid saksa kaasaegse kirjanduse suurtele kujudele (Schiller, Goethe). Küll aga torkab silma maarahva lauliku tähelepanelikkus eelromantilise luule suhtes. Ta mainib ühelt poolt saksa XVIII saj. mõjukat autorit Friedrich Gottlieb Klopstocki (1724—1803), kelle «Messias» ja patriootilised oodid olid kantud tõusva kodanluse eneseteadlikkusest; teiseks tunneb Peterson Herderist, Ossiani lauludest ning muust tundelisest kirjandusest mõjutatud soome-rootsi luuletajat Fr. M. Franzéni (1772—1847), kelle värssides peegeldus juba Põhjamaade ja põhjarahvaste omapära ning armastus oma kodumaa vastu. Nähtavasti juhtisid ebamäärased rahvaste suguluse ideed Petersoni ka Gananderi mütoloogia ümbertöötamisele. Tema huvi rahvaluule vastu ning lootust eesti kirjanduselu tõusuks äratas kindlasti Rosenplänteri tähelepanuväärne ettevõte «Beiträge» näol, kus avaldati juba rohkesti folkloorimaterjale.

Peterson rõhutab korduvalt eri rahvaste luule omapära põhimõtet: «Krekalissed, Romalissed ning Judama-rahwas omma lauludes laulsid nenda, kui nende ma, nende keel, nende rahvaseädussed ja usk; ning kui se, mis nende seas olli sündinud, lauloasjad neile kätte andis.» Ta leiab,

et sama peaks kehtima teiste rahvaste, ka eestlaste kohta; tõlkeid teistest keeltest võrdleb ta võõramaa lilledega («Laulosuggu»). Sama mõtet kordab Peterson Franzéni värsse tsiteerides, kus rõhutatakse, et Mälari kaldale istutatud Pindose lilled kiratsevad põhjapooluse all ega saa kasvada, sest nad vajavad seda päikest, mis paistab lõuna loorberihiite kohal: «O kui 'ea olleks et iggaüks ma, sellega rahhul olleks, mis temmal on; sest Jummal jo, andes Italiamale Pomeransimetsad, andis Pohjamale uhki tammipuid - - -».

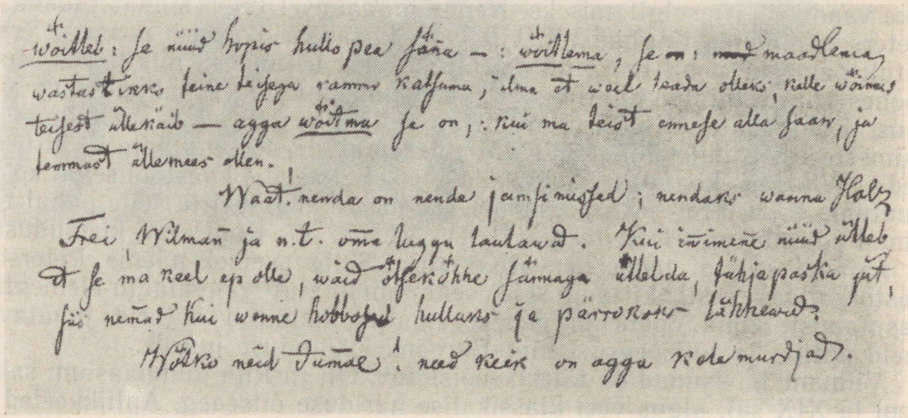

Katkend O. W. Masingu hinnangust Kr. J. Petersoni Anakreoni-tõlgete kohta.

Neist seisukohavõttudest ilmneb, et Kr. J. Peterson pidas oluliseks ja tähtsaks originaalset luulet. Ühe või teise rahva omapära rõhutades on meie esimene luuletaja tunnetanud juba rahvusliku kirjanduse vajalikkust, kuigi ta seda mõtet sõnaliselt välja ei öelnud. Nii läheb Peterson tunduvalt sügavamale kui balti-saksa literaadid, kes samal ajal «Beiträge» veergudel originaalse luule ja tõlgete üle polemiseerisid. Võib arvata, et peale eespool mainitud mõjude olid Petersoni otsingud rahvusliku sisu ja vormi suunas ehk tõuget saanud ka omaaegse riialase J. G. Herderi kriitilis-teoreetilistest kirjutistest. Loomingulises praktikas suutis Peterson neid uusi seisukohti realiseerida siiski tagasihoidlikult — liialt tugevad olid klassikalise kirjanduse kanoniseerunud eeskujud. Rohkem leiame rahvuslikke jooni tema pastoraalides, kus eesti rahvalaulu eeskujudele toetumine andis mõningaid tulemusi.

Oma aja — XIX saj. algukümnendite aspektilt vaadates on Petersoni luule kõrge kunstimeisterlikkus vaieldamatu. Et ta suutis klerikalismi ning pastorliku kirjavara keskkonnas minna hoopis uut, sissetallamata rada, annab tunnistust erakordse andekusega inimesest, kes oli tugev nii mõt-

lejana kui ka luuletajana. Kuid Petersoni looming ei leidnud kaasaegsete poolt hindamist. J. H. Rosenplänter ja teised selleaegsed literaadid eelistasid tema sügavasisulisele lüürikale P. H. Frey, R. J. Winkleri jt. didaktilise sisuga värsisepitsusi. O. W. Masing, kes võitles ka rahva keelele ja meelele vastava originaalse kirjanduse eest, tutvus paari Petersoni tõlkega ning langetas kiiresti täiesti eitava otsuse. Oma ajast kaugel ees olev Petersoni luulelooming jäi ligi sajaks aastaks käsikirja.

Luulepärand. Kr. J. Petersoni värsitoodang on mahult väike. Riia perioodist pärineb seitse oodi (neist viis kahes variandis), neli pastoraali (kahe teisendiga) ja kaks tõlget Anakreoni luuletustest. Tartu päevilt tunneme kolme oodi, ühte pastoraali ja luuletusi «Laul», «Õpikko laul» ja «Jago-laul». Rosenplänteri poolt kogutud Petersoni kirjanduslikust pärandist lisandub veel üks armastuslaul; sealt on pärit ka äsja mainitud variandid, mida Peterson oli Riiast Rosenplänterile arvustamiseks saatnud. Seega saame kokku 21 luuletust, nende hulgas 10 oodi ja 5 pastoraali.

K. G. Sonntagi andmeil oli Petersoni kirjandusliku pärandi hulgas ka saksakeelseid originaalluuletusi. Nende kohta puudusid kuni viimase ajani konkreetsemad andmed. Alles 1961. a. kevadel leiti Saksa Teaduste Akadeemia bibliograafide näpunäidetel Petersoni kaks oktaavides ja üks sonetilähedases vormis kirjutatud luuletus. Need on trükitud Leipzigi kirjandusliku ajakirja «Zeitung für die elegante Welt» («Ajaleht Peene Maailma jaoks») 1823. a. märtsikuu numbris. Luuletused on pealkirjastamata, varustatud ajakirja toimetuse märkusega: «Gedichte des Esthländers Jaak Petersohn» («Eestimaalase Jaak Petersoni luuletused»). On oletatud, et luuletused võisid Leipzigi sattuda Riia teatrikriitiku K. Fr. W. Fleischeri vahendusel, kes sel ajal oli kõnesoleva ajakirja aktiivne kaastööline.

Kr. J. Peterson oli esimene eesti luuletaja, kes end maarahva laulikuks nimetas. Oma emakeeles kirjutades ülistas ta eesti keele ilu, inimmõtte ja mõistuse vägevust, laulu ja laulikut, looduse kaunidust ning ülevust. Ta oli esimene, kes tõestas, et ka põlatud maarahva keeles võib kirjutada tundesügavat luulet, maalida värvikaid pilte loodusest, anda oma tunnetele ja mõtisklustele selline väärikas vormirüü, nagu seda nõuab ülev ood või tundeküllane pastoraal.

Oodid. Kr. J. Petersoni luule kaaluvama osa moodustavad ta oodid. Ei saa väita, et nende temaatika ja ideestik oleks eriti rikkalik. Seda piirab juba luuletaja kiindumus abstraktsetesse filosoofilistesse küsimustesse väljaspool kaasaegset ühiskondlik-poliitilist elu, juurdlemine suurte «igaveste» tõdede üle. Oma oodides laulab Peterson kosmose ulatusest, vägevatest loodusjõududest, inimmõistuse võitmatusest, sõprusest, ülistab laulu ja luule jõudu. On iseloomulik, et kõik Riia perioodi oodid, välja arvatud «Sõbradus», lõpevad jumala ülevuse pateetilise esiletõstmisega. Tartus kirjutatud oodide hulgas me seda motiivi enam ei leia. Siin nagu peegelduks Petersonis vahepeal toimunud huvide teisesuunaliseks kujunemine. Võiks isegi öelda — maailmavaateline nihe, millega on ehk seotud ka tema teaduskonna vahetus ülikoolis.

Tuleb siiski märkida, et Petersoni varasemad oodid polnud kaugeltki mitte vaimulikud värsid; pigemini oli nende jumalaülistus oodile juba žanrist tingitud motiiviks. Petersoni loomingus puuduvad aadressiga juhuoodid võimukandjate ülistamiseks, mis moodustavad kogu maailma oodikirjanduses olulise osa. Tema oodid kuuluvad selle žanri kõrgemasse, heroilis-filosoofiliste ülemlaulude liiki. Sellega on ka seletatav nende temaatika — loodusjõudude ja inimkonna suurte moraalsete tõdede tähtsustamine.

Petersoni oodide üheks korduvaks motiiviks on inimese aktiivse, juurdleva mõtte ülistus, inimese vaimsete jõudude esiletõstmine. Gradatsioonivõttele ülesehitatud oodis «Innimenne» näidatakse kõige kaduvust: närbuma peab lill, kuivama allikas, looduses toimuvad suured, vapustavad muutused:

Ärrakaddoma peab
Kõrge kaljose mäe
Pea, mis pitkneranguđega
Kattetud, musta suitso
Wälgo kumawa paistusšega
Taewa mürristamisšes
Mađe läbbi on aiamas.

Tenmaga mahha langemas
On kotka tuline pesša,
Kes punnaše koidopire
Kattusše al ellades
Warraseš päwa kuldas
Kerge tiwaga suplemas.

Kuigi varisevad kaljumäed, hukkub võimsaim tiivuline — kotkas ning kustub isegi päike, laseb luuletaja murdumatuks jääda inimvaimul, keda ta selles oodis võrdsustab jumalaga. Looduskatastroofide taustal esiletõusvas inimese alistumatuses ja tugevuses tajume Petersoni usku inimesse.

Inimese vaimsed jõud on surematud, ta mõistus on loodusjõudude ülim aare:

Sa, innimeste waim,
Kallim kui taewa tulliseđ
Päwad; üllem kui tähheđ,
Sa kes nende teđa
Omma moistusšega
— — —
Targaste olleđ šeädman
— — —

(Sõbradus.)

Laulja.

Ni kui wahtose jöe
Slürrisewad laened,
Slis kaljo pealta
Langewad orro sisse,
Ni kui taewa pitkne
Slusta pilweda alla
Irmsaste kärkatab:
Nenda on jooksmas laulo
Illus tulline oia.

Ni kui walgusse allikas,
Seisab auustud laulja
Omma wennade keskeella.
Kärkatab pitkne,
Ja metsad on wait:
Laulja on töstamas
Omma eäle, wallamas
Suusta laulo kaste,
Ja temma ümber,
Wait kui merre kaljud
Rahwad on kulemaics.

Kuigi inimene sureb, on igavene inimese juurdlev mõte, ta vaim («Süggise»). Samas oodis leidub ilmekas sügisese looduse pilt, mis on saavutatud personifikatsiooni rohke kasutamisega: aasta sureb ning teda leinab päike, sügisvihmad nutavad ta pärast ja tuuled õhkavad. Sageli on oodide loodusekujutuses vastandatud ülevad staatilised ja dünaamilised pildid:

Laulemas on ſo auo
'Allikas, mis illuſas
Lillitses orros
— — —
Taſſa on keerlemas.

Ja ſo nimme on kiitmas
Merri, kui tulliſes
Torredas koidopires,
Temma laened tullewat
— — —
(Jummalale.)

Päikest on paljudes stroofides nimetatud kord *päevaks, päeva kullaks, sinitaeva silmaks* või *valguseallikaks;* teda on võrreldud koidupiirde lillega või punase lillekesega:

Loja minnemas, loja minnemas
Kullaſe walgusſega
Olled ja ſinni taewa ſilm!
(Päwa loja-minneminne.)

Kuigi oodide looduspildid on sageli antud hea kujundlikkuse ja värvikküllusega, on neis ometi vähe kodumaist. Kõrged kaljud, vahutavad kosed, pilvede mustad rangud, kärgatav pikne — nende loodusmotiivide tagamaaks on romantiline luule ja klassitsistlik heroiline maastik. See on määranud ka epiteetide valiku, kus domineerib kuldne, roosiline ja must. Aga mõnikord valib luuletaja ka päris tavalise, elus kogetud joone, ja me saame hoopis konkreetsema, meeldejäävama pildi närbunud *paadikarvalistest* tammelehtedest, ojakese *libedatest* kividest, *aimutust* udust öös. Iga selline leid teeb looduskujutuse lähedasemaks.

Sõprus- ja armastustunnetele on pühendatud ood «Sõbradus», kus nendele kõrgetele tundmustele vastandatakse kogu loodus — kõrvuti kasvavad tammepuud, päike ja maa on hingetud, ainult inimene tajub oma südames armastuse õnne ning igipüsivust.

Hoopis maisemat elurõõmu ning otse nooruslikku kirglikkust õhkub oodist «Ollen jälle önnis»:

Touſe ülles mo rõmo=
Laulo tulline oia;
Römoga ülles taewani
— — —

Surma warjo wottis
Temma mo süddamest ärra
— — —
Ja rosilisse pallega
Olli mul süllessa
Ainusarmastud Allo!

Luuletaja peab armastust elu valguseks; armastatud Alo vahetu lähedus sunnib taanduma kurbuse mere.

Kui juba selles oodis on laulu ilmekalt võrreldud tulise ojaga, siis omandab poeetilise sõna mõjuvõim oodis «Laulja» otse hüperboolse ulatuse: vahuse jõe mürisevad lained, pikse võimsad kärgatused on siin laulu võrdkujudeks. Laulikule kuulub ühiskonnas tähelepandav koht; talle kuulub kõikide austus:

Kärkatab pitkne,
Ja metsad on wait:
Laulja on tõstamas
Omma 'eäle, wallamas
Suusta laulo kaste,
Ja temma ümber,
Wait kui merre kaljud
Rahwad on kulemaies.

Luulest ning laulu elamuslikkusest on kõikidel aegadel palju kirjutatud, kuid palju sel teemal loodust on ka unustusse vajunud. Petersoni ood aga pakub elamust ka tänapäeva lugejale, sest suur luule peab vastu ajaproovile.

Moraal-filosoofilise oodi struktuur määras sageli ette sisulise lahenduse ning ka paljud poeetilised võtted. Napilt on Petersoni oodidesse pudenenud motiive teda ümbritseva kaasaja elust-olust. Aga just see napp osa on jäänud ta oodide ja üldse andeka lauliku parimaks, väärtuslikumaks saavutuseks. Pöördumisega oma rahva poole, et ülistada «meie maa keelt», saavutab Peterson oma oodiloomingu kõrgpunkti. Ood «Kuu» on tolle aja taustal julgeks, optimistlikuks ennustuseks, et ka eesti suitsuonnide rahval on tulevik.

Luuletus on üles ehitatud haruldaselt poeetilistele looduspiltidele, tema ideelise sisu aga viivad lugejani erutavad retoorilised küsi- ja hüüdlaused. Ood algab sümboolikaga: Põhja külmad tuuled, lumi ja vilud ilmad ei soodusta mirtide õitsemist. Eesti maa keel ei tunne veel oma ilu, kuid nagu rahulik oja jookseb ta läbi heinamaa. Tundmata veel oma jõudu, on ta tõeliselt nagu taeva müristamine ja võimas meri. Sellele järgneb retoorilise küsimuse näol autori veendunud vastus eesti keele ja luule tuleviku kohta:

Kas siis selle maa keel
Laulo tules ei woi

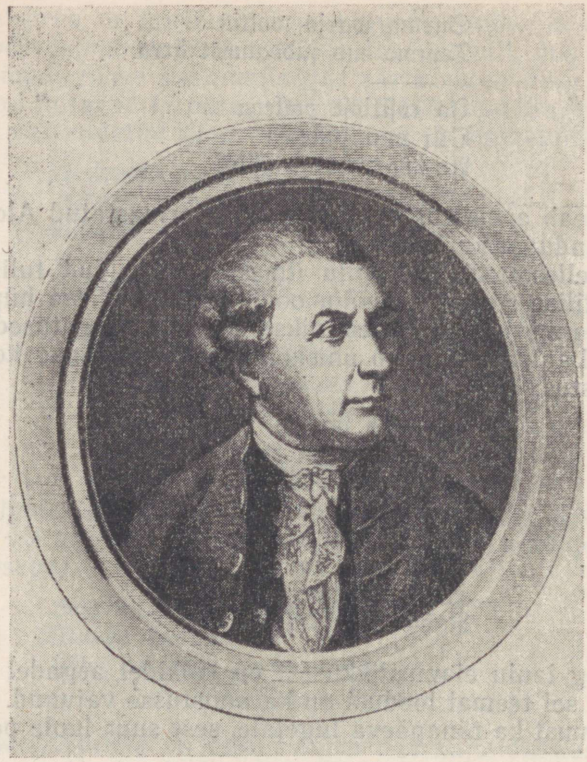

Fr. G. Klopstock.

Taewani toustes ülles
Iggawust [1] ommale otsida?

Laulikuna tahab Peterson selles keeles laulda. Oodis «Kuu» unistab autor sisuliselt juba eestlaste tõusmisest püsivaid luuleväärtusi loovate haritud rahvaste hulka.

Hilisemad autorid, eriti rahvusliku liikumise aja lüürikud, on korduvalt kirjutanud värsse emakeele kaitseks ja ülistuseks, kuid vaevalt on nad saavutanud seda poeetilist ülevust ja jõudu, mis õhkub Petersoni oodist.

Sageli on Kr. J. Petersoni eeskujuna märgitud saksa tundesügavat ning väljendusrikast lüürikut, oodižanri uuendajat Fr. G. Klopstocki.

[1] igavikku.

Mõnevõrra võib see kehtida Petersoni oodide vormirakenduse kohta, liialt ühekülgne aga oleks näha Klopstocki valdavat mõju Petersoni oodiloomingule tervikuna. Peterson ei olnud ainult suure saksa oodimeistri ja tema koolkonna (Göttingeni «Hiiering», «Tormi ja tungi» oodiharrastused) matkija või mugandaja, vaid iseseisev, omapärase palgega luuletaja. Ilmne on muidugi see, et Peterson jälgis XVIII saj. teise poole oodide väljenduslaadi, selle üldist hingust. Kosmilise lõpmatuse ja igaviku sümboolika on see prisma, mille läbi ka Peterson lähenes oma temaatikale. Kuid vähemalt üks selle prisma tahkudest peegeldas siiski ka kodumaist tegelikkust, heites valguskiiri eesti rahva ellu. Seda tõendab tema oodiloomingu suurim saavutus — eesti keele tulevikule pühendatud «Kuu».

Pastoraalid. Teise põhilise osa Kr. J. Petersoni lüürikas moodustavad karjaselaulud. Kui oodides võisime märgata abstraktsust ja tinglikkust, näiteks geograafilise miljöö maalingutes, siis pastoraalides on viimane palju konkreetsem. Kahel korral on antud isegi täpne geograafiline koht:

Pääw jo loja minnemas,
Tullepunnase wärrawasse.
Kuu touseb Emmajõelta
— — —

(Jaak, — Jürri, karjapoisid.)

Teisal tuleb üks karjastest — Tiio — oma karjaga Võidujõe äärest («Elts ja Tio, karjatsed»). Lugejale lähedase looduspildi kujundamisel on oma poeetiline sõna öelda kodumaisel kuusel, männil, pajul, tammel või leinakasel; kujutlust aitavad täiendada pajulind ja pääsuke, ööbik, rohutirts ning mesilane. Ainult oma sagedasti esinevale lemmikule — lillele — ei anna laulik konkreetset nime. Paaril korral vilksatab kauge arkaadialine mirt ja haruldane roosike.

Pastoraalides märkame lähenemist eesti rahvalaulu traditsioonidele. Leiame tuttavaid rahvalaulu-motiive, nagu pilvi pillutava tamme:

'Aljas tam seäl touseb;
Pilwedes on tenma
Ladwas [1], jõe wahtus
Seismas on ta jallad.

(Karjaste-laul. Ot ning Pedo.)

Seoses hauda varisenud ema leinamisega kõlavad luuletuses «Elts ja Tio, karjatsed» tuttavad rahvalaulu-lähedased värsid:

Touse ülles emmakenne!
— Ei ta touse — ei woi tousta —

[1] latv.

Mulld on alla, mulld on peale,
Murro kattab temma rindo;
Kaswab leinakask murrosta.

Lisaks sisulistele tunnustele iseloomustab Petersoni pastoraalide rahvalaulu-lähedust kohatine alliteratsiooni ja assonantsi kasutamine, mis tõstab värsside kõlavust: *Lind jo 'akkab ligumaia*[1] või: *Walge kassesilla jures, / Kalli karja keskeella.*

Üsna palju esineb karjaselauludes kordusi, mis on analoogilised rahvalaulule, näit.: *Nenda, nenda, wenda nori / Joseb möda meie ello* või: *Paista, paista, päike armas!* Karjaselaulus «Allo ning Jaak» esineb ilmekaid parallelisme:

Siis ma wottan sirbikesse,
Sirbikesse, noakesse;
Tullen 'ommiko kasteella,
Kasteella, willula

———

Rahvalaulule tuginedes on Peterson pastoraalisse «En ning Ello, karjaste laul» meisterlikult põiminud kaunikõlalise varieeruva refrääni ja varustanud selle allmärkusega: «Se saab laulda marahwa karjaste wisi järrel». Seost rahvalauluga süvendab arhailiste käände- ja pöördelõppude kasutamine.

Oma sisult jäävad Petersoni pastoraalid põhiliselt siiski arkaadialisteks, pühapäevaselt kaugeks karjaste elu tõepärasest olustikust. Sageli on neis sentimentaalset kõrvaltooni, nagu näiteks laulus «Jaak ja Jürri». Selle põhjusi tuleb otsida klassikalise ja XVIII saj. bukoolilise luule mõjudest, meenutades Petersoni kirjanduslikke eeskujusid. Tema karjaselaule on mõjutanud Vergiliuse ekloogide tegelased, kus autor ja karjased sulavad ühte; ka Petersoni lauludes on Jaak ise karjane. Vergiliuse eeskujul domineerib Petersonilgi psühholoogiline moment olustikulise üle. Karjaste armastusvahekordade käsitluses puudub üleolev iroonia (vastupidi pastoraaliluule isa Theokritose idüllidele). Petersoni karjaste armastus on emotsionaalne ja siiras, omandades paiguti traagilise kõrvaltooni.

Kõige õnnestunumaks Petersoni karjaselauluks on «Ot ning Pedo». Selles on autor rakendanud Theokritose bukoolika ja Vergiliuse ekloogide klassikalist struktuuri, kus kaks karjust kohtuvad ja kutsuvad teineteist lauluvõistlusele. Valitakse vahekohtunik, kes võistluse lõpul annab oma otsuse. Vastased esitavad kordamööda temaatiliselt kokkukuuluvaid ja ulatuselt võrdseid laule. Võistluse algatajal on seega initsiatiiv motiivide valikuks, mis eeldab leidlikkust. Vastulaulja on aga sunnitud ületama oma eellaulja. Ka Petersoni karjapoisid kohtuvad sinise järve kaldaroheluses laulutundja vana Aadoga ja paluvad viimast vahekohtunikuks. Laul-

[1] liikuma.

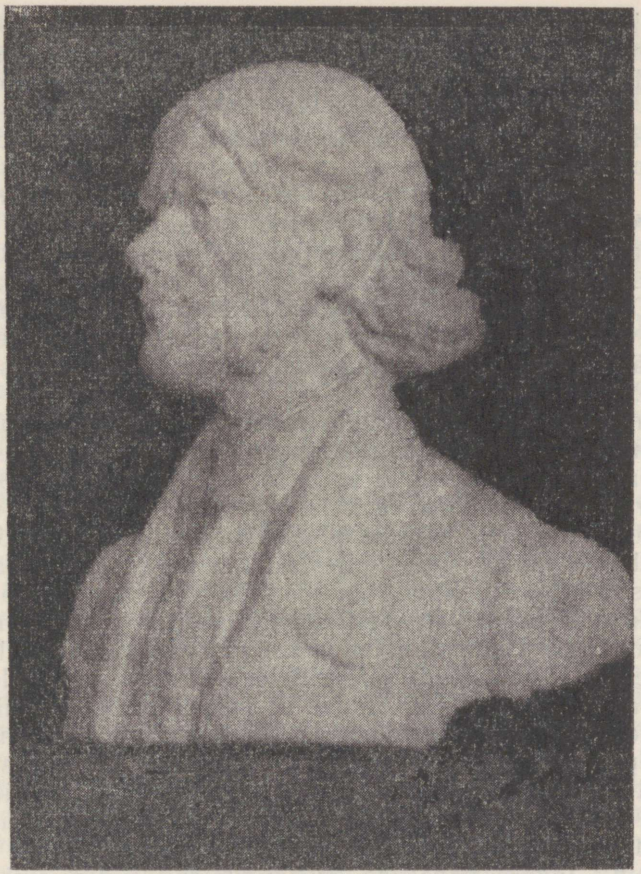

Kr. J. Petersoni büst (*A. Starkopf*, 1957).

jad on oma iseloomult vastandid. Võistlust alustav Ott laulab kuust, kes öösel mõseb oma palet tasakesi voolavas ojas, pajulinnust, hõbedasest kasest, mille alt vuliseb tasane oja, taevasinas häälitsevatest pääsukestest, lillekestest aedades, viljakõrtest põldudel. Peedo seab nendele rahulikele piltidele vastu särava päikese, mis tõuseb koidutules ja puistab kulda mustavale merele, ja taeva poole kõrguva võimsa tamme, mille latv ulatub pilvedesse, juurte ümber aga vahutab jõgi. Kaljult tõuseb piksemaja poole võimas kotkas. Suures orus on puid nagu sõdalasi vaenuväljal. Nii on karjapoiste võidulaulmine üles ehitatud kontrastiprintsiibil: kuu — päike, öö — päevavalgus, tasane oja — mustav meri, hõbedane kask — haljas

tamm, pääsuke — kotkas, selge taevas — piksemaja, aiake — org, lilled — puud jne. Aado kiidab mõlemat lauljat: Oti laulu võrdleb ta vaikse ojakesega, Peedo laulu aga kõrgelt kaljult langeva jõega. Võiduauhinna, kauni sarve, saab siiski Peedo.

Peedo võitjakstunnistamine ei ole juhuslik, vaid täiesti teadlik suhtumine looduspiltide tundeväärtusse, mis iseloomustab Petersoni kirjanduslik-esteetilisi tõekspidamisi. Looduse ülevaid jõude ja dünaamikat ülistanud Peedo repliigid on omased pigem kõrgelennulisele oodile kui sentimentaalitsevale pastoraalile. Peedo silmade läbi nähtud loodus on lähedane Klopstocki-vaimustusest kantud eelromantikuile. Seega peegeldab Peedo võit Oti üle progressiivse romantilise loodusetunnetuse võitu sentimentaalitseva idülli üle. Kõne all olev pastoraal väärib esiletõstmist kui uue suuna näitamine eesti kirjandusele, kuigi laul jäi unarusse ega jõudnud lugejani.

Alates antiikajast on idüllilis-pastoraalne luule eri arenguetappidel seostunud anakreontikaga. Varjulistes saludes, allikate selge vee juures, vulisevate ojade puhmakasvanud kallastel või õitsvatel luhtadel uitlevad armunud karjused (*pastores eroici*), joobudes armastuse ülevoolavast õnnest, või heietavad selle luhtumisel surmamõtteid: «Tänna olled sa weel rõmus; / Jubba 'ommen 'aua sülles!» («Jaak, — Jürri, karjapoisid»). Petersoni pastoraalides kohtame analoogilisi pilte, samasugune armujoovastus vaheldub nukrutsevate pettumusmeeleolude ning surmamõtetega. Kuid anakreontikale iseloomulikku boheemitsevat Bakhose kultust, mis oli nii omane XVIII saj. pastoraale viljelevaile saksa autoreile, me Petersoni algupärases loomingus ei kohta. Et luuletaja Anakreoni vastu huvi tundis, sellele osutavad tema vastavad tõlked «Ma pean joma» ja «Naesed». Ka Petersoni karjaselauludes leiame anakreontikuile omast sensuaalse erootika poetiseerimist. Meenutatagu «Jago-laulu», milles tütarlapse ilu ja võlu julge kujutamine on nii sisu kui ka stiililiste vahendite poolest ehk mõjutatud ka Saalomoni ülemlaulust. Laulumehe Jaagu ja lillepoisi Alo («Allo ning Jaak») vahekord on samuti tagasiviidav raamatulistele eeskujudele. Antiikaja anakreontilise kirjanduse traditsioonis on palju laule pühendatud noorukite ilule ja armastusele, hoolimata nende soost. Fr. Engels on oma teoses «Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine» märkinud Anakreoni kohta, kõneldes armastusest kreeka orjapidamisühiskonnas: «Ja vana-aja klassikalisele armastuslaulikule, vanale Anakreonile, oli suguline armastus meie mõttes niivõrd tähtsusetu, et talle oli tähtsusetu isegi armastatud olendi sugu.» (K. Marx, Fr. Engels, Valitud teosed II. Tln. 1960, lk. 192.)

Omaette nähtustena seisavad Petersoni loomingus luuletused «Laul» ja «Mardi Lutterusse päwal». Esimene neist on kantud pojalikust kojuigatsusest: südamliku soojusega viibib luuletaja mõte isal ja teistel kodustel. «Mardi Luteruse päeval» on lauliku vaimne testament. Varalahkuv luuletaja lohutab end mõttega, et rahvale jäävad tema laulud, jääb tema töö.

Oodidega võrreldes on Petersoni pastoraalid lähemal konkreetsele elule. Neis avaldub kõige ilmekamalt luuletaja demokraatlik, siiras, kitsast moraalilugemisest vaba ühtekuuluvustunne oma rahvaga. Kuna Peterson kasutas pastoraalides regivärsile omaseid väljendusvahendeid, on tema karjaselaulud teatavaks vahelüliks vana rahvalaulu ja tekkiva kunstlüürika vahel.

Rahvalaulu kunstiliste väärtuste mõistmine ja nende loominguline kasutamine tõstab Petersoni kui luuletaja ning isiksuse kõrgemale mitte ainult tolleaegsetest värsiloojatest, vaid ka paljudest selles küsimuses sõna võtnud haritlastest-mõtlejatest, näiteks O. W. Masingust ja P. H. Freyst. Nendel aastatel hindasid rahvaluulet siiski juba Chr. H. J. Schlegel ja A. Fr. J. Knüpffer. Viimase käsikirjalisest kogust pärinevadki Petersoni 24 rahvalaulu, mis luuletaja kopeeris sealt Rosenplänteri vahendusel. Knüpfferi 1817. a. kirjutisest, kus soovitati luuletada regivärsivormis, võis Peterson saada virgutust oma loominguliseks praktikaks. Nii kujunesid tema karjaselaulud eesti rahvusliku kirjanduse ettekuulutajateks.

Luulekeel ja värss. Petersoni laulude stiil on omapärane ja erineb tolle aja trafaretsetest salmikutest mitte ainult oma versifikatsiooni struktuuri ja stroofi, vaid ka poeetilise semantika poolest. Et Peterson oma laulude vormile tõsist tähelepanu osutas, näitab tema 20. oktoobri 1818. a. kiri Rosenplänterile, kus luuletaja märgib, et ta on eelistanud *s*-inessiivile lõunaeestilist *n*-lõppu (*Süggise lehhed, / Mis warjolissen metsan / Kewwadel öitsind, teie / Närtsinud külman tulen* - - -). Tartukeelne vorm paistis luuletajale oodi piduliku laadi jaoks sobivam olevat. Ka värsimõõt on läbi kaalutud. «Mis värsimõõtu puutub, siis on see küll vaba; see paistab mulle sedalaadi katsete jaoks ometi sobivam kui mõni teine.»

Petersoni luuletuste stiili iseloomustab metonüümiliste figuuride nappus, kuid seda rikkam on metafooriliste kujundite hulk. Et metafoor haarab metonüümiaga võrreldes palju ulatuslikumalt ning seob kaugemad assotsiatsioonid, siis muudab see stiili eriti ilmekaks. Kui siia juurde arvata veel metafoorile lähedased nähtused, nagu võrdlus ja metafooriline epiteet, samuti deskriptiivsete onomatopoeetiliste sõnade väga teadlik valik (eriti oodides) ja alliteratsiooni ning assonantsi kasutamine, tuleb tunnistada lauliku teadlikku ja visa tööd. Seetõttu iseloomustavad Petersoni sõnastust eredad metafoorilised kujundid (*Nenda on jooksmas laulo / Illus tulline oia*; *Kurbdusse merri / Laksus mo wasto*) ja ilmekad võrdlused (*Ni kui walgusse 'allikas, / Seisab auustud laulja / Omma wennade keskeella*).

Veelgi suuremat rikkust kohtame lausekujundite alal. Petersoni väiksest toodangust leiame üllatava arvu korduste eri vorme. Väga sagedased on retoorilised apostroofilised laused ja hüüdlaused (*Siis ma laulan sind / Öse*[1] *kunningas, kuu*! või: *Jummalaga nüüd meie maa*!)

[1] öö.

Petersoni eestikeelne lüürika on kirjutatud riimita vabavärsis, kusjuures võime eraldada kaht erinevat rütmirakendust. Karjaselauludes kohtame põhiliselt eesti rahvalauludele lähedast neljajalalist trohheilist värssi, kuigi sageli mõningate kõrvalekaldumistega. Ainult paaril juhul esineb neljajalalise trohheuse asemel kolmejalaline («Ott ning Peedo» ja «Alo ning Jaak»).

Oodide rütmistruktuur on keerulisem. Esinevad mitmekesistes kombinatsioonides trohheused, daktülid, peoonid jne. Kõrvalekaldumistele vaatamata võime Petersoni oodide põhiliseks värsirütmikaks lugeda aktsendilist süsteemi.

Karjaselauludes puudub stroofiline jaotus, kuid oodid on Peterson, toetudes selle žanri rajaja Pindarose eeskujule, jaganud salmideks. Teatavasti on Pindarose oodide ülesehituses märgitud põhiliselt kolme järgnevusastet — stroofi, antistroofi ja epoodi (täiendav laul). Et Peterson vähemalt osaliselt neid Pindarose stroofika seaduspärasusi arvestas, sellele viitavad oodi «Sõbradus» juurde tehtud ääremärkused: «*jaggo a*», «*wastojaggo a*», «*jaggo b*», «*otslaul*». Et Petersoni oodide värsid on lühikesed, lauseperioodid aga väga pikad, moodustab üks periood sageli kuni poole kogu oodist. See põhjustab veel ühe klassikalisele oodile omase nähtuse — lause ulatumist üle mitme rea. Nii on Petersoni oodid tulvil anžambmaani kasutamist. Kõik see loob tugeva liikuvuse; värsisisene rütmika nõuab lugejalt grammatilise lause pausidest loobumist, dikteerib hoopis uue, lugejapoolse interpunktsiooni, andes oodile piduliku ja ülevalt retoorilise kõla. Kui siinjuures meenutada veel vabavärsi kasutamist, siis ei ole kahtlust, et Petersoni üheks õpetajaks vormi alal oli saksa oodi suurmeister Klopstock ja tema koolkond. Kui Peterson oma karjaselauludes sai toetuda eesti rahvalaulule, siis oodis kui klassikalise lüürika kõrgvormis pidi ta paratamatult jälgima selle žanri silmapaistvamate autorite saavutusi.

Saksakeelsed luuletused. Ajakirjas «Zeitung für die elegante Welt» ilmunud saksakeelsed värsid toovad esile rea uusi jooni Petersoni arengus. Keskse kohale on tõusnud poeedi traagiline saatus. Kõiki kolme pala läbib teadlik, kuid sealjuures siiski leplik ning rahulik suhtumine oma peatsesse varisemisse. Luuletaja meenutab oma õnnelikumaid päevi, suurt usku inimkonna ideaalidesse, mis nüüd on purunenud. Ta ei taha kaevata, vaid on valmis kannatama kui mees ja ootama surmaingli koputust. Ka siin rõhutab Peterson lõpuks luuletusest «Mardi Luteruse päeval» tuntud motiivi lauliku kõrgest kutsumusest ning luule üleajalisest tähtsusest:

> Dann spricht man einst von mir: Er ist gewesen!
> In eurer Brust lebt dann in heil'gen Flammen,
> Ihr wen'gen Freunde, was ich kühn gesungen!

(Kord räägitakse minu kohta: ta oli! Mis ma olen julgelt laulnud, elab siis püha leegina teie rinnas, mu harvad sõbrad!)

Luuletused annavad tunnistust Petersoni kunstnikuande küpsemisest ning luulemeisterlikkuse kasvust. Kui tema eestikeelses toodangus valitses riimita vabavärss, siis luuletaja viimased eleegiad näitavad suundumist rangemate vormide — oktaavi ja soneti poole, mis on küllastatud väga pingelist elamussisu õnnestunult edasiandvate poeetiliste kujunditega.

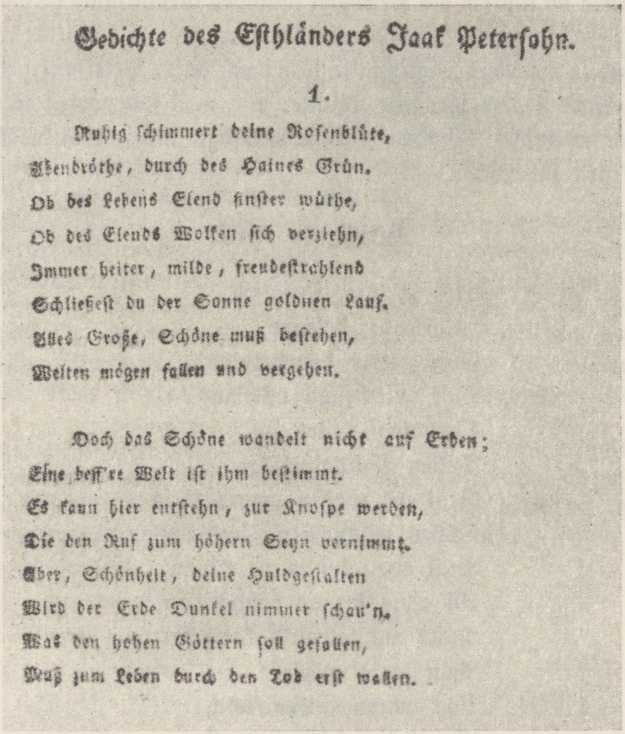

Gedichte des Esthländers Jaak Petersohn.

1.

Ruhig schimmert deine Rosenblüte,
Abendröthe, durch des Haines Grün.
Ob des Lebens Elend finster wüthe,
Ob des Elends Wolken sich verziehn,
Immer heiter, milde, freundestrahlend
Schließest du der Sonne goldnen Lauf.
Alles Große, Schöne muß bestehen,
Welten mögen fallen und vergehen.

Doch das Schöne wandelt nicht auf Erden;
Eine bess're Welt ist ihm bestimmt.
Es kann hier entstehn, zur Knospe werden,
Die den Ruf zum höhern Seyn vernimmt.
Aber, Schönheit, deine Huldgestalten
Wird der Erde Dunkel nimmer schau'n.
Was den hohen Göttern soll gefallen,
Muß zum Leben durch den Tod erst wallen.

Katkend Kr. J. Petersoni luuletustest ajakirjas «Zeitung für die elegante Welt».

Petersoni loomingu saatus ja tähtsus. Nagu öeldud, ei pääsenud Petersoni lüürika rahva kätte, vaid jäi õpetatud Eesti Seltsi kogudes kauaks unarusse. Veel aastail 1889 (V. Reiman) ja 1898 (K. A. Hermanni «Eesti kirjanduse ajalugu») käsitleti Kr. J. Petersoni ainult kui Gananderi «Mythologia Fennica» tõlkijat ja keeleteaduslike artiklite autorit. Luuletajana tutvustas teda esimesena V. Reiman Eesti Üliõpilaste Seltsi kuuendas albumis (1901), tuues näitena ka mõningad oodid ja karjase-

laulud. Petersoni luule väärtuse kohta aga puudus Reimanil arusaamine. Talle olid Petersoni värsid «sisu poolest magedad, kuju poolest karedad», nagu neid «magedaiks» arvustas ka M. Kampmaa oma kirjandusloos (1912). Ulatuslikumalt avaldas Petersoni luuletusi ja suhtus hindavalt maarahva laulikusse G. Suits «Noor-Eesti» väljaannetes.

Ülepää on suurem osa Petersoni lauludest karjase laulu (Schäferidylle) laadi Peterson seisab siin täiesti Saksa vanemate laulikute mõju all. Maotumad ja magedad nagu Saksa salmikud, on ka Petersoni järeletehtud laulud. Meie toome järgmise näituse, mis meil sellepooleşt tähtsam on, et laulus ettetulew Woidu- ehk Wõidujõgi meid lauliku kodupaika lähemalt ära tähendab.

Karjaste kauk.

Elts ja Tiu, karjatsed.

Elts: 'Ellakenne, öekenne,
Terre, terre hommikulta!
Kust sa karjaga tullemas?

Tiiu: Orrustagi tullen sia,
Tullen Woidujoeltagi:
Seäl ma jootsin omma karja:
Tullen männametsa seesta;
Peäl agga laulis pajolinda,
All agga kargas rohhotirtsa.
Nüüd ma 'ommiku kasteella
Ajan karja mäele.

Elts: Kas on mäel 'einakesta,
'Einakesta, selge wetta?

Katkend V. Reimani kirjutisest Kr. J. Petersoni luule kohta.

Alles sada aastat pärast Petersoni surma, 1922. aastal ilmus Aino Paltseri toimetusel Kr. J. Petersoni «Laulud, päevaraamat ja kirjad». Kauaks jäi tundmatuks ka Petersoni välimus. Kuid 1913. aastal õnnestus Eesti Kirjanduse Seltsi juhatusel hankida seni ainukeseks jäänud Petersoni portree Riia kubermangugümnaasiumi õppejõu, kunstiajalooliste materjalide koguja J. Chr. Brotze kogust. See on Riias 1822. aastal Petersonile viimaseks sünnipäevaks kingitud akvatinta, tehtud Petersoni sõbra, graafik Fr. B. Dörbecki poolt.

Kr. J. Petersoni looming ei saanud täita kaasajal oma ühiskondlikku ülesannet. Aga siiski — Peterson oli teenäitaja orjaöö tihnikust sellega, et ta andis tõuke eesti mütoloogia kirjanduslikule väljaarendamisele. Feodalismivastase võitluse ja eesti rahvuse kujunemise tingimustes oli rahva muinsuse heroiseerimisel täita silmapaistev ülesanne; see saavutaski suure ühiskondliku võitlusjõu sajandi teisel poolel — rahvusliku liikumise ajal.

Kui kõrvale jätta nooruki mõttetööd tähistav päevaraamat, on Petersoni peamiseks kirjandusajalooliseks saavutuseks tema kui esimese eesti lüüriku kõrgetasemeline luulelooming. Seda ei saa võrrelda tolleaegsete sentimentaal-didaktiliste autorite värsisepitsustega. Maarahva lauliku tundmatuks jäänud toodang oli tasemel, milleni tõusmiseks tuli pingutusi teha paljudel hilisematel eesti rahvuslikel luuletajatel; võrdlusjoonte tõmbamine võib toimuda ainult sellel pinnal.

Oma värssides tõi Kr. J. Peterson esile meie keeles varjul oleva ilu ja kujundlikkuse; tal oli usku suitsutarede rahva loovatesse jõududesse, eesti rahvusliku kirjanduse sünnisse. Ta on selleks ise ehituskive järele jätnud, kasutades esimesena regivärsi motiive ja vormivahendeid. Oma laiahaardelise eruditsiooni tõttu pidas Peterson silmas antiikaja, kuid ka XVIII saj. Lääne-Euroopa eesrindlike kirjanduslike liikumiste ja koolkondade saavutusi, viies eesti tekkiva kirjanduse sidemeisse maailma luule paremikuga.

Kirjandusajalooliselt seisukohalt, aga ka kunstiliselt väärtuselt pole Kr. J. Petersoni looming kaotanud oma tähtsust järgnevaile põlvedele ega tänapäevale. Tema loomingulist pärandit tundma õppides, mõistes ja hinnates tunnistame seega täidetuks luuletaja viimse soovi:

Järele jäävad tema
Laulud armsale rahvale.

BIBLIOGRAAFIA.

I. Christfrid Ganander Thomasson's, Philos. Mag. Finnische Mythologie. Aus d. Schwedischen übersetzt, völlig umgearbeitet u. mit Anmerkungen versehen v. Chr. Jaak Peterson. — J. H. Rosenplänter, Beiträge XIV. Pernau-Reval 1822, lk. 1—128. ▪ Gedichte des Esthländers Jaak Petersohn. Zeitung für die elegante Welt 26. märts 1823, nr. 57, v. 453—454 (vrd. Lng. 1961, nr. 7, lk. 1046—1048). ▪ Laulud, päevaraamat ja kirjad. Korraldanud ja redigeerinud A. Paltser. Trt. 1922, 184 lk.

Luuletusi. Saksa keelest tõlkinud B. Alver. Tln. 1961, 16 lk. (bibliofiilne väljaanne).

II. O. K[allas], Kr. J. Peterson. Postimees 20. mail 1893, nr. 107. ▪ V. Reiman, Kristian Jaak Peterson. Eesti Üliõp. Seltsi Album VI. Trt. 1901, lk. 1—17. ▪ G. Suits, Meie esimene luuletaja. — Võitluse päivil. Trt. 1905, lk. 35—40. ▪ A. Paltser, Kristian Jaak Petersoni 100-aastase surmapäeva mälestuseks. EKirj. 1922, nr. 7, lk. 209—217. ▪ H. Brindfeldt, K. J. Peterson ja O. W. Masing. Lng. 1923, nr. 2, lk. 129—137. ▪ Lisandusi K. J. Petersoni tundmaõppimiseks. Toim. G. Suits. Trt. 1927. ▪ M. Lepik, Kristian Jaak Peterson. EKirj. 1932, nr. 8, lk. 353—376. ▪ G. Suits, K. J. Peterson uusasjalikus valguses. EKirj. 1933, nr. 3, lk. 142—149.

V. Raam, Kr. J. Petersoni ja Fr. R. Faehlmanni ikonograafia. Trt. 1941. ▪ V. Alttoa, Kristjan Jaak Peterson. Nõuk. Õp. 9. märts 1951, nr. 10. ▪ K. Taev, Kristian Jaak Peterson. Edasi 15. märts 1951, nr. 62. ▪ H. Puhvel, Kr. Jaak Petersoni elust ja loomingust. Lng. 1951, nr. 3, lk. 340—350. ▪ P. Ariste, K. J. Peterson keelemehena. Edasi 3. veebr. 1952, nr. 29. ▪ E. Laugaste, Kr. J. Peterson folkloristina. Edasi 24. jaan. 1953, nr. 17. ▪ B. Sööt, Kristjan Jaak Peterson eesti rahvusliku kirjanduse pioneerina. Nõuk. Õp. 10. märts 1956, nr. 10. ▪ M. Lepik, Kristian Jaak Petersoni käsikirjad ja kirjad. — Paar sammukest... I. Trt. 1958, lk. 253—275.

IV OSA

XVII peatükk.

ÜHISKONDLIK JA KULTUURILINE ELU 1830-NDATE AASTATE LÕPUST SAJANDI KESKPAIGANI.

Seoses feodaalkorra lagunemisega kasvas 1840-ndail aastail kogu Venemaal talurahvaliikumine, millega käis kaasas pärisorjuse vastu suunatud revolutsioonilis-demokraatliku ideoloogia esiletõus (Belinski, Herzen). Sama kümnendi lõpposas toimusid revolutsioonid Lääne-Euroopas. Need õhutasid omakorda Venemaa töörahva klassivõitlust ja eesrindliku intelligentsi opositsioonivaimu, mida Nikolai I püüdis maha suruda reaktsiooni süvendamisega. Ka eesti rahva ajaloos kujunesid 1840-ndad aastad tähendusrikkaks perioodiks. Raske teotöö ja loodusõnnetuste tõttu kannatuste piirile viidud talurahva väljapääsuotsingud võtsid enneolematult massilise ilme. Samal ajal tulid eesti ühiskondliku mõtte ja kirjanduse arengus nähtavale uued, juba vahetult rahva huve teenivad jõud, mis valmistasid ette pinda XIX saj. teise poole ideoloogilisele ja kultuurilisele võitlusele.

Teoorjuse kriis. 1840-ndateks aastateks jõudis Baltimaade teorendisüsteem sügava kriisini. Kahe aastakümne jooksul olid 1816. ja 1819. a. seadustega kehtestatud agraarsuhted viinud talurahva põhimassi vaesumisele; samuti täheldati tagasiminekut mõisamajanduses. See kutsus esile kahe vaatekoha kujunemise aadli hulgas: konservatiivide kõrval, kes pidasid kramplikult kinni teorendi- ja kogu maa mõisnikele kuulumise põhimõttest, tekkis nn. liberaalne suund, mis mõisamajanduse kapitalistlikele roobastele juhtimiseks soovitas teatavaid järeleandmisi: talurahva maaomandi loomist, raharendi ja talude päriseksostu soodustamist. Nii tõstetigi Eestimaa rüütelkonna 1839. a. maapäeval talurahvaseaduse muutmise küsimus päevakorda. Kõne all olevate suundade vahel, kus mõlemad pidasid silmas aadliklassi seisuslikke ja majanduslikke huve, arenes järgneva 20 aasta jooksul terav võitlus; selle käiku mõjutas omakorda keskvalitsuse poliitika.

Tähtsat osa mängis küsimuse arengus ka 1840-ndate aastate talurahvaliikumine. 1841. a. suvel hakkasid Lõuna-Eesti talupojad, keda lisaks muule oli tabanud ikaldus, lätlaste eeskujul käima Riias kubermanguva-

litsuses ja õigeusu piiskopi juures oma raske olukorra üle kaebamas ning soojale maale väljarändamise võimalusi selgitamas, mille kohta levis rahva hulgas erutavaid kuuldusi. Sügise poole esines juba vastuhakkamisi kohalikele võimudele ja sõjaväele, näiteks Pühajärve mõisas («Pühajärve sõda»). Kõigi nende väljaastumiste mahasurumiseks kasutati karme abinõusid. See ei suutnud aga ära hoida uut, veelgi massilisemat mõisnikevastast liikumist aastail 1845—1848. Sellele oli eelnenud katastroofiline ikaldus ning looma- ja inimtaudide levimine, kusjuures ametivõimud ei astunud nimetamisväärselt samme näljahäda leevendamiseks. Seekord võtsid rahva rahulolematuse-avaldused usulise vormi: Lõuna-Eesti ja Saaremaa talupojad läksid massiliselt üle «keisri usku», sidudes sellega mõisnike alt vabanemise ja hingemaa saamise lootused. Mõisnikud ja luteri usu pastorid, kes püüdsid kõigi vahenditega usuvahetust takistada, põrkasid siin keskvalitsuse ametliku poliitika vastu, mille juhtmõtteks oli kurikuulus kolmikdeviis: *õigeusk, isevalitsus, rahvuslikkus*. Seetõttu olid rüütelkonnad sunnitud tähelepanu suunama ka talurahva rahulolematuse tegelikele põhjustele ning kiirustama uute agraarseaduste ettevalmistamisega. Kõne all oleval kümnendil kinnitatigi Liivimaa talurahvaseadus (1849) ja uue agraarseaduse ettevalmistamise põhimõtted Eestimaal (1846), kuid nende tegelik elluviimine langeb juba sajandi teise poolde.

Publitsistika võitlus kodanliku arengusuuna eest. Nagu 1817.—1818. aastal, nii leidis talurahvaküsimus elavat käsitlemist ka 1840-ndate aastate balti-saksa publitsistikas. Erinevalt liberaalse aadli vaatekoha väljendajatest, kes käsitlesid mõisamajanduse kapitalistliku ümberkorraldamise küsimust aadli eesõiguste säilitamise eeldusel, astusid liberaalse kodanluse esindajad välja feodaalkorra igandite ning aadli poliitiliste privileegide vastu, nõudes igaühele õigust maad omandada. Seda suunda esindasid Tartu ülikooli anatoomiaprofessor Alexander v. Hueck (1802—1842) ja tema vend Carl, Munalaskme mõisa omanik Harjumaal. Balti linnakodanluse liberaalseid vaateid väljendas Tartus ilmunud ajakiri «*Das Inland*» («Kodumaa», 1836—1863), kus põhjendati kodanluse õigust omandada mõisaid aadliga samadel alustel ning valgustati ka talurahva hädasid. Ajakirja veergudel toimus mõttevahetus rahvahariduse küsimuses, mis oli alguse saanud juba Merkeli ajalehes «Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland» («Leht Kura-, Liivi- ja Eestimaa Provintsi jaoks»), kus sellel teemal esines esmakordselt publitsistikas ka Fr. R. Kreutzwald. Kõne all olevas vaidluses püüdsid aadli konservatiivse leeri esindajad väita, et «meie maarahvas ei pea rikkuva lugemisega tegemist tegema, vaid hingeülendavalt palvetama ja viljakalt töötama õppima»; vabameelsema vaatega literaadid nõudsid aga talurahvale avaramat haridust ning õpetajate seminari asutamist.

«Inlandi» huvi eesti rahva vastu ei piirdunud haridusprobleemiga. Algusest peale leiame ajakirjas materjale ja kirjutisi ka eesti rahvaluule, mütoloogia ja keele alalt. Siin avaldas eesti muistendeid ning võttis rahva uskumuste ja kommete kohta korduvalt sõna Kreutzwald. 1836. aastal

24. März. № 12.

Das Inland.

Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curland's

Geschichte, Geographie, Statistik und Litteratur.

Zweiter Jahrgang. 1837.

Inhalt: I. Ueber einige festliche Gebräuche bei den Esthen. Sp. 193. — II. Zur Durbenschen Kirchenchronik. Sp. 200. — III. Zur Kenntniß vorzeitlicher Gebräuche in Livland. Sp. 202. — Correspondenznachrichten: Aus Riga. Sp. 203. Aus Pernau. Sp. 204. Aus dem Carolenschen Kirchspiel. Sp. 205. Aus Curland. Sp. 206. Aus Jacobstadt. Sp. 206. Aus Buschhoff. Sp. 207. Aus Libau. Sp. 207. — Unglücksschronik. Sp. 207. — Repertorium der Tageschronik: Riga, Dorpat, Curland, Mitau. Sp. 210. Bibliographischer Bericht für 1837. Sp. 211. — Personalnotizen. Sp. 212. — Necrolog. Sp. 212.

I. Ueber einige festliche Gebräuche bei den Esthen.

1. Das Hochzeitsfest.

Die Hochzeiten der Esthen werden bekanntlich im Herbst, unmittelbar nach der Erndte, begangen, und bilden die Hauptfeierlichkeiten des Volkes.

Wir schicken Einiges über die Freierei voraus. Daß „die Ehen im Himmel geschlossen werden" hat bei den Esthen seine Richtigkeit: die dabei Betheiligten verhalten sich meist passiv. Kommt zu des Himmels Fügung etwas Irdisches, so wird dieses durch alte Weiber, die unberufen dienstbar sind, besorgt. Die Liebe gehört noch nicht zu den Bedürfnissen, sie ist eine unbekannte Erscheinung; aber einen triftigern Heirathsgrund, den Eigennutz, weiß der Esthe eben so gut wie alle übrigen Nationen zu würdigen. Die persönliche Bekanntschaft ist etwas Unwesentliches, weil — wenn es zur Heirath kommt — Zeit genug übrig bleibt, um sich gegenseitig kennen zu lernen. Allenfalls erkundigt sich der Freier, ob das Mädchen arbeitsam sei, oder stellt sich auch selbst an dunkeln Abenden auf die Lauer, und beobachtet, wie die üblichen Herbstarbeiten, als Spinnen, Dreschen, Flachshecheln u. s. w. der Schönen von der Hand gehen. Der Freier wählt sich einen Anwalt („Issa-mees", d. h. Vatermann), kauft einige Stoff Branntwein, ein Paar baumwollene oder seidene Tücher, fügt diesen nach Umständen noch andere Kleinigkeiten oder Geld bei, und bringt ein solches Geschenk für die Auserwählte zum Unterpfand, damit die Parthie nicht so leicht rückgängig gemacht werden könne. Ereignet sich Letzteres, so muß die Braut die erhaltenen Geschenke doppelt wieder erstatten, daher Unbemittelte gern Geld borgen, um eine größere Caution zu leisten, wenn ihnen an der Fixirung einer gewissen Parthie besonders viel liegt. Nur in Fällen, denen ein größeres Interesse zum Grunde liegt, pflegt man vor der Freierei durch eine vertraute Person bei dem Mädchen sondiren zu lassen, ob der Antrag willkommen sei. Die Mehrzahl von Freiern reitet aufs Gerathewohl, und es ist nichts Seltenes, daß ein hier und dort abgewiesener Freier sich sogleich an eine Dritte und Vierte wendet, und an einem Morgen mehrere Körbe davon trägt, bevor er sein Ziel erreicht. Von einem solchen mehrfach Abgewiesenen pflegt man spöttelnd zu sagen: Er mußte an einem Morgen sieben Rauch (-stätten) durchwandern (temma käis ühhel hommikul seitse suitso läbbi). Einer uralten Sitte gemäß reitet der Freier gleich nach Mitternacht aus, und da der Esthe früh Morgens seine Wohnung zu

Lehekülg ajakirjast «Das Inland» Kreutzwaldi artikliga.

ilmus G. H. Schüdlöffeli pikem muistenditsükkel Kalevipojast. Ajakirjas ei puudunud merkellikud vihjed rahva muistsele suurusele koos oletusega, et eestlastelgi on olnud kangelasluule, mille ebainimlikud orjastajad on hävitanud.

Kodanlik-liberaalselt vaatekohalt käsitles Baltimaade majandusküsimusi ka Viljandimaalt pärinev agronoom, eestlane Jakob Johnson-Hantwig (1806—1865), kes tegutses Peterburis, toimetades ajakirja «Mittheilungen der Kaiserlichen freien ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg» («Peterburi Keiserliku Vaba Majandusliku Seltsi Teated», 1844—1864). Tema sidemeid kodumaa kultuurieluga näitab osavõtt Õpetatud Eesti Seltsi tegevusest selle algusaastail; elu lõpul kuulus Johnson demokraatlikult meelestatud eesti haritlaste, nn. Peterburi patriootide ringi. Oma kirjutistes pühendas Johnson küllalt tähelepanu ka Balti oludele. Ta astus välja ratsionaalse agrotehnika eest, kritiseeris teoorjusel põhjenevat majandussüsteemi ning pooldas talumajanduse iseseisva arenemise võimaldamist, nõudes selleks talurahva maaga varustamist, põllutöökoolide asutamist jm.

Talurahva ideoloogide esileastumine. Eesti rahva ja kirjanduse ajaloos kujunesid 1840-ndad aastad murranguliseks, sest nüüd hakkasid avalikus elus kaasa rääkima ka otseselt talurahva huve kaitsvad eesti haritlased — demokraadid-valgustajad Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald. Eesti päritolule truuks jäädes säilitasid nad oma hinges talurahva mõisnikevastase mentaliteedi, mis oli veelgi kasvanud feodalismi lagunemise perioodi käärimistes. Seda antifeodalistlikku mõtteviisi aitasid eneseteadlikuks maailmavaateks vormida klassikalise üld- ja arstiteadusliku erihariduse humanistlikud ideaalid, millele lisandusid valgustussajandi mõjud ja rahvaste ärkamisega seotud romantismiperioodi püüdlused. Merkeli ja Herderi poolt visandatud feodalismivastase ajalookäsituse valgusel pöördusid Faehlmann ja Kreutzwald eesti rahva tõelise olemuse avastamiseks tema keele, rahvaluule ja muinasusu poole, leides selles endise õnneliku aja ning rahva hingelise suuruse katkendlikult säilinud tunnistusi. Käsitati ju eestlast tol ajal ikka veel olendina, «kes mittesaksa keelt kõneleb, musta kuube kannab ja Linné süsteemis nii umbes inimese ja veolooma vahelist ruumi peaks täitma», nagu ironiseeris Faehlmann. Nii kujunes tähtsaks ülesandeks haritud maailmale tõestada eesti rahva kultuurikõlvulisust ja vaimukõrgust, milleks meie muinsusromantika rajajad hakkasid rahvaluule-aineid koguma ja avaldama, neid vastavalt rahva mõisnikevastase võitluse huvidele ümber töötades. See lähenemine oli kooskõlas tolleaegse folkloorikäsitusega, kus ei hinnatud mitte niivõrd rahvasuust sõna-sõnalt ülesmärgitud «kondikavu» nende «puudulikul kujul» kui just viimaste põhjal restaureeritud või täiendatud ümbertöötusi, aga ka folkloristlikel ainetel loodud luuletusi ja muinasjutte. Rahvapärimustest otsiti eriti mütoloogilisi ja ajaloolisi elemente, mida peeti iidsete, vahepeal ununenud kangelassaagade, müütide ja koguni eeposte jäänusteks. Faehlmann ja Kreutzwald pidasid

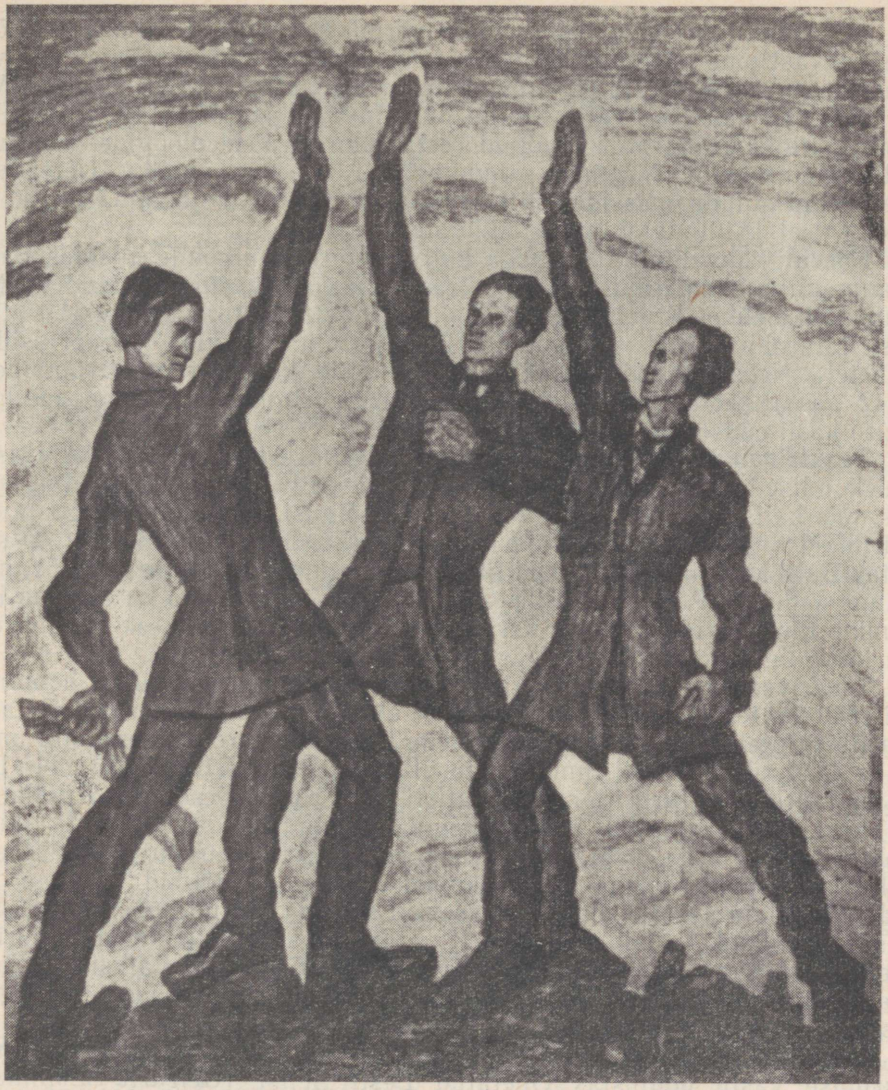

Kr. Raud, Viru vanne (1938). Romantiline kujutluspilt J. J. Nocksi, Fr. R. Kreutzwaldi ja Fr. R. Faehlmanni patriootilisest truudusetõotusest Rakvere Vallimäel.

ka eesti kunstluule kõige sobivamaks vormiks regivärssi. Kreutzwald õhutas rahvast oma pärimusi kalliks pidama, püüdes ühtlasi nõrgestada vennastekoguduse ja teiste pietistide folkloorivaenulikku mõju. Nii oli XVIII ja XIX saj. vahetuse valgustajate humanistlik paatos ning Rosenplänteri jt. filoloogiline huvi jõudnud eesti talurahva ideoloogide käsitluses viljaka sünteesini. Järgmise sammuna tuli need rahvusliku iseteadvuse elemendid siduda masside võitlusega, kuid selleni ei jõudnud ühiskonna areng veel 1840-ndatel ega 1850-ndatelgi aastatel.

Kõrvuti rahvaluule toomisega kultuurivõitluse areenile avaldas Faehlmann suusõnal ja trükiski balti-saksa vallutajate vastu suunatud vaateid. Samuti kirjeldas Kreutzwald 1830—1840-ndate aastate vahetusel «Inlandis» talurahva viletsust, osutades ühtlasi selle allikale — teoorjuslikele suhetele. Need väljaastumised kutsusid esile konflikti ametivõimudega: 1842. aastal keelas Baltimaade kindralkuberner maa- ja talupoegade küsimuse käsitlemise rahvaraamatutes.

Reaktsioon ja eesrindlike ideede levik. Üldse liikus 1840-ndail aastail ühiskondlik ja kultuuriline elu endiselt üldpoliitilise reaktsiooni tingimustes, mis kaitses ühelt poolt aadliklassi eesõigusi, teiselt poolt aga püüdis piirimaid tugevamini liita Vene impeeriumiga. Sellelt seisukohalt on seletatav Balti kohaliku õiguse kodifitseerimine ning kinnitamine (1845), mida siinne aadel oli Peeter I ajast peale taotlenud, samuti aga ka õigeusu levitamine ning haridusminister Uvarovi sammud kohaliku kesk- ja kõrgema hariduse ümberkorraldamisel.

Tsaarivalitsuse ja kohaliku aadli reaktsioonilisest poliitikast hoolimata oli 1840-ndateks aastateks ideoloogilise elu kõige mustem periood ületatud. Ka Balti intelligentsi hulgas levis vene ja Lääne-Euroopa eesrindlik mõte. Juba 1830-ndail aastail ilmus Tartu ülikooli professorite väljaandel «Dorpater Jahrbücher für Litteratur, Statistik und Kunst, besonders Russlands» («Tartu aastaraamatud eriti Venemaa kirjanduse, statistika ja kunsti kohta» I—V, 1833—1836), mille viimases köites H. Neus tutvustas ka eesti rahvalaule. Õpiti tundma utopistliku sotsialismi põhimõtteid. Tallinnas elasid 1840-ndate aastate lõpul Petraševski ringiga seotud kubermanguvalitsuse ametnikud A. Beklemišev ja K. Timkovski, kes levitasid furjerismi ideid. Teated revolutsiooni puhkemisest Lääne-Euroopas ulatusid ka Baltimaade lihtrahvani, rääkimata suuremate linnade eesrindlikust intelligentsist.

Õpetatud Eesti Selts. Haritlaste huvi eesti rahva ajaloo ja vaimuelu uurimise vastu põhjustas Õpetatud Eesti Seltsi (*Gelehrte Esthnische Gesellschaft*) rajamise 1838. aastal; see organisatsioon kasvas välja Tartu ülikooli nooremate õppejõudude keskel juba varem levinud teaduslike vestlusringide tegevusest. Seltsi asutamise mõtte algatasid Fr. R. Faehlmann, kes oli selletaolist koondist plaanitsenud juba aastaid, ja prof. A. v. Hueck; nendega liitus seminari inspektor ning ülikooli eesti keele lektor D. H. Jürgenson. ÕES-i asutajate nimekirjas oli 39 liiget, enamuses Tartu õpetlased ning literaadid ja ümbruskonna pastorid. 1839. aastal astus liikmeks

Statut

der gelehrten Esthnischen Gesellschaft zu Dorpat.

§ 1.

Die bei der Kaiserlichen Universität zu Dorpat bestehende gelehrte Esthnische Gesellschaft hat zum Zweck, die Kenntniß der Vorzeit und Gegenwart des Esthnischen Volkes, seiner Sprache und Litteratur, so wie des von ihm bewohnten Landes zu fördern.

§ 2.

Um diesen Zweck zu erreichen, wird die Gesellschaft

1) in Versammlungen über die dahin gehörigen Gegenstände verhandeln,
2) Sammlungen von schriftlichen und anderen Dänkmälern aller Art anlegen, welche zur genauern Kunde des Esthnischen Volkes führen.

ÕES-i põhikirja algus.

Fr. R. Kreutzwald. Uus teaduslik selts seadis endale eesmärgiks teadmiste laiendamise eesti rahva mineviku ja oleviku, keele ja kirjanduse ning Eesti maa kohta; väljaannete alal kavatses selts avaldada ajaloolisi mälestisi ning rahvaluulet ja soetada rahvahariduse tõstmiseks õpetlikku kirjandust. Seega oli ÕES-i programm tunduvalt laiem eelmiste aastakümnete põhiliselt keeleliste huvidega koondiste taotlustest ning tema osa eesti kultuuriloos ka vastavalt suurem. Kuigi ÕES püüdis alguses kaasa aidata ilmuva kirjandustoodangu levitamisele rahva hulgas, ei kujunenud temast siiski eesti kirjanduselu keskust laiemas mõttes. On küllalt iseloomulik, et sentimentaalse lugemisvara soetajate C. W. Freundlichi ning J. Sommeri katsed ÕES-ile kaastööd pakkuda ei andnud mingisuguseid tulemusi; peale erinevate kultuuriliste ideaalide ja akadeemilise barjääri olid siin takistuseks ÕES-i vähesed võimalused kirjastustegevuse alal.

Oma programmi piirides alustas ÕES otsekohe kogumis- ja uurimistööd eesti keele, kirjanduse, rahvaluule, mütoloogia, etnograafia, ajaloo, arheoloogia jm. aladel, andes välja oma toimetusi (*«Verhandlungen»*, 1840—1943), hiljem ka aastaraamatuid (*«Sitzungsberichte»*, 1861—1938). Lisaks sellele toimetas selts 1840—1860-ndail aastail Schünmanni kalend-

rit ning organiseeris mõne õpetliku rahvaraamatu ettevalmistamist (Kreutzwaldi «Viinakatk» ja «Sipelgas»). Suurt tähelepanu pühendati seltsi koosolekutel ja väljaannetes eesti rahvaluulele, mütoloogiale ja poeetikale (Faehlmann, Kreutzwald, R. G. Hollmann, J. S. Fr. Boubrig). Hakkas kujunema rahvaluulekäsikirjade fond, pandi alus esimesele eestikeelsete raamatute kogule. Arheoloogilisi kaevamisi võttis ette Kreutzwald.

Ebaühtlane koosseis takistas aga juba algusest peale seltsi efektiivsemat tegevust. Pastoritest liikmete loidus, mitmete kavatsuste (sõnaraamatu koostamine, ajakirja asutamine) luhtumine, kalendrites esinevad puudused kutsusid juba 1840-ndatel aastatel esile Kreutzwaldi rahulolematuse seltsi suhtes. Hiljem, 1860-ndatel aastatel, läks ÕES-i juhtimine hoopis reaktsiooniliste balti-saksa ringkondade kätte.

Rahvaluule kasutamine kirjanduse alusena. Eesti rahva elulisi huve teenis ÕES kõige suuremal määral siiski 1830—40-ndail aastail, kus tema tegevust juhtisid või innustasid Faehlmann (esimees aastail 1843—1850) ja Kreutzwald. Nii kerkis kohe peale seltsi rajamist päevakorrale mõte luua eesti eepos, mis pidi toetama rahva kultuuripüüdlusi ja võitlust parema tuleviku eest. Selle idee esimeseks arendajaks oli Faehlmann, kelle 1839. a. algul esitatud muistenditsükkel Kalevipojast visandas juba eepose põhisündmustiku ning andis talle selgelt feodalismivastase tendentsi. Pool aastat hiljem käsitles äsja Soomet külastanud Georg Julius Schultz (pseudon. *Dr. Bertram,* 1808—1875) juba üksikasjalikumalt rahva uuestisünni eeldusi, hüüdes vaimustatult: «Andkem rahvale eepos ja ajalugu, ning kõik on võidetud!»

1840-ndail aastail eepose koostamine ei edenenud. Küll aga avaldas Faehlmann ÕES-i toimetustes oma rahvusvahelist tähelepanu äratanud müüdid, milledest kutsus erilise imetluse esile «Koit und Ämmarik» («Koit ja Hämarik», 1844). Kuigi tekkis kahtlusi müütide rahvaehtsuse suhtes, pidid Faehlmanni vastasedki (pastor Ahrens) tunnistama, et ta on täielikult saavutanud oma eesmärgi — äratada huvi eesti rahvaluule vastu. Seda tõendab ka eesti ainete levimine 1840-ndate aastate balti-saksa kirjanduses, kus kasutati korduvalt Faehlmanni müütide ja eesti rahvaluule motiive. Võrratult olulisem on Faehlmanni mõju muidugi hilisemale, eesti rahvusliku liikumise aja kirjandusele.

1840-ndail aastail, millal teadlikke eesti rahva huvide eest võitlejaid oli vähe, ähvardas nende püüdlusi lämmatada vastutöötamine reaktsiooniliste balti-saksa ringkondade poolt, kes nägid ÕES-i harrastustes hädaohtu oma valitsevale positsioonile. Nii suhtus «talupojakeele harimisse» vaenulikult Liivimaa aadli konservatiivse leeri juht G. v. Nolcken, nõudes 1842. aastal vaidluses Faehlmanniga eestlaste saksastamist. Kirjasõnas esines 1845. aastal analoogiliste vaadetega Tallinna gümnaasiumi õpetaja E. Meyer, kes pidas eesti keele uurimist ja arendamist tarbetuks, sest eestlaste ajalugu näitavat, et nad pole võimelised iseseisvaks kultuurrahvaks saama ja nende ainus õnn olevat võimalikult kiiresti sakslastega ühte

sulada. Sellelaadilised rünnakud muutsid Faehlmanni ja tema mõttekaaslased ettevaatlikuks, nõnda et nad rääkisid oma eesti keele ja folkloori harrastuste puhul mõnigikord kaduva rahva ja keele mälestiste päästmisest, hääbuva rahvuse luigelaulu ülestähendamisest. Ühtlasi polnud Faehlmannil ja Kreutzwaldil vahetut sidet talurahva klassivõitlusega, mistõttu nad eriti 1845.—1848. a. sündmuste puhul avaldasid omavahel küllalt pessimistlikke mõtteid eestlaste edaspidise saatuse suhtes.

Sellistes tingimustes ei saanud ametiülesannetega koormatud Faehlmannist «Kalevipoja» koostajat. Pärast tema surma 1850. aastal langes kõne all olev ülesanne Kreutzwaldi õlgadele, kes selleks ajaks oli kujunenud kõige paremaks eesti rahvalaulu tundjaks. Enda kinnitust mööda esimesed regivärsid üles kirjutanud juba 14-aastase poisina (1818), kogus ta põhiliselt üliõpilaspõlves Viru-, Järva- ja Tartumaalt ligi sada ehtsat rahvalaulu. 1840-ndate aastate teisel poolel avastas Kreutzwald Setu lauluala. Suure hulga regivärsse on Kreutzwald kopeerinud teiste kogudest või lasknud oma abilistel üles kirjutada. Nagu Faehlmann arendas oma müütides kunstiliselt välja üksikud eesti rahvajutumotiivid, nii töötas Kreutzwald ümber rea rahvalaule, kus ta romantiliselt varjundatud sõnastuses tõstis esile mütoloogilisi või ajaloolisi motiive, vihjates eriti eesti rahva muistsele õnneajale järgnenud võitlustele ning kannatustele. Need arhaiseeringud ilmusid koos ehtsate rahvalauludega osalt juba ÕES-i toimetustes, hiljem aga H. Neusi kogus *«Ehstnische Volkslieder»* («Eesti rahvalaulud», I—III, 1850—1852) ning Neusi ja Kreutzwaldi ühises töös *«Mythische und magische Lieder der Ehsten»* («Eestlaste müütilised ja maagilised laulud», 1854). Esimese eesti rahvalaulu-antoloogia «Ehstnische Volkslieder» koostamisel kasutas Neus peale Kreutzwaldi saadetiste veel Knüpfferi jt. korjandusi, samuti «Beiträge's» avaldatud materjale. «Ehstnische Volkslieder» oli haritud maailmale mõeldud väljaanne, kus temaatiliselt rühmitatud tekstimaterjal on varustatud vastavate kommentaaridega.

Eestimaa Kirjanduse Ühing. Neusi antoloogia oli Eestimaa Kirjanduse Ühingu (*Ehstländische litterärische Gesellschaft*) kõige märkimisväärsemaks ettevõtteks eesti rahvakultuuri tutvustamisel. Mainitud organisatsioon asutati 1842. aastal Tallinnas eesmärgiga kohalikku kirjandus- ja kunstielu arendada ja kodumaa ning selle elanike minevikku ja olevikku täpsemalt tundma õppida. Anti välja oma toimetusi, mis algul kandsid nime *«Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands»* («Liivi-, Eesti- ja Kuramaa ajaloo arhiiv», 1842—1861), hiljem *«Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands»* («Lisandusi Eesti-, Liivi- ja Kuramaa tundmisele», 1873—1938). Kuna ühing pühendas tähelepanu peaasjalikult balti-saksa ajaloole, on tema osatähtsus eesti kultuuriloos ÕES-iga võrreldes tunduvalt väiksem. Siiski ei puudunud ühingul eesti raamatute ja rahvalaulude kogu; viimase põhiosa moodustas ühingu liikme Knüpfferi korjandus.

Eestimaa Kirjanduse Ühingu kõige eestihuvilisem uurija Alexander Heinrich Neus (1795—1876) oli sündinud Tallinnas maalri pojana. Aas-

A. H. Neus.

tail 1814—1817 õppis ta Tartu ülikoolis teoloogiat, tegeldes samal ajal ka keeleküsimustega. 1820. aastal sai Neus Paldiski ja aasta pärast Haapsalu kreiskooli inspektoriks. 1841. aastal lahkus ta nägemisvõime vähenemise sunnil ametist ning elas siitpeale pensionärina Tallinnas. Pedagoogilise töö kõrval tegeles Neus luuletaja ning tõlkijana. Ta harrastas ballaadi, mis oli tollal balti-saksa kirjanduses populaarne, ning soovitas juba 1840. aastal regivärsivormi eesti kunstluule aluseks võtta. Eestimaa Kirjanduse Ühingus, mille asutajaliige Neus oli, juhatas ta aastail 1842—1853 koduloo-osakonda ning esines ettekannetega eestlaste, nende keele, mütoloogia ja folkloori kohta. Hinnates eesti rahvalaulu, tutvustas Neus selle olemusjooni ajakirjanduses ja «Eesti rahvalaulude» eessõnas. Samuti vahetas ta rahvaluule ja selle keele kohta kirja teel mõtteid Kreutzwaldiga. Neus oli

nn. loodusmütoloogilise koolkonna mõjualune ning otsis ka rahvalauludest mütoloogilisi elemente.

ÕES-i toimetuste ja Neusi kogu kaudu jõudis eesti rahva vaimne looming juba suuremas ulatuses haritud maailma ette ning äratas vene ja välismaa teadlaste tähelepanu. Tolleaegsele eesti folkloristlikule tööle tähendas tunnustust Kreutzwaldi ja Neusi «Müütiliste ja maagiliste laulude» avaldamine Peterburi teaduste akadeemia väljaandel. Kreutzwaldi otsene kontakt Peterburi teadlastega tekkis 1840-ndate aastate lõpul, kui ta kogus andmeid akadeemik Koeppenile, kes koostas Venemaa Euroopa-osa etnograafilist kaarti.

Keeleküsimused ja uus ortograafia. 1840-ndail aastail hakkasid eesti keele probleemide käsitlemisel juhtivat osa mängima oma rahvusest haritlased, kellel olid selleks hoopis suuremad eeldused kui balti-saksa literaatidel. Juba sajandi esimesel veerandil vaidluste objektiks saanud ühtse kirjakeele küsimuses asusid Jürgenson, Faehlmann ja Kreutzwald kindlalt seisukohal, et põhja-eesti murdel on kirjakeelena rida eeliseid. Ühtlasi leiti, et on tarbetu ja kahjulik levitada kitsal lõuna-eesti murdealal tartukeelseid raamatuid, sest seal saadavat aru ka põhja-eesti kirjakeelest. Aastakümneid kestnud võitlus hakkas nüüd juba praktilisi tulemusi andma. Kui XIX saj. algul ilmus üle 40% raamatutest lõuna-eesti keeles, siis sajandi keskel ainult 15%. Kiriklikest ringkondadest leidis lõuna-eesti keel veel nüüd ja hiljemgi kaitsjaid.

Üksikküsimustest tunti 1840-ndail aastail huvi häälikuõpetuse, morfoloogia ja ortograafia vastu. D. H. Jürgensoni varane surm katkestas tema töö eesti sõnaraamatu ettevalmistamisel. Kõige intensiivsemalt tegeles eesti keele uurimise alal Faehlmann, kes Jürgensoni järglasena täitis aastail 1842—1850 ülikooli eesti keele lektori ülesandeid. Nagu O. W. Masing, nõudis ka Faehlmann kirjakeele ülesehitamist rahvakeele alusel, suhtudes kriitiliselt senisesse saksapärasesse kirikukeelde ja ortograafiasse. Tema eestikeelsed tööd tõusevad esile sõnavararikkuse ning rahvaliku stiili poolest. Ortograafia alal ei loobunud Faehlmann veel vana kirjaviisi põhiprintsiipidest, vaid püüdis selle ebatäpsusi (topeltkonsonandi kahemõttelisust) vältida eriliste diakriitiliste märkidega (näit. *kaña* 'kana', aga *kanna* sõnast 'kandma'), mis kujutab endast Masingu parandusettepaneku teisendit. Faehlmanni kirjaviisi kasutati 1840-ndail aastail mõningates ÕES-i väljaannetes (kalendrites) jm.

Samal ajal tegeles eesti keele uurimisega Kuusalu pastor Eduard Ahrens (1803—1863), kelle *«Grammatik der Ehstnischen Sprache»* («Eesti keele grammatika», 1843, II tr. koos lauseõpetusega 1853) peegeldas XIX saj. esimese poole eesti keeleõpetuse arenguteed, mida iseloomustas loobumine saksa-ladina eeskujudest rahvakeele kasuks. Samuti arvestas Ahrens juba soome keelt. Viimane moment on ilmne ka tema uue, meil praegu kehtiva ortograafia ettepanekus (1843), kusjuures uurija sai edasisteks sammudeks julgustust 1844. aastal Eestit külastanud E. Lönnrotilt, Eestimaa vaimulikkonnas, kellele Ahrens oma reformipõhimõtted aastail

1844—1845 esitas, leidis tema ettepanek ägedat vastuseismist, mis andis Ahrensile põhjust rea poleemiliste kirjutiste avaldamiseks senise kirikukeele kohta. Ometi ilmusid juba 1844.—1845. aastal mõned uues kirjaviisis trükitud raamatud (Schüdlöffeli «Toomas Westen», Reinthali «Tarto maakeele Abits»), samuti leidis Ahrensi reform poolehoidu ÕES-i juhtivate tegelaste hulgas, kes kasutasid uut kirjaviisi 1846. a. kalendris. Kuid rahva harjumatus uue süsteemiga, samuti konflikt ägeda Ahrensi ja ÕES-i vahel olid nähtavasti põhjuseks, et Faehlmann pöördus elu lõpul uuesti oma ortograafia juurde. 1850-ndail aastail jõudis Kreutzwald akadeemik Sjögreni toetusel arusaamisele uue kirjaviisi paremusest ning alustas järjekindlat võitlust selle läbiviimise eest. Üleminek tänapäevasele ortograafiale võttis aega aastakümneid, kusjuures kõige visamini pidasid vanast kirjaviisist kinni kiriklikud ja muud konservatiivsed ringkonnad.

Raamatuturu üldine olukord. Raamatutoodangus võime 1830-ndate aastate lõpust peale tähele panna nii üldist kasvu kui ka liigilist mitmekesistumist. Kui sajandi algul ilmus aastas ainult 4—5 raamatut, siis nüüd tõusis aastatoodang 20—25 nimetuseni. Raamatuturu elavnemine võimaldas moodsama tehnika rakendamist trükitööstuses: võeti kasutusele esimene kiirpress (1846), hakkas arenema litograafia (esimeste ettevõtetena a. 1818 C. S. Walter Tallinnas ja a. 1832 G. Fr. Schlater Tartus). Olulist osa mängis 1840-ndate ja järgnevate aastate raamatutoodangus H. Laakmanni trükikoda ja kirjastus Tartus (rajatud 1837), mis spetsialiseerus eestikeelse kirjanduse väljaandmisele. Laakmanni ja Schünmanni trükikoda tõstsid Tartu varsti eesti raamatutoodangus esikohale. Ühtlasi pühendasid Tartu trükkalid (eriti Laakmann) tähelepanu ka raamatute kujunduslikule küljele, nõnda et 1840-ndail aastail ilmus rida rohkete siseillustratsioonidega raamatuid (näit. Kreutzwaldi teosed, kalendrid jm.).

Raamatute levitamise eest hoolitsesid tollal kirjastajad-trükkalid, aga ka autorid ise, saates neid komisjonimüügi korras linnades talurahvakauplustele ja raamatukõitjatele, maal köstritele ja kooliõpetajaile. Ühtlasi müüdi raamatuid laatadel. Vaimulikku kirjandust levitasid ka piibliseltsid. Ilmalikku kirjandust nõuti veel vähe. Minekut oli peamiselt kalendritel ja mõnekopikalistel raamatukestel, mida linakaupmehed andsid talumeestele kauba peale. Seetõttu ongi kõne all oleva perioodi ilmalikus kirjanduses valitseval kohal mõne- kuni paarikümne-leheküljelised brošüürid.

Et eestikeelseid ning eriti õpetlikke raamatuid rahvale kättesaadavaks teha, asutas ÕES 1839. aastal Tartus eesti raamatute kesklao, mille kaudu varustati teistes linnades loodud müügipunkte. Muude raamatulevitajate võistluse tõttu ei olnud ÕES-i müügivõrgu läbikäik suur ja ettevõte likvideeriti 1845. aastal; ainult Kreutzwald jätkas kuni 1864. aastani Võrus eesti raamatute müügi korraldamist.

Kuigi ilmaliku kirjanduse osatähtsus 1840-ndate aastate trükitoodangus tunduvalt kasvas, jäi domineerivale kohale siiski vaimulik kirjavara, kus valitsesid samad uuspietistlikud ideed nagu eelmiselgi perioodil. Senistele liikidele lisaks tuli misjonitöö teema («Sannumed pagganattest»), samuti

avaldati spetsiaalseid palve- jm. raamatuid lastele. Rahva massiline üleminek õigeusku sundis luteri kirikut oma õpetust intensiivsemalt propageerima ka raamatu abil. Ilmusid kirikulugu, samuti Martin Lutheri jt. protestantliku usu levitajate elu käsitlevad teosed. Samad luterlike positsioonide kaitsmise püüded domineerisid ka Karuse pastori Fr. W. A. Hasselblatt'i ja Pärnu pastori E. W. W. Schultzi poolt väljaantud sarjas *«Leiwakorwikenne»*, millest aastail 1847—1849 ilmus kaksteist annet. Janteri ja Henningi kõrval tõusis 1840-ndate aastate vaimulikus ja poolilmalikus kirjanduses esile rida uusi autoreid, nagu Johann Schwelle, Vändra pastor Carl Körber ja tema köster J. V. Jannsen; juba Jannseni esikteos *«Sioni-Laulo-Kannel»* (I—III, 1845—1860, Krummacheri järgi) levis laialt.

Kuna 1840-ndail aastail hakkas juba rohkem tõeliselt rahvavalgustuslikke raamatuid ilmuma, muutus usulis-pietistliku kirjanduse reaktsiooniline funktsioon nüüd üha ilmsemaks: hoides lugejaid oma mõju all ning halvustades ilmalikku kirjandust kui inimese hingeõnnistusele kahjulikku tühja lori, tõkestas usulise tendentsiga kirjavara Kreutzwaldi jt. teoste levikut.

Ilmaliku lugemisvara põhiliigid. 1840-ndate aastate ilmaliku kirjanduse üheks uueks jooneks oli sentimentaalse juturaamatu esilekerkimine, mis tõi akadeemilise haridusega Faehlmanni ja Kreutzwaldi kõrvale kirjandusse hulga teisi eestlasi. Need olid poolharitlased, enamasti köstrid ja koolmeistrid, kellest mitmed hankisid endale nagunii lisateenistust raamatuköitmise ja -müümisega. Valdavas osas ilma eeldusteta algupäraseks loominguks ning mõttelaadilt kiriku mõju all, tõlkisid või jutustasid nad ümber saksa uuspietistlikust vaimust kantud kolmanda ja neljanda järgu autorite (Chr. v. Schmidi, W. O. v. Horni jt.) töid. Mõnigikord muretsesid neile sobivad saksa originaalid kätte kirjastajad (Laakmann), andes ümbertöötamise tasuks mõned priieksemplarid. Esimeseks sellelaadiliseks autoriks oli Muhu köster-koolmeister O. W. Freundlich. Erilise populaarsuse omandasid meil aga saksa rahvaraamatu-süžeed (esimesena ilmus «Jenoveva elust», 1839), mis jäid teatavate lugejakihtide huviobjektiks kuni sajandite vahetuseni. Ajajärgu lõpul hakkas tõlkekirjanduse alal ilmuma juba perioodiline kogumik — J. V. Jannseni *«Sannumetoja»* (1848—1860). Võõrastele eeskujudele toetuva moraliseeriva jutukirjanduse mõju oli vastuoluline: ühelt poolt suurendas see massilise populaarsuse omandanud lektüür juturaamatute lugejate hulka, teiselt poolt kammitsesid «jenoveevade» kristlik alistumismoraal ja primitiivne kunstiline külg rahva maailmavaate ja kirjandusliku maitse arenemist.

Teistest algupärasemaid ning kunstiliselt arvestatavamaid sentimentaalseid jutustusi kirjutas Suve Jaan (Johann Sommer), kes on silmapaistev ka selle poolest, et ta esimesena hakkas laiemalt kujutama eesti ja vene rahva kangelaslikkust võitluses välisvaenlaste vastu, kasutades selleks vene ajaloo ja kirjanduse aineid.

Et Faehlmanni ja Kreutzwaldi rahvusromantiline looming ei ulatunud esialgu veel laiemate lugejaringideni, siis jäi ka 1840-ndail aastail juhti-

vaks kirjandusliigiks rahvavalgustuslik raamat, mis omandas nüüd hoopis demokraatlikuma ilme. Selleks mõjus kaasa Fr. R. Faehlmanni esinemine kalendrites, eriti aga Fr. R. Kreutzwaldi intensiivne tegevus rahvaraamatute soetamisel. Kreutzwald seadis kirjandusele nõudlikud ülesanded — demokraatliku ideestiku levitamise ning lugeja mõistuse ja kirjandusliku maitse arendamise. Kreutzwaldi tööd olid nii ideeliselt kui ka kunstiliselt hoopis teisel tasemel võrreldes pastorite ja köstrite sageli vigases keeles kirjutatud uinutavate raamatukestega. Vastavalt oma ratsionalistlik-edumeelsele põhikontseptsioonile oli Kreutzwald teravas vastuolus uuspietistliku ja hernhuutliku maailmakäsituse ning sellesisulise kirjandusega. Kreutzwaldi töid anti 1840-ndail aastail välja siiski anonüümselt, mistõttu uue kirjandusliku kultuuri eest võitleva autori nimi ei aidanud tema teoseid muude ilmuvate raamatute seast esile tõsta.

1830-ndate aastate lõpul ja 1840-ndate aastate algul ilmus rahvavalgustusliku lugemisvara alal rida karskussisulisi jutustusi ja brošüüre. Välisautoritest mõjutas rahvavalgustuslikku jutustust eriti šveitsi kirjanik J. H. D. Zschokke (1771—1848). Üheks tema proosa eesti keelde mugandajaks oli G. H. Schüdlöffel, kes 1840-ndate aastate esimesel poolel tõlkis veel mõne teisegi üksikasjalikuma elukujutusega raamatu.

Perioodi kõige silmapaistvamaks ilukirjanduslikuks sündmuseks oli Faehlmanni ja Kreutzwaldi laiema ühiskonnakriitilise temaatikaga juttude («Tühi jutt, tühi lori», «Kalendritegija kimbus», «Reinuvader Rebane») ilmumine, mis ühelt poolt tähistavad realistliku elemendi süvenemist, teiselt poolt aga sotsiaalse satiiri tekkimist eesti kirjanduses.

Populaarteaduslikku raamatu arendajaks oli 1840-ndail aastail Kreutzwald, kelle *«Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on»* (1848—1849) kujutab endast esimest sellelaadilist eesti perioodilist väljaannet. Populaarteaduslikke eesmärke teenis ka tema *«Ma- ja Merre-piltid»* (1850—1862), kuigi selles lugeja huvi köitmiseks kasutatakse jutusüžeed. Põllumehele pakkusid head nõu nii Kreutzwaldi *«Sippelgas»* (1843) kui ka Freundlichi *«Põllomehhe ait»* (1849).

Eesti ajakirjanduse ajaloos on 1830-ndad ja 1840-ndad aastad tühi koht: tsensuurivalitsuse eitav suhtumine talurahvalehe väljaandmisse oli põhjuseks, et ajaleheluba ei saanud Torma-Lohusuu pastor E. J. Assmuth (1833) ega ka Eestimaa konsistoorium (1838). 1840. aastal tegi Kreutzwald ÕES-ile ettepaneku kaks korda kuus ilmuva «Ma-rahwa nõoandja» rajamiseks, kuid ka seltsil ei õnnestunud siin midagi korda saata, kuigi Faehlmann jt. veel 1846. aastal selle küsimusega tegelesid.

1840-ndate aastate kirjandus arenes juba enam või vähem märgatava võitluse tingimustes, kus vastamisi seisid ühelt poolt usulis-moraliseeriva kirjavara soetajad ja teiselt poolt demokraatliku kultuuri eest väljaastuvad eesti rahvusliku kirjanduse rajajad. Kui maha arvata mõned erandid, ei saavutanud nõudlikum rahvavalgustuslik kirjandus kõne all oleval perioodil siiski veel erilist populaarsust.

Kalendrikirjandus. Rahva lugemisvaras etendasid 1840-ndail aastail

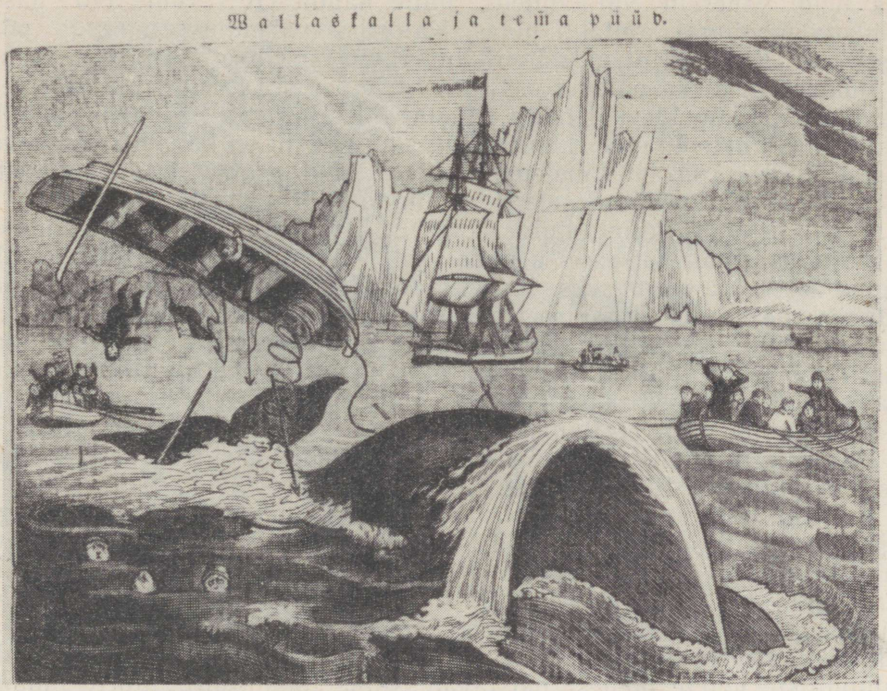

Illustratsioon väljaandest «Maailm ja mõnda».

endiselt silmapaistvat osa kalendrid. Varasemaile seeriaile lisandus nüüd uusi nii Tartus kui ka Pärnus; märkame ka olulisi muudatusi kalendrite sisus ja mõnel määral välimuseski. Võrreldes eelmiste etappidega oli tähtraamat nüüd teadlikumalt rakendatud oma aja eesrindlike ideede teenistusse. Kuid selline hoiak ei iseloomustanud siiski kõiki kalendrisarju. Nii jätkasid Tallinnas (aga ka Pärnus) ilmuvad tähtraamatud põhiliselt pietistlike ja kitsalt vaimulike eesmärkide propageerimist ega lisanud säärastena midagi uut kalendrikirjandusse. Pigem võib neis konstateerida tagasiminekut eelmise perioodiga võrreldes, sest kalendrilisades domineerivad nüüd aastast aastasse vagameelsed lugemised «õnnistuse kasuks», mis kutsusid jumalat tänama «oma risti eest».

Hoopis teist keelt kõnelevad Tartu tähtraamatud, mida põhjustas asjaolu, et kalendrite toimetajateks olid siin Faehlmann ja Kreutzwald. Lisaks sellele ilmus Schünmanni *«Tarto- ja Wõrro-ma rahwa Kalender»* (alates a-st 1843 *«Ma-rahwa Kalender»*) 1840. aastast peale otseselt Õpetatud Eesti Seltsi toimetusel. Viimane aga püüdis neil aegadel oma plaanidesse lülitada ka rahvavalgustuslikke ülesandeid. Kalender oligi

üks neid väheseid väljaandeid, mille kaudu ÕES kuni 1867. aastani rahvaga mõningat kontakti pidas. Kalendris vaheldus lõuna- ja põhjaeesti keel. Kõne all oleval etapil ilmus siin rida õpetliku sisuga kirjutisi ja ilukirjanduslikke palasid — jutte ja luuletusi. Faehlmanni ja Kreutzwaldi katsed kõnelda kalendris riivamisigi talurahva päevamuredest kutsusid esile ametivõimude rahulolematuse. Seetõttu on kalendri järgnevates aastakäikudes rohkem tähelepanu pühendatud praktilistele nõuannetele, õpetlikku laadi ilukirjandusele ja mõningaile lokaalsetele teemadele.

Teiste kalendriseeriate hulgas oli ÕES-i tähtraamat üks sisukamaid ja mitmekülgsemaid. Kitsastel aegadel anti siin rahvale juhatust samblaseguse leiva küpsetamiseks, juurviljaaedade rajamiseks ja üldse majapidamise paremaks organiseerimiseks. Ühtlasi avardas kalender rahva silmaringi ülevaadetega Euroopa maadest ja riikidest, Venemaa geograafiast ning Tartu ajaloost (Kivisilla ehitamine, toomkiriku põlemine jms.). Alates 1850. aastast hakkas kalender avaldama aastabibliograafiaid ilmunud raamatute kohta («Ramato kulutaja»). Enamik kalendri aastakäike on illustreeritud balti kunstnike (Fr. Maydell jt.) Tartu vaadetega puulõikes, mis paigutati tiitellehe ette.

Kalendril oli oma osa algupärase eesti kirjanduse kui ka tõlkemuganduste tutvustamisel. Siin ilmusid Faehlmanni jutud ja luuletused, Kreutzwaldi pilkelugu «Narrilased» ja Hölty «Leinalaul» Kreutzwaldi tõlkes. Tänu mainitud juttudele puutusid kalendrilugejad kokku koomilise elukujutusega, mis on seda märkimisväärsem, et koomika rakendamine oli sentimentaalse rahvaraamatu levimise aegadel veel üsna tagasihoidlik. Kujundiliste võtete poolest paistavad silma mainitud autorite muudki tööd kalendris, nagu näit. Tartu Kivisilla kirjeldus Faehlmannilt (1848), Kreutzwaldi Emajõe kirjeldus (1844) jm.

Kuigi «Maarahva Kalendri» toimetajad püüdsid väljaandega pälvida lugejate rahulolu, oli ometi nurinat nii lähemal kui kaugemal. Kriitikale reageeris Faehlmann humoristliku looga «Kalendritegija kimbus», kuid «lonkru vanamoori karguga» ei suutnud ta laitjaid siiski ümber häälestada. Talurahva teatavale osale, kes seni olid enamasti jumalasõna ja vaimulike lugemistega harjunud, ei meeldinud põllumajanduslikud nõuanded kalendrilisades, nagu märgib Faehlmann ÕES-i 1845. a. tegevuse aruandes. Kuid ta pidas vajalikuks rajatud suunda jätkata, kuni taibatakse nende õpetuste kasulikkust.

Pealekäivamaks nurisejaks aga osutus kalendri kaastööline Võrust — Kreutzwald. Teda häiris eriti kalendris kasutatav ortograafia, mis tõepoolest oli väga kirju ja ebajärjekindel. Müstifitseerides end Ladasvere koolmeistriks Rein Metsikuks, kirjutab ta Faehlmannile mihklipäeval 1846: «Isseärranis pallun murret kanda, et Teie uue Kalendri *Ortographie* jälle sähherduseks kirju-rähniks ei lähhe kui meie tännini immestades olleme näinud. Pool on temma Soomlane, pool tormlane, pool sõggelane, pool immelane! Agga poolik ning tõlpsabba on iggas kohhas naero wäärt.» Ka teeb Kreutzwald kirjades ÕES-i juhtivaile tegelastele ettehei-

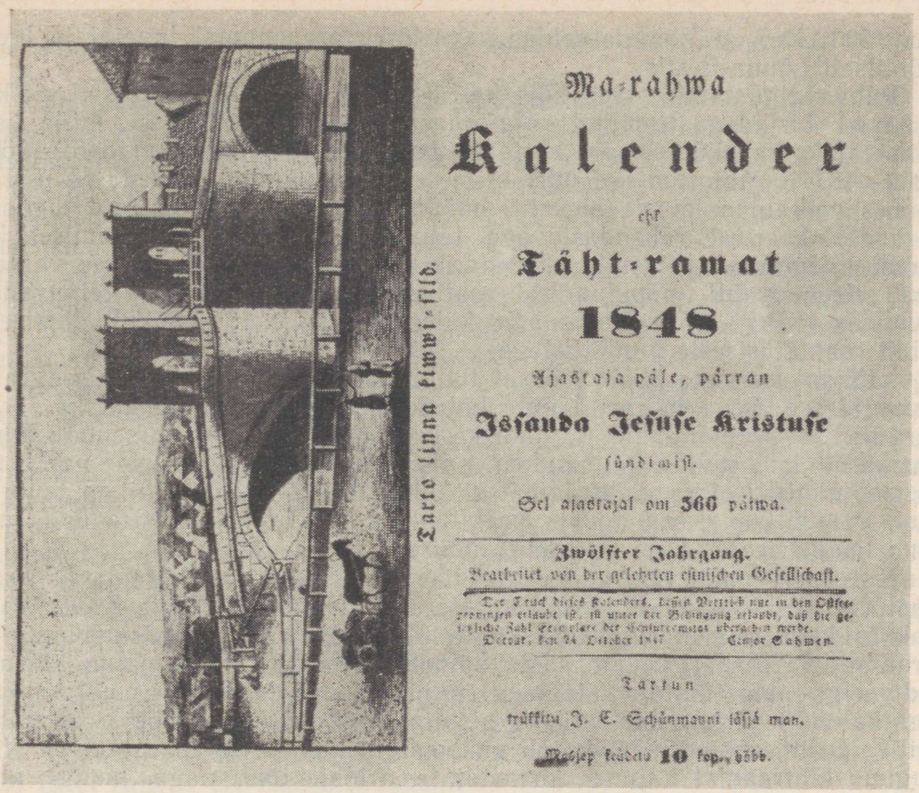

teid kalendri sisu kohta. Ta sõitleb neid tagurliku kirjanduse (C. Körberi teoste) ülistamise ja tühiste lugemiste avaldamise pärast 1843. ja 1847. a. kalendris. Äsja tsiteeritud kirjas Faehlmannile märgib Kreutzwald: «Mõnnusam olleks meie päiwil pärrisrendnikko-seisusest ja muust tallolikko asjust rahwale juhhatust anda, mis nende mõistust küpsetaks - - -».

Et talurahva sotsiaalset olukorda puudutavate probleemide käsitlemine oli tsensuuri tõttu raskendatud, asus «Maarahva Kalender» põllumajanduse edasiarendamist propageerima. Ta kutsus talupoegi üles krediitkassas raha «kasvatama» ja härgi näitusele tooma rahalise auhinna saamiseks. «Tekke ristikhaina!», «kasvatage mõtsa!», «kuivatage sood!» — nendest kalendriveergudelt kõlavatest üleskutsetest oli aga 1840—1850-ndate aastate teoorjuse ikkes vaevlevale talupojale vähe kasu.

Kuigi ÕES-i kalender oli esileküündivamal kohal oma aja tähtraamatute hulgas, pole ometi põhjust üle hinnata tema osa rahva laiade hulkade valgustamisel. Kalendri tiraaž oli teistega võrreldes tagasihoidlikum

(u. 1500 eks.). Väljaanne eeldas mõnevõrra arenenumat lugejat ja levis põhiliselt Lõuna-Eestis.

Rahvavalgustamise teed käis ka 1845. aastast peale Tartus Laakmanni kirjadega ilmunud «*Ma-rahwa kassuline Kalender*», mille lisa toimetajaks kahekümne viie aasta jooksul oli Kreutzwald (1846—1860; 1865—1874). Mainitud kalendri esimesed aastakäigud tutvustasid esmajoones võõramaa loomi (elevant, hüään, lõukoer jt.), jutustasid lugusid tarkadest koertest, rakendasid aga talurahva ideelisel kasvatamisel ka looma-allegooriat. «Kasulise Kalendri» kaudu jõudis rahva kätte valdav osa Kreutzwaldi populaarsest satiirilisest jutustusest «Reinuvader Rebane» (1848—1851). Laakmanni kalender oli üsna rikkalikult illustreeritud raamatusiseste puulõigetega.

XIX saj. esimese poole jooksul tungis kalender kõige laiemaisse rahvakihtidesse. Seda näitavad uute kalendriseeriate rajamine kui ka järkjärgult kasvavad tiraažid; sajandi keskpaiku ulatus populaarsemate tähtraamatute trükiarv 5—6 tuhandeni. Kalendril oli tare seinas oma nael, kus ta rippus nööri otsas. Tähtraamat oli odav (keskmiselt 2—10 kop., suuremad 20—30 kop.), esmajoones praktilisi vajadusi teeniv käsiraamat, mis oma lisaga äratas huvi ka ilukirjanduse lugemise vastu.

Kui varasemate tähtraamatute ettevalmistajateks olid valdavas osas pastorid, siis 1840-ndail aastail toimus siin murrang: ÕES ja Kreutzwald hakkasid oma kalendriseeriaid koostama kindla rahvavalgustusliku programmi alusel. Järgnevate aastakümnete paremad tähtraamatud lähenesid veelgi enam oma aja sotsiaalsetele probleemidele. Teiselt poolt hakkas aga kalendrisse tungima ka kergesisuline jutt või anekdootlik jutujätk, mille peamiseks eesmärgiks oli vähemarenenud lugeja lõbustamine. Niisugune tähtraamat kujunes kirjastajate äriobjektiks, nagu muugi alaväärtuslik kirjandus.

Õppekirjandus. 1840-ndate aastate talurahvaliikumine tõstis teravalt esile ka rahvakooli küsimuse. Massilist usuvahetust, kus rahvas toetus põhjendamata kuulujuttudele, seletasid valitsevad ringkonnad osalt rahvahariduse viletsa olukorraga. Lisaks sellele hakkasid luterlikule haridusele võistlejaks kujunema rajatavad õigeusu kirikukoolid. Need asjaolud sundisid kohalikke valitsusorganeid suurendama kooli osa talurahva ideelisel mõjutamisel, mis kajastus ka 1849. a. Liivimaa ja 1856. a. Eestimaa talurahvaseaduses. 1849. aastal toodi Valmierast (Volmarist) Valka üle Liivimaa kihelkonnakooli-õpetajate seminar, mis J. Cimze juhtimisel valmistas õpetajaid ette ka eesti koolide jaoks. Loomulikult ei saanud neil sammudel enam mõju olla 1840-ndate aastate tegelikele koolioludele, mis jäid üldiselt eelneva perioodi vähenõudlikule tasemele. Seetõttu ei paku ka õppekirjandus palju uut. Seniste aabits-katekismuste kõrvale ilmus siiski juba aabits-lugemikke, samuti anti välja esimene maateaduse õpik — B. Gildenmanni «*Mailma made õppetus*» (1849). Uue nähtusena tuleb märkida ka esimeste vene ja saksa keele õpperaamatute ilmumist. Nendest oli J. Schwelle «*Weike wenne keli ABD-ramat*» (1844) õige alge-

line. Mahukaid saksa keele õpikuid koostas Riia eesti koguduse pastor O. A. v. Jannau.

Kirjanduskriitika. Raamatutoodangu kasvust hoolimata pidurdus 1830—1840-ndail aastail kriitika areng; selle peamiseks põhjuseks oli avaldamisvõimaluste puudumine pärast «Beiträge» seismajäämist. Ka «Inland» ei toonud mainitud aastail nimetamisväärselt eesti kirjanduse arvustusi. Märkimist pälvib siiski 1836. a. «Tarto ma-rahwa Kalendri» anonüümne retsensioon ajakirja esimeses aastakäigus (1836). Selles mõistetakse hukka kalendris toodud nõuandeid, mis ei arvesta talupoja majanduslikku kandejõudu või on jälle niisugused, mida iga taluperenaine paremini tunneb. Seega jätkas «Inland» tolleaegsete kalendrite küündimatuse arvustamist, nagu seda tunneme juba Rosenplänteri ja Masingu päevilt.

Ajastu kahe võistleva kirjandusliku suuna — rahvavalgustusliku ja pietistliku lugemisvara vaheline vastuolu tõusis avalikult esile 1839. aastal tekkinud poleemikas. Selleks andis põhjust Mannteuffeli looming, mida Kreutzwald ja Knüpffer «Inlandis» soosivalt mainisid. Hinnates Mannteuffeli elukujutuse tõepärasust ning keele rahvalikkust, vastandas Knüpffer tema rahvavalgustuslikud jutustused pastorite pentsikuile raamatukestele (Tractätleine), heites viimastele ette abitut õpetlikkust ning keelelist küündimatust. Knüpfferile vastas sellelaadilise kirjavara soetaja — Mustjala pastor Carl Johannes Masing koguni eri brošüüriga «*Ueber das ehstnische Tractatwesen unserer Tage*» («Eesti vaimulikest raamatutest meie päevil», 1839), kus ta astub välja valgustuse vastu ning püüab usulise tendentsiga raamatute vajalikkust põhjendada rahva ükskõiksusega kirikuskäimise suhtes. Nende brošüüride keelelist küündimatust õigustab Masing sellega, et eesti keele kohta polevat midagi ilmunud ja et rahvas ise rääkivat lohakalt.

Kõne all olev poleemika iseloomustab kujukalt lahkuminevaid arusaamisi kirjanduse ülesannetest käsitletava perioodi algul. Kui ajajärgu edasiviivad jõud seadsid eesmärgiks ilmaliku kirjanduse arendamise, siis uuspietistlikud pastorid suhtusid avaramasse elukujutusse vaenulikult, nähes kirjanduse ülesannet ainult usulise meelsuse levitamises. Oli vaja aastatepikkust võitlust, et pietistlikku lektüüri kirjanduse mõistest välja tõrjuda.

Ajajärgu eestikeelne kriitika piirdus paari episoodilise sõnavõtuga kalendrites ja needki pärinevad perioodi lõpuaastatelt. Tõsisemalt püüdis ilmuva kirjanduse kohta informatsiooni tuua ÕES-i «Maarahva Kalendri» «Raamatu kuulutaja». Kui see hilisemates aastakäikudes piirdus ainult trükis ilmunud teoste loetlemisega, siis esimeses ülevaates, mille autoriks peetakse ÕES-i tolleaegset sekretäri Carl Reinthali, leiame pikema arutluse raamatute kasust ja kriitika tarvilikkusest; ühtlasi soovitatakse mõningaid 1848. ja 1849. aastal ilmunud teoseid. Kõige olulisem selles artiklis on hinnang Kreutzwaldi väljaande «Maailm ja mõnda» kohta, mis on ühtlasi ka esimeseks Võru tohtri loomingu eestikeelseks retsensiooniks; selles tunnustatakse tõsiselt kirjaniku rahvavalgustuslikku tööd. Kirjuti-

ses lähenetakse mõnelegi küsimusele klerikaalselt positsioonilt, kuid autoril on arusaamist ka rahva vaimsetest vajadustest. «Jumalatarkuse» kõrval tunnistatakse väga vajalikuks ka maine tarkus. Kirjutises ilmneb sotsiaalset protestigi, kui seal õigesti konstateeritakse, et eestlase haridustlik mahajäämus on tingitud kitsalt vaimulikust kooliõpetusest, samuti rahvale määratud kirjavara ühekülgsusest, sest see on peaaegu eranditult vaimulik.

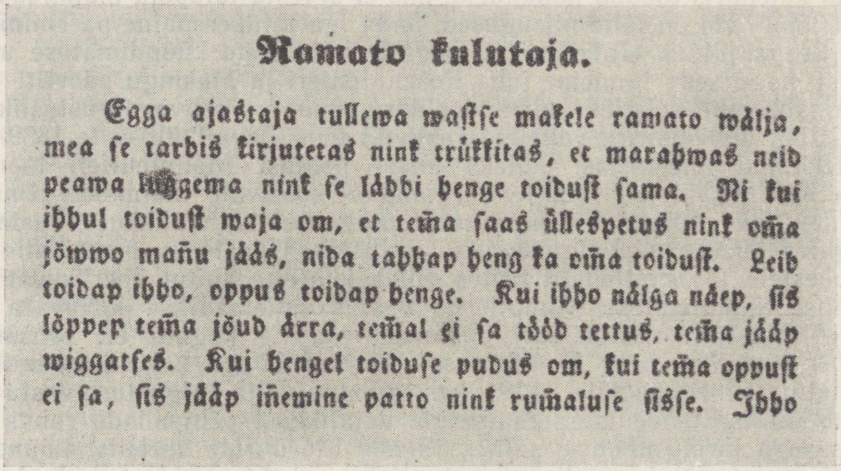

Ramato kulutaja.

Egga ajastaja tullewa waſſe makele ramato wälja, mea ſe tarbis kirjutetas nink trükkitas, et marahwas neid peawa hõggema nink ſe lähti henge toiduſt ſama. Ni kui ihhul toiduſt waja om, et teĩna ſaas üllespetus nink oĩna jõwwo mañu jääs, nida tahhap heng ka oĩna toiduſt. Leib toidap ihho, oppus toidap henge. Kui ihho nälga näep, ſis löppep teĩna jõud ärra, teĩnal ei ſa tööd tettus, teĩna jääp wiggatſes. Kui hengel toiduſe pudus om, kui teĩna oppuſt ei ſa, ſis jääp iñemine patto nink ruñaluſe ſisſe. Ihho

«Raamatu kuulutaja» algus 1850. a. «Maarahva Kalendris».

Tähtsaks osaks 1840-ndate aastate kriitikas on Kreutzwaldi hinnangud oma aja kirjandusele. Tema arvustuslik tegevus piirdus küll paari episoodilise vahemärkusega ilukirjanduslikes teostes. Nii kiidab «Viinakatku» tegelane Kaarl Mannteuffeli «Ajaviidet» kui mõnusat lugemist, sellal kui enamik raamatuid on tühi lori, mis ei tasu ajaviitmist, silmavaeva ega selle ostmiseks kulutatud rahakopikat. Teisal, «Reinuvader Rebases», naeruvääristab Kreutzwald vaimupimestava pietistliku kirjanduse autoreid ning ironiseerib «Lorrikandjate» (Jannseni «Sannumetojad») ja «Metsakakkude» (Körberi «Küllaleib») üle, «mis rummalate ellajade rahhataskud tühhendasid ja waimolikko kirjutajate kukrud mammonaga täitsid».

Teravuse tõttu ei pääsenud trükki Kreutzwaldi ainuke iseseisev kriitikaartikkel «Üks Kalendrijut», mille ta 1843. aastal saatis Faehlmannile ÕES-i tähtraamatu jaoks. Selles hurjutatakse kiriklasi, kes õhutavad aina vaimuliku kirjanduse lugemist ning püüavad inimesi veenda, nagu oleksid ilmalikud raamatud ainult tühi lori. Kirjutises soovitatud üheksa parema raa-

matu hulka kuuluvad mõlemad Mannteuffeli teosed, O. W. Masingu «Nädalaleht» ja autori enda «Viinakatk».

Tolleaegse eesti kriitilise mõtte arenemise seisukohalt pälvivad tähelepanu ka Kreutzwaldi kirjavahetuses leiduvad märkused kaasaegse kirjanduse ja autorite kohta. Neid esineb eriti kirjades Faehlmannile, aga ka sõnumikes ÕES-i sekretärile Chr. E. Sachssendahlile. Omavahelises korrespondentsis on Kreutzwald avameelne, väljenduslaadilt robustne ning teravalt satiiriline. Ta süüdistab korduvalt pastoreist kirjamehi loomingulises küündimatuses ning äritsemises vaese rahva kulul. Selles seoses nimetab Kreutzwald C. M. Henningit ja Carl Körberit. Veel 1850. aastal jõuab ta tolleaegset kirjavara iseloomustades hoopis pessimistlikule järeldusele: «Siiamaani pole veel m i n g i s u g u s t eesti kirjandust olemas; mida selleks on peetud, pole nimetamisväärt. Igatahes peaksid need, kes rahvale head soovivad, lihtsameelseid inimesi trükitud värdjate eest h o i a t a m a.»

Kreutzwaldi vihased sõnad meenutavad Masingu teravaid hinnanguid tema kirjavahetuses Rosenplänteriga. Oli ju mõlema ideaaliks rahvavalgustuslik lugemisvara, mille levikut takistas alaväärtuslik pietistlik raamat. Teiselt poolt näitavad Kreutzwaldi kriitilised lähtekohad ka olulist edasiminekut: kui Masing kritiseeris oma aja kirjavara peamiselt keele ja esitusviisi seisukohalt, siis peab Kreutzwald usulise tendentsiga kirjandust kahjulikuks juba sisult, soovitades rahvale ainult ajajärgu edasiviivatest ideedest läbiimbunud ilmalikku lugemisvara. Üldise tunnustuse leidis see vaatekoht sajandi teisel poolel — rahvusliku liikumise ajal.

Kirjanduslugu. 1840-ndatest aastatest pärineb ka esimene eesti kirjanduse ajaloo ülevaade, D. H. Jürgensoni «Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur» («Lühike eesti kirjanduse ajalugu»), mis ilmus ÕES-i toimetuste esimese osa 2. ja 3. vihus (1843—1844).

Dietrich Heinrich J ü r g e n s o n (1804—1841) sündis Vasalemmas Harjumaal mõisavalitseja pojana. Õppinud aastail 1823—1826 Tartu ülikoolis teoloogiat, asus Jürgenson 1827. aastal tööle Tartu õpetajate seminari inspektorina; 1837. aastal valiti ta ka ülikooli eesti keele lektoriks. Nendele ametikohtadele jäi ta surmani. Eestlasena võttis Jürgenson aktiivselt osa ÕES-i tegevusest: oli selle esimene sekretär, algatas eesti-saksa sõnaraamatu koostamise mõtte ning pidas ettekandeid eesti keele ja kirjandusloo üle.

Jürgensoni kirjanduslugu anti välja postuumselt, viimistlemata kujul. Võrreldes Rosenplänteri käsikirjalise tööga on Jürgensoni ülevaade siiski samm edasi: kui Rosenplänter esitab teosed paljalt nende ilmumise järjekorras, siis kõne all olevas käsitluses on tegemist juba kirjasõna süstematiseeritud ajalooga. Autor jagab eesti kirjanduse arengu neljaks perioodiks, millest esimene (vanimast ajast kuni 1630. aastani) hõlmab üksikute eesti keele mälestusmärkide ajastu ja teine (1630—1715) vaimulike raamatute ilmumise; sellele järgneb kolmandana õigema ning ladusama keele ja kirjandustoodangu mitmekesistumise ajajärk (1715—1817) ning

D. H. Jürgenson.

alates Masingu kirjandusse-astumisest neljanda perioodina eesti kirjanduse tõusuaeg, kus trükiti rohkem teoseid kui kolmel eelnenud sajandil kokku. Oma jaotuse on Jürgenson teostanud filoloogilis-raamatuloolisel alusel ning see on väheste muudatustega olnud lähtekohaks järgnevate kirjanduslugude autoritele (Hermann, Kampmaa). Seega olid Jürgensoni esimesed sammud eesti kirjanduse ajaloo periodiseerimise alal küllalt teenekad.

Oma ülevaate suutis uurija enam-vähem välja arendada õieti ainult kahe esimese ajajärgu ulatuses, järgnevad perioodid peamiselt loetlevad

teoseid liikide järgi, kusjuures mõnele raamatule on antud ka lühi-iseloomustus (näit. Willmanni «Jutud ja mõistatused»). Neist märkustest nähtub, et Jürgenson oli oma hinnangutes hoopiski leplikum kui Masing või radikaalne Kreutzwald.

Jürgensoni ülevaade oli esimene trükiteos, mis koondas andmeid eesti keele ja kirjanduse vanemate mälestusmärkide kohta ning süstematiseeris kasutada olevat teatmematerjali. Et soome professori A. E. Ahlqvisti ülevaade «Viron nykyisemmästä kirjallisuudesta» («Eesti uueaegsest kirjandusest», Helsingi 1856) oli koostatud teistel põhimõtetel ja keeleliselt raskemini kättesaadav, jäi Jürgensoni kirjanduslugu kuni sajandi lõpuni ainsaks kasutatavaks käsitluseks eesti kirjasõna arengu kohta.

Sellest hoolimata, et 1840-ndad aastad tähendasid teoorjuse kriisi kõige raskemat järku, kus mõisasunni kõrval talurahvast piinasid nälg ja taudid, tõi see periood kirjanduses esile hoopis uued tendentsid, mis olid edaspidise arengu seisukohalt vaadates pöördelise tähtsusega. Kasvas ning mitmekesistus raamatutoodang ja selle lugejate ring, kirjanduses hakkasid juhtivat osa etendama juba eestlased. Väikeste kirjameeste kõrval langeb vaadeldavasse perioodi Fr. R. Faehlmanni tegevus, samuti astus kirjandusse juba eesti rahvusliku sõnakunsti isa — Fr. R. Kreutzwald. Kantud võitlevast demokraatlikust ideoloogiast, tõstsid Faehlmann ja Kreutzwald esile teoorjuses vaevlevate eestlaste vaimseid eeldusi kultuurrahvaks tõusmisel. Ajastu kaugeleulatuva tähtsusega saavutuseks oli folkloori rakendamine rahva antifeodaalse võitluse teenistusse. Ka laia lugejaskonda teenindavas kirjanduses püüdsid Faehlmann ja Kreutzwald läbi viia murrangut, käsitledes demokraatlikelt vaatekohtadelt eesti elu või pakkudes rahvavalgustuslikku lugemisvara, mille kõrged eesmärgid läksid oluliselt lahku võõrastele eeskujudele toetuva sentimentaalse rahvaraamatu vähenõudlikust tasemest. Siiski ei kandnud valgustajate-demokraatide pingutused tollal veel täit vilja pietistlike ringkondade ja nende kirjanduse vastupidise mõju ning rahvamasside majandusliku viletsuse ja vaimse mahajäämuse tõttu.

Sellisena kujunesid 1830-ndate aastate lõpp ja 1840-ndad aastad suurte ülesannete püstitamise ajaks, millede lõplik teostamine kandus sajandi teise poolde. Ajajärgu kirjavara lähemaks valgustamiseks peatume järgnevates peatükkides selle iseloomulike teemade ja silmapaistvamate autorite juures.

BIBLIOGRAAFIA.

Üldist (vt. ka X ptk.).

H. H. Kruus, Pühajärve sõda 1841. a. Trt. 1927. * H. Kruus, Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX saj. 40-ndail aastail. Trt. 1930.

G. Naan, Eesrindliku ühiskondliku ja filosoofilise mõtte ajaloost Eestis. Eesti Bolševik 1951, nr. 18, lk. 18—28. * A. Kask, Mõningaid jooni eesti rahvuskeele kujunemisest. — Teaduslikud tööd, pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale. Tln.

1952, lk. 26—40. ▪ E. Jansen, Eesti valgustajad-demokraadid võitluses kiriku ja religioosse obskurantismi vastu. — Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Tln. 1956, lk. 132—163. ▪ A. Traat, Pühajärve sõda. Edasi 7. aug. 1957, nr. 155.

Õpetatud Eesti Selts.

I. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. I Band. Dorpat u. Leipzig: I Heft, 1840, 97 lk.; II Heft, 1843, 2 + 94 lk.; III Heft, 1844, 2 + 99 lk.; IV Heft, 1846, 2 + 105 lk. II Band, Dorpat u. Leipzig: I Heft, 1847, 2 + 98 lk.; II Heft, 1848, 4 + 84 lk.; III Heft, 1850, 2 + 94 lk.; IV Heft, 1852, 2 + 96 lk.

II. Õpetatud Eesti Selts. Lühike tegevusülevaade. Trt. 1938.

Eestimaa Kirjanduse Ühing.

I. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Mit Unterstützung der esthländischen litterärischen Gesellschaft herausgegeben von Dr. F. G. v. Bunge. III Band, Dorpat 1844, IV + 336 lk.; IV Band, Dorpat 1845, 4 + 336 lk; V Band, Dorpat 1847, 4 + 332 lk.; VI Band, Reval 1851, 4 + 336 lk.

II. P. Jordan, Geschichte der ehstländischen literärischen Gesellschaft für die Zeit von 1842 bis 1892. Reval 1892.

E. Ahrens ja ortograafiareform.

I. Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes I. Reval 1843, 134 lk. (II tr. — koos II osaga — 1853). ▪ Johann Hornung, der Schöpfer unserer Ehstnischen Kirchensprache. Reval 1845, 51 lk. ▪ Zur Ehstnischen Declinationslehre. Reval 1848, 32 lk.

II. A. Kask, Kreutzwaldi osa eesti rahvusliku kirjakeele ja selle ortograafia kujunemisel. — Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus. Tln. 1953, lk. 154—185. ▪ A. Kask, Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX saj. eesti kirjakeeles. Tln. 1958, lk. 52—69. ▪ G. Vilbaste, Eduard Ahrensi katsed eesti kirikukeele parandamiseks. — Emak. Seltsi Aastar. VII. Tln. 1961, lk. 11—15.

Trükitööstus ja raamat.

II. W. Stieda, Die Entwickelung des Buch-Gewerbes in Dorpat. — Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels VII (1882), lk. 163—198. ▪ Graafilise kunstiasutise H. Laakmann Tartus asutamine ja arenemine 1837—1927. Trt. 1927. ▪ Fr. Puksov, Eesti raamatute levitamisest XIX saj. keskel. EKirj. 1933, nr. 3, lk. 105—117.

H. Treumann, Kivitrükikodade ajaloost Eestis. Polügrafist 1958, nr. 2, lk. 9—24.

Folkloristika ja muinsusromantika.

I. H. Neus, Ehstnische Volkslieder, Urschrift und Uebersetzung, I — 1850, II — 1851, III — 1852. Reval, 12 + XX + 477 lk. ▪ Fr. Kreutzwald, H. Neus, Mythische und magische Lieder der Ehsten. St. Petersburg 1854, VIII + 132 lk.

E. Laugaste, E. Normann, Muistendid Kalevipojast. Tln. 1959, lk. 69—111.

II. A. Raag, Eesti esimene tähtsam folklorist. EKirj. 1926, nr. 2, lk. 65—78. ▪ A. Annist, F. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg» II: «Kalevipoja» saamislugu. Trt. 1936, lk. 40—89.

Eesti rahvaluule ülevaade. Toim. R. Viidalepp. Tln. 1959, lk. 28—45 ▪ E. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Trt. 1961, lk. 97—138. ▪ A. Annist, «Kalevipoja» sünnimiljöö ja eesti eepose loomise eesmärgid [Sissejuhatus]. Rmt-s: Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg. Tekstikriitiline väljaanne. Tln. 1961, lk. 21—28.

Fr. R. Faehlmann — vt. ptk. XX.

Fr. R. Kreutzwald 1840-ndatel aastatel (vt. ka ptk. XVIII).

Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Toim. M. Lepik. ÕES Kirjad IV. Trt. 1936, XVI + 219 lk.

Fr. R. Kreutzwald, Maailm ja mõnda. (Fr. R. Kreutzwald, Teosed). Tln. 1953, 496 lk. ▪ Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II. Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile jt. 1847—1866. Tln. 1956, 612 lk.

II. A. Anni[s t]. Kreutzwaldi saksakeelsed ballaadid. EKirj. 1926, nr. 11, lk. 562—576; nr. 12, lk. 629—634. ▪ G. Suits, Kreutzwaldi kaastööst «Inlandis» ja ta sekeldusest ametivõimudega 1843. a. — Eesti Teaduste Akadeemia Aastar. I. Trt. 1940, lk. 210—218. ▪ H. Paukson, Kreutzwald esseistina uut ajastut kuulutamas. Lng. 1940, nr. 5, lk. 540—550.

E. Laugaste, Fr. R. Kreutzwald folkloristina. — Teaduslikud tööd, pühendatud TRÜ 150. aastapäevale. Tln. 1952, lk. 43—78. ▪ Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus. Tln. 1953. ▪ E. Nirk, Eesti kirjanduse eelajaloost ja Kreutzwaldi teest kirjandusse. TA KKI Uurimused III. Tln. 1958, lk. 9—80. ▪ E. Nirk, Kreutzwaldi rahvaluuletöötlustest 1840-ndail aastail. KKirj. 1958, nr. 10, lk. 589—599; nr. 11, lk. 650—664. ▪ E. Sõgel, Fr. R. Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse sünd. — E. Sõgel, Kirjandusloo lehekülgedelt. Tln. 1963, lk. 13—60.

Kalendrikirjandus.

II. A. Anni[s t], Kreutzwaldi kalendrijutud. EKirj. 1931, nr. 11, lk. 567—577; nr. 12, lk. 625—638. ▪ K. Mihkla, Vanima ilmliku kirjanduse mõjust. — Raamatu osa Eesti arengus. Toimetanud D. Palgi. Trt. 1935, lk. 59—63.

Kriitika ja kirjanduslugu.

I. C. J. Masing, Ueber das ehstnische Tractatwesen unserer Tage. Dorpat 1839, 46 lk.

II. V. Alttoa, Fr. Kreutzwald kirjanduskriitikuna. Edasi 18. märts 1953, nr. 57. ▪ V. Alttoa, Eesti kirjanduskriitika tekkimine XIX saj. esimesel poolel. Lng. 1956, nr. 7, lk. 993—1006.

XVIII peatükk.

RAHVA LUGEMISVARA 1830-NDATE AASTATE LÕPUST SAJANDI KESKPAIGANI.

Kui esimeste eestikeelsete jutukogude ja luulevihikute ilmumine kandis rohkem juhuslikku ilmet, siis 1830-ndate aastate lõpust peale kujunes ilukirjanduslik raamat juba trükitoodangu lahutamatuks osaks. Ilmaliku lektüüri esilekerkimine oli tingitud ka sellest, et sentimentaalne jutustus osutus kirjandusliigiks, mis laiemaid lugejahulki köitis. Seetõttu ei tundnud kirjastajad «haledate ja armsate juttude» väljaandmise vastu huvi ainult kõne all oleval perioodil, vaid lasksid neid veelgi hoogsamalt turule sajandi teisel poolel. XIX saj. kolmandasse veerandisse ulatus ka C. W. Freundlichi kirjanduslik tegevus, mida käesoleva peatüki lõpul tervikuna iseloomustatakse.

Ajajärgu edasiviivad ideelised ja kunstilised tendentsid leidsid kehastamist siiski rahvavalgustuslikus lugemisvaras.

Rahvavalgustuslik kirjandus.

Karskusteemalised raamatud. Kirjanduselu iseloomulike nähtuste hulka 1830-ndate aastate lõpul kuulub kõigepealt karskussisuliste brošüüride ja jutustuste ilmumine. Võitlus joomise vastu kujunes Baltimaadel küllalt aktuaalseks küsimuseks, sest mõisate viinatoodangu realiseerimiseks asutatud kõrtsid tõstsid alkoholitarvitust ning ruineerisid raske teoorjuse all vaevlevat talurahvast nii majanduslikult kui ka tervislikult. Seetõttu leiame väljaastumisi viina vastu juba XVIII saj. juturaamatutes, samuti vennastekoguduse käsikirjalistes materjalides. Hernhuutlane Marcus Heinrich Windekilde avaldas ka esimese 1830-ndate aastate karskussisulise raamatukese «*Palwe Jummala kallid andid targaste nink parraussi pruki*» (1834). See saksa keelest lõuna-eesti murdesse tõlgitud teos kujutab endast üsna ladusaid, kuid usulise ideoloogiaga läbiimbunud dialooge kahe talumehe vahel, kes kõnelevad viinajoomise kahjust ning võitlusest selle pahe vastu.

Nä kui ſurm ſiin pilli puhhub —
Ratſul wadi turja peäl,
Nahwas jobnud tanſo uhhub
Kui neid ſunnib wina heäl.

Fr. R. Kreutzwaldi «Viinakatku» frontispiss (*Fr. L. Maydell— A O. Gern*).

Tõuke laiemaks joomise vastu võitlemiseks nii kirjanduses kui ka luteri kiriku tegevuses andis uueaegse karskusliikumise levimine Lääne-Euroopas, kust see 1836. aastal jõudis ka Baltimaile. Kirjanduses kasutati karskusidee levitamiseks osalt arutlev-manitsevat laadi, nagu näitavad C. M. Henningi brošüür «*Armastusse sanna liajomisse wasto*» (1838), Põlva kihelkonna-koolmeistri D. Donneri «*Teda-andminne wina keelmisse nõust*» (1840) ja Kreutzwaldi «*Ue aasta sowimine*» (1843). Ilukirjanduslikku raami on oma arutlused rüütanud Püha kihelkonna pastori H. E. Gahlnbäcki raamatuke «*Sadab wiin meile kasso ehk kahjo?*» (1840). Kõige tõsisema väärtusega karskussisulised jutustused olid Mannteuffeli «Villem Naavi elupäevad» (1839) ja Kreutzwaldi «Viinakatk» (1840). Mõlema raamatu loomiseks andis teatavat tõuget šveitsi kirjaniku J. H. D. Zschokke jutustus «Branntweinpest» («Viinakatk»).

Ka Zschokke laiema rahvavalgustusliku ideestikuga jutustus «Goldmacherdorf» ilmus 1842. aastal eesti keeles pealkirja all «*Kuldorg, ehk Kulla saatja külla*». Selle raamatu väljaandmise pärast oli mõned aastad varem ka Lätis ja Soomes tõsist vaeva nähtud. Teose eesti keelde ümberjutustajaks sai Jõelähtme pastor Gustav Heinrich Schüdlöffel (1798—1859). «Kuldorg» on tüüpiline terve mõistuse triumfile ülesehitatud õpetusjutustus, kus näeme, kuidas võõrsilt (sõjaväest) tagasipöördunud peategelane Rein viib rumaluses, joomises, vaesuses ning riius vegeteeriva küla (mille Schüdlöffel on paigutanud Kuramaale) moraalsele uuestisünnile ning majanduslikule jõukusele. Peale selle on Schüdlöffeli sulest ilmunud veel ingliseaineline laevahuku ümber keskenduv jutustus «*Jöggi merres*» (1842) ja orbunud kaevuripoisi rasket eluteed käsitlev «*Peter Pung*» (1843). Esimene neist on «maakeelde ümber pandud» G. H. Schuberti järgi; E. Lönnrot tõlkis Schüdlöffeli raamatu omakorda soome keelde (1851). Ka «Peeter Pung» toetub ilmselt saksa eeskujule. Schüdlöffel esitab süžeed ja olustikku küllalt üksikasjalikult. Seevastu on tema sõnastus õigekeelsuselt üsna vigane, eriti tuletusõpetuse, rektsiooni ja sõnade järjekorra osas. Schüdlöffeli keeleline küündimatus torkas silma juba Kreutzwaldile.

Fr. R. Kreutzwald. 1830-ndate aastate lõpul alanud võitlus joomapahe vastu kiskus kaasa ka Fr. R. Kreutzwaldi, kes parajasti avalikku kirjamehetegevust alustas. Ta saatis «Inlandile» teateid karskustöö edusammudest ja koostas jutustuse «*Wina-katk*» (1840), kus intriigiarenduse vahele on põimitud publitsistlikke ning populaarteaduslikke materjale joomise vastu. Raamat sisaldab ka muid rahvavalgustuslikke motiive: annab juhtnööre aadrilaskmises, kaitseb regivärsside laulmist, teeb kriitilisi märkusi kaasaegse kirjanduse kohta.

«Viinakatku» intriigiarendusel pole pinevust, kuid see-eest on jutustus kirjutatud isikupärases stiilis, kus Kreutzwaldi maailmakirjanduses koolitatud vaim kasutab loovalt rahvakeele väljendusvõimalusi.

Kuna ÕES ajakirja luba ei saanud, ilmusid Kreutzwaldi selle jaoks kirjutatud materjalid 1843. aastal raamatus «*Sippelgas*» (I osa), mille ees-

Lehekülg Fr. R. Kreutzwaldi «Reinuvader Rebasest».

sõnas kirjanik rõõmustab, et õpetuse valgus on «meie päiwil mitmes paikus Maa-rahwa mõistust pimmeduse wõrgust peästnud ja mõnnusamat ellokorda allustanud». Sellele arengusuunale püüab ka Kreutzwald hoogu anda. «Sipelgas» õhutab talurahvast usinale tööle nii oma põllul kui ka kõrvalteenistust hankides, kõneleb kokkuhoidmisest ja karskusliikumisest, annab juhtnööre lastekasvatuse, tervishoiu ja odava leivajätku alal, kirjutab Ameerika avastamisest ja jutustab erakordsest juhtumisest Faluni kaevanduses Rootsis. 1848.—1849. aastal koostas Kreutzwald kirjastaja

Laakmanni ettepanekul populaarteaduslikku kogumikku *«Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on»*. Selle viis vihku annavad teadmisi maailmaruumist, loodusest, välismaadest, nende elanikest ja loomadest, tehnika ja teaduse saavutustest, toovad tervishoiulisi ja majanduslikke õpetusi, jutustavad huvitavatest loodusnähtustest ja ajaloolistest sündmustest ning mälestusmärkidest. Kuigi teaduslik-tehniline sõnavara oli tolleaegses eesti keeles äärmiselt puudulik, oskas Kreutzwald oma õpetlikud raamatud koostada küllalt rahvalikus vormis. «Maailma» andis Laakmann välja ka läti keeles.

Kreutzwaldi kõige silmapaistvamaks tööks vaadeldaval perioodil oli *«Reinowadder Rebbane. Üks ennemuistene jut»* (1851), mille esimesed peatükid jõudsid rahva kätte juba 1848. aastal «Kasulises Kalendris». Oma terava ühiskonnakriitikaga ja ülemeeliku huumoriga avas «Reinuvader Rebane» hoopis uue suuna eesti rahvalektüüris, kus siiamaani valitses alandlikkus ja riigitruudus, aukartuse levitamine nii maiste kui ka taevaste isandate ees. Raamat kujunes Kreutzwaldi üheks kõige populaarsemaks teoseks.

Vaadeldaval perioodil oli rahvavalgustuslik kirjandus oma žanrilt, ideeliselt tagapõhjalt ja kunstiliselt tasemelt küllalt erinev. Kõige edasiviivamat osa mängis siin demokraatlikult häälestatud Kreutzwald.

Sentimentaalne juturaamat.

Kui rahvavalgustuslikud teosed peegeldasid suuremal või väiksemal määral ka kohalikke olusid, siis sentimentaalne lugemisvara andis edasi ainult võõraid aineid. Need haleduslood, mis pärinevad enamasti keskaja rüütli- ja legendikirjandusest, sattusid eesti ümbertöötajate kätte saksa odava massilektüüri — nn. rahvaraamatute kaudu. Teiseks hakati tõlkima vähenõudlikule lugejaskonnale kirjutavaid XIX saj. saksa autoreid, kelle jutustuste süžeearendust juhib rõhutatud moraaliõpetuslik tendents.

Robinsonaadid. Üleminekuastmeks mõistuse arendamist silmas pidavate jutustuste ja haledusmeeleolusid kultiveeriva sentimentaalse lugemisvara vahel olid eesti 1830—1840-ndate aastate kirjanduses robinsonaadid, milline jututüüp sai maailmakirjanduses eriti populaarseks pärast D. Defoe «Robinson Crusoe» ilmumist (1719). Huvi keskpunktis seisis siin ulgumere saare üksinduses elav merehädaline.

Esimeseks sellelaadiliseks raamatukeseks oli *«Weikise Hanso luggu tühja sare peäl»* (1839). Jutu mugandas Johan Thomasson (Thomassohn), kes on C. W. Freundlichi kõrval üks esimesi sentimentaalse lektüüri soetajaid. Ta sündis Harjumaal Raikülas talupoja perekonnas 14. (vkj. 2.) aprillil 1817, õppis Tallinna kreiskoolis ja 1833—1836 Tartu õpetajate seminaris. Kuni 1844. aastani töötas Thomasson Tartu eesti elementaarkoolis, seejärel koduõpetajana Venemaal. Hiljem tegeles ta Kiievi luteri usu kirikukoolis.

«Weikise Hanso luggu tühja sare peäl» on koostatud saksa noorsookirjaniku Christov v. Schmidi raamatu järgi, kelle usulise tendentsiga jutustused leidsid üldse laialdast ümbertöötamist eesti 1830—1860-ndate aastate kirjanduses. Raamatuke kujutab endast tüüpilist moraliseerivat noorsoojuttu, kus hoopis tähtsamad on vagadus-ideed ning jumala armuliku ettehoolduse rõhutamine kui sündmuste ja tegelaste usutavus ning käsitluse lastepärasus. Jutus ajab torm paadi koos kaluripoisikesega meres olevale saarele, kus ta elab kolm aastat, kuni väikse merehädalise onnis tekib tulekahju, mida isa rannast märkab. See tänapäeva aspektilt väheütlev raamat levis omal ajal küllalt rohkesti: kirjastaja Laakmann trükkis teda kahekümne aasta jooksul neli korda.

Thomasson on tõlkinud veel ühe teise Chr. v. Schmidi «kauni lugemise neile troostiks, kes viletsusse on sattunud» (*«Puust rist»*, 1840). Tähelepanu väärib ka tema osa eesti Jenoveva- ja Hirlanda-traditsiooni rajamisel. Kuigi Thomassoni raamatutes on sündmustest antud suhteliselt üksikasjalik ning elamuslik pilt, pole tema saavutused religioosse elemendi rohkuse ja keeleliste saksapärasuste tõttu siiski suured.

Järjekorras teine robinsonaad eesti keeles, 1842. aastal ilmunud *«Norema Robinsoni ello ja juhtumised ühhe tühja sare peal»* viib meid juba Defoe kangelase miljöösse. Selle küllalt ulatusliku raamatu mugandajaks oli Pärnu köster ning koolmeister Heinrich Gottlieb Lorenzsonn. Tema allikaks polnud Defoe inglise originaal, vaid saksa noorsookirjaniku J. H. Campe raamat «Robinson der Jüngere» («Noorem Robinson», 1779—1780), kus Defoe kangelase elujuhtumused on esitatud dialoogina isa ja laste ning teiste kodakondsete vahel talupojaperekonnas. See võimaldas Campel arendada oma pedagoogilisi ideid ning tuua seletusi mitmesuguste geograafiliste, loodusteaduslike ning moraalialaste küsimuste kohta. Niisugusel kujul tõlkis Lorenzsonn Campe raamatu aastail 1822—1823, kuid suur käsikiri (794 lk.) ei leidnud kirjastajat. Alles kakskümmend aastat hiljem sai ilmuda selle lühendatud variant, kus Campe dialoogiline raam on kõrvaldatud. Lorenzsonni ulatuslik raamat ei saavutanud erilist populaarsust. XIX saj. teisel poolel anti Defoe teose ümberjutustusi aga korduvalt välja (muuseas Bornhöhe poolt 1891).

«Jenoveva». Sentimentaalses lugemisvaras said kõige populaarsemaks raamatud Jenoveva elust. Selles saksa päritolu keskaegses loos jutustatakse, kuidas krahv Siegfried jätab sõtta minnes oma naise Jenoveva rüütel Golo hooleks, kes aga hakkab oma hoolealust truudusemurdmisele meelitama. Kui Golo selles edu ei saavuta, suleb ta naise vangitorni ja hangib Siegfriedilt pettuse teel käsu Jenoveva ning tema vanglas sündinud lapse tapmiseks. Teenrid, kes selle otsuse peavad täide viima, halastavad siiski Jenovevale ning suurtsugu naine elab koos lapsega seitse aastat laanes, kuni Siegfried ta siit lõpuks leiab ning õigluse jalule seab. Esimene sellesisuline raamatuke *«Jenowewa ellust; üks wägga armas ja halle luggemine wannemate ja lastele»* ilmus 1839. aastal. Selle koostajaks oli Pärnu köster-kooliõpetaja Caspar Franz Lorenzsonn (1811—1880), kes hiljem

sai laiemalt tuttavaks «Perno Postimehe» toimetajana. Ümbertöötuse eeskujuks on olnud Chr. v. Schmidi «Genovefa». Raamatust ilmus veel kaks trükki (1841, 1853). Juba üksikasjalikum ning elamuslikum on 1841. aastal väljaantud J. Thomassoni *«Jenowewa»*, samuti alapealkirjas «kauni ja haleda lugemisena» igale inimesele, eriti aga vanemaile ja lastele soovitatud. Raamatu koostaja kasutab rohkesti dialoogi ja jutustab esmakordselt ka sündmustest pärast Jenoveva metsast tagasipöördumist.

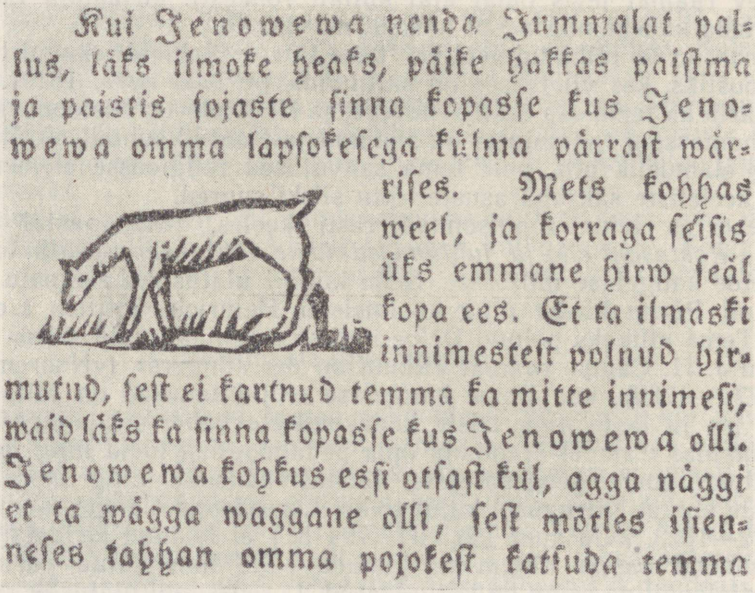
Kui Jenowewa nenda Jummalat palus, läks ilmoke heaks, päike hakkas paistma ja paistis sojaste sinna kopasse kus Jenowewa omma lapsokesega külma pärrast wärrises. Mets kohhas weel, ja korraga seisis üks emmane hirw seäl kopa ees. Et ta ilmaski innimestest polnud hirmutud, sest ei kartnud temma ka mitte innimesi, waid läks ka sinna kopasse kus Jenowewa olli. Jenowewa kohkus essi otsast kül, agga någgi et ta wågga waggane olli, sest mötles isienneses tahhan omma pojokest katsuda temma

Katkend C. Fr. Lorenzsonni raamatust «Jenoveva elust».

Jenoveva-teema kõige menukama ning kunstipärasema käsitluse eesti kirjanduses andis siiski Fr. R. Kreutzwald, kelle *«Wagga Jenowewa ajalik elloaeg»* ilmus esmakordselt 1842. aastal, kuigi kirjanik oli selle loo tõlkimisega tegelnud juba paarkümmend aastat tagasi Tallinna kreiskoolis käies. «Vaga Jenoveva» eeskujuks on tal 1838. aastal ilmunud saksa autori G. O. Marbachi rahvaraamat, kusjuures Kreutzwald ei piirdu selle ümberjutustamisega, vaid seab oma eesmärgiks anda Marbachi «kondikavale» poeetiline ilme. Seetõttu on loo sündmused «Vagas Jenovevas» leidnud küllalt arendatud ning piltlikku valgustamist. Kogu jutustus on kirjutatud Kreutzwaldi isikupärases sõnastusstiilis, mis tuleb ilmsiks eriti lüürilis-filosoofilistes kohtades.

Et Marbachi raamat järgis Jenoveva-legendi imepäraste motiividega küllastatud saksa varianti, siis sattus selle vaim vastuollu Kreutzwaldi valgustusliku kirjanduskäsitusega. Seepärast on ümbertöötaja mõistusevastaste motiivide juurde lisanud ratsionalistlikke seletusi või hoiatusi, raamatu lõpu ebausutavad sündmused aga hoopis välja jätnud.

Kreutzwaldi «Jenoveval» oli eesti raamatuturul silmapaistev osa kuni XX sajandi alguseni. Kirjastaja Laakmann kasutas Kreutzwaldi populaarset teost tulusaks äriks, trükkides raamatut aastail 1842—1866 7 korda, samal ajal kui kirjanik teadis ainult kolme trüki ilmumisest. Sajandi lõpul, kui Tallinna kirjastajad hakkasid levitama nn. «kõige täielikumaid Jenoveva elulugusid», kasutati osalt ikka veel Kreutzwaldi teksti, kuigi see liideti nüüd Chr. v. Schmidi ümbertöötaja E. Eversi «Jenoveva» teksti. Üldse ilmus meil 60 aasta jooksul vähemalt 11 «Jenoveva» väljaannet kokku 18 trükis, andes tunnistust selle loo suurest populaarsusest lugejaskonna teatava osa hulgas.

«Hirlanda». Teine naiskannataja, kes 1840-ndail aastail leidis tee eesti lugejateni, oli õnnetu Hirlanda. Jutu allikaks on keskaegne prantsuse armastusromaan, tegevust juhtivaks motiiviks aga julma aadlimehe Gerhardi (Jerardi) vaen oma venna Artuse voorusliku abikaasa Hirlanda vastu, kelle lapsed röövitakse ning keda kaks korda süüdistatakse abielurikkumises. Võrreldes hilisemat päritolu Jenovevaga torkab Hirlanda juures silma äärmine passiivsus oma saatuse suhtes, alistumine ülekohtule, milles peegeldub naise allasurutud ühiskondlik asend keskajal. Jutustuses kohtame rea muidki keskaegseid elemente, nagu rüütliduell, tuleriidal põletamine, käte-jalgade maharaiumine, ennustavad unenäod jne. Selle jutusüžee esimese eesti väljaandena ilmus 1844. aastal *«Irlanda, ehk puhta ello wõit»*, mille koostajaks oli eespool mainitud kooliõpetaja J. Thomasson. Kuigi esitus osutub suhteliselt üksikasjalikuks, on sündmustiku motiveerimine Thomassonil algeline, samuti tõuseb seal silmatorkavait esile religioosne element. Parem on selle jutustuse järgmine, juba a. 1862 ilmunud väljaanne — Viljandi koolmeistri Mats Kirseli *«Kannatlikko Hirlanda luggu»*, kus sündmustikku arendatakse usutavamalt; samuti on raamatust kõrvaldatud eriti julmad stseenid. Ka Hirlanda-loo levitamine ulatus XX sajandi alguseni välja, kuigi sellel raamatul oli väiksem menu kui «Jenoveval».

«Griseldis». Juba aasta enne «Hirlandat» jõudis lugejate kätte Wilhelm Nedatzi 27-leheküljeline raamat *«Griseldis ja Markgraf Walter»*, mis käsitleb samuti kannatava naise teemat. Ainult algupäraltt erineb Griseldis mõnevõrra oma kaasõdedest, sest siin on tegu muistendeile toetuva itaalia renessansisüžeega, mida Boccaccio töötles oma «Dekameroni» viimases novellis; samuti kirjutas Petrarca 1373. aastal vastava ladinakeelse jutustuse, mille kaudu Griseldise lugu läks saksa rahvaraamatusse juba XV saj. esimesel poolel. Jenovevast ja Hirlandast erineb Griseldis selle poolest, et ta on päritolult talutüdruk. Ühtelangev on aga tema muutumatu alandlikkus ja armastus oma mehe, Saluzzo markkrahvi Walteri (Qualtieri)

vastu, kes paneb Griseldise kuulekuse pikaajalisele ning võikale proovile; ka Griseldisel puudub aktiivsus väljaastumiseks oma õiguste kaitseks. Kuigi Nedatzi raamat on õige konspektiivne ning keelelt hall, andis Laakmann aastail 1843—1874 sellest välja neli trükki, nõnda et teosel pidi lugejaid leiduma, kuigi mitte sel määral nagu kahel eelmisel lool, sest peale Laakmanni katsus ainult veel üks kirjastaja selle teemaga õnne. Juba 1849. aastal on Griseldise lugu üles kirjutatud eesti rahvajutuna.

«Eustachius». Kannatavad naised pole siiski ainukesed, kes tolleaegsete kirjameeste tähelepanu osaliseks said. Ka meeskangelased on leidnud sentimentaalse lugemisvara hulgas poolehoidu. Siia kuuluvad C. W. Freundlichi 1846. aastal väljaantud *«Appolonius»* ja aastail 1848—1850 J. V. Jannseni «Sannumetojas» ilmunud *«Eistakius»*. Need jutustused erinevad mõnevõrra eespool vaadeldud haleduslugudest, sest meespeategelased saavad üldiselt kergemini saatuselöökidest üle ning astuvad võimaluste piirides välja oma huvide kaitseks. Jannseni «Eistakius» kuulub oma algupäralt pühakute elulugude hulka, jutustades I—II saj. Rooma legendaarse väepealiku Placiduse ristiusku pöördumisest ja tema õnnetust põgenemisest Egiptusesse, kus ta kaotab oma naise ja pojad ning elab 15 aastat sulasena. Jutustus lõpeb Placiduse ja tema jälleleitud perekonna märtrisurmaga. Kuigi teose nõrgalt põhjendatud süžees mängivad pööretloovat osa juhuslikkus, jumalik ilmutus ning abi, on Jannseni jutustamisviis elav ning lugejaga kontakti otsiv.

«Kannatlik Helena». Nagu öeldud, ei lõppenud rahvusvaheliste sentimentaalsete jutustuste ülekandmine eesti keelde 1840-ndate aastatega. 1850-ndate aastate algul tõi siin lisa Berend Gildenmann, kellel oli muidki teeneid eesti kirjanduse ajaloos.

Berend (Pärend) Gildenmann (Gildemann, 1822—1884) sündis Vigalas, õppis Tallinna ja Pärnu kreiskoolis, oli köster-kooliõpetajaks Vigalas ja 1844—1850 õpetajaks sama kihelkonna Jädivere koolis, siis Sauga valla Nurme külakoolis Pärnumaal, kuni ta 1861. aastal Pärnu Ülejõele raamatuköitjaks asus. Kirjanduse alal pühendas Gildenmann 1840-ndail aastail tähelepanu kooliraamatuile, andes välja esimese geograafiaõpiku eesti keeles ja kirikuloo. 1852. aastal koostas Gildenmann ulatuslikuma eesti luuleantoloogia «Lillekessed» (II osa 1866). Selles leidub eesti luule näiteid juba XVIII saj. lõpult, kuid kõige suuremat tähelepanu osutab Gildenmann Freundlichi ja Suve Jaani värsside lugejate ette viimisele.

Sentimentaalsesse jutukirjandusse tõid lisa Gildenmanni *«Kannatlikko Helena luggu, kes 22 aastat mitmes willetsusses olnud»* (1850) ja tema Chr. v. Schmidile toetuv *«Rosa, ehk: Lapse armastus»* (1851). Kannatliku Helena süžee on prantsuse algupära, osutudes oma motiivistikult ja ülesehituselt hellenistliku seiklusjutu ja katoliikliku legendi sulamiks. Sellisena on tal sarnasust teiste haleduslugudega, muuseas Freundlichi «Apolloniusega». Jutu tegevuskohaks on Vahemeremaad ja Lääne-Euroopa: Helena põgeneb oma kiimalise isa keiserlikust kodust Konstantinoopolis, abiellub Inglise kuningaga, satub selle ema tagakiusamise alla, kaotab

oma lapsed ning elab aastaid kerjuse-elu Prantsusmaal. Jutustuse lõpul saab ta tagasi lapsed, mehe ja oma patumõtetest loobunud isa. Katoliiklikku algupära on jutu jooksul toimuvad imed. Raamatu küllalt keeruka faabula on Gildenmann esitanud konspektiivse referaadina, kus puudub tegelaste hingeelu lähem vaatlus, sündmuste käigu põhjendus ning jutustamises keeleline kujundlikkus. Siiski leidis ka see lugu hilisemat trükkimist.

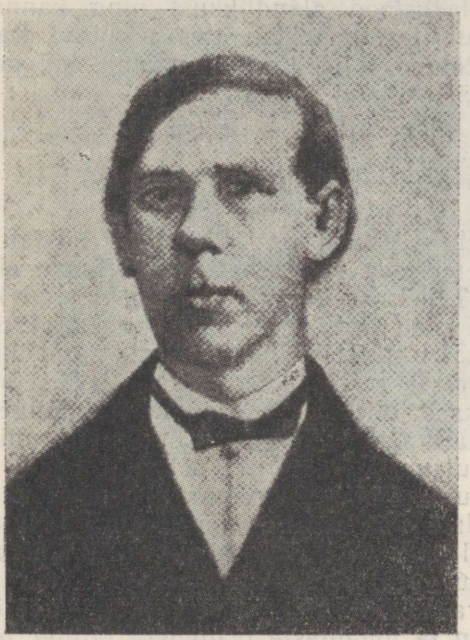

B. Gildenmann.

Sentimentaalse lugemisvara pikaajaline populaarsus oli tingitud tema liigutavast sisust, mis vähemarenenud lugejat kõige kergemini kaasa kisub. Vastuvõtlikkust sellelaadilisele ainekäsitlusele oli aastakümneid ette valmistanud pietistlik vaimulik ja poolvaimulik kirjavara. Osa haleduslugusid oligi oma algupäraldt kiriklikud legendid. Tolleaegse lugeja huvi sentimentaalsete juttude vastu tõstis suurel määral veel nende esitamine «tõestisündinud lugudena». Samal ajal vastas lihtlugeja ebamäärasele maitsele õnnelik lõpplahendus, mis järgnes kõigist kannatustest hoolimata. Erutas ka raamatute tendents — kaasaelamine kannatavale peategelasele. Süütute inimeste südametu kohtlemine julmade võimutsejate poolt vastas lugejate ühiskondlikule seisundile, kus naised lisaks sotsiaal-

sele rõhumisele ning õiglusetusele võisid lootusetult kannatada ka perekondliku despootia all. Tolleaegse raamatusõbra ideelise taseme juures oli lohutav ning meeltülendav kuulda süütute kannatajate moraalsest üleolekust ja truudust tasuvast õigluse võidust teose lõpul.

Igal juhul toitis see küllalt paeluva sündmustikuga lektüür nii lihtlugeja primaarseid haledus- ja põnevus-elamusi kui ka igatsust õigluse järele, laiendades ühtlasi «ilukirjanduse» levikusfääri. Kõrvuti sellega sisendasid aga haleduslood alandlikkust ning kannatlikkust, mistõttu nende ideeline mõju oli lõppkokkuvõttes uinutav. Rahva lugemisvaras sai nendel teatav tähtsus olla ainult senikaua, kui puudus kaasakiskuv ning jõukohane väärtuslikum jutukirjandus.

Carl Wilhelm Freundlich.

C. W. Freundlichil, kes hakkas 1830-ndate aastate lõpul esimesena vähenõudlikku lugemisvara rahva kätte toimetama, ei puudunud teatav kirjanduslik anne. Tõlkimise kõrval on ta pakkunud ka algupärast loomingut, eriti seotud kõne alal, kus tema eeskujuks oli uuem rahvalaul.

Elu, tegevus, vaated. Carl Wilhelm Freundlich sündis 24. (vkj. 12.) veebruaril 1803 Kuressaares. Kui tema isa, Rootsist sisserännanud kangur, nimega Henrikson, oli 1812. a. Isamaasõjas langenud, asus Freundlichi eesti soost ema Jaani pastori Fr. Chr. Hoffmanni majapidajannaks. Siin hakati poissi kutsuma *freundlich* ('sõbralik, lahke, armas'), mis kujuneski tema ametlikuks nimeks. Kuressaares tisleri juures õppides omandas Freundlich teadmisi ja oskusi ka muusika ning laulu alal. See võimaldas tal 1825. aastal pääseda Muhu köstriks ja koolmeistriks, millisele kohale ta jäi oma surmani 2. veebruaril (vkj. 21. jaanuaril) 1872.

Freundlich oli rahva mälestust mööda tubli koolimees, kuid kõige tugevamaid jälgi on ta muhulaste teadvusse jätnud osava värsisepana, kes kasutas oma loomupärast riimimisannet nii kooliklassis kui ka laiemas avalikkuses. Mitmeid Freundlichi laule teatakse peast veel tänapäevalgi ja neid on rahvalauludena üles kirjutatud ka mandri-Eestist.

Freundlichi esimene raamat ilmus 1837. aastal, kandes pikka, sisu loetlevat pealkirja: «*Siin on Magdeburgi-linna hirmsast ärrarikkumissest. Muhho-maa hundi jahhist. Jännese õhkamissest ja Rehhepappist luggeda*». Freundlichi esikteose populaarsust näitab asjaolu, et temast ilmus aastail 1837—1848 kolm trükki. 1840-ndate aastate algul püüdis Freundlich oma jutte ja luuletusi avaldada ÕES-i kirjastusel, kuid tagajärjetult. Küll aga andis Pärnu kirjastaja Borm välja tema sentimentaalse jutustuse «*Appolonius, Tirusse ja Sidoni kunningas*» (1846), millest järgneva neljakümne aasta jooksul ilmus veel kolm trükki.

Freundlich oli kirjanduses tegev kuni surmani. Kui hakkas ilmuma «Perno Postimees», saatis Freundlich sellele Muhust sõnumeid. Kahe aastakümne jooksul varustas Freundlich juttudega Pärnu «Ma-rahwa

C. W. Freundlich,

Kalendrit» ja 1865. aastast peale kirjutas ta Kuressaare tähtraamatut («Eesti-rahwa mõnnus Kalender»). Sajandi teisel poolel väljaantud raamatutest sisaldavad luuletusi *«Aialikkud ello-luggud»* (1857) ja postuumselt ilmunud *«Aealikkud laulud»* (1879); nii laule kui jutte leiame kogudes *«Mailma ello tee-kond»* (1864) ja *«Aealikkud ello-luggud»* (1872). Freundlichi luuletusi leidub B. Gildenmanni antoloogias «Lillekesed».

Freundlich on tüüpiline asjaarmastaja-kirjamees, kes oma minimaalse hariduse ja köstriameti tõttu ei saanud avaldada nimetamisväärset maailmavaatelist iseseisvust. Tema käsutäitmisele manitsevaist sõnavõttudest kõlab selgesti läbi luterlik-kiriklik mõtteviis. Sellele vastavalt võitles Freundlich ka õigeusku siirdumise vastu ning kaitses vana kirjaviisi. Viimast kasutas ta ise surmani.

Siiski on Freundlichi vaadetes ka hinnatavaid elemente. Ta mõistab hukka rumalust ning harimatust, propageerib lauluharrastust, koole, aja-

kirjandust ja raamatuid, levitab põllumajanduslikke, veterinaarseid ja tervishoiulisi teadmisi, võitleb mõttetute ning kahjulike ebausukommete vastu. Korduvalt laidab Freundlich tuimust ning ükskõiksust oma elujärje parandamisel. Kirjamees rõhutab, et aeg nõuab uuendusmeelset, ratsionaalset põlluharimist. Sellisena on Freundlichile iseloomulik praktiline, ratsionalistliku kallakuga ellusuhtumine, mis valitseb ka tema toodangus kõrvuti seal esinevate sentimentaalsuse joontega. Viimased domineerivad eriti tema 1840-ndate aastate raamatutes.

Varasemad teosed. Freundlichi esikraamatut sissejuhatav lühike proosapala käsitleb Magdeburgi rüüstamist ning põletamist katoliiklike Tilly vägede poolt 30-aastases sõjas. Sündmusi esitab Freundlich drastilistes värvides, rõhutatud sentimentaalsusega.

Rohkem tähelepanu väärib raamatukese luuleosa, mis koosneb kuuest laulust. Tänu C. R. Jakobsoni kooli-lugemisraamatule kujunes nendest kõige populaarsemaks «Jännese õhkamine», milles kohtame nii sentimentaalseid kui ka naturalistlikke elemente. Luuletusel on vasteid saksa kirjanduses (B. Curtmann), kuid sama teema oli ka eesti rahvaluules laialt levinud; viimanegi allikas polnud Freundlichile tundmatu.

Sisuliselt tõusevad raamatus esile kaasaegse talupoja-elu teemal kirjutatud luuletused. Nendest on «Teopois, Rehhepap ja Kubjas» dialoog, meenutades eelmisel sajandil ilmunud «Üht ennemuiste lugu ühe varga peale». Nagu viimati mainitud luuletuses, on ka Freundlich realistlikes värvides kujutanud mõisa vilja varastamist teomehe ja rehepapi poolt, kes kavatsevad selle eest kõrtsis juua. Rehepapi meelt ei muuda ka talle varguse eest osaks saanud vitsanuhtlus. Dialoogis ilmneb selgesti Freundlichi vähenõudlik vemmalvärsiline luulestiil, mis jääb talle omaseks ka edaspidi.

Kirjaniku parimaks saavutuseks luule alal on kahtlemata «Teomehhe ello luggust» (hiljem pealkirjaga «Teomehhe ellust»), kus autor annab elamuslikke pilte teoorja raskest ning kaitsetust olukorrast. Teomees peab kupja ähvarduste saatel ükskõik missuguse ilmaga väljas olema:

Kui ſuil, kangel pallawal,
Mind päike kõrwetab,
Ning wihma-lahhing märjal aal
Mind tümmaks läbbi leotab;
Kui mürristab ja walko lööb,
Ning pilli taewaſt mustaks teeb,
Ei tömba härjad adra ees; —
Mis teeb ſiis willets teo-mees?

Kaasaelamisega kirjeldab luuletaja teomeest lagedal sool kõrvuti oma kehva hobusega koormat vedamas ja öösel rehetööst väsinuna koju minemas. Sentimentaalsete nootide sekka sugeneb irooniatki, kui kirjeldatakse «tugeva teomehe» kehva leivakotti. Ka kunstiliselt on luuletus Freundlichi ja tema aja kohta silmapaistev: kasutades rõhulist värsisüsteemi ning segariime, on luuletaja suutnud siin ületada temale muidu omase mono-

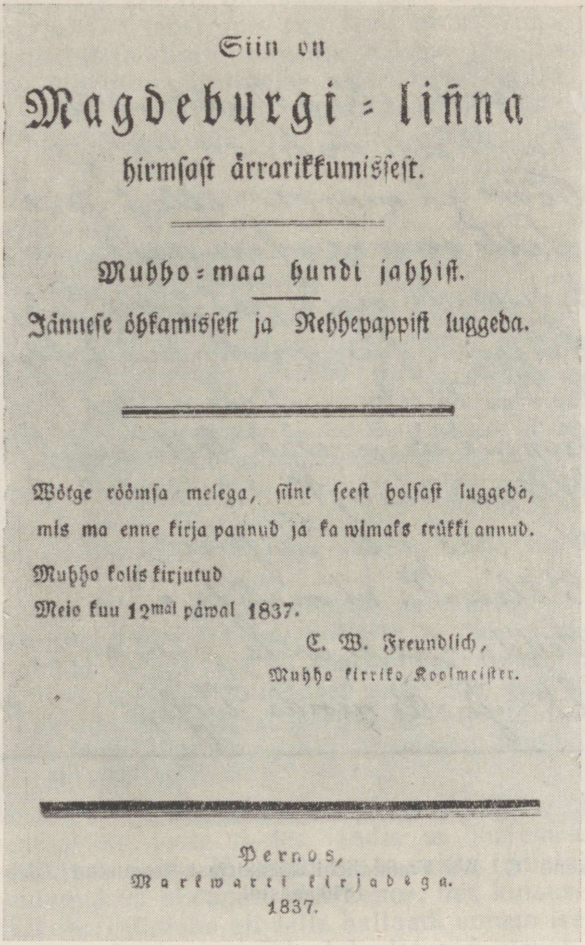

Siin on

Magdeburgi = liñna

hirmsast ärrarikkumisest.

Muhho = maa hundi jahhist.

Jännese öhkamisest ja Rehhepappist luggeda.

Wötge röömsa melega, siint seest holsast luggeda,
mis ma enne kirja pannud ja ka wimaks trükki annud.

Muhho kolis kirjutud
Meie kuu 12mal päwal 1837.

C. W. Freundlich,
Muhho kirriko Koolmeister.

Pernos,
Markwardi kirjadega.
1837.

toonsuse ja deskriptiivsuse. Kui pidada silmas talurahva elu idealiseerimist eesti varasemas luules, on teomehe olukorra viletsuse tunnetamine ning tema eest väljaastumine uudne joon.

Nii oli Freundlichi esikteose vaatevälja sattunud ka kohaliku elu olulisi nähtusi. Kõige rohkem võlus lugejaid aga raamatu sentimentaalne kallak.

Seetõttu on Freundlichi järgmine eriraamat «*Appolonius*» (1846) tüüpiline haleduslugu, mille aine pärineb III sajandi Kreekast. Raamatule on omane antiikse proosa seikluslik, juhustel põhjenev faabula. Selles kuuleme, kuidas kuningas Antoniuse viha alla sattunud Apollonius jõuab

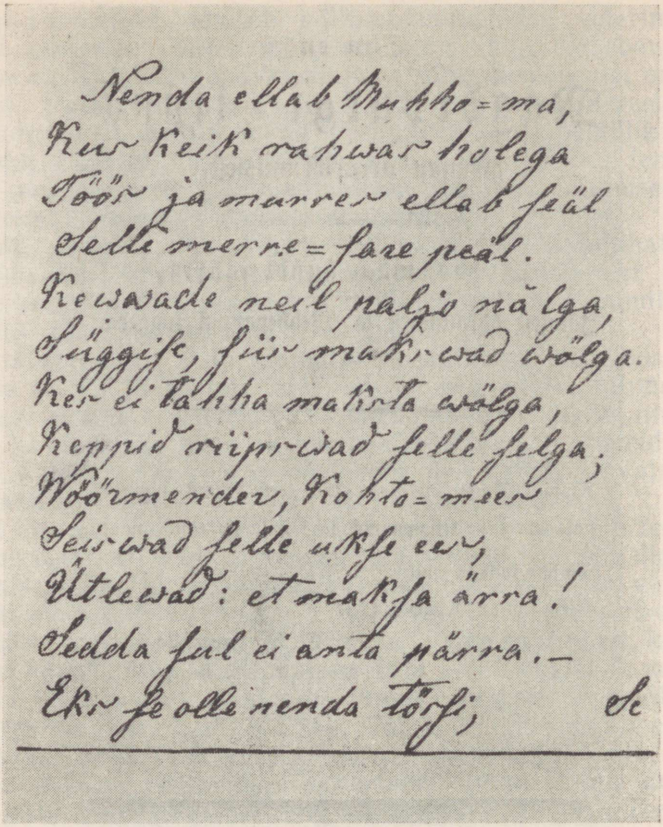

Nenda ellab Muhho=ma,
Kus keik rahwas holega
Töös ja murres ellab seäl
Selle merre=sare peäl.
Kewwade neil paljo nälga,
Süggise, siis maksawad wölga.
Kes ei tahha maksta wölga,
Keppid riipswad selle selga;
Wöörmender, Kohto=mees
Seiswad selle ukse ees,
Ütlewad: et maksa ärra!
Sedda sul ei anta pärra.—
Eks se olle nenda tössi; Se

Katkend C. W. Freundlichi käsikirjast, saadetud ÕES-ile 1840. aastal.

laevahuku tõttu Leontopoli randa, kus ta abiellub kohaliku kuninga tütrega. Edasises jutukäigus kaotab Apollonius oma naise; tema tütre Tarso varastavad mereröövlid. Teose lõpul leiab Apollonius siiski nii Tarso kui ka naise, kellest viimane on ainult varjusurmas olnud.

Saksa rahvaraamatule toetuv Freundlich piirdub peamiselt sündmustiku jutustamisega, kuna situatsioonide üksikasjalikum väljamaalimine on kõrvale jäänud. Faabula sõlmpunktides, eriti kus taotletakse tundelisust, leidub ka dialoogi. Raamatu vähenõudlikkus ei takistanud «Apolloniust» muutumast Freundlichi kõige populaarsemaks raamatuks, mille süžee on kodunenud ka eesti rahvajutu-repertuaaris. Sajandi vahetusel asusid seda menukat lugu jutustama veel mitu teist autorit.

Freundlichi 1840-ndate aastate toodangust tuleb mainida veel üht omamoodi tähelepanu äratanud teost, mis aga levis ainult suuliselt. Küsimuses on pikem värsspamflett «Sarema mehhe mõtted 1846 aastal», mis on suunatud talurahva õigeusku siirdumise vastu ning osutub sellesisulise käsikirjalise ning suulise luule kõige ilmekamaks näiteks. Autor esineb selles luteri kiriku huvide kaitsjana, ilma et ta vähemalgi määral püüaks jälgida usuvahetuse tegelikke põhjusi. Tsaristliku usupoliitika vastu suunatud teosena ei saanud «Saaremaa mehe mõtted» trükis ilmuda, küll on aga sellest korduvalt juttu ajaloolistes kirjutistes, samuti tuntakse luuletuse üksikuid osi tänapäevani rahva hulgas. Alles mõni aasta tagasi õnnestus leida selle töö terviklik tekst.

Hilisem luule ja proosa. Freundlichi hilisem looming pole saavutanud seda populaarsust, mis oli tema 1830—1840-ndate aastate raamatuil. Selle põhjuseks on ilmsesti asjaolu, et 1850—1860-ndail aastail eesti kirjandus mitmekesistus ning arenes tunduvalt edasi, kultuurikeskustest eemal elav Freundlich jäi aga samale tasemele, millega ta oli oma kirjanduslikku tegevust alustanud. See paigaltammumine on iseloomulik ka Freundlichi toodangu algupärasemale osale — luulele, kus valitseb ilmne improvisatsiooniline laad. Autor ei tunne muret oma kergelt loodud toodete viimistlemise pärast, kordab ennast ning avaldab oma variante koguni kõrvuti.

Freundlichi värsiloomingu põhiosa moodustab didaktiline luule. Selles sarjab ta inimlikke ning ühiskondlikke pahesid ja toob näiteid nurjatust elulaadist; vastukaaluks kujutab ta ka eeskujulikku käitumist. Oma iseloomult on Freundlichi õpetlikud luuletused osalt kirjeldav-üleskutsuvad, osalt aga annab luuletaja ideesisu edasi konkreetsete elupiltide — sündmuste või elusaatuste näol («Ello luggud»). Nõnda on jutustaval elemendil Freundlichi luules tähtis koht.

Inimeste elu otseselt või allegooriliselt kujutades kasutab Freundlich kohati ka sentimentaalseid noote. Selles laadis on kirjamees pöördunud sageli võõraste eeskujude poole. Muuseas on ta saksa luuletaja G. A. Bürgeri järgi ümber pannud ka «Leonore ehk Leno», mis kutsus esile Kreutzwaldi pilkelise märkuse (viimane oli selle ballaadi ennem ise avaldanud). Seevastu näivad kirjamehe humoristlikud luuletused olevat algupärased.

Kõige tõsisemat tähelepanu pälvivad siiski Freundlichi talurahva elu ja tööd kirjeldavad luuletused, milledele on iseloomulik tugev maastikulis-looduslik tagapõhi, nagu näitavad juba pealkirjad «Talwene ello», «Kewwade», «Sui», «Kuus sui-kuud». Siia kuuluvad ka spetsiaalselt Muhu elu käsitlevad laulud, teiste hulgas «Muhho-ma hundi jahhist 1857 aastal», mis on sellel teemal loodud luuletustest kõige õnnestunum.

Oma maaelupiltides kujutab Freundlich talutöid eri aastaaegadel, tehes seda küllalt realistlikult, aga samal ajal ka ilmse emotsionaalsusega. Luuletaja rõhutab põlluharimise loovat iseloomu, mis annab talupojale rahuldust tema madalast ühiskondlikust asendist ning töö raskusest

hoolimata. Sealjuures ei salga Freundlich teoorjusaja tumedaid külgi, nagu näitasid juba tema eespool vaadeldud esikteose luuletused.

Üpris konarlikud on Freundlichi katsed mõtteluule alal, kus kirjamees arutleb elu ja looduse üldisi küsimusi. Postuumselt ilmunud kogus «Aealikkud laulud» leiame ka laulule pühendatud värsse. Nendest selgub, et Freundlich pole täiesti puudutamata jäänud rahvusliku liikumise harrastustest ning kirjanduslikest ideedest. Nii tõstab ta luuletuses «Kaebdus» küsimuse:

Juttustagem, Eesti-suggu,
Kus on meie laulikud?
Ei ma kule nende luggu,
Kuskil nende laulu juud!
Andke teada, Eesti-poiad,
Kuſt woib ſada ſedda meeſt,
Kell' on röömſad laulu oiad,
Touswad kuldſe kandli ſeeſt?

Freundlichi hilisem luule näitab küll teatavat temaatilist avardumist ja autori produktiivsust, mitte aga kunstilise taseme mainimisväärset tõusu. Tema loomingut kahjustab diletantlik laad. Kohati üllatab küll omapärane konkreetsus ning rahvalik piltlikkus, kuid selle kõrval domineerib siiski tarbetu sõnaline ballast, maitsetu ning keeleliselt ebatäpne element, mis annab tema lauludele tahumatu ilme. Rütmikonaruste kõrval vähendab Freundlichi luule väärtust šablooniline paarisriimide kasutamine, mille juures luuletaja ei arvesta uudsuse vajadust ega kohati ka keelereegleid.

Freundlichi ulatuslik jututoodang, mis eriraamatute kõrval ilmus peamiselt kalendrites, on valdavas enamuses võõrastel eeskujudel loodud. Selle hulgas kohtame novelle meenutavaid süžeesid, romantilisi või kriminaalseid seiklusjutte, kõige enam aga didaktilise eesmärgiga lühipalasid, kus kirjamees arendab juba tema luule kaudu tuttavaid ideid. Ta ei jutusta ainult Euroopa maadest, vaid jõuab välja Väike-Aasiasse, Aafrikasse, Siberisse. Kaasaja kõrval kuuleme ka kaugest minevikust. Meeleldi toob Freundlich ajalooliste sündmuste ja isikutega seotud jutustusi või anekdoote. Mõningad õpetlikud lühijutud ning Muhu-ainelised naljandid on Freundlich loonud nähtavasti oma eluliste kogemuste põhjal. Siiski kajastub Eesti elu tema juttudes üsna nõrgalt.

Nagu luules, nii ei pööra Freundlich tähelepanu ka oma juttude kujunduslikule väljaarendamisele, mistõttu eriti tema pikemad jutustused tunduvad konspektiivsed. Lühijutud on oma vähenõudlikkuse juures terviklikumad, kuigi siin võib elutõe loogika asemele astuda autori didaktilisest eesmärgist tingitud eluvõõras skeem.

Freundlichi hilisem jututoodang pole meie kirjanduselus peaaegu mingit tähelepanu äratanud. Piiratud osatähtsus oli ka tema loomingul tervikuna, kuigi selle varasema osa populaarsus oli omal ajal küllalt suur.

Aga juba XX saj. algul nimetati Freundlichi unustatud kirjanikuks ja tema mõju võrreldi laastutulega. Ainult kohalikud Saaremaa autorid (P. Süda jt.) on temalt ehk teatavat äratust saanud, samuti ka külalaulikud. Ühe esimese eesti soost rahvaliku kirjamehena on Freundlich meie kirjanduse kujunemisperioodi oma jälje jätnud.

BIBLIOGRAAFIA.

Üldist.

II. J. Roos, Esimesed eestikeelsed ilukirjanduslikud noorsooraamatud. EKirj. 1939, nr. 12, lk. 534—539.

M. H. Windekilde.

I. Palwe Jummala kallid andid targaste nink parraussi pruki. Trt. 1834, 40 lk.

II. R. Põldmäe, Eesti vennastekoguduse võitlusest rahva joomapahega. EKirj. 1938, nr. 6, lk. 290—293.

C. M. Henning.

I. Armastusse sanna liajomisse wasto, mis ihho ja hinge rikkub. Tln. 1838, 8 lk. (III tr. 1839).

H. E. Gahlnbäck.

I. Sadab wiin meile kasso ehk kahjo? Üks jut Wina-wõtmissest. Trt. 1840, 30 lk.

D. Donner.

I. Teda-andminne wina keelmisse nõust. Trt. 1840, 24 lk.

Fr. R. Kreutzwald.

I. Wina-katk. Trt. 1840, 70 lk. (II tr. 1881). ▪ Wagga Jenowewa ajalik elloaeg. Trt. 1842, 69 lk. (järgm. tr-d: 1849, 1852, 1858, 1863, 1866, 1871, 1878, 1887). ▪ Ue aasta sowimine. Trt. 1843, 12 lk. ▪ Sippelgas I. Trt. 1843, 30 lk. ▪ Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on I—V. Trt. 1848—1849, 160 lk. (I vihu II tr. 1849). ▪ Reinowadder Rebbane. Trt. 1851, 141 lk. (järgm. tr-d: 1862, 1869, 1875, 1898, 1922, 1953 [«Teosed»], 1953 [noorsooväljaanne]).

II. J. Roos, Fr. R. Kreutzwaldi *Vina-katku* tekkeloo ja algupära küsimus. Lng. 1941, nr. 2, lk. 208—219. ▪ G. Laugaste, Fr. R. Kreutzwaldi osa rebasejuttude vahendajana. TRÜ Toim. 77. Trt. 1959, lk. 68—96. ▪ A. Vinkel, Kreutzwaldi osast eesti rahvaraamatu arengus. — Paar sammukest... II. Trt. 1961, lk. 41—74. ▪ E. Nirk, Friedrich Reinhold Kreutzwald. Tln. 1961.

G. H. Schüdlöffel.

I. Jöggi merres. Trt. 1842, 38 lk. ▪ Kuldorg, ehk Kulla saatja külla. Tln. 1842, 127 lk. ▪ Peter Pung, kaewandaja poeg. Trt. 1843, 114 lk. ▪ Toomas Westen, Lapo rahwa uso ärataja Norra maal. Trt. 1844, 30 lk.

J. Thomasson.

I. Weikise Hanso luggu tühja sare peäl. Trt. 1839, 42 lk. (järgm. tr-d: 1848, 1852, 1858). ▪ Puust rist. Trt. 1840, 22 lk. ▪ Jenowewa. Trt. 1841, 50 lk. ▪ Irlanda, ehk puhta ello wõit. Trt. 1844, 52 lk.

H. G. Lorenzsonn.

I. Norema Robinsoni ello ja juhtumised ühhe tühja sare peal. Trt. 1842, 240 lk.

II. A. Vinkel, Paar sõna robinsonaadidest mujal ja meil. KKirj. 1960, nr. 12, lk. 724—730.

C. Fr. Lorenzsonn.

I. Jenowewa ellust; üks wägga armas ja halle luggemine wannemate ja lastele. Pärnu 1839, 22 lk. (II tr. 1841, III — 1853).

M. Kirsel.

I. Kannatlikko Hirlanda luggu. Trt. 1862, 44 lk.

W. Nedatz.

I. Griseldis ja Markgraf Walter. Trt. 1843, 27 lk. (järgm. tr-d: 1855, 1862, 1874).

J. V. Jannsen.

I. Eistakius. Leidub rmt-s: Sannumetoja I (Trt. 1848), lk. 1—39; II (Trt. 1849), lk. 3—50; III (Trt. 1850), lk. 217—247. II tr.: Sõnumetooja juttud. Trt. 1872, lk. 5—92.

B. Gildenmann.

I. Juttustamised Jummala rigist Ma peäl. Pärnu 1845, 231 lk. ▪ Ma-ilma made õppetus, Pärnu 1849, 95 lk. ▪ Petlemma essimenne Joulo Pühha. Pärnu 1850, 32 lk. ▪ Kannatlikko Helena luggu, kes 22 aastat mitmes willetsusses olnud. Pärnu 1850, 47 lk. ▪ Rosa, ehk: Lapse armastus. Pärnu 1851, 95 lk. ▪ Waimolik tasko-rahha teekäiattele. Pärnu 1852, 16 lk. ▪ Lillekessed, ehk: Mitmed ja mitmesuggused laulud Ma rahwale, ello parrandamisseks ja ausaks aiawiteks I — Pärnu 1852, 101 lk. (II tr. 1864); II — Pärnu 1866, 108 lk. ▪ Õnsa Keisri Nikolai Essimesse mälletus Eesti rahwale. Pärnu 1855, 52 lk. ▪ Pühha Joulo laupäwa õhto, ehk waene laps Anton. Trt. 1860, 68 lk. ▪ Krahw Oroslaw ja leitud laps. Trt. 1864, 46 lk.

C. W. Freundlich.

I. Siin on Magdeburgi-linna hirmsast ärrarikkumissest... Pärnu 1837, 15 lk. (II tr. 1843, III — 1848). ▪ Appolonius, Tirusse ja Sidoni kunningas. Pärnu 1846, 56 lk. (järgm. tr-d: 1869, 1883, 1888). ▪ Pöllomehhe ait. Pärnu 1849, 119 lk. (II tr. 1863, III — 1888). ▪ Aialikkud ello-luggud. Pärnu 1857, 20 lk. ▪ Mailma ello tee-kond ehk Konned ja Laulud. Kuressaare 1864, 80 lk. ▪ Pöllomees ehk hea nõu pöllo-ussi ärrakautamissest, kündmisest, äästamissest, külwamissest, seemne rehheteggust. Kuressaare 1864, 46 lk. ▪ Aealikkud ello-luggud ehk mönned sündinud asjad wannast ja uest aeast. Pärnu 1872, 84 lk. ▪ Aealikkud laulud. Kuressaare 1879, 42 lk.

II. H. Tampere, Laul jänese õhkamisest eesti rahvatraditsioonis ja kirjanduses. — Vanavara vallast. ÕES Kirjad I. Trt. 1932, lk. 59—116.

XIX peatükk.

SUVE JAAN.

Elu ja teosed. Suve Jaan (kodanikunimega Johann Friedrich Sommer) sündis 23. (vkj. 12.) detsembril 1777 Tallinnas rätsepa pojana. Ta õppis esialgu kohalikus saksa, seejärel kolm aastat vene kreiskoolis. Järgnevalt tegi ta kaasa retke sõjalaeval «Saraatov». Töötanud lühemat aega Virumaal Saksi mõisas põllumajanduse õpilasena, asus Sommer uuesti Tallinna, hakates siin vene keele tunde andma. Ühtlasi täiendas ta vene keele alal oma teadmisi, et asuda tööle mõnda avalikku õppeasutusse. Pärast vastava eksami sooritamist määratigi tulevane kirjamees 1808. aastal ajutiseks, 1810 aga koosseisuliseks vene keele õpetajaks Rakvere kreiskooli. Siin oli Sommeri õpilaseks Fr. R. Faehlmann, kelle eluloo visandis Kreutzwald annab hea hinnangu Suve Jaani pedagoogilistele võimetele. 1814. aastal siirdus Sommer Viljandi, järgmisel aastal aga Pärnu kreiskooli õpetajaks. Siin töötas ta edukalt 22 aastat.

J. Sommer.

Kui koolimees pidi 1837. aastal vanaduspensionile minema, algas parajasti elavnemine eesti kirjanduselus. Ka Sommer hakkas «õhtoti, mis saggedaste ka keskõeni ullatosid», eesti kirjanduse põllul tegelema. Nii esitas ta 1839. ja 1840. a. vahetusel ÕES-ile oma juttude ja luuletuste kogu «Suwwe Jaani ohta aia-wiite» käsikirja, kus oli püütud hääldusparasemat ortograafiat kasutada. Teose õigekeelsuslik külg ei leidnud aga D. H. Jürgensoni ja Fr. R. Faehlmanni heakskiitu. Kolm aastat hiljem laskis Sommer käsikirja ümbertöötatud kujul ning uue pealkirja all «Wälja-Öied. Suwwe Jani Jõulu-ande omma sõbradele» tsenseerida, kuid trükis see ei ilmunud.

Seevastu jõudis juba 1841. aastal lugejateni «*Wenne Südda ja Wenne Hing. Suwwe Jaani mällestamised surest Wenne ja Prantsuse sõast*», mil-

lest teine trükk ilmus 1844. aastal. Kõige silmapaistvamate saavutusteni jõudis kirjanik oma viimases teoses «*Luige Laus. Suwwe Jaani sõbradele*» (1843), mis on tänapäevani jäänud loetavaks kirjandusteoseks. Peale esitrüki on raamatust ilmunud veel viis väljaannet, nendest neli käesoleval sajandil.

J. Sommer suri 18. (vkj. 6.) jaanuaril 1851 ja on maetud Pärnu kalmistule.

Vaated. Andmed Suve Jaani isiku kohta on küllalt napid. Seetõttu peab kirjaniku maailmavaate ning kirjanduslike seisukohtade üle otsustama peamiselt tema ilukirjandusliku praktika ning teoste lühikeste eessõnade järgi.

Sellest, et Suve Jaan räägib eesti lugejate poole pöördudes «meie rahvast» ning «meie keelest», ja muudest asjaoludest paistab, et ta on olnud rahvuselt eestlane. Kirjaniku põlvnemisega käsitööliste hulgast on täielikus kooskõlas tema poolehoid lihtrahvale, kelle väärtuslikke omadusi ta esile tõstab ning kelle eluviletsustele ta kaasa tunneb. Korduvalt rõhutab Suve Jaan demokraatlikku mõtet, et inimese väärtuse üle otsustataks tema tegude, tema südame, mitte tema seisuse järgi. Lugeja südame harimisele ning väärtuslike tahteomaduste kasvatamisele on ka Suve Jaani teosed pühendatud. Kirjanik, kes oma õpetajatöös oli lähemalt tutvunud vene kultuuri, kirjanduse ja ajalooga, asetab pearõhu patrioottiliste ideede levitamisele, näidates vene rahva kangelaslikkuse kõrval ka eesti päritolu soldati üllust ja vaprust. Sellega tõi Suve Jaan eesti kirjandusse uue aine- ja ideederingi. Rahva kangelaslikkuse kujutamine on Suve Jaanil siiski tihedasti põimunud tsaarimeelsuse ja religioossete ideedega, mis näitab, et kirjanik polnud puudutatud tolleaegsest opositsioonilisest ühiskondlikust mõttest või ei pidanud selle arvestamist rahvaraamatus võimalikuks.

Mis puutub Suve Jaani kirjanduslikesse vaadetesse, siis ta hindas ilmalikku lugemisvara inimese elamuste allikana ning kasvatajana, kirjutades: «Ramatust leiame meie, mis süddant wõib rõmustada ja kurwastada ja ka parrandada.» Eriti vajalikuks pidas ta vahvate tegude ning rahva hulgast võrsunud üllaste ning vaprate inimeste elu kujutamist, et samasuguste eeldustega, kuid alles tukkuvate südametega kangelasi äratada. Sealjuures on Sommer silmas pidanud läti ja muude rahvaste analoogilisi teoseid. Vene kirjanikest märgib ta nimepidi dekabristi-romantikut A. Bestužev-Marlinskit, kelle jutustus «Мореход Никитин» («Meresõitja Nikitin») on nähtavasti mõjutanud «Luige Laost». Ei ole veel täpselt teada, kuivõrd ta hankis vene ajaloo ja elu kohta käivad materjalid otseselt vene allikatest, kuivõrd saksakeelsete teoste vahendusel. Viimati mainitud võimalusele vihjavad siiski üksikud saksa kirjandusest laenatud teemad ja motiivid, samuti germanismid tema tööde keeles.

Oma raamatutega esindab Suve Jaan sentimentaalset suunda eesti rahvakirjanduses, kuid suuremate kirjanduslike võimetega inimesena tõi ta meie proosasse ka romantilise stiili elemente.

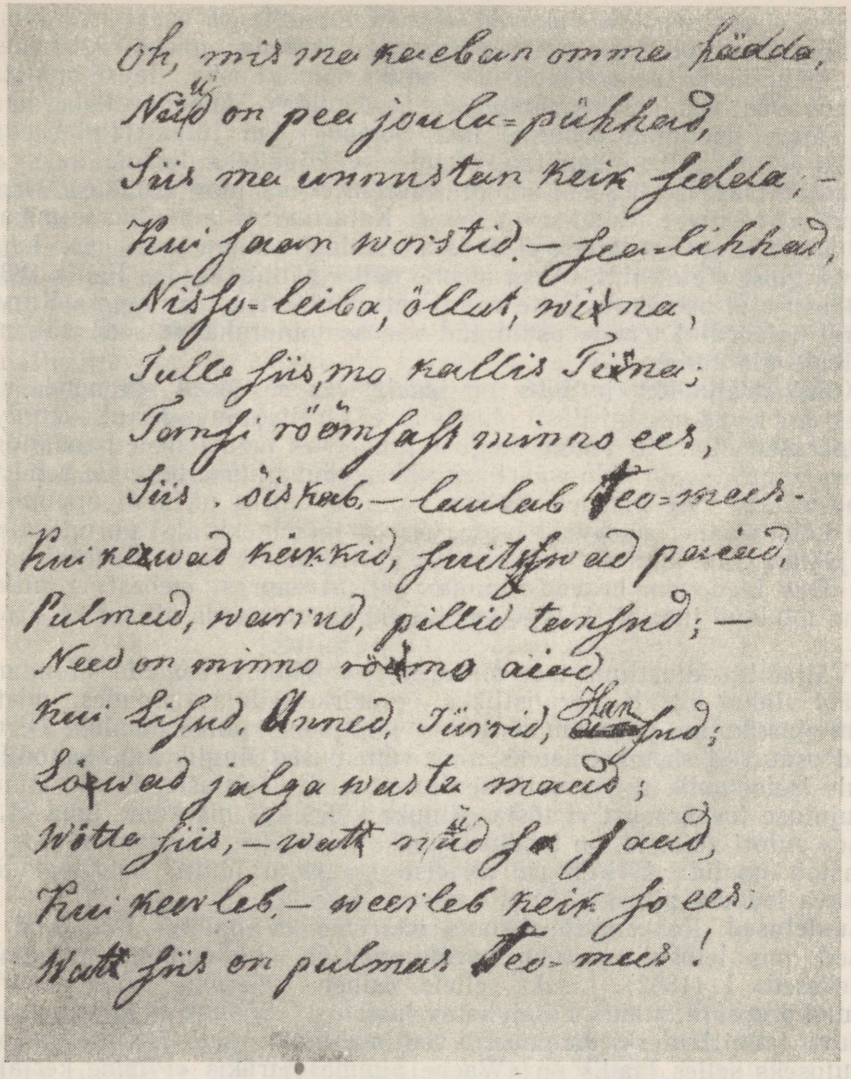

Oh, mis ma kaeban omma hädda,
Nüüd on pea joulu-pühhad,
Siis ma unnustan keik sedda; —
Kui saan worstid — sea-lihhad,
Nisso-leiba, öllut, wina,
Tulla siis, mo kallis Tiina;
Tansi röömsast minno ees,
Siis, öiskab — laulab Teo-mees.
Kui kezwad käkkid, suitsswad paiad,
Pulmad, warrud, pillid tansud; —
Need on minno röömo aiad
Kui Lisud, Anned, Jürrid, Hansud;
Lõwad jalga wasta maad;
Wõtta siis, — watt nüüd sa saad,
Kui keerleb — weerleb keik so ees;
Watt siis on pulmas Teo-mees!

Katkend «Väljaõitest» (luuletusest «Teo-Mees»).

«Wälja-Öied» (1839—1843). See ÕES-i kirjakogus säilitatav käsikiri sisaldab 8 juttu ja 11 luuletust. Kogumikule on iseloomulik tugevasti rõhutatud sentimentaalne ning religioosne tendents. Usulisi ideid sisaldavad kõige suuremal määral palvelaulud, aga ka paar eriti vagatsevat juttu.

Ülejäänud proosapalad pakuvad näiteid erandlikust eneseohverdamisest või hingelisest üllusest, püüdes lugejates äratada ennekõike härdustundeid. Tüüpiliseks sellesuunaliseks jutuks on «Laska, lapse-immetaja», kus kuuleme haruldasest sündmusest — kuidas Volõõnia kubermangus truu koer imetanud orbunud last. Sommeri kui jutukirjaniku edasise arengu seisukohalt on huvitav, et juba «Väljaõites» leiame kaks pala, kus kujutatakse eesti soost soldati suuremeelsust ning truudust. Nendest toimub «Kalla-wee Maddise» tegevus Katariina II ajal, kus nimikangelane müüb enese soldatiks, et päästa saadud rahaga oma isa, kangur, võlavanglast. Teine jutt «Ausa mehhe palk» näitab, kuidas Poola 1830. a. ülestõusu ajal poolakate kätte vangi sattunud «meie maa mees» Kurvasto Kaarel hoiab alal temale usaldatud väeosa toiduraha, et seda vabanedes pealikule üle anda.

Kuigi «Väljaõite» juttudes on tegelasteks eestlased või nende sündmused arenevad koguni Eesti olustikus, ei tarvitse Suve Jaani süžeed kõik algupärased olla. Nii leiame kogust jutu «Kes omma mele-pahhandajale andeks annab, se on kido-wäärt; agga kes omma kurja-teggiale head teeb, on au-wäärt». See kõneleb, kuidas vana kalamees päästab uppumissurmast Lõhmolaane metsavahi lapse, kes on jäämineku ajal purunevale sillale jäänud. See lugu on oma ainelt väga lähedane G. A. Bürgeri ballaadile «Das Lied vom braven Manne» («Laul vaprast mehest»), mille oli varem tõlkinud juba R. J. Winkler; hiljem kasutas seda allikat ka Freundlich.

«Väljaõite» kunstiline tase on küllalt algeline. Teemade arendamine on läbi viidud kitsalt moralistlikke eesmärke silmas pidades, mistõttu lähem olustikuline ja psühholoogiline väljajoonistamine puudub. Tegelaskujud osutuvad skemaatilisteks ning sündmused tinglikeks. Meetodilt on kogule iseloomulik tugev naiiv-sentimentaalne käsitluslaad, mis muidugi elukujutuse tõepärasust ei tõsta. Ainuke külg, kus märkame juba «Luige Laose» autori võimeid, on looduse värske ja ilmekas kujutamine. Kirjanik armastab maalida eriti õhtuse või öise maastiku idülli, kuid pakub ka mässava looduse pilte.

Luuletused. Rohkem tähelepanu väärivad «Väljaõite» ilmalikud luuletused, mis leidsid enamikus avaldamist B. Gildenmanni antoloogias «Lillekesed» I (1852). Lisaks sellele esineb kirjaniku mõlemas trükis ilmunud proosaraamatus sissejuhatav luuletus («Sõamees», «Merremees»).

Suve Jaani luuleski domineerib sentimentaalne ainekäsitlus. Parimaks saavutuseks selles laadis on «Waene pimme» (trükis «Pimme kerjaja»), kus vana kerjus, kelle näljast keha katavad ainult riideräbalad, kaebab oma elu viletsuse üle:

Polle ſuggu, polle wõſſa,
Üksi ollen ilma peäl,
Kes jäggab moga omma oſſa,
Kedda pudub minno heäl? —

Oues kange kibbe külm,
Külma täis on keik mailm
Külma wasto mul suur hirm,
Kustund on mo wanna süm.

Kõrvuti Freundlichi «Teomehega» (see luuletus leidub pikemal kujul ka «Väljaõites», kusjuures Suve Jaan on Freundlichi tekstile juurde luuletanud kolm täiendavat salmi) on «Vaene pime» meie luule varaseid näiteid rahva vaesema osa elu ilustamata kujutamise kohta. Niisamasugune kaastundlik pilt on antud luuletuses «Puri lind», kus linnu vangipõlv raudsete varbade taga on vastandatud vabale elule metsas põõsa all, «kus ta omma poegi hoidis, omma naese melitas». Pikem luuletus «Tullekahjo» kannatab laialivalguvuse all, samuti on väheütlev Goethe ballaadi «Der Fischer» konarlik tõlge «Kalla-mees», mis osutub üheks esimeseks katseks Goethet eesti keeles edasi anda.

Erinevas laadis on kirjutatud loodusluuletus «Kewwadene hommiko», kus leiame valguskülust ning elurõõmu:

Merres — järwes, jõe-kaldas,
Ligub keik, mis hinges on,
Metsa-lomad mele waldas,
Karjas rögib karja sön.
Karjane ning pöllomees,
Aiab ommad lomad ees.

«Vene südame ja vene hinge» avaluuletus «Sõa-mees», mis annab pilte lahingumöllust, on ideelt patrioötilisi tundeid õhutav:

Jubba õhto kippub kätte,
Asto ikka julgest ette,
Ning panne wasto kõigest wäest.
Mees on mehhe rindus kinni,
Mürrin, kärrin ümber ringi,
Arra anna wõimust käest!

Suve Jaani luule on oma paremates avaldustes küllalt piltlik ja emotsionaalne. Autor kasutab rõhulist värsisüsteemi; talle on iseloomulik tugev riimitarve, mis ulatub kuni nelikokkukõladeni. Sealjuures on luuletaja mõnikord riimi ja värsimõõdu saavutamiseks sunnitud süntaksi reegleid rikkuma või koguni sisutuid riimsõnu välja mõtlema.

«Wenne Südda ja Wenne Hing» (1841). Esimeses lugejateni jõudnud raamatus seadis Suve Jaan oma ülesandeks ulatuslikumalt tutvustada üht Vene ajaloo suurt järku — 1812. a. Isamaasõda. Enne seda oli Napoleonivastast võitlust puudutanud Masing oma «Maarahva Nädalalehes».

Raamatus käsitletakse nii Napoleoni armee purustamist Venemaal kui

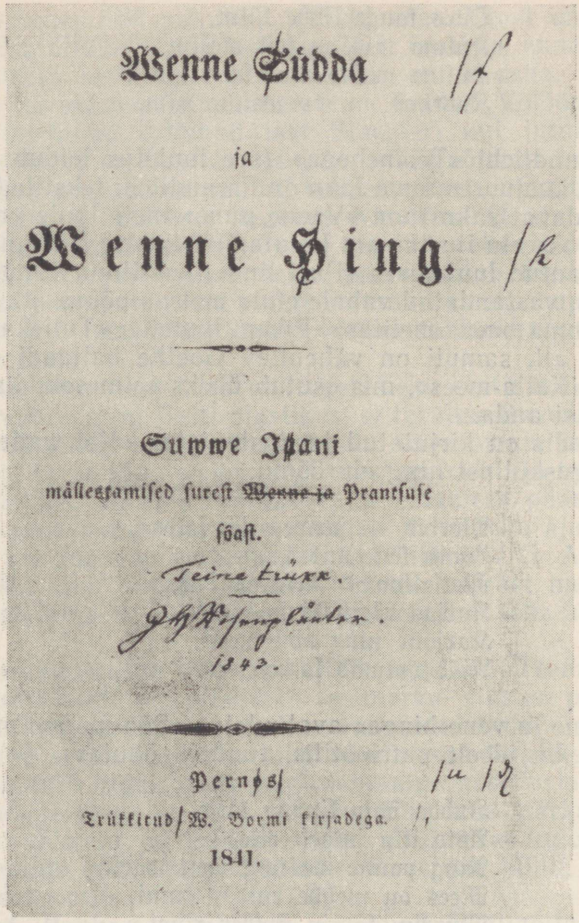

Wenne Südda

ja

Wenne Hing.

Suwwe Jaani

mällestamised surest Wenne ja Prantsuse

sõast.

Teine trükk.

J. H. Rosenplänter.

1843.

Pernos

Trükkitud W. Bormi kirjadega.

1841.

«Vene südame ja vene hinge» I trüki tiitelleht koos J. H. Rosenplänteri parandustega uue väljaande jaoks.

ka sellele järgnenud välismaa-sõjakäiku. See võimaldab autoril mitmest aspektist näidata vene rahva hinnatavaid iseloomuomadusi. Ta kirjeldab soldatite võitlusvaimu, nende kartmatust ja otsustusvõimet lahingus ning tsiviilelanikkonna ja partisanide endaalgatuslikku vaenlaste hävitamist, näitab vene talupoja head südant ning inimlikkust, sealhulgas ka vangilangenud või haavatud vaenlaste vastu. Samal ajal rõhutatakse Napoleonivastase sõja populaarsete väejuhtide Kutuzovi, Bagrationi jt. vaprust ning

sõjatarkust. Oma raamatu ideesisu mõjukaks esiletoomiseks pakub Suve Jaan hoogsaid lahingupilte ja üksikute kangelas- ning humanistlike tegude kirjeldusi. Kesksel kohal seisab muidugi Borodino lahing, mille üht episoodi kujutatakse järgmiselt:

Nende wasto läks Wenne jallawäggi ning nüid läks wõitlemine ja mässamine hirmsaks. Siin ei olnud aega püssi täita, siin wõitles mees mehhe wasto ja raud kõllises raua wasto. Wennelaene, jo waenlaese püssi odda rindus, ei anna siiski järrele, waid rõhhub omma wastase peäle, löeb temma pea omma püssi rauaga purruks, ja langewad siis möllemad omma werre sisse mahha. Rahho olgo teiega! Kül surm teid ärraleppitab! Seäl lendab habbenik kassakas Prantsuse peäliko wasto, nenda et hobbone aurab werrest; seäl ei olle armu: kas surm sulle wõi mulle! Mehhed langewad meeste hobidešt tuhhande kaupa; agga ei löe se weel ette. Bonapart satis jälle ned tuhhanded tullesse ja näitas jo, kui olleks ta wõimust samas olnud. Agga mis se on? Üks hirmus kissa ja kärrin täitis korraga taewa allust, ja tuhhanded Wenne tallopojad, wikkatid ja hargid käes, tullid metsast wälja ja läksid waenlaese peäle. Need ei holind sest tulle mürrinast, mis Prantsused nende wasto teggid; need ei holind ei kelust egga käsfust, waid niitsid ja raijusid ja laastasid laastamise wisi. Prantsuse, Pola ja Saksa mehhed kadduśid nende hobide al kui walk taewa al, ja olli se tapmine ni nimmetamata hirmus, et surmgi selle ees wärrises.

Vene rahva argipäeva-elu ja iseloomu tutvustab Suve Jaan oma raamatusse põimitud kahe ulatuslikuma jutusüžee kaudu, kus mõlemad peategelased — nii Riiast Moskvasse põgenenud majaomanik Meiero kui ka Napoleoni sõjaväes teeninud sakslane Konrad satuvad sõjategevuse käigus vene talurahva juurde, kus nad kõige lahkemat vastuvõtmist ning tähelepanelikumat hooldamist leiavad. Konradi päästab tulesurmast ning ravib terveks Porissova küla ennastohverdav talupoeg Ivan Terenti.

Kui Suve Jaan rõhutab õigusega Napoleoni-vastase võitluse üldrahvalikku iseloomu, siis teiselt poolt ei puudu raamatus ka reaktsiooniline tsaari ülistamine, keda esitatakse vene riikluse õilsa sümbolina, rahu ja õigluse kehastajana. Vastavalt tsaaririigi tagurlikule välispoliitikale õigustab Suve Jaan ka restauratsiooni Prantsusmaal. Samuti on jutustuses tähtsal kohal religioosne element.

Kompositsioonilt iseloomustab «Vene südant ja vene hinge» sõjasündmuste kirjelduste ja jutusüžeede vaheldumine. Nähtavasti on autor sõja igakülgse kujutamise huvides loobunud kogu teosele ühtse süžee läbiviimisest. Edasi torkab Suve Jaani juures silma võitlevate poolte iseloomustamine tugevates kontrastsetes värvides. Isamaakaitsmise paatose kõrval on raamatus tähtis koht ka sentimentaalsel elemendil. Sündmusi ja tegelasi ilmestavaile keelelistele vahenditele on omased dünaamilisus ja eredus, mis viitab romantilise stiililaadi poole.

Kokkuvõttes võib öelda, et «Vene südames ja vene hinges» seisab kirjaniku tugev külg hoogsates, rahva kangelaslikkusega küllastatud lahin-

gupiltides ning elavas sõnastuses. Vähem suudab ta anda ajaloolise tõe osas, samuti tegelaste hingeelu valgustamisel.

Suve Jaani raamat tegi ära suure töö 1812. a. Isamaasõja tutvustamisel eesti lugejate hulgas, sest 60 aasta jooksul ilmus temast viis trükki, kaks viimast (1898, 1904) T. Kuusiku poolt ümbertöötatud kujul.

«Luige Laus» (1843). Suve Jaani parim teos on kahtlemata «Luige Laos». Selle ilmumine oli märkimisväärseks sündmuseks mitte ainult kirjaniku enda loomingulises arenemises, vaid tähendas silmapaistvat saavutust 1840-ndate aastate eesti kirjanduses üldse.

Ka selles teoses võtab kirjanik lähtekohaks ajaloolise sündmuse, nimelt nn. ristipäeva merelahingu Rootsi ja Vene laevastiku vahel Tallinna lahes 2. mail 1790, kuid nüüd on see seotud peategelase Laose eluga, mis läbi kogu teose ulatudes annab sellesse mahutatud mitmekesisele materjalile teatava terviklikkuse. Tõsi küll, Laos ei mängi ristipäeva lahingus veel nimetamisväärset osa, kuid järgnevas sõjalaeva «Tuvike» hukkumise kirjelduses on tal juba oluline koht ning raamatu lõpposas keskendub süžeearendus täiesti kartmatu sõjamehe õilsate tegude ümber.

Kui paar varasemat visandit maha arvata, oli Luige Laos kui vahva eesti soost soldat uudne kuju meie vanemas kirjanduses. Balti-saksa separatistliku poliitika mõju all olnud kirjameestelt ei saanud rahvalike sõjakangelaste kujutamist oodatagi. Suve Jaan kui vene ajaloo ja kultuuriga lähemalt kokkupuutumises olnud inimene pidas juba vajalikuks ka eesti rahvale näidata, millised õilsad hingeomadused võivad peituda tema lihtsast soost liikmete südames, et sellega lugejates äratada samasuguseid kõrgeid voorusi. Luige Laos ja tema vend on kartmatud võitlejad, kantud piiritust truudusest ja kohusetundest oma isamaa vastu; samal ajal osutub Laos ka ennastohverdavaks inimeseks, kes paneb kõhklemata oma elu kaalule, et ligimest eluraskustes või õnnetusjuhtudel aidata. Kogu oma vapruse, ennastohverdavuse ja kuulsuse juures jääb Laos äärmiselt vähenõudlikuks: tal puuduvad pretensioonid oma isikliku elu suhtes, ta ei oota oma heategude eest mingit tasu, vaid palub seda edasi anda kahjukannatajaile.

Oma jutustuse käigus ei kujuta Suve Jaan ainult ühe võitleja suurepäraseid omadusi, vaid tõstab esile kogu Vene sõjaväe vaprust ning algatusvõimelisust riigi piiride kaitsmisel, kirjutades muuseas:

Se olli kül hirmus, agga mitte Wennelaſel; temma peale hirm ei hakka, temma ſelle järrele ei küſſi: kas paljo waenlaſi on? Ütle agga: wata ſeal naad on! ja anna agga wolli, kohhe on werrine piddo lahti. Temma on jo kõige keelde rahwaga omma rammu katſunud, agga wõimuſt ei olle weel kegi temma ülle ſanud; ſellepärraſt on meie riik ni otſata ſuur, et ni ſuurt weel ialgi ühhe wallitſeja al ſiin ma peal ei olle olnud.

Raamatu parimateks lehekülgedeks ongi ristipäeva lahingu, sellele järgnenud vaenlase jälitamise ning sõjalaeva «Tuvike» äikesetormis hukkumise kirjeldused. Nendel lehekülgedel tõuseb eredalt esile mitte ainult

Vene mereväe üldine moraalne ühtsus, vaid ka üksikvõitlejate kangelaslikkus. Tõelise patrioodina näidatakse «Tuvikese» kaptenit, kes on ihu ja hingega kasvanud oma laeva külge, suhtudes samal ajal isaliku armastuse ning seltsimehelikkusega ka meeskonnasse. Kõige suuremat tähele-

«Luige Laose» V trüki (1948) frontispiss (*M. Laarman*).

panu pühendab Suve Jaan siiski reavõitleja kartmatuse ja lahinguosavuse esiletõstmisele, tundes samal ajal kaasa lihtsõduri raskele elusaatusele ning kutsudes lugejaid üles soldatit mitte põlgama.

Et autori tähelepanu on esialgu keskendunud sõjasündmustele, lõpuks aga Luige Laose tegudele keiserliku paadi sõudjana Peterburis, siis kajastub XVIII sajandi lõpu Eesti ühiskondlik olustik teoses üsna nõrgalt. Ainult stseenis, kus Laos peksukaristuse hinnaga püüab oma hoolduseta

jäänud isale 25 rubla raha muretseda, puutume põgusalt kokku talurahva elu raskustega. Üldse pole autor endale eesmärgiks seadnud olustiku tõepärast esitamist, mistõttu leiame jutustuses ebatäpsusi ja liialdamisi. Lähemalt ei valgusta Suve Jaan ka oma peategelase sisemaailma. Laose üllas karakter, milles pole märgata mingit sisemist arengut, avaneb lugejaile esmajoones tema tegude kaudu.

Nagu Suve Jaani teistele teostele, on ka «Luige Laosele» iseloomulik sentimentaalne käsitluslaad. Seetõttu kohtame jutustuses tema heroilisest ainest hoolimata küllalt sageli pisaraid, õhkamisi ning jumala poole pöördumisi. Haledusmeeleolude toitmiseks on jutu süžeesse põimitud traagilisliigutavaid situatsioone, nagu seda on Laose väejooksu minek, et sel teel oma isa aidata, samuti venna asemel merre hüppamine.

Kuigi «Luige Laoses» on paremini õnnestunud ajaloolist ainet jutusüžeega siduda, osutub raamatu kompositsioon siiski küllalt vähenõudlikuks. Teost hoiab koos peategelase olemasolu, mitte kangelase sihiteadlik võitlus. Üllaste tegude võimalused satuvad Laose teele kas hoopis juhuslikult või vähemalt ilma küllaldase loogilise põhjenduseta. Ka kõige raskemail momentidel, nagu seda on tormi ajal merre hüppamine, pääseb peategelane õnnelikult ootamatute tegurite kaasabil.

Mille poolest aga «Luige Laos» kunstiliselt esile tõuseb, on jutustuse sõnastuslik külg, mis annab tunnistust nii autori loomupärastest eeldustest kui ka märkimisväärsest kirjanduslikust kultuurist. Üksikasjalikult väljamaalitud osades, nagu seda on merelahingu pilt ning «Tuvikese» hukkumise kirjeldus, saavutab autor eredaid võrdlusi, dünaamilisi verbe, mõjukaid kontraste, hüperboole ning personifikatsioone kasutades niisuguse piltlikkuse ning elevuse, millele me oma vanemas kirjanduses vastet ei leia. Siin ilmneb jällegi Sommeri pilguteravus looduse kujutamisel, mis torkab eriti silma äikesetormi kirjeldavas osas:

Õhto hakkas jälle pimmedaks minnema, merri kohhas raskeste, ö olli musta pimmeduſt täis kui haud, tuled ajaſid kõrged weemäed wasto laewa, mis kord ülles kõrgesſe tõuſid, kord jälle alla merresſe langſid, ehk mühhades ülle laewa läkſid, agga ümber lükkata ei jõudnud nemmad tedda ennam, egga ſanud üllesüldſe temmaſt ennam jaggu, ſeſt et ta nüid kiwwide wahhele rõhhutud kinni ſeiſis. Pakſud uddopilwed tõuſid merreſt kui ſuits korſtnaſt, pilkane pimmedus mustas kõik ümberkaudiſt, ei olnud maad egga taewaſt nähha, mailm olli otſekui kaddund, — ja ſelle pilkaſe pimmeduſe ſees läks merri korraga põllema, waene Tuwwikene maggas ellawa tulle ſees; pimme ö läks walgeks päwaks, nenda et iggamees ühte teiſt wõis nähha ja ärratunda ja kohhe jälle langes kõik musta pimmedusſe taggaſi. — Helde taewane Jſſa! Mis ſe olli? hüidſid laewamehhed kohkund. Se olli pitkne, ja kohhe ſelle järrele kuuldi ränka mürristamiſt taewa al, wälgud walgendaſid ja ſihhiſeſid pilwedes, mürristamine rakſus ja weres hirmſaste ja kolledaste ülle merre ja temma wiimne weermine kolliſes alles, kui jo teine weel rängem ning hirmſam mürrin teine poolt wasto hüidis. Kange wihm ei ſõelund, temma wallas taewaſt mahha, otſekui olleks ta tahtnud merd ärraupputada; merri ning taewas ollid ridus.

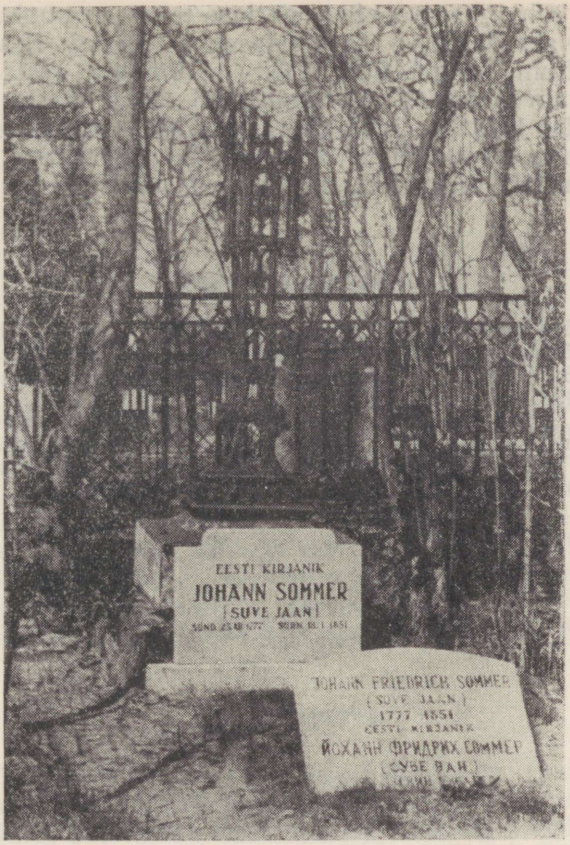

Suve Jaani haud Pärnu kalmistul.

Nagu näeme, kasutab kirjanik meisterlikult värvi- ning valgusefekte, akustilisi muljeid ning looduse personifitseerimist. Ühtlasi on tormimõllu romantiline kirjeldus seotud mere stiihia vastu võitleva laevameeskonna elamuste sentimentaalse tõlgendamisega.

«Luige Laoses» arendab Suve Jaan seega edasi «Vene südames» ülesvõetud ajaloolist teemat, rikastades eesti vanemat kirjandust uudse rahvaliku kangelase kujuga, kusjuures autori kunstilised võimed avalduvad eriti värvikas esitusviisis.

Nagu Mannteuffel, avaldas ka Suve Jaan oma raamatud vanemas eas. Vastupidi tavalistele rahvaraamatute soetajatele, kes tõlkisid või jutustasid ümber saksa teoseid, tõi Suve Jaan eesti lugejate teadvusse vene aja-

loo ained ning rahva kangelasliku võitluse teema, osutudes oma jutustustes silmapaistvaks lahingu- ja loodusekirjeldajaks. Eesti soost vapra sõduri esiletõstmine langeb ühte 1830—1840-ndate aastate püüdlustega näidata eesti rahva kõrgeid vaimuomadusi. Suve Jaani sentimentaalse põhikoega töödes kohtame juba ka romantilisi kunstivõtteid. Need uued, väärtuslikud jooned jätavad varju tema rahvaraamatute konservatiivsed tendentsid, millest silmatorkavamad on tsaaritruudus ja usulised motiivid.

BIBLIOGRAAFIA.

I. Wenne Südda ja Wenne Hing. Pärnu 1841, 206 lk. (II tr. 1844, III tr. 1869; T. Kuusiku poolt ümbertöötatud IV tr. — Suur Wene-Prantsuse sõda 1812. ehk Wene-hing ja Wene-süda — 1898; V tr. 1904). ▪ Luige Laus. Pärnu 1843, 74 lk. (järgmised trükid: 1870, 1911, 1922, 1948, 1955).

II. B. Sööt, Johann Sommer — eesti-vene kirjanduslike suhete pioneer (1777—1851). Edasi 27. märts 1951, nr. 72. ▪ P. Nurmekund, Avaldamata materjale Suve Jaanist. Edasi 3. okt. 1954, nr. 196. ▪ A. Vinkel, Suve Jaani koht eesti kirjanduse ajaloos. KKirj. 1959, nr. 9, lk. 533—543; nr. 10, lk. 584—594.

XX peatükk.

FRIEDRICH ROBERT FAEHLMANN.

Kõige keskseim osa eesti vanema kirjanduse ajaloos oli Fr. R. Faehlmannil, kes valgustaja-demokraadina ning talurahva ideoloogina võitles juba teadlikult eesti rahvusliku kirjanduse loomise eest. Kuigi Faehlmanni ilukirjanduslik pärand on lehekülgede arvult väike — ja kirjaniku eluajal jõudis sellest rahvani veelgi vähem —, oli tema tegevusel ja temast lähtunud algatustel põhjapanev tähtsus eesrindliku ühiskondliku mõtte ning eesti rahvusliku kirjanduse arengule XIX saj. teisel poolel. Mis Kr. J. Peterson oli oma nooruse vaimustuses ebamääraselt aimanud, visandas Faehlmann 1830—1840-ndail aastail sihipäraseks programmiks.

Elu ja tegevus.

Lapsepõlv. Friedrich Robert Faehlmann sündis 31. (vkj. 20.) detsembril 1798 Järvamaal Koeru kihelkonnas Ao mõisa valitseja teise pojana. Rahvatraditsiooni järgi põlvnenud Faehlmannid Kadrina kihelkonnast Vohnja vallast Väälma talust, mis juba Rootsi valitsuse ajal neile olevat kingitud. Faehlmanni isa Heinrich Johann oli lõbusa iseloomuga, nöökavat nalja armastav inimene, kes oskas kaasakiskuvalt jutustada ärireisidest, mis ta nooremas eas oma peremehe ülesandel oli ette võtnud Pommerisse ja Skånesse. Kuna tema abikaasa Katariina varakult tiisikusse suri, hoolitseti nooremate laste, sealhulgas Friedrich Roberti eest ajuti mõisaomaniku von Paykulli perekonnas.

Juba poisikesena äratas Faehlmann tähelepanu oma hakkaja vaimu ja terase olekuga. Ao mõisas oli koduapteek, kust mõnikord saadeti ravimeid ka ümbruskonna haigestunud talupoegadele. Meeleldi kandis Friedrich Robert siis korvikest rohtudega ja jälgis huviga haigete tohterdamist. Kodus mängis ta tihti arsti. Samal ajal avasid talveõhtud mõisa peretoa hämaruses poisikesele muinasjuttude ja vanade lugude maailma. Siit kaasavõetud muljed said Faehlmannile «Ariadne niidiks», mis juhtis teda hiljemgi rahvaloomingu ja rahvakeele jälgedele.

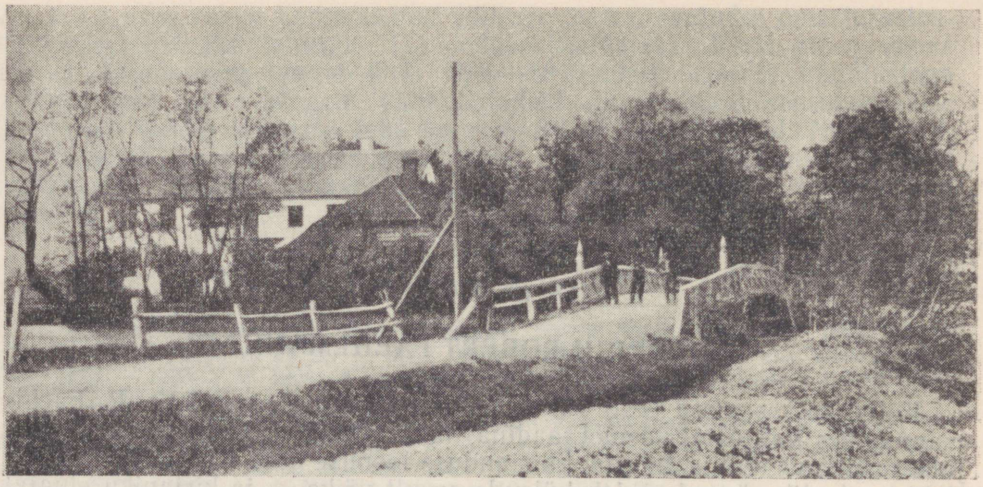

Ao vaade. Eespool keskel Fr. R. Faehlmanni arvatav sünnimaja.

Esimest õpetust sai Faehlmann naabermõisa Liigvalla valitseja Nocksi majas, kus lapsi õpetas klaasimeistrite perekonnast pärinev kääbuslik «onkel» Wenzel. Koos Faehlmanniga õppis seal ka valitseja poeg Johann Jakob Nocks, kellega tal tekkisid kestvad sõprussidemed. Wenzeli koolis valitses nõudlik õhkkond; lastesse sisendati maast-madalast korraarmastust ja aukartust vanemate inimeste vastu. Piiblilugude kõrval kasutati hoolega ka loodusloo õpikut, kusjuures raamatule otsiti tuge või selgitust loodusest enesest. Ao tagasihoidliku elulaadiga harjunud noor Faehlmann puutus Liigvallas kokku aadli küllusliku, toretseva elustiiliga, «mis oli teravas vastuolus rahva hädaga», nagu märgib hiljem J. J. Nocks.

Rakvere elementaar- ja kreiskoolis. Tõenäoliselt 1810. aastal siirdus Faehlmann Rakvere elementaarkooli, kust ta pärast lühiajalist ettevalmistust veel samal aastal pääses edasi kreiskooli. Faehlmann osutus algusest peale väga püüdlikuks õpilaseks. Kuna tol ajal õpperaamatuid õpilaste käes harva näha võis, kirjutas ta tundides kuuldu omal algatusel vihikuisse. Juba kreiskoolis kujunes Faehlmannil harjumuseks kuni hilisõhtuni raamatutes tuhnida. Tol ajal veetlesid teda eriti botaanilised harrastused. Ta uuris mingit raamatut ravimtaimede kohta ning tegeles oma kostiperemehe aias, omandades oskusi õunapuude vääristamise alal. Õpingud ja kõrvalharrastused ei takistanud aga Faehlmanni kaasa löömast koolipoiste mängudes ja lahingutes Rakvere lossimäel. Mälestused nendest aastatest säilitasid oma võlu hiljemgi: Tartus rippus Faehlmanni toa seinal õlimaal Rakvere lossivaremetega, mida sõpradele näidati märkusega: «*Fuimus Troes*» ('Ka meie olime troojalased').

Rakvere varemed. Paremal Fr. R. Faehlmann (*O. F. Pistohlskors,* 1838).

Tartu gümnaasiumis. 1814. aastal võeti Faehlmann kreiskooli lõputunnistuse põhjal vastu Tartu gümnaasiumi kolmandasse klassi — tertsiasse. Ka siin paistis ta varakult silma oma võimete ja töökusega. Erilist tähelepanu pühendas Faehlmann antiikkirjanike loomingule ning kirjandite viimistlemisele, mille eest ta sai pidevalt kiitvaid hinnanguid. Gümnaasiumis tutvus ta lähemalt ka saksa kirjanduse kuulsuste Klopstocki, Schilleri ja Goethe loominguga. Oma väheseid vabu tunde, ja seda peamiselt hilisõhtuil, veetis noormees lektüüri juures. Muu hulgas luges ta ka meditsiinilisi teoseid, mida ta ostis kokkuhoitud raha eest, sest juba gümnaasiumi alamas klassis oli tal kindel kavatsus arstiks õppida.

Oma tahtekindluse, õigluse ja sügavalt kõlbelise meelsuse tõttu kujunes Faehlmann kaasõpilaste silmis vaieldamatuks autoriteediks. Kui õpilased teda oma tüliküsimustes nõuandjaks kutsusid, siis oli tema sõna otsustav. Olles nõudlik teiste suhtes, oli ta veel nõudlikum enda vastu, ja seda karmi järjekindlusega.

Faehlmanni õppimine Tartu gümnaasiumis kui ka hiljem ülikoolis võis teoks saada ainult tänu tema spartalikule eluviisile. Ta isa oli vahe-

peal ligi 60-aastase mehena teistkordselt abiellunud ja perekonna suurenemise tõttu jäi kodune toetus enam kui tagasihoidlikuks. Faehlmann püüdis küll lisasissetulekuid hankida juhuslike ärakirjade tegemisega, kuid sellestki piisas ainult kõige hädavajalikumaks. Kõige suurem kitsikus tabas Faehlmanni ja tema toakaaslast J. J. Nocksi harilikult viimastel nädalatel enne õppevaheaega. Siis aeti läbi siirupiga magustatud vee ja pagarilt laenuks võetud leivaga, sest isegi heeringat võidi ainult harva endale lubada. Säilitades kitsastele oludele vaatamata oma hea tuju, tegi Faehlmann silmapaistvaid edusamme õpinguis, nii et teda mitmel puhul avalikult esile tõsteti. 1817. a. lõpul sooritas Faehlmann gümnaasiumi lõpueksamid — tee ülikooli oli avatud.

Tartu ülikoolis. Sama aasta 22. detsembril astus Faehlmann Tartu ülikooli arstiteaduskonda. Kuigi Tartu ülikooli arstiteaduskonna hiilgeaeg langes põhiliselt XIX saj. teise veerandisse, töötasid seal juba Faehlmanni ajal mitmed tuntud õppejõud, nagu näit. professorid Cichorius, Erdmann, Deutsch, Moier jt., kes varsti pälvisid noore üliõpilase austuse ja lugupidamise.

Ka ülikoolis kulgesid Faehlmanni õpingud range enesedistsipliini ja aine põhjaliku omandamise tähe all. Sellisena äratas ta varsti õppejõudude tähelepanu; hoolikalt valmistatud anatoomiliste preparaatidega sai ta prof. Cichoriuse lemmikõpilaseks. Eriti tihedad sidemed tekkisid tal aga mitmekülgsete teadmiste poolest väljapaistva teraapia ja kliiniku professori Erdmanniga. Faehlmanni tabavalt koostatud haiguslugude põhjal ennustas see õppejõud talle kuulsa arsti tulevikku ning soovitas 1823. aastal Tartust lahkudes Faehlmanni enda järglaseks kliiniku professuuri alal; ühtlasi usaldas Erdmann talle hoolitsemise raskemate haigete eest.

Oma eriala kõrval ei lakanud Faehlmann huvi tundmast humanitaarteaduste, eriti keelte ja kirjanduse vastu. Esimesel ülikooliaastal külastas ta võimalust mööda loenguid filosoofias, keeleteaduses, esteetikas, antiik- ja saksa kirjanduses. Muu hulgas kuulas ta klassikalise filoloogia ja kirjandus- ning kunstiajaloo professori C. Morgensterni loenguid, kus käsitleti antiikautorite loomingut, selle hulgas Faehlmanni lemmikkirjaniku Horatiuse oode ja satiire. Lisaks sellele luges Morgenstern esteetika põhijooni, tuntud Homerose uurija Fr. A. Wolfi klassikalise filoloogia metodoloogiat jms.

Faehlmanni majanduslikud väljavaated ülikooli astudes polnud kuigi rõõmustavad. Et kodune toetus oli üsna juhuslik, hakkas ta dr. Reidemeister-Monkewitzi perekonnas laste repetiitoriks, mille eest sai prii korteri ja kosti. Kuid et see kohustus kippus takistama õpinguid, loobus noormees mõne aja pärast repetiitoriametist. Ta asus elama raekohtuteenri Karl Nedatzi juurde väiksesse kambrikesse, kus peaaegu kogu ruumi täitsid voodi, laud ja kaks tooli.

Kuigi Faehlmann elas tagasitõmbunult oma õpinguile, ei tähenda see, nagu oleks ta end täielikult isoleerinud üliõpilaselust. Ta suhtles meel-

sasti väheste sõpradega, tegi kaasa ülikooli aastapäeva pidustused, kuid buršide-maailma lõbustustest jäi ta eemale.

Suure tähtsusega Faehlmanni pärastisele tegevusele on tema huvi ärkamine eesti rahva ja tema keele vastu. Esimeste ülikooliaastate õppevaheaegadel viibis noormees kodukohas Aos, kus ta ümbruskonnas matkates süvendas oma rahvajuttude tundmist. Talupoja või mõisateenri riietes poetas ta end tundmatuna rahva sekka, et vältida «saksa haisu», mille ees rahvasuu kippus lukku jääma. 1825. a. lõpust peale hakkas Faehlmann tegelema eesti keelega, mis kujunes hiljem üheks tema peaharrastuseks.

Fr. R. Faehlmanni pitsat.

Teatavat tõuget andsid selleks O. W. Masingu rahvakeelele toetuvad teosed, eriti «Maarahva Nädalaleht». Tärganud huvi eesti keele ja rahvaluule vastu pani aluse sõprusele 1825. a. lõpul Peterburist Tartu saabunud Kreutzwaldiga, kes siin järgmise aasta algul hakkas samuti arstiteadust õppima. Nendega liitusid veel mõned teised eesti soost üliõpilased, kes tahtsid oma paljukannatanud sugurahva heaks midagi korda saata. Nendel püüdlustel polnud 1820-ndail aastail veel mingit nähtavat tulemust, küll aga kujunesid siin kindlad maailmavaatelised eeldused järgnevate aastakümnete tööle eesti rahva huvides.

Läbi kuulanud ettenähtud arstiteaduse kursuse, ei rutanud Faehlmann lõpueksamite sooritamisega, vaid süvendas veel paar aastat usinasti oma teadmisi. Alles 1826. a. märtsis sooritas Faehlmann silmapaistvate tulemustega doktorieksamid, omandades õiguse väitekirja kaitsmiseks. Viimase ettevalmistamine võttis üle poolteise aasta aega. Pidulik promotsioon toimus 1827. a. novembris, kombe kohaselt ladina keeles, nagu oli ladina keeles kirjutatud ka dissertatsioon «*Observationes inflammationum occultio-*

rum» («Tähelepanekuid sisemistest põletikkudest»). Väitekiri ilmutas häid teoreetilisi ning praktilisi teadmisi; selle eessõna oli kirjutatud Faehlmannile omases humoristlikus laadis.

Arstina Tartus. Ravinud Tartu linna vaeseid juba 1824. aastast alates, jätkas Faehlmann pärast *doktor medicinae* kraadi saamist oma tegevust täieõigusliku arstina. Faehlmanni kutsealane osavus tõi talle patsiente kõikidest rahvakihtidest, nii et ta mõne aja pärast muutus kõige otsitavamaks tohtriks Tartus ja selle ümbruskonnas.

Arstipraksise kasvamisega suurenesid ka sissetulekud ja esimesel võimalusel ruttas Faehlmann tasuma võlga oma heategijale Nedatzile, kes oli talle ülikooli päevil korteri ja kosti võlgu andnud. Samuti toetas ta oma sugulasi ning sirutas sageli abistava käe ka puudustkannatajaile. Oma isiklikus elus säilitas Faehlmann harjumuspärase vähenõudlikkuse ega sallinud mingisugust luksust enda ümber. 1832. aastal abiellus ta dr. Reidemeisteri tütre Henriettega, kes oli pärit samast perekonnast, kus ta esimestel ülikooliaastatel tegutses repetiitorina. Abielu tõi kaasa kinnisvara kahekordse puumaja näol Riia ja Lille tänava nurgal. Hiljem asus perekond kesklinna Jaani (Ülikooli) tänavasse; see Faehlmanni eluase on säilinud tänapäevani. Viimastel aastatel enne surma elas ta praeguses 21. juuni tänavas.

Faehlmanni tublidus oma kutsealal, põhjalikud teadmised ja iseseisvus ravimeetodite rakendamisel, samuti tema kõrged moraalsed omadused tõid talle sõpru ja austajaid, kes oleksid meeleldi näinud Faehlmanni ülikooli õppetoolil teadmisi jagamas. Aastail 1843—1845 pidaski ta ülikooli valitsuse kutsel õppeülesande täitjana loenguid farmakoloogia ning retseptuuri alal. Kui aga õppetool täitmisele tuli, mindi Faehlmannist ilmselt tema vabameelsete vaadete tõttu mööda. Samasuguse kohtlemise osaliseks sai Faehlmann arstiteaduskonna poolt mõni aasta hiljem (1848), kui seoses teraapia ja kliiniku õppetooli vabanemisega tema kandidatuur uuesti päevakorrale kerkis.

Üldse tõid 1840-ndad aastad Faehlmanni ellu ületamatuid raskusi. Suur töökoormus põhjustas üha sagenevaid tervisehäireid, mis olid alanud juba 1830-ndate aastate algul ja kandsid ilmselt tuberkuloosset iseloomu. Kevadtalvel piinasid Faehlmanni peaaegu regulaarselt palavikud, köha, kurnatus, nii et ta aeg-ajalt oli sunnitud tagasi tõmbuma oma arstikohuste täitmisest. Teiselt poolt ei säästnud Faehlmann oma tervist, kui olukord seda nõudis. Nii lülitus ta 1846. a. sügisel, vaevalt haigusest toibunud, aktiivsesse võitlusse Tartus puhkenud kõhutõve vastu, olles kella seitsmest hommikul kuni kella ühe või kaheni öösel jalul. Ja 1848. a. suvel pidas ta neli nädalat ööd ja päevad rakkes olles ennastsalgavat võitlust koolera vastu ning oli rõõmus, et tal «koolera ravimises on erakordselt palju õnne olnud». Aga selle saavutamiseks oli niigi kurnatud organism ära kulutanud oma viimased jõutagavarad. Siitpeale oli haigus peaaegu alati Faehlmanni kaaslaseks.

Fr. R. Faehlmanni elukoht Riia tänavas (kahekordne maja paremal).

Tegevus Õpetatud Eesti Seltsis. Pingeline töö oma kutsealal ning perekondlikud sidemed ei surunud kõrvale Faehlmanni huvi ega armastust eesti rahva ja tema kultuuri vastu. Ta koguni hakkas plaanitsema teadusliku seltsi loomist, mille tähelepanu keskuses oleks olnud Eesti maa ja rahvas. Juba 1833. aastal ütleb ta seda oma lemmikideed kaua endaga kandnud olevat. Aga alles 1837. aastal anti sisse vastav ametlik taotlus ning 18. jaanuaril 1838 pidas rajatud selts oma esimese koosoleku. Mõne aasta pärast tabasid ÕES-i aga rasked löögid. Teineteise järel surid seltsi aktiivsemad liikmed — sekretär Jürgenson (1841) ja esimees prof. Hueck (1842). Seetõttu valiti 1843. aastal uueks esimeheks Faehlmann, kes juhtis siitpeale seltsi tegevust kuni surmani.

ÕES-i organiseerides pidas Faehlmann silmas esmajoones kaht eesmärki. Ühelt poolt nägi ta selle ülesannet rahva minevikumälestuste — laulude ja muinaslugude kogumises, et neid päästa hävimisest; teiseks pidi selts õpetliku kirjanduse väljaandmisega rahva vaimsele arengule kaasa aitama. Seltsi algaastail tehtigi tööd nendes suundades. Muuseas avaldas Kreutzwald oma «Sipelgas» (1843) lühikese üleskutse teadete saatmiseks ennemuistsete juttude ja regivärsside kohta. Juba 1830-ndate aastate lõpul tegi Faehlmann algust Kalevipoja lugude kirjapanekuga ning asus varsti ka eesti mütoloogia «rekonstrueerimisele». Tema Kalevi-

poja-kõne ja ÕES-i toimetustes ilmunud müüdid äratasid seltsi liikmeskonnas kui ka väljaspool suurt huvi eesti folkloori vastu. Faehlmanni vaimustusest kantud suhtumine rahvaloomingusse lõi seltsis õhkkonna, mis ei lasknud eepose mõttel koos selle peamise kandjaga hauda variseda.

Hinnates rahva minevikupärimusi, toimetas Faehlmann 1848. aastal väheste kommentaaridega uuesti trükki Forselius-Boecleri teose «Der einfältigen Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten» («Lihtsate eestlaste ebausukombed, viisid ja harjumused»). Mõnevõrra tegeles Faehlmann ka eesti rahvalaulu vormi küsimustega. Oma ettekandes eesti prosoodia (värsimõõdu) kohta (1840) avaldab ta arvamust, et rahvalaul on baasiks igasugustele poeetilistele katsetustele eesti keeles. Paar rahvalaululähedast värsipala, mis ilmusid hiljem H. Neusi «Eesti rahvalauludes», osutavad, et Faehlmann on ka ise selles laadis sulge proovinud.

Rahvaluule kõrval kuulusid Faehlmanni huvipiirkonda ka eesti keele ja ortograafia küsimused. Ta pidas keele uurimist oluliseks teguriks rahva ja tema mineviku, aga ka oleviku tundmaõppimisel. Eriti intensiivistus Faehlmanni tegevus keeleuurimise alal pärast lektor Jürgensoni surma, millal ta prof. Huecki soovitusel valiti ülikooli eesti keele lektoriks (1842).

Oma ametisse astumise puhul koostas Faehlmann eesti pöördkondade süsteemi («Versuch die estnischen Verba in Conjugationen zu ordnen» — «Katse eesti tegusõnu pöördkondadesse jaotada», 1842) ja asus kohe ka muude vormiõpetuse küsimuste käsitlemisele. Selles töös toetasid teda Kreutzwald ja A. F. J. Knüpffer, samuti pöördus Faehlmann akadeemik A. J. Sjögreni poole Peterburis.

Palju peamurdmist ja kaksipidi mõtlemist sünnitas Faehlmannile eesti keele ortograafia. Et ÕES-is loodud õigekirjakomisjoni töö ei andnud loodetud tulemusi, võttis asja käsile Faehlmann ise, esitades oma ettepanekud 1843. aastal seltsi koosolekule kaalumiseks. Faehlmann seadis eesmärgiks kirjaviisi lähendamise rahvakeelele. Kuna Faehlmanni keeleliseks autoriteediks oli O. W. Masing, lähtuski ta oma ortograafia-ettepanekutes Masingu kirjaviisist, tehes selles mõningaid parandusi.

Kuid samal ajal kerkis seoses E. Ahrensi grammatika ilmumisega (1843) päevakorrale soomepärase kirjaviisi rakendamine eesti keeles. Selles asjas oli Faehlmannil palju vaidlemist Elias Lönnrotiga, kes oma keeleuurimisreisil Eestisse (1844) peatus mõnda aega Tartus. Kuigi Faehlmannil kujunes Lönnrotiga väga sõbralik vahekord, oli ta ometi nii tugevasti vana ortograafia kammitsais, et Lönnrot ei suutnud teda veenda soome kirjaviisi paremuses. Uuele ortograafiale üleminekut pidurdas hiljem ka ÕES-i ja Faehlmanni konflikt Ahrensiga käänamise küsimustes (1847), mistõttu Faehlmann, kes oli vahepeal juba «Piibu jutu» (1846) uues kirjaviisis avaldanud, oma endise ortograafia juurde tagasi pöördus.

Oma keelealase uurimistöö tulemusi tutvustas Faehlmann ÕES-i koosolekutel. Neist ettekannetest on säilinud osa käsikirjadena seltsi arhiivis, osa ilmunud trükis ÕES-i toimetuste I ja II köites (1840—1852). Käsikirja-

Fr. R. Faehlmann (*A. G. Pezold,* 1833).

liste materjalide hulgas äratavad tähelepanu käsitlus eestlaste ajaloo mõjust rahva keelele ning tema lektorikursuse avaloeng. Nendes astub Faehlmann välja seisukohtade vastu, mis eesti keelt vaeseks peavad, tehes ühtlasi teravaid etteheiteid rahva orjastajatele, kelle süü tõttu sellelt keelelt on röövitud arenguvõimalused. Faehlmanni arvates on eesti keel nendele tingimustele vaatamata, kuhu ta on surutud, rikas keel, võimeline arenema omaenda tagavaradest.

Nagu osutavad säilinud materjalid, suhtus Faehlmann väga tõsiselt eesti keele uurimise vajadusse. Aga tema head kavatsused ei leidnud ÕES-is küllalt aktiivseid kaasategijaid.

Fr. R. Faehlmanni haud.

Hinnates ÕES-i esimehena seltsi tegevust tervikuna, leidis Faehlmann siingi saavutuste kõrval üsna tõsiseid puudujääke. Tema arvates tegeles selts teatava eduga küll ajaloo, arheoloogia, müntide jm. säärase uurimisel, kuid tundis liiga vähe huvi eesti keele ja kirjanduse arendamise vastu. Jaanuarikoosolekul 1848 pidi Faehlmann tunnistama, et seltsi tegevus on olnud väga piiratud võrreldes näit. Soome Kirjanduse Seltsiga. Ta märgib, et ÕES hoolitseb vähe väljaannete eest, kusjuures kalendrid olid pea-

aegu ainukeseks kanaliks, millega see oli otseses kontaktis rahvaga. Faehlmannil oli aga raske neis sektoreis seltsi tegevust aktiviseerida, sest suur osa seltsi liikmetest ei elanud kaasa eesti rahva saatusele ega tulevikule.

Viimane eluaasta. Faehlmanni töö ja tegevus viimastel eluaastatel oli varjutatud järjest raskemaks muutuvast haigusest. 1849. a. suvel oli ta sunnitud arstitegevuse katkestama. Tervise kosutamiseks asus Faehlmann Tartu lähedale Ülenurme mõisa, kuid loodetud paranemist ei järgnenud. Ta püüdis sügisel uuesti praksist alustada, kuid jõud ütles üles. Tema paar kirja Kreutzwaldile 1849. a. sügisel ei kõnele enam haigusest, kuid ühele neist on lisatud paljuütlev sedel järgmiste regivärssidega:

Oh mo ella weljekene
Kullerkuppo kaimokene —
Luggo om ikken alleda,
Aige põlweke wägga rasseda!

Vaatamata kurnavale haigusele säilitas Faehlmann elu lõpuni vaimse erksuse ja kiindumuse oma kõrvalharrastustesse. Kui olukord vähegi lubas, tegeles ta eesti keelega ning rahvaluulega; sügisel 1849 pani ta kirja muistendid Vanemuisest ja Jutast ning mõned kuud enne oma surma (nimelt detsembri lõpul 1849) kõneles ta lähedaste sõprade juuresolekul vaimustusega eesti muinaslugudest ja kavatsusest Kalevipoja muistiseid vaatamas käia. See oli tema ammune unistus — loobuda kutsetööst ja Lönnroti viisi rahva sekka minna muinaslugude jahile.

1850. aasta 22. (vkj. 10.) aprilli südaööl lõigati läbi kõik Faehlmanni kavatsused ja unistused. Surm saabus verejooksu tagajärjel kopsust.

Faehlmanni saatis tema viimsel teekonnal Tartu Jaani kalmistule pikk leinarong sõpru ja austajaid kõigist rahvakihtidest. Kui teade Faehlmanni surmast jõudis Soome linna Kajaani, ruttas Elias Lönnrot kinnitama oma osavõttu leinast, märkides kaastundeavalduses ÕES-ile, et Faehlmanni surmaga on eesti kirjandus ja inimesed väga palju kaotanud. Kadunu portree aga oli ja jäi sõprusmärgina rippuma Lönnroti kirjutustoa seinale.

Faehlmannile avaldas tema eluajal tunnustust Soome Kirjanduse Selts, valides ta 1846. aastal oma auliikmeks; juba 1842. aastal sai temast Eestimaa Kirjanduse Ühingu kirjavahetajaliige.

1930. aastal püstitati Faehlmannile Tartu Toomemäele vana anatoomikumi esisele platsile ausammas.

Faehlmanni vaated ja võitlus rahva huvide eest.

Faehlmanni vaadete põhiliseks lähtekohaks on valgustuslik ideoloogia, mis nii Lääne-Euroopas kui ka Venemaal seisis oma aja demokraatlike ideede, s. o. pärisorjusevastase võitluse teenistuses. Valgustusliku mõttega puutus Faehlmann kokku juba gümnaasiumis saksa klassikalise kirjanduse

G. Fr. Parrot.

kaudu. Schilleri, Goethe jt. saksa valgustajate humanismi- ja vabadusideedest õhkuv looming leidis soodsat kõlapinda õilsaid ideaale ja eetilisi väärtusi kõrgelt hindavas noorukis. Kokkupuuted nende ideedega jätkusid ülikooliaastatel.

Kui Faehlmann alustas õpinguid arstiteaduskonnas, oli parajasti lõppemas üks etapp Tartu ülikooli elus, millele andsid oma ilme Lääne-Euroopa, esmajoones saksa päritoluga õppejõud, kes saabusid siia Prantsuse revolutsiooni järelaegade maailmavaatelise käärimise õhkkonnast ja olid kõik suuremal või väiksemal määral kokku puutunud saksa valgustusliku ideoloogiaga. Kõige markantsemad selle perioodi esindajad olid ülikooli esimene rektor füüsik G. Fr. Parrot ja klassikalise filoloogia, esteetika ning kõnekunsti professor C. Morgenstern. Esimene nendest astus välja pärisorjusliku korra, balti aadli despotismi ning barbaarsuse vastu; teise ideaaliks oli harmooniline, suur ja õilis inimene goetheliku humanismi vaimus. Parroti ja Morgensterni valgustajapaatos vajutas tugeva pitseri üli-

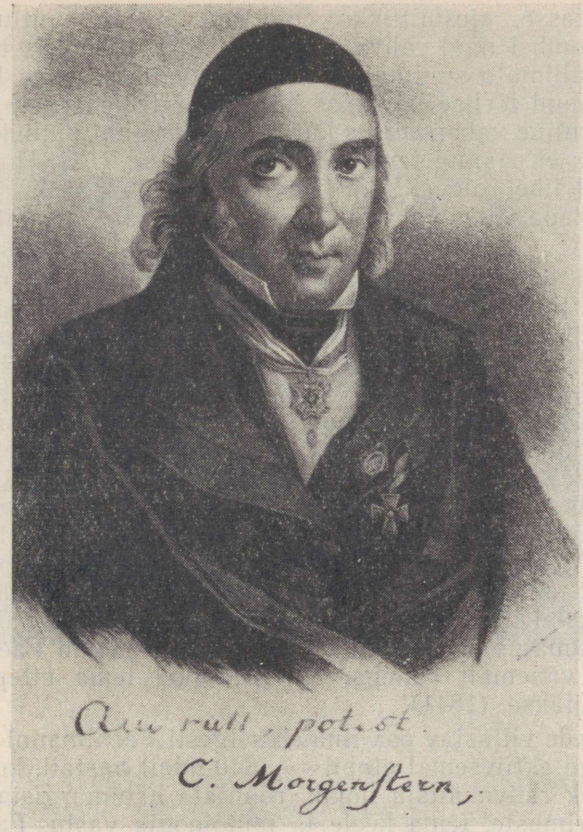

C. Morgenstern.

kooli algaegadele. Kuid nende vaimsus elas edasi ka XIX sajandi teise kümnendi lõpul alanud reaktsiooni pealetungi aastatel, kujunedes selleks pinnaseks, kust ammutas ideid demokraatliku mõtteviisiga kaasaminev intelligents.

Seega küpsesid Faehlmanni vaated ühest küljest humanismi-ideaali, teiselt poolt loodusteadusliku hariduse mõjusfääris. Samal ajal haaras Faehlmanni, nagu paljusid teisi tema ülikoolikaaslasi, moesolev Schellingi idealistlik natuurfilosoofia oma sünteesi poole püüdleva romantilise elutunnetusega. Mõjutatud loodusteaduse edusammudest, tunnistas Faehlmanni juurdlev mõistus praktikas siiski ainuõigeks «ratsionaalse hipokraatilise empiirika» põhimõtted.

Samadest allikatest pärineb ka Faehlmanni kriitiline suhtumine kirik-

likku ortodoksiasse, «jesuiitlikku» pietismi ja hernhuutlusse, milles ta Kreutzwaldi kombel nägi rahva pimestamist. Eriti häiris teda asjaolu, et pietism oma sallimatu suhtumisega rahvaloomingusse ja -kommetesse oli viimased asetanud tõelise hävimise hädaohtu. Tolleaegsele tagurlusele oli Faehlmanni usuline vabameelsus kuni tema surmani pinnuks silmas. Isegi oma hauakõnes ei saanud tema koolivend pastor R. G. Hollmann meenutamata jätta käibel olevaid kahtlustusi Faehlmanni kristliku meelsuse kohta, püüdes teda välja vabandada sellega, et ta vähemalt teos on olnud õige kristlane.

Faehlmanni sotsiaal-poliitiliste vaadete kujunemisel mängis tähtsat osa asjaolu, et ta oli lapsest saadik kokku puutunud talurahvaga, näinud selle viletsust ja õiguseta seisundit ning tundis ennast oma eesti päritolu tõttu talupojaga seotud olevat. Seetõttu langesid valgustuslikud ideed teatud määral ettevalmistatud pinnale, mis soodustas rõhumisvastase meelsuse väljaarenemist. Selle protsessi põhiliseks stiimuliks oli pärisorjuse kriitika, mille kõlajõud oli eriti tugev XIX saj. alguskümnenditel. See oli esmajoones G. Merkel, kelle teoste võitlev humanism haaras noort Faehlmanni küllap juba ülikoolipäevil. Järgnenud ühiskondlikult vastuolulised aastad tõid Merkeli võitlusideed kirjanikule veelgi lähemale. Faehlmanni tunnustuse pälvis G. Merkel eriti selle tõttu, et ta «halastamatute piitsahoopidega välja astus vanade eelarvamuste vastu» ja rõhujate «jõledad teod päevavalgele tõi». Sellele mehele on Faehlmanni arvates maa palju tänu võlgu, kuigi talle tänamatus on osaks saanud. Viimast püüab Faehlmann omalt poolt hüvitada vähemalt sellega, et G. Merkel tema ettepanekul ÕES-i auliikmeks valitakse (1841).

Merkeli ideede viljastav osa ilmneb selgesti Faehlmanni tegevuse ühiskondlikult kõige aktiivsemal etapil — 1840-ndail aastail, kus talle on iseloomulik kirglik rahvakaitsja hoiak, rõhujate häbimärgistamine, kuid ka huvi rahva pärimuste, tema keele ja mütoloogia vastu. Faehlmanni valgustajapaatos vaimustub eriti rahva mineviku vabaduse ja kõrge kultuuri kujutelmast ning sealsamas hõõgub nördimusest rahvale osaks saanud ülekohtust kõneldes.

Faehlmannile omane eesrindlik positsioon ühiskondliku mõtte alal määras tema suhtumise balti aadlisse ja ajajärgu kõige akuutsemasse probleemi — maaküsimusse. Sellega on otseselt seotud ka Faehlmanni suhtumine eesti rahvasse ja talurahvaliikumisse.

Tutvunud ristirüütlite ja nende järglaste tegudega minevikus, veendus Faehlmann peagi, et ristiusu levitamine oli vaid ettekäändeks, mis tõi Baltimaale anastajate «metsikud hordid», kes siin kehtestasid feodaalse vägivalla. «Eestlane tehti orjaks,» märgib Faehlmann eesti keele lektorikursuse avaloengus (1842), «ja see orjus hakkas kehtima kogu ajaloos küll täiesti ennekuulmata karmil kujul.» «Saksa kiidetud põhjalikkusega,» märgib Faehlmann irooniliselt, sunniti rahvas ikke alla. Eestlane lülitati välja haridusest, kaubandusest, tööstusest, poliitilisest elust, sest ta ei olnud

Tartu ülikool (*Fr. Schlater*, 1837—1842).

«kõrgesti sündinud». Ainult keel jäeti talle orja tunnusena — see pidi «kindlustama vaheseina härra ja sulase vahel».

Mõeldes kannatus- ja kaotusrohkeile sajandeile eesti rahva elus, langetab Faehlmann kirjas K. E. Napierskyle (1846) sisemisest vihast hõõguva otsuse maa vallutajate kohta: «Must märk seisku ajaloo raamatus sellel kohal, millal sakslaste jalg esmakordselt [Eesti]maale astus. - - - Rüütel pidas ennast kõrgemaks olendiks võrreldes eestlastega, keda ta röövis ja oma veoloomaks tegi.»

Neist Faehlmanni mõtteavaldustest saab teha ainult ühe järelduse: ta mõistis teravalt hukka sakslaste röövvallutuse kui ka kogu keskaegse feodaalkorra.

Kuid sellega Faehlmann ei piirdunud. Ta andis eitava hinnangu ka tol ajal kehtinud poolfeodaalsele süsteemile, mis oli talurahva viinud lausa hävimise piirile. Käsikirjas säilinud ettekandes «Über den Einfluss der Geschichte des ehstnischen Volkes auf seine Sprache» («Eesti rahva ajaloo mõjust tema keelele») iseloomustab Faehlmann oma aja olusid järgmiselt: «Üle 700 aasta on möödunud ja eestlane on kerjuseks jäänud; tema omand on talt röövitud, ta on meie päevil proletaarlane. Tema vana kultuur on hävinud, tema poliitiline silmaring kitsaks muutunud ning oma

endise sõjalise osavuse ja energia peab ta tööloomana kulutama võõraste lõpututel põldudel ja niitudel.»

Eriti teravalt tunnetas Faehlmann rahva häda 1840-ndate aastate algul, kus rängale mõisaorjusele lisandunud viljaikaldus paiskas talupojad äärmisse viletsusse, nii et nende hulgas võttis maad väljarändamise kavatsus «tühjale maale». See sundis Faehlmanni olukorrast kõnelema kalendrijutus «Tühi jutt, tühi lori . . .», kus ta näitas, et talurahva vaesuse põhjuseks on teorendisüsteem. Samades küsimustes tekkis Faehlmannil 1842. a. algul, kui Pühajärve ülestõusu jäljed olid veel värsked, äge vaidlus balti aadli konservatiivse tiiva juhi parun Nolckeniga. Selles sõnavahetuses, mille Faehlmann ise on üles märkinud, kaitses Nolcken ülbelt aadli eesõigusi ja võimu talurahva üle, ähvardades tõrkujate vastu kõige rängemaid survevahendeid kasutada. Faehlmann seevastu osutas selgesõnaliselt mõisaorjusele kui talurahva viletsuse tegelikule põhjusele ning õigustas rahva meeleheitlikke katseid «põrgust pääsemiseks». Mõisnike «ainuõigust» maale nimetas ta aadli enda kätetööks keisrinna Katariina ajal ning katkestas vaidluse kindlat veendumust väljendava küsimusega: «Aga öelge mulle ometi, parunihärra, kas ühestki ajavahemikust jätkub, et usurpeeritud õigust sanktsioneerida?»

Nagu näeme, eitas Faehlmann aadli privileege ning õigustas maaküsimuses täiesti talurahva nõudmisi. Pole siis imestada, et Faehlmanni väited tundusid kindralkuberner Pahlenile üleskutsetena ja et teda aadliringkondades tembeldati kõige ägedamaks talupoegade ässitajaks, kelle juurde tulevat igal hommikul talupojad 30- ja 40-kaupa nõu saama. Kuulujutud olid ilmselt liialdavad, aga et Faehlmannil oli mingi kontakt talurahvaga, see näib olevat väljaspool kahtlust.

Ka talurahvaliikumise uue tõusu ajal 1845—1848 tundis Faehlmann elavat huvi rahva saatuse ja tema tuleviku vastu. Kuigi Faehlmann mõistis, et talurahva lootused oma olukorda parandada usuvahetuse või väljarändamise teel on petlikud, siiski õigustas ta rahva võitlust rõhujate vastu. Samal ajal püüdis ta kontakti pidada nende jõududega, kes konkreetses olukorras oleksid Faehlmanni arvates võinud tuge pakkuda väljapääsuks. Nagu ühest Kreutzwaldi kirjast Faehlmannile (27. X 1845) selgub, olevat tollal käibel olnud kuulujutud, milles aadel süüdistanud talurahvarahutustes esmajoones Tartu literaate, kusjuures nimetatud eriti prof. Blumi ja Faehlmanni nime. «Sina ja Blum pidavat Bruiningki ebaküpsete ideede esindajad olema,» kirjutab Kreutzwald, soovitades samal ajal Faehlmannil «oma keelt taltsutada».

Faehlmann oligi kirjas mainitud Hellenurme, Vorbuse jt. mõisate omaniku maanõunik Karl Axel Christer v. Bruiningki majaarst ja sõber. Alates 1835. aastast oli Bruiningk Liivimaa Üldkasuliku ja Majandusliku Seltsi president. Mainitud selts andis omal kulul välja ÕES-i «Maarahva Kalendrit», millele ka Bruiningk kaastööd tegi. Aastail 1842—1847 võttis K. Bruiningk osa aktiivsest poliitilisest võitlusest. Ta esitas maapäevale oma agraarprogrammi, mis mõnes osas läks kaugemale liberaalse

aadli kavast, sisaldades sundusliku raharendile ülemineku nõude. Kuid maapäeval jäi K. Bruiningk oma programmiga üksi ja loobus seejärel avalikust tegevusest.

Peale Faehlmanni oli Bruiningki ja tema perekonnaga sõprusvahekorras Tartu ülikooli statistika ja ajaloo prof. K. L. Blum ning kriminaalõiguse prof. E. Osenbrüggen. Selles ringkonnas liikus 1848. aastast alates ka saksa keele lektor V. Hehn. Nii Osenbrüggen kui ka Blum suhtusid ilmse poolehoiuga eesti rahvasse ja mõistsid hukka saksa mõisnike võimutsemise siin maal. Faehlmanni, Osenbrüggeni ja Blumi suhted Bruiningkiga lasevad oletada, et nad nägid viimase poliitilises programmis eeldusi talurahva olukorra parandamiseks.

Kas ja kuivõrd Osenbrüggenil ja teistel Tartu haritlastel oli otseseid sidemeid saksa revolutsionääridega, nagu on arvatud, see vajab veel selgitamist. Küll oli aga saksa revolutsionääridega lähedastes kokkupuudetes Bruiningki minia Méry (Marie) Bruiningk, kelle kirjavahetus E. Osenbrüggeni ja V. Hehniga põhjustas ametivõimude repressioone viimaste suhtes.

Nagu eeltoodust selgub, liikus Faehlmann inimeste ringkonnas, kes olid häälestatud feodaalkorra vastaselt ja tundsid teataval määral huvi ka talurahvaprobleemi õiglase lahendamise vastu Baltimaal. Mis puutub Faehlmannisse, siis teda kui eestlast sundis armastus ja kaastunne mõtlema rahva päästmisele hävimisest. Nagu G. Merkel jt. pärisorjuse kriitikud, koputas temagi inimsuse nimel Nolckeni-taoliste südamele, kuid see jäi lukku. Kui siis päevakorrale kerkis K. Bruiningk oma talurahva olukorra parandamise ettepanekutega, hellitas Faehlmann koos oma sõpradega lootust, et rahva heaks suudetakse midagi ära teha.

Faehlmann oli sisemiselt veendunud rahva elujõus ja -õiguses. Seda kinnitavad tema tulised süüdistused rahva rõhujate vastu, tema püüd igati kummutada käibel olevaid seisukohti eestlaste alaväärtuslikkusest. Sama eesmärk tiivustas tema rahvaluule- ja keelealast tegevust.

Faehlmanni kirjanduslike vaadete kujunemisel etendas määravat osa antiikluule. Kui Kr. J. Petersoni kõitis eriti kreeka oodimeister Pindaros, siis Faehlmanni kiindumuseks oli rooma kirjanduse «kuldse ajastu» kuulsamaid poeete — Horatius. Viimase elutark mõõdukuse filosoofia, mis kutsus vähesega rahulduma ning oli suunatud tühiste püüdluste, edevuse, kasuahnuse jm. inimlike pahede vastu, aitas vormida ka noore Faehlmanni eetilisi tõekspidamisi. Samal ajal avaldas Faehlmannile tunduvat mõju Horatiuse luule kunstiline koestik: selle sundimatu, sädelev laad, sõnastuse kokkuhoidlikkus ja värvikus, kujutuse selgepiirilisus ja konkreetsus. Horatiuse satiiride tark iroonia ja tabav karakteriseerimisoskus, tema sõprusliirikas ilmnev tõsise ja lõbusa põimumine — kõige selle vastupeegeldust võime märgata Faehlmannigi kirjanduslikus loomingus. Edasi pakkus Horatiuse silmatorkavalt mitmekesine meetrika Faehlmannile tuge klassikaliste värsivormide viljeluseks eesti keeles.

Antiikkirjanduse kõrval täiendas noore Faehlmanni lektüüri renes-

sansiaja poeedi Ariosto humanismi-ideid kandev värvikas kangelaspoeem «Pöörane Roland». Samal ajal pälvis ta huvi saksa eelromantiline kirjandus eesotsas Klopstockiga. Klopstocki ja tema järglaste (Hölty jt.) oodiluule, mis küll paljus toetus Horatiuse traditsioonidele, paelus Faehlmanni oma uue, resignatsioonimeeleolusid kajastava tundetooniga, mõjutades hiljem tema endagi värsikatsetusi. Samade luuletajate hulgas tekkis ka naljatlev-pilkelise kallakuga, oodi piirimail asuv luuleliik, milles muide ei puudu piibule ja tubakale pühendatud värsistusi; see võis Faehlmannile tõuget anda piibusuitsu ülistamiseks distihhonides. Loomulikult kuulus Faehlmanni lektüüri hulka ka saksa hilisema kirjanduse esindajaid eesotsas Schilleri ja Goethega. Üldiselt võib öelda, et Faehlmanni nooruse ja ülikooliaastate lektüür kuulus põhiliselt värsikunsti valdkonda. Romaanidega tutvumiseni ta ei jõudnud, varudes selle vanaduspäevade lõbuks, nagu märgib Kreutzwald. Üldse andis pärastine töökoormus Faehlmannile vähe mahti ilukirjanduse lugemiseks, nii et põhilise sellelt alalt tõi ta õieti kaasa gümnaasiumi ja ülikooli päevilt.

Siiski täiendavad hilisemad aastad Faehlmanni kirjanduslikku palet üsna oluliste joontega. Tähtsale kohale tõuseb huvi rahvaluule ja mütoloogia vastu. See tihendab Faehlmanni sidet rahva vaimumaailmaga. Teiselt poolt süveneb Faehlmann rahvaluulealasesse kirjandusse (Ganander-Petersoni «Soome mütoloogia», «Kalevala» jt.). Ühtlasi kõnelevad Faehlmanni müüdid G. Merkeli muinsusromantilisest paatosest kantud väljenduslaadi mõjust Faehlmanni sõnastusstiilile. Viimane nähtus ei piirdu ainult müütidega, vaid seda võib märgata isegi tema keelealastes jm. kirjutistes. Kalendrijuttude kirjutamisel sugenevad Faehlmanni loomingusse valgustusliku ja olustikulise realismi tendentsid. Naljakate situatsioonide väljajoonistamisel on talle mõnevõrra eeskujuks olnud saksa lühijutu meister J. P. Hebel. Üldiselt juhtis Faehlmanni sulge aga loomupärane koomika-anne, millega ta tegelikus eluski oma sõprade tähelepanu köitis.

Faehlmann suutis oma haridusmõjud ja eri suundadest saadud loomingulised impulsid sulandada küllaltki isiku- ja sihipärasteks kunstiteosteks. Sealjuures säilitas tema intellektuaalse kallakuga vaim ka romantilise üldlaadiga töödes klassitsismile omase selguse ja pilditeravuse.

Eesti kirjandusest hindas Faehlmann tõsiselt Masingut. Samuti elas ta kaasa oma sõbra Kreutzwaldi pingutustele eesti kirjanduse taseme tõstmisel. Nii Faehlmanni kui ka Kr. J. Petersoni kirjanduslikul kujunemisel oli oluline osa antiik- ja saksa eelromantilisel kirjandusel. Ühine oli mõlemale ka ajajärgule iseloomulik mütoloogia- ning rahvaluulehuvi. Kuid pikema eluea, teist laadi kutsehariduse ja muutunud ühiskondlike ning kultuuriliste tingimuste tõttu omab Faehlmanni looming rohkem kokkupuutepunkte kaasajaga. Tema teosed oma Eesti looduse, mineviku ja rahvaluule ülistamisega, tema huumoriga tembitud rahvapärane jutulaad on hoopis rahvalikumad kui Petersoni oodid või pastoraalidki. Sellisena tähistavad Faehlmanni teosed eesti sõnakunsti edasise arengu teed rahvusliku kirjanduse suunas.

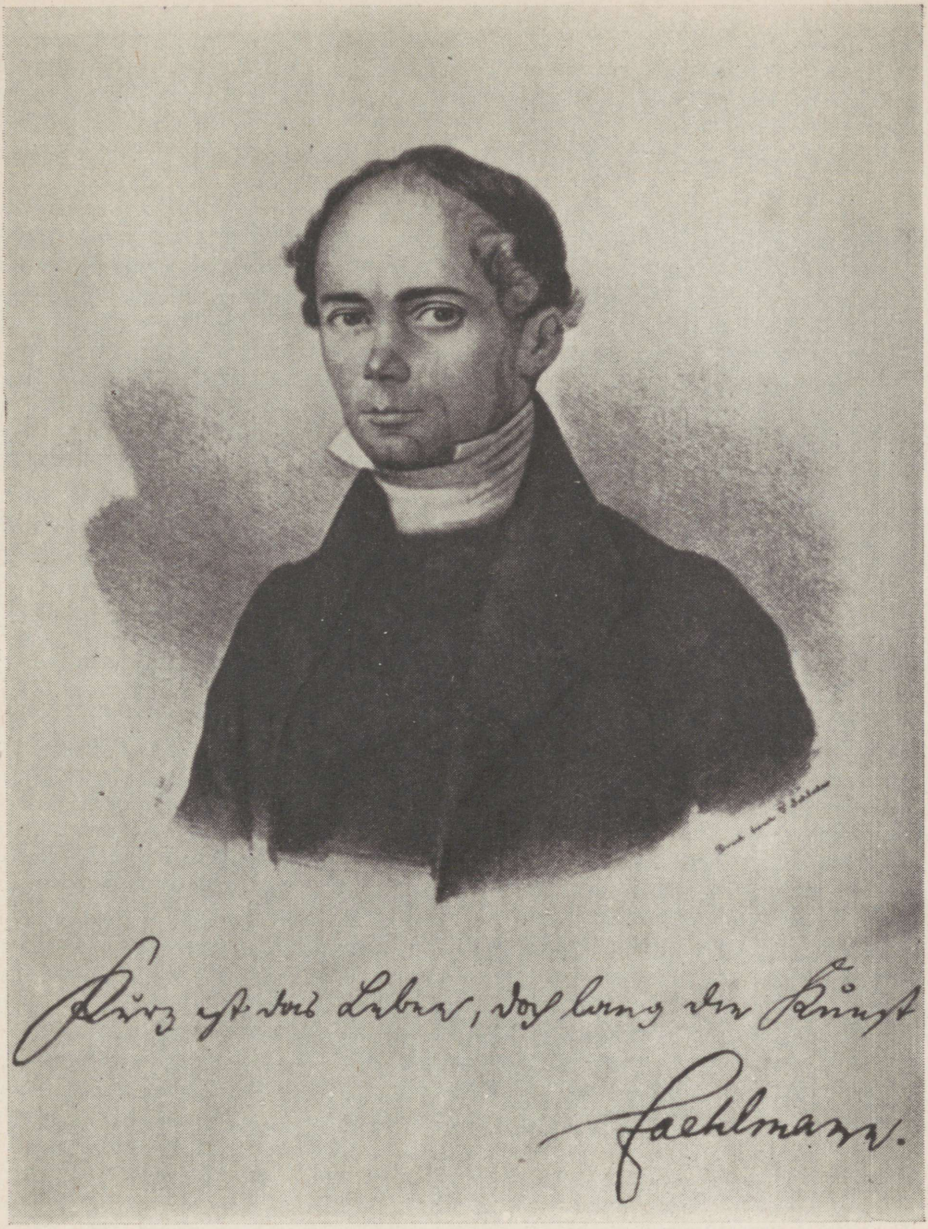

Fr. R. Faehlmann (*E Hau*, 1838).

Faehlmanni kirjanduslik looming.

Faehlmanni ilukirjanduslik pärand on oma ulatuselt üsna napp, aga esmajoones just selle tegevuslõiguga jäädvustas ta oma nime nii kaasaegsete kui ka järelpõlvede teadvuses. Kõige kaugeleulatuvama tähtsusega olid sealjuures tema rahvaluule ainetel kirjutatud tööd. Ühelt poolt kujunesid need aluseks eesti rahvuslikule kirjandusele, teiselt poolt aga äratasid nad juba tähelepanu rahvusvahelises mõttes.

«Muinaslood» Kalevipojast (1839). Faehlmanni ja Kreutzwaldi sünnipiirkonna kõige populaarsemaks rahvaluuleliseks kujuks oli Kalevipoeg. Nähtavasti köitis see kangelane esimeste eesti haritlaste tähelepanu juba nende ülikoolipõlves. Igatahes on Faehlmann 1833. a. lõpul, s. o. samal aastal, kui Kreutzwald Võrru asus, viimasele kirjutanud kui tuntud asjast: «K a l e v i p o j a s t ei ole ma veel saanud midagi paberile panna - - -.» Ka Kreutzwaldi käsikirjaline ballaad «Kalew's Sohn» («Kalevipoeg») oli veel kaugel muistendihiiu tõlgendamisest rahvuskangelasena. Olukord muutus, kui ÕES-i tegevuse lootusrikas algusperiood oli saabunud. Nüüd asus Faehlmann jäädvustama lugusid «eestlaste peakangelasest, nende toredast Kalevipojast». 1839. a. jaanuaris esitas ta ÕES-i koosolekul oma «Muinaslood» («Sagen») Kalevipojast, milles on fikseeritud oluline osa hilisema eepose põhisündmustikust. Temaatiliselt liidetud muistenditekogu Kalevipoja-lugudest on esitatud raamjutustusena, millele eelneb rõhujatevastane sissejuhatus.

Viimases teeb Faehlmann etteheiteid balti-saksa haritlastele, et need pole vaevaks võtnud lähemalt tundma õppida rahvast, «kes kannab musta kuube», on «aus, kannatlik, sügava meelelaadiga». «Sakslane on 700 aastat vaeva näinud, et alavääristada teda lojuseks, — tal ei ole see õnnestunud.» Rõhutades rahva vastupidavust orjastajaile, sõdadele ja katkudele, laseb ta jutuvestja, valge habemega vanamehe suu läbi kuulutada, «et meie vanad pärimused ja muinaslood on ometi midagi väärt». Sealsamas hoiatab jutuvestja rahvast, et see ei usaldaks oma vaenlasi: «Mis sakslane teile pakub, ärge pidage seda alati heateoks, ja mis ta ütleb, pole alati tõde ega tarkus. Saksa tarkusel pole ju meie juures edu, ja annab ta ühe käega, siis teine on valmis võtma. Meie vanu pärimusi tahetakse hävitada, tunnistada need kas talupoja loriks või paganluseks ja ristiusuvastaseks.»

«Muinaslugude» sissejuhatuses on seega teravalt vastandatud rahvas ja orjastajad (meie ja saksad). Samuti õhkub siit rahva-austust ja pieteeditunnet minevikumälestuste vastu. Faehlmann tahab tutvustada rahvapärimusi kui esivanemate kalleid mälestusi, esitades need autori poolt läbielatud minevikupildi taustal. Nii pakub muistendite raamistik meile andmeid ka Kalevipoja-lugude päritolu ning Faehlmanni kokkupuudete kohta suulise rahvaloominguga.

Oma kuulajaid palub autor mõttes siirduda Tartust 66 versta loode poole, sinna, kus maantee «vasakut kätt läheb üle Piibe Tallinna poole, paremat kätt Rakveresse ja Narva». Siia väiksele metsalagendikule on

lõkketule juurde kogunenud salk teesillutajaid jutuvestja ümber muinaslugusid kuulama. «Püss käes, lodev nahkmüts lühikestel juustel, turbakarva linane kuub seljas» — säärasena kujutab autor võõrast (s. t. ennast), kes kindlal sammul lõkketulele lähenedes lausub: «Ma toon Kalevipoja mõõgalt tervisi.» Kuigi see tervitus algul aitab «saksahaisu» võõrast eemale tõrjuda, ometi püsib umbusk ja külaline pääseb sillutajate nahatäiest vaid Endla järve vana emakese hoiatusel, kelle onnis ta eelmisel suvel olevat paar korda ööbinud ja kes talle neidsamu Kalevipoja-lugusid jutustanud.

On ilmne, et ajajärgule iseloomulik muinsusromantiline huvi rahvaloomingu vastu juhtis Faehlmanni üliõpilasena oma kodukanti, Koeru ümbruskonda, kus Kalevipoja-pärimused olid võrdlemisi rikkalikud. Siit sööbisid mällu lood vägilasest Kalevipojast, keda Faehlmann oma skitsis, toetudes Ganander-Petersoni «Soome mütoloogiale», esitab jumaliku päritoluga rahvuskangelasena.

Fikseerinud algul Kalevipoja suhted rahvaga («ta oli üks meie hulgast», «ta töötas ja kannatas koos meiega ja meie eest»), pajatab jutuvestja järgnevalt vana Kalevi surmast, tema naise leinast ja kivikandmisest hauale, Kalevipoegade liisuheitmisest Saadjärve ääres, Kalevipoja kui maa valitseja tööst ja võitlusest sortside ja raudrüütlitega, tema traagilisest surmast oma mõõga läbi. Faehlmanni kirjanduslikke võimeid näitavad kujukad pildid Kalevipoja kokkupõrgetest vaenlastega, mis on edasi antud toreda dünaamikaga, nagu näiteks raevukas, gradatsiooniline võitlusstseen Kalevipoega allaandmisele meelitavate raudrüütlitega:

> Siis haaras ta ühe ligemalseisja kiivritutist kinni ja keerutas teda ümber pea ja tekkis vuhin, nagu lendaks kotkas läbi õhu. Ta tampis tema maa sisse kuni rinnuni. Ja kohe haaras ta teise ja keerutas teda õhus ja tekkis kohin, nagu maru kuuse okstes kohiseb; ta tampis tema maa sisse kuni lõuani. Kolmanda haaras ta ja keerutas ringi, nii et mürises nagu siis, kui välk sähvatab, ja tampis ta maa sisse, nii et ainult osa tema raudkübarast välja ulatas; jalgadega trampis ta selle peal, nii et midagi näha ei olnud.

Ja nagu eriline heameel on Faehlmannil lisada, et see sündis «Ao jõe ääres, kus praegu on mõisasild, sealpool kaldal paremat kätt», seega üsna kirjaniku lapsepõlvekodu lähedal.

Muistendid on kirja pandud stiliseeritult: üksikute hiiumuistendite liitmise ja ümbermõtestamise abil on loodud rahvuslik kangelaslugu, mida võib ühtlasi pidada ka rahvuseepose kavandiks. Igatahes on selles juba «Kalevipoja» ideeline selgroog antud. «Muinaslugude» raamistik pakub huvi olustikuliste ja isikulooliste detailidega; selles ei puudu Faehlmannile omased koomika-elemendid (võõra vastuvõtt sillutajate poolt jm.).

Faehlmanni ettekanne Kalevipojast äratas küsimuse vastu huvi. ÕES-is talletatud «Muinaslugude» käsikirjast avaldas prof. Fr. Kruse ilma Faehlmanni teadmata suure osa oma teoses «Ur-Geschichte des Esthnischen Volksstammes ...» («Eestlaste suguharu eelajalugu», 1846), mis tekitas pahameelt nii Faehlmannis kui Kreutzwaldis. Faehlmanni kõnet kasutas

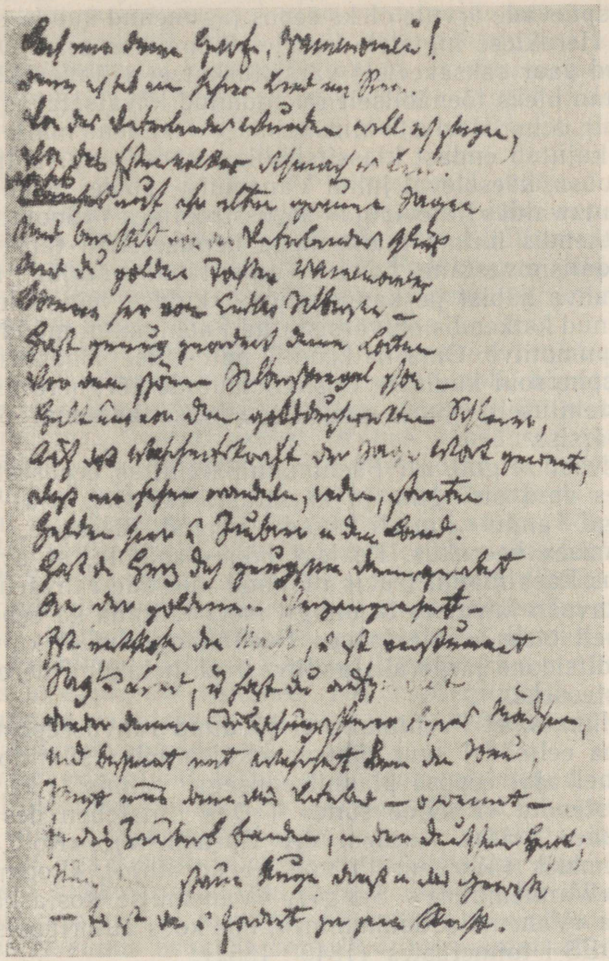

Käsikiri «Laena mulle oma kannelt, Vanemuine!»

Kreutzwald juba oma «Kalevipoja» esimeses variandis — «Alg-Kalevipojas». Trükis ilmus teos «Muinaslood» esmakordselt J. Jõgeveri tõlkes 1915. aastal.

Faehlmann oli arvamisel, et Kalevipoja seiklused lasevad «end asetada kena eepose raamidesse». Selle koostamiseni ta ei jõudnud, aga mõned andmed kõnelevad, et ta vähemalt on mõelnud pikemast folklooriainelisest teosest ja selle kompositsioonist. J. S. Fr. Boubrigi ja G. Blumbergi teatel

olevat Faehlmann kavatsenud töö koostada antiiksetel eeskujudel; vastavalt jutustamispäevade arvule oleks eepos jagunenud kuude, seitsmesse või analoogiliselt Heraklese lugudele kaheteistkümnesse ossa. ÕES-i paberite hulgas säilinud paar saksakeelset värsistuskatset viitavad käsitluslaadile, mida Faehlmann oleks tõenäoliselt rakendanud kavatsetavas eeposes. Üks neist («Leih mir deine Harfe, Wainemoinen» — «Laena mulle oma kannelt, Vanemuine») kujutab endast klassitsistliku eepose algust, traditsioonilist pöördumist muusa, käesoleval juhul Vanemuise poole. Seda on osaliselt kasutatud Kreutzwaldi «Kalevipoja» algusstroofides («Soovituseks»). Mainitud värsskatkendis torkab muinasaega heroiseerival taustal silma patriootiline, feodalismivastane hoiak. Autor tahab laulda isamaa haavadest, eesti rahva häbist ja kannatusest, «kuldse mineviku» õnneajast.

Teises säilinud katkendis on värsistatud Faehlmanni müüdi «Vanemuise lahkumine» lõpumotiive. Oma katkendlik-pateetilise sõnastuslaadiga meenutab see Macphersoni kuulsate Ossiani laulude kõrgheroilisi toone ning erineb ka värsiehituselt (jamb, anapest) eelmise katkendi 5—6-jalalisest trohheilisest värsist.

Nagu eelnevast selgub, oli Faehlmanni kujutlus eeposest veel küllalt kõikuv, püsides vaid otsingute ja katsetuste tasemel. Aja- ja materjalipuuduse kõrval andis ilmselt tunda võetud ülesande, s. o. eepose «rekonstrueerimise» keerukus. Pealegi häiris asjaolu, et avalikkuses oli tõusnud kahtlus Faehlmanni trükis ilmunud müütide rahvaehtsuse suhtes; viimaseid nähtavasti kavatses ta mingil moel lülitada ka eeposesse. Kõigi eelduste kohaselt oleks «Kalevipoeg» Faehlmanni sulest kujunenud klassitsistlikke traditsioone järgivaks aadlivastase hoiakuga heroilis-rahvuslikuks kirjandusteoseks.

Sellest hoolimata, et Faehlmann ei jõudnud rahvuseepost valmis kirjutada, on tema eeltöödel suur tähtsus «Kalevipoja» sünniloos.

Müüdid. Ühel ajal eepose plaanitsemisega valmisid ka Faehlmanni ülejäänud muistendid «Emajõe sünd» («Das Entstehen des Embachs»), «Keelte keetmine» («Das Kochen der Sprachen»), «Koit ja Hämarik» [«Koit und Ämmarik (Morgenroth und Abendroth)»], «Loomine», «Vanemuise laul» («Wannemunne's Sang»), «Vanemuise kosjaskäik», «Endla järv ja Juta» ja «Vanemuise lahkumine», mis koos autoripoolsete selgitustega ilmusid ÕES-i toimetustes (1840—1852).

Rahvapärimustele tuginevad nendest esmajoones «Emajõe sünd» ja «Keelte keetmine», mis koos «Vanemuise lauluga» ilmusid ÕES-i toimetuste I köite esimeses vihus pealkirja all «Esthnische Sagen» («Eesti muistendid», 1840).

Selle muistenditsükli sissejuhatuses juhib Faehlmann tähelepanu raskustele, mida kohtab eestlaste rahvaluulega tutvumisel. Eestlane umbusaldab sakslast, «ta teab, et sakslane temalt vabaduse ja õnne on riisunud ja isade viha oma rõhujate vastu on poeg pärinud». Isa jutustab oma lastele rahva õnnelikumast minevikust, aga «sakslase ees on tema suu lukus», arutleb Faehlmann. Edasi ei saa ta meenutamata jätta minevikku — eest-

laste allutamist, toorest rusikaõigust, mis siin kehtestati, ristiusu «teeneid» rahva muinaskultuuri hävitamisel ning ristirüütlite saagiahnust. Kõigest hoolimata, rõhutab kirjanik, on eestlane kalli pühadusena «mõndagi oma endistest mälestustest alal hoidnud, laulud ja muinaslood; ka mõnda vanast jumalateenistusest võis veel mõni aasta tagasi leida». Aga kaasaja obskurantlike jõudude (pietism) pealetung tekitab Faehlmannile tõsist muret rahvaloomingu saatuse pärast.

Temal endal, märgib kirjanik, on õnnestunud muinaslugusid kuulda saada vaid tänu sellele, et ta eesti keelt oskas ja juba ennem mõningaid muistendeid tundis. Need aga osutusid «Ariadne niidiks» uute väljameelitamisel «rahva lukustatud suust». Viimast Faehlmanni väidet tuleb võtta kui romantilist stilisatsiooni, arvestades asjaolu, et enamik kirjaniku muistendeid osutub tema isiklikuks loominguks.

Sissejuhatuse lõpul seob Faehlmann esitatavad muistendid Tartu ja selle ümbrusega. Andes oma fantaasiale vaba voli, nimetab ta Emajõe kaldaid eestlaste «klassikaliseks paigaks», esimeste inimeste paradiisiks, kus laulis luulejumal, keedeti keeled ja kus lähedases jõekeses lamab Kalevipoja «läikiv ja laulev mõõk». Siit vastukõlav romantiline minevikuvaimustus juhibki Faehlmanni sulge muistendite loomisel.

Faehlmanni muistendeist liitub rahvapärimustega kõige tihedamalt «*Emajõe sünd*» (1840), mis meenutab rahvatraditsioonis tuntud veekogude saamislugusid. Sellega on liidetud seletusmuistendid vihmakassi sulestiku ja vähi tagurpidi ronimise kohta. Rahvapärase ainestiku töötlemisel on Faehlmann siia lülitanud mõningaid omapoolseid lisandeid, eriti muistendi algusse. Faehlmannil laseb Vanaisa Emajõe kaevata kuninga vastuvõtmiseks, kes loomade üle valitseks. Nii kuningamotiiv kui ka väide, nagu oleks Vanaisa valmiskaevatud jõkke kuldkarikast vett valanud, puuduvad vastavates rahvapärimustes.

Liites osavasti rahvalikke tekke- ja seletusmuistendeid, on Faehlmann rõhutatult esile tõstnud loomade ja lindude töökust jõe kaevamisel, lastes Vanaisal anda virkadele töölistele aukuue, ninakat vähki ja vihmakassi-hilpharakat aga karistada sündsusetu käitumise eest. Seega kannab seda esitusviisilt kokkusurutud muistendit talupoeglik mentaliteet, mis peenutsejate väljanaermisel kasutab rahvalikke koomikavõtteid. Sõnastuselt on «Emajõe sünd» üsna lihtsakoeline; tal puudub «Koidu ja Hämariku» väljaarendatud kujundlikkus.

Oma kujutuslaadilt läheneb «Emajõe sünnile» «*Keelte keetmine*» (1840), mis kuulub samuti seletusmuistendite hulka. Analoogiliselt oma rahvalikele eeskujudele sisaldab ka Faehlmanni töötlus pilget naaberrahvaste ja nende keelte tekkimise kohta, kuid rahvatraditsiooniga võrreldes teravdatud kujul. Et eestlastele, keda Faehlmann esimestena laseb keeltekatla juurde jõuda, Vanaisa enda keel antakse ja neid teiste rahvaste hulgas aukohale tõstetakse, on mõistetav, arvestades Faehlmanni muistendite eesmärki — näidata eesti rahva ja keele väärtusi.

Kõige kuulsamaks Faehlmanni muistendeist sai «*Koit ja Hämarik*»

(1844). See on tugeva eetilise kandepinnaga müüt, millele leiame tuge ka rahvapärimustes. Nimelt kõneleb rahvasuu, et koit ja eha jaanipäeva paiku lühikeseks ajaks kokku puutuvad ja teineteisele kätt annavad. See rahvapoolne loodusnähtuste isikustamine on olnud Faehlmannile lähtekohaks koidu ja hämariku personifitseerimisel.

Illustratsioon «Koidule ja Hämarikule» (*Fr. L. Maydell*).

«Koit ja Hämarik» on lugu Vanaisa kahest ustavast teenrist, «kellele igavene noorus oli kingitud». Seda motiivi arendades maalib Faehlmann puhkeva kevadlooduse taustal Koidu ja Hämariku romantilise, kuid karge, maistest kirgedest vaba armastusloo. Sellesse kätketud soovunelm igavesti noorena ja uuena püsivast armastusest tõuseb esile harukordse poeesiaga.

Autor juhatab muistendi sisse tunderõhuliste retooriliste küsimustega, põimides nende vahele värvika pildi päikese loojangust. Ja edasi hakkavad tema sule all elama õhtutaevas punetav eha ning päikesetõusule eelnev koidukuma. Nende õhetav paistus kutsub esile igavese nooruse ja armastuse kujutelma. Siit võrsunud poeetiline, laialdasele personifikatsioonile baseeruv süžee haarab lugejat oma sugestiivsusega. Igipeiu ja -mõrsja

karske armastus aga annab muistendile erilise õrna ja puhta tundevarjundi. Harva võib eesti kirjanduses kohata armastuse niisugust poetiseerimist, nagu seda loeme «Koidu ja Hämariku» viimasest lõigust:

Ainult üks kord aastas nelja nädala kestel saavad mõlemad südaöö ajal kokku, ja kui Hämarik kustuva päikese armastatu kätte ulatab, järgneb sellele käepigistus ja suudlus, ja Hämariku põsk punetab ning kumab roospunasena taevalt, kuni Koit jälle valguseandja süütab ning kollakas paistus taeval kuulutab uuesti tõusvat päikest.

Müüt on kirjutatud romantilis-klassitsistlikus kõrgstiilis. Oma rütmilisele proosale läheneva sõnamaalingu lõpetab Faehlmann rahvapärase ööbikulauluga Koidu rinnal liiga kaua viibiva Hämariku aadressil: «Laisk tüdruk, laisk tüdruk, öö pikk!» Nii ei puudu selles poetiseeritud armastusloos oma huumorinüansski.

Muistend kutsus selle ilmumisel esile üldise hämmastuse, sest nii kõrget luulelendu ei osatud oodata «tuima ja toore rahva» fantaasialt. Selle rahvaehtsuse ümber on piike murtud nii Faehlmanni eluajal kui ka hiljem. Praegusel kujul on see süžee rahvasuhu läinud kindlasti Faehlmanni kaudu. Sellegipärast pole põhjust täiesti ignoreerida autori väidet «Koidu ja Hämariku» sissejuhatuses, kus ta lubab edasi jutustada ühe vanakese suust kuuldud loo. Mõnelt vanainimeselt, näiteks eidelt Endla järve ääres võis ta noorpõlves tõepoolest kuulda mõningaid motiive, mida ta hiljem kunstiliselt välja töötas.

Juba muistendi ilmumise ajal tunnistati «Koit ja Hämarik» üksmeelselt «ütlemata ilusaks». Kirjanduslike ringkondade huvi selle vastu kasvas ja muistend ületas varsti kodumaa piirid, saades inspiratsiooniallikaks ka teiste rahvaste kirjanikele.

Rea müüte kirjutas Faehlmann kirjandusest ammutatud ainetel.

Muistend «*Loomine*», mis leidub ÕES-i toimetuste II köites (1848) ilmunud kirjutises vanade eestlaste usu kohta, on maa ja taeva ning taevakehade tekkimislugu, milles jutustatakse Vanaisa ja tema poolt loodud Kalevite — Vanemuise, Ilmarise, Lämmeküse ja Vibuase tegevusest maailma loomisel ja kaunistamisel. Kalevite hulgast oli Vanemuisele «vanaduse tarkus antud, aga tema süda oli noor ja tema päralt oli luulekunsti ja laulmise võime», mida tal lastakse käesolevaski muistendis kasutada. Rea oma muistendi motiive on Faehlmann ammutanud «Soome mütoloogiast».

«Loomise» sõnastuses on kohati tunda ülevaid toone. Kõige elavamaks osaks on Kalevite maailma-kaunistamise kirjeldus. Ka selle muistendi seob Faehlmann oma võitlusega rahva parema tuleviku eest. Nimelt lõpeb «Loomine» vihjega rahva olukorrale olevikus ja õnnelootustele tulevikus: «Vanemuine läkitab veel nüüdki oma saadikud maa peale, et inimesed laulu ära ei unustaks, aga eestlaste süda on lahketest lauluviisidest rõõmu tundmiseks liiga rõhutud; ometi aga usuvad nad seda tõotust, et Vanemuine ise ükskord tagasi tuleb, kui õnne silm jälle Eesti nurmedel viibib.»

Sõnakunstnikuna pühendas Faehlmann üldse suurt tähelepanu Vane-

Illustratsioon «Vanemuise laulule» (*Fr. L. Maydell*).

muisele, kellest ta kirjutas neli eri muistendit. Erinevalt «Loomisest» nimetatakse Vanemuist nendes otseselt laulujumalaks.

Faehlmanni esimeste müütide hulgas ilmunud «*Vanemuise laul*» (1840) on Tartu Toomemäega seotud muistend, kus Vanemuine õpetab kokkutulnud loomadele ja inimestele pidukeelt — laulu. Ise pisarateni liigutatud, laulab Vanemuine taeva suurusest ja maa toredusest, inimsoo õnnest ja õnnetusest, nõnda et Emajõgi peatas oma jooksu «ja ka kõversilm metshaldjas vahtis metsapuude vahelt välja». Juba selle muistendi lõpetas Faehlmann vihjega Vanemuise tagasitulekule, «kui õnn jälle maapealsetel nurmedel aset võtab».

Vanemuise laulu poetiseerimiseks on kirjanik tõuget saanud Ganander-Petersoni mütoloogiast ja «Kalevalast», aga võib-olla ka laulu suurt mõju käsitlevatest eesti rahvalauludest.

Postuumselt ilmus «*Die Sage von Wannemuine*» («Muinaslugu Vanemuisest», 1852), mis sisaldab kolm muistendit: «Vanemuise kosjaskäik», «Endla järv ja Juta» ning «Vanemuise lahkumine».

«*Vanemuise kosjaskäigu*» juhatab Faehlmann sisse kirjeldusega, mis järjekordselt idealiseerib Tartu minevikku. Jällegi nimetab ta Tartut ja selle ümbrust inimeste ürgasupaigaks, kus Vanemuine «oma ülevate lauludega ja võrratute kandlehelidega» uhkeid tammehiisi ja lillerikkaid aasu tervitas. Selle tõenduseks olevat rahva igivanad muinasjutud ja laulud.

Niisugusel romantiseeritud taustal arenebki hallide juuste ja valge habemega laulujumala kosjaskäik maatütarde juurde. Saanud oma kosjateel kolm korda eitava vastuse, tõmbub Vanemuine nukrutsedes tagasi üksindusse, Endla järve maile. Siin kingib Vanaisa talle lohutuseks leitud lapsukese — Juta, kes on sõnakunsti sümbol — «inimeseks saanud luule».

Kontrastiprintsiibile toetudes on Faehlmann tabavalt kujutanud vana laulujumala lähenemiskatseid noortele neidudele ja viimaste tagasitõrjuvat käitumist. Vanemuise äparduste kaudu sugeneb muistendisse mingi koomiline kõrvalmaik, mis kahandab laulujumala aupaistust. Müüdil on pidepunkte Väinämöise kosjaskäikudega «Kalevalas»; üksikasjades on aga lugu Faehlmanni vaimutöö vili.

Muistend «*Endla järv ja Juta*» on seotud Laiusel leiduva Endla järvega, mille kaldal Vanemuise kasutütar Juta valab kibedaid pisaraid oma peigmehe surma pärast. Ilmarise poolt meisterdatud kuldliniku läbi vaadates aga elustub õnnelik minevik. Muistendi lõpp, kus vihjatakse, et Juta ka surelikele aeg-ajalt oma liniku laenab, sümboliseerib luule, õieti rahvaluule võimu minevikku meie vaimusilmade ette manada.

Esiletõstmist väärib emotsionaalne kirjeldus Endla järvest ja selle ümbrusest muistendi algul. Faehlmann, kes neid paiku hästi tundis, heidab järvele pilgu Kärde mäelt. Tema kirjelduses kõlab vaimustusnoot siit avanevast panoraamist ja kristallselge veega järvest, «mis igas valguses rändajale läikiva hõbedana vastu naeratab». Täitsa feelmanlik on aga ka etteheide ainult kasu tagaajavale sakslasele, kes «on metsad harvaks

raiunud ja eestlase adra ette rakendanud, et kuldsest külvist kuldset saaki saada».

Faehlmanni viimane muistend «*Vanemuise lahkumine*» kujutab suurt rahvapidu Tartus, kuhu saabub võistlejaid ja piduvõõraid kogu maalt, sest et Kalevipoeg ise pidi seekord peost osa võtma. Ometi oodatakse teda asjata; sarvikust ahvatletuna on ta mööda maad hulkuma läinud. Muistendis leidub katkend rahvalaulust «Suisa suud», mille lauluvõistlusel esitab kargule toetuv käheda häälega vanapiiga — Akineitsi, tekitades korduvaid naerupahvatusi kuulajate hulgas. Selle üle vihastab Vanemuine, tõmbab ühe ropsuga oma kandlekeeled katki ja kaob.

«Vanemuise lahkumine» on dramaatilise kompositsiooniga muistend. Autor kujutab elavalt, koomilisi nüansse lisades, piduliste saabumist «Peipsi laevastikul». Tabavalt on iseloomustatud Akineitsi laulu mõju, taltsutamatut naeru piduliste hulgas, mis ikka jälle uue hooga esile prahvatab, kuni saabub krahh — lauliku vihapurse ja tema kadumine müra, vilistamise, ulumise ja sisina saatel. Sellele järgneb tumm vaikus hirmust haaratud piduliste hulgas.

Vanemuise lahkumise loole võis mõningat eeskuju pakkuda Väinämöise lahkumine «Kalevalas». Keda aga inetu Akineitsi õieti sümboliseerib, on jäänud vaieldavaks küsimuseks.

Nagu ülalpool märgitud, on Faehlmann Vanemuise lahkumise stseeni ka värsistanud, tõenäoliselt kavatsetava eepose tarvis.

Eeltoodust selgub, et Faehlmann püüdis oma kirjanduslikel ainetel baseeruvate muistenditega «rekonstrueerida» eesti mütoloogiat. Lähtekohaks oli talle siinjuures Ganander-Petersoni kontseptsioon soome-eesti ühisest jumalatemaailmast ja oletus viimase sarnasusest kreeka omaga. Nii figureeribki Faehlmanni kosmogoonilises muistendis «Loomine» kreeka Olümpost meenutav tegelaste jaotus. Aga ka Vanemuise-tsüklisse kuuluvates muistendites peegeldub kreekalik aspekt tegelastele lähenemises. Oma muistendid on Faehlmann varustanud sissejuhatuste, vahe- või lõppmärkustega, kuhu ta lülitas ka aadlivastaseid mõtteid, kuigi tagasihoidlikumal kujul võrreldes käsikirjalise Kalevipoja-muistendiga. Poetiseerides laulu ja luule, s. t. sõnakunsti mõju, seob ta oma muistendid sageli Tartu ja selle ümbrusega. Siia rajatakse Emajõe kaevamisel Toomemägi, kus laulab ja kõlistab oma kannelt Vanemuine, toimuvad rahvapeod, laulu- ja mänguvõistlused. Vanemuise kuju sidumine Tartuga oli hiljem teatavaks ajendiks «Vanemuise» seltsi ja laulupidude traditsiooni tekkimisele Tartus.

Faehlmanni muistendid esindasid aastakümneid välismaises kirjanduses eesti rahvaluulet. Samuti oli neil pöörettekitav tähtsus saksa intelligentsi suhtumises eesti rahvaluulesse. Nad täitsid osalt juba seda ülesannet, milleks oli kavatsetud eepos.

Faehlmanni muistendid, eriti «Koit ja Hämarik», on viljastavalt mõjutanud nii eesti kirjandust kui ka kujutavat kunsti. Kõige laialdasem oli see mõju rahvusliku liikumise ajal, kus Faehlmanni müütilised kujud ja

Koit ja Hämarik (*A. Adamson*, 1895).

muinsuse idealiseerimine leidsid pinda peaaegu kõigi autorite juures, inspireerides jätkuvas feodalismivastases võitluses uusi kunstiteoseid. Samuti tõlgiti müüte mitmesse võõrkeelde. Juba 1842. aastal ilmusid «Emajõe sünd», «Keelte keetmine» ja «Vanemuise laul» F. J. Rabbe tõlkes rootsi keeles. Kõige rohkem on siiski tõlgitud «Koitu ja Hämarikku».

Mitte nii kiiresti ei ulatunud muistendid eesti laiema lugejaskonnani. Kreutzwald küll kasutas neid «Kalevipoja» esimese variandi («Alg-Kalevipoja») sissejuhatavas peatükis «Esiandeks», kuid see jäi käsikirja. Trükis ilmusid esimesed näited («Emajõe sünd», «Loomine», «Koit ja Häma-

rik») 1866. a. «Pärnu Postimehes». Seda nimestikku täiendas uute tõlgetega («Keelte keetmine», «Vanemuise laul») E. Bornhöhe album «Lindanissa» II (1882). Eraldi raamatuna jõudis Faehlmanni ilukirjanduslik loomingu olulisem osa lugejateni 1883. aastal («Dr. Fählmanni kirjad»).

Luuletused. Faehlmanni eestikeelne ilukirjanduslik looming on seotud tema keeleharrastuste ja ÕES-i poolt toimetatava kalendrilisa vajadustega. Pidades eesti rahva eluõiguste kaitsmisel oluliseks toetuspunktiks eesti keelt, püüdis ta oma ettekannetes ja kirjutistes tähelepanu juhtida selle keele rikkustele ning väljendusvõimalustele. Nii ongi tema värsid kirja pandud esmajoones selleks, et tõestada eesti keele painduvust ja kõlvulisust ka antiiksete värsivormide jaoks.

Faehlmanni värsiharrastused langevad tõenäoliselt 1830-ndate aastate lõppu või ka 1840-ndate algusse. Aga mõne eesti distihhoniga olevat ta, nagu mäletab J. J. Nocks, õnne katsunud ka varasematel aegadel. Osa mõttesalmikuid — arvult kaheksa — avaldas Faehlmann «*Järwa-ma wanna-mehhe õppetuste*» nime all 1840. aasta «Tarto- ja Wõrro-ma rahwa Kalendri» lisas. Need kujutavad endast varaseid distihhone eesti keeles «Beiträge» teises vihus (1813) ilmunud P. H. Frey katsetuste kõrval. Mõttesalmikute algupärasuse aste on lõplikult selgumata; vähemalt sententsi «Üks kui mõnnigi teine» eeskujuks on olnud saksa kirjaniku Gellerti vastav valm; «Ma-ilma sõbbrad» aga on katkend Faehlmanni «Piibu jutust».

Mõttesalmikutes on pearõhk asetatud inimeste moraalse palge valgustamisele. Siin sõideldakse laiskust, hooletust jm. pahesid. Rahvalikule elutarkusele lähendavad neid sisselülitatud vanasõnad ja kõnekäänud. Faehlmanni ladusalt voolavad distihhonid kõnelevad autori osavusest eesti värsikeele kasutamisel.

Tähelepandavaks saavutuseks Faehlmanni loomingus on eleegilises distihhonis kirjutatud luuletus «*Piibo jut*», mille ta esitas 1840. a. märtsis peetud ettekandes eesti prosoodiast heksameetri ja pentameetri näitena. Hiljem avaldas Faehlmann selle uues kirjaviisis 1846. a. «Maarahva Kalendris».

«Piibu jutt» on autobiograafiliste sugemetega dialoogikujuline luuletus, mille kõnelus toimub näilises külamiljöös Jaani ja Mihkli vahel. Luuletuse juhatab sisse Jaani rahvalikult konkreetne pöördumine Mihkli poole:

Tere mo wennike Mihkel! kuda ſo käbalad käiwad?
Kas on rukis jo küps? Mis ſiis ſo naiſoke teeb?

Faehlmann, kes oli tuntud kirgliku suitsetajana, poetiseerib järgnevas kahekõnes «auravat piibukest» kui tõelist sõpra; piibusuitsus viirastuvad talle kadunud õnneajad, kohtumised varalahkunud noorusarmastusega, keda kirjanik kogu oma elu meeles kandis ning kellele ta selles luuletuses pühendab unustamatut kevadõnne meenutavaid ridu:

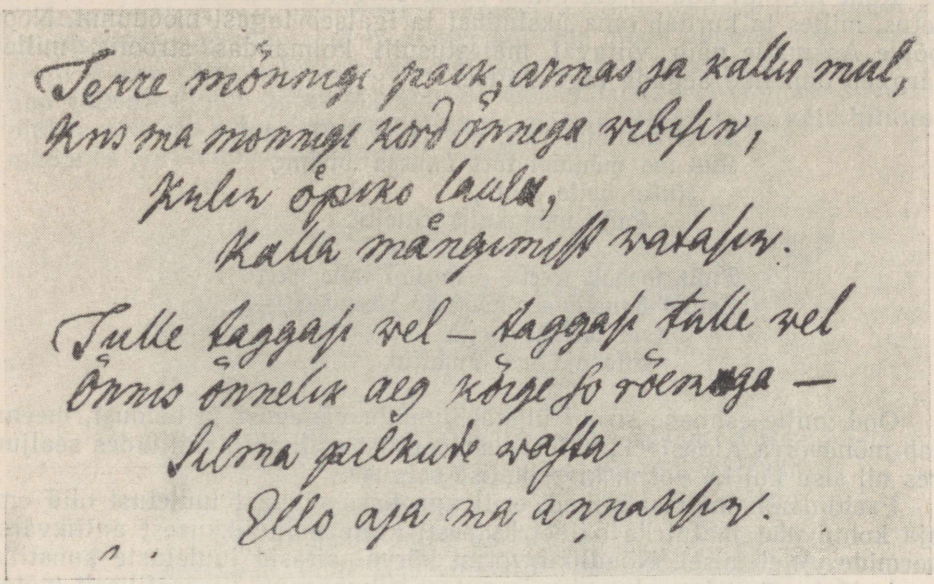

Katkend luuletusest «Suur on, Jummal, so ram».

Mõnda mo tuwike oli, keda ma oitsin ja kaitssin,
Pääwal mo mõte ta, unes ta paistis mo ees.
— — —
Kül on mõnigi talw jo puhunud üle ta aua,
Ja mo tuwike weel armas ja kallis mul on,
Ja mo süda weel naerab, kui tuletab piiboke meelde
Mõnda kadunud ead — kadunud? igawad [1] ead!

Isikliku elu resignatsiooniliste meeleolude edasiandmise kõrval on luuletusse kätketud ka elufilosoofilisi mõtisklusi. Piibusuits sümboliseerib luuletajale õnne kiiret kadumist, sõprade püsimatust ning inimhinge ülespoolepüüdu. Eleegiliste motiivide kõrval on «Piibu jutu» üldkontseptsioonis märgata ka humoristliku elutunde jälgi. See põhilaadilt romantiline luuletus paistab silma oma konkreetse kujundlikkuse ja ladusa väljendusega. Need on kahtlemata parimad antikiseerivad kaksikvärsid eesti vanemas kirjanduses.

Oodi «*Suur on, Jummal, so ram*» esitas Faehlmann asklepiadese stroofi näitena ülalmainitud ettekandes eesti prosoodiast. Trükis avaldati see ÕES-i toimetustes pärast Faehlmanni surma (1852).

[1] igavest.

Kõne all olev ood on eleegilise põhitooniga, autori isiku lähedane luuletus, milles ta kurdab oma üksindust ja igatseb tagasi mööduput. Noorpõlve Ao maile näib viitavat mälestuspilt kolmandas strofis, millele järgneb õnnelike aegade tagasikutse:

Terre mõnnigi paik, armas ja kallis nul,
Kus ma mõnnigi kord õnnega wibisin,
Kulin öpiko laulu,
Kalla mängimist watasin.

Tulle taggasi weel — taggasi tulle weel
Õnnis õnnelik aeg kõige so rõenuga —
Silma pilkude wasta
Ello aja ma annaksin.

Ood, mille esimene stroof ülistab jumala vägevust ja heldust, meenutab mõnevõrra Klopstocki pateetilis-eleegilist oodistiili, säilitades sealjuures nii sisu kui ka vormi klassikalise selguse.

Faehlmanni mõttesalmikud, eriti aga kaks viimast luuletust olid oma aja kohta ületamatuteks näideteks eesti keele paindlikkusest antiikvärsivormide viljelemisel. Nõudliku vormi kõrval aitasid luuletuste kunstilist kaalu tõsta emotsionaalne sisu ja autori isikupärane, filosoofiliselt mõtestatud elutunnetus. Esinedes kõrvuti vaimulike lauludega kalendrilisades, pakkusid Faehlmanni värsid nii sisult kui vormilt hoopis uuekvaliteedilist, inimese mõtteid ja tundeid poetiseerivat luulet.

Jutud. Kui ÕES-i juhtkond 1830-ndate aastate lõpul asus «Tarto- ja Wõrro-ma rahwa Kalendrit» toimetama, siis tegi ta seda esmajoones rahvavalgustuslikel eesmärkidel, kavatsusega laiendada talupoja silmaringi, anda talle nõu majapidamise paremaks korraldamiseks, ühesõnaga — jätkata O. W. Masingu traditsiooni kalendrite sisustamisel. Kuid talurahva üha süvenev viletsus ja sellega kaasnevad nähtused 1840-ndate aastate algul sundisid rahva saatuse pärast südant valutavaid seltsi liikmeid kalendriveergudel käsitlema ajajärgu kõige pakilisemaid küsimusi. 1842. a. kalendris püüdis Kreutzwald viljaikalduste tagajärgi leevendada samblaleiva valmistamise õpetusega; Faehlmann aga otsustas sealsamas kõnelda neist aktuaalsetest sotsiaal-poliitilistest probleemidest, mis päevakorrale kerkisid 1840-ndate aastate algul. Nii sündis tema esimene, veidi naljamaigulise pealkirjaga, aga elulistest allikatest hoovav proosateos «*Tühhi jut, tühhi lorri, tühhi assi, tühhi kõik*», mille motiivistik hargneb vestluses minajutustaja Vaheküla koolmeistri, Vaskjala kõrtsmiku ja kõrtsis viibiva võõra vahel. Kompositsioonilt jaguneb jutt nelja ossa ning algab sissejuhatusega, kus Mustveesse kalaranda sõitev koolmeister tutvustab ennast suure tarkusesõbrana ja sarjab põikpäist kõrtsmikku, kellel on kombeks iga seletuse või õpetuse puhul pead vangutades öelda: «tühhi jut, — teine kord jälle: tühhi lorri, ja tühhi assi, ja tühhi kõik».

Jutu esimeses osas selgitab võõras viljaikalduse põhjusi talupõldudel, viidates kontrastsele pildile tegelikkusest: «Mõisa wäljade peal iggal pool kaunis willi, agga kui tuul tallopoja põldude möda puhhub, üks kõrs teist kinni ei sa.» Tema seletusest koorub lõpuks välja asjaolu, et talupojal polnud võimalusi oma põldu õigeaegselt seemendada, sest vihmase suve tõttu pidi ta vähesed kuivad päevad töötama mõisas. Seega tema külv hilines ja mädanes porilombiks muutunud põldudel.

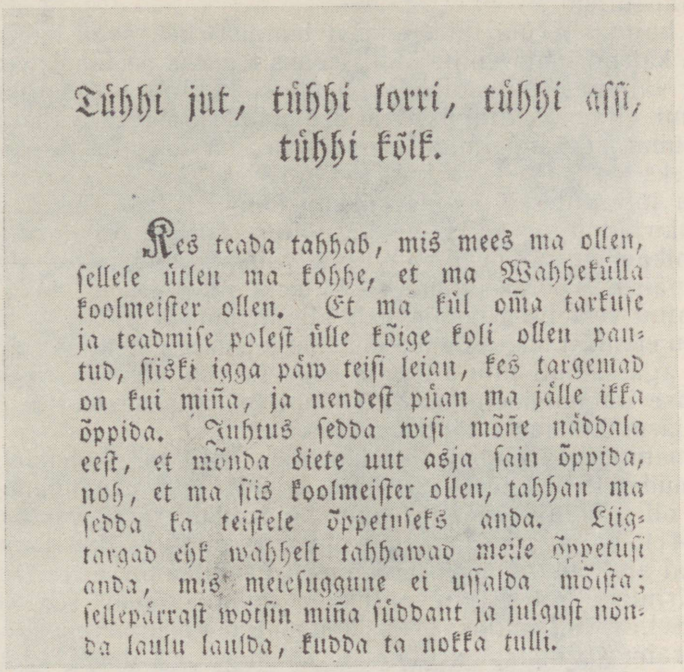

Tühhi jut, tühhi lorri, tühhi assi, tühhi köik.

Kes teada tahhab, mis mees ma ollen, sellele ütlen ma kohhe, et ma Wahhekülla koolmeister ollen. Et ma kül oma tarkuse ja teadmise polest ülle kõige koli ollen pantud, siiski igga päw teisi leian, kes targemad on kui miña, ja nendest püan ma jälle ikka öppida. Juhtus sedda wisi mõne näddala eest, et mõnda öiete uut asja sain öppida, noh, et ma siis koolmeister ollen, tahhan ma sedda ka teistele öppetuseks anda. Liigtargad ehk wahhelt tahhawad meile öppetusi anda, mis meiesuggune ei ussalda mõista; sellepärrast wötsin miña süddant ja julgust nõnda laulu laulda, kudda ta nokka tulli.

Jutu teine osa on sihitud väljarändamise vastu. Võõra vestleja suu kaudu maalib Faehlmann perspektiivitu pildi «tühjast maast», kuhu väljarändajaid suunati. Konkreetselt põhjendatud küsimused kirjelduse lõpul hoiatavad kergeusklikke, kes olusid tundmata olid valmis jalgadelt raputama kodumaa tolmu. Kuigi Faehlmann hästi teadis põhjusi, mis neid selleks sundisid, juhib ta lõpuks tähelepanu asjaoludele, et «meie ommal maal on mõndagi laant weel arrida, liati linnade liggidal». Muidugi ei saanud see olla küsimuse lahendus, aga ta peegeldab siiski Faehlmanni püüdu väljarändamist vähendada.

Jutu järgnevas osas antaksegi nõu linnalähedastele talupoegadele, kuidas nad juurvilja kasvatamisega ja selle turustamisega võivad endale

tulu saada. Kuid samal ajal juhitakse tähelepanu ekspluataatorlikest vahekordadest tingitud nähtusele, et talupojal polegi õiget huvi rajada õuna- ja marjaaeda. «Tallopoeg ütleb: tänna ollen ma siin, omme on mo paigake mõisnikko mele järrele ja ta ehhitab sinna ue karjamõisa.»

Nendes tingimustes oli Faehlmannil võimata osutada mingile lõplikule väljapääsule kujunenud olukorrast. Ja nagu paljud teised enne ja pärast teda, jõuab Faehlmann välja haridus propaganda juurde, soovitades lapsed kooli saata. Jutu viimane osa peegeldab Faehlmanni eitavat suhtumist usuvahetusse.

Seega kujutas «Tühi jutt» endast läbinisti kaasaega haarava probleemistikuga kalendripala, mille olulisemaks teeneks on tähelepanu juhtimine talurahva väljapääsmatu olukorra põhjustele. Jutt tõi avalikkuse ette ka Faehlmanni eitava suhtumise väljarändamisse ja usuvahetusse, püüdes esimese puhul isegi mõningaid perspektiive avada talurahva olukorra kergendamiseks.

«Tühja jutu» ülesehitamine küsimuste ja vastuste kujul viitab didaktilise jutukirjanduse traditsioonide mõjule. Tõsiste probleemide arutlusse toob koomika elemente pead vangutav, «linkkõrvaga» Vaskjala kõrtsimees, kelle põikpäisust võõras suudab siiski üsna oluliselt kõigutada. «Tühi jutt» on kirjutatud vestelises laadis, rahvalikult ladusas keeles. Selles pälvib tähelepanu elamusi tekitav, tabava konkreetsusega visandatud «tühja maa» kirjeldus, aga samuti jutu algus ja esimene osa oma elava sõnastuse ja rahvapärase intonatsiooniga. Jutu lõpul märgitakse, et see jääb pooleli, jätkudes järgmise aasta tähtraamatus.

Faehlmanni ja Kreutzwaldi kaastöö 1842. a. kalendris põhjustas ametivõimude etteheiteid ÕES-ile, kes püüdis end vabandada sellega, et kalender oli trükiloa saanud enne kindralkuberneri vastavat määrust (13. X 1841), millega keelati talurahvasse puutuva käsitlemine trükisõnas. Samal ajal hoiatas tsensor Sahmen Faehlmanni, et ta järgneva aasta kalendrikirjutistes oleks ettevaatlikum, muidu võivat see kõigil «kaela murda». Sellega oli ühtlasi kriips tõmmatud Faehlmanni kavatsusele jätkata talurahvaküsimuste arutamist kalendris. Siitpeale kujuneb tema kalendrijuttudes peamiseks õpetus ja nali.

Järgmise, s. o. 1843. aasta kalendris avaldas Faehlmann jutu «*Eselist ja lõwwist*». Selle esimene osa sisaldab allegoorilise loo eeslist, kes lõvinahas teiste ees uhkeldab ja kelle rumaluse üle teised irvitavad, nii et ta lõpuks häbenema hakkab. Et aga lugu sellisena liiga lühike sai, siis otsustas autor «veel tükikese külge» jätkata.

Selles «tükikeses», mis oma ulatuselt enam kui kaks korda ületab valmiosa, toob Faehlmann eesliloole paralleelnäite inimühiskonnast — Vahekülla vallast. Kahe mõnevõrra karikeeritud tegelase vastandamise kaudu naerab autor uuesti välja rumaluse. Loo ühte tegelast, valla kohtunikku Kaljo Villemit kujutatakse targa, kuid oma välimuselt ja käitumiselt iseäraliku mehena. Nii oli Villem oma parema kõrva ümbert juuksed maha ajanud, et tema tõntsist kuulmest midagi mööda ei läheks, millest õpetust

Fr. R. Faehlmanni mälestussammas Tartu Toomel
(*V. Mellik*, 1930).

saab võtta. Kohtumehele on vastandatud rikka mehe poeg Punga Peep, kelle sotsiaalne asend pakub kirjanikule juba põhjust irooniaks: «Tö tal käe pärrast ei olnud ja mõistuse polest ta kül ka waene olli, sest kes kül sedda on paljo näind, et rikka mehhe pojoke paljo isse eddasi püab; mis temmal tarwis kässi ehk pead waewata, issa rahhalaekas on jo tarkust ja

tö-inda kül.» Pannud Punga Peebu surnud Kaljo Villemi veidrusi matkima, suunab autor tema vastu külamehed küsimusterahega, mis Peebo «tarkusehaigusele» lõpu teeb. Faehlmann lõpetab loo moraaliga: «Kui sa esel olled, ärra sa lõwwi nahka selga panne. Ärra sa Kaljo Willemi weidraid kombeid tagga pärri, kui sa temma tarkuse pärrija ei olle.»

Nagu eelmises kalendrijutus, nii tõstab Faehlmann selleski aukohale tarkuse ja õpihimu. Samal ajal on loole iseloomulik tugev koomiline aspekt; just tänu viimasele muutuvad eemaletõukavateks pahedeks rumalus ja uhkustamine võõraste sulgedega. Ühtlasi näitab jutt Faehlmanni head tüübijoonistamise oskust, sealjuures teatava kallakuga karikeerimisele.

Faehlmanni järgmine jutt «*Kribus-Krabus*» (1845) on tühisevõitu anekdootlik naljalooke, mugandatud eesti keelde saksa kalendrikirjaniku J. P. Hebeli jutu «Der Herr Wunderlich» («Härra Imestusväärne») järgi. Naljandi pealkirja on Faehlmann ammutanud Hebeli teoses esinevast saksa lastelaulust «Gribis-Grabis»; samast allikast on pärit koolipoiste poolt osutatud lehekülg *Lirum-Larum-Lumps*. Naljalugu pälvib teatavat huvi selle tõttu, et Faehlmann on omistanud kõiketeadvale õpetajale oma sõbra, ülikooli kreeka keele eradotsendi Claus Mohri mõningaid väliseid jooni, nagu ta vihjab kirjas Kreutzwaldile.

1846. a. «Maarahva Kalendris» ilmus Faehlmanni populaarsemaid jutte — «*Kalendriteggija kimbus*». Sellega reageeris Faehlmann «Inlandis» (1845) ilmunud eelmise aasta kalendri arvustusele, milles avaldati rahulolematust tähtraamatu keele suhtes ja tehti sellele muidki etteheiteid.

«Kalendritegija kimbus» on humoristlik vestelugu tähtraamatu koostaja muredest, keda ründavad laitjad oma sageli risti vastu käivate nõudmistega ja etteheidetega. Vesteloo juhatab autor sisse pöördumisega lugeja poole; iseloomustades naljatoonis kalendrikoostaja tööd, viitab ta rahulolematusele, millega koheldakse tähtraamatu teist osa, s. o. lisa. «Egga seal kriipski luggejate melest ei olle — iggaühhel omma laido-kius,» märgib ta kriitika aadressil mitte ilma pilkevarjundita.

Rahulolematus kalendrilisadega ongi see telg, mille ümber koonduvad tegelased ja nende kõnelused. Kalendrit süüdistatakse küll jumalasõnaga liialdamise ja selle puudumise, küll viina mahategemise ning viru keele pärast.

Faehlmanni eredaks saavutuseks jutu tegelaste hulgas on «lompri jalaga» vanamoor, kes tuppa astudes «nõnda laddinal ja wollinal akkas juttu wiskama, et sõnnadel wahhet ei olnud». Vanamoor pahandab ärasolgitud ilma ja vanade «tarkuste» puudumise pärast tähtraamatus. Alles siis saab kalendritegija suud paotada, kui eit hakkab tubakat nuuskama, kuigi üsna üürikeseks ajaks. Veidi kuulanud, katkestab vanamoor ta poolelt lauselt. Hakkajat moori kasutab Faehlmann hea eduga vesteloo lõpustseenis, kus laitjad kogunevad kalendritegijale «lõhna andma», vanaeit aga lubab talle «prundi virutada». Selles kärarikkas stseenis, kus

igaüks arvab teise kalendritegija olevat, kuulab vanamoor esialgu vaikides nurgas, üht «tubakaraksu» teise järel ninna tõmmates.

Agga kui lorrin ja kärrin õite ſureks olli läinud, ſiis teggi ta omma äle wärrawad lahti, panni ühhe käe puſa, parremaſſe kätte wõttis kargo ja andis ſuga ja karguga lõhna: „Kas ſa ninnatarku ei näe! Kalendriſolkijad ollete, agga mitte kalendrikohhendajad! Siin on kriipſud, ſiin on kujjud, ſe ta pakſus, ſe ta laius — agga kus mo Pramburi wäggi jäi, kus mo kuppolaſkmine?"

Ja nii kihutab vanamoor kogu kalendrilaitjate koguduse laiali. Nagu siit näeme, on Faehlmann meister situatsioonikoomika, kuid ka kõnekoomika rakendamisel, mis ilmneb kogu jutu ulatuses.

«Kalendritegija kimbus» on keskendatud kompositsiooniga vestelugu. Juba algusest peale on siin huvi lõpplahenduse vastu ärkvel hoitud sellega, et kalendritegija käsib kõik nurisejad pärast lõunat kell kolm tagasi tulla.

Käesolev töö sisaldab ka mõnevõrra laenulist ainestikku. Nii on kalendrikoostaja poolt jutustatud mõistujutt Kuusiku Toomast ja tema pojast laenatud ülalmainitud saksa kirjaniku J. P. Hebeli juturepertuaarist (sai hiljem eesti keeles tuntuks «Albikära Antsu» nime all).

Kuigi vestejutt on põhiliselt pilge tähtraamatu arvustajate vastu, peegeldab see kahtlemata ka Faehlmanni enda kalendritoimetamise kogemusi. «Vanade tarkuste», nagu kupu- ja aadrilaskmise, lapsevõõrutamise jm. tähtaegade ärajätmine kalendrist tekitas mahajäänud ringkondades tihti nurinat.

Vesteloo tegevuse dünaamikaga liitub selle ladus, rahvalikult elav keel, mis üksikute tegelaste osas on tabavalt isikupärane. Juttu «Kalendritegija kimbus» nimetab Kreutzwald «kentsakaks lugemiseks», mis oma lombaka naisega on rahvale palju nalja teinud. Kahtlemata näitab Faehlmann end siin märkimisväärsete võimetega humoristina, mis on seda tähelepandavam, et tolleaegses kirjanduses oli huumor üsna tagasihoidlikult viljeldud ala.

Faehlmanni viimane jutt «*Willets*» (1850) on täiesti erinev eelmistest. Tegemist on puhtmoraliseerivas laadis sõnastatud tööga, mille algus on suunatud joomise vastu; jutu põhiosa moodustab sentimentaalne mõistulugu, mis hoiatab noori kurjale teele sattumise eest.

Faehlmanni kalendrijutud annavad tunnistust tema ladusast ja elavast jutustamisoskusest, kusjuures torkab silma mõtte liikuvus ja kergus. Kirjanik kasutab meisterlikult oma emakeele rikkusi. Faehlmanni lausestuses on märgata sarnasust O. W. Masingu väljenduslaadiga.

Faehlmanni kalendrikaastöös põrkasid autori katsed kõnelda rahvaga kõige vajalikumast ületamatute takistuste vastu, mis sundisid kirjanikku uute ainete otsingule. Siin tuli kasuks tema loomupärane kalduvus läheneda elunähtustele koomilise aspektilt. Sellest seisukohast äratasid Faehlmanni jutud juba kaasajal tähelepanu. Kirjas H. Neusile (24. II 1850)

märgib Kreutzwald: «Kes Faehlmanni meisterlikkusega suudaks rahvale koomilisi kirjeldusi pakkuda, see võib-olla lööks rahva suure osa juures läbi, ometi ma kardan ikkagi, et hernhuutlikud jesuiidid sellegi vastu sõtta läheksid.» Nii võib Faehlmanni proosapalu pidada eesti vestekirjanduse ja olustikulise külajutu eelkäijateks.

Tähtsus. Eesti kultuurilukku on Faehlmann oma nime jäädvustanud esmajoones «Kalevipoja» põhivisandi koostajana ja müütide loojana. Nende teostega rakendas ta esmakordselt eesti rahvaluule kultuurpoliitilise võitluse teenistusse. Faehlmanni «Muinaslood» Kalevipojast on allikas, kust Kreutzwald ammutas mitte üksi oma eepose põhisündmustiku, vaid ka põhiideed. Faehlmanni visandi rõhumisvastane, rahvuslik vaim oli see, mis siit üle kandus Kreutzwaldi eeposesse. Seega on kõne all olev käsikiri eesti rahvuskirjanduse üks lähtekohti.

Samal ajal on Faehlmanni müüdid ka kõrge ideelis-kunstilise väärtusega teosed, mis püsivad kõrvuti Kr. J. Petersoni luuletustega eesti elava rahvuskirjanduse raudvara hulgas; aastakümneid on nad eesti vanimat kirjandust esindanud koolilektüüris. Silmapaistev kunstiline väärtus on Faehlmanni luuletustel ja humoristisulega kirjutatud juttudel.

Suure algatajana on Faehlmann köitnud hilisemate põlvkondade tähelepanu. Tema teoste loova kasutamise ning väljaandmise kõrval on kirjaniku tegevuse ja loomingu kohta avaldatud rida uurimusi.

BIBLIOGRAAFIA.

I. Observationes inflammationum occultiorum. Dorpati Livonorum 1827, 80 lk. ▪ Versuch die estnischen Verba in Conjugationen zu ordnen. Dorpat 1842, 31 lk. ▪ Ueber die Flexion des Wortstammes in der estnischen Sprache. Dorpat 1843, 14 lk. ▪ Ueber die Declination der estnischen Nomina. Dorpat 1844, 48 lk. ▪ Die Ruhrepidemie in Dorpat im Herbst 1846. Dorpat 1848, 148 lk. ▪ Dr. Fählmanni kirjad. Trt. 1883, 83 lk. (II, täiend. trükk: Dr. Fählmann'i kirjatööd. Trt. 1921). ▪ Kirjatööde kogu I. Jurjev 1915, 80 lk. ▪ Kalendritegija kimbus. Jutustused ja müüdid. Tln [1926], 16 lk. ▪ Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Toim. M. Lepik. ÕES Kirjad IV. Trt. 1936, XVI + 168 lk. ▪ Kogutud luuletused. Trt. 1938, 32 lk. ▪ M. Lepik, Viis Fr. R. Faehlmanni kirja. Trt. 1938, 15 lk. (=ÕES Toim. XXX: Liber saecularis. Trt. 1938, lk. 966—980).

Müüdilised muistendid. Tln. 1941, 49 lk. ▪ Koit ja Eha. Tln. 1946, 8 lk. (bibliofiilne väljaanne). ▪ E. Laugaste, E. Normann, Muistendeid Kalevipojast. Tln. 1959, lk. 77—94.

II. Fr. R. Kreutzwald, Dr. Fr. R. Fählmann's Leben. — Verh. GEG. II Band, Heft 4. Dorpat 1852, lk. 4—50 (=Fr. R. Kreutzwald. Maailm ja mõnda. Tln. 1953, lk. 11—55). ▪ J. V. Jannsen, Dr. Fr. Fählmann. Eesti Postimehe Kalender 1871. Trt. 1870, lk. 136—147 (=M. J. Eisen, Tähtsad mehed I. Trt. 1883, lk. 26—46). ▪ V. Reiman, Fr. R. Fählmann. Eesti Üliõp. Seltsi Album IV. Trt. 1899, lk. 1—33 (=V. Reiman, Kivid ja killud I. Trt. 1907, lk. 82—128). ▪ F. R. Fählmann'i 100 aastase sündimisepäeva puhul. Postimees 20.—21. dets. 1899, nr. 282—283. ▪ J. Jõgever, Fr. R. Fählmann. — Fr. R. Fählmann, Kirjatööde kogu I. Jurjev 1915, lk. 3—29. ▪ S. Talvik, Dr. med. Fr. R. Fählmann. Eesti Arst 1922, nr. 1, lk. 49—53. ▪ D. Palgi, Fr. R. Fählmann'i osa eesti ilukirjanduses. EKirj. 1928, nr. 11, lk. 577—584, nr. 12, lk. 632—638. ▪ K. Mihkla, Dr. med. Fr. R. Fählmann keelemehena. EKeel 1928, nr. 5—6, lk. 69—80. ▪ G. Beermann, Kust on Faehlmann pärit? Postimees 10. okt. 1928, nr. 276. ▪ K. E. Sööt, And-

meid Fr. R. Faehlmanni elulookirjelduseks. EKirj. 1929, nr. 6, lk. 241—260. ▪ Fr. R. Faehlmann'i album. Trt. 1929. ▪ A. Sults, Lönnrot'i ja Faehlmann'i kokkupuuteid ja ühiseid harrastusi. EKirj. 1931, nr. 3, lk. 157—169. ▪ M. Lepik, F. R. Faehlmann'i osast «Kalevipojas». EKirj. 1931, nr. 8, lk. 416—424. ▪ G. Suits, Faehlmann'i «Kribus-Krabus» ja «Piibo jut». EKirj. 1933, nr. 5, lk. 231—237. ▪ G. Suits, Kreutzwald ja rahvuslik esiärkamine. Lng. 1934, nr. 7, lk. 827—830. ▪ G. Suits, Kreutzwald ja esimene rahvuslik etapp. Lng. 1934, nr. 10, lk. 1184—1188. ▪ L. Tohver (=L. Raud), F. R. Faehlmanni ja F. R. Kreutzwaldi elust ja loomingust. Trt. 1934. ▪ A. Annist, F. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg» II: «Kalevipoja» saamislugu. Trt. 1936. ▪ Õpetatud Eesti Selts. Lühike tegevusülevaade. Trt. 1938. ▪ A. Tassa, Fr. R. Faehlmanni tõestatud ja oletatavaid portreid. Trt. 1939, 18 lk. (=Eesti Rahva Muuseumi Aastar. XIV. Trt. 1938, lk. 98—111). ▪ U. M[asin]g, «Koidu ja Hämariku» 100. aastapäevaks. Postimees 11. juuli 1943, nr. 155.

V. Raam, Kr. J. Petersoni ja Fr. R. Faehlmanni ikonograafia. Trt. 1941. ▪ E. Laugaste, Faehlmanni muistendite kasutamine Kreutzwaldi «Kalevipojas». Lng. 1952, nr. 10, lk. 1157—1165. ▪ E. Laugaste, Fr. R. Faehlmanni ja Fr. R. Kreutzwaldi sidemed Tartu ülikooliga. TRÜ Toim. 35. Trt. 1954, lk. 109—125. ▪ L. Loone, Fr. R. Faehlmanni sotsiaal-poliitilised vaated. Edasi 3. okt. 1954, nr. 196. ▪ A. Kask, Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX saj. eesti kirjakeeles. Tln. 1958, lk. 43—69. ▪ Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg. Tekstikriitiline väljaanne. I. Tln. 1961, lk. 21—67 (A. Annist, Sissejuhatus). ▪ E. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Tln. 1963, lk. 145—149, 340—345. ▪ V. Mälk, Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristikas. TA KKI Uurimused VII. Tln. 1963, lk. 23—40. ▪ H. Joonuks, Friedrich Robert Faehlmanni noorusmaal. KKirj. 1964, nr. 7, lk. 421—425.

KOKKUVÕTE.

Wanradti ja Koelli katekismuse ilmumine 1535. aastal ja Fr. R. Faehlmanni surm 1850. aastal on eesti vanema kirjanduse piiritulpadeks, mida üksteisest eraldab rohkem kui 300-aastane ajavahemik. Kuigi ka esimese eestikeelse raamatu autorid ei alustanud oma tööd täitsa tühjal kohal — ilmselt oli siis juba liikumas mõningaid käsikirjalisi kiriklikke tekste —, ei saanud tollal juttugi olla veel eesti kirjandusest, sest kogu XVI sajandi jooksul võib tõenäoliseks pidada ainult paari-kolme muu vaimuliku raamatu ilmumist. Hoopis teisel tasemel oli aga eesti kirjanduse areng siis, kui lõppes Fr. R. Faehlmanni paljutähenduslik elutöö.

Eesti raamatutoodangu vaevarikast, kuid järjekindlat kasvu XVII ja XVIII sajandi jooksul näitavad sellekohased arvulised andmed. XVII sajandil ilmus ainult 32 raamatut ja 7 brošüüri (8—32 lk.). See kirjavara oli peaaegu eranditult vaimulik. Rahvani ulatusid esimesed aabitsad. Seevastu on XVIII sajandist registreeritud 120 raamatut ja 96 brošüüri; iga aasta kohta langeb siin juba kaks väljaannet. Eluõiguse omandas nüüd ka ilmalik raamat: hakkas ilmuma kalender (see moodustab $^1/_3$ kogu trükitoodangust), Hupel ja Wilde andsid välja arstiteaduslikku ajakirja, ilmusid esimesed ilukirjanduslikud raamatud (arvult 6—7). Eesti vanema kirjanduse lõppjärk — XIX saj. esimene pool annab juba 638 trükist; raamatuturule ilmub rida uusi liike (seadus- ja kooliraamatud, tervishoiulised jm. käsiraamatud, populaarteaduslik raamat, ajaleht, luuletuskogud). Sajandi esimesel veerandil tuleb iga aasta kohta juba 10 trükist, teisel veerandil 16. Ka nüüd oli vaimulik kirjandus endiselt domineeriv (53,5%). Ilukirjanduse osatähtsus oli seevastu kõigest 7,4% (47 trükist). Endiselt moodustasid kalendrid üle poole (58%) ilmaliku kirjanduse koguhulgast.

Muidugi iseloomustavad arvud ainult asja välist külge. Sisulisele arenemisjoonele pääseme lähemale, kui meenutame, kes olid eri perioodidel eesti raamatute ettevalmistajad ja millise asjatundmisega nad töö juurde asusid. Sellelt aspektilt kohtame varasematel sajanditel peamiselt saksa või rootsi pastoreid, kelle eesti keele oskus on sageli hoopis väike. Enamasti puudus «vaese talurahva» heaks kirjutavatel literaatidel ka tõsisem kirjanduslik anne. XIX saj. esimesel poolel avardus kirjanduselu tundu-

Osa Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi raamatuhoidlast.

valt: tekkis kriitika ja kirjanduslik võitlus, kasvas huvi eesti keele lähemaks tundmaõppimiseks, kirjanduselus tõusid järjest tähtsamale kohale eesti soost autorid, kellest mitmed kirjutasid juba rikkas rahvalikus keeles.

Samasugust rahvalikkuse kasvu märkame ka raamatu ideoloogilise sisu alal, mis areneb valitsevate kihtide huvides sõnakuulelikkusele manitseva lektüüri juurest valgustajate-demokraatide Faehlmanni ja Kreutzwaldi teosteni, kus elunähtusi käsitletakse talurahva sotsiaalsete ning kultuuriliste vajaduste aspektilt, kus tõusevad esile juba rõhumisvastased ideed. Muidugi esines ka varasemate sajandite vaimuelus suundi, mis tõid eesti kirjasõna ajalukku elevust ning viisid edasi selle üldist arengut. Niisuguseid tendentse sisaldasid protestantismi huvi rahvakeelse vaimuliku kirjanduse soetamise ning kirikulaulu arendamise vastu XVII—XVIII sajandil, vennastekoguduse kirjanduslikud harrastused, XVIII saj. lõpu ja XIX saj. alguse aktiivsus ilmaliku lugemisvara ja õpetusraamatute väljaandmisel jne. Ometi domineerib kõikjal veel feodalistlik või pietistlik meelsus, mistõttu nende perioodide kirjandusajaloolised teened kujunevad vastuoluliseks, väliseks, piirdudes kirjakeele ja värsivormi arendamise,

mitmesuguste žanrite kasutuselevõtmise, rahvusvaheliste kirjanduslike ainete tutvustamise ja rahva lugemisharjumuste kujundamisega. Üldise väliseeskujudele toetumise kõrval leiab feodalismiperioodi kirjasõnas mõnikord valgustamist juba ka Eesti inimene ja elu (Luce, Mannteuffel).

Tõeliselt arvestatavat ilukirjanduslikku loomingut andsid siiski alles Kr. J. Peterson, Suve Jaan, Faehlmann ja Kreutzwald, kes olid tihedamalt seotud rahva elu ja lootustega. Eriti kahe viimase tegevus tähendas murrangut, mis tõi kaasa võitluse demokraatlike ideaalide ning ilmaliku elulaadi eest, varasemaga võrreldes hoopis kõrgemate kunstiliste nõudmiste esitamise kirjandusele ja lugeja maitse kasvatamise, kirjanduse kontakti viimise rahvaloominguga ja rahva sotsiaalsete vajadustega. Kui varasemad kirjamehed paremal juhul pakkusid vähenõudlikku õpetlikku lugemisvara, siis Kr. J. Peterson asus juba täisväärtusliku eesti kirjanduse loomise juurde. Rahvavalgustusliku kirjanduse alal näitasid nõudlikkust üles Masing, Faehlmann ja Kreutzwald, pidades silmas nii rahva mõistuse kui ka maitse arendamist.

Varasematel sajanditel oli rahva ootusi ja lootusi väljendav folkloor arenenud mitte ainult lahus raamatukirjandusest, vaid ka mittemõistmise, alahindamise ja tagakiusamise tingimustes. XIX sajandil hakkas see eitav suhtumine taanduma. Talurahva huvide eest võitlejad, kes olid tuttavad eelromantismi folkloorikäsitusega, nägid rahvaluules juba eestlaste vaimse rikkuse tõendit, eesti kirjanduse alust. Veel enam — Faehlmann ja Kreutzwald rakendasid rahvaluule sotsiaal-kultuurilisse võitlusse, arendades edasi folklooris peituvaid kunstiväärtusi. Sellega oli lõpuks kätte näidatud normaalne suhe kirjanduse ja rahvaluule vahel.

Neid arengutendentse silmas pidades pole siis täiesti ootamatu, et juba 1839. aastal püstitati eesti eepose loomise idee ning algas mineviku kirjanduslik heroiseerimine, mis kujunes üldise feodalismi- ning rõhumisvastase võitluse koostisosaks. Selle kõrval tehti katset ka talurahva kaasaegse sotsiaalse viletsuse valgustamiseks, kuid tsensuuritakistuste tõttu jäi Faehlmanni «Tühi jutt» ainsaks ilukirjanduslikuks teoseks, kus ühiskondliku võitluse tulipunktis olevas küsimuses on jäägitult ekspluateeritava poolele asutud.

Uus suhtumine rahvasse ning täisväärtuslike kirjandusteoste loomise nõue olid eelduseks, et XIX saj. esimesest poolest pärineb juba kirjandusteoseid, mis on jäänud püsima meie elavasse kirjanduspärandisse (Kr. J. Peterson, Faehlmann). Ühtlasi tekkisid esimesed sümptoomid eesti kirjanduse välissuhete ühekülgsuse ületamiseks: kui seni oli aina laenatud vanematelt kultuurrahvastelt, eriti saksa kirjandusest, siis nüüd hakkasid Faehlmanni müüte ümber töötama juba teiste rahvaste kirjanikud.

Kolmesaja-aastase arengu tulemusena kujunesid XIX saj. keskpaiku eeldused rahvaliku kirjanduse rajamiseks: kirjakeel oli jõudnud arvestatava väljendusliku tasemeni, oli kujunenud teatav kirjanduslik kultuur ja juba mingil määral reageeriv lugeja, oli alanud võitlus nõudlikuma, rahvuslikel ainetel arendatud algupärase kirjanduse eest ning alaväärtusliku ja pie-

tistliku lektüüri vastu. Kuigi XIX saj. esimese poole laiem lugejaskond ei olnud veel võimeline kõrgeid kunstilisi ideaale taotleva kirjanduse mõistmiseks, olid 1840-ndail aastail seatud eesmärgid ometi õigustatud: ainult selliselt pinnalt võis otsekohe järgneval kümnendil võrsuda eepos «Kalevipoeg», mis kujunes eesti rahvusliku kirjanduse tugisambaks. Talurahva huvide eest võitleva Faehlmanni rahvusromantilised ideed ja kujud viljastasid aga kogu rahvusliku liikumise aja kultuurielu, kujunesid sillaks sajandi esimese ja teise poole kirjanduse vahel. Sellisena oli eesti vanem kirjandus oma ettevalmistava osa täitnud, nii vaevaliselt ning vastuoluliselt kui tema areng ka ajaloolistest oludest tingituna oli kulgenud.

JÄRELMÄRKUS VII PEATÜKI JUURDE.

Käesoleva raamatu trükkimise ajal on VII peatüki autor leidnud lk-l 163 seoses prof. D. Cunitziga märgitud R. Brocmanni luuletuse «MInna ollen monda tehnut» («Bräutgam redet die Braut an»). Samuti on leitud lk-l 172—173 käsitletud C. Schulténi pühendusluuletuse originaal. Lõpuks pole 165. leheküljel mainitud pulmalaulu «KVhle /Peickmees/ minnu Suhst...» autoriks Käina pastor Johannes Taustius, vaid tema samanimeline poeg (surn. 1689), kes oli laulu kirjutamise ajal üliõpilane Tartus, hiljem Püha pastor Saaremaal.

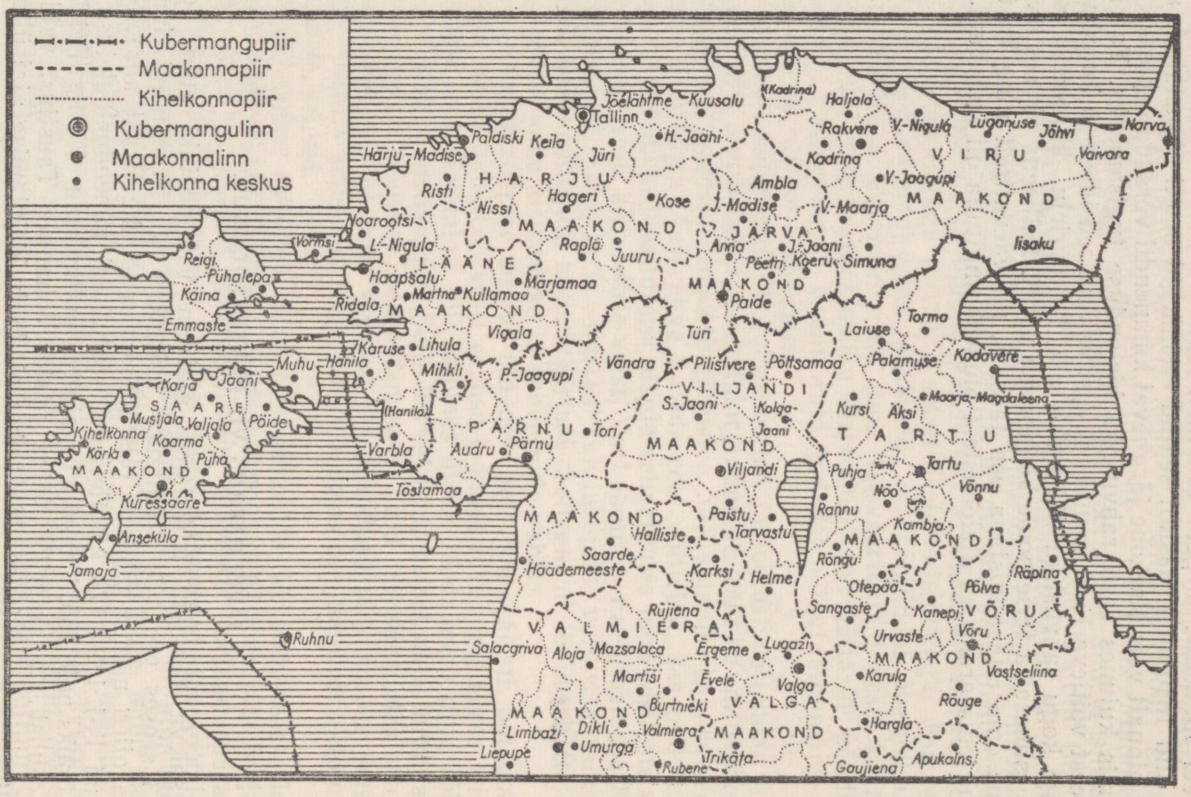

Kaart nr. 9. **Eestimaa ja Põhja-Liivimaa XIX saj. esimesel poolel.**

ISIKUNIMEDE REGISTER.

Paksem kiri märgib lehekülgi, kus vastav autor leiab põhilist käsitlemist. Peatükkidele lisatud bibliograafias esinevaid nimesid pole käesolevasse registrisse võetud.

Aavik, J. — 60.
Adamson, A. — 499.
Ahlqvist, A. E. — 10, 381, 437.
Ahrens, E. — 145, 422, **425—426**, 478.
Aisopos — 389.
Albrecht, J. Fr. E. — 240.
Aleksander (Makedoonia kuningas) — 116.
Aleksander I — 221, 224, 233, 247, 248, 301, 305, 319, 344.
Alnpeke, D. — 96.
Alttoa, V. — 11, 12.
Amelung, Fr. — 111.
Anakreon — 351, 396, 397, 406.
Anders, K. S. — 385.
Anderson, W. — 34.
Antonius — 117.
Araktšejev, A. — 319.
Ariosto, L. — 488.
Ariste, P. — 19, 60.
Aristoteles — 116, 353.
Arndt, J. — 212, 213, 223.
Arndt, J. G. — 102.
Arvelius, Fr. G. — 253—255, 258, 259, 266, 274—278, 281, 283, 322, 340, 366, 375.
Arwidsson, A. I. — 321, 329.
Assmuth, E. J. — 428.
Augustinus, A. — 116.
Awerbach, S. — 121.

Bagration, P. — 464.
Bayer, C. — 383.
Becker, L. — 121.
Becker, R. Z. — 275, 278.
Beek, G. J. — 224.
Beklemišev, A. — 420.
Belinski, V. — 415.
Bender, J. E. — 127, 152, 154.
Berg, K. E. — 261, 262.
Bergius, N. — 153.
Berthold, J. D. — 147, 150, 153.
Bertram, dr. — vt. Schultz, G. J.
Beseler, R. — 115.
Bestužev, N. — 309, 310.
Bestužev-Marlinski, A. — **307—309**, 310, 460.
Bieck, Chr. E. — 188.
Blankenhagen, S. — **130**, 131.
Blum, K. L. — 486, 487.
Blumauer, A. — 299.
Blumberg, G. — 491.
Blume, Chr. — 127, 136, 140, 172.
Boccaccio, G. — 272, 447.
Bock, T. E. — 305, 306.
Boecler, J. W. — 136, **152**, 155, 478.
Bohn, H. J. — 188, 189.
Boierus, L. — **120**.
Bolte, J. — 167.
Borm, Fr. W. — 450.
Bornhöhe, E. — 102, 103, 445, 500.
Bornwasser, P. Fr. — 180, 199, 200.
Botškov, A. — 309.

Boubrig, J. S. Fr. — 422, 491.
Brand, J. A. — 150, 155, 316.
Brandes, G. — 10.
Brendeken, Chr. — 150, 152.
Brendeken, J. Chr. — 179.
Brocmann, R. (1609—1647) — 132, 133, 162—164, **165**, 167—170, 177, 513.
Brocmann, R. († 1704) — 145, 147, 150.
Brotze, J. Chr. — 410.
Browne, G. — 258.
Bruiningk, K. A. Chr. — 486, 487.
Bruiningk, M. — 487.
Buccius, W. — 120, 121.
Budberg — 215.
Bugenhagen, J. — 114.
Bulgarin, F. — 309.
Bunyan, J. — 213, 226, 227.
Busaeus, Th. — 120.
Busch, A. — 373.
Buxhöwden — 258.
Bürger, G. A. — 299, 300, 303, 455, 462.

Campe, J. H. — 445.
Cicero, M. T. — 331.
Cichorius, L. E. — 474.
Cimze, J. — 432.
Clare, J. Chr. — 186, **194**, 236.
Claudius, M. — 297, 300.
Cohsen (Kohsen), J. — 172.
Contractus, J. — 110.
Cook, J. — 254.
Creidius, J. H. — 153.
Cunitz, D. — 163, 513.
Curtmann, B. — 452.

Dachstein, W. — 127.
Daugell, A. — 67.
Defoe, D. — 444, 445.
Desnitski, S. — 240.
Deutsch, Chr. Fr. — 474.
Diogenes — 389, 393.
Donner, D. — 442.
Dreileben, B. — 308.
Dullo, C. — 324, 327, 329, 346.
Dunte, L. — 134.
Dörbeck, Fr. B. — 384/385, 410.

Ehrenberg, Fr. — 224.
Eisen, J. G. — 235, 239, **240—242**.
Eisen, M. J. — 10.
Elblingh, Chr. — 115.
Elger, G. — 120.
Engels, Fr. — 7, 26, 275, 406.
Epikuros — 117.
Erdmann, J. Fr. — 474.
Evers, E. — 447.
Ewald, J. — 299.
Ewers, J. Ph. G. — 249.

Fabricius, D. — 101.
Fabricius, H. — 115, 118.
Faehlmann, Fr. R. — 9, 36, 79, 245, **311**, 331, 368, 369, 382, 385, 387, 418—420, 422, 423, 425—431, 434, 435, 437, 459, **471—508**, 510—512.
Faehlmann, H. J. — 471.
Faehlmann, K. — 471.
Fehmer, J. S. — 252.
Fénelon — 331.
Findeisen, F. G. — 293.
Fischer, J. — 125, 144, 146—148, 153.
Fischer, J. B. — 10.
Fleischer, K. Fr. W. — 397.
Fleming, P. — 133, 140, 164, 165.
Foerster, J. H. — **223—224**.
Forselius, B. G. — 120, 130, **141—144**, 145, 146, 150, 152—155, 183, 185.
Forselius, J. — 141, **155**, 478.
Francisci, J. — 140.
Franck, Fr. L. — 184.
Francke, A. H. — 179—181.
Francke, G. A. — 199.
Franzén, Fr. M. — 389, 395, 396.
Freundlich, C. W. — 32, 299, 316, 421, 427, 428, 440, 444, 448, **450—457**, 462, 463.
Frey, P. H. — **261—262**, 299, 332, **335—336**, 350, 395, 397, 407, 500.
Freylinghausen, J. A. — 186.
Freytag, Th. — 386.
Friebe, W. Chr. — 235.
Frölich, D. E. — 167.

Gadebusch, Fr. K. — 10, 102, 163, 334.

Gahlnbäck, H. E. — 442.
Galen, H. — 114.
Ganander, Chr. — 331, 385, 387, 395, 409, 488, 490, 497, 498.
Gaspari, A. Chr. — 329.
Gehlhaar, Th. — 41, 46, 53.
Gellert, Chr. F. — 272, 298, 299, 347, 356, 500.
Gern, A. O. — 441.
Gernet, J. Fr. — 188.
Gerth, J. H. — 143.
Gezelius, J. — 143.
Gildenmann, B. — 432, **448—449**, 451, 462.
Giläus, M. — **132—133**.
Gleim, J. W. L. — 299.
Goethe, J. W. — 347, 395, **463**, **473**, **482**, 488.
Goldsmith, O. — 389.
Golitsõn, A. — 388.
Gorki, M. — 36, 66, 88.
Gottlund, C. A. — 329.
Grahl, A. T. — 293.
Graman, H. — 140.
Grave, C. L. — 384, 388.
Grenzius, M. G. — 252, 256, 257, 299, 300, 324, 326.
Gressel, J. H. — 252, 256, 257, 274, 284, 285, 288, 299, 320, 324—326, 328, 338.
Grotjan, J. H. — 173, 174.
Gruber, J. D. — 96.
Gutslaff, J. — 24, 132, 134, 135, **136**, **138—139**.
Gutsleff, E. (1654—1724) — 153, 181.
Gutsleff, E. (u. 1700—1749) — 179, 180, 184, 195, 196, 201, 217.
Gutsleff, H. — 179, 180, **181—183**, 185—188.
Gutsleff, J. Chr. — 187.
Göbel, D. — 165, 167, 168.
Göseken, H. — 87, **132—133**, 134, 135, **136—138**, 151—153, 165—167, 315.

Hamerinus, E. L. — 127.
Hardung, J. — 148.
Hartknoch, J. Fr. — 240.
Hartmann, C. J. G. — 388.
Hartwig — 94.
Hasse, M. Fr. — **210—211**, 216.
Hasselblatt, Fr. W. A. — 427.
Hastfer, J. J. — 150.
Hau, E. — 488—489.
Hebbus — 22.
Hebel, J. P. — 325, 488, 506, 507.
Hehn, J. M. — **266—267**.
Hehn, V. — 487.
Heidrich, A. — 152, 154.
Heidrich, H. S. — 170.
Heitzig, H. J. — 183, 186.
Helle, A. Th. — 179, 180, 183, 185, **186—188**, **195—198**, 201, 202, 236, 268, 315, 345.
Heller, Fr. — 329.
Heller, H. — 167.
Henckel, J. Chr. — 254.
Henning, C. M. — 320, 321, 324, 427, 435, 442.
Henrik (Henricus de Lettis) — vt. Läti Henrik.
Henrikson — 450.
Herder, J. G. — 236, 239, 240, 244, 245, **249—250**, 251, 311, 395, 396, 418.
Herlin, G. G. — 141.
Hermann, K. A. — 10, 409, 436.
Herzen, A. — 415.
Hesiodos — 116.
Hesse, J. L. — 196.
Hezel, W. Fr. — 384, 385, 389, 390.
Heym, J. — 387.
Hiller, J. A. — 292.
Himsel, G. — 172.
Hippius, G. A. — 327.
Hirschhausen, J. J. A. — 326.
Hjärne, Th. — **101—102**.
Hoeneke, B. — **97**, 100.
Hoffmann, Fr. Chr. — **224—225**, 227, 450.
Hoffmann, M. — 111, 112.
Holberg, L. — 323.
Hollmann, R. G. — 422, 484.

Holter, A. — 311, 325, 327, **329**, 332, 333, 338, 339, 360.
Holtz, O. R. — 253, 256, 266, 274, **283—289**, 296.
Homeros — 116, 343, 474.
Horatius Flaccus, Q. — 95, 389, **474**, 487, 488.
Horn, W. O. — 427.
Horner, Th. — 92.
Hornung, A. — 147.
Hornung, J. — 120, **145—147**, 148—150, 152, 153, 155, 183, 185.
Hueck, A. — 416, 420, 477, 478.
Hueck, C. — 416.
Hume, D. — 239, 244.
Hupel, A. W. — 194, 195, 234, **235—239**, 247, 249, 251, 268, 316, 329, 331, 510.
Hurt, J. — 43, 85, 317.
Hutt, J. — 322.
Hutten, U. — 347.
Hölty, L. H. Chr. — 289, 296, 303, 430, 488.
Hübner, J. — 320.

Ignati Jaak — 143.
Ignatius, G. Fr. — 76.
Ignatius, M. — 179, **213—215**, 217.
Ignatius, P. — 213.
Iversen, M. Chr. — 252.

Jakobson, C. R. — 103, 245, 452.
Jannau, H. G. — 331.
Jannau, H. J. — 235, **242**, 319, 331.
Jannau, O. A. — 433.
Jannsen, J. V. — 369, 427, 434, 448.
Janter, Chr. Fr. — 226, 311, 321, 427.
Jehuda Lebh — 172.
Jelizaveta — 206.
Jervitson, A. — 329, 333, 338.
Jeršov, P. — 70.
Jhering, J. — 132, 135, 140.
Johannes IV Kievel — 109, **111**.
Johansen, P. — 112.
Johnson-Hantwig, J. — 418.
Josephus Flavius — 148.
Judex, M. — 140, 172.
Jung, J. — 96.
Jõgever, J. — 491.
Jürgens, M. — 296.
Jürgenson, D. H. — 10, 274, 311, 369, 420, 425, **435—437**, 459, 477, 478.
Jürjenson, K. — 64/65.

Kaissarov, A. — **249**.
Kampmaa (Kampmann), M. — 10, 11, **373**, 374, 410, 436.
Kant, I. — 239, 240, 245, 347.
Karell, Ph. J. — 311.
Karl (Kaarel) XII — 43, 85.
Karl XI — 141, 143, 170, 171.
Katariina I — 368.
Katariina II — 233, 240, 244, 254, 462, 486.
Kelch, Chr. — **101—102**, 103, 141, 144, 156.
Kes, H. — vt. Käsu Hans.
Kessler, J. Chr. — 207.
Kirsel, M. — 447.
Kitzberg, A. — 85.
Klemm, C. — 324.
Klinger, Fr. M. — 248, 319.
Klopstock, Fr. G. — 251, 389, 395, 402, 403, 406, 408, 473, 488, 502.
Knapp, J. G. — 225.
Knorring, L. J. — 322.
Knöpken, A. — 127.
Knüpffer, A. Fr. J. — 251, 325, 329, 332, 336, 337, 373, 381, 407, 423, 433, 478.
Koell, J. — **112—114**, 115, 510.
Koeppen, P. — 425.
Kohsen, J. — vt. Cohsen, J.
Kohl, J. — 127.
Kolbe, L. C. — 258.
Koljo, A. — 198.
Kozelski, J. — 240.
Kotzebue, A. Fr. F. — 322.
Kreutzwald, Fr. R. — 9, 36, 47, 51, 64, 85, 155, 219, 220, 245, 283, 285, 311, 317, 323, 324, 331, 368, 369, 378, 379, 381, 382, 387, 416—433, **434—435**, 437, 441, **442—444**, **446—447**, 455, 459, 475, 477, 481, 484, 486, 488—492, 499, 502, 504, 506—508, 511, 512.

Krohn, K. — 60.
Krummacher, Fr. A. — 427.
Kruse, Fr. — 490.
Krusenstern, A. J. — 358.
Krusz, M. — 115.
Krüdener, B. J. — 260, 319.
Kulli Jüri — **219**, 220, 333, 360.
Kupzau, G. — 252.
Kutuzov, M. — 464.
Kuusik, T. — 466.
Kõrendo Kaarel — 333, 360.
Kählbrandt, C. L. — 384.
Käosaar, J. — 11.
Käsu Hans (H. Kes) — 151, 161, 164, **173—176**, 315.
Köhler, A. C. — 252.
Köhler, J. — 179, 180, 183, 185, 192, 194.
Köhler, J. J. — 180, 188, 189.
Königseer, Chr. M. — 208, **215—217**.
Könikson, K. — 173.
Körber, C. — 75, 427, 431, 434, 435.
Kübara Jaan — 333, 360.
Küchelbecker, W. — **309**, 310.

Laakmann, H. — 426, 427, 432, 444, 445, 447, 448.
Laaland, J. — 224.
Laarmann, M. — 467.
Lažetšnikov, I. — 309, 310.
Laugaste, E. — 12, 58.
Laurentius, G. J. — 170, 171.
Leetberg, K. — 100.
Leibniz, G. W. — 347, 353, 394.
Lelow, J. — **110—111**.
Lemcken, M. — 172.
Lenz, Fr. D. — 258.
Lessing, G. E. — 347.
Lichtwer, M. G. — 272, 299.
Lieven, K. — 319, 388.
Lindfors, A. H. — 181, 252.
Lindfors (trükikäitis) — 181, 252, 254—256, 324, 346.
Linné, K. — 418.
Liphardus, B. — 127.
Loewenstern, V. — 198, 199.
Lomonossov, M. — 240.
Lorenzsonn, C. Fr. — 445, 446.
Lorenzsonn, H. G. — 445.
Loskiel, C. H. — 225.
Luce, J. W. L. — 235, 251, 253, 266, **278—283**, 312, 329, 330, 334, 366, 375, 512.
Ludwig, H. H. — 185.
Lufft, H. — 112.
Luther, M. — 112, 114, 116, 117, 127, 131, 132, 145, 154, 165—167, 187, 272, 348, 427.
Läti Henrik — 22, **92—96**, 108.
Lönnrot, E. — 382, 425, 442, 478, 481.
Löv, C. Fr. — 173.
Lücke, A. H. — 295, 297.

Macpherson, J. — 249, 492.
Mango Hans (Thal, H.) — 179, 198, **211—213**, 214, 217.
Mango Jaak — 217.
Mannteuffel, P. A. Fr. — 32, 292, 315, 321, 341, 343, **370—382**, 433, 434, 442, 469, 512.
Marbach, G. O. — 446, 447.
Markard, J. S. — 171.
Marlinski, A. — vt. Bestužev-Marlinski, A.
Marpurg, G. G. — **259—261**, 262, 299, 319.
Marquardt, G. — 252, 327.
Marrasch, J. — **217—219**, 333.
Marx, K. — 7, 406.
Masick, Chr. — 343.
Masing, C. G. G. — 224.
Masing, C. J. — 321, 433.
Masing, J. R. — **225—226**.
Masing, O. W. — 32, 220, 228, 262, 278, 280, 289, 311, 312, 320, 321, 324, 325, 327—329, 331, 333, 334, 336—341, **343—369**, 370, 373, 375, 387, 394, 396, 397, 407, 425, 433, 435—437, 463, 475, 478, 488, 502, 507, 512.
Mattarnovy, F. — 188.
Maydell, Fr. L. — 430, 441, 494, 496.
Meder, J. C. — 180.
Meinhard — 94.
Melanchton, Ph. — 116.
Mellik, V. — 505.
Menius, Fr. — 137.

Merkel, G. H. — 36, 235, 240, **242—245**, 246—248, 262, 266, 305, 307, 309, 346, 416, 418, 484, 487, 488.
Meyer, E. — 422.
Meyer, G. J. Th. — 174.
Meyer, L. — 97.
Mickwitz, Chr. Fr. — 180.
Middendorff, J. — 183.
Mihkla, K. — 11.
Milton, J. — 389.
Minuth, C. J. G. — 252, 256, 279, 324, 327.
Mohr, C. — 506.
Moier, J. E. — 474.
Moller, L. — 147.
Monkewitz, J. H. — 474.
Montesquieu, Ch. L. — 239.
Moora, H. — 18.
Morgenstern, C. — 384, 385, 474, 482, 483.
Moritz, Fr. G. — 312.
Moritz, L. W. — 312, 344, 387.
Moulin, M. de — 145, 147, 150, 153.
Mägiste, J. — 96.
Mäletu Jaan — 333.
Möldermann, H. — 72.
Möllenbeck, J. — 165, 168.
Müller, G. — 10, **116—118**.
Müller, G. Fr. — 240.
Münster, S. — 108.

Napiersky, K. E. — 10, 333, 485.
Napoleon I — 244, 253, 257, 297, 463—465.
Nedatz, K. — 474, 476.
Nedatz, W. — 447, 448.
Nepos, Cornelius — 389.
Neus, A. H. — 258, 421, **423—425**, 478, 507.
Niemi, A. R. — 37.
Nikolai I — 319, 344, 415.
Nirk, E. — 11.
Nocks, J. J. — 311, 419, 472, 474, 500.
Nocks, M. — 472.
Nolcken, G. — 422, 486.
Novikov, N. — 240.
Nyenstädt, Fr. — **100—101**.

Oldekop, G. A. — 256—258, 292, **299—302**, 303, 315, 321, 327, 332, 333, 344.
Olearius, A. — 56, 139, **140**.
Opitz, M. — 133, 165, 315.
Osenbrüggen, E. — 487.
Overbeck, Chr. — 297.
Ovidius Naso, P. — 250.

Pahlen, C. M. — 486.
Paltser, A. — 374, 410.
Parrot, G. Fr. — 248, 482.
Pastelbergh, J. E. — 173.
Paul I — 233, 314.
Pauli, J. — 117, 118.
Paykull, Fr. — 471.
Peeter I — 85, 309, 327, 348, 365, 367, 368, 420.
Percy, Th. — 249.
Pestel, P. — 307.
Pezold, A. G. — 479.
Peterson, Adam — 248.
Peterson, Anne — 383.
Peterson, J. — 383.
Peterson, P. S. — 248.
Peterson, Kr. J. — 9, 36, 292, 311, 322, 329, 331, 333, 340, 341, 351, **383—412**, 471, 487, 488, 490, 497, 498, 508, 512.
Petrarca, Fr. — 447.
Petraševski, M. — 420.
Petri, J. Chr. — 36, 235, 240, 242, 243, **245—248**, 262, 266, 278, 294.
Petri, O. — 133.
Petronius Arbiter — 272.
Pindaros — 116, 385, 389, 408, 487.
Pistohlskors, O. F. — 473.
Pommer, J. — 127.
Pugatšov, J. — 233, 254.
Puksoo (Puksov), Fr. — 11.
Pulck, J. — 109.
Puškin, A. — 70.
Põldmäe, R. — 11, 12.
Pöögelmann, H. — 11.

Quandt, J. Chr. (1704—1750) — **198—200**, 207, **209**, 210—213, 216, 222.
Quandt, J. Chr. (1733—1822) — **222**, 224.

Rabbe, F. J. — 499.
Radištšev, A. — 240.
Ralli Hans — 155.
Rambach, Fr. E. — 305, 389.
Raud, Kr. — 80, 419.
Raud, L. — 12.
Raudjal, A. — **222—223.**
Rauschert, G. Fr. — 186.
Raynal, G. — 244.
Recke, J. Fr. — **10, 334.**
Reidemeister, H. — 476.
Reidemeister, J. B. — 474.
Reiman, V. — 10, 409, 410.
Reinthal, C. G. — 426, 433.
Reinvald, K. — vt. Kõrendo Kaarel.
Renner, J. — 97, **100.**
Reusner, Chr. — 129.
Ridala, V. — 11.
Rochow, Fr. E. — 275, 277.
Rosen, O. F. — 178, 214.
Rosenplänter, J. H. — 10, 12, 170, 219, 220, 251, 256, 258, 278, 280, 297, 299, 300, 301, 311, 312, 323, 325, 328, **329—334**, 335, 336, 338, 340, 344, 348, 350, 355, 360, 375, 377, 379, 383, 385, 387, 395, 397, 407, 420, 433, 435, 464.
Rossihnius, J. — 119, **131—132**, 135.
Roth, J. Ph. — 257, 258, 299, 300.
Rousseau, J. J. — 239, 240, 244, 245, 292, 347.
Russow, B. — 92, **98—100**, 115.

Saal, A. — 103.
Saarlase Peeter — 215.
Sachssendahl, Chr. E. — 435.
Sahmen, G. Fr. E. — 504.
Saleman, G. — **130—134**, 140, **151**, 165—167, 170, **171.**
Saleman, J. — 166—168.
Salenius, O. G. — 166, 167, 169.
Salu, H. — 11.
Saxo Grammaticus — 108.
Schelling, Fr. W. J. — 483.
Schepeler, G. — 114.
Schiller, Fr. — 256, 285, 289, **303, 347, 351**, 395, **473, 482, 488.**
Schlater, G. Fr. — 41, 46, 53, 78, 426, 485.
Schlegel, Chr. H. J. — **250—251**, 293, 336, 407.
Schmid, Chr. — 427, 445—448.
Schmidt, A. H. — 279.
Schmuul, A. — 12.
Schnell, J. — 114.
Schott, W. — 381.
Schreiber, J. C. — **224—225.**
Schröder, C. M. — 305.
Schubart, Chr. Fr. D. — 297, 300.
Schubert, G. H. — 442.
Schubert, H. — 214.
Schultén, C. — 173, 513.
Schultz, E. W. W. — 427.
Schultz, G. J. (dr. Bertram) — 422.
Schwabe, J. G. — **255**, 295, 303, 332.
Schwelle, J. — 427, 432.
Schüdlöffel, G. H. — 326, 418, 426, 428, **442.**
Schünmann, J. Chr. — 252, 324, 326, 327, 346, 356, 366, 368, 421, 426, 429.
Schütz, M. — 147, **148.**
Seelhorst, J. — 114.
Seume, J. G. — **248.**
Sielmann, B. — 75.
Siirak, E. — 11, 12.
Sild, O. — 300.
Silvius a Betza, G. — 115.
Simon, A. — 134.
Sjögren, A. J. — 426, 478.
Skragge, G. — 127.
Slachter, M. — 115.
Smith, A. — 239.
Snell, K. Ph. M. — 234, 247.
Solon — 116.
Sommer, J. Fr. — vt. Suve Jaan.
Sommer, M. — 119.
Sonntag, K. G. — 220, 319, 344, 346, 364, 383, 384, 386—388, 397.
Spangenberg, A. G. — 222, 225.
Speratus, P. — 127.
Staden, K. G. — 173.
Stahl, H. — **127—130**, 131—135, **136**, 137, 140, 143, 144, 150—152, 154—158, 165, 171.

Starkopf, A. — 405.
Steinsberg, P. A. Chr. J. — 311, **322—323.**
Stender, G. Fr. — 268, 272, 273.
Strenge, C. H. — 188.
Suits, G. — 10, 11, 410.
Susi, H. — 114, 118.
Sutor, A. — 186, 187, 198.
Suve Jaan (Sommer, Fr. J.) — 298, 421, 427, 448, **459—470,** 512.
Svenske, J. Chr. — 194.
Sõgel, E. — 11, 12.
Sööt, K. E. — 85.
Süda, P. — 457.

Selkovnikov, A. — 320.

Zinzendorf, N. L. — 188, 189, 198, 205, 208, 210, 211, 213, 216, 217.
Zschokke, J. H. D. — 380, 428, 442.
Zukovski, V. — 310.

Tacitus, P. C. — 19.
Taev, K. — 12.
Tallima Paap — 206, 215.
Tamm, J. — 85.
Taustius, J. — 165, 167, 168, 513.
Tedre, Ü. — 12.
Thal, H. — vt. Mango Hans.
Thales — 390.
Theokritos — 404.
Thomasson, J. — **444—445,** 446, 447.
Thor Helle, A. — vt. Helle, A. Th.
Tiesenhausen, B. H. — 293.
Tilly, J. T. — 452.
Timkovski, K. 420.
Titov, V. — 309.
Tootsi (Toozi) Määrt — 226.
Treumann, H. — 11, 12.
Tuglas, Fr. — 10, 11.

Under, M. — 85.
Ungern-Sternberg, R. G. — 215.
Usteri, M. — 300.
Uurits, A. — 82.
Uvarov, S. — 420.

Wagener, H. Chr. — 172.
Wagenseil, Chr. J. — 296.
Wahl, J. H. — 296, 297.
Vahtre, S. — 12, 97.
Walter, C. S. — 426.
Walther, J. — 284.
Wanradt, S. — **112—114,** 510.
Vasar, E. — 48/49.
Wedelius, G. W. — 172.
Veersalu, I. — 12.
Weisse, Chr. F. — 292, 296.
Veltherus, J. A. — **119—120.**
Wenzel — 472.
Vergilius Maro, P. — 95, 404.
Westphal, H. — 129, 134.
Vestring, S. H. — **194—195,** 196.
Wieland, Chr. M. — 245.
Vierorth, A. A. — 188, 202, 203.
Vigaeus, L. — 127.
Vihtla Jürgen — 139.
Viiralt, E. — 69.
Wilcken, G. — 144.
Wilcox, Th. — 213, 224.
Wilde, P. E. — **236—239,** 252, 510.
Willmann, Fr. W. — 31, 253—256, 258, 259, 266, **267—274,** 275, 276, 278, 283, 284, 286, 290, 299, 323, 327, 340, 375, 437.
Winckler, A. — 132, 133.
Windekilde, M. H. — **226,** 227, 440.
Vinkel, A. — 11, 12.
Winkler, J. A. — 185.
Winkler, R. — 185.
Winkler, R. J. — 256, 292, 296, **297—299,** 301, 303, 332, 350, 395, 397, 462.
Virginius, Adrian — 132, 145, **147—150,** 152, 153.
Virginius, Andreas — 132, **147,** 148, 150, 152, 153.
Witschel, J. H. W. — 324.
Witten, Fr. — 112, 114.
Vojeikova, A. — 310.
Wolf, Fr. A. — 343, 474.
Wolff, Chr. — 394.
Voltaire — 239, 240, 244, 347, 353, 389.
Wrede, H. Chr. — 180, 183, 186—188.

Örn, J. — 173.

LÜHENDID.

Acta et Comm. Univ. Trt. = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis
Ajal. Ajak. = Ajalooline Ajakiri
Balt. Monatsschr. = Baltische Monatsschrift
Beitr. = Beiträge
EKeel = Eesti Keel
EKirj. = Eesti Kirjandus
EKmS Aastar. = Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat
Emak. Seltsi Aastar. = Emakeele Seltsi Aastaraamat
E. Rahval. Arhiivi Toim. = Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused
Etnogr. Muus. Aastar. = Eesti NSV TA Etnograafia Muuseumi Aastaraamat
FFC = Folklore Fellows Communications
KKirj. = Keel ja Kirjandus
Lng. = Looming
Nõuk. Õp. = Nõukogude Õpetaja
Paar sammukest ... Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum. Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale
R. Kirjandusmuus. Folkl. Osak. Toim. = Riikliku Kirjandusmuuseumi Folkloristliku Osakonna Toimetused
Sb. GEG = Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft
SKS Toimituksia = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia
SUS Toimituksia = Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia
SV = Sirp ja Vasar
TA KKI Uurimused = Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused
TA Toim. = Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised
TA Toim. ÜS = Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria
TLA = Tallinna Linna Riiklik Arhiiv
Tln. = Tallinn
Trt. = Tartu
TRÜ Toim. = Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised
Verh. GEG = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft
ÕES Toim. = Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused

SISUKORD

TOIMETUSELT 5
SISSEJUHATUS 7
Bibliograafia — 12.

I OSA

I peatükk.

EESTI RAHVA, TEMA KEELE, RAHVALUULE JA KIRJANDUSE ALGUPÄRAST NING OLEMUSEST (*Ü. Tedre*) 17
Eesti keelest — 17. Eesti rahva kujunemisest — 17. Eestlaste usundist — 21. Rahvaluule liigitus — 26. Rahvaluule rajoonid — 26. Rahvaluule dateeritavus — 28. Laenude ja mõjude küsimus — 30. Rahvaluule funktsioonist, eksisteerimistingimustest ja loomingumeetodist — 32. Rahvaluule eesti rahvusliku kirjanduse eelkäijana ning allikana — 35.
Bibliograafia — 36.

II peatükk.

RAHVALAUL (*Ü. Tedre*) 37
Regivärsi tekkimine ja kujunemine — 37. Rahvalaulude liigitus — 39. Regivärsi üldlaadist ja ainealast — 40. Regilaulu värsiehitusest — 58.
Bibliograafia — 62.

III peatükk.

RAHVALUULE PROOSALIIGID (*Ü. Tedre*) 64
Rahvajutud — 64. Rahvajuttude liigitus — 64. Muinasjuttude aine ja tegelased — 66. Muinasjutu kunstilised iseärasused — 73. Naljandid — 75. Muistendid — 77. Lühiluule — 85.
Bibliograafia — 89.

IV peatükk.

BALTI KROONIKAD JA NENDE OSA EESTI RAHVA MINEVIKU VALGUSTAMISEL (*S. Vahtre*) 91
XIII—XIV sajand — 92. Läti Henrik — 92. Liivimaa vanem riimkroonika — 96. Liivimaa noorem riimkroonika — 97. **XVI—XVII sajand** — 98. B. Russow — 98. J. Renner — 100. Fr. Nyenstädt — 100. D. Fabricius — 101. Th. Hjärne — 101. Chr. Kelch — 101.
Bibliograafia — 104.

II OSA

V peatükk.

EESTI KIRJASÕNA ESIMESED ALGED, KÄSIKIRJAD JA RAAMATUD (XIII saj. — 1629) (*E. Siirak*) 107
Kõige varasemad kirjakeele mälestusmärgid (XIII saj. — 1525) — 108. Taani hindamisraamat — 108. Eesti keele rakendamisest XV sajandil — 108. Kullamaa käsikiri — 110. **Eestikeelse trükisõna algus ja protestantlik kirjandus** (1525—1629) — 111. Eesti-, liivi- ja lätikeelseid luterlikke tekste sisaldanud trükis (1525) — 112. Wanradti ja Koelli katekismus — 112. Andmeid teistest XVI saj. tekstidest — 114. Võitlus Liivimaa pärast ja selle mõju kultuurielule — 115. G. Müleri jutlused — 116. Muid käsikirju — 118. **Rekatoliseerimisperioodi kirjalikud mälestusmärgid** — 119. J. A. Veltherus — 119. L. Boieruse käsikiri — 120. «Agenda Parva» — 120.
Bibliograafia — 122.

VI peatükk.

EESTI KIRJASÕNA ROOTSI KOLONIAALVÕIMU PERIOODIL (1629—1710) (*E. Siirak*) 125
Kirikukirjanduse rajamine XVII saj. teisel kolmandikul — 126. H. Stahl — 127. J. Rossihnius — 131. Kiriku-käsiraamatu teine trükk ja tõlkelise kirikulaulu arenemine — 132. Piibli tõlkimise katsed — 134. **Esimesed käsiraamatud eesti keele kohta** — 136. **Teated eestlaste elust ja rahvaluulest** — 138. **Eestikeelne kirjasõna sajandi kahel viimasel kümnendil** — 141. Kirjastusolud — 144. Kirjaviisi normeerimise käik — 144. J. Hornungi grammatika (1693) — 145. Kirikukirjanduse väljaandmine Riias — 147. Kirikulaulu arendamine — 150. Kirikukirjanduse väljaandmine Tallinnas. — 152. Piibli tõlkimise jätkamine — 152. Koolikirjanduse tekkimine — 153. Ilmalik tarbekirjandus — 154. Teated eestlaste elust ja rahvaluulest — 155. Eesti raamatu välimus XVII sajandil — 156.
Bibliograafia — 158.

VII peatükk.

JUHULUULE XVII SAJANDIL JA XVIII SAJ. ALGUSAASTAIL (*V. Alttoa*) . . 161
Pulmalaulud — 164. Matuselaulud — 170. Pühendusluule — 171. Käsu Hansu kaebelaul — 173.
Bibliograafia — 177.

VIII peatükk.

KIRJASÕNA XVIII SAJANDI ESIMESEL POOLEL (*R. Põldmäe*) 178
Kirikukirjandus — 181. Uue Testamendi tõlge — 181. Uue käsiraamatu väljaandmine ja rakendamine — 183. Muud väljaanded 1720-ndail aastail — 185. Lõuna-eestikeelne kirjasõna — 186. Piiblitõlge — 186. **Esimesed kalendrid** — 192. **Sõnaraamatud ja keeleõpetus** — 194. **Jutukirjanduse alged** — 198. J. Chr. Quandt — 198. «Hansu ja Mardi jutt» (1739) — 200. «Wiis head jutto» (1740) — 202.
Bibliograafia — 204.

IX peatükk.

HERNHUUTLIK KIRJASÕNA XVIII SAJANDIL JA XIX SAJ. ALGUL (*R. Põldmäe*) 205
Hernhuutliku kirjavara iseloom — 207. J. Chr. Quandti hernhuutlik toodang — 209. M. Fr. Hasse — 210. Mango Hans — 211. M. Ignatius — 213. Chr. M. Königseer — 215. J. Marrasch — 217. Kulli Jüri — 219. Vennastekogudus ja tema kirjandus XIX

saj. esimesel kolmandikul — 220. J. Chr. Quandt noorem — 222. A. Raudjal — 222. J. H. Foerster — 223. Fr. Chr. Hoffmann ja J. C. Schreiber — 224. J. R. Masing — 225.
Bibliograafia — 228.

III OSA

X peatükk.

ÜHISKONDLIK JA KULTUURILINE ELU XVIII SAJANDI VIIMASEL KOLMANDIKUL JA XIX SAJ. ALGUL (*L. Raud, A. Vinkel*) 233
Balti olude käsitlemine kirjanduses — 234. A. W. Hupel — 235. Pärisorjusevastane publitsistika — 239. Huvi eesti rahvaluule vastu — 249. Trükitööstuse arenemine — 252. Raamatutoodangu üldilme — 253. Kalendrikirjandus (*L. Raud*) — 254. Ajakirjandus — 257. Haridusolud ja õppekirjandus — 258.
Bibliograafia — 262.

XI peatükk.

JUTUKIRJANDUS XVIII SAJANDI VIIMASEL VEERANDIL JA XIX SAJ. ALGUL (*A. Vinkel*) 266
J. M. Hehn — 266. Fr. W. Willmann — 267. Fr. G. Arvelius — 274. J. W. L. Luce — 278. O. R. Holtz — 283.
Bibliograafia — 290.

XII peatükk.

LUULE XVIII SAJANDI LÕPUL JA XIX SAJ. ALGUL (*A. Vinkel*) 292
Üksikluuletusi XVIII sajandist — 292. «Monned Laulud» — 296. R. J. Winkler — 297. Luule «Beiträge's» — 299. G. A. Oldekop — 299.
Bibliograafia — 303.

XIII peatükk.

ÜHISKONDLIK JA KULTUURILINE ELU 1810—1830-NDAIL AASTAIL (*V. Alttoa, L. Raud, Ü. Tedre, A. Vinkel*) 305
Balti olude kriitika vene kirjanduses — 307. Uued tendentsid sotsiaalses ja kultuurilises arengus — 310. Uusi jooni XIX saj. esimese poole rahvaluules (*Ü. Tedre*) — 312. Ülevenemaalise reaktsiooni mõjud — 318. Kirjasõna põhisuunad 1810—1830-ndail aastail — 319. Eestikeelse teatriharrastuse alged — 322. Kalendrikirjandus (*L. Raud*) — 324. Õppekirjandus — 328. J. H. Rosenplänteri «Beiträge» — 329. J. H. Rosenplänter eesti kirjanduse ajaloo materjalide kogujana (*V. Alttoa*) — 333. Kirjanduskriitika (*V. Alttoa*) — 334.
Bibliograafia — 341.

XIV peatükk.

OTTO WILHELM MASING (*A. Vinkel*) 343
Elu ja tegevus — 343. Filosoofilised, sotsiaalsed ja kirjanduslikud vaated — 346. Aabitsajutud — 351. «Ehstnische Originalblätter für Deutsche» — 353. Masingu värsiharrastused — 355. «Pühhapäwa Wahhe-luggemissed» — 357. «Marahwa Näddala-Leht» — 360. Kalendrikirjandus — 366. Tähtsus — 368.
Bibliograafia — 369.

XV peatükk.

PETER MANNTEUFFEL (*A. Vinkel*) 370
Eluloolisi andmeid — 370. Maailmavaatelisi jooni. — 372. Mannteuffeli värsiharrastused — 373. «Aiawite peergo walgussel» — 375. «Willem Nawi ello-päwad» — 380.
Bibliograafia — 382.

XVI peatükk.

KRISTJAN JAAK PETERSON (*K. Taev*) 383
Elu ja tegevus — 383. Filosoofilised ja kirjanduslikud vaated — 388. Luulepärand — 397. Oodid — 397. Pastoraalid — 403. Luulekeel ja värss — 407. Saksakeelsed luuletused — 408. Petersoni loomingu saatus ja tähtsus — 409.
Bibliograafia — 411.

IV OSA

XVII peatükk.

ÜHISKONDLIK JA KULTUURILINE ELU 1830-NDATE AASTATE LÕPUST SAJANDI KESKPAIGANI (*V. Alttoa, L. Raud, A. Vinkel*) 415
Teoorjuse kriis — 415. Publitsistika võitlus kodanliku arengusuuna eest — 416. Talurahva ideoloogide esileastumine — 418. Reaktsioon ja eesrindlike ideede levik — 420. Õpetatud Eesti Selts — 420. Rahvaluule kasutamine kirjanduse alusena — 422. Eestimaa Kirjanduse Ühing — 423. Keeleküsimused ja uus ortograafia — 425. Raamatuturu üldine olukord — 426. Ilmaliku lugemisvara põhiliigid — 427. Kalendrikirjandus (*L. Raud*) — 428. Õppekirjandus — 432. Kirjanduskriitika (*V. Alttoa*) — 433. Kirjanduslugu (*V. Alttoa*) — 435.
Bibliograafia — 437.

XVIII peatükk.

RAHVA LUGEMISVARA 1830-NDATE AASTATE LÕPUST SAJANDI KESKPAIGANI (*A. Vinkel*) 440
Rahvavalgustuslik kirjandus — 440. Karskusteemalised raamatud — 440. Fr. R. Kreutzwald — 442. **Sentimentaalne juturaamat** — 444. Robinsonaadid — 444. «Jenoveva» — 445. «Hirlanda» — 447. «Griseldis» — 447. «Kannatlik Helena» — 448. **Carl Wilhelm Freundlich** — 450. Elu, tegevus, vaated — 450. Varasemad teosed — 452. Hilisem luule ja proosa — 455.
Bibliograafia — 457.

XIX peatükk.

SUVE JAAN (*A. Vinkel*) 459
Elu ja teosed — 459. Vaated — 460. «Wälja-Öied» — 461. Luuletused — 462. «Wenne Südda ja Wenne Hing» — 463. «Luige Laus» — 466.
Bibliograafia — 470.

XX peatükk.

FRIEDRICH ROBERT FAEHLMANN (*L. Raud*) 471
Elu ja tegevus — 471. Lapsepõlv — 471. Rakvere elementaar- ja kreiskoolis — 472. Tartu gümnaasiumis — 473. Tartu ülikoolis — 474. Arstina Tartus — 476. Tegevus Õpetatud Eesti Seltsis — 477. Viimane eluaasta — 481. **Faehlmanni vaated ja võitlus rahva huvide eest** — 481. **Faehlmanni kirjanduslik looming** — 489. «Muinaslood» Kalevipojast — 489. Müüdid — 492. Luuletused — 500. Jutud — 502. Tähtsus — 508.
Bibliograafia — 508.

KOKKUVÕTE 510

Järelmärkus VII peatüki juurde 513

Isikunimede register 515

Lühendid 523

ИСТОРИЯ ЭСТОНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

в пяти томах

Том I

На эстонском языке

Художественное оформление Х. Аррака

Издательство «Ээсти Раамат»

Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja E. Elisto

Kunstiline toimetaja J. Palm

Tehniline toimetaja E. Lumet

Korrektorid S. Tammiksalu ja M. Sepp

Ladumisele antud 9. X 1964. Trükkimisele antud 1. IV 1965. Paber 70×90, 1/16. Trükipoognaid 33+4 lisa. Tingtrükipoognaid 38,9. Arvestuspoognaid 37,43. Trükiarv 12 000. MB-03905. Tellimise nr. 7776. Hans Heidemanni nimeline trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. I.

Hind rbl. 1.68

7—2

A 1.
26685
591521

TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGU
1 0300 00059152 1